

॥ अथ सटीकहरिवंशप्रारम्भः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ असिस्त्वयै नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ यं वक्त्रं मुकुटा इवोन्मिद्यमनोमायाः परागृह्यतां निन्त्युत्तथावमादनापि च विराट्सूच्यमात्रं गतम् ॥ तं प्रत्यग्दृश्यमक्षरमणुं त्यक्तेपनेत्रत्रयाः श्रीगोपालमुपास्महे अतिशिरोक्वशीरवेदंशितम् ॥ १ ॥ बाह्यस्तेनाभिभाषी बहिरुद्वसितं याति तर्कोऽप्रतिष्ठो मीमांसा प्रातिहार्य भजति गुणगण यस्य सङ्ख्याति साङ्ख्यः ॥ हृत्पीठे योगशुद्धे निहितमुपनिषद्ब्रह्मन्दैः परं मे भाग्यं श्रीलक्ष्मणायो जगति विजयते यस्य लेशाः शिवाद्याः ॥ २ ॥ द्वाचक्रे चित्तशुद्धयै शतपथहृदयं यः पुराणेतिहासैश्चैकैकाग्र्यैकबीजं फणिपतिर्विहित योगशास्त्रं च भाष्यैः ॥ मूलध्वान्तापहत्यै अतिशिखरगिरां ब्रह्मसूत्रै रहस्यं वेदव्यासः स भूयादखिलभवभयध्वस्तयेऽस्मद्विधानम् ॥ ३ ॥ हरिविधिवसिष्ठश्चिकिपराशरव्यासशुकदेवान् ॥ वैशम्पायनमुग्रश्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुखान् ॥ ४ ॥ कणभक्षमक्ष चरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ॥ श्रीमद्व्यासवचोऽनुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिराञ्च ॥ ५ ॥ सर्वविधेशतामाविथिकीर्षू पूर्वपूरुषौ ॥ श्रीनारायणश्रीरेशरूपौ हरिहरौ नुमः ॥ ६ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नदेशान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्रयम् ॥ प्राचां गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यतेऽयं हरिवंशदीपः ॥ ७ ॥ टीकान्तराणीन्दुरविप्रभाणि बाह्यार्थरत्नानि चकासयन्तु ॥ अन्तर्निगूढार्थचयप्रकाशो दीपः क्षमो भारतमन्दिरस्मिन् ॥ ८ ॥ ईशप्रसादादवितुं स्ववंश्यान्भगिरथेनेव मया प्रणीता ॥ वंशे हरेर्योऽ जनि तीर्थगङ्गा लोकत्रयीजाड्यमलं ध्रुनोतु ॥ ९ ॥ उत्तानेऽपिह कोशविग्रहबलं पथेषु नैवाश्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयसुदीरयेत् ॥ १ ॥

तमश्चाराऽऽजनततिर्भक्ता न नाह्लादिता नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्थैः ॥ १० ॥ इह खलु भगवान् पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसङ्कटात् जडाञ्जन्तूनुदिर्धुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि । तेऽवन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमणिकाध्याये । “हरिवंशस्ततः पर्वं पुराणं खिलसंज्ञितम् । विष्णुपर्वं शिरोध्वर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ भविष्यं पर्वं चाप्युक्तं खिलेवेवाद्भुतं महत् । एतत्सर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ” इति । तथा ग्रन्थसङ्ख्याया अपि “एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । ” इत्युक्त्याः हरिवंशान्ते “भविष्योत्तममेतत्ते कथितं भारतं मया । ” इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य । यच्च शास्त्रान्तरस्य शास्त्रान्तरे प्रयोजनवशात्प्रक्यते । यथा बह्वेषु श्रीसूक्तमेधासूक्तादि तत्खिलमित्युच्यते तथात्राष्टादशपर्वोत्पत्तीतिहासे हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्र तत्र सूचितस्य कृष्णमाहात्म्यस्य मोक्षधर्मोपयोगिनो वैराग्यस्य चोपबृंहणार्थं पठितं “पुराणं खिलसंज्ञितम्” इति तत्र पुराणशब्दप्रयोगात् । एवं च यथाऽऽज्यवेदविहितोऽपि सोमयागो वेदान्तरहिताभ्यां स्तोत्रशास्त्राभ्यां विना न पूर्यते एवं भारतपारायणमपि हरिवंशं विना न पूर्यत इति ज्ञापनार्थं पर्वसङ्ख्यायां श्लोकसङ्ख्यायां चास्यान्तर्भाव उक्तः । अन्यथा तत्र संख्यान्तरमेवावश्यमित्यास्तां तावत् । टीकान्तरोक्तप्रकारास्तिवह विस्तरभयादमूलवच्च न लिख्यन्ते । ग्रन्थादौ विघ्नविघाताय प्रचयगमनाय च कृतं गङ्गलं शिष्यशिक्षायै पुनः स्मारयति । नारायणमिति ॥ नरेण अनाद्यविधावता जीवेन स्वकर्मद्वारा सृष्टं नारं शरीरं

तदेव अयं प्रवेशस्थानं यस्य सः । नारायण जीवाभियमयितुमन्तः ॥ तारम् । तथा च भुविः । “अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम्” इति । तथा नर जीवः शिरण्यगर्भं
 तत् उन्नमः शिरण्यगर्भापुच्छद्वारोऽन्वर्थाभी तत् उच्छेदवमस्तु शुद्धिः ॥ तमिति । एषराभ्यस्तेषामयस्य नमस्कार्यत्वमाह । शराभ्यः समुद्ययार्थः । एतेषां नरनारायणनरो
 तमनां तत्तत्प्रपेतनीं सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो व्यासस्तवै-
 ॥ १ ॥ द्वैपायनोऽष्टादशोऽन्यत्रस्या पट् श्लोका विभृतिः । अथ प्रकथ्यते । अथमेवम् अद्भुतं पुण्यं धर्मवृद्धिं च पापहरं दुर्वासानाहरं शिवं सुखप्रदं
 पुण्यम् आदितीर्थं स्तोत्रं पावनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥ शताश्वेषसहस्रस्य चतुःसहस्रस्य चत्वारि सहस्राणि सश्वपरिवेयानि असहस्राभ्यः प्रदानानि पस्मिन् कृत्ये
 द्वैपायनोऽष्टादशोऽन्यत्रस्या पट् श्लोका विभृतिः ॥ २ ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलेऽयमिषेचनेन ॥ २ ॥
 जयति पराशरमुनः सत्यवतीहृदयनन्वनो व्यासः ॥ यस्यास्यकमलगलितं वाक्मयममृतं जगत्पिबति ॥ ३ ॥ यो गोशतं कनकमृद्वभय
 ददाति विप्राय वेदविदुषे बहुविधुताय ॥ पुण्यां च भारतकर्षां शृणुयाच्च तद्रज्जुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ४ ॥ शताश्वमेघस्य यदन्नं
 पुण्यं चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ॥ भवेदनन्तं हरिवरशदानात्प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥ ५ ॥ यद्वाजपेयेन तु राजसूयाह्वयं फलं हस्तिरयेन
 चान्यत् ॥ तच्छ्रुते व्यामवचं प्रमाणं गीतं च धारुमीकिमहर्षिणा च ॥ ६ ॥ यो हारिश्च लेखयति यथाविधिना महातपा सपदि ॥ स जयति
 हरिपदकमलं मधुपो । यथा रसेन सलुब्धः ॥ ७ ॥ पितामहाय प्रवदन्ति पठं महर्षिमक्षम्यविभूतियुक्तम् ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपा
 यनं वेदं महानिष्ठां ॥ ८ ॥

तस्य । “सहस्रं त-
 मुच्छेदयदानेन ॥ ३ ॥ स जयति आकम्पते ॥ ७ ॥ आर्षं पुरुषमित्यादि व्यासवाक्यस्य मतारयिष्यन् सूत व्यास नमस्कृत्योति-पितामहाय भित्तिः ॥ अहं तं द्वैपायन
 व्यासं वेदं ॥ ४ ॥ अद्भुतमैकैकचनं विदेरुपास्त्यर्थं च सर्ववेदप्रसिद्धम् । तस्य विशेषणं महानिष्ठानमिति । निधीयते स्थाप्यतेऽस्मिन् सर्वमर्थजतमिति निधानं वेदं ईश्वरो वा ।
 यस्मिन्निति वेदस्यैव तस्याभिधानमित्यर्थः । तं क यस्मात्पठं पितामहाय नारायणं प्रवदन्ति । एवं हि पितृपितामहादिक्रमेण व्यास
 रामः ॥ ५ ॥ अथ सिद्धमन्त्रस्य पञ्चास्य पद्यो विष्णुरिति भवति । परे तु यः पितामहात्पठं पदन्तीति स योज्यः वसिष्ठः ब्रह्मणोर्मध्ये मनु मित्राकरुणौ वा कल्पयित्वा व्यासः ब्रह्मणः
 पा - १ मधुपो रसेन सलुब्धः ।

पृथमाहुः । परे पितामहपदेनैव विष्णुं गृह्णन्ति । महर्षिः ऋषिर्विश्वः काव्येनेति श्रुतेर्महान्तं काव्यस्य कर्तारं मन्त्रप्रष्टारं वा । अक्षय्यविभूतियुक्तम् अनन्तयोगिभ्यश्चयुक्तम् । नारायणस्यांशाज्जातम् अशजम् । एकः शुकः श्रेष्ठो वा पुत्रो यस्य तम् । यद्वा व्यास एव अहं मनुरभव सूर्यश्चेति वामदेवत्वस्यगभिन्नं ब्रह्मानुसंधानः स्वात्मानमेव नमस्करोति । तथा च दृष्टं महमेव नमो नम इति । अस्मिन् पक्षे द्वैपायनं व्यासम् अहं महानिधानं ब्रह्म वेद जाने इति स्वरूपानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते । यद्वा द्विपो गजस्तस्पेदमसाधारणं शुण्डादण्डादिलक्षणं तदेव अयन ज्ञापकं यस्य त द्वैपायनं गजाननम् । यद्वा द्वीपी व्याघ्रः तस्येदं चर्भ द्वैपं तदेवायनं यस्येति । “क्षीपिचर्भपरीधाना शुष्कमांसाति भैरवा ।” इति स्मृत्युक्तः शक्तिविग्रहो द्वैपायनस्तम् । यद्वा द्वीपेषु सप्तसु अयनं चिह्नं प्रकाशकं स्वरूपं यस्य न तु पातालद्विष्विति द्वैपायनः । स्वार्थे तद्धितः । द्वैपायनः सूर्यः । यद्वा द्वैपं गजचर्मयनं ज्ञापक यस्य तत् द्वैपायनं गजचर्मधर महेश्वरम् । यद्वा अभ्यर्हितत्वात् द्वीपम् अयनं स्थानं यस्य । स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः श्वेतद्वीपपतिर्विष्णुः । तं वेद उपस्ये । अत्र सर्वपापपीथरत्वात् पितामहात्पष्टत्वं व्रते । तथाहि सदसच्छब्दश्चाच्यान्भायाशबलात् ब्रह्मणो अव्यक्तम् अव्यक्तान्महत् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राण्यः पञ्च तन्मात्राण्यः पञ्च महाभूतानि तेऽप्यथतुर्भुवःशरीरमिति सृष्टिक्रमस्यागमसिद्धस्यालोचनायाम् आरोहक्रमेण तेषां पितामहात्पष्टत्वं व्रते । महर्षिमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम् । नारायणः परं ब्रह्म तस्य अंश इवांशो मायायां चित्तविविधः तेन निर्धृत्वादेव मायाशबलं नारायणस्यांशजम् एको हिरण्यगर्भरूपः पुत्रो यस्य तम् । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्” इति श्रुतेः । महानिधानं सर्वकारणं महत्परम् लयस्थानम् ॥ ८ ॥ ग्रन्थप्रवृत्तिधीजभूत शौनकप्रथं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति—आद्य पुरुषमिति ॥ हरे नमस्कृत्य शौनकः सौतिं यमञ्चेति तृतीयचतुर्थगतयोर्वीक्रययोरन्वयः । अत्र भूवीजाङ्कुरतरुफलपेमाः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः । क्रमेण शुद्धचैतन्यम् १ मायाशबलः २ सूत्राऽऽत्मा ३ विराट् ४ विष्णुः ५ चेति सत्त्वा लभन्ते । तत्र भूस्थानीय शुद्धचैतन्यम् आद्यं पुरुषभिर्यनुमुञ्चते । ईशानमिति । द्वितीयं मायाशबलं बीजस्थानीयम् । “मायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतेः । पुरुहूत पुरुहूतमित्यङ्कुरोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम् । स हि पुरुभिर्वहुर्भिर्यजमानैर्यज्ञे हूयते स्तूयते च बहुभिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदाह यास्कः । “यदेनमुग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति” इति । तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य तद्यदिमाहुरमुं यजेत्येतस्यैव सा विमृष्टिरिति तस्यैव सर्वयष्ट्यदेवतात्वमात्रायते । किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धम् उत प्रथमेऽस्मिन्नेव जलाशये तरंगबुद्बुदादिवितरो कल्पितौ इत्याशङ्क्याह । कतमेकाक्षरं ब्रह्मेति । कतं सत्यम् अत्राधितम् एकं मायासंपर्काहित्यात् । अक्षरं सूत्रात्पवन्न क्षरति अकार्यत्वात् । अत एव ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यदेवं रूपं वस्तु तदेव व्यक्ताव्यक्तं सूत्रेशानरूपम् । किं व्यक्ताव्यक्ते तस्य परिणामौ नेत्याह । सनातनं सर्वदेकरूपं कूटस्थं रज्ज्वां दण्डधारादिद्वयकाव्यक्ते तत्रोत्पद्येति इत्यर्थः ॥ १ ॥

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुहूतम् ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ १ ॥

पुत्रो यस्य तम् । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्” इति श्रुतेः । महानिधानं सर्वकारणं महत्परम् लयस्थानम् ॥ ८ ॥ ग्रन्थप्रवृत्तिधीजभूत शौनकप्रथं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति—आद्य पुरुषमिति ॥ हरे नमस्कृत्य शौनकः सौतिं यमञ्चेति तृतीयचतुर्थगतयोर्वीक्रययोरन्वयः । अत्र भूवीजाङ्कुरतरुफलपेमाः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः । क्रमेण शुद्धचैतन्यम् १ मायाशबलः २ सूत्राऽऽत्मा ३ विराट् ४ विष्णुः ५ चेति सत्त्वा लभन्ते । तत्र भूस्थानीय शुद्धचैतन्यम् आद्यं पुरुषभिर्यनुमुञ्चते । ईशानमिति । द्वितीयं मायाशबलं बीजस्थानीयम् । “मायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतेः । पुरुहूत पुरुहूतमित्यङ्कुरोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम् । स हि पुरुभिर्वहुर्भिर्यजमानैर्यज्ञे हूयते स्तूयते च बहुभिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदाह यास्कः । “यदेनमुग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति” इति । तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य तद्यदिमाहुरमुं यजेत्येतस्यैव सा विमृष्टिरिति तस्यैव सर्वयष्ट्यदेवतात्वमात्रायते । किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धम् उत प्रथमेऽस्मिन्नेव जलाशये तरंगबुद्बुदादिवितरो कल्पितौ इत्याशङ्क्याह । कतमेकाक्षरं ब्रह्मेति । कतं सत्यम् अत्राधितम् एकं मायासंपर्काहित्यात् । अक्षरं सूत्रात्पवन्न क्षरति अकार्यत्वात् । अत एव ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यदेवं रूपं वस्तु तदेव व्यक्ताव्यक्तं सूत्रेशानरूपम् । किं व्यक्ताव्यक्ते तस्य परिणामौ नेत्याह । सनातनं सर्वदेकरूपं कूटस्थं रज्ज्वां दण्डधारादिद्वयकाव्यक्ते तत्रोत्पद्येति इत्यर्थः ॥ १ ॥

केवलं धर्मसागर्यात् अग्निप्रमृतिभ्यो धृष्टद्युम्नादीनाम् अत्यङ्गतानि व्यासजन्मादौ दिवैवान्धकारस्रष्टृणादीनि ॥ ७ ॥ भवता कथितं पुराणं मम मनः प्रीणातीति संबन्धः ॥ ८ ॥ तत्र पुराणे ॥ ९ ॥ जनमेजय इत्यक्षराधिक्यमार्थम् । यत्र यथा तत्तथा ॥ १० ॥ इति ह एवं किल आस पूर्ववृत्तं स्वस्वगुरोः सकाशात् पूर्वः पूर्व आचार्योऽधिगतवानिति कथ्यते स इतिहासः । आसेति 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्य छिटि रूपम् । सुपां तिङ्गा समासः । पारम्पर्यागता कथेत्यर्थः । तां श्रत्वा ॥ ११ ॥ श्रुतिविस्तरं वेदोपबृंहकम् ॥ १२ ॥

कथितं भवता पुण्यं पुराणं शृङ्खलया गिरा ॥ मनःकर्णसुखं सति प्रीणात्यमृतसंमितम् ॥ ८ ॥ तत्र जन्म कुरुणां वै त्वयोक्तं लोमहर्षणे ॥ न तु वृष्ण्यन्धकारानां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धर्मवित् ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां वंशमादितः ॥ १० ॥ श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्येन भारतानां स भारतः ॥ जनमेजयो वैशम्पायनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ॥ कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ॥ १२ ॥ तत्र शूराः समाख्याताः बहवः पुरुषर्षभाः ॥ नामभिः कर्मभिश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथाः ॥ १३ ॥ तेषां कर्मावदातानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥ तत्रतत्र समासेन विस्तरेणैव मे प्रभो ॥ १४ ॥ न च मे त्वतिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने ॥ एकश्चैवमतो राशिवृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥ १५ ॥ भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥ १६ ॥ यस्य यस्यान्वये ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ॥ स त्वं सर्वमशेषेण कथयस्व महासुते ॥ तेषां पूर्वविस्मृष्टं च विचिन्त्येमां प्रजापतेः ॥ १७ ॥ सौतिरुवाच ॥ सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च कथयामास तां कथाम् ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्कर्थां दिव्यां पुण्यां पापप्रमोचनीम् ॥ कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् ॥ १९ ॥ यश्चैमां धारयेद्वाऽपि शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

शूराः प्रयुद्धादयः ॥ १३ ॥ कर्मावदातानि कर्मोत्तमानि उत्तमानि कर्माणीति यावत् । "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति बाहुलकात्समासः । तत्र तत्र प्रसङ्गे विस्तरेणैव विस्तरेण च ॥ १४ ॥ पुरातने पुराणे राशिः कुटुम्बः कूट्समुदाय इति वा ॥ १५ ॥ वंशकुशलो वंशास्थाने निपुणः तेषां वृष्णीनां कुलं वंशम् ॥ १६ ॥ प्रजापतेः प्रजापतिमारभ्य ॥ १७ ॥ तां पृष्टां कथां वंशाख्यायिकाम् ॥ १८ ॥ दिव्याम् अलौकिकां पुण्यां सुखदां चित्राम् आश्चर्यकराम् ॥ १९ ॥ धारयेत् हृदि पुस्तके वा गृहे स्थापयेत् ॥ २० ॥

एवं महीछेदो कर्षां यस्तौति-अभ्यक्तमित्यादिना ॥ व्यक्तव इदम् ॥ चरादहमत्यगोचरावाप्त्यत् ॥ अत एव कारण इदृश्ययोर्बीजम् । यत्तदिति शास्त्रप्रसिद्धम् । नित्यम्
 आपत्कारण्य सदसदात्मकं सत्त्वानृतात्मकं मायाशब्दं त्रैलोक्यं ॥ वाह । प्रधान पुरुषमिति । तदुभयात्मकमित्यर्थः । तस्मात्कारणात् बिम्ब स्थूलसूक्ष्म जगत् त्रिमि
 क्रम-इत्यो प्रयोग । जगदित्यर्थः । अत एव तद्विभक्तम् ॥ चरादहमत्यगोचरावाप्त्यत् ॥ २१ ॥ त वै तमेव पुरुषम् अभ्यक्तात्त्व्यं त्वं ब्रह्माण मह
 चत्ताभिमानि विद्धि । कारणान्पत्वात्कारण्यत् ॥ २२ ॥ महत् सकाशात् अहंकार जज्ञे इति विपरिणामेन योज्यम् । तस्मादहंकारात् भूतानि
 जात्रायादीनि भूत्माणि जज्ञिरे । तेभ्यः सूक्ष्मेभ्यो भूतानि पञ्च स्थूलभूतानि चतुर्भिषानि जरायुजादीनि च जज्ञिरे इति । एषरूपं सर्गं स्नातनं प्रवाहरूपं तत्क इति
 अव्यक्त कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम् ॥ प्रधान पुरुषं तस्मात्त्रिमिमे विभर्मीभ्यम् ॥ २३ ॥ त वै विद्धि महाराज क्रमाणममितीजसम् ॥ स्रष्टार
 सर्वभूतानां नारायणपरमेश्वरम् ॥ २४ ॥ अहंकारस्तु महत्तस्माद्भूतानि जज्ञिरे ॥ भूतभेदाच्च भूतेभ्य इति सर्गं स्नातनं ॥ २५ ॥ विस्तरावयव
 चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रुति ॥ कीर्त्यमानं शृणु मया पूर्वेषां कीर्तिवर्धनम् ॥ २६ ॥ धन्यं यशस्य शङ्खघ्नं स्वर्गमायुःप्रवर्धनम् ॥ कीर्तनं स्थिरकी
 र्तीनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ॥ २७ ॥ तस्मात्करुणाय ते कल्प समग्रं शुचये शुचि ॥ आवृष्णिष्यवशाद्दृश्यामि सूतसर्गमनुसमम् ॥ २८ ॥ तत
 स्वयभूतगवान्सिद्धशुभिनः प्रजा ॥ अप एव ससर्जोदौ तासु वीर्यमवाप्तुजत् ॥ २९ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुव ॥ अयन
 तस्य ता पूर्वं तेन ॥ यण स्मृतः ॥ ३० ॥ विरिण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेभ्यम् ॥ तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयमूरेति न श्रुतम् ॥ ३१ ॥
 येन ॥ ३२ ॥ विस्तरावयव ॥ विस्तरावयवः प्रजासाराः नानावर्गाः प्रजासाराः यस्य त सर्गम् । यथाप्रज्ञं यथाश्रुतिं बुद्धिं समदाय चानतिक्रम्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ २५ ॥
 "छन्दो सामर्थ्यं" यस्य रूपं कल्प इति ॥ २६ ॥ तत् इति ॥ सूक्ष्मभूतवर्णनन्तरं विविधा भौतिकी प्रजाः सिद्धशुभिनः अप आवृष्णिष्यवशाद्दृश्यामि भूतसर्गं चतुर्विधभूतधामसमृद्धिं वक्ष्यामि ।
 द्युपगानभ्यः ॥ दौ मसर्जं । तासु चाप्यु वीर्यम् अण्डोत्पादनसमर्थम् अवाप्तुजत् निहितवान् । स्वयमेव तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एतेन नारायणनामनिबचनश्रुत्या
 प्रसूयति ॥ नारा इति ॥ नारा इत्यस्य व्याख्यानं नरसूनुव इति । एतेन "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेरर्थः समूहीत । अपन प्रवेशस्थानम् नयतीति नर
 इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत् वीर्यम् अण्डम् अवयव विरिण्यवर्णं चित्तकारणम् । अयमर्थः । तत्काले अभ्यक्तात् ब्रह्मात्म्यो महोत्सवोर्वाकारस्ततः सूक्ष्मभूतानि तेभ्य पुष्पस्थानी

ग्रान्यसंज्ञानि स्थूलभूतानि तेषु रेतःस्थानीयश्चित्यतिविम्बस्तयोः सङ्घातोऽण्ड तच्च उदकेभ्यः स्त्रीरूपं सूक्ष्मभूतोऽण्ड तत्र गर्भं जीवयत् ब्रह्मा चतुर्मुखो जज्ञे आवि-
 र्भूत इति ॥ २९ ॥ हिरण्येति ॥ अण्डे वर्षमात्रं स्थित्वा हिरण्यगर्भः अण्ड द्वैधं दिवाऽकरोत् । ताभ्यां च शकलाभ्यां दिवं भुवं चाकल्पयदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तयोर्द्वयोः
 शकलयोर्यदन्तरालं स आकाश इत्यर्थः । दिशश्चेति चकारादिगुणार्थं सूर्यं कल्पयित्वा दशधा प्राच्यादिभेदेन दधे वृत्तवान् । अण्डान्तराले एवेयं दिगटिकल्पना न ततो
 बहिरस्तीति भावः ॥ ३१ ॥ सुहृद्दूतनाह-तत्रेति ॥ तत्र अण्डमध्ये रतिविषयेषु श्रीर्तिं सृष्टिं पिण्डसृष्टिं तद्रूपम् अण्डसमानरूपात् । एतेन पिण्डब्रह्माण्डयोस्तत्प्रातिप्रकारस्तुल्य
 इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ अन्यद्विरसम् अचिसहितमङ्गिरसम् । मानसान् मनसा संकल्पमात्रेण जन्तितान् ॥ ३३ ॥ सप्त मरीच्यादयः ब्रह्माणः ब्रह्मणजात्यभिमानिनः
 गृह्णाश्चमपरा इत्यर्थः । नारायणात्मकानां नारायणैकमनसां सप्तानां सप्तनन्दनसनातनसत्पारस्करन्दत्तरुद्राणां ब्रह्मणः सकृशाजन्म येषां तेषां ब्रह्मजन्मनां ब्रह्मपुत्रा
 हिरण्यगर्भो भगवानुत्पित्वा परिवत्सरम् ॥ तदण्डमकरोद्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥ ३० ॥ तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशमसृजत्प्रभुः ॥ अप्सु
 पारिहृवां पृथ्वी दिशश्च दशधा दधे ॥ ३१ ॥ तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ॥ ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन्प्रजापतीन् ॥ ३२ ॥
 मरीचिमन्यद्विरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥ ३३ ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
 नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ॥ ३४ ॥ ततोऽसृजत्पुनर्व्रह्मा रुद्रं रोपात्मसंभवम् ॥ सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३५ ॥
 सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ॥
 क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥ ३७ ॥ विद्युतोऽशनिमेवांश्च रोहितेन्द्रयन्तूपि च ॥ वयांसि च ससर्जदो पर्जन्यं च ससर्ज ह ॥ ३८ ॥

ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ॥ सुखादेवानजनयत्पितृंश्चेशोऽपि वक्षसः ॥ ३९ ॥

णाम् । अनादरे षष्ठी । भ्रातृनाहत्य पुराणे वेदमार्गे एव निश्चयं गताः । कर्मैव श्रेय इति विनिश्चिताः ॥ ३४ ॥ सनत्कुमारम् । चात्सनकादीन् । पूर्वेषां मरीच्यादीनाम्
 ॥ ३५ ॥ सनत्कुमारश्चेति चात्सनकसनन्दनसनातननारदाः स्कन्दश्चेति षट् । तेजः सृष्टिसामर्थ्यं संक्षिप्य निगृह्य सृष्टिमकुर्वन्तावेव तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषाम् अष्टानां मध्ये सप्त
 यक्षाः पिशाचादिरष्टुः रुद्रादन्ये दिव्या आदित्यादयः महर्षिभिः कश्यपायैः ॥ ३७ ॥ क्रियावतामपेशितानि हविर्मन्त्रदेवतादीनि । तेषां सृष्टिमाह द्वाभ्याम्-विद्युत इति ॥ अत्र
 “प्रजापते रेतो देवाः देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेतो ओषधयः” इति श्रुतिक्रमेण वयांसि रेतो खेचरत्वसामान्यादेवता उच्यन्ते । पर्जन्यं चेत्थैषधीनामप्युपलक्षणम् । यज्ञसिद्धये
 इति अत्राप्यपकृष्यते । अशनिर्वजं रोहितम् ऋजु अवकमिन्द्रधनुः विद्युदाद्यभिमानिन्यो देवताः एव विद्युदादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ३८ ॥ निर्मितः सिद्धानामेव ऋगादीनामावि

कर्णम् । वेदस्य नित्यत्वात् यदभ्यसृष्टिमाह । मुस्तादिति ॥ ३९ ॥
 साध्यान् प्राचीनान् देवान् ॥ ४० ॥ उवेति ॥ तस्य आपवस्य
 इति द्वयोः सप्त-रः ॥ ४२ ॥ स आपवस्य देहाद्वं
 विविधाः समृजे इत्यर्थः । नारी शक्तरूपानाम् ॥ ४३ ॥
 नारायणस्य विमर्गो हिरण्यमन्दारा व्यबहितः सर्गः स आपवः अतोऽस्य विष्णुयौगत्वात् अपोनिजा प्रजा प्रथम सर्गः । स एव मनुद्वारा योनिज प्रजासर्ग द्वितीय सप्तर्ज अत
 प्रजनाच्च मनुष्यान् जवनान्निर्ममेषुस्रान् ॥ साध्यानजनयदेवानित्येवमनुशुश्रुम ॥ ४० ॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य
 प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापते ॥ ४१ ॥ सृज्यमाना प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्धेन
 नारी तस्यां स समृजे विविधा प्रजा ॥ विष च पृथिवी चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत ॥ ४३ ॥ विराजमसृजद्विष्णुः सोऽमृत्युरूप विराट् ॥ पुरुष
 तं मनुं विद्धि तद्दे मन्वन्तः स्मृतम् ॥ ४४ ॥ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराजः प्रजासर्गं सप्तर्जं पुरुषं प्रभुः ॥ नारायणविसर्ग
 स प्रजास्तस्याप्ययोनिरा ॥ ४५ ॥ आसुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावाञ्छ्रुतवास्तया ॥ आदिसर्गं विदित्वेम यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमदामारते सिलो नारवशपर्वणि आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स सुष्टासु प्रजास्त्वेवमापवो
 वे प्रजापतिः ॥ १ ॥ च पुरुष पत्नी शक्तरूपामयोनिजाम् ॥ ३ ॥ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठत ॥ धर्मेणैव महाराज शक्तरूपा व्यजायत
 ॥ २ ॥ सा न उपसृत तत्वा तपः परमदुष्करम् ॥ भर्तारं दीक्षतपस पुरुष प्रत्यपश्यत ॥ ३ ॥

एतदापवत्स मना स्यात्स्य द्वितीयम् अन्तरं व्यक्त्वा यस्यात्सर्गेऽपुनरुत्पत्तयः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एतद्वशात्तानफलपाह—आयुष्मानिति ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्सद्वाचस्पतिकृतमर्षादापुराणस्वरत्नसंग्रहस्य तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

स्वायंभुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किञ्चिदधिकमेकसप्ततिं चतुर्युगमित्यर्थः ॥ ४ ॥ “वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रमीप्सितम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ।” इति वायुपुराणोक्ता प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्यो कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—काम्या नामेति ॥ सा यात्र सुतान् सुषुवे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुरः सुतानाह—भुवमिति ॥ शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वंसुं तथेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ गृह्यशः “तस्य नाम मह्यशः” इति श्रुतेः । परब्रह्म विष्णवाख्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ ११ ॥ अतिमात्राम् अनन्तां महिमानं माहात्म्यम् । उशना शुक्रः तस्य

स वै स्वायम्भुवस्ततः पुरुषो मरुह्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४ ॥ वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्ता नपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं समासाद्य पतिं सा सुषुवे सुतान् ॥ ६ ॥ उत्तानपादो जग्राह पुत्रमग्निः प्रजापतिः ॥ उत्तानपादाच्चतुरः सूनुताऽजनयत्सुतान् ॥ ७ ॥ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी मनुता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमेधेन भुवस्य जननी शुभा ॥ ८ ॥ भुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोऽ जनयत्सूनुतायां प्रजापतिः ॥ ९ ॥ भुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेषु महाराज प्रार्थयन्सुमहदशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११ ॥ तस्यातिमात्राद्वि च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा भुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्माच्छिष्टिं च भव्यं च भुवाच्छम्भुर्व्यजायत ॥ शिलघेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपेराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ मनोरजा यन्त दश नडुलार्यां महौजसः ॥ कन्यायामभवज्छेष्टा वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युमस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निदुद तिरावश्च सुद्युमश्चेति ते नव ॥ १८ ॥

देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभायायासुरेभ्यः क्षयायेमागवियाममृजदिति भैरावणीये बृहस्पतेरेव शुकत्यान्मानाद्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आधत्त वंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम् । “इन्द्रात्यभत्वं ज्वलनात्प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुः कृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः कियते शरीरम् ॥” इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितारि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजः संज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥

चकरणम् । वेदस्य नित्यत्वात् यदध्यष्टिमाह । मृताविति ॥ ३९ ॥ यद्वृष्टिमाह—प्रजनादिति ॥ प्रजनात् उपस्थेन्द्रियात् आहुरान् । जवनात् पञ्चाद्रागात् आहुरानिति श्लोद ।
 साध्यान् माचीनान् देवान् ॥ ४० ॥ तवेति ॥ तस्य आपवस्य वसिष्ठापनाम्नः प्रजापतेः ॥ ४१ ॥ सृज्यमाना मनसैवेति शेषः । व्याप्य विद्यत आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्ते
 इति द्वयोः सक्रयः ॥ ४२ ॥ स आपवस्य देहार्थं । नारी यष्टप गोवर्षादिकं गृहीतकृती तच्चञ्चावीय वृषाभ्यादिरूपं पुरुषोऽपि गृहीतवान् । तेन मैथुन्यजाः प्रजाः
 विविधा समुद्ये इत्यर्थः । नारी शतलपनाम् ॥ ४३ ॥ विष्णुर्हि हिरण्यगर्भद्वारा विराजम् आपवाभ्याम् असृजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपद व्याचष्टे सार्धेन—द्वितीयमिति ॥
 नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भद्वारा व्यरहितः सर्गः स आपव असोऽस्य विष्णुपौत्रत्वात् अयोनिजा प्रजा प्रथमः सर्गः । स एव मनुद्वारा योनिज प्रजासर्गं द्वितीयं ससर्ज अत
 प्रजनाच्च मनुष्यान्वै जवनान्निर्मयेऽमुरान् ॥ साध्यान्जनयदेवानित्येवमनुशुश्रुम् ॥ ४० ॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य
 प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापते ॥ ४१ ॥ सृज्यमाना प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्थेन
 नारी तस्यां स समृजे विविधा प्रजा ॥ दिव च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत ॥ ४३ ॥ विराजमसृजद्विष्णु सोऽसृजत्युरुप विराद ॥ पुरुष
 तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराज प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषं प्रभु ॥ नारायणविसर्गं
 स प्रजास्तस्याप्ययोनिजा ॥ ४५ ॥ आसृष्मान्कीर्तिमान्धन्यं प्रजावाञ्छ्रुतवांस्तथा ॥ आदिसर्गं विदित्वेम यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरपर्वणि आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ वैराग्यायन उवाच ॥ स सुष्टासु प्रजास्त्वेवमापवो
 वै प्रजापतिः ॥ लेभे वै पुरुषं पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥ १ ॥ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठत ॥ धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत
 ॥ २ ॥ सा तु वपस्युत तस्मा तपः परमदुष्करम् ॥ भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥

पतदापवस्य मनोः ह्यारब्धं द्वितीयम् अन्तरं व्यरवान यस्मात्सर्गोऽभूत्तस्मात्तत्र मन्वन्तरशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ पतदशस्त्रानफलमाह—आयुष्मानिति ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमत्तद्वाराक्यप्रमाणमर्योदापुराणचतुर्धर्मशारतसमीगोविन्दस्मृतिसूत्रोर्नीलकण्ठस्य छठौ भारतवाचदीये हरिवरपर्वण्ये आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ प्रथमयोनिजा
 मृष्टिमुक्त्वा योनिव्यामपि तामाह—स इति ॥ प्रजासु अयोनिजासु सुगामु सर्वाणि आपव एव”द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् । अर्थेन नारी” इति मृच्छितरीत्या पुरुषो
 भूत्वा पत्नीं च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना मन्वन्तेन धर्मेण योगजगुण्येत सा पत्नी शतरूपा अनन्तरूपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत् । यच्छत्ररूपाया अनेकरूपधारणसामर्थ्यं
 तदापवस्यैव तदन्त्यत्वात्तस्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रपण्यत सेवातायेति शेषः ॥ ३ ॥

स्वायंपुत्रो वैराजः एकसप्ततियुगं किञ्चिदधिकमेकसप्ततौ चतुर्गुणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ “वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रभीषितम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ।” इति वायुपुराणोक्तं प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—काम्या नामेति ॥ सा यात्र सुतां सुपुत्रे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुरः सुतानाह—ध्रुवमिति ॥ शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्यन्तं वसुं तथेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ महयशः “तस्य नाम महयशः” इति श्रुतेः । परब्रह्म विष्णुवाक्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ ११ ॥ अतिमात्रम् अनन्तां महिमानं महात्म्यम् । उशना शुक्रः तस्य

स वै स्वायम्भुवस्ततः पुरुषो मनुर्हच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४ ॥ वैराजान्पुरुषाद्वोरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्ता नपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सप्राद् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रत समासाद्य पतिं सा सुपुत्रे सुतान् ॥ ६ ॥ उत्तानपादश्चतुरः सूनुताऽजनयत्सुतान् ॥ ७ ॥ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनुता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८ ॥ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोऽ जनयत्सूनुतायां प्रजापतिः ॥ ९ ॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्वशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११ ॥ तस्यातिमात्रावृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्माच्छ्रद्धिं च भव्यं च ध्रुवाच्छम्भुर्व्यजायत ॥ शिल्लष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्पुंस्कारिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ मनोरजा यन्त दश नड्गार्यां महौजसः ॥ कन्यायामभवच्छ्रेष्ठा वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युमस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निदुद तिरात्रश्च सुद्युमश्चेति ते नव ॥ १८ ॥

देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेगामविषाममृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रस्यान्यानाम्ना ॥ १२ ॥ १३ ॥ आद्यत्र वंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम् । “इन्द्रात्प्रभत्वं ज्वलनात्प्रापं क्रौं यमाद्वैश्रवणाच्च विचम् । आयुः कृती वायुजनादेनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥” इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितारि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजः संज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥

पाठान्तरे महीजस कन्यायामिति शेषः । आग्नेयी अग्निः स शिशिमित्यपि पठन्ति ॥ १९ ॥ सुनीषा अङ्गमार्यो मृत्योः पुत्री अजापत अजनपत । अपचारादेव तादिशोहात्प्रकोपः मुनीनामिति शेषः ॥ २० ॥ प्रजार्थं संतानार्थम् । यस्य मुभिप्रकोपहतस्य ॥ २१ ॥ एष एषु प्रजा मुदिताः करिष्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ इमो पृथ्वी क्षत्रपूजः क्षत्रजलो प्रपमपुत्रम् ॥ २३ ॥ तस्याचं निमिचीकृत्य पृथोर्ध्वे हि अग्निः सुतयागशुलभाविहि अम्यञ्च स्मर्यत इति तस्य तदुत्पत्तिनिमित्तत्वम् । निपुणौ क्त्वात् राजः स्तुतौ वराष्ट्रे च कुरुक्षौ ॥ २४ ॥ गौ गोरूपिणी पृथ्वी । सस्यानीति सर्ववस्तूपलक्षणम् ॥ २५ ॥ पुण्यजनैर्महैः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु पुराणान्त

अभिमन्युश्च दशमो नहुलाया मुता स्मृता ॥ उरोरजनयत्पुत्रान्यढाग्नेयी महाप्रभान् ॥ अङ्ग सुमनस रुपातिं क्रतुमङ्गिरस गयम् ॥ १९ ॥ अङ्ग त्मुनीयापस्य वै वेनमेकमजायत ॥ अपचारानु वेनस्य प्रकोप सुमहानयत ॥ २० ॥ प्रजार्थमृपयो यस्य ममन्युर्दक्षिण कर्म ॥ वेनस्य पाणौ मथिते नम्रव मुनिभिः पुष्ट ॥ २१ ॥ तद्दृष्टा ऋषयः प्रहरेष व मुदिता प्रजा ॥ करिष्यति महातेजा यराश्च प्राप्स्यते महत् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची खड्गी तेजसा निर्वहन्निव ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा चेमा रत्न सत्रपूर्वज ॥ २३ ॥ राजसूयाभिपिक्तानामाद्य स वसुधाधिपः ॥ तस्माच्चैव समुत्पन्नो निपुणो मृतमागधौ ॥ २४ ॥ तेनेय गोर्महाराज दुग्धा सस्यानि भारत ॥ प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सर्पिणोः सह ॥ २५ ॥ पितृभिर्दानैश्चैव गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ सैष पुण्यजनैश्चैव वीरुद्रि पर्वतेस्तथा ॥ २६ ॥ तेषु च पात्रेषु दुग्धमाणा वसुंधरा ॥ प्रादाद्ययेप्सित क्षीरं तेन प्राणानवारयन् ॥ २७ ॥ पृथुपुत्रो तु धर्मज्ञो जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालितो ॥ शिखण्डिनी हविर्वा नमन्तर्द्धानाव्यजायत ॥ २८ ॥ हविर्धानात्पढाग्नेयी धिपणाऽजनयत्सुताम् ॥ प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनो ॥ २९ ॥ प्राचीनवर्हिर्मगवान्महानासीत्यजापति ॥ हविर्धानान्महाराज येन सवर्द्धिता प्रजा ॥ ३० ॥ प्राचीनाग्रा कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ॥ प्राचीनवर्हिर्मगवान्पृथिवीतलचारिणः ॥ ३१ ॥ समुद्रतनयार्या तु कृतदारोऽभवत्प्रभुः ॥ महतस्तपसः पारे सवर्णार्या महीपति ॥ ३२ ॥ मवर्णाऽऽघत्तं सामुद्रीं दश प्राचीनवर्हिषः ॥ सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगा ॥ ३३ ॥

रथनिर्देशु वैरुद्वेद्यादिभिस्तु तं सजातीयं रत्नं कल्पयित्वा तन्वत् स्वामीः वस्तु पृथ्वीसकाशात् दुग्धं गृहीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अन्तर्धानावन्तर्द्धिसुताम् ॥ २८ ॥ आग्नेयी अग्निः स्यात् धिपणानाम्नी । व्रजश्च अजिनश्च व्रजाजिनौ ॥ २९ ॥ हविर्धानात् स्पष्टितुरपि महान् ॥ ३० ॥ अस्य प्राचीनवर्हिषः व्याचष्टे-प्राचीनाग्रा इति ॥ यत् पृथिव्यां तस्य प्राचीनाग्राः कुशाः पृथिवीतलचारिणः शुभः स्वरूपे भस्वरति कृत्स्नभूमण्डलव्यापिन आसुमत तं प्राचीनवर्हिषीरित्यर्थः । ॥ ३१ ॥ तल स्वस्वपाचारयोः” इति विश्व ॥ ३२ ॥ मवर्णार्यां सुवर्णार्यां प्रवेतः संत्राः सर्वेऽपि पञ्चजापान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्मणः समानशीलाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रजाक्षये हेतुमाह—नाशरुदिति ॥ ३६ ॥ तपसा ज्ञानचक्षुषा उपश्रुत्य ज्ञात्वा युक्तः सन्नदाः ॥ ३७ ॥ उन्मूलान् उद्धृतमूलान् ॥ ३८ ॥ राजा वृक्षाणामिति शेषः । एतान् प्रचेतःसज्ञान् ॥ ३९ ॥ प्राचीनवर्हिप इति तत्पुत्राः सर्वोद्भूते । तद्वज्रस्येति बहुते तद्विजस्य लुक् ॥ ४० ॥ रत्नेति ॥ वृक्षाच्च शोषयता यायुना तेषाम् आप्यः सारांशः यथा स्वकारणे सौस्तेजसि प्रक्षिप्तः एवं पार्थिवः सारांशः अन्तर्गते सोमे प्रक्षिप्त एव कन्यारूपं वार्क्षं रेतः सोमस्य गर्भे धृतमिति युक्तम् ।

अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतर्ग्यन्त महत्तपः ॥ दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ३४ ॥ तपश्चात्सु पृथिवीं प्रचेतस्स मनीरुहाः ॥ अरक्ष्यमाणामा ववुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३५ ॥ नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ॥ दशवर्षसहस्राणि न शेकुधेष्टितुं प्रजाः ॥ ३६ ॥ तदुपसृत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ॥ सुलेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजन्नातमन्यवः ॥ ३७ ॥ उन्मूलानथ तान्कृत्वा वृक्षान्वायुरशोपयत् ॥ तानग्निरदहद्वोर एवमासीद्विमक्षयः ॥ ३८ ॥ द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ॥ उपगम्याव्रवीदेताव्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ३९ ॥ कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनवर्हिपः ॥ वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ॥ ४० ॥ स्वभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ॥ ४१ ॥ मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता ॥ भार्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी ॥ ४२ ॥ शुष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ॥ अस्यासुप्तस्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ४३ ॥ य इमां दग्धूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै ॥ अभिनाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥ ४४ ॥ ततः सोमस्य वचनाज्जगृहस्ते प्रचेतसः ॥ संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ४५ ॥ मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ॥ दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ दक्षो जज्ञे महतेजाः सोमस्यांशेन भारत ॥ ४६ ॥ पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान् ॥ अचरांश्च चरांश्चैव द्विषदोऽथ चतुष्पदः ॥ स दृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादभ्यसृजत्स्त्रियः ॥ ४७ ॥ ददौ स दश धर्माय कथयपय त्रयोदश ॥ शिष्टाः सोमाय राज्ञोऽथ नक्षत्राऽऽख्या ददौ प्रभुः ॥ ४८ ॥ तासु देवाः स्वगा नागा गात्रो दितिजदानवाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥

“वृष्टिं वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति” इति श्रुतेरपि औपभिसाररूपेण वृष्टेश्चन्द्रप्रवेशो गम्यते । तस्माद्युक्तैवेयं सोमोक्तिः । वृक्षाणामपि कन्या मया गर्भेण धृतेति ॥ ४३ ॥ वृक्षाणां कन्येति वृक्षरेतोजन्यत्वात्तेषां मुख्यत्वम् ॥ ४४ ॥ तेजसः तपसः ॥ ४५ ॥ तेजोमयेन तपोजन्येनाग्निना ॥ ४६ ॥ धर्मेण विवाहोर्विधेना ॥ ४७ ॥ अंशेन तपोर्द्धेन ॥ ४८ ॥ अचरादीन् सृष्टव्यपदार्थान् मनसा दृष्ट्वा आलोच्य तेषां सृष्ट्यर्थं प्रथमतः बीजग्राहिणीः स्त्रियोऽमुजत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अन्याः स्थावरायाः ॥ ४९ ॥

दशानां कथम् एक औरस इत्येतामारब्ध्वां सिंहाबलोक्तन्यायेन परिहरति—वत इति ॥ संकल्पस्यैकलपत्वात्सर्वेभ्योऽपि एको भवितुं युक्त इति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 अगुश्रुदिति ॥ एकस्माज्जाययो वीर्यस्यैक्यं कथं वाग्न्यस्यैक्यं इत्येकं शंका ॥ ५२ ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मपुत्रस्य सत कथं प्राचेतसत्वमित्यपरं सोमदौहित्रस्य दशस्य कथं
 सोमश्चतुर्विधमिति तृतीया शंका ॥ ५३ ॥ एतां क्रमेण निरस्यति ऋक्थयेण—उत्सचिबेति ॥ भूतेषु पञ्चापि उल्लिखितस्या स्वाभाविकी सापिण्ड्यनियमं विना प्रजोत्पादनं
 स्वाभाविकं तथा मनुष्येषु निरोधं नित्यः असपिण्डां समुद्देशेति नियमं स्थापयित्वा ॥ “प्रजापतिरैवां बुधिरमाश्रयः” इत्यादिभिरुक्ति-
 र्निर्णयं विद्वत्सत्त्व सापिण्ड्यपिण्ड्यशास्त्रस्यापुनिकस्य उल्लेखेन न दोष इत्यर्थः ॥ ५४ ॥
 तत्त प्रवृत्तिरुजेन्द्र प्रजा मेयुनसमवा ॥ सकल्यार्हर्नात्सर्वात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वो-
 रगरत्नसाम् ॥ समवः कथितं पूर्वं दशस्य च महात्मनः ॥ ५१ ॥ अशुभद्राज्ञो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ ॥ वामांगुष्ठात्तया चैव तस्य पत्नी
 व्यजायत ॥ ५२ ॥ कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लभे महातया ॥ एतन्मे सशर्यं विप्र सम्यगाल्यात्तुमर्हसि ॥ दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं चतुर्लतां गत-
 ॥ ५३ ॥ वैरम्पायन उवाच ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव ॥ ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वत्संश्चैव ये जनाः ॥ ५४ ॥ युगे युगे भवन्त्येते
 सर्वे दशद्वयो नृप ॥ पुनश्चैव निरुच्यन्ते विद्वत्स्तत्र न मुह्यति ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठश्च कानिष्ठश्चमयेषां पूर्वं नसीम्ननाधिप ॥ तप एव गरीयोभूत्स-
 माश्चैव कारणम् ॥ ५६ ॥ इमां विसृष्टिं दशस्य यो विद्यात्सत्त्वात्तराम् ॥ प्रजावानापदुर्तीर्णः स्वर्गलोकं महीयते ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहामारुते
 स्त्रिलुपु इरिवंशपर्वणि प्रजासर्गे दशोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोऽरगरत्नसाम् ॥ उत्पत्तिं
 विस्तरेणैव वैरम्पायनं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ वैरम्पायन उवाच ॥ प्रजां सृजति व्याधिष्टं पूर्वं दक्ष स्वयम्भुवा ॥ यथा ससर्षं भूतानि तथा शृणु मही-
 पते ॥ २ ॥ मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रसु ॥ ऋषीन्देवान्सगन्धर्वान्सुरानथ राक्षसान् ॥ यक्षभूतपिशार्चाश्च वयःपशुसंस्तृपान् ॥ ३ ॥
 कल्पमेवाभिप्रायेण द्वितीयं निरस्यति—युग इति ॥ ब्राह्मो दक्षोऽप्यः प्राचेतसोऽप्यः इति भावः ॥ ५५ ॥ तृतीयां निरस्यति—ज्येष्ठपत्तिं ॥ यथा जातिकनिष्ठो विश्वा-
 मित्रस्तस्योपलब्धोऽमृत एव जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षोऽप्यगिरःसाम्यं लब्ध्वा तत्संस्थित्व गत इति भावः ॥ प्रभाव ऐश्वर्योदिरश्च सप्तमे कस्य हेतु तेन सोमः कस्यपयो श्वश्रु-
 रत्वं दम्पस्य युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहामारुते इरिवंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ देवानामिति ॥ १ ॥ व्याधिष्टः आत्मानं । भूतानि जगत्पु-
 जादीनि ॥ २ ॥ मानसान्येवेति सार्धं ऋक् ॥ ३ ॥

यदात्येति ॥ अष्टद्वौ हेतुः । अपध्याता इति पूर्वकल्पयं वैरं स्मरता महादेवेन दक्षस्य मानस्यः प्रजा मा वर्द्धन्तामित्यन्यथा अपध्याताः ॥ ४ ॥ प्रजाहेतोः प्रजावृद्ध्ययं सिन्धुः सन् असिक्रीभावहृदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वीरण्याभिति जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् ॥ ७ ॥ प्रियोऽभीप्सितः संवादः ज्ञानाधिकारिभिः सह संलापो यस्य तथाभूतः इदं कक्षमाणं वचनं शत्रुवीदिति साधेन संबन्धः ॥ ८ ॥ परमेष्ठी ब्रह्मा यं सुतवरं व्यजीजनत् तं नारदाख्य कश्यपो मुनिर्दक्षशापभायात् दक्षस्यैव दुहितरं भार्यायाः कनिष्ठस्वसापि “ज्येष्ठभ्राता पितुः समः” इतिवदुपचारात्तदुहितरित्युच्यते । तस्यां व्यजीजनदिति संबन्धः । अन्ये तु दक्षस्यैव कन्या दक्षभार्यानाम्वीति व्याचक्षते । तत्र

यदास्य तास्तु मानस्यो न व्यवर्द्धन्त वै प्रजाः ॥ अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥ ४ ॥ ततः संचिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः ॥ स मैथुनेन धर्मेण सिन्धुर्विविधाः प्रजाः ॥ ५ ॥ असिक्रीभावहृत्पत्नी वीरणस्य प्रजापतेः ॥ सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ ६ ॥ अथ पुत्रसहस्राणि वीरण्यां पञ्च वीर्यवान् ॥ असिकन्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ७ ॥ तास्तु दृष्ट्वा महाभागान्संविधैर्वयिपून्प्रजाः ॥ देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राब्रवीदिदम् ॥ नाशाय वचनं तेषां शापयैवात्मनस्तथा ॥ ८ ॥ यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठो व्यजीजनत् ॥ दक्षस्य वै दुहितरं दक्षशापभयान्मुनिः ॥ ९ ॥ पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना ॥ असिकन्यामथ वीरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ॥ तं भूयो जनया मास पितेव मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥ तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्यश्वा इति विधृताः ॥ निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ॥ ११ ॥ तस्यो द्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ॥ महर्षिन्पुतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥ १२ ॥ ततोऽभिसन्धिं चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना ॥ कन्यायां नारदो मर्द्दं तव पुत्रो भवेदिति ॥ १३ ॥ ततो दक्षस्तु तां प्रादात्कन्यां वै परमेष्ठिने ॥ स तस्यां नारदो जज्ञे दक्षशापभयादपिः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ॥ प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः ॥ समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १६ ॥

वीरण्यामिति विशेषणनुपपत्तिः स्पष्टा ॥ ९ ॥ एतदेव व्याचष्टे साधेन—पूर्वमिति ॥ देवर्षिसत्तमः कश्यपः तं नारदं पितेव परमेष्ठिव ॥ १० ॥ विधिना शास्त्रीयमार्गेण निर्मथ्य देहाभिमानतः प्रच्याव्य नाशिता अदर्शनं नीताः ॥ ११ ॥ महर्षीन् मरीच्यादीन् परमेष्ठिना ब्रह्मणा याचितः प्रार्थितः ॥ १२ ॥ अभिसन्धिं मर्यादां ते महर्षयः तव ब्रह्मणः पुत्रो नारदो मर्द्दं मम कन्यायां भवेत् उत्पत्त्यामिति चक्रुः । अत्रापि कन्याशब्दार्थः पूर्ववत् ॥ १३ ॥ त्रयोदशानां दक्षकन्यानां कश्यपाय दत्तानां मध्ये वीरणीं परमेष्ठिने कश्यपार्थमिति शेषः । यं कश्यपः सुतवरमित्युपक्रमात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यूये प्रजा सद्गुणानां स्य । अथ च युव अन्तर्हर्षम् अपश्य प्रमाण न जानीथातो भूषाः सन्तः कथं प्रजा सक्षयेति सन्त्यः । भवतीति भू प्रपञ्च तस्य प्रमाण साधकं
यदालम्ब्यस्य सिद्धिस्त चिदात्मानम् कर्ममोक्षव सन्तम् अजानतां शुष्माक प्रजासुष्टौ अधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वतोदिश सर्वदिगभिमुखा अन्योऽप्यनिरपेक्षाः
सन्त आत्मदर्शनार्थं प्रयाता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ वायोरिति त्यङ्गलोपे पञ्चमी । “वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्” इति भुवेषोयु सूत्रात्मानं समाधिषलेनातीत्य अन्तरानम् अयना
यापनीर्षं शुद्धं प्रप्य प्राप्य पराम् पर च दद्व च आत्यम्पिकं कैवल्यं गता सन्तोऽप्यपि न निर्वर्तन्त इत्यर्थः । दृष्टान्तः सद्यार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वचनम् उक्त्वेति शेषः ।
वालिशा वत यूय वै नास्या जानीथि वै सुव ॥ प्रमाणं सद्गुणानां स्य प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥ अन्तर्हर्षमधैव कथं सक्षय्य वै प्रजा ॥ १७ ॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ प्रमाणं द्रष्टुमास्ते गता प्राचेतसात्मजा ॥ १८ ॥ वायोरनरान प्राप्य गतास्ते वै परमवम् ॥
अद्यापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगा ॥ १९ ॥ इयंभेव्य नष्टे दुक्ष प्राचेतस एन ॥ वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजन्प्रभु ॥ २० ॥
विकर्षयिषवस्ते तु शबलाश्वा प्रजास्तवा ॥ पूर्वोक्तं वचनं तात नारदेनैव नोदिता ॥ २१ ॥ अन्योऽप्यमृषुस्ते सर्वे सम्यगाह महासुनिः ॥ भ्रातृणां
पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र सशयः ॥ २२ ॥ ज्ञात्वा प्रमाणं पृच्छ्याश्च सुखं सक्ष्यामहे प्रजाः ॥ एकस्मा स्वस्थमनसा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाता सर्वतोविशम् ॥ अद्यापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगा ॥ २४ ॥ नष्टे शुक्लाधेषु दक्षः कुद्धोऽवदद्वच ॥ नारद
नारमेहीति गर्मवास वसेति च ॥ २५ ॥ तदाप्रमृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेपणे नृप ॥ प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तत्र कार्यं विपश्चिता ॥ २६ ॥ तांश्चापि
नष्टान्क्वहाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ॥ पष्टिं प्रयोऽसृजत्कन्या वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ तास्तदा प्रतिजग्माह भार्यार्ये कश्यप प्रभु ॥ सोमो
धर्मश्च कौसव्य तथैवान्ये महर्षयः ॥ २८ ॥ वदौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तर्विशर्ति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ २९ ॥ द्वे चैव
भृगुपुत्राय द्वे चैवाक्षिरसे तथा ॥ द्वे कुराभ्याय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ ३० ॥ अरुन्धती चसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ॥ सकल्या च
मुहूर्ता च साध्या विष्वा च भारत ॥ धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ ३१ ॥

नोदिताः गमनार्थं प्रेरिता ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २२ ॥ नाश सर्वान्ना वेक्ष्ययोगं गर्मवास वा कुरु । परमेष्ठिना प्रार्थितत्वात् अधिकारिकत्वेन
नायानर्हत्वाच्च ॥ २५ ॥ २६ ॥ दक्षोऽनलस पष्टिं कन्या नारदेन ब्रीत्वादुपेयानर्होः दक्षोऽसृजत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ कश्यपस्यैव ह्यपान्तरम् । अरिष्टनेमि इमन्तोऽ
प्यप्यं शशदाक्षैश्च वसते ॥ २९ ॥ मे मम वचनात् शृणु इत्यप्याहृत्य योज्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ क्रमेण धर्मपत्नीनां सन्ततिमाह—विश्वे इत्यादिना ॥ ३२ ॥ मुहूर्तजाः मुहूर्तधाः पुत्राः क्षणलवादिकालाभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ घोषो मन्त्राभिमानिनी देवता । नागवीथी स्वयमार्गाभिमानिनी देवता । पृथिवीविषयम् आज्यपथ्यौषधादि ॥ ३४ ॥ संकल्पः मानसक्रियाभिमानिनी देवः । अत्रादितः पञ्चभ्यो यागदेवतानां ततश्चतसृभ्यः क्रमेण कालमन्त्रमार्गहविषां दशम्याः सर्वोपादानभूतस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य संकल्पस्य च सृष्टिरुक्ता । जामिन्या जामिपुत्र्या अजवीथ्याः सकाशात् वृषलम्बा कालान्तरफलवृष्टिकर्तारं धर्मम् ईश्वरं वा आलम्ब्य इति । अपूर्वसंज्ञा ईश्वरप्रीतिसंज्ञा वा तदभिमानिनी देवता वृषलम्बेत्युच्यते । वृषल इति पाठेऽपि वृषं लालि आदत्त इति

विश्वेदेवाश्च विश्वायाः साध्यान्साध्या व्यजायत ॥ मरुत्वर्त्या मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवस्तथा ॥ ३२ ॥ भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्तधा मुहूर्त जाः ॥ ३३ ॥ लम्बायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी च यामिजा ॥ पृथिवीविषयं सर्वमरुत्वर्त्या व्यजायत ॥ ३४ ॥ संकरुपायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकरुप एव हि ॥ नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत ॥ ३५ ॥ राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ सर्वा नक्षत्रान्यस्ता ज्यो तिषे परिकीर्तिताः ॥ ३६ ॥ ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोऽष्टौ समारुपास्तत्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३७ ॥ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ३८ ॥ आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो सुनिस्तथा ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ ३९ ॥ सोमस्य भगवान्वर्चा वर्धस्वी येन जायते ॥ धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ मनो हरयाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवा भार्यो यस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ४१ ॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रियान्वितः ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नेगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ ४२ ॥ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ॥ ४३ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृष्टिं नाम्ना च देवलम् ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ तपस्विनौ ॥ ४४ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥ योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ॥ ४५ ॥

बुत्तस्या स एवार्थः ॥ ३५ ॥ नक्षत्रानामन्योऽप्यिन्यायाः कृतपूयोगिन्य एवेता अपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मनोहरायाः धरस्यापरभार्यायाः ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवा भार्येत्येकं वाक्यम् । द्वौ पुत्रावनलस्येत्यपरम् ॥ ४१ ॥ पृष्ठजाः कुमारानुजाः अनलस्य चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कुमार एव स्कन्दापरनामा कार्तिकेय इत्याहापर्यमिति । “तं स्कन्द इत्याचक्षते” इति छान्दोग्ये सनत्कुमारस्यैव स्कन्दत्वश्रवणात् । सनत्कुमारश्च स एव । अत एव तेजसः पादेन स्वचतुर्थशेनाग्निना सृष्टः । एतच्च शास्त्रादि च ॥ ४३ ॥ पुत्रौ दुहित्वा च पुत्रश्चेति पुत्रौ ॥ ४४ ॥ तत्वेवाह—बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतिस्तत्त्वसा च ब्रह्मचारिणी नाम योगसिद्धत्वादसक्ताऽपि गुणोत्कर्षा

त्वभासस्याष्टमवसोर्भासाऽभूत् । तस्यां च विधकर्मो जज्ञ इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५॥ ४६ ॥ र्वकिः कृता ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कश्यपाय त्रयोदश कन्या दक्षो ददावित्युक्तं
 तत्र सुरभ्याः मन्तविमोह-सुरभीति ॥ ४९॥ अजैक्यादित्येकः । अहिर्बुध्न्य इत्येकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ व्यासा इत्येकश्चात्सुतरस्येन संबध्यते । शतम् अन्तत्तम् ।
 “अमृदुपाता मदनानि ये रुद्रा अधिमृम्याम्” इति श्रुतेः ॥ ५३॥ कश्यपस्य भार्यो इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पूर्वमन्वन्तरे इत्यस्य षण्ण्यार्थं चाक्षुषस्यान्तरे
 प्रभासस्य च सा भार्यो वसुनामष्टमस्य च ॥ विधकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ४६ ॥ कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्द्धकिः ॥
 भूषणानां च सर्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः ॥ ४७॥ यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्प महात्मनः ॥ ४८॥
 सुरभी कश्यपाद्वृद्धानेकादश विनिर्मये ॥ महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ४९॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत ॥ त्वष्टुश्च
 वात्स्रजः श्रीमान्विधकूपो महायशः ॥ ५० ॥ हरश्च वदुरुपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥ धृपाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रेवतस्तथा ॥ ५१ ॥
 मृगव्याघश्च सर्पश्च कपाली च विरापते ॥ एकादशेति कथिता रुद्रास्त्रिमुक्तेभ्यः ॥ ५२॥ शत त्वेवं समाख्यातं रुद्राणामभितौजसाम् ॥ पुराणे भरत
 श्रेष्ठ येव्यासाः सचराचराः ॥ ५३ ॥ लोका भरतशार्दूल कश्यपस्य निबोध मे ॥ अवितिर्वितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा स्वशा ॥ ५४ ॥ सुरभि
 तैऽन्योन्यमूर्धुवस्त्वतेजन्तरे ॥ ५५ ॥ उपस्थितेऽप्रतिपशसि चाक्षुषस्यान्तरे मनो ॥ हितार्थं सर्वसत्त्वानां समागम्य परस्परम् ॥ ५७॥ आगच्छन्त
 दुतं देवा अदितिं सप्रविश्य वै ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्त्रः श्रेयो माविष्यति ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ह ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे
 मनो ॥ मरीचात्कश्यपाब्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥ ५९ ॥ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जम्बाते पुनरेव हि ॥ अर्यमा चैव घाता च त्वष्टा पूषा च
 भारत ॥ ६० ॥ विष्वान्सविता चैव भित्रो करुण एव च ॥ अशो भगश्चातितेजा आवित्या द्वादश स्मृता ॥ ६१॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये
 तुपिता सुरा ॥ वैवस्वतेजन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृता ॥ ६२॥ सप्तविंशतिर्यां प्रोक्ता सोमपत्न्योऽथ सुव्रता ॥ तासामपत्यान्यमवन्दी
 सान्यभिततेजसाम् ॥ ६३ ॥ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह पोढरा ॥ वदुःपुत्रस्य विदुषः सतश्चो विद्वतः स्मृता ॥ ६४ ॥
 यनारिति । उपस्थिते पूर्वमन्वन्तरस्यावसाने इत्यर्थः ॥ ५७॥ मन्वन्तरे वैवस्वते इति शेषः ॥ ५८॥ ५९॥ जम्बाते पुनरिति कश्यपादित्योरेव पूर्व सुतपःपृथिसन्नयोस्वरे आतवाव
 ॥ ६० ॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ विपुतः विपुदादयः । विष्णुलोऽयमिमेवाश्च रोहितेऽन्यद्वर्णसि चेति पुरोक्ता नतस्तः रोहितेऽन्यद्वर्णस्योरेवाव । नक्षत्रस्य प्रजापतिविशेषस्य ॥ ६४ ॥

प्रत्यङ्गिरसजाः अङ्गिरसां प्रतीपः तांस्त्यक्त्वाऽन्यत्र गतः सोऽयं प्रत्यङ्गिरसः य आङ्गिराः शौनिको होत्रो भूत्वा “ भार्गवः शौनिकोऽभवत् ” इति स्मृतः । तस्माज्जातास्तेन दृष्टा क्रचः मन्त्राः प्रत्यङ्गिरसजाः अथर्ववेदेऽपि शौनकीया शास्त्रा प्रसिद्धा । तत्र च प्रत्यङ्गिरसमन्त्राः शान्तिकराः प्रसिद्धाः । प्रहरणानि कृत्वा अभिमानिन्यो देवताः ॥ ६५ ॥ एते प्रजापते रवाचीनाः ऋतुलिङ्गवदुतः पुनर्जायन्त इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशत्चित्ति तुराब्दो विशेषार्थः । त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चातत्र पृथिव्यमी वाय्वन्तरिक्षे बुभुक्षो चन्द्रनक्षत्राणि वसवः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । ओत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । सर्वसाधारणं मनश्चेत्येकादशरुद्राः । आदित्या

प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिस्तृताः ॥ कृशाश्वस्य तु राजर्षेदेवप्रहरणानि च ॥ ६६ ॥ एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह ॥ सर्वदेव गणास्तात त्रयस्त्रिंशतु कामजाः ॥ ६६ ॥ तेषामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ६७ ॥ यथा सूर्यस्य गगने उदयास्तमने इह ॥ एवं देवनि कायास्ते संभवन्ति युगेयुगे ॥ ६८ ॥ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान् ॥ ६९ ॥ सिंहिका चामवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ सैहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः ॥ गणैश्च सह राजेन्द्र दशसाहसमुच्यते ॥ ७० ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु ॥ ७१ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ॥ अनुह्नादश्च ह्नादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ संह्लादश्च चतुर्थोऽभूद्वादपुत्रो हृदस्तथा ॥ संह्लादपुत्रः सुन्दश्च निसुन्दस्ताभुभौ स्मृतौ ॥ ७३ ॥ अनुह्नादसुतौ ह्यायुः शिविकालस्तथैव च ॥ विरोचनश्च प्राह्लादिवर्जिज्ञे विरोचनात् ॥ ७४ ॥ बलः पुत्रशतं त्वासीद्वाणज्येष्ठं नराधिप ॥ धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥ ७५ ॥ कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥ बाणस्तेपामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ७६ ॥ पुराकरूपे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् ॥ पार्थतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः ॥ ७७ ॥ बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत ॥ गणास्तथासुरा राजञ्छतसाहससंमिताः ॥ ७८ ॥

मासाधिष्ठान्यो देवताः । अनुपदोक्ता विष्णवादयः काला इति यावत् । इन्द्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्जीवः एते भोक्तृभोग्यात्मकास्त्रयस्त्रिंशद्देवाः कामजाः । “सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय” इति श्रुतेरीश्वरात्कामतो जाताः । एते प्रतिकल्पं सकृदेव जायन्ते इतरे ऋतुलिङ्गवदेकस्मिन् कल्पेऽप्यसकृज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ कामजानां जन्मादिमत्त्वं द्रढयति—तेषामित्य धेनम् ॥ निरोधमहिवा उत्पत्तिर्निरोधोत्पत्तिरुच्यते वेद इति शेषः ॥ ६७ ॥ एते देव दृष्टान्तेन द्रढयति—यथेति ॥ देवनि कायाः देवानां शरीराण्येव जायन्ते नतु तदुपहित आत्मा घटाकारावदि त्यर्थः ॥ ६८ ॥ आदित्यानुक्ता दैत्यानाह—दित्या इत्यादिना ॥ ६९ ॥ सैहिकेयास्त्रयोदश वक्ष्यमाणा व्यसंशल्यादयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ दनोर्वराह-अयमभित्यादिना । पुत्रा इति पौत्रादीनामप्युपलक्षणम् । शतम् अनन्या ॥ ८० ॥ एतेषु प्रधानादिपूर्यादीन् विप्रचित्पन्वान् एकपटिं गणयति-
हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्रास सुमहाबलाः ॥ झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसंतपनस्तथा ॥ ७९ ॥ महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥
अभवन्पुत्रान्नाश्च शत तीव्रपराक्रमाः ॥ तपस्विनो महावीर्या ग्राधान्येन निबोध तान् ॥ ८० ॥ द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा विसु ॥
शङ्कुर्गो विराधश्च गवेष्टी दुन्दुभिस्तथा ॥ अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ८१ ॥ मरीचिर्मवर्वाश्चैव हरा शङ्कुशिरा वृकः ॥
विशोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यरत्नद्वयो ॥ ८२ ॥ इन्द्रजित्सत्यजिश्चैव वज्रनाभस्तथैव च ॥ महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥ ८३ ॥
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः ॥ वेश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहासुरो ॥ ८४ ॥ स्वर्मनिर्धुपवर्वा च त्रुण्डश्च महासुरः ॥ सूक्ष्मश्चैवा
तिचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ॥ ८५ ॥ असिलोमा च केशी च राठश्च बलको मदः ॥ तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुरः ॥ ८६ ॥
प्रमदो मयश्च कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ वैसुपः सविरूपाक्षः सुपयोऽयः हराहरो ॥ ८७ ॥ हिरण्यकशिरापुराश्चैव शतमायुश्च शम्बरः ॥ शम्भ
शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८८ ॥ एते सर्वे दनो पुत्राः कथ्यपादभिजक्षिरे ॥ विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ॥ ८९ ॥
एतेर्पा यदपत्य तु तत्र रक्त्य नराविपः ॥ प्रसख्यातु महीपालः पुत्रपोत्राद्यनन्तकम् ॥ ९० ॥ स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमश्च सुतात्रयम् ॥
उपदानवी हयशिरा रश्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९१ ॥ पुलोमा कालिका चैव वेश्वानरसुते उभे ॥ वद्वपत्ये महावीर्ये मरीचैस्तु परिग्रहः ॥ ९२ ॥
तयोः पुत्रसहस्राणि पटि दानवनन्दनान् ॥ चतुर्वंशशतानन्यान्हिरण्यपुरवासिनः ॥ ९३ ॥ मारीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः ॥ पौलोमा
कालकेश्याश्च दानवास्ते महाबलाः ॥ ९४ ॥ अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिनः ॥ कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिनाः ॥ ९५ ॥
प्रभाया नहुपः पुत्रः सुञ्जयश्च शचीसुतः ॥ पुरु जज्ञेऽयः रश्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ ९६ ॥ ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वत्तिदारुणाः ॥
सिंहिकायामयोत्पन्ना विप्रचितेः सुतास्तदा ॥ ९७ ॥ दैत्यदानवसयोगाब्जातास्तीव्रपराक्रमाः ॥ ऐदिक्या इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥ ९८ ॥
व्यशः गल्यश्च वलिनो नभश्चैव महाबलः ॥ वातापिर्नसुचिश्चैव इत्यलः खसुमस्तथा ॥ ९९ ॥ आश्रिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् ॥ १०० ॥ राहुर्ज्यैष्ठस्तु तेषां धेः सूर्यचन्द्रविमर्दनः ॥ मूकश्चैव त्रुण्डश्च द्वादशुत्रो वधुवतु ॥ १०१ ॥
विमर्शो हण्यदिता ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

मरीचः सुन्दपुत्रश्च ताटकायां व्यजायत ॥ शिवमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवाक् ॥ २ ॥ एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुर्वशविचर्द्धनाः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३ ॥ संह्लादस्य तु दैत्यस्य निवानकचचाः कुले ॥ समुत्पन्नाः सुतपसा महान्तो भावितात्मनः ॥ ४ ॥ तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां ग्रणिमत्यां निवासिनाम् ॥ तेऽप्यवध्यास्तु देवानामर्जुनेन निपातिताः ॥ ५ ॥ पद् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ॥ काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचि गृध्रिका ॥ ६ ॥ काकी काकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान् ॥ श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्धुग्रांश्च गृध्रपि ॥ ७ ॥ शुचिरौकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप ॥ अश्वत्थान्गर्दभांश्च ताम्रवंशः प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥ विनतायास्तु पुत्रो द्रावरुणो गरुडस्तथा ॥ सुपर्णः पततां श्रेष्ठो वारुणः स्वेन कर्मणा ॥ ९ ॥ सुरसायाः सहस्रं तु सर्पिणाममितौजसाम् ॥ अनेकशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम् ॥ १० ॥ काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः ॥ ११ ॥ तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः ॥ ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्चतराष्ट्रभौ ॥ १२ ॥ एलापत्रस्तथा शंखः कर्कोटकधनंजयौ ॥ महनीलमहाकर्णो धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ १३ ॥ कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥ शंखश्च शंखपालश्च कर्षिलो वामनस्तथा ॥ १४ ॥ नहुषः शंखरोमा च मणिरित्येवमादयः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडन निपातिताः ॥ १५ ॥ चतुर्दश सहस्राणि कूराणांशुरगारिणाम् ॥ गणं क्रोधवशं विद्धि तस्य सर्वं च दंष्ट्रिणः ॥ १६ ॥ स्थूलजाः पक्षिणोऽजजाश्च धरायाः ग्रसवाः स्मृताः ॥ गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिर्पास्तथा ॥ १७ ॥ इरा बृहलता वल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ खशा तु यक्षश्यांसि सुनीनप्स रसस्तथा ॥ १८ ॥ अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वानिमितौजसः ॥ एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ॥ १९ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वरोचिषे स्मृतः ॥ २० ॥ विवस्वते तु महति वारुणे वितते क्रतो ॥ जहानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २१ ॥ पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षिर्मुत्पन्नान्सप्त मानसान् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २२ ॥ ततो विरोधे देवानां दानवानां च भारत ॥ दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥ २३ ॥ तां कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ॥ वरेण छन्दयामास सा च वव्रे वरं ततः ॥ २४ ॥ पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ स च तस्यै वरं प्रादात्प्रार्थितं सुमहातपाः ॥ २५ ॥ दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभापत ॥ भविष्यति सुतस्तेऽयं यद्वै धारयिष्यसि ॥ २६ ॥ इन्द्रं सुतो निहन्ता ते गर्भवै शरदां शतम् ॥ यदि धारयसे शौचं तत्परा व्रतमास्थिता ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकार्पां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ एव साचार
म्येन सर्वां स्मृतिमुक्त्वा "पृथुर्वैन्यस्तथा चेपां ररक्ष क्षमपूर्वकं । राजसुयाभिपिक्कनामाण स वसुधाधिप ॥" इति प्रागुक्तं पुनोरापत्वं विवृणोति । सर्वेषां राज्यानां तदानन्त्ये
तयेत्यभिहितो भर्ता तथा देव्या महास्तया ॥ धारयामास गर्भं तु शुचिं सा वसुधाधिप ॥ २८ ॥ ततोऽभ्युपागमदित्यां गर्भमाधाय कश्यप ॥
रोचयन्ने गणश्रेष्ठं देवानाममितोजसाम् ॥ २९ ॥ तेजः सभृत्य दुर्धर्षमव्ययममरैरपि ॥ जगाम पर्वतायेव तपसे शसितव्रत ॥ ३० ॥ तस्याभेवा
न्तरेप्सुः भक्त्याक्रासन् ॥ क्त्वे वर्षरत्ने चास्या ददर्शान्तरमच्युत ॥ ३१ ॥ अकृत्वा पादयो शौचं दिति शयनमाविशत् ॥ निद्रां च कारयामास
तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३२ ॥ वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा तं न्यकृन्तत ॥ स पाण्डुमानो वषेण गर्भस्तु प्ररुरोद ह ॥ ३३ ॥ मा रोदीरेति त
रक्ष पुन पुनरयाव्रवीत् ॥ सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तन्मित्रो रुपित पुन ॥ ३४ ॥ एकैक सप्तधा चक्रे वज्रैर्गैवारिकर्शन ॥ मरुतो नाम देवास्ते
वभृदुर्भरतर्पमा ॥ ३५ ॥ एते चोक्तं भवता तथैव मरुतोऽभवन् । देवा एकोनपञ्चाशत्सदाया वज्रपाणिनः ॥ ३६ ॥ तेषामेव प्रवृद्धानां भूतानां जनमेजय ॥
रोचयन्ने गणश्रेष्ठं देवानाममितोजसाम् ॥ ३७ ॥ निकायेषु निकायेषु हरि प्रावात्मजापतीन् ॥ कमरास्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ॥ ३८ ॥
स हरि पुरुरो वीर कृष्णो जिष्णु प्रजापतिः ॥ पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३९ ॥ भूतसर्गमिमं सम्यग्जानतो भरतर्पम ॥
मरुतां च शुभं जन्म नृष्वत् पठतोऽपि वा ॥ नावृत्तिभयमस्तीह परलोकमय कृत ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलोपु हरिवंशे हरिवंशोऽध्यायः ॥ ३ ॥
मरुदुत्पत्तिकथने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ श्री वैशम्पायन उवाच ॥ अभिपिच्यधिगन्त्ये तु पृथु वैन्य पितामह ॥ तत क्रमेण राज्यानि व्या
देदुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ द्विजानां वीरवां चैव नक्षत्रादयोस्तथा ॥ यक्षानां तपसां चैव सोम राज्येऽभ्येचयत् ॥ २ ॥ अपां तु वरुण राज्ये राक्षां वैश्रवण
प्रमुम् ॥ बृहस्पतिं तु विश्वेषां वदावाग्निं स पतिम् ॥ ३ ॥ भृशुणामधिप चैव काव्य राज्येऽभ्येचयत् ॥ आदित्यानां तथा विष्णु वसूनामथ
पाकम् ॥ ४ ॥ प्रजापतीनां दक्ष तु मरुतामथ वासवम् ॥ देव्यानां दानवानां च प्रह्लादममितीजसम् ॥ ५ ॥ देवस्वतं च पितृणां यम राज्येऽभ्येचयत् ॥
मातृणां च व्रतानां च मन्त्राणां च तथा गवामा ॥ ६ ॥ यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव चानराणामथ ॥ साध्यानां रुद्राणां वृषमध्वजम् ॥ ७ ॥
दर्शयन् अभिपिच्येत्यादिना अभिप्राजे राज्ञामपि राज्ञे वैन्य केन्य पुत्र राज्यानि सोमादीनां व्यादेदुमात्रापयितुम् ॥ १ ॥ नक्षत्राग्रहयो आत्यभिप्रायेण दिवचनं नक्षत्रजतीयमह
जतीयोपरित्यज्ये । यक्षानां यक्षापरिष्ठाभीष्मं देवतानाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

शूलेन पणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्येति शूलपाणिनिम् ॥ ८ ॥ गन्धानां गन्धाश्चद्रव्याणां मरुतः पूर्वोक्ता एकोनपञ्चाशत् । अत्र तु प्राणवायवो मरुच्छब्दोदार्थः । अशरीरिणां स्थूलशरीरिणीनां प्रेतादीनामित्यर्थः । शब्दव्याकाशव्य तद्वतां भेदादीनाम् अस्मदादिशरीराणां च । भुवामिति पाठे तयोः क्षेत्राणामिति स एवार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पूर्व द्वादाशादित्या उक्ताः । इह तु आदित्यपदेन अर्कस्य रश्मयो ग्राह्याः । ये पृथिवीरसं शोषयित्वा सहस्रगुणम् उत्सृजन्ति तेषामधिपतिः पर्जन्यः ॥ १३ ॥ दंष्ट्रिणां नागानां सर्पाणां विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ॥ सर्वभूतापिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनिम् ॥ ८ ॥ शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ॥ गन्धानां मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम् ॥ शब्दाकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ॥ ९ ॥ गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्रस्थं प्रभुम् ॥ नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् ॥ १० ॥ वारणानां च राजानमैरावतमथादिशत् ॥ उच्चैः श्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ११ ॥ मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं च गवां पतिम् ॥ वनस्पतीनां राजानं दुक्षमेवादिशत् प्रभुम् ॥ १२ ॥ सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य चाआदित्यानमधिपतिं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥ १३ ॥ सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत् ॥ सरीसृपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् ॥ १४ ॥ गन्धर्वाप्सरसां चैव कामदेवं तथा प्रभुम् ॥ ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ॥ १५ ॥ पक्षणां च क्षपाणां च सुहृत्तृतिथिपर्वणम् ॥ कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ॥ १६ ॥ गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ॥ १७ ॥ दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत ॥ पूर्वं स्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥ दिशापालं सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत् ॥ दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १९ ॥ पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ॥ २० ॥ केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ २१ ॥ उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ तौरियं पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सर्पर्वता ॥ २२ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ राजस्मृयामिषिक्तस्तु पृथुरेभिनर्वाधिपैः ॥ वेददष्टेन विधिना राजराज्ये नरोधिप ॥ २३ ॥

तदिशेषाणां सरीसृपाणां हुण्डुभादीनां निर्विषाणम् ॥ १४ ॥ ऋतूनामित्यादिषष्ठ्यन्तानां देवतानामित्यनेन संबन्धः । ऋत्वाभिमानिनीनां देवतानां संवत्सरं संवत्सराभिमानिनं देवं राजानमभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गणितस्य गत्यादिशरीमाणस्या योगस्य उपरागादेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्जन्यस्य पुत्रमित्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अथापीत्येतासां देवतानामधिकारित्वेनाकल्पस्थायित्वमुक्तं राजेति । एभिः सोमादिभिः पृथुः राजराज्ये राजस्मृयेऽभिषिक्तः । पूर्वं तु प्रजापतिनाऽभिषेको राज्याङ्गः उक्तः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ एतत् प्रणमम् अधिष्ठान श्रतिशोभे ॥ २१ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ न स शोभेत्कृत्वाह्वैरिति । मया पाप कृत धर्मो न कृत इति पपात्तायेन न गोचेत् । एतच्छ्रवणं सर्वपापनाशनं सर्वमनुकूलप्रदं चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशो दीक्षायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥ आसीत् ॥ ११ ॥ २ ॥ काला

ततो मन्वन्तरेऽप्रीते चाधुपेऽमिततेजसि ॥ वैवस्वताय मनवे श्रद्धा राज्यमथादिशत् ॥ तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ २४ ॥ तवानु कृत्वाद्राजेन्द्र यदि शुभ्रपसेऽनघ ॥ मद्वदयेतदधिष्ठानं पुराणे परिकीर्तितम् ॥ धन्य यशस्यमायुष्य स्वर्गवासकरं शुभम् ॥ २५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ विस्तरेण पुरोर्जनम् वैशम्पायन कीर्तय ॥ यथा महात्मना तेन दुग्धा चैर्यं वसुन्धरा ॥ २६ ॥ यथा च पितृभिर्दुग्वा यथा देवैर्यथैर्मिभि ॥ यथा दैत्यैश्च नागैश्च यथा यज्ञैर्यथा दुग्मे ॥ २७ ॥ यथा शैलेः पिराचेश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमैः ॥ राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुन्धरा ॥ २८ ॥ तेषां पात्रविशेषांश्च वैशम्पायन कीर्तय ॥ वत्सान्दीरविशेषांश्च दोग्धारं चानुपूर्वशः ॥ २९ ॥ यस्माच्च कारणात्पाणिर्वेनस्य मथित पुरा ॥ कुद्धैर्महर्षिर्मिस्तास्त कारणं तच्च कीर्तय ॥ ३० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्त ते कथयिष्यामि पुरोर्वैन्यस्य विस्तरम् ॥ एकाम् प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय ॥ ३१ ॥ नाशुचैश्च दुद्रमनसः कुशिष्यायात्रताय च ॥ कीर्तनीयमिमं राजन्कुलभायाह्विताय वा ॥ ३२ ॥ स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं वेदेन समितम् ॥ रहस्यदृष्टिभिर्प्रोक्तं शृणु राजन्यथयत्तयम् ॥ ३३ ॥ यश्चैनं कथयेन्नित्यं पुरोर्वैन्यस्य विस्तरम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृत्स्नकृतैः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपान्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीद्धर्मस्य गोप्ता वै पूर्वमत्रिसमः प्रसु ॥ अत्रिवंशससुत्पन्नस्त्वङ्गो नाम प्रजापतिः ॥ १ ॥ तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्पं धर्मकोविदः ॥ जातो दृत्सुसुतायां वै सुनीयायां प्रजापति ॥ २ ॥ स मातामहदोषेण वेन कालात्म जातमज ॥ स्वर्गं प्रष्टुं कृत्वा कामाहोमेष्ववर्तत ॥ ३ ॥ मर्यादां स्थापयामास धर्मोपेतां स पार्थिव ॥ वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽयमनिरतोऽभवत् ॥ ४ ॥ निःस्वाध्यायवपदं कारास्तस्मिन्नाजनि गासनि ॥ प्रवृत्त न पणुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवता ॥ ५ ॥ न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापते ॥ आसीत्प्रतिज्ञा क्रुण्येयं त्रिनागे प्रत्युपस्थिते ॥ ६ ॥ अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति क्रुद्धदह ॥ मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥ ७ ॥ तमतिक्रान्तमर्या दमादग्नानमसाभ्यतम् ॥ अनुमहपयः सर्वे मरीचिप्रसुखास्तदा ॥ ८ ॥ वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः सुवत्सुरगणान्वह्व ॥ अथर्वं कुरु मां वेन नैप धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ त्वयापाः शालमजः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रवृत्तं त्वेवादेनेन त्यक्तं हुतम् अग्नौ प्रक्षिप्तमपि गोम न पणुः यतो निःस्वाध्यायवपदं कारा ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह-नेति ॥ यस्मिंश्चरि गणि-द्वन्मसि क्षतिरेता न पञ्चत्वं इति पाठः ॥ ६ ॥ यमि देवगारुणे यमि अभिमिन न त्वन्यदेवगारुणे यमि अभिरूपे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

निधने वंशे । “ निधनं कुलनाशयोः ” इति विश्वः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठान्तरे अपन्तेषु अवमर्दिषाककुम्भ ॥ १५ ॥ निगृह्य जीवन्तपि पातयित्वा ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ धीवरान् नाविकान् ॥ १९ ॥ तुषारास्तुम्बराब्ध प्राण्यदेशीयाः म्लेच्छविशेषाः । विन्ध्यनिलयाः ‘ गोण्ड ’ इति ‘ कोल ’ इति च प्रसिद्धाः मध्यदेशीयाः
 निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ॥ प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥ १० ॥ तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥ वेनः
 प्रहस्य दुर्वृद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥ ११ ॥ वेन उवाच ॥ सद्य धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥ अतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो
 भुवि ॥ १२ ॥ प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥ संसृढा न विदुर्द्वनं भवन्तो मामचेतसः ॥ १३ ॥ इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः ॥
 खं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४ ॥ यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः ॥ अनुनेतुं तदा वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ १५ ॥
 निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् ॥ ततोऽस्य सव्यमूर्हं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ १६ ॥ तस्मिन्स्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजङ्गिवान् ॥
 ह्रस्वोऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिबभूव ह ॥ १७ ॥ स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवाञ्जनमेजय ॥ तमन्निर्विह्वलं दृष्ट्वा निषदित्यब्रवीत्तदा ॥ १८ ॥
 निपादवशकृत्तोऽसौ बभूव वदतांवर ॥ धीकरानमृज्जाथ वेनकल्मषसंभवान् ॥ १९ ॥ ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा ॥ अधर्मरुचयो
 ये च विद्धि तान्वेनसंभवान् ॥ २० ॥ ततः पुनर्महात्मानः पार्णि वेनस्य दक्षिणम् ॥ अरर्णामिव संरब्धा ममन्थुस्ते महर्षयः ॥ २१ ॥ पृथुस्त
 स्मात्समुत्तस्थौ कराञ्जलनसंनिभः ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलत् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशः ॥
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ॥ शरांश्च दिव्यान्मृगार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ २३ ॥ तस्मिन्नातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥
 समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ समुत्पन्नेन कौरव्य सत्युत्रेण महात्मना ॥ त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा ॥ २५ ॥ तं समुद्राश्च
 नद्यश्च रत्नन्यादाय सर्वशः ॥ तोयानि चाभिषेकाय सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २६ ॥ पितामहश्च भगवान्दैवैराङ्गिरसैः सह ॥ स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि
 तथैव च ॥ २७ ॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिध्वन्नराधिपम् ॥ महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम् ॥ २८ ॥ सोऽभिविक्तो महातेजा विधिवद्भर्मकोविदः
 आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ २९ ॥ पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ॥ अबुरागात्तस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ३० ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गृह्य गृहीत्वा रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अपरञ्जिताः पीडिताः । अनुरागादिति ।
 अनुरञ्ज्यतेऽस्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम् ॥ ३० ॥

तत्तामिरे स्पष्टात्कटिना धम्यु । अभि तपरि यास्यतो गन्तुमिच्छत ध्वजभङ्गे वृषाणां शाखाविभिर्गोपुरादिभिर्वा ॥ ३१ ॥ पुटकेपुटके पत्रेपत्रे ॥ ३२ ॥ सुत्यां सोमाभिष्यव
इति अभिषय मोक्षकल्याणं कण्डन रमनिष्ठासनायम् ॥ ३३ ॥ अम्यत्र दु वेन्यस्यैव यक्षेभिरिच्छुङ्गालसुतमागधी जातावित्युक्त्वा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
आपस्तस्तामिरे चास्य समुद्रमभियास्यत ॥ पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नामवत् ॥ ३८ ॥ अक्रुष्टपथ्या पृथिवी सिध्यत्यत्रानि चिन्तया ॥ सर्व
कामदुया गावः पुटकेपुटके मधु ॥ ३९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सुतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽग्निं महामतिः ॥ ४० ॥ तस्मि
न्नेव मदायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽय मागधः ॥ पृथो स्तवायै तो तत्र समाहूतो सुरर्षिभिः ॥ ४१ ॥ तावदुर्ध्वपथः सर्वे स्यूतामेव पार्थिव ॥ कर्मैतद
नुरूपं वा पात्रं चायं नरपिपः ॥ ४२ ॥ तावच्चतुस्तदा सर्वांस्तानृणीन्सुतमागयो ॥ आवां देवानृषींश्च प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ ४३ ॥ न चास्य
विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यशः ॥ स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राजस्तेजस्विनो द्विजा ॥ ४४ ॥ ऋषिभिस्तो नियुक्तौ च भविष्यैः स्यूतामिति ॥
यानि कर्माणि कृतावान्युषुः पद्मान्महाबलः ॥ ४५ ॥ सत्यवाम्दानशीलोऽय सत्यसन्धो नरेशः ॥ श्रीमालैत्र क्षमशीलो विक्रान्तो वुष्टशासनः ॥ ४६ ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान्प्रियभाषणः ॥ मान्यो मानयिता यज्वा ऋष्य सत्यसगरः ॥ ४७ ॥ शम शान्तश्च निरतो व्यवहारसिंयतो नृपः ॥
ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय ॥ आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सुतमागधवन्दिभिः ॥ ४८ ॥ तयोः स्तवैस्ते सुप्रीतः पृथु प्रादात्प्रजेऽश्वरः ॥
अनूपदेशं सूताय मगधानमागधाय च ॥ ४९ ॥ त दृष्ट्वा परमप्रीता प्रजा प्राहुर्महर्षयः ॥ वृत्तीनामेव वो दाता भविष्यति जनेऽश्वरः ॥ ५० ॥
ततो वेन्य महागज प्रजा सममिदुदुहः ॥ त्वं नो धृतिं विधत्स्येति महर्षिर्वचनात्तदा ॥ ५१ ॥ सोऽप्रमिदुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ धनुर्गृह्य
प्रपत्कांश्च प्रपिथीमार्हयद्वली ॥ ५२ ॥ ततो वेन्यमयवस्ता गोपृत्वा प्राद्वन्मही ॥ तां पृथुर्वधुगदाय द्रवन्तीमन्यधावत ॥ ५३ ॥ सा लोकान्त्रक्षलोका
दीनात्वा वेन्यभयात्तदा ॥ प्रददर्शप्रतो वेन्य प्रहृष्टिरशरासनम् ॥ ५४ ॥ ज्वलद्भिर्निशितेवर्णेर्दीप्तेजसमच्युतम् ॥ महायोग महात्मानं दूर्ध्वपमम
रेरपि ॥ ५५ ॥ अलभन्ती तु सा ज्ञाण वेन्यमेवान्पद्यता ॥ कृताक्षलिपुटा प्रत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ५६ ॥ तत्राच वेन्य नाथम्यं स्त्रीवच कर्तुमर्हसि ॥
कथं धारयिता चामि प्रजा राजन्विना मया ॥ ५७ ॥ मयि लोका स्थिता राजन्मयेव धार्यते जगत् ॥ मद्विनारो धिनश्येयु प्रजा पार्थिव विद्धि तत् ॥ ५८ ॥
किं जानीमि इत्युनमस्य द्विरचनम् ॥ ५९ ॥ स्यात्सूरिस्मिन् क्लृप्ते यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन् क्लृप्ते भविष्यैः कर्मभिः स्यूतायिषि योजन्ताप्रतिकल्प समानतामरुपाया एव
युक्ते ॥ "सूर्योन्मत्प्रमदो वाता यपायुषमकल्पयत्" इति ऋणाव ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति हरिवंशो टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥ पृथुना वशता नाता पृथ्वा मन्वादाभः कर्मात् ॥ कुप्या स्वाभीष्टदुग्धानि षष्ठेऽध्याय
 इतीयते ॥ १ ॥ अयथां क्षियमिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—एकस्म्येति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ निहते अशुभे इति च्छेदः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथं धारयितेत्यस्योत्तरम्—त्वां निहत्येति ॥
 न त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ॥ प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ५२ ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ॥
 उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥ ५३ ॥ हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप ॥ अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते
 ॥ ५४ ॥ अवध्याश्च स्त्रियः प्रादुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५५ ॥ एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा
 महामनाः ॥ कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथ्वाख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥
 ॥ पृथुरुवाच ॥ एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ॥ बहून्वै प्राणिनो लोके भवेत्तस्येह पातकम् ॥ १॥ सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु
 निहतेऽशुभे ॥ तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं चोपपातकम् ॥ २॥ एकस्मिन्मन्त्रे निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वयः
 ॥ ३॥ सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुधरोऽयदि मे वचनं नाद्य करिष्यामि जगद्धितम् ॥ ४॥ त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम् ॥
 आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता चिरम् ॥ ५ ॥ सा त्वं शासनमारथाय मम धर्मभृतां वरे ॥ संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे
 ॥ ६ ॥ दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ॥ नियच्छेयं त्वद्रथार्थमुद्यतं चोद्दर्शनम् ॥ ७ ॥ पृथिव्युवाच ॥ सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि
 न संशयः ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ ८ ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः ॥ वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन
 वत्सला ॥ ९ ॥ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतांवर ॥ यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत् उत्सा
 रयामास शैलाञ्छतसहस्रशः ॥ धनुःकोटया तदां वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ११ ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा राजा महौ चक्रे समां ततः ॥ मन्वन्तरे
 ष्वतीतेषु विपमासीदुसुन्वरा ॥ १२ ॥ स्वभावेनाभवन्द्वास्याः समानि विषमाणि च ॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासीदेवं तदा किल ॥ १३ ॥
 आत्मानं देहं धारयिता धारयिष्यामि । प्रथयित्वा विस्तार्य ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संपश्य दिव्यदृष्ट्या कल्पय वत्सला स्नेहेन क्षरेयं दुग्धं क्षवेयम् ॥ ९ ॥ विस्पन्दमानं
 क्षरत् भावयेत् । स्वार्थे णिच् । सर्वत्र भवेत् ॥ १० ॥ तेन शैलोपरि शैलं स्थापयता शैलाः विवर्द्धे प्रापिताः दृष्टकाभिचिक्त्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ वणिगश्च गणिमप्य सत्यानृत शणिज्यम् ॥ १५ ॥ एतस्य पुराविभागे ॥ १६ ॥ समरोचयन् प्रीत्या चन्द्र ॥ १७ ॥ तदा वैत्येन भुमेर्दोहनात् प्राक् ॥ १८ ॥
 पृथ्वीं पृथिवीं सस्यजातानि श्रीसादीनि दुदोह प्ररितवान् ॥ १९ ॥ वर्तन्ते उपजीवन्ति सोमः ॥ २० ॥ छन्दसि वेदाः तत्र हि तदर्थंभूत तपो ब्रह्म
 न हि पूर्वविसर्गे धे विपम पृथिवीतले ॥ प्रविभागः पुराणां च ग्रामाणां वा तदाऽभवत् ॥ २१ ॥ न सस्यानि न गोरक्षा न कृपिर्न वणिक्पयः ॥ नैव
 सत्यानृत तत्र न लोभो न च मत्सरः ॥ २२ ॥ वेवस्वतेऽन्तरे चास्मिन्साग्रतं समुपस्थिते ॥ वैत्यात्प्रमृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य समवः ॥ २३ ॥
 यत्रयत्र नम त्वस्या भुमेरासीदिहानव ॥ तत्रतत्र प्रजा सर्वा सवासं समरोचयन् ॥ २४ ॥ आहार फलमृलानि प्रजानामभवत्तदा ॥ कुच्छ्रेण
 महता युक्त इत्येवमनुशुश्रुम् ॥ २५ ॥ सकल्पयित्वा वत्सं तु मनु स्वायम्बुवं प्रसृम् ॥ स्वपाणौ पुरुषश्रेष्ठ दुदोह पृथिवीं ततः ॥ सस्यजातानि
 सर्वाणि पृथुर्वन्य प्रतापवान् ॥ २६ ॥ तेनाग्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ वत्स सोमोऽ
 भवत्तेर्षां दोग्धा चाङ्गिरसः सुतः ॥ २७ ॥ बृहस्पतिर्महातेजाः पात्र छन्दसि भारत ॥ क्षीरमासीदनुपम तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ २८ ॥
 पुनर्द्वगणैः सर्वे पुरन्दरपुरोगमैः ॥ काञ्चन पात्रमादाय दुग्धेय श्रूयते मही ॥ २९ ॥ वत्सस्तु मघवानासीद्दोग्धा च सविता प्रसुः ॥ क्षीरसृजस्कर
 चैव वर्तन्ते येन देवता ॥ ३० ॥ पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ राजत पात्रमादाय स्वघामभितविक्रमे ॥ ३१ ॥ यमो वैवस्वत
 स्तेपामासीद्वत्सः प्रतापवान् ॥ अन्तकश्चाभवद्दोग्धा कालो लोकप्रकालनः ॥ ३२ ॥ नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्स कृत्वा तु तक्षकम् ॥ अलाष्टु
 पात्रमादाय विष क्षीर नरोत्तमः ॥ ३३ ॥ तेषामेरावतो दोग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ नागानां भरतश्रेष्ठ सर्पाणां च महोपते ॥ ३४ ॥ तेनैव व
 र्तयन्त्यग्रा महाकाया विपोत्वणा ॥ तदाहारास्तदाचारास्तद्दीर्यास्तदुपाश्रया ॥ ३५ ॥ असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ आयस पा
 त्रमादाय मायां राशुनिर्वर्हिणीम् ॥ ३६ ॥ विरोचनस्तु ब्राह्मादिवत्सस्तेपामभूत्तदा ॥ ऋत्विगिन्द्रमूर्धा वैत्यानां मधुर्वोग्धा महाबलः ॥ ३७ ॥
 तेयते माययाद्यापि सर्वे मायाविनोऽसुराः ॥ वर्तयन्त्यभितप्रक्षास्तेपामभित वलम् ॥ ३८ ॥ यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ आमपात्रे
 महापञ्च पुरान्तर्दानमहायम् ॥ ३९ ॥ वत्स वैश्रवणः कृत्वा यक्षे पुण्यजनैस्तवा ॥ दोग्धा रजतनामस्तु पिता मणिवरस्य यः ॥ ४० ॥
 वृक्ष्युद्यान्त्रायणम् अधिदोषादिकं च शाश्वतं न निवर्तनीं कल्पितम् ॥ ४१ ॥ २२ ॥ कर्जस्करम् अमृत यक्षीय इषिदिशि यावत् ॥ २३ ॥ स्वर्षा पित्रभयम् ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ अत्रानु गुम्भीरकम् ॥ २६ ॥ नागानाम् योगस्तः सर्पाणां धृतराष्ट्रः योग्येति श्रेणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तेन अन्तर्धानेन ते यक्षाः वर्तयन्ति परस्पररम्याविश्रामप्रत्यक्षास्ते जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रजा भोक्तुं स्वस्त्यानानि तर्पयितुम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गन्धान् सुर
 भिरव्याणि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ औषधीः ज्योतिष्मत्यादिकाः ॥ ४० ॥ शैलं शिलायम् ॥ ४१ ॥ पालशं पर्णमयम् ॥ ४२ ॥ धात्री पाययित्री मातेव पोषणकरी ।
 यक्षानुजो महातेजस्विशीर्षः सुमहातपाः ॥ तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ ३४ ॥ राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ शानं कपा
 लमादाय प्रजा भोक्तुं नरर्षभ ॥ ३५ ॥ दोग्धा रजतनाभस्तु तेषामासीत्पुरुह ॥ वत्सः सुमालो कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ॥ ३६ ॥ तेन क्षीरेण
 यक्षाश्च राक्षसाश्चामरोपमाः ॥ वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसङ्घस्तथैव च ॥ ३७ ॥ पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ वत्सं चित्रथं कृत्वा
 शुचीगन्धाव्ररर्षभ ॥ ३८ ॥ तेषां च सुरुचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ॥ गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥ ३९ ॥ शैलैश्च श्रूयते
 राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ औषधीर्वै मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ वत्सस्तु हिमवानासीन्मेरुर्दोग्धा महागिरिः ॥ पात्रं तु शैलमेवासी
 तेन शैला विविदिताः ॥ ४१ ॥ वीरुद्रिः श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ पालशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ॥ ४२ ॥ दुदोह पुष्पितः सालो
 वत्सः पुष्कोऽभवत्तदा ॥ सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुन्धरा ॥ ४३ ॥ चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ सर्वकामदुग्धा दोग्ध्री सर्वसस्य
 प्ररोहिणी ॥ ४४ ॥ आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ॥ मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसाभिपरिप्लुता ॥ तेनयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवा
 दिभिः ॥ ४५ ॥ ततोऽयुपगमाद्राज्ञः पृथुर्वैन्यस्य भारत ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ पृथुना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुन्धरा
 ॥ ४६ ॥ सस्याकरवती स्फीता पुरपत्तनमालिनी ॥ एवंप्रभावो वैन्यः स राजासीद्राजसत्तमः ॥ ४७ ॥ नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामेन संशयः ॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेदाङ्गपारगैः ॥ ४८ ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ॥ ४९ ॥
 आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ यौधेयैश्च विकान्तैः प्राप्तुकोर्भोजयं युधि ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ॥ ५० ॥
 यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् ॥ स घोररूपान्संग्रामान्क्षेमी तरति कीर्तिमान् ॥ ५१ ॥
 वैधात्री तद्विपरीता सर्वमात्मन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः रत्नादिक्रमेण उत्पत्तिस्थानम् । दोग्ध्री धेनुरूपा चतुर्वर्गस्यापि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अयु
 पगमात् पुत्रीत्वेन अंगीकारात् ॥ ४६ ॥ पुरं राजधानी पत्तनं महापणिकनगरम् । पुराणां पत्तनानां भाला समूहोऽस्ति यस्यां सा । वैन्यः पृथुः ॥ ४७ ॥ भूतग्रामैः प्राणि
 समूहैः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मयोनिः आत्रेयः । सनातनो विष्णुरूपः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पश्यन्मनुष्यैराभिन्नापुनर्जनीभिः ॥५२॥ ३॥ ५४॥ "वेनाग्धेन निरोध्य सन्नरजसी धीर्धर्मेनाशो कृते सन्त सत्त्वपूष पुण्यपुनरितस्तद्वजोधीधरम् । तत्त्वाक्का
नामनादि दियस्य मरुत्तत्त्वा जना धीशने वृद्धयर्थेनभितरैः प्राप्तेरनुष्ठीपताम् ॥" आस्थायिकाया अवान्तरालार्थं तु पुण्यभाजि राक्षि पृथ्वी धीजानि प्रभूते पापानि
प्रमर्शति ॥ २० ॥ इति श्रीहरीवगे टीकायां पद्योऽध्याय ॥ ६ ॥ मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा ॥ समग्रे चानुवर्णयन्ते क्रमशो वै पुण्यकूपयुक् ॥ १ ॥ मन्व

वैश्येगपि च वित्तान्ये पण्यवृत्तिमनुष्ठिते ॥ पृथुरेव नमस्काया वृत्तिदाता महायशः ॥६२॥ तथैव शूद्रे शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः ॥ आदि
राजो नमस्तथाय श्रेय परममीप्सुभिः ॥६३॥ एते वत्सविशेषाश्च वोगधार क्षीरमेव च ॥ पात्राणि च मयेत्कानि किं भूयो वर्णयामि ते ॥६४॥
य इदं गृणुयादित्य पृथोश्चरितमादित ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिर भुवि ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहामारते खिलेपु हारिवशो हारिवशपर्वणि
पद्योऽध्याय ॥ ६ ॥ ६४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन ॥ तेषां सृष्टिं विमृष्टिं च वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥
यावन्तो मनवश्चैव यावन्त कालमेव च ॥ मन्वन्तर तथा ब्रह्मज्योतिर्मिच्छामि तत्त्वत ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न राक्ष्यो विस्तरस्तात
यं कु वपरस्तरपि ॥ मन्वन्तराणां कौरव्य सस्रेपं त्वेव मे गृणु ॥ ३ ॥ स्वार्थमुवो मनुस्तात मनुः स्वारोचिपस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रेवतश्चा
धुपस्तथा ॥ ३॥ वैवस्वतश्च कौरव्य साम्रज्यो मनुकुर्यते ॥ सर्वाणिश्च मनुस्तात भौत्यो रोज्यस्तथैव च ॥६॥ तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनव
स्तथा ॥ अतीता वत्तमानाश्च तथेवानागताश्च ये ॥६॥ कीर्तिता मनवस्तात मयेते तु यथाश्रुतम् ॥ ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा
॥ ७ ॥ मर्गिचिरभिर्भगवानद्भिरा पुलहः कतु ॥ पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मण मुता ॥८॥ उत्तस्यां विशि तथा राजन्सप्तपयोऽपरे ॥
देवाश्च भान्तरजसस्तथा प्रकृतय परे ॥ यामा नाम तथा देवा आसन्स्वायमुबेजन्तरे ॥९॥ आर्माप्रश्चाभिवाहुश्च मेवा मेधातिथिर्वसु ॥ ज्योति
ष्मान्पुतिमान्दय सवन पुत्र एव च ॥ १० ॥ मनो स्वायमुवस्यैते दश पुत्रा महोजस ॥ एतत्ते प्रथम राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ ११ ॥

नरगर्जति ॥ १ ॥ ७ ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥ मेरुसावर्णाश्चत्वारः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः मेरुसावर्णिः दक्षसावर्णिर्दिव ॥ एते मेरी सप कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति सर्वेषु
पुत्रमात्रा इत्युत्तरमे ॥ ६ ॥ यथाभुर्न गुप्तरदेशमनतिक्रम्यति । तेषां मनुनां पुत्रात् ॥ ७ ॥ प्रथममन्वन्तरगणम् ऋष्यादिगणमाह--मरीचिरिति वसुभिः ॥ ८ ॥ अपरे
इत्युत्तरगणमनभिः यो मरीच्यादिनाज्य ॥ ९ ॥ पुत्र इति पुत्रमात्रा ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वारोचिपगतऋष्यादित्रयमाह—और्विति सादृचतुष्टयेन ॥ द्वितीयमन्वन्तरगता ऋष्यादय उक्ताः । वसिष्ठपुत्र और्वनामा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठेति ॥ सम वसिष्ठपुत्रा वासिष्ठा इति विश्रुता ऋषयोऽत्र तत्तमे मया प्रोक्ता इत्यग्निमेणान्वयः । के ते वासिष्ठा ये पूर्व हिरण्यगर्भपुत्राः ऊर्जसंज्ञाः सुतेजसः अतिश्रुता आसन्ति पश्चात् वसिष्ठजाता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सप्तर्षयो मया प्रोक्ता इति पूर्वान्वयि । कीर्त्यमानान् औत्तमेयान्निबोधेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनूजः तनूजनामा ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह। मन्व

ओंवो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ॥ प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा ॥ १२ ॥ एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥ देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वरोचिपेऽन्तरे ॥ १३ ॥ हविश्रः सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ॥ प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ॥ १४ ॥ स्वरोचिपस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः ॥ कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः ॥ १५ ॥ द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥ इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १६ ॥ वासिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः ॥ १७ ॥ ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ औत्तमेयान्महाराज दश पुत्रान्मनोरमान् ॥ १८ ॥ इष ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च ॥ शुचिः शुक्रः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च ॥ १९ ॥ भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरसुदाहृतम् ॥ मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २० ॥ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्ज न्युर्धाता च भारता ॥ कर्पिवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ॥ २१ ॥ पुराणे कथितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारता ॥ सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः ॥ २२ ॥ पुत्राश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ॥ द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमृलस्तपोधनः ॥ २३ ॥ तपोरतिरकरमाषस्तन्वी धन्वी परंत पः ॥ तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥ २४ ॥ वायुप्रोक्ता महाराज पञ्चमं तदनन्तरम् ॥ वेदबाहुर्दुश्मश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा ॥ २५ ॥ हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः ॥ सत्यनेत्रस्तथाऽऽज्ञेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २६ ॥ देवाश्च भूतर्जसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ॥ पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरसुच्यते ॥ २७ ॥ अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ॥ धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुसुकः ॥ २८ ॥ अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाक्कविः ॥ रैवतरय मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २९ ॥

न्तरमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पञ्चममाह—वेपबाहुर्गिति सादृचतुर्भिः । मुनिरिति वेदशिरसो विशेषणम् ॥ २५ ॥ सोमजः ऊर्ध्वबाहुः आत्रेयः सत्यनेत्रः ॥ २६ ॥ तथा प्रकृतयः अभूतरजःस्वभावाः पारिप्लवो रैभ्यश्च देवतागणविशेषौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

पत्र व इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आपादपः पञ्च देकेणा दिवौकस इति सर्वेषां विरोधजम् । आपा इत्यत्रास्ता आप्या इति वा गौडा पठन्ति ॥ ३२ ॥ नङ्गुलायाः पुत्रा नाङ्गुलेया
 ॥ ३३ ॥ सप्तम वैवस्वतमन्वन्तरमाह—अग्निरित्यादिपञ्चभि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्राग्विश पूर्वकल्पप्रकारा सप्तसप्तकाः एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवाः
 प्रागुत्ता अपि प्रतिमन्वन्तर भवन्तीति श्रेयम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वार सप्तका अष्टाविंशतिर्यस्य मन्वन्तरसमाप्तौ क्रममुक्तिपद ब्रह्मणः स्थान प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥
 वर्तोज्ये जायमाना तपोपलान्यन्वन्तरान्तरे कृत्यवशास्सा स्थान पूरयन्ति तेन सप्तसप्तका पूर्वेन्ते एवं प्रतिमन्वन्तर श्रेयम् एतेन कर्मिणामपि परस्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम्
 पष्ठ ते सप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ भृगुर्नभो विक्त्वाश्च सुधामा विरजास्तथा ॥ ३० ॥ अतिनामा सहिष्णुश्च सतेते वै महर्षय । चाक्षुष
 स्यान्तरे तात मनोर्देवानिमाकृणु ॥ ३१ ॥ आद्या प्रभृता ऋमव पृथग्भावा दिवौकस ॥ लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणा स्मृता ॥
 ऋपेर्द्विरस पुत्रा महात्मानो महोजस ॥ ३२ ॥ नाङ्गुलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुता ॥ ऊरुभृतयो राजन्पुष्टं मन्वन्तर स्मृतम् ॥ ३३ ॥
 अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृपि ॥ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मन ॥ सप्तमो
 जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं विवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विषे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चाधिनो चैव देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ ॥ ३६ ॥
 मनोर्वैवस्वतस्यते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इक्ष्वाकुः प्रसुलाब्धेव दश पुत्रा महात्मन ॥ ३७ ॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षिणां महोजसाम् ॥ राजपुत्राश्च
 पौत्राश्च विश्वे सर्वासु भास ॥ ३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्विदश सप्तसप्तका ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसरक्षणाय च ॥ ३९ ॥ मन्वन्तरे व्य
 तिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणा ॥ कृत्वा कर्म दिव यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत ॥ अतीता वर्त
 मानाश्च क्रमेणैतेन भारता ॥ ४१ ॥ एतान्युक्तानि कोरव्य सप्ततीतानि भास ॥ मन्वन्तराणि पद चापि निबोधानागतानि मे ॥ ४२ ॥ सावर्णा मनवस्तात
 पञ्च तांश्च निबोध मे ॥ एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापते ॥ ४३ ॥ परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गता ॥ वक्षस्येते हि द्यौहित्रा प्रियायास्तनया
 नृप ॥ महान्तस्तापसा युक्ता मेरुपृष्ठे महोजस ॥ ४४ ॥ रुचेऽप्रजापते पुत्रो रौच्यो नाम मनुः स्मृत ॥ मृत्या चोत्पादितो देव्या भौत्यो नाम रुचेः सुत ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ सप्तारिक्तानि एक चानागतमित्यष्टावृक्षनीति द्रष्टव्यम् । अनागत्तानि पद मे मत्त निबोधेन द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥ सावर्णा पञ्च तेषामेको वैवस्वत उक्त ॥ ४८ ॥
 परमेष्ठिसुता इति ॥ समासैकदेशस्य विरोधेन प्रजापतेरिति । तुमविपक्षिकः वा परमेष्ठिपद द्रष्टव्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वे योगमाह । महान्त इति । यतो मेरो सप्त
 क्रुराजो मेरुमावर्णस्ते जाता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सतैव महर्षयः प्रतिमन्वन्तरमिति शेषः । अष्टमयाह । मनोरिति ॥ ४६ ॥ दीविमात्रं तृतीयः अवस्थाया चतुर्थः ॥ ४७ ॥ कृपः पञ्चमः गालवः षष्ठः सप्तमः इतराणां
पदानि तेषामेव विशेषणानि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रथमे मेरुसावर्ण्याख्ये नवमे मेधातिथ्यादीनां
अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः ॥ मनोरन्तरमासाद्य सावर्ण्येह ताञ्छुणु ॥ ४६ ॥ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः ॥
भारद्वाजस्तथा द्रोणिश्चत्वारिमा महाद्युतिः ॥ ४७ ॥ गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्धान्गौतमः कृपः ॥ कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च
॥ ४८ ॥ एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः ॥ ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ४९ ॥ अभिजात्याऽथ तपसा मन्त्रव्या
करणैस्तथा ॥ ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽमलाः ॥ ५० ॥ भूतभव्यमवज्ज्ञानं बुद्ध्या चैव तु ये स्वयम् ॥ तपसा वै प्रसिद्धा ये
सङ्गताः प्रविचिन्तकाः ॥ ५१ ॥ मन्त्रव्याकरणाद्यैश्च ऐश्वर्यात्सर्वशश्च ये ॥ एतान्भार्यान्दिन्द्रजो ज्ञात्वा नैष्ठिकानि च नाम च ॥ ५२ ॥ सप्त ते
सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ दीर्घायुषो मन्त्रकृत् ईश्वरा दीर्घचक्षुषः ॥ ५३ ॥ बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रावर्त्तकास्तथा ॥ कृतादिषु
युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ प्रावर्त्तयन्ति ते वर्णानाश्रमाश्चैव सर्वशः ॥ सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ५५ ॥ तेषां
चैवान्वयोत्पन्ना जायन्तीह पुनः पुनः ॥ मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो धर्मे प्रशिथिले तथा ॥ ५६ ॥ यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः ॥ तस्मान्न
कालो न वयः प्रमाणमृषिभावने ॥ ५७ ॥ एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्ते मया नृप ॥ सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रान्भविष्याञ्छुणु सत्तम ॥ ५८ ॥
वरीयाश्चावरीयाश्च संमतो धृतिमान्वसुः ॥ चरिष्णुरप्यधृष्णुश्च वाजः सुमतिरेव च ॥ सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥ ५९ ॥
प्रथमे मेरुसावर्णेः प्रवक्ष्यामि मुनीञ्छुणु ॥ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥ ६० ॥ ज्योतिष्मान्भार्गवश्चैव ह्युत्तिमानिन्द्रि
स्तथा ॥ सावनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥ ६१ ॥ पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे ॥ देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ॥ ६२ ॥
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ॥ मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः ॥ ६३ ॥ पृथुः श्रवा भूरिधोमा ऋचकोष्ठहो गयः ॥
प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः ॥ ६४ ॥

गोत्राणि पौलस्त्यादीनि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रोहित इत्यस्यैव मनोर्नामान्तरम् ॥ ६२ ॥ अयं पुत्रिकापुत्रोऽपि दक्षपुत्र इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ पृथुरित्येकः ॥ ६४ ॥

पठ त इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आपादय पञ्च देवगणा । दैवोक्त इति सर्वेषां विशेषणम् । आपा इत्यत्रास्ता आप्या इति वा गौडा पठन्ति ॥ ३० ॥ नष्टाया पुत्रा नाहुलेया ॥ ३३ ॥ सप्तम वैवस्वतमन्वन्तरमाह—अत्रितित्यादिप्रश्नमि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्राग्विश पूर्वकल्पप्रकारा सप्तसप्तका एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवा प्रागुन्म्र अपि प्रतिमन्वन्तर भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वार सप्तका अष्टाविंशतिर्यस्य मन्वन्तरसप्तमौ क्रममुक्तिपद ब्रह्मणः स्थान प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये जायमाना तपोपलान्मन्वन्तरान्तरे तत्पदमारुह्य स्थान पुरयन्ति तेन सप्तसप्तका पूर्वन्ते एवं प्रतिमन्वन्तर ज्ञेयम् एतेन कर्मिणामपि परम्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम् पृष्ठ ते सप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ मृदुर्नमो विषर्वाश्च मुद्यामा विरजास्तथा ॥ ३० ॥ अतिनामा सहिष्णुश्च सतेते वै महर्षय ॥ चाक्षुष स्यान्तरे तात मनोर्दधानिमाच्छ्रु ॥ ३१ ॥ आद्या प्रभृता ऋभव पृथग्भावा दिवोक्तसः ॥ लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणा स्मृता ॥ ऋषेर्द्वित्रस पुत्रा महात्मानो महोजसः ॥ ३२ ॥ नाहुलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुता ॥ ऋषभृतयो राजन्पुं मन्वन्तर स्मृतम् ॥ ३३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृपि ॥ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मन ॥ सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सग्नत दिवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विषे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चाभिनो चैव देवो वैवस्वतो स्मृतौ ॥ ३६ ॥ मनोर्वैवस्वतस्य ते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इक्ष्वाकुः प्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मन ॥ ३७ ॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महोजसाम् ॥ राजपुत्राश्च पौत्राश्च विंशु सर्वास्तु भात ॥ ३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्विशः सप्तसप्तका ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसरक्षणाय च ॥ ३९ ॥ मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वार सप्तका गणा ॥ कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत ॥ अतीता वर्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारता ॥ ४१ ॥ एतान्युक्तानि कौरव्य सप्तातीतानि भारता ॥ मन्वन्तराणि पदं चापि निबोधानागतानि मे ॥ ४२ ॥ सावर्णा मनवस्तात नृपा महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महोजसः ॥ ४३ ॥ परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गता ॥ दक्षस्येते हि दौहित्रा प्रियायास्तनया ॥ ४४ ॥ समावृत्तानि एक वानागस्तमित्यष्टाशुक्रानि प्रप्यम् ॥ अनागतानि पदं ये मय निबोधि बुध्यस्व ॥ ४५ ॥ भृत्या चोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम रुचे सुत ॥ ४६ ॥ परमेष्ठिसुता इति ॥ समावृत्तेशस्य विशेषण प्रजापदरिति । सुतविभक्तिः । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वे योगमाह । महात्म्य इति । यतो मेरो रूपम् कान्तो मेरुसावर्णास्त जाता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ ६४ ॥ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्गस्यानं युगमानं तथैव च ॥ ब्रह्मणोऽहः प्रसङ्ग-
 ख्यानममेऽध्याय ईर्यते ॥१॥ मन्वन्तरस्येति अध्ययः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥१॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् प्रथक् कुर्यात् । विभजते इति पाठे सूत्रे इति
 शेषः । लौकिकम् अस्पदीयं मानवं मनोः परं द्विपार्थरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनां लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाद्यहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश
 निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुपुराणेऽपि “काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव” इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैश्च शताहोरात्रमिति प्राहुरित्युत्तरेणान्वयः
 युक्तश्चैव तथाऽऽज्यः शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ॥८४॥ एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेवते ॥ यशश्चा
 प्रोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ॥८५॥ अतीतानगतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥८६॥ तरङ्गभी
 रुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥८७॥ तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु
 पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ॥८८॥ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना ॥८९॥ पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या
 नराधिप ॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः ॥९०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥
 जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोऽहः प्रमाणं च वकुमर्हसि मे द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजे
 त्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम ॥२॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो युहूर्तस्तु
 त्रिंशता तैर्मनीषिणः ॥३॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥४॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्य
 भिशब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतौ मासो मासौ द्वावतुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं द्वायनमुक्तं च अयनं त्वृतुभिस्त्रिभिः ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्व
 विशारदैः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितृणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥७॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु
 शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितृणां वर्त्तते नृप ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह—चन्द्रेति ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूप्रदेशेषु अहोरात्र इति प्राहु
 रित्यनुषज्यते । नित्यश इति सार्वदिकत्वमेतयोर्लक्षम् ॥ ४ ॥ कृष्णेति ॥ चन्द्रलोक्स्थाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तावहितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्या
 भिसंख्यातदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यपहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वादित्यावश्यकतया अमानास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयस्य दम्भमार्गस्य क्षविमदार्थानां गोत्राणि पौलहादीनि वसिष्ठपुत्राणां गुणत्वादीनां मध्ये अष्टमश्च इत्येके । अष्टम इति सौम्य या तस्य ॥ ६५ ॥ नभसः नभः सप्तस्य
 अंगिरा पुनः सत्या नाम सप्तम अङ्गेनोत्तरा रविपोगादौरस पुत्रोऽंगिरा इत्युच्येतो नभस इति षष्ठ तस्यैव पुत्रे छन्दे सत्य इति अंगिरस स्तुत्यर्थं विशेषण सत्यवादी ॥ ६६ ॥
 द्वौ गणौ दक्षिणोत्तरपार्श्वोभिप्रायिनौ । अत्रयादिभुमादिक्रियमन्त्रो मन्त्रप्रतिपाणा देवा । मनोः सुत इति छेदः । मनोः तृतीयस्य सुत इत्येव प्रथमस्य यौगिक नाम दीर्यवान्
 दशमे त्वय पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः ॥ हविष्यान्पौलहश्चैव मुकुतिश्चैव भार्गवः ॥ आपो मूर्तिस्तथाऽत्रयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥ ६५ ॥
 पौलस्त्यः प्रमितिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः ॥ अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैते परमर्षयः ॥ ६६ ॥ देवतानां गणौ द्वौ तौ ऋषिभन्त्राश्च ये स्मृताः ॥ मनोः
 सुतोत्तमोजाश्च निकुपञ्चश्च वीर्यवान् ॥ ६७ ॥ शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयव्रथः ॥ भृशियुश्च सुवर्चाश्च दश त्वेते मनोः सुताः ॥ ६८ ॥ एका
 दशेऽय पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः ॥ तस्य सप्त ऋर्षिश्चापि कीर्त्यमानाऽत्रिवोच मे ॥ ६९ ॥ हविष्यान्काश्यपश्चापि हविष्यान्त्यश्च भार्गवः ॥
 तरुणश्च तथाऽत्रयो वासिष्ठस्तत्तनवस्तथा ॥ ७० ॥ अङ्गिराश्चोदविष्यश्च पौलस्त्यो निम्बरस्तथा ॥ पुलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः ॥ ७१ ॥
 ऋगणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रयः स्मृताः ॥ सर्वर्तकः सुरार्मा च देवानीकः पुरुद्वहः ॥ ७२ ॥ क्षेमचन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः ॥
 सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नवः स्मृताः ॥ ७३ ॥ चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन्सप्त निवोच मे ॥ द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आज्ञेयः सुतपास्तथा ॥ ७४ ॥
 अङ्गिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥ तपोरानश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपो रषिः ॥ ७५ ॥ भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततो द्युतिः ॥
 पञ्च देवगणा प्रोक्ता मानसा ऋगणश्च ते ॥ ७६ ॥ देवायुर्दृष्टश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥ मित्रवाहः सुवर्चाश्च
 द्वादशस्य मनोः सुताः ॥ ७७ ॥ त्रयोदशेऽय पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनोः ॥ अङ्गिराश्चैव द्युतिमान्पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः ॥ ७८ ॥ पौलहस्तत्त्वदर्शी
 च भार्गवश्च निरुत्सुकः ॥ निष्प्रक्रम्यस्तथाऽत्रयो निर्मोहः कश्यपस्तथा ॥ ७९ ॥ सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ॥ त्रयः पञ्च गणा प्रोक्ता देवतानां
 स्वयमुवा ॥ ८० ॥ त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः ॥ चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः ॥ ८१ ॥ सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो
 दृढः ॥ रोच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥ ८२ ॥ षट्पदशेऽय पर्याये भोत्यस्यैवान्तरे मनोः ॥ भार्गवो क्षतिवाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा ॥ ८३ ॥
 तृतीयः । अन्यथा दगममथाया अपूर्तिर्मनोः सुता इत्यस्य पुनरुक्तिश्च न स्यात् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तृतीयस्य ऋगसावर्णोऽस्य स्यात् ॥ ६९ ॥ हविष्यमन्त्रो द्वौ कस्यपो भार्गवश्च
 नृ ७० ॥ अंगिराः पुण्डरीकाक्षोऽस्ति विज्ञेयः आर्षः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥ ॥ ७४ ॥ ॥ मन्वन्तरसङ्ख्यानं युगमानं तथैव च ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रसङ्ग-
 र्व्यानमष्टमेऽध्याय ईर्यते ॥ १ ॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥ १ ॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात् । विभजते इति पाठे सूर्य इति
 शेषः । लौकिकम् आस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपार्थरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनां लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाबहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश
 निमेषान्तु काथा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुपुराणेऽपि “काथा निमेषा दश पञ्च चैव” इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैर्विंशताऽहोरात्रमिति प्राहुरित्युत्तरेणान्वयः
 युक्तश्चैव तथाऽऽज्यैः शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ॥८४॥ एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेवते ॥ यशश्चा-
 प्रोति सुमहदयुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभी-
 रुवर्षश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥८७॥ तेजस्वी सवलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु
 पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ॥८८॥ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना ॥८९॥ पूर्ण युगसहस्रं तु परिपाल्या
 नराधिप ॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः ॥९०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥
 जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजे-
 त्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तासुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम ॥२॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशतु ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु
 त्रिंशता तैर्मनीषिणः ॥३॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥४॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्य-
 भिशब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतौ मासौ द्वावतुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं द्वायनमुक्तं च अयनं त्वृतुभिस्त्रिभिः ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातस्व
 विशारदैः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितृणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥७॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु
 शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितृणां वर्त्तते नृप ॥ ८ ॥
 ॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह—चन्द्रेति ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावत्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूप्रदेशेषु अहोरात्र इति प्राहु-
 रित्यनुषज्यते । नित्यश इति सर्वदिक्त्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४॥५॥६॥ ७ ॥ कृष्णेति ॥ चन्द्रलोकास्थाः पितरः शुक्रपक्षे चन्द्रान्ताह्निं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्या
 भिमुख्यानदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिवान्तादद्यावश्यकतया अमावास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मानुषेति मादम् ॥ मरुतादमितुनान्त रविरथाभरस्मर्योर्ध्वेणाकर्षणेज्जुदिन क्रियमाणे उन्नराभिमुखः सूर्यो मेरुपूर्वस्थानां देवानां दृश्यो भवतीति तेषां तदा दिनम् । फर्कायाव दनुरन्त तपोगव गम्योर्ध्वेण क्रमादुग्नोचने क्रियमाणे नक्षिणाभिमुख सूर्यो देवानामहस्यो भवतीति तदा तेषां रात्रिरिति ॥९॥ शिष्यमिति ॥ देवानां दशभिर्वर्षमनोरहोरात्र एक दशभिस्तैः वयः ॥१०॥ दशभिः पनैषाम वैदादशभिः ऋतुः तैस्त्रिभिरयन तयो द्वयेन वै पद्मि संवत्सरः त्रिसप्ततिसहस्राणि विष्वाग्ना एक मनोर्वर्षमित्यर्थः ॥११॥ मन्त्र्यांगरच तस्य पूर्वापरो भागौ ॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ द्वादशाहर्षा वर्षाणां युगमित्युच्यते ॥ १६॥ युगवर्षार्थमाह—छत्रमिति ॥ चतुर्दशी युगशब्दार्थः तत् युगम् ऋतुमन्त्रत्या गणितं त्रिद्विद्विचक्रं च मन्वन्तरे प्रोक्तं सहस्रस्य चतुर्दशशब्दाद् ॥१७॥ एतावता कालस्यान्ते मनोवृक्षलोकं प्रति गमनेनादरान् भवतीति तदेव मानुषेण तु मानेन यो वै सुवत्सरः स्मृतः ॥ देवानां तदहोरात्र दिवा चैधोत्तरायणम् ॥ दक्षिणायनं स्मृता रात्रिः प्राज्ञैस्तत्स्वार्थकोषिदे ॥१८॥ दिव्यम द्वादशयुगमहोरात्र मनो स्मृतम् ॥ अहोरात्र दशयुग मानव पक्ष उच्यते ॥१९॥ पक्षो दशयुगो मासो मासेर्द्वादशभिर्गुणैः ॥ ऋतुर्मन्त्रानां सप्रोक्त प्राज्ञैस्तत्स्वार्थदर्शिभिः ॥ ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्वयेनैव वत्सरः ॥२०॥ चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु कृत युगम् ॥ तावच्छ्रुती भवेत्सन्ध्या सन्ध्याशब्द तथा नृप ॥२१॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणतः ॥ तस्याश्च त्रिशती सन्ध्या सन्ध्याशब्द तथा विधेः ॥२२॥ तया वर्षसहस्रे द्वे द्वापर परिकीर्तितम् ॥ तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्याशब्द तथा विधेः ॥२३॥ कल्त्रिपसहस्रं च संख्यातोऽत्र मनीषिभिः ॥ तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्या शब्देन तद्विधेः ॥२४॥ एषा द्वादशसाहस्री युगसख्या प्रकीर्तिता ॥ दिव्येनानेन मानेन युगसख्यां निबोध मे ॥२५॥ कृत त्रेता द्वापरं च कल्त्रिधैव चतुर्दशी ॥ युग तदेकसप्तत्या गणित नृपसत्तम ॥२६॥ मन्वन्तरमिति प्रोक्त सख्यानार्थविशारदे ॥ अयन चापि तत्प्रोक्त द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ॥२७॥ मनुः प्रलीयते यत्र समाप्ते चायने प्रभो ॥ ततोऽपरो मनु कालमेतावन्त भवत्युत ॥२८॥ समतीतेषु राजेन्द्र प्रोक्त मयत्सर स वै ॥ तदेव चायुत प्रोक्त मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २० ॥

अपनमित्युच्यते तस्यापि मनोः द्वे अयने भवतः । पूर्वरूपमार्पम् । अय माव । इवः पूष पुमादिमार्गेण गत्वा वैश्वलोकं प्राप्याधिकार निर्वर्त्य तदन्ते अथ पतनमन्तरेणैव उन्नगयनमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छतीति । तथा चोक्तम् अधिकारिकान् प्रकृत्य । “छत्वा कर्म दिवं याश्चि ब्रह्मलोकं सनातनम् ।” इति ॥२८॥ प्रभो छीनस्य मनोरयने गमनं राउ समाने मय्यक् माने मति ॥२९॥ तमतीतिविधि साधः ॥ अनेनैव क्रमेण अनेकेषु मनुष्य अवीतेषु स वक्ष्यमाणो ब्रह्मण संवत्सरः प्रोक्तः । क्रियादिमन्वन्तरे सव माः पूरा इत्याह । तदेवेति । अयुत मन्वन्तराणि ब्रह्मणोऽहोरात्रयुक्तं तदनुपातेन अहरपि ब्रह्मणः कल्पस्व कल्पत इति योजना । अपर्य माव । पञ्चपञ्चसप्ततयैव सवत्सरस्य अंशाः

प्रत्ययं चतुर्दश मनवः तेन चतुर्दशभिर्गुणितं षष्ठ्यधिकशतत्रयं चत्वारिंशदधिकं सहस्रपञ्चकं मनूनाम् आहं भवति । तानेव कालां रात्रिरातं अथात्याधैकमयुतं मनवः ब्रह्मणोऽहोर्णोऽक्षरूपे अहोरात्रे भवन्ति । अत्र चांशानां दिनादि किञ्चिदधिकानि पञ्च वर्द्धन्ते तानि विहाय अहो षष्ठ्यधिकशतत्रयेण यावन्तोऽष्टाः मनूनामयुतेन पूर्यन्ते तानेव ब्रह्मणोऽहो रात्रस्तद्वद् चाहिरिति ॥ २० ॥ २१ ॥ युगसहस्रे चतुर्युगसहस्रे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ संहारसंभवधाराया अन्तरं विच्छेदो ब्रह्म तच्च वक्तुमशक्यं तज्ज्ञानं विना च

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ॥ सहस्रयुगपर्यन्ता या निशा प्रोच्यते बुधैः ॥ २१ ॥ निमज्जत्यप्सु यत्रोर्वी सशैलवनकानना ॥ तस्मिन्युगसहस्रे तु पूर्णे भरतसत्तम ॥ २२ ॥ ब्रह्मे दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते ॥ युगानि सप्ततिस्तानि साध्याणि कथितानि ते ॥ २३ ॥ कृतत्रैतानि च द्वाविमनोरन्तरमुच्यते ॥ चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्द्धनाः ॥ २४ ॥ वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्णवः ॥ प्रजानां पतयो राजन्धन्यमेषां प्रकीर्तनम् ॥ २५ ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २६ ॥ न शक्यमन्तरं तेषां वक्तुं वर्पशतैरपि ॥ २६ ॥ विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भारत ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः संहरान्तेषु संभवाः ॥ २७ ॥ सशेषास्तत्र तिष्ठन्ति देवाः संतर्षिभिः सह ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समाहिताः ॥ २८ ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते ॥ तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा ॥ २९ ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विशुम् ॥ योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम् ॥ ३० ॥ यः खट्वा सर्वभूतानां कल्पा न्तेषु पुनः पुनः ॥ अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३१ ॥ तत्र संवर्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा ॥ नारायणोदरे निद्रां ब्राह्मं वर्ष सहस्रकम् ॥ ३२ ॥ तावन्तमिति कालस्य रात्रिरित्यभिश्चिदिता ॥ निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यां शेते पितामहः ॥ ३३ ॥ सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुग पर्यया ॥ तदा प्रबुद्धो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३४ ॥ पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः ॥ सैव स्मृतिः पुराणेयं तद्वत्तं तद्विचेष्टितम् ॥ ३५ ॥ न धाराविच्छेदोऽस्तीति भावः ॥ ३६ ॥ प्रजानां जरायुजादीनां सृष्टिसंहारौ मन्वन्तरेषु चतुर्दशैश्चपि मध्ये मध्ये उपरतौ भवतः ॥ ३७ ॥ शेषाः स्थूलभूतानि तत्साहिता देवास्ति श्रुतिं तच्च हेतुस्तपसेति ॥ ३८ ॥ निःशेषत्वमेवाह । तत्रेति ॥ ३९ ॥ आदित्या अपि दग्धेनानलवत्स्वात्मानमुपसंहृत्य ब्रह्मणा सह विष्णुं प्रविशन्ति तेन स्थूलानां पृथिव्यन्ते जप्तां नाशोर्दशितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अयं च लयः सुषुप्तिसदृश इत्याह—तत्रेत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

देवाना मूयादीनां च भुरादीना च दक्षिण्डे पिण्डे च ताप्येय न किञ्चिदूर्ध्वं दृश्यते केवल विपर्ययः दर्शनानामदर्शनै सह विपर्ययो मणिम्वालधारामाश्रमिपर्य ॥ ३६ ॥ दग्धानि पुनम् आमन सानि देवादयश्च प्राग् विष्णो लीनाः सप्तः पुनर्जायन्ते ॥ ३७ ॥ ककुलिनानि शिवोप्यवृष्टयदीनि ॥ ३८ ॥ निष्कमित्वा नारायणात् निष्कम्य पृथग्मुप प्रजा हार ननाम्नां पुनः पुनर्भूतानि समृज इति चतुर्थेन मन्त्रः । किं सर्वाणि भूतान्यविरयेण पुनः सृजति नेत्याह—ये वेति सार्धेन ॥ ३९ ॥ ते सङ्गता शुद्धेन दक्षणा सह मङ्गलं भवेत् गतिर्येषां ते तन्निदिदं शुद्धसङ्गाः । शुद्धसत्त्वे हेतु शश्वदिति । यश्वद्वर्म स्वाभाविको गुणो देहादिश्चात्मबुद्धिः तस्या विसर्गस्तस्यागाचे पुनर्न भवन्ति नावर्तन्ते ।

देवस्थानानि तान्येव केवल च विपर्यय ॥ ततो दग्धानि भूतानि सर्वाण्यादित्यरश्मिभिः ॥ ३६ ॥ देवर्षियक्षगन्धर्वा पिशाचोरगराससाः ॥ जायन्ते च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ३७ ॥ यथार्तावृष्टलिंगानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीषु रात्रिषु ॥ ३८ ॥ निष्कमित्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसशयम् ॥ ये च वै मानवा देवा सर्वे चैव महर्षयः ॥ ३९ ॥ ते सङ्गता शुद्धसङ्गा शश्वद्वर्मविसर्गत ॥ न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ४० ॥ तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसल्याविभागवित् ॥ सहस्रयुगसख्यानं कृत्वा दिवसमीश्वरः ॥ ४१ ॥ रात्रिं युगसद्व्यान्तां कृत्वा च भगवान्विभुः ॥ सहरत्यथ भूतानि सृजते च पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिनारायण प्रभुः ॥ तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य इ ॥ ४३ ॥ विसर्गं भरतश्रेष्ठ साग्नतस्य महाद्युते ॥ वृष्णिवशप्रसंगेन कथ्यमानं पुरातनम् ॥ ४४ ॥ यत्रो त्पन्नो महात्मा स हरिर्द्विष्णुकुले प्रभुः ॥ सर्वासुविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहामारते खिलेषु हरिवशपर्यणि अष्टमोऽयम् ॥ ८ ॥ ७ ॥ वैराग्यायन उवाच ॥ विवस्वान्कश्यपाज्ज्ञो दाक्षायण्यामरिदम ॥ तस्य भार्याऽभवत्सहा त्वाप्री देवी विवस्वतः ॥ १ ॥ सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ॥ सा वै भार्या भगवतो मार्तण्डस्य महात्मनः ॥ २ ॥

अन्ये तु न । विष्णुं प्राप्ता अपि मोहकचक्रापनयनाभावाच्चाप्यन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्पुनोक्तमकार युगसख्यानम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पञ्चाव्यक्तं स्थूलसूक्ष्मरूपं तस्य मनोः तदरा स्य मनोः विमर्गं कीर्तयिष्यामीत्युच्यते सवन्धः ॥ ४३ ॥ यत्र वृष्णिबन्धे ॥ ४४ ॥ इति हरिवयो दीक्षायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७ ॥ विवस्वतोऽयं सत्राया भाव देवमनोभवः ॥ अश्विनोस्त्वपि चक्रस्य जलुर्नम इदं ॥ १ ॥ वैवस्वतस्य मनो विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युक्तं तत्रेवाह—विवस्वानित्यादिना ॥ दाक्षायण्यां कश्यकस्यायाम् अदित्याम् चाप्री त्वद् पुत्री ॥ १ ॥ सुरेणुरिति मन्त्राणा ण्य नामान्तरम् । भामिनी कोण्मा । पञ्चमिनीति पाठे शुद्धश्चिन्तित ॥ २ ॥

दीनेन अत्युणेन भर्तृरूपेण ॥ ३ ॥ तद्रूपं तस्याः संज्ञायाः रूपं मण्डलस्थस्य तेजसा गात्रेषु दग्धम् ॥ ४ ॥ दाहे हेतुमाह-न खल्विति द्वाभ्याम् ॥ भिक्षार्थम् आगतेन बुधेन गर्भगौरवच्छीघ्रे भिक्षामग्र्यच्छती अदितिः शप्ता तव गर्भोऽयं श्रियतामिति । तच्छ्रुत्वा व्याकुलमदितिं प्रति भार्योज्ञेहात् कश्यपः स्वसामर्थ्यात् बुधशपं निवार्य अभाषत । अयं खलु इति निश्चयेन न मृतः अपि तु अण्डस्थ एवास्तीति तस्माददितेरज्ञानात् मम अण्डं मृतमित्येवंरूपात् विपरीतज्ञानात् अप्र मार्षण्ड इत्युच्यते । मृतम् अण्डमस्येति भावः मृताण्डं तस्माज्जातो मार्षण्डः शक्रव्यादित्वात्पररूपम् ॥ ५ ॥ तेज इति ॥ स एवं कश्यपमाहात्म्याजीवितोऽतितेजस्वी संज्ञाम् अतिसावित्र्यादत्यन्तं तापयामोसिति भावः

भर्तृरूपेण नातृष्यद्रूपयौवनशालिनी ॥ संज्ञोना स्त्री सुतपसा दीप्तेनेह समन्विता ॥ ३ ॥ आदित्यस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा ॥ गात्रेषु परिदग्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥ ४ ॥ न खल्वयं मृतोण्डस्थ इति स्नेहाभाषत ॥ अज्ञानात्कश्यपस्तस्मान्मार्षण्ड इति चोच्यते ॥ ५ ॥ तेजस्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्तः ॥ येनातितापयामास त्रील्लोकान्कश्यपात्मजः ॥ ६ ॥ त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ॥ आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ७ ॥ मर्तुर्वस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः ॥ यमश्च यमुना चैव यमजौ संवधूवतुः ॥ ८ ॥ सा विवर्ण तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ॥ असहन्ती च स्वां छायां सवर्णां निमिमे ततः ॥ ९ ॥ मायामयी तु सा संज्ञा तस्यान्ध्याया समुत्थिता ॥ प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर ॥ १० ॥ उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिते ॥ स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ॥ ११ ॥ संज्ञोवाच ॥ अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ॥ त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया ॥ १२ ॥ इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चयं सुमध्यमा ॥ संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् ॥ १३ ॥ छायोवाच ॥ आकचग्रहणादेवि आशापन्नैव कर्हचित् ॥ आख्यस्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समादिश्य सवर्णां तां तथेत्युक्त्वा च सा तथा ॥ त्वष्टुः सर्मीपमगमद्रीडितेव तपस्विनी ॥ १५ ॥ पितुः सर्मीपगा सा तु पित्रा निर्भोस्तिता तदा ॥ भर्तुः सर्मीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजापतीनाह-मनुरिति ॥ मनुः श्राद्धदेवाख्यो यमश्च यमजौ यमलौ ॥ ८ ॥ विवर्णं विपमवर्णं दुःसहकारकं स्वां छायां स्वस्य प्रतिमां सवर्णां समानरूपा ॥ ९ ॥ छायां संज्ञामुवाचेति संबन्धः ॥ १० ॥ शाधि आज्ञापय ॥ ११ ॥ मह्यं मम ॥ १२ ॥ ते त्वया इदं मत्कृत्यं भगवते सूर्योय ॥ १३ ॥ तुभ्यं तव ॥ १४ ॥ व्रीडितेव लज्जितेव यतस्तपस्विनी आलोचनवती अनाकारिताया मम इहागमनं भर्तुरत्यागश्चाकीर्तिकर इत्याशयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

आच्छाप गोपयित्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूरस्य भ्रातुः समानवर्णत्वाद्य साधन इत्युक्तो न तु सवर्णोऽप्यपत्त्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पृथिवीति पूर्वोक्ता सुरेपुरेव
 भ्रातृभ्या तस्या इय मरुतिः पार्थिवी द्वितीया सप्ता । अन्ये तु छायाभिषावेन पृथिव्या उत्थितत्वात्पार्थिवीत्याहुः ॥ २१ ॥ तत्तस्या मनुः क्षमत् क्षान्तवान् । आर्षम्
 अगच्छद्दण्डना भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दितम् ॥ कुरुनयोत्तरान्तात्वा तृणान्येव चचार ह ॥ १७ ॥ द्वितीयायां तु सज्ञायां सज्ञेयमिति चिन्तयन् ॥
 आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसम तदा ॥ १८ ॥ पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः ॥ सवर्णत्वान्मनोर्ध्वय सावर्ण इति चोक्तवान् ॥ १९ ॥
 मनुर्गेषामवधाम्ना सावर्ण इति चोच्यते ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्या स विज्ञेय शनैश्चर ॥ २० ॥ सज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥
 चकारान्यधिकं श्लेह न तथा पूर्वजेषु वै ॥ २१ ॥ मनुस्तस्या क्षमत्तच्च यमस्तस्या न चक्षमे ॥ तां सरोपाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥
 यदा मतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः ॥ २२ ॥ त शशाप ततः कोधात्सावर्णं जननी नृप ॥ चरणं पततामेप तवेति भृशदुःखिता ॥ २३ ॥
 यमस्तु तत्पितु सव प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ भृश शपभयोद्भिन्नः सज्ञावाक्यप्रतोदितः ॥ २४ ॥ शापोऽयं विनिवर्तेत प्रोवाच पितरं तदा ॥ मात्रा
 श्लेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ॥ २५ ॥ सेयमस्मानपादाय यवीर्यास बुभूषति ॥ तस्यां मयोद्यत पादो न तु देहे निपातितः ॥ २६ ॥ बाल्याद्वा
 यदि वा मोहात्तदचान्तन्तुमर्हति ॥ यस्मात्ते पूजनीयाह लङ्घिताऽस्मि त्वया सुत ॥ २७ ॥ तस्मात्तत्रैव चरणं पतिष्यति न सशयः ॥ अपत्य
 दुरपत्यं स्यान्नाम्ना कुजननी भवेत् ॥ २८ ॥ शतोऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतांवरः ॥ तव प्रसादाच्चरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २९ ॥
 निवन्वानुवाच ॥ असुराय पुत्र महद्रविष्यत्यत्र कारणम् ॥ येन त्वामाविशत्कोधो धर्मज्ञ सत्यवादिनम् ॥ ३० ॥ न शक्यमन्यथा कर्तुं मया
 मानुवचत्वाः ॥ क्रमयो मांसमादाय यास्यन्ति धरणीतलम् ॥ ३१ ॥ तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वप्राप्स्यसे सुखम् ॥ कृतमेव वचस्तद्व्य मातुस्तव
 भविष्यति ॥ ३२ ॥ शापस्य परिहारेण त्वं च ज्ञातो भविष्यसि ॥ आदित्योऽथाब्रवीत्सङ्गा किमर्थं तनयेषु वै ॥ ३३ ॥ तुल्येष्वभ्यधिकं श्लेहं किं
 यतेऽति पुनः पुनः ॥ सा तत्परिहरन्ती तु नाचक्षे विवस्वते ॥ ३४ ॥ आत्मानं मुसमाधाय योगात्तदध्यमपश्यत ॥ तां शतुकामो भगवान्नाशाय
 कुरुनन्दन ॥ ३५ ॥

अहमादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ श्लोक्तिं ध्यायित्वा । विस्मिता इति पाठे वापि ॥ २४ ॥ २५ ॥ बुभूषति भूषयितुमिच्छति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अस्पर्शिका लोकाः कनीयसि । धर्मज्ञाद्वर्णं परिहरन्ती गृहमाणा ॥ ३४ ॥ सुवर्णापादं कल्पितं ॥ ३५ ॥

समये आकेशग्रहणान् आशापाच नैतत्प्रकाशयिष्यामीति नियमे अतिगते अतिक्रान्ते सति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाङ्गले हस्तिवृणे ॥ ३८ ॥ भवान् द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ ३९ ॥ हस्तिहस्तेन गजशुण्डादण्डेन परिक्लिष्टां पद्मिनीमिव ॥ ४० ॥ तत्र मदनन्तःकरणस्थं मतम् अथ तत्र रूपं कान्तं मनोहरं निर्वचयामि संपादयामीति ॥ ४१ ॥ तेन पूर्वेण रूपेण संभृतः सम्पन्नः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अग्निं भ्रामण्यन्त्रम् आरोप्य रूपं शातयामास तनुकृतवान् घृष्टवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्भासितं प्रकटीकृतम् असंहतेन पृथक्तेन तेजसा मूर्द्धजेषु च जग्राह समयेऽतिगतेऽपि च ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचक्षे विवस्वते ॥ ४५ ॥ विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा कुङ्कस्त्वधारमभ्यगात् ॥

त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥ निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ४७ ॥ त्वष्टोवाच ॥ तवातिजसाविष्टमिदं रूपं न शोभते ॥ असहन्ती च तत्संज्ञा वने चरति शाङ्गले ॥ ४८ ॥ द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ॥ नित्यं तपस्यभिरतां वडवारू पधारिणीम् ॥ ४९ ॥ पर्णाहारां कुशां दीनां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ॥ हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव ॥ श्लाघ्यां योगबलोपेतां योग मास्थाय गोपते ॥ ४० ॥ अनुकूलं तु देवेश यदि स्यान्मम तन्मतम् ॥ रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तमरिन्दम ॥ ४१ ॥ रूपं विवस्वतश्चासीत्तिर्यग्धूर्ध्वसमं तु वै ॥ तेनासौ संभृतो देवरूपेण तु विभावसुः ॥ ४२ ॥ तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहुमने प्रजापतिः ॥ समनुज्ञातवाञ्छैव त्वष्टारं रूपसिद्धये ॥ ४३ ॥ ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः ॥ भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास भारत ॥ ४४ ॥ ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै ॥ कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥ ४५ ॥ मुखे निर्वर्तितं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ॥ ततः प्रभृति देवस्य सुखमा सीत्तु लोहितम् ॥ सुखरागं तु यत्पूर्वं मार्तण्डस्य सुखच्युतम् ॥ ४६ ॥ आदित्या द्वादशैवेह संभृता सुखसंभवाः ॥ धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ॥ ४७ ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥ ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयन्यो जघन्यजः ॥ ४८ ॥ हर्षं लेभे ततो देवो दृष्ट्वाऽदित्यानस्वदेहजान् ॥ गन्धैः पुष्पैरलंकारैर्भास्वता मुकुटेन च ॥ ४९ ॥ एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ह ॥ गच्छ देव निजां भार्यां कुरुःश्चरति सोत्तरान् ॥ ५० ॥ वडवारूपमास्थाय वने चरति शाङ्गले ॥ स तथारूपमास्थाय स्वभार्यारूपलीलया ॥ ५१ ॥ ददर्श योगमा स्थाय स्वां भार्यां वडवां ततः ॥ अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ५२ ॥

हेतुना संहतेनेति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ निर्वर्तितं भ्रामणयोगान्निकषणेन सम्पादितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वभार्यारूपलीलया भार्यायै अनुरूपा लीला अव्यरूपेण संचरणम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ममभारपत महम्मररात् ॥५३॥ विदेवन्ती वैधुनप्रविच्छां चेदां रुवाणा । परमुतोपशङ्क्या शुक्र निरक्षयत् ॥५४॥ तेन भानु मातृयापजलेयेन ममा
प्य न भूति पमेनगभयदिप्य ॥ १७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥ तपोमनुष्यमयोः ॥६३॥६४॥६५॥ देवानां यमादीनामभिनोश्च ॥६६॥ इति श्रीमहाभारते
यडवायपुपा राजश्चरन्तीमधुतोभयाम् ॥ सोऽथरूपेण भगवांस्तां मुले समभावयत् ॥६३॥ मेधुनाय विवेष्टन्ती परपुसोपशङ्क्या ॥ सा तन्निरवम
च्छुरु नामिकायां विवस्वत ॥ ५४ ॥ देवौ तस्यामजायेतामभिनो भिपर्जा वरौ ॥ नासत्यश्चैव दक्षश्च स्मृतौ द्वाविधिनाविति ॥६५॥ मार्त्तण्ड
स्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापते ॥ सद्वायां जनयामास वहवर्थां स भारत ॥ तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्कर ॥६६॥ सा च द्रष्टुव भार्तर
तुताप जनेमजय ॥ यमस्तु कमणा तेन भृश पीडितमानस ॥६७॥ घर्मेण रजयामास घर्मराज इव प्रजा ॥ स लेभे कर्मणा तेन परमेण महाद्यु
तिः ॥ ६८ ॥ पित्राणामापित्य च लोकपालत्वमेव च ॥ मनु प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्ण स तपोधन ॥६९॥ भाव्य सोऽनागते काले मनु साव
र्णिकेऽन्तरे ॥ मेरुपष्ठे तपो बोरमद्यापि चरति प्रसु ॥ ६० ॥ भ्राता शनैश्चरन्त्यास्य ग्रहत्वमुपलब्धवात् ॥ नासत्यौ यौ समाख्यातौ स्वर्वद्वौ तौ वद्रु
वतु ॥ ६१ ॥ सेवतोऽपि तथा राजन्नस्थानां शान्तिदोऽभवत् ॥ त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥६२॥ तवप्रतिहत युद्धे दानवान्तचि
रीपया ॥ यवीयसी तयोर्यां तु यमी कन्या यशस्विनी ॥६३॥ अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ मनुरित्युच्यते लोके सावर्णे इति
चोच्यते ॥ ६४ ॥ द्वितीयो य सुतस्तस्य मनोव्रता रनिश्चर ॥ ग्रहत्य स च लेभे वै सर्वलोकाभिपूजितम् ॥६५॥ य इद जन्म देवानां शृणुयाद्वा
पि धायेत ॥ आपद्भव स विमुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥६६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिविशे वेवस्वतोत्पत्तौ नवमोऽध्याय ॥९॥ ॥अ॥
वैगम्पायन उवाच ॥ मनोर्वैवस्वतस्तस्यासन्पुत्रां वै नव तत्समा ॥ इक्ष्वाकुश्चैव नामागो धृष्णुः शर्यातिरेव च ॥१॥ नरिष्यश्च तथा प्राञ्जुर्नाभागार्
गिरिसुतमा ॥ करुपश्च पुण्ड्रश्च नवैते भरतर्षभ ॥ २ ॥ अकरोत्युक्त्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापति ॥ मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विशांपते ॥
॥ ३ ॥ अनुत्पत्रेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भारत ॥ तस्यां तु वर्तमानायाभिष्टयां भरतसत्तम ॥ ४ ॥ मित्रावरुणयोरेशे मुनिराहुतिमाजुहोत् ॥
आहुत्यां ह्यमानार्था देवगन्धर्वमानुषा ॥ ५ ॥ दुष्टिं तु परमां जग्मुर्नयश्च तपोधना ॥ अबोधस्य तपसो वीर्यमबोधस्य श्रुतमद्भुतम् ॥ ६ ॥
मित्यु ग्राफो ग्रीकायो नक्तो प्यायः ॥७॥ ७४ ॥ एतेन आढ्येकस्य मतनिर्देशात् तथा ॥ सौप्त्यामदशमेदं नव दशमेऽध्याय इत्येते ॥१॥ एतत्तमाः मनुजस्यः ॥ १ ॥
आभागादि इत्यत्र अत्र इत्यपि गटलि ॥ १ ॥ आभागेति ये मानव ॥ इति अर्थः ॥ आभागेति ॥ १ ॥ ॥ १ ॥

इला तन्नाम्नी कन्या ॥ ७ ॥ दण्डधरो राजा भद्रे माम् अनुगच्छस्वेति तामिलाप्रवाचेति पूर्वेषु संबन्धः । तं मनुम् इला प्रत्युवाचेत्युत्तरेण संबध्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मानवी वृत्तपदी वैत्रावरुणीति मन्त्रलिङ्गादिलाया उभयसंबन्धो घटते । तन्नादमाह । आवयोरीति । द्वितीयमाह । मनोरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥
 तद् मित्रावरुणयोर्वोक्यं श्रुत्वा पितुर्मनोः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शविष्ट इति ॥ मनौ सूर्यं प्रविष्टे पुत्रान् उत्पाद्य त्यक्तधिकारे सति इक्ष्वाकुरुप्रभृतयो दश मनोः
 तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ॥ अनुग
 च्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥ ८ ॥ इलोवाच ॥ मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतांवर ॥
 तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् ॥ ९ ॥ सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला ॥ गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्
 ॥ १० ॥ अंशेऽस्मि भुवयोरजाता देवौ किं करवाणि वाम् ॥ मनुना चाहमुक्त्वा वै अनुगच्छस्व मामिति ॥ ११ ॥ तां तथावादिर्नो साध्वीमिलां
 धर्मपरायणाम् ॥ मित्रश्च वरुणश्चोभाद्वचतुर्यन्त्रिवोच तत् ॥ १२ ॥ अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो
 वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ॥ मनोर्वशधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥ १४ ॥ सुद्युम्न इति विख्यातास्त्रिषु
 लोकेषु शोभने ॥ जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वशविवर्द्धनः ॥ १५ ॥ निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ॥ बुधेनान्तरमासाद्य मैथुना
 योपमन्त्रिता ॥ १६ ॥ सोमपुत्राहुर्धाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरुखाः ॥ जनयित्वा सुतं सा तमिला सुद्युम्नतां गता ॥ १७ ॥ सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः
 परमधार्मिकाः ॥ उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ॥ १८ ॥ उत्कलस्योत्कला राजन्विनताश्वस्य पश्चिमा ॥ दिक्पूर्वा भरतश्चेष्ट गयस्य
 तु गया पुरी ॥ १९ ॥ प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरमरिन्दम ॥ दशधा तद्वत्क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥ २० ॥ यूपार्जिता वसुमती यस्येयं
 सवनाकरा ॥ इक्ष्वाकुर्य्येष्टदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ॥ २१ ॥ कन्याभावाच्च सुद्युम्नो नैनं गुणभवाप्तवान् ॥ वसिष्ठवचनाच्चासीत्प्रतिष्ठाने महा
 त्मनः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरुद्वह ॥ तत्पुरुखरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः ॥ २३ ॥ सुद्युम्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृप
 क्रियाम् ॥ उत्कलस्य त्रयः पुत्रास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ॥ २४ ॥
 पुत्राः पृथिवीं दशधा विभज्य गृहीतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ सुद्युम्न एनं गुणं मध्यदेशराजत्वं वसिष्ठानुग्रहाच्च सुद्युम्नोऽर्णव तत्समीपदेशे राज्यं लेभे इत्याह । वसिष्ठेति ।
 प्रतिष्ठाने प्रयागैकदेशे ॥ २२ ॥ अवस्थितिः ॥ २३ ॥ नृपक्रियां राज्यं कारयामास पुरुखरवसः सुताः ॥ २४ ॥

दण्डो पञ्चदशाय ॥ २१ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरिष्यभाषागौ मनो पञ्चमद्वितीयौ पुत्रौ ॥ २८ ॥ धृष्णो तृतीयस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनर्तोविषयो
 दारमदेगं सुगस्यली दारवती ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ युयैव तत्र जरादिगणिनाभावात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति हरिकेशो टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ३४ ॥
 अतिरिक्तान्यन्तं पूर्वं पुत्रसमाप्तम् ॥ उक्तमेकादशे विष्णोरुक्तस्य प्रस्तावजम् ॥ १ ॥ कथयति ॥ जयकः परिणामावस्थमावात्कपः तपोर्जराया अप्रतिभिरिति श्रम
 यश्चकार यदात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥ वन तल्लोकविल्यात् तापसानामनुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्र प्रविष्टमास्तु नर पापाव्यमुच्यते ॥ सुशुभश्च
 दिव यत्त पेलमुत्पाद्य भारत ॥ २६ ॥ मानवेयो महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ॥ धृतवान्य इत्येव सुशुभमेति विश्रुत ॥ २७ ॥ नरिष्यत
 शका पुत्रा नाभागस्य तु भारत ॥ अम्बरीषोऽभवत्पुत्रः पार्थिवपुत्रमसत्तम ॥ २८ ॥ धृष्णोस्तु घाष्टक सत्र रणधृष्ट वभूव इ ॥ करूपस्य तु
 फारुपाः क्षत्रिया युद्धदुमदा ॥ २९ ॥ सदत् क्षत्रियगणो विक्रान्तः सवधूव इ ॥ नाभागारिषुपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्या गता ॥ ३० ॥ प्राशोरेकोऽ
 भवत्पुत्र शर्यातिरिति विश्रुत ॥ नरिष्यन्तस्य दायदो राजा दण्डधरो वमः ॥ शर्यातिर्मिथुन चासीदानर्तो नाम विश्रुत ॥ ३१ ॥ पुत्र कन्या
 मुकन्याऽरुया या पत्नी च्यवनस्य इ ॥ आनर्तस्य तु दायदो रेवो नाम महायुति ॥ ३२ ॥ आनर्तोविषयश्चासीत्पुत्री चास्य कुरास्यली ॥
 रेवस्य रेवत पुत्र ककुद्भी नाम धर्मिक ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठ पुत्रशतस्यासिषान्य प्राप्य कुरास्यलीम् ॥ स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणा
 ऽन्तिके ॥ ३४ ॥ सुहृत्तप्त देवस्य गत बहुलग्र प्रभो ॥ आजगाम युवेवाय स्वां पुरीं यावैर्वृताम् ॥ ३५ ॥ कृतां द्वास्वर्तो नामा बहुद्वारां मनो
 रमा ॥ भोजवृष्यन्यकैर्गुतां वासुदेवपुरोगमैः ॥ ३६ ॥ ततः स रेवतो ज्ञात्वा ययातस्त्वमारदम् ॥ कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम्
 ॥ ३७ ॥ दत्त्वा जगाम शिवरं मेरोस्तपसि सस्थितः ॥ रमे रामोऽपि धर्मात्मा भवत्या सहितः सुखी ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहामारते खिलेपुद्गरि
 वंशे हरिवंशपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ३९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं बहुयुगे काले समतीति द्विजोत्तम ॥ न जरा रेवतीं प्राप्ता रेवत
 च ककुद्भिन्म ॥ १ ॥ मेरु गतस्य वा तस्य शर्याते सततिः कथम् ॥ स्थिता पृथिव्यामथापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ न जरा धृतिपासे वा न मृत्युर्भरतर्पणम् ॥ ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ॥ ३ ॥
 ॥ १ ॥ शर्यातिर्योऽस्य रेवतस्य ॥ २ ॥ उन्नरमाह—न जरेति ॥ जतराश्विभावेण शुषादयो भवन्ति । तस्याधितामेन परिणामान्तर जायते । पूर्वपरिणामश्च नश्यति । ततो
 जरा वर्तते । अथेव प्रवक्तुः काल मृषातिभिर्भूतः ब्रह्मलोके तु सूर्यपभावात् तन्मलकाः कालादिना जरा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वैश्वो वैश्यायामुत्तमत्वात् मातृजातयः पुत्राः स्युरिति वचनात् । ब्राह्मणताम् उपशान्तिं गतौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ श्रुतः क्षुतः क्षुतं कुर्वत
 ॥ १२ ॥ विकुक्षित्वात् विपुलकुक्षित्वात् अयोधताम् अप्रयोधताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्रद्धेति ॥ एतेन यदर्थं यद्विद्विष्टं तस्मै तददत्त्वाऽन्यत्र विनियुज्यते
 ककुब्धिनस्तु तं लोकं रेवतस्य गतस्य ह ॥ हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ॥ १७ ॥ तस्य भ्रातृशतं चासीद्धार्मिकस्य महात्मनः ॥ तद्धृदय
 मानं रक्षोभिर्दिशः प्राद्रवदच्युतम् ॥ १८ ॥ विद्रुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै ॥ तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ॥ १९ ॥ २० ॥ अन्ववा
 यस्तु सुमहांस्तत्र तत्र विशांपते ॥ येषामेते महाराज शार्याता इति विभुताः ॥ २१ ॥ क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ॥ सर्वशः पर्वतग
 णान्प्रविद्याः कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ नाभागारिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्वौ ब्राह्मणतां गतौ ॥ करुषस्य च कारुषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २३ ॥ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः
 प्रजातिरिति नः श्रुतम् ॥ पृथग्रो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां जनमेजय ॥ २४ ॥ रापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः ॥ वैवस्वतस्य तनया मनोवै
 भरतर्षभ ॥ २५ ॥ क्षुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुरभवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् ॥ २६ ॥ तेषां विकुक्षिज्येष्ठस्तु विकु
 क्षित्वादयोधताम् ॥ प्राप्तः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः ॥ २७ ॥ शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशदुत्तमाः ॥ उत्तरापथदेशस्था रक्षि
 तारो महीपते ॥ २८ ॥ चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि ॥ शशादप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो विशांपते ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिर्वै
 अपृकायामथादिशत् ॥ मांसमानय श्राद्धार्थं मृगान्दत्त्वा महाबल ॥ ३० ॥ श्राद्धकर्मणि चोद्दिष्ट अकृते श्राद्धकर्मणि ॥ भक्षयित्वा शशं तात
 शशादो मृगयां गतः ॥ ३१ ॥ इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः ॥ इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादः पुरमावसत् ॥ ३२ ॥ शशादस्य तु दायादः
 ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ॥ इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥ ३३ ॥ पूर्वं देवांसुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन हि स्मृतः ॥ अनेनास्तु
 ककुत्स्थस्य पृथुरनेनसः स्मृतः ॥ ३४ ॥ विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्माद्राद्रिस्त्वजायत ॥ आर्द्रस्य युवनाथस्तु आवस्तस्य तु चात्मजः ॥ ३५ ॥
 जज्ञे श्रावस्त्वं राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ॥ आवस्तस्य तु दायादो बृहदथो महायशः ॥ ३६ ॥

चैदोपाय भवतीति दर्शितम् । मृगयांगतः मृगयात् आगत एव इक्ष्वाकुणा परित्यक्त इत्युत्प्रेरणान्वयः ॥ ३७ ॥ वसिष्ठवचनात् हविरिदमुच्छिष्टं न पितृयोग्यमित्येवंरूपात्
 मोस्थिते मृते ॥ ३८ ॥ ककुत्स्थः तत्र तिष्ठतीति ककुत्स्थः ॥ ३९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आवस्ती पुरी ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 गन्तु भन्तोदकेषु उज्जानकः जनस्य समूहो जानकं तत्रहित उज्जानकः । उज्जालकेति पाठे जलसमूहवर्जित ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कुवलाश्वः सुतस्तस्य राजा परमधार्मिकः ॥ यः स धुन्धुवचाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ धुन्धुयोर्वधमहः ब्रह्मच्छ्रेतुमिच्छा
 मितत्त्वं ॥ यदर्थं कुवलाश्वः सन्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतसुतमधन्विनाम् ॥ सर्वे विद्यासु निष्णाता
 बलवन्तो दुरासदाः ॥ २५ ॥ वसुधार्मिकाः सर्वं यज्वानो धीरवसिष्ठाः ॥ कुवलाश्वः सुत राज्ये बृहदशो न्ययोजयत् ॥ २६ ॥ पुत्रसकामितश्रीस्तु वन
 राजा ममाविशत् ॥ तमुत्तडोऽयं विप्रपि प्रयान्तं प्रत्यवारयत् ॥ २७ ॥ उत्तङ्ग उवाच ॥ भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ॥ निरुद्धिद्विस्तपश्चतुर्ध्वं न हि
 शत्रोऽपि पार्थिवः ॥ २८ ॥ त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ॥ भविष्यति निरुद्धिमा नाश्रयं गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ पालने हि महा
 न्यमः प्रजानामिदं दृश्यते ॥ न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा तेषु वृद्धिरीदृशी ॥ ३० ॥ ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ॥ प्रजानां पालने यो वै
 पुणः राजर्षिभिः कृतः ॥ रक्षितव्या प्रजा राज्ञा तास्तव रक्षिसुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुचन्वसुः ॥ समुद्रो बालुकापूर्णः चम्बानक
 इति श्रुतः ॥ देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः ॥ ३२ ॥ अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितो मदान् ॥ राक्षसस्य मधोः पुत्रो बुन्धुनामा महासुरः ॥
 शनैः लोकाविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३३ ॥ सवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासः प्रमुञ्चति ॥ यदा तदा भूम्बलतिः सरोलवनकानना ॥ ३४ ॥ त
 स्वनिश्वासवतीनः राज उच्यते महत् ॥ आदित्यपयमाधृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३५ ॥ सविस्फुलिङ्गः साङ्गरः सधूममतिदारुणम् ॥ तेन
 तात न शक्नोमि तस्मिन्स्थातु स्वकाश्रमे ॥ ३६ ॥ त मास्य महाकाय लोकानां हितकाम्यया ॥ लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन्विनि
 हतेऽसुरे ॥ ३७ ॥ त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ॥ विष्णुना च षरो वक्तो मया पूर्वेषुगेऽनघ ॥ ३८ ॥ यत्त्वं महासुरं रोद्धुं क्षनिष्यसि
 महाबलम् ॥ तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि ॥ ३९ ॥ न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽऽत्मेन शक्यते ॥ निर्दग्धुं पृथिवीपालः स हि वर्षशस्ते
 रपि ॥ वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवेरपि दुरासदम् ॥ ४० ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तेजः महात्मना ॥ कुवलाश्वः सुत प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ निवारणे निमित्ते ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना तस्य पुत्रशतं दग्धं
 मित्युत्तरेण संवन्धः । स च वारि सुखाव स्वदेहजलेन भुवमाग्राविवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकादशो
 वृहदश्व उवाच ॥ भगवन्वस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ४२ ॥ स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षि
 धुन्धुमारणे ॥ जगाम पर्वतायेव तपसे संश्रितव्रतः ॥ ४३ ॥ कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः ॥ प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य विनिग्रहे
 ॥ ४४ ॥ तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ॥ उत्तङ्कस्य नियोगाद्वै लोकस्य हितकाम्यया ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो
 महानभूत् ॥ एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ४६ ॥ दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् ॥ देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भर
 तर्पणम् ॥ ४७ ॥ स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ॥ ४८ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्या
 यितः स वै ॥ बभूव स महातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥ ४९ ॥ तस्य पुत्रैः खनद्विस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा ॥ धुन्धुरासादितो राजन्दिशमावृत्य
 पथिमाम् ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना क्रोधाच्छोकानुद्रुतयान्निव ॥ वारि सुखाव वेगेन महोदधिर्वोदये ॥ ५१ ॥ सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोमिकलिलं
 महत् ॥ तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिह्वनं तु रक्षसा ॥ ५२ ॥ ततः स राजा कौरव्य राक्षसं तं महाबलम् ॥ आससाद् महातेजा धुन्धुं धुन्धुनि
 बर्हणः ॥ ५३ ॥ तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ॥ योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ५४ ॥ निहत्य तं महाकायं बलेनोदकरा
 क्षसम् ॥ उत्तकं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ॥ ५५ ॥ उत्तकस्तु वरं प्रादात्तस्मै राक्षे महात्मने ॥ ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम्
 ॥ ५६ ॥ धर्मो रतिं च सततं स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयौहोकांस्वर्गं ये रक्षसा हताः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 हरिवंशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्चो ज्येष्ठ उच्यते ॥ चन्द्राश्वकपिलाश्चौ तु
 कुमारौ द्वौ कनीयसौ ॥ १ ॥ धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ॥ हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्सवधर्मतः सदा ॥ २ ॥ संहताश्वो निकु
 म्भस्य पुत्रो रणविशारदः ॥ अकृशाश्वः कृशाश्वश्च संहताश्वसुतौ नृप ॥ ३ ॥
 ध्यायः ॥ ११ ॥ ६४ ॥ सगरान्तो दृढाश्वो दिव्यो द्वादश ईरितः ॥ विश्वामित्रकुटुम्बादिभरणं च त्रिशङ्कुतः ॥ १ ॥ तस्य धुन्धुमारस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य महतामस्य दारा हैमवती हिमवतः कन्या । अस्यां प्रसेनजित् जात इति शेषः ॥४॥ ७॥ ६॥ ५॥ १०॥ ११॥ पाणीति । मन्त्राणां तावेहि सर्व
इति महं यतो दयादेहे पुमे पुत्राय देवैः इत्यापर्यानां विद्वं प्रतिभ च चक्रे ॥ १२॥ परस्परं पूर्वं कृतोद्वाहा ऊग कन्या स्वभाषी कृतव्यम्बयः । "सखा सप्तपदी भव" इत्यभिप्रेतं गान्ध्याभाष्यमुत्पत्ते न तत्र प्राक् अतस्तां प्रागेव जहार सहर्षद्विभिनिर्वाह ॥ १३॥ अर्धमंगलानां पापक्षणेन कीलेन विद्वत्वाचम् अत्यजत् ॥ १४॥ हे

तस्य हैमवती कन्या सतां माता हृषदती ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रभ्रात्या प्रसेनजित् ॥१॥ लेमे प्रसेनजिद्रार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ॥ अभिशता तु मा भर्त्री नदी वै वाहुवाऽभवत् ॥६॥ तस्या पुत्रो महानासीद्युवनाश्वो भरीपति ॥ मान्याता युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी सुतः ॥६॥ तस्य चैत्ररथी भार्या शगविन्दो सुताऽभवत् ॥ साध्वी विन्दुमती नाम रूपेणसहशी मुवि ॥७॥ पतिव्रता च ज्येष्ठा च ब्राह्मणामयुः तस्य मा ॥ तस्यामुत्पादयामास मान्वता द्रो सुतो नृप ॥८॥ पुरुकुत्स च धर्मज्ञ मुबुकुन्व च धार्मिकम् ॥ पुरुकुत्ससुतस्त्वासीन्नसहस्युर्मही पतिः ॥९॥ नर्मदायामथोत्पन्न सभूतस्तस्य चात्मजः सुतः ॥११॥ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽहम्बदावलः ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्न चक्रे सुदुर्मर्दनः ॥ राज्ञश्चिधन्वनस्त्वासीद्विद्वद्भिरप्यारुणः सुतः ॥११॥ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽहम्बदावलः ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्न चक्रे सुदुर्मर्दनः ॥१२॥ येन भार्योऽद्धता पूव कृतोद्वाहा परस्य वै । वाल्यात्कामाश्च मोदाश्च सहर्षाद्यापलेन च ॥१३॥ जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुरवाग्मिनः ॥ अर्धमंगलानां तेन राजा मंग्यारुणोऽप्यजत् ॥१४॥ अपर्ध्वसिति धुराशो वदन्कोचसमन्वितः ॥ पितर सोऽब्रवीत्युक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः ॥१५॥ पिता त्वेनमयोवाच अपार्कैः सह वर्त्तय ॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलार्पासनः ॥१६॥ इत्युक्तः स निराकामव्रगरद्वचनात्पितुः ॥ न च त वारयामास वसिष्ठो भगवानपि ॥१७॥ स तु सत्यव्रतस्तात अपाकावसथान्तिके ॥ पित्रा त्यक्तोऽवसद्भीरः पिता तस्य वन ययो ॥१८॥ ततस्तस्मिन्स्तु विषये नावर्त्तपाकशासनः ॥ समा द्वादश राजेन्द्र तेनावर्मेण वै तदा ॥१९॥ दारोस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ॥ सन्यस्य सागरानूपे चचार विपुल तपाः ॥२०॥ तस्य पत्नी गले बद्धा मध्यम पुत्रमोरसम् ॥ शेषस्य मरणार्थीय व्यक्रीणाद्गोशतेन वै ॥२१॥ अयमपि शिलोममेति वदन् मनोवपन् ॥१२॥ वर्यय वस ॥१६॥ वसु परं वदन् पितरम् ॥१७॥ चाण्डाल्यहस्यपी ॥१८॥ पाकशासन इन्द्र तेनावर्मेण विम निराद्विभजेन पितृशोभेन न तु राक्ष मजात्यागेन प्रयजतो विरक्तस्य दोषामावाह तस्मिन्मपरितोषो य विपुलासीदित्यादिशेषः ॥१९॥ तस्य शिर्योकोविषये देशे कल्पस्य व्यासस्तेन रथापरिरक्ता ॥२०॥ शेषस्य कुटुम्बस्य ॥२१॥

विक्रीयन्तं विक्रियमाणम् ॥ २२॥२३॥ यस्माद्वले बद्धः अतो गलत्र इति ॥ २४॥ इति हरिकेशो टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७७ ॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सत्येति ॥ भक्तिर्विश्वामित्रस्याराध्यत्वात् तत्कुटुम्बस्य अनाथत्वात् प्रतिज्ञा वसिष्ठशिष्यत्वस्य ध्याये त्रय्यारुणमुत्सय वै ॥ पितुश्चापरितोषाद्दे त्रिगङ्गु त्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ उपांशुब्रतं परेषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गोक्त्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ ४॥ ५॥ परिहारेऽप्युत्वात् एभिस्त्रिभिः कारणैर्विश्वामित्रकलत्रं बभार पुणो ॥ १ ॥ २ ॥ उपांशुब्रतं परेषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गोक्त्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ ४॥ ५॥ तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ॥ महर्षिपुत्रं धर्मोत्तमा मोक्षयामास भारत ॥ २२॥ सत्यव्रतो महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् ॥ विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमुक्तम्पार्थमेव च ॥ २३॥ सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ॥ महर्षिः कौशिकस्तात तेन वीरेण मोक्षितः ॥ २४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिकेशो हरिवंशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥ ॥ ७७॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ॥ विश्वामित्रकलत्रं तद्वभार विनये स्थितः ॥ १॥ हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् ॥ विश्वामित्राश्रमाभ्यासे मांसं वृक्षे बबन्ध सः ॥ २ ॥ उपांशुब्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवर्षिकीम् ॥ पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन्वनगते नृपे ॥ ३ ॥ अयोध्यां चैव गच्छं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ॥ याल्योपाध्याय संबन्धाद्भ्रसिष्टः पर्यरक्षत ॥ ४॥ सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च भाविनोर्थस्य वा बलत् ॥ वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्थुं धारयामास वै तदा ॥ ५ ॥ पित्रा तु तं तदा राष्ट्रत्यज्यमानं स्वमात्मजम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्टः कारणेन ह ॥ ६॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ७॥ जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां त्रातीति भारत ॥ सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाऽकरोत् ॥ ८ ॥ गुणबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्टः कृतवांस्तथा ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९॥ तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीन्महात्मनः ॥ तेन द्वादश वर्षाणि नावर्ष त्पाकशासनः ॥ १०॥ तेन त्विदानीं वहता दीक्षां तां दुर्वहं भुवि ॥ कुलस्य निष्कृतिस्तात कृता सा वै भवेदिति ॥ ११ ॥ न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ॥ अभिपेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवं प्रतिमुनेः ॥ १२ ॥ कारणेन अपराधी अयं कश्चित्कालं प्रायश्चित्तं चरतु इत्याशयेन ॥ ६॥ निष्ठा समाप्तिः उपांशुं नायं परदारहरः अपि तु कन्याहरोऽनं द्वादशवर्षिक्यां दीक्षायां समाप्तायामभिपेक्ष्यामीति गूढम् आशयम् ॥ ७ ॥ वासिष्ठशायमबुद्धैव तदुपरि रोषमकरोदित्याह—जानन्निति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वसिष्ठशायं विवृणोति ॥ ११ ॥ इति न न्यवारयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

॥१३॥१४॥ ददेति । यत् प्रमत्त उन्मत्त भ्रान्तः क्रोधो पुण्ड्रितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धश्च कामी च ते दश ॥ अनुपदोष्ठा क्रोधादयथत्वार अध्यायादौ चोका । मत्पव्रतत्वादयथत्वार पूर्वाभ्यायान्ते । विश्वामित्रस्य तुल्यधर्मनुकम्पायमिव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तत्र । तल्लुपेति अम्पालाभो दर्शितः । भ्रमादित्यन्यान्वेपयाशक्तिं न्का अनुकम्पा परदुःखेन दुःखित्वं कृपा परदुःखपरिहारार्थो बल इति निरूपकः । एतान् दश धर्मान् गतं सन् राजेति भाविसर्वा गृहीत्वा ॥१५॥१६॥ शङ्खं पूर्वेक्षं दोषम् ।

म तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्रहदली ॥ उपाशुक्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मसि तु वसिष्ठस्य महात्मन ॥ सर्वका मधुर्घा दोग्ध्रीं ददर्श सु नृपात्मज ॥ १४ ॥ तां वै कोयाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव धुधादित ॥ दश धर्मान्गतो राजा जघान जनमेजय ॥ १५ ॥ तच्च मौम स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य बुक्रुधे ॥ कुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ पातयेयमहं कुरु तव शङ्कुमसशमम् ॥ यदि ते द्वाविमौ राहूकू न स्यातां वैकृतौ पुन ॥ १७ ॥ पितृभ्रापरितोषेण गुरोर्दो ग्रीवयेन च ॥ अश्लोतोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महात्मा ॥ त्रिशङ्कुरि ति होवाच त्रिशङ्कुरिति न स्मृत ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु वाराणामगतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥ २० ॥ छन्द्य मानो वरेणाथ वरं वरे नृपात्मज ॥ सुरासीरो व्रजे स्वगमित्येव याचितो मुनि ॥ २१ ॥ अनावाप्यभये तस्मिन्नाते द्वादशवार्षिके ॥ राज्येऽ भिविच्य विन्ये तु याजयामास तं मुनि ॥ २२ ॥ मिपतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कोशिक ॥ सशरीरं तदा त तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३ ॥ तत्स मत्पराया नाम भार्या कैकयवराजा ॥ कुमार जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २४ ॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रश्चैराहूच इति स्मृत ॥ आहूतो राजभूम्यस्य स सम्प्रादिति विश्रुत ॥ २५ ॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽपुत्रोदितो नाम वीर्यवान् ॥ येनेद रोहितपुर कारित राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा राज्यं स राजर्षि पालयित्वा त्वथ प्रजा ॥ ससारामारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुर ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्दारीत उच्यते ॥ विज यश्च मुदेवश्च चञ्चुपुत्रो यभूवन् ॥ २८ ॥ जेता क्षात्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्मृत ॥ कुरुक्षस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविद ॥ २९ ॥

इमौ नृप्यमाणौ ॥ १७ ॥ शङ्कुप्रयमेव विद्वद्वेति—विद्वद्वेति ॥ अश्लोतोपयोगात् असंख्यतमोभक्त्याम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मये गते विश्वामित्रसाधनाश्च मित्रि गेभः ॥ २२ ॥ मिपतामिपपादं पक्षी । परश्वतो रेवादीन्नाटयेत्यर्थः । श्लोको विन्यक्तिः ॥ २३ ॥ तस्य क्रियाः ॥ २४ ॥

शकादयो न्लेच्छभेदाः ॥ ३० ॥ निरस्यन्ति स्म राज्यात् दूरीकुर्वन्ति स्म । तत्र हेतुर्नात्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ गरेण विषण सह जात इति सगरत्वं मातुर्गत्संयोगेऽप्यमरणे हेतुमाह ।
 और्वस्येति । भार्गवेण और्वेण ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निरसत् निरस्तवान् । अच्युतः परिपूर्णशक्तिः ॥ ३४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उत्पत्तिश्चरितं
 प्रोक्तं सगरस्य चतुर्दशे ॥ सागरत्वं समुद्रस्य तत्पुत्रोपमं भवम् ॥ १ ॥ कथं गरेण सह सन्कथम् अच्युतो न मृत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ व्यसनिनः मृगायापरखीयूतपरस्य
 रुरुकस्य वृकः पुत्रो वृकाद्वहुस्तु जज्ञिवान् ॥ शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदेः पृहवैः सह ॥ ३० ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् ॥
 नात्यर्थं धार्मिकस्तात स हि धर्मयुगेऽभवत् ॥ ३१ ॥ सगरस्तु सुतो बाहोजज्ञि सह गरेण च ॥ और्वस्याश्रममागम्य भार्गवेणाभिरक्षितः ॥ ३२ ॥
 आग्नेयमह्नं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ॥ जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घान्सहैहयान् ॥ ३३ ॥ शकानां पृहवानां च धर्म निरसदच्युतः ॥
 क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिशङ्कुचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः
 ॥ १३ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः ॥ किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥ १ ॥ धर्म
 कुलेचितं कुद्धो राजा निरसदच्युतः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण तपोधन ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बाहोव्यसनिनस्तात हतं राज्यमभू
 त्किंल ॥ हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं विशम्पते ॥ ३ ॥ यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पृहवाः खसाः ॥ एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थे पराक्र
 मन् ॥ ४ ॥ हतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ॥ पत्न्या चातुगतो दुःखी वने प्राणानवासृजत् ॥ ५ ॥ पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भो पृष्टोऽ
 न्वगात् ॥ सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वमध्वत्किंल ॥ ६ ॥ सा तु भर्तृश्रितां कृत्वा वने तामध्यरोहत् ॥ और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवार
 यत् ॥ ७ ॥ तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहाच्युतम् ॥ व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ८ ॥ और्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महा
 त्मनः ॥ अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽह्नं प्रत्यपादयत् ॥ ९ ॥ आग्नेयं तु महाघोरमरैरपि दुःसहम् ॥ स तेनास्त्रवलेनार्जौ बलेन च समन्वितः
 ॥ १० ॥ हैहयान्निजघानाशु कुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥ ११ ॥ ततः शकान्सयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तदा ॥
 पृहवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा ॥ १२ ॥ ते कथ्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ॥ वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ १३ ॥
 ॥ ३ ॥ पञ्च शकादयः हैहया इति तालजङ्घा इति चैको राशिः । तदर्थं हैहयार्थम् । तद्राज्यसाधनार्थं पराक्रमन् पराक्रमं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ राजा सगरपिता ॥ ५ ॥
 अन्वगात् वनमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अहम् अह्वयम् प्रत्यपादयत् ददौ ॥ ९ ॥ १० ॥ पशूनिव प्राणिन इव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥१३॥१३॥ ददेति । मनः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः कच्छो नमुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च वे दश ॥ अनुपदोक्ताः कोषादप्यथत्वार अध्यायादौ वोक्ता । मत्पथत्वादप्यथत्वार पूर्वोप्यायान्ते । विभ्यामिग्रस्य तुष्टपर्यनुकम्पार्थमिव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गतः । तल्लुधेति अन्यालाभो दर्शितः । भयादित्यन्यान्वेपयाशक्ति रुक्ता अनुकम्पा परदुःखेन द्रुक्षित कृपा परदुःखपरिहारार्थो यत्न इति विशेषः । एतान् दश धर्मान् गतं सन् राजेति भाषितं गृहीत्वा ॥१५॥१६॥ शकु पूर्वोक्त दोषम् ।

स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्वहद्वली ॥ उपाशुव्रतमास्थाय महत्सत्यघ्नतो नृप ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मसि तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ सर्वका मनुर्वा दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मज ॥ १४ ॥ तां वै कोषाच्च मोहाच्च श्रमाश्चैव क्षुधादितः ॥ दश धर्मान्गतो राजा जघान जनमेजय ॥ १५ ॥ तच्च मांसं स्वयं चैव विद्यामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य चुकुचे ॥ कुब्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ पातयेयमहं क्रूरं तव शङ्कुमसरायम् ॥ यदि ते द्वाविमौ शब्दकू न स्यातां वैकृतौ पुनः ॥ १७ ॥ पितृभ्यापरितोषेण गुरोदौ ग्रीवधेन च ॥ अग्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविचस्ते व्यतिक्रम ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शब्दं ह्यनि तानि दृष्ट्वा महातया ॥ त्रिशङ्कुरि ति नोवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृतः ॥ १९ ॥ विद्यामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वरं प्रादान्मुनिं प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥ २० ॥ छन्द्य मानो वरेणाय वरं धनं नृपत्तमज ॥ सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येव याचितो मुनिः ॥ २१ ॥ अनाष्टाष्टभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके ॥ राज्येऽभिषिच्य पित्ये तु यजयामास तं मुनिः ॥ २२ ॥ मिपतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिक ॥ सशर्षिं तदा तं तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३ ॥ तस्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा ॥ कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्पम् ॥ २४ ॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रश्चैराङ्गव इति स्मृतः ॥ आहर्ता राजसूयस्य स सम्प्रादिति विद्युतः ॥ २५ ॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽपुत्रोदितो नाम वीर्यवान् ॥ येनेदं रोहितपुरं कारितं राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा राज्यं न राजर्षिः पालयित्वा त्वय प्रजा ॥ संसारासारतां ह्यात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुर ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हरित उच्यते ॥ विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रो नृभवतु ॥ २८ ॥ जेता क्षधस्य सर्वस्य विजयस्तेन संसृष्टः ॥ रुद्रकस्तनयस्तस्य राजवर्मार्पकोविदः ॥ २९ ॥

इमौ सन्पमानौ ॥१७॥ शकुत्रयमेव विवृणोति—पितुरिति ॥ अग्रोक्षितोपयोगात् अस्तत्त्वधर्मासम्भगात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भये गते विभ्यामिग्रमादमात्रा क्षिप्रि भेषः ॥२२॥ विष्णुमिलयमादरे वशी । परपतो देवादीन्मादत्येस्यर्थः । नैयिन्द्वे विभ्यामिग्र ॥२३॥ तस्य विष्णुद्वेः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथ पञ्चदशो वंशो हासमञ्जस उच्यते ॥ पञ्चजनापराधस्य सूर्यवशसमाभितः ॥ १ ॥ सगरस्येति ॥ विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ कनीयसी पत्नी ईलिनीराज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुम्बीम् अलबुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलबुमध्यादलबुपूरकादीर्यदलबुजीनीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भाणाम् ॥ ११ ॥ नारायणं नारायणीयं तेजः कपिलक्रोधा विम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥ १३ ॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः । बुद्ध्या सूक्ष्मया सत्वेन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चित्ते

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः षष्टिसहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषो ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता ॥ २ ॥ कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ॥ अरिष्टने मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तन्निबोध जनाधिप ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥ ४ ॥ एकं वंशधरं त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ॥ तत्रैका जगहे पुत्रोल्लुब्धा शूरान्वहंस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ केशिन्यसूत सगरा दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः ॥ इतरा सुपुत्रे तुम्बीं बीजपूर्णांमिति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसम्भिताः ॥ संवभूवुर्यथाकालं वधूषुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भांश्चिदधे पिता ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु ससुतस्त्युर्यथासुखम् ॥ कुमारस्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १० ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवद्वृष ॥ गर्भो दलबुमध्यादौ जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥ सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमात्राम वीर्यवान् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ येन स्वर्गोद्दिहागत्य सुहृत्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छेष्टामवतारयत प्रभुः ॥ १५ ॥ कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्भगीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥ १६ ॥ भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिषिञ्चुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १७ ॥ अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अयुता जितु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ १८ ॥ अश्रुताजितुस्तस्त्वासीदितपर्णो महायशः ॥ दिव्यासहस्रयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥ १९ ॥ काश्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमान्तिवान् ॥ १५ ॥ भगीरथो भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क्रतानि अक्षहृदयज्ञानविषया विभीतकस्य पर्णानि नलाग्रे प्रदर्शितानि येन स क्रतुपर्णः । न तु क्रतुपर्ण इति । तन्नामाग्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णिस्त्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥

ममेन शरणागतो रभणीप इति शिष्टमयादया ॥ १४ ॥ धर्मं जघान न क्षत्रधमाय च्यास्तिवान् यतो वेणुपत्वं वेणुस्वर तेषां चकार ॥ १५ ॥ तदेवाह—अर्द्धं शुका
 नाभिनि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सप्तादीन् विधित्य इमां वसुन्वरां च विजित्य पाजिमेपाय दीक्षितो भूत्वा अस्यां भुवि अथ च प्रेरयामोति द्वयो सम्पन्धः
 ॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्वदन्निण अधिक्रोणे अपहृत इत्येति शेषः ॥ २२ ॥ ते सनन्तः पुत्रा हरिम् आसेदुरिति द्वयोः सम्पन्धः । आसेदुरित्यभिमुखं प्राप्य विपादं प्राप्ता इत्यर्थः
 वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः ॥ सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाभयं तदा ॥ १४ ॥ सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वोक्यं निशम्य च ॥ धर्मं जघान
 तेषां वै वेपान्यत्वं चकार ॥ १५ ॥ अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत् ॥ यवनानां शिरः सर्वं काम्योजानां तथैव च ॥ १६ ॥ पारदा मुक्त
 केशाश्च पदवाः श्वधुयारिणः ॥ निःस्वाध्यायवपद्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥ १७ ॥ शका यवनकाम्योजाः पारदाश्च विशापते ॥ कोलिसर्पा
 समहिषा दाद्याश्चोलाः मकरलाः ॥ १८ ॥ सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निरकृतः ॥ वसिष्ठवचनाद्वाजन्सगरेण महात्मना ॥ १९ ॥ स्वसांस्तु
 पारश्वोर्लाश्च मद्रान्किन्धर्कास्तथा ॥ कोन्तर्लाश्च तथा वज्रन्साल्वान्कोङ्कणकर्कास्तथा ॥ २० ॥ स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुन्धरा
 म् ॥ अथ वै प्रेरयामास वाजिमेपाय दीक्षितः ॥ २१ ॥ तस्य चारयतः सोऽथ समुद्रे पूर्वदक्षिणे ॥ वेलासमीपेऽपहतो धूमिं चैव प्रवेशितः ॥ २२ ॥
 स त देशं तदा पुत्रेः तानयामास पार्थिव ॥ आसेदुस्ते ततस्तत्र स्वन्यमाने महर्णवे ॥ २३ ॥ तमादिपुरुषं देव हरिं कृष्णं प्रजापतिम् ॥ विष्णुं कपि
 लक्ष्मणं रघुपुत्रं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ तस्य चतुःसमुत्प्रेन तेजसा प्रतिबुध्यतः ॥ दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशोपिता ॥ २५ ॥ बर्हिर्केतु
 मुर्केतुश्च तथा धर्मरथो नृपः ॥ गूरः पञ्चजनश्चैव तस्य वशक्रो नृपः ॥ २६ ॥ प्रादाश्च तन्मे भगवान्हरिर्नारायणो वरान् ॥ अक्षय वशमिद्वान्
 कोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तनीम् ॥ २७ ॥ पुत्रं समुद्रे च विमुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयौहोर्कास्तस्य ये चक्षुषा दत्ताः ॥ २८ ॥ समुद्र
 श्वार्धमादाय वन्दे तं महर्षिपतिम् ॥ सागरत्वं च लेभेऽसु कर्मणा तेन तस्य वै ॥ २९ ॥ तं चाश्वमेधिकं सोऽथं समुद्रादुपलब्धवान् ॥ आजहाराश्वमे
 धानां शतं स सुमहायशाः ॥ पुत्राणां च सदक्षाणि पटिस्तस्येति न श्रुतम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि सगर
 रोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ २३ ॥

॥ २४ ॥

॥ २५ ॥

॥ २६ ॥

॥ २७ ॥

॥ २८ ॥

॥ २९ ॥

॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥

॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥

॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥

॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥

॥ १०२ ॥

॥ १०३ ॥

॥ १०४ ॥

॥ १०५ ॥

॥ १०६ ॥

॥ १०७ ॥

॥ १०८ ॥

॥ १०९ ॥

॥ ११० ॥

॥ १११ ॥

॥ ११२ ॥

॥ ११३ ॥

॥ ११४ ॥

॥ ११५ ॥

॥ ११६ ॥

॥ ११७ ॥

॥ ११८ ॥

॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥

॥ १२१ ॥

॥ १२२ ॥

॥ १२३ ॥

॥ १२४ ॥

॥ १२५ ॥

॥ १२६ ॥

॥ १२७ ॥

॥ १२८ ॥

॥ १२९ ॥

॥ १३० ॥

॥ १३१ ॥

॥ १३२ ॥

॥ १३३ ॥

॥ १३४ ॥

॥ १३५ ॥

॥ १३६ ॥

॥ १३७ ॥

॥ १३८ ॥

॥ १३९ ॥

॥ १४० ॥

॥ १४१ ॥

॥ १४२ ॥

॥ १४३ ॥

॥ १४४ ॥

॥ १४५ ॥

॥ १४६ ॥

॥ १४७ ॥

॥ १४८ ॥

॥ १४९ ॥

॥ १५० ॥

॥ १५१ ॥

॥ १५२ ॥

॥ १५३ ॥

॥ १५४ ॥

॥ १५५ ॥

॥ १५६ ॥

॥ १५७ ॥

॥ १५८ ॥

॥ १५९ ॥

॥ १६० ॥

॥ १६१ ॥

॥ १६२ ॥

॥ १६३ ॥

॥ १६४ ॥

॥ १६५ ॥

॥ १६६ ॥

॥ १६७ ॥

॥ १६८ ॥

॥ १६९ ॥

॥ १७० ॥

॥ १७१ ॥

॥ १७२ ॥

॥ १७३ ॥

॥ १७४ ॥

॥ १७५ ॥

॥ १७६ ॥

॥ १७७ ॥

॥ १७८ ॥

॥ १७९ ॥

॥ १८० ॥

॥ १८१ ॥

॥ १८२ ॥

॥ १८३ ॥

॥ १८४ ॥

॥ १८५ ॥

॥ १८६ ॥

॥ १८७ ॥

॥ १८८ ॥

॥ १८९ ॥

॥ १९० ॥

॥ १९१ ॥

॥ १९२ ॥

॥ १९३ ॥

॥ १९४ ॥

॥ १९५ ॥

॥ १९६ ॥

॥ १९७ ॥

॥ १९८ ॥

॥ १९९ ॥

॥ २०० ॥

॥ २०१ ॥

॥ २०२ ॥

॥ २०३ ॥

॥ २०४ ॥

॥ २०५ ॥

॥ २०६ ॥

॥ २०७ ॥

॥ २०८ ॥

॥ २०९ ॥

॥ २१० ॥

॥ २११ ॥

॥ २१२ ॥

॥ २१३ ॥

॥ २१४ ॥

॥ २१५ ॥

॥ २१६ ॥

॥ २१७ ॥

॥ २१८ ॥

॥ २१९ ॥

॥ २२० ॥

॥ २२१ ॥

॥ २२२ ॥

॥ २२३ ॥

॥ २२४ ॥

॥ २२५ ॥

॥ २२६ ॥

॥ २२७ ॥

॥ २२८ ॥

॥ २२९ ॥

॥ २३० ॥

॥ २३१ ॥

॥ २३२ ॥

॥ २३३ ॥

॥ २३४ ॥

॥ २३५ ॥

॥ २३६ ॥

॥ २३७ ॥

॥ २३८ ॥

॥ २३९ ॥

॥ २४० ॥

॥ २४१ ॥

॥ २४२ ॥

॥ २४३ ॥

॥ २४४ ॥

॥ २४५ ॥

॥ २४६ ॥

॥ २४७ ॥

अथ पञ्चदशे वंशो ह्यसमञस उच्यते ॥ पञ्चजनपराख्यस्य सूर्यवंशसमावितः ॥ १ ॥ सगरस्येति ॥ विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ कनीयसी पत्नी ईलिनीसंज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुम्बीम् अलाबुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलाबुमध्यादलबुपूरकदीर्यदलबुनीजानीव तत्र पष्टिसहस्राणि गर्भाणाम् ॥ ११ ॥ नारायणं नारायणीयं तेजः कपिलक्रोधा त्रिम् असमञस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥ १३ ॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः । बुद्ध्या सुक्ष्मया सत्येन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चित्ते

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः पष्टिसहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ॥ ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता ॥ २ ॥ कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ॥ अरिष्टने मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तानिबोध जनाधिप ॥ पष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥ ४ ॥ एकं वंशधरं त्वेका यथेष्टं करयन्ति ॥ तत्रैका जगृहे पुत्रोल्लुब्धा शूरान्वहंस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ केशिन्यसूत सगरा दत्तमञसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः ॥ इतरा सुपुत्रे तुम्बीं बीजपूर्णांमिति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तत्र पष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसम्भिताः ॥ संबभूवुर्यथाकालं ववृधुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भात्रिदधे पिता ॥ घात्रीञ्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् ॥ कुमारस्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १० ॥ पष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवद्वृष ॥ गर्भो दलाबुमध्यादौ जातानि प्रथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥ सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमात्राम वीर्यवान् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ येन स्वर्गोद्विहागत्य सुहृत्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयोऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छेष्टामवतारयत प्रभुः ॥ १५ ॥ कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ समुद्रभानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्भगीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥ १६ ॥ भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिषिञ्चुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १७ ॥ अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अयुता जिचु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ १८ ॥ अयुताजित्सुतस्त्वासीदितपर्णो महायशः ॥ दिव्याक्षदृढयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥ १९ ॥ काश्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमान्निबान् ॥ १५ ॥ भगीरथो भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क्रतानि अक्षदृढयज्ञानवियया विभीतकस्य पर्णानि नलात्रे प्रदर्शितानि येन स क्रतुपर्णः । न तु क्रतुपर्णः इति । तन्नामात्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णिस्त्यपत्यमन्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 निषण्मजो नन्म धीरमेनसुताजयादन्यः । नडौ द्विषति क्षयमाणत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अत एव सुषन्वन सुत इत्यर्थः । अनल इति च्छेदः । तृतीयस्य

अन्तपणसुतस्तत्त्वासीदर्थमधीपति ॥ सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विन्द्रमखोऽभवत् ॥ २० ॥ सुदासस्य सुतस्तत्त्वासीत्सौदासो नाम पार्थिव ॥
 स्यात् ॥ कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रमुहस्तथा ॥ २१ ॥ कल्माषपादस्य सुत सर्वकर्मैति विश्रुत ॥ अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्विश्रुत ॥ सर्वकर्मण
 ॥ २२ ॥ अनरण्यसुतो निग्रो निग्रपुत्रो बभूवतु ॥ अनमित्रो रघुर्मेव पार्थिवर्षभसत्तमो ॥ २३ ॥ अनमित्रस्य धर्मोत्मा विद्वान्बुल्लिबुहोऽभवत् ॥
 दिलीपस्तनयस्तस्य रामप्रपितामह ॥ २४ ॥ दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत्सुत ॥ अयोध्याया महाराजो रघुश्चासीन्महाबलः
 ॥ २५ ॥ अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोऽभवत् ॥ रामो दशरथाब्धे धर्मोत्मा सुमहायशः ॥ २६ ॥ रामस्य तनयो जज्ञे कुरु इत्यभिषिञ्चत ॥
 अतिथिस्तु कुशाब्धे निषपत्तस्य चात्मज ॥ २७ ॥ निषपत्तस्य नल पुत्रो नम पुत्रो नलस्य तु ॥ नमस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा तत
 स्मृत ॥ २८ ॥ क्षेमधन्वसुतस्तत्त्वासीदेवानीकः प्रतापवान् ॥ आसीदधीनगुर्नाम देवानीकस्तुः प्रभु ॥ २९ ॥ अधीनगोस्तु दायाव सुघन्वा
 नाम पार्थिव ॥ सुघन्वन सुतश्चैव ततो जज्ञेऽनलो नृप ॥ ३० ॥ उक्तो नाम स धर्मोत्माऽनलपुत्रो बभूव ह ॥ बभ्रनाभः सुतस्तस्य उक्तस्य
 च महात्मनः ॥ ३१ ॥ गृहस्तस्य सुतो विद्वान्धुपितामह इति श्रुत ॥ पुष्पस्तस्य सुतो विद्वानर्थसिद्धिस्तु तत्सुत ॥ ३२ ॥ सुदर्शन
 सुतस्तस्य अग्निवर्ण सुदर्शनात् ॥ अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित ॥ तस्यासी
 द्विश्रुतवत् पुत्रो राजा बृहद्बल ॥ ३३ ॥ नलो द्रोणश्च विख्यातो पुराणे भरतर्षभ ॥ धीरसेनात्मजश्चैव यश्चेत्वाकुलोद्बह ॥ ३४ ॥ इक्ष्वाकुव
 शम्भवा प्राचान्येनेह कीर्तिता ॥ एते विवस्वतो वशे राजानो गुरितेजसः ॥ ३५ ॥ पठन्सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ॥ ग्राह्यदेवस्य
 देवस्य प्रजानां प्रदिदस्य च ॥ ३६ ॥ प्रजावानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ विषाप्मा विरजामेव आयुष्मोश्च भवत्युत ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमहाभारते त्रिलोपु हरिवरपर्वणि आदित्यस्य वंशाऽनुकीर्तन नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥

अन्तपणसुता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति हरिवंशे दीकार्या पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

इतोऽपिन्द्रकल्पे वै नवाध्यायाः प्रकीर्तिताः॥तत्रादौ षोडशोऽध्याये तत्रोद्भूत उच्यते ॥१॥ एवं वंशानुकर्तितं श्रुत्वा तत्र प्रागुक्तं यमस्य मनुर्विवस्वतः पूर्वं आद्धदेवः प्रजाप-
तिर्यमश्चेति आद्धदेवत्वं वैस्वतः पितॄणां च यमं राज्येऽयचेयदिति पितृराज्यत्वं चोक्तम् । तत्र किं तत् आद्धं के च ते पितर इति पृच्छति—कथमभित्यादिना ॥ विवस्वतः
सुतस्येति शेषः । यमस्य कथ आद्धदेवत्वमित्यर्थः ॥१॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृविद्यावंशमाह—हन्तोत्यादिना ॥ ६ ॥ सनत्कुमारान्मार्कण्डेयो मार्कण्डेयात् भीष्मो

जनमेजय उवाच ॥ कथं वै आद्धदेवत्वमादित्यस्य विवस्वतः ॥ श्रोतुमिच्छामि विप्राग्र्य आद्धस्य च परं विधिम् ॥१॥ पितृणामादिसर्गं च क-
एते पितरः स्मृताः ॥ एवं च श्रुतमस्माभिः कथयमानं द्विजातिभिः ॥२॥ स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः ॥ इति वेदविदः प्राहुरेतदि-
च्छामि वेदितुम् ॥३॥ ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् ॥ यथा च कृतमस्माभिः आद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥४॥ प्रीताश्च पितरो ये
स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ एवं वेदितुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमम्॥५॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पितॄणां सर्गमुत्तमम्॥यथा च
कृतमस्माभिः आद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ यथा च कृतमस्माभिः आद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥६॥ मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय परिपृच्छते ॥ अपृ-
च्छद्भर्मराजो हि शरतरुपगतं पुरा ॥ एवमेव पुरा प्रश्रं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥७॥ तत्तेऽनुपूर्व्यां वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा ॥ गीतं सनत्कु-
मारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥८॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुष्टिकामेन धर्मज्ञ कथं पुष्टिरवाप्यते ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि किं कुर्वणो न शोचति ॥९॥
भीष्म उवाच ॥ आद्धैः प्रीणाति हि पितॄन्सर्वकामफलैस्तु यः ॥ तत्परः प्रयतः आद्धी प्रेत्य चेह च मोदते ॥१०॥ पितरो धर्मकामस्य प्रजा-
कामस्य च प्रजाम् ॥ पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ॥११॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके पुनः ॥ प्राणिनां
नियतं वापि कर्मजं फलमुच्यते ॥१२॥ आद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः ॥ अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा॥१३॥ पितुः पिता
महं चैव त्रिषु पिण्डेषु नित्यशः ॥ तानि आद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ॥१४॥ कथं च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥ के वा
ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः॥१५॥ देवा अपि पितॄन्स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम्॥एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥१६॥

भीष्माद्भर्मराज इति महाद्भिः प्रवर्तितत्वात् श्रेष्ठतरेयं वियेति भावः ॥७॥८॥९॥ तत्परः पितृशीतिपरः आद्धी आद्धकर्ता ॥१०॥ धर्मकामस्य धर्ममिति शेषः ॥११॥
आद्धैः पितॄन् प्रीणातीत्येतादक्षिपति—वर्तन्त इति त्रिभिः ॥१२॥१३॥१४॥ पितरो धर्मादीन् प्रयच्छन्तीत्येतादक्षिपति—कथं चेति ॥ अन्ये नरकादिस्थेभ्यः कान्
मानुषान् देवताभूतान् वा वयं पितॄन् यजाम इति प्रश्नः ॥१५॥१६॥

॥ १७ ॥ मत्सप्तमतिक्रम्याणि शास्त्रोक्तमथ आदिक्रम इत्यथमित्याद्यायिकामुत्तेन प्रश्नोत्तरमयवधारयति-अत्रेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कल्पे प्रोधापनादिसुत्रे ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ प्यसथान निद्राम् ॥ २४ ॥ चतुर्थम अथां तथा चतुर्थमेषांशम् ॥ २५ ॥ प्रयाणाचरित धर्मे प्रमाणभूतस्य रात्र आचरितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीच्छ
व्रतियज्ञम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्याद्वतम् उष्णम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भूयन्त इति ॥ “कर्मणा पितृलोको विपया देवलोक” इति भुवे । त्रसलोकदार्वाचीना लोकानि
स भगान्कथयन्तेतां कथाममितदुद्धिमान् ॥ यथा दत्त पितृणां वै तारणायैद कल्पते ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुत
मरिदम् ॥ ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुन ॥ पित्रा मम पुरा गीतं लोकान्तरगतेन वै ॥ १८ ॥ श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्ड
समुद्यत ॥ त पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥ १९ ॥ हस्ताभरणपूर्णेन केयूरभरणेन च ॥ रक्ताङ्गुलितलेनाथ यथा दृष्ट पुरा मया
॥ २० ॥ नेप कल्पे विधिर्दृष्ट इति सचिन्त्य चाप्यहम् ॥ कुशेवैव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥ २१ ॥ ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया
तदा ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयाऽनव ॥ २२ ॥ त्वया वायादवानस्मि कृतायोंऽमुत्र चेह च ॥ सत्युन्नेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता ॥ २३ ॥
मया तु तव जिज्ञासा प्रयुक्तेषां हृदयत ॥ व्यवस्थान तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानव ॥ २४ ॥ यथा चतुर्थ धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ पापस्य
हि तथा मूढः फल प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ २५ ॥ प्रमाणं यदि कुर्वते धर्माचारेषु पार्ष्णि ॥ प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचरित सदा ॥ २६ ॥ त्वया च
भारतश्रेष्ठ वैदधर्माश्च शाश्वताः ॥ कृताः प्रमाण प्रीतिश्च मम निर्वर्तिताऽश्रुला ॥ २७ ॥ तस्मात्तवाहं सुप्रीतः प्रीत्या च वस्तुतमम् ॥ ददामि त
प्रतीच्छ त्व त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥ न ते प्रभविता मृत्युर्याष्वभीषितुमिच्छसि ॥ त्वत्तोऽन्यनुष्ठां संप्राप्य मृत्यु प्रमविता तव ॥ २९ ॥ किं वा
ते प्रार्थितं भूयो ददामि वस्तुतमम् ॥ तद्वि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ॥ ३० ॥ इत्युक्तवन्त तमहमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ अश्रुव कृतकृत्योऽह
प्रसन्ने त्वयि सत्तम ॥ ३१ ॥ यदि त्वनुग्रह भूयस्त्वत्तोऽर्शमि महायुते ॥ प्रश्रमिच्छामि वै किञ्चिद्व्याहृत भवता स्वयम् ॥ ३२ ॥ स मामुवाच
धर्मान्मा श्रुहि भीष्म यदिच्छसि ॥ छेत्तास्मि संशय सर्वं यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३३ ॥ अपृच्छ तमह तात तत्रान्तर्हितमेव च ॥ गत सुकृतिनां
लोकं कोतुहलसमन्वित ॥ ३४ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्ते पितरो देवा देवानामपि देवता ॥ देवाश्च पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वय पुनः ॥ ३५ ॥
पितृलोका इत्युच्यन्ते । देवलोकपदेन त्रमलोकः । एवं तदुभयप्रापकौ मार्गौ च पितृपान्देवपानौ । तत्र स्वर्लोकस्थानां देशानां सर्व्वलोकप्रपगता पितरो देवतात्वेन मान्या
इति गम्यन्ते । देशा पितरो देवा इति देशानां पितृणां शामेदोऽपि श्रूयते । अन्ये जनकादयो युतास्तेऽप्यो निरुद्धाः पितर इत्युच्यन्त इति त्रेधा संशये षय कात्र यजामहे

इति प्रश्नः ॥ ३५ ॥ तत्र पित्रादीनां देवताभार्यं प्राप्य स्वर्गोद्धर्त्तव्याने स्थितान् दत्तं श्राद्धं प्रीणानु लोकान्तरगतांस्तु ताज कथं प्रीणयेदिति पृच्छति--कथमिति ॥ ३६ ॥ का
 निति ॥ यवयःस्थाः पितरः कथं तर्हि तान् देवाया यजेत् ॥ यधुपरिस्थास्तर्हि कथमस्यदादयोऽल्पपुण्यास्तत्र गच्छेत् ततः पक्षद्वयेऽपि श्राद्धदानं व्यर्थमित्याशेषाभिप्रायः
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदिदेवसुताः ब्रह्मणः पुत्राः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ते देवादिभिस्तीर्तिताः सन्तः जगत् भूरादिलोकान् तत्रस्थांश्च देवगन्धर्वमनुष्यादीनां व्यापयन्ति
 कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणात्यथो पितृन् ॥ लोकान्तरगतांस्तात किन्तु श्राद्धस्य वा फलम् ॥ ३६ ॥ कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनर
 दानवाः ॥ सयक्षोरगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३७ ॥ अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव चातद्व्युहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ एत
 च्छ्रुत्वा वचस्तस्य भीष्मस्योवाच वै पिता ॥ ३८ ॥ शन्तनुरुवाच ॥ संक्षेपेणैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत ॥ पितरश्च यथोद्धृताः फलं दत्त
 स्य चानव ॥ ३९ ॥ पितॄणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः ॥ आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः ॥ ४० ॥ तान्यजन्ति स्म वै लोकाः
 सदेवासुरमानुषाः ॥ सयक्षोरगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४१ ॥ आप्यायन्ति चाजगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्मानुशासनम्
 ॥ ४२ ॥ तान्यजस्व महाभाग श्राद्धैर्यजैस्तन्निद्रतः ॥ ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः ॥ ४३ ॥ त्वया चाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकी
 र्त्तनैः ॥ अस्मान्नाप्यायविष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं प्रवक्ष्यति ॥ एष वै पितृभक्तश्च विदिताऽऽत्मा च
 भारत ॥ ४५ ॥ उपस्थितश्च श्राद्धेऽद्य ममैवानुग्रहाय वै ॥ एनं पृच्छ महाभागमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरि
 वंशपर्वणि श्राद्धकल्पप्रसङ्गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः ॥ प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं
 यन्मे पृष्टः पुरा पिता ॥ १७ ॥ स मासुवाच धर्मार्त्सा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ भीष्म वक्ष्यामि कात्स्न्येन शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ १८ ॥ अहं पितृप्रसा
 दौर्द्धीर्घायुष्टुमवाप्तवान् ॥ पितृभक्त्यैव लब्धं च प्राग्लोके परमं यशः ॥ १९ ॥ सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके ॥ अधिकृत्वा गिरिं मेरुं तपोऽ
 तप्यं सुदुश्चरम् ॥ ४० ॥ ततः कदाचित्पश्यामि दिवं प्रज्वाल्य तेजसा ॥ विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ४१ ॥

योगबलेन तस्माद्यत्र कुत्र स्थितान् पित्रादीन् त एव श्राद्धीयमन्त्रादिकं प्रापयन्ति । इत्थं च यजमानाय प्रपच्छन्ति । मुक्तेषु तु पितृषु स्वयं तुमाः सन्तो यजमानमेव त्रिवर्गेण
 तर्पयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अग्र्यैः मुख्यकल्पानुष्ठितैः । अतन्द्रितः अनलसः ॥ ४३ ॥ अस्मान् पित्रादीन् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति हरिवंशे दीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 उत्कं सप्तदशोऽध्याये पितृत्वं युक्तिर्भवम् ॥ आदिदेवसुतानां च तत्पुत्राणां परस्परम् ॥ १ ॥ ततोऽहं मे मया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इ नारायण गुणात्मक भावाभयशरीर तपोवीर्यात् मत्प सामर्थ्यात्समुत्पन्नम् आविर्भूतमपि त्वाम् अह सत्त्वं कथं विषाम् इति अह तम् अपृच्छ
 भिति रोगम् । रम्यतमाह । दैवत हीति ॥ ९ ॥ स्मयमानो गर्हित इव । ते त्वया तपः सुचरितं नेति मामहेति शेष ॥ १० ॥ क्षणेनेति शेष ॥ पूर्वम् अद्भ्युपमाश्रीषि क्षणात्
 महापुरुषत्वं लोभद्विर्य ॥ ११ ॥ नारायणस्य गुणः शुद्ध सत्त्वं वृद्धात्मकम् ॥ १२ ॥ हे मार्गव भृगुवरज ॥ १३ ॥ यवीर्यास कनिष्ठा ॥ १४ ॥ १५ ॥ कथं त्विति
 तस्मिन्निमाने पर्यङ्गे ज्वलित्वादित्पसन्निभम् ॥ अपश्य तत्र चेवाह शयानं दीप्ततेजसम् ॥ १६ ॥ अद्भ्युपमात्रं पुरुषभ्राष्ट्रमभिभिषादितम् ॥ सोऽह तस्मै
 नमस्तुत्य प्रणम्य गिरसा विमुम् ॥ १७ ॥ सन्निविष्ट विमानस्य पाद्याधीभ्यामपूजयम् ॥ अपृच्छ वैव दूर्ध्वं विद्याम त्वां कथं विमो ॥ ८ ॥ तपोवी
 यात्मसुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् । दैवत ऋषि देवानामिति मे वर्तते मति ॥ १८ ॥ स मामुवाच धर्मात्मा स्मयमान इवानव ॥ न ते तप सुचरित
 येन मां नावधुष्ये ॥ १९ ॥ क्षणेनेत्र प्रमाणं सु विभ्रदन्त्यदनुत्तमम् ॥ रूपेण न मया कश्चिदप्युर्व पुमान्कचित् ॥ ११ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ विद्धि मां
 ब्रह्मण पुत्र मानम पूर्वं ज विमोः ॥ तपोवीर्यसमुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार इति यं श्रुतो देवेषु वै पुरा ॥ सोऽस्मि मार्गव भद्रं ते
 क कर्म करयामि ते ॥ १३ ॥ ये त्वन्ये ब्रह्मण पुत्रा यवीर्यासस्तु ते ममा ॥ आतरः सप्त दूर्ध्वपोस्तेषां वशा प्रतिष्ठिता ॥ १४ ॥ क्रतुर्वसिष्ठ पुलह पुलस्त्यो
 ऽत्रिस्तथा द्वित्रा ॥ मरीचिन्तु तथा धीमान् देवगन्धर्वमेष्विवा ॥ श्रीलोकान्धारयन्ती मान्वेव गन्धर्वपुजिता ॥ १५ ॥ वयं तु यतिधर्माणं सयोज्यात्मानमा
 तमनि ॥ प्रजा धर्मं च कर्म च व्यपहाय महाभुने ॥ १६ ॥ ययोत्पन्नस्तथैवाह कुमार इति विद्धि माम् ॥ तस्मात्सनत्कुमारेति नामेतन्मे प्रतिष्ठितम् १७ ॥
 मद्रत्स्याते तपश्चरिणं मम दर्शनकाङ्क्षया ॥ एष दृष्टोऽस्मि भवता क काम करवाणि ते ॥ १८ ॥ इत्युक्तवन्त तमह प्रत्यर्वाच सनातनम् ॥ अनुज्ञातो भगव
 ता श्रीयमाणेन भारता ॥ १९ ॥ ततोऽहमेनमर्थं वै तमपृच्छ सनातनम् ॥ पुष्टं पितृणां सर्गं च फल श्राद्धस्य चानव ॥ २० ॥ विच्छेद सशय भीष्म स तु दे
 वेभ्यो मम ॥ स मामुवाच धर्मात्मा कथाऽन्ते बहुवापिके ॥ रमे त्वयाऽहं विप्रैः शृणु सर्वं यथातथम् ॥ २१ ॥ देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति मार्गव ॥
 तमुत्सृज्य तथात्मानमयजस्ते फलार्थिन ॥ २२ ॥ ते गता ब्रह्मणा मूढा नष्टसद्वा दिवौकस ॥ न स्म किंचिद्विजानन्ति ततो लोकोऽप्यमुद्यत ॥ २३ ॥
 यदुत्तुव ननरुदीनन्तर्भाष्य ॥ १६ ॥ मन्त्र निरन्तर कुमार इव रागद्वेषादिभ्यः इति सनत्कुमारसदस्य निर्वचनपाह—अपेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 बाहुशार्पिके कथान्ते विगारवापाः कथाया अन्ते मामुवाच । रमे अह त्वया तुष्ण्यापि प्रभेन सन्तोऽस्मि ॥ २१ ॥ देवानिषि ॥ ते स्वर्पितरम् उत्सृज्य फलार्थिन
 इन्द्रिणीष्मन्तमप्यग्न्यार्थिन ॥ २२ ॥ ततो लोकोऽपि वदन्नुसारी अनुत्पन्न ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ व्यभिचारः पूज्यपूजातिक्रमः आत्मपूजा च वः युष्माभिः यथैतैरहमवज्ञात एवम् एतत्पुत्रा अप्यतानाशयत्वनावजानान्त्वत्प्राप्तोयेनाह । पुत्राभिनि ॥ २५ ॥ आत्ति
वत् नीचत्वापदानात् पीडिता इव । श्रमतात्मानः निगृहीतचिन्ताः । ध्यानेनालोच्य प्रायश्चित्तानि शशंसुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ तानि च वाङ्मनःकर्मजानि स्तोत्रेण भक्तिअद्वापुर
स्कृतेन ध्यानेन नमस्कारादिक्रियाया च जातानीत्यर्थः ॥ २७ ॥ प्राय इति ॥ भोः पुत्रकाः यूयं लज्जसंज्ञाः प्राप्तज्ञानाः भवत इति शेषः । कुतः लज्जसंज्ञाः यतः प्रायश्चित्तस्य
अर्थतत्त्वं प्रयोजनयाथात्म्यं तदभिज्ञाः । तच्च येत्यो जन्म विधा च लभ्यते ते वाङ्मनःकर्मभिर्गृह्यन्ते इति ॥ २८ ॥ गम्यतामित्युक्तस्ते पितामहमुपागच्छन्ति संवन्धः ।
ते भूयः प्रणताः शप्ताः प्रायाचन्त पितामहम् ॥ अनुग्रहाय लोकानां ततस्तानब्रवीदिदम् ॥ २९ ॥ प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि वः कृतः ॥
पुत्राश्च परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ २९ ॥ प्रायश्चित्तक्रियार्थं ते पुत्रान्पप्रच्छुरार्तवत् ॥ तेभ्यस्ते प्रयतात्मानः शशंसुस्तनयास्तदा
॥ २६ ॥ प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि वै ॥ शंसन्ति कुशला नित्यं चक्षुर्भ्यामपि नित्यशः ॥ २७ ॥ प्रायश्चित्तार्थतत्त्वज्ञा लब्ध
संज्ञा दिवौकसः ॥ गम्यतां पुत्रकाश्चेति पुत्रैरुक्तश्च ते तदा ॥ २८ ॥ अभिशस्तास्तु ते देवाः पुत्रवाक्येन निन्दिताः ॥ पितामहमुपागच्छन्सं
शयच्छेदनाय वै ॥ २९ ॥ ततस्तानब्रवीद्देवो यूयं वै ब्रह्मादिनः ॥ तस्माद्यदुक्तं युष्माकं तत्तथा न तदन्यथा ॥ ३० ॥ यूयं शरीरकर्तारस्तेषां
देवा भविष्यथ ॥ ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ॥ ३१ ॥ अन्योऽन्यं पितरो यूयं ते चैवेति न संशयः ॥ देवाश्च पितरश्चैव तद्बुध्यध्वं
दिवौकसः ॥ ३२ ॥ ततस्ते पुनरागम्य पुत्रान्पृच्छुर्दिवौकसः ॥ ब्रह्मणा च्छिन्नसंदेहाः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ ३३ ॥ यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं
प्रतिबोधिताः ॥ धर्मज्ञाः कश्च वः कामः को वरो वः प्रदीयताम् ॥ ३४ ॥ यदुक्तं चैव युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ उक्ताश्च यस्माद्युष्माभिः
पुत्रका इति वै वयम् ॥ तस्माद्भवन्तः पितरो भविष्यन्ति न संशयः ॥ ३५ ॥ यानि ह्य तु पितृच्छ्राद्धैः क्रियाः काश्चित्करिष्यति ॥ राक्षसा दानवा
नागाः फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥ ३६ ॥ श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ॥ आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यदा ॥ ३७ ॥
अभिज्ञाः पुत्रका इति वदद्भिः पुत्रैः पराभूताः संशयस्तु कथमस्मत्पुत्राः सन्तोऽप्यात्र पुत्रा इति संबोधयन्तीति एतद्युक्तमयुक्तं वेत्येवंरूपस्तस्य छेदनाय ॥ २९ ॥ ब्रह्मादिनः
यस्तानि विजानातः पितुः पिता सदिति भञ्जार्थज्ञाः भवतः अतो यैरुक्तं तच्चैव न तत्र संशयः कार्यः । यः पुमान् तानि श्रुतिगुप्तानि विजानात् विजानीयात् स पितुः
पिता सन् दीप्यते इति भञ्जयदानमर्थः ॥ ३० ॥ यूयमिति श्लोकत्रयेण देवाः पितरः पितरो देवाः इति मन्त्रादायमुपबृंहयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ श्राद्धैरिति ॥
पितरो लौकिकाः । युष्माभिर्वर्द्धयैः पितुर्मिराप्यायमानाः स्वयं च आप्यायिताः सन्तः स्वाधिदेवताः सोमं वर्द्धयन्ति तर्पयन्ति । छान्दोग्ये तद्यदुक्तं प्रथमभागच्छेत्तद्वैर्मीय

मिति प्राणमिहोत्रे आभ्यामित्युद्वेगानुत्पत्त्या आधिदेविकदेवतानुमर्दनात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भावयिष्यन्ति कर्षयिष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति हरिवरो दीकार्या
ममदशोऽप्यसः ॥ १७ ॥ सनानां पितृमुग्यानां नामस्थानविभेदतः ॥ वर्णनं क्रियतेऽध्यायेऽष्टादशे सराशपष्टम् ॥ १ ॥ एव पितृणामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां गणभेदानाह—इत्युक्तं
इत्युपनिषत् ॥ देव त्वेन मत्तुमारम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोमवर्धना आद्वद्वारा ॥ ३ ॥ चत्वारो गणाः सुकाला आङ्गिरस सुत्वधा सोमपाञ्चेल्येते मूर्तिमन्त कर्मजदिव्यविग्रहन्तः ॥

आद्वेगप्यापित सोमो लोकानाप्याययिष्यति ॥ समुद्रपर्वतवन जगमाजगर्भवृत्तम् ॥ ३८ ॥ आद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवा ॥
तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सर्वा ॥ ३९ ॥ आद्ध्ये ये च प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः ॥ सर्वत्र वर्तमानास्तान्पितरः सपितामहान् ॥
भारयिष्यन्ति सततं आद्धानेन तर्पिता ॥ ४० ॥ एवमाज्ञापितं पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ इति तद्वचनं सत्यं भवत्वद्य दिवौकसः ॥ पुत्राश्च
पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ॥ ४१ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ त एते पित्रो देवा देवाश्च पितरस्तथा ॥ अन्योऽन्यः पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च
इ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलोपु हरिवरो हरिवशपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं भगवता
देवदेवेन मास्वता ॥ सनत्कुमारेण पुनः पृष्टवान्देवमव्ययम् ॥ १ ॥ सर्वदममरश्रेष्ठं भगवन्तमारिन्दमम् ॥ निबोध तन्मे गात्रेभ्य निखिलं सर्वमा
दितः ॥ २ ॥ कियन्तो वै पितृगणाः कस्मिँल्लोके प्रतिष्ठिताः ॥ वर्तन्ते देवप्रवर देवानां सोमवर्धना ॥ ३ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ समैते यजन्तां
श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणा स्मृताः ॥ चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः ॥ ४ ॥ तेषां लोकविसर्गं च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ प्रभावं च महत्त्वं
च विस्तरेण तपोधन ॥ ५ ॥ धर्ममूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणाः ॥ तेषां नामानि लोकाश्च कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ६ ॥ लोकाः सनातना
नाम यत्र तिष्ठन्ति मास्वराः ॥ अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७ ॥ विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुता ॥ यजन्ति तान्दे
वगणा विविधेन क्रमणा ॥ ८ ॥ एते वै योगविधया लोकान्प्राप्य सनातनान् ॥ पुनर्युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

प्रयः वैराजाः अभिप्राता षड्विंशद्वेति । एते अमूर्ताः कामरूपाः आकाशादपि यद्धान्त परमाणूदरेऽपि प्रविशन्तीति सादृश्याभ्यर्पयन्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आन्यर्हितत्वात्
प्रयमं ग्रीध गणानाह—पर्येति ॥ ६ ॥ यत्र येषु लोकेषु लोकाः विषया सनातनाः नित्याभिर्भूता यत्रातीतमनागतं व्यषद्विषं विषकृद्य च सर्वं वर्तमानं समहितमेवेत्यर्थः ।
पादसप्तद्विष्पात्रगरीप अभौतिकाः । त्रिराज्यं प्रजापतेर्योगमाः पुत्राः मनोमात्रगरीराः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एत इति ॥ ये योगप्रज्ञाः निर्गुण आभाप्य

सगुणमात्रशरणा अपि परवैराग्यभावात् सनातनाच्च प्रजापतिलोकाच्च प्राच्यापि प्रजापतिना सह कल्पान्ते भुक्तिमलञ्छ्या पुनः कल्पान्तरे सनक्रादिरूपेण ब्रह्मवादि ८५ ण ब्रह्म
वादिनो भूत्वा प्रजापति एव जायन्ते ॥ १ ॥ तदनन्तरं मुच्यन्त इत्याह—ते तिति ॥ १ ० ॥ १ ॥ सोमपानां सोमं पाययन्ति वर्द्धयन्ति ते सोमपास्तेषां आद्यानि ददत्तसलोक्यं
प्राप्य तद्देवे मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ एवं स्त्रियोऽपि अधिकारे सति आदं दत्तयः पितृकन्याबदुरोचस्म उतमं स्थानं प्राप्य क्रमेण मुच्यन्त इत्याशयेन सर्वेषां पितृगणानां

ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः साङ्ख्यं योगमनुत्तमम् ॥ यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ १ ० ॥ एते स्युः पितरस्तात योगिनां योगवर्द्ध
नाः ॥ आध्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन च ॥ १ ॥ तस्माच्छाद्धानि देयानि योगिनां तु विशेषतः ॥ एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानां महात्म
नाम् ॥ १ २ ॥ एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरिः ॥ पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥ १ ३ ॥ मैनाकस्य सुतः श्रीमान्क्रौञ्चो
नाम महागिरिः ॥ पर्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्नसमन्वितः ॥ १ ४ ॥ तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ॥ अपर्णमिकपर्णा च तृतीयामेकपा
टलाम् ॥ १ ५ ॥ तपश्चरन्त्यः सुमहदुश्चरं देवदानवैः ॥ लोकान्संतापयामासुस्तास्तिस्रः स्याज्जङ्गमान् ॥ १ ६ ॥ आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समा
चरत् ॥ पाटलापुष्पमेकं च आदधामेकपाटला ॥ १ ७ ॥ एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेययत् ॥ उ मा इति निपेयन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता
॥ १ ८ ॥ सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुश्चरारिणी ॥ उमेत्येवाभवत्ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ॥ १ ९ ॥ तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मि
णी ॥ एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थायस्यति भार्गवा ॥ २ ० ॥ तपःशरीरास्ताः सर्वास्तिष्ठो योगबलान्विताः ॥ सर्वाश्च ब्रह्मादिन्यः सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः
॥ २ १ ॥ उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ॥ महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ॥ २ २ ॥ असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः ॥
पत्नी दत्ता महाब्रह्मन्योगाचार्याय धीमते ॥ २ ३ ॥ जैगीषव्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् ॥ एते चापि महाभागे योगाचार्यावुपस्थिते ॥ २ ४ ॥
लोकाः सोमपदा नाम मरीचेर्यत्र वै सुताः ॥ पितरो यत्र वर्तन्ते देवास्तान्भावयन्त्युत ॥ २ ५ ॥

प्रत्येकं कन्यासन्ततिमाह—एतेषामिति ॥ १ ३ ॥ १ ४ ॥ १ ५ ॥ १ ६ ॥ पाटलायाः पुष्पम् एकमेवादौ स्वीकृतवती ॥ १ ७ ॥ उ इति संयुद्धचर्ये ॥ १ ८ ॥ १ ९ ॥ तिस्रः
कुमार्यो यस्मिन् तत्रिकुमारीकम् ॥ २ ० ॥ यथा सनत्कुमारादय ऊर्ध्वरेतस एवम् एता अपीन्यर्थः ॥ २ १ ॥ पुंसांषिव स्त्रीणामूर्ध्वरेतसामपि शाश्वतो लोको नास्तीति तासां पतिवर्णेन
दर्शयति—उमेत्यादिना ॥ २ २ ॥ २ ३ ॥ २ ४ ॥ द्वितीयमधिष्ठानाचार्यं गणमाह—लोका इति ॥ सोमपदाः सोमयाजिप्राप्याः मरीचेः प्रजापतिपुत्रस्य लोकाः ॥ २ ५ ॥

अग्निषु अग्निषाप्तेषु कर्मसु आनाः गृहीताः पिब्यादिविष्टिषु ॥ २९ ॥ २७ ॥ अयुर्वानपि पितृन् दिव्यच्छपा दवर्यं दद्व्यपि एते मय पिबस् इति न ज्ञातवती ॥ २८ ॥ व्रीहिवा
 वेर्पा विरेपत स्वरुपाज्ञानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यभिचारेण स्वपिशितकामेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुसुहमान् असेरेणुप्रमाणानामपि विमानानामेकदेशे स्थितत्वात् अत एव
 अपरिप्यक्तवतीन् निर्दिश्यान् । अग्निषु आद्वतीयेषु आद्विषान् चतुर्मास्येषु सोमे आद्विष्येष्टौ च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सप सक्त्यन्मात्रात् कर्मणि योग
 अग्निव्यात्ता इति स्याता सर्व एवामितोजस ॥ एतेर्पा मानसी कन्या अच्छोद नाम निम्नगा ॥ २६ ॥ अच्छोद नाम विख्यात सरो यस्या समु
 स्थितम् ॥ तथा न दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन ॥ २७ ॥ अप्यमूर्त्तानय पितृन्सा ददर्श शुचिस्मिता ॥ सभृता मनसा तेषां पितृन्स्वाग्नाभि
 जानती ॥ २८ ॥ व्रीहिता तेन दुःस्नेन वधूष वरवर्णिनी ॥ सा दद्व्या पितर वधे वसु नामान्तरिक्षगम् ॥ २९ ॥ अमावसुरिति ख्यातमार्यो पुत्रं यश
 स्त्विनम् ॥ अद्रिकाऽप्सरसा युक्तं विमानेऽधिष्ठित दिवि ॥ ३० ॥ सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामरूपिणी ॥ पितर प्रार्थयित्वाऽन्य योगव्रथा पपात इ
 ॥ ३१ ॥ व्रीष्यपश्यद्विमानानि पतमाना विवध्व्युता ॥ ३२ ॥ सुसुहमानपरिव्यक्तानर्मानग्निविविवाहितान् ॥
 त्रायचमित्युवाचात्तौ पतन्ती तानवाकिञ्चरा ॥ ३३ ॥ तैरुक्ता सा तु मा भेपीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ॥ तत प्रसादयामास तान्पितृन्दीनया नि
 रा ॥ ३४ ॥ अद्भुस्ते पितर कन्या अष्टैश्यां व्यतिक्रमात् ॥ अष्टैश्यां स्वदोषेण पतसि त्व शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ ये क्रियन्ते हि कर्मणि शरीरे
 विवि देवत ॥ तैरेव तत्कर्मफल प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३६ ॥ सद्य फलन्ति कर्मणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ॥ तस्मात्त्व तपस पुत्रि प्रेत्येद प्राप्स्य
 से फलम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्ता पितृभि सा तु पितृन्प्रासादयत्स्वकान् ॥ घ्यात्वा प्रसादं ते चक्रुस्तस्या सर्वेऽनुकम्पया ॥ ३८ ॥ अवश्य भाविन ज्ञा
 त्वा तेऽयमृदुस्ततस्तु ताम् ॥ अस्य राज्ञो वसो कन्या त्वमप्य मविष्यसि ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मानुषेषु महात्मन ॥ कन्या च भूत्वा
 लोकान्स्वा पुन प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥ ४० ॥ पाराशरस्य दायार्द त्व पुत्र जनयिष्यसि ॥ स वेदमेक ब्रह्मर्षिश्चतुर्द्रो विमज्जिष्यति ॥ ४१ ॥ महा
 भिपस्य पुत्रो द्रो शन्तनो कीर्तिवर्द्धनो ॥ विचित्रवीर्य धर्मज्ञ तथा चित्राङ्गदं शुभम् ॥ ४२ ॥ एतानुत्पाथ पुत्रास्त्व पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ व्यति
 कमात्पितृणां च जन्म प्राप्स्यसि कृत्स्नितम् ॥ ४३ ॥ अत्येव राज्ञ कन्या त्वमद्रिकायां मविष्यसि ॥ अष्टाविंशे मवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ॥ ४४ ॥
 अपम ॥ देवते तैजसमेऽप्यसौ सत्याम् । मानुषे तु कर्मोन्तर प्रेत्य द्यूता कर्माणि फलन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इयं कन्या आद्विषपेणि अतुमन्वेया ॥ ४५ ॥

॥ ४५ ॥ तृतीयं गणमाह—वैभ्राजा इति ॥ विभ्राजः सूर्यस्यैव वैभ्राजाः बर्हिपद इति केवलम् इष्टियायजूकप्रपन्थाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पीवयी एव विशेषणानि योग्या
 केयादीनि । योगा रूपं योगिनो योगिनः पत्नी या नो यावा चेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अमूर्तिसन्त इत्यादिना ॥ ५६ ॥ देवपूज्यांस्त्रीन्
 एवमुक्त्वा तु दाशेयी जाता सत्ययती तदा ॥ मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना राज्ञस्तस्य वसोः सुता ॥ ४६ ॥ वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः ॥
 यत्र बर्हिपदो नाम पितरो दिवि विभ्रताः ॥ ४६ ॥ तान्वै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितोजसः ॥ ४७ ॥
 एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ॥ महात्मानो महाभागास्तेजोयुक्तास्तपस्विनः ॥ ४८ ॥ एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विभ्रता ॥
 योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥ ४९ ॥ भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा ॥ पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥ ५० ॥
 भविष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः ॥ व्यासादरण्यां संभृतो विष्णुमोडशिरिव ज्वलन् ॥ ५१ ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवरीं जनयिष्यति ॥
 कन्यां पुत्राश्च चतुरो योगाचार्यान्महाबलान् ॥ ५२ ॥ कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च ॥ ५३ ॥
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान् ॥ श्रुत्वा स्वजनकाद्धर्मोन्वयासादमितबुद्धिमान् ॥ ५४ ॥ महायोगी ततो गन्ता पुनरावर्तिनीं गतिम् ॥
 यत्तत्पदमनुद्दिग्रभव्यं ब्रह्म शान्धतम् ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरा मुने ॥ कथा यत्रेयमुत्पन्ना वृष्ण्यन्धककुलान्वया ॥ ५६ ॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ निरता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः ॥ सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५७ ॥
 तेषां वै मानसी कन्या गौर्नाम्ना दिवि विभ्रता ॥ तवैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥ एकभृङ्गेति विख्याता साध्यानां कीर्तिवर्द्धिनी ॥ ५८ ॥
 मरीचिगर्भास्तल्लोकांसमाश्रित्य व्यवस्थिताः ॥ ये त्वथाङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः संवर्द्धिताः पुरा ॥ ५९ ॥ तान्शत्रियगणांस्तात भावयन्ति फला
 र्थिनः ॥ तेषां तु मानसी कन्या यशोदा नाम विभ्रता ॥ ६० ॥ पत्नी सा विश्वमहतः क्षुषा वै बृद्धशर्मणः ॥ राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महा
 त्मनः ॥ ६१ ॥ तस्य यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतिमहर्षिभिः ॥ तदा देवयुगे तात वाजिमेवे महात्मने ॥ ६२ ॥ अग्नेर्जनम तथा श्रुत्वा शाण्डि
 ल्यस्य महात्मनः ॥ दिलीपं यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ सत्यवन्तं महात्मानं तेषपि स्वर्गजितो नराः ॥ ६३ ॥

गणान् व्याख्याय मनुष्यपूज्येषु मूर्तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथममाह—सुकाला इति ॥ द्विजाः ब्राह्मणाः भावयन्ति तर्पयन्ति ॥ ५७ ॥ तवैव वंश इति मर्कण्डेयस्य भीष्मं प्रति वचनम् ।
 शुक्रस्येयम् अपरा भार्या ॥ ५८ ॥ द्वितीयमाह । मरीचिगर्भान् सूर्यराशिप्रकाश्यान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाण्डिल्यस्य शाण्डिल्यगोत्रोपनामस्य ॥ ६३ ॥

नृदीवे गणमाह—सुस्वा इति ॥ ऋदमस्य पितर पुलहास्तमुत्तमाः ॥ ६४ ॥ दिवि आकाशे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कवेद्विहितरि स्वधाया हिरण्यगर्भस्याग्नेः सुता ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 भारयति पुनरिति ॥ ६९ ॥ तेषां पितृणाम् आयुषगमात्पुन्यत्वेनाङ्गीकारात् ॥ ७० ॥ अत्रैव हेतुमाह—पितृणामिति ॥ सर्वेषां समानामपि गणानाम् आदिसर्गेण प्रथममुत्पन्न
 तनेत्यर्थः । तस्मात् एव यम ते भ्राद्वदेव वदन्ति अयं मासः । “यम पितृणामधिपति” इति श्रुतेः । स्वधर्मेण यमपितृत्यारूपेण हेतुना सर्वभ्राद्वदेवताधिपतित्वादयमेव भाव
 दा इति । प्लभिनि युद्धौ मन्त्रिहितस्या चादेशेन निर्देशः । यथाऽपि पितृणामादिसर्गस्तस्मादेन यम भ्राद्वदेवमिति वदन्ति वेदा उदाहृता इति ॥ ७१ ॥ स्वर्धां पुरोवाय स्वधा
 यद् दूर कृत्वा स्वधा पितृस्य इत्येव मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ सोमस्येति ॥ अग्नौ सोमस्य अग्नेर्वैश्वतस्य यमस्य आप्यायनं कृत्वा “सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्य
 सुस्वधा नाम पितर कदमस्य प्रजापते” ॥ ससुत्पन्नास्तु पुलहान्महात्मानो द्विजर्पभा” ॥ ६४ ॥ लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहङ्गमा ॥ तांश्च
 वैश्यगर्णास्तात् भावयन्ति फलार्थिन ॥ ६५ ॥ तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥ ययातेजननी ब्रह्मन्महिषी नहुपस्य च ॥ ६६ ॥
 त्रय एते गणा श्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे ॥ उत्पन्ना ये स्वधायां ते सोमपा वै कवे” सुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता शूद्रास्तान्भावयन्त्युत ॥ ६७ ॥
 मानसा नाम ते लोक्या यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि ॥ तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरिता वरा ॥ ६८ ॥ या भावयति भूतानि दक्षिणापयगामिनी ॥
 पुरुकुत्सस्य या पत्नी त्रसदस्योर्जनन्यपि ॥ ६९ ॥ तेषामथाऽप्युपगमान्मनुस्तात युगेयुगे ॥ प्रवर्तयति श्रद्धानि नष्टे घर्भे प्रजापति ॥ ७० ॥
 पितृणामादिमरण सर्वेषां द्विजसत्तम ॥ तस्मादेन स्वधर्मेण श्राद्वदेवं वदन्ति वै ॥ ७१ ॥ सर्वेषां राजत पात्रमथ वा रजतान्वितम् ॥ दत्त स्वर्धां
 पुरोवाय श्राद्ध प्रीणाति वै पितृन् ॥ ७२ ॥ सोमस्याप्यायनं कृत्वा अग्नेर्वैश्वतस्य च ॥ उदगायनमप्यग्रावम्यमावेऽप्सु वा पुन” ॥ ७३ ॥ पितृ
 न्प्रीणाति यो भक्त्या पितर प्रीणयन्ति तम् ॥ यच्छन्ति पितरं पुष्टिं प्रजाश्च विपुलास्तथा ॥ ७४ ॥

शाहनाय स्वधा नमो यमापाङ्गितसे स्वधा नमः” इति स्वधा पुरोवाय विस्म आहूतीर्हुतेत्यर्थः । कृता पितृन् प्रीणातीत्यभिप्रेतान्वयः । वैश्वतस्य वेति चकारः कृतीयाऽऽश्रुते
 रिह्निनायः । अत एवाश्रयलापनानां मा नास्त्येव । अपिराग्ने वाऽग्नौ । उदगायनमप्यत्र कर्त्तव्यं स्वधामन्त्रेण होमे दक्षिणापवर्गा आहूतीर्दिष्टात् । स्वाहामन्त्रेण होमे तु उदगापवर्गे
 अप्याहूती भवतः । यदाहावलापनं । “सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम” इति स्वाहाकोरणादि पूर्वमिति उदगायनवदेवात्र स्वाहान्तपक्षोऽपि
 मन्त्रितः । देव्यम् आरम् । आकाशन्ष्टेपजं वा । अग्नयमावेऽप्सु इति च्येयः । एतच्च दीर्घ एव श्रेयम् । वा पुनः पुनरत्र पशान्श्वरमस्तीत्यर्थः “अघिमृता वै देशा पाणि
 मुक्ता पितरः” इति ब्राह्मणाद् ब्राह्मणपात्रावपि शतव्यमिति श्रेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ देवतानामपेक्षया पितरः पूर्वम् आप्यायनेन श्रितिकया इत्यर्थः । शीघ्रेति । देवाभिरप्रसादा इति दुराराध्या इति भावः ॥ ७६ ॥ भार्गवति मार्कण्डेयं सर्वाध्याते सनत्कुमारः ॥ ७७ ॥ सविज्ञानम् आनुभविकज्ञानोपेतम् ॥ ७८ ॥ एतां श्राद्धफलरूपां निशामय पश्य । मांसचक्षुषा न हि दृश्यत इति संबन्धः ॥ ७९ ॥ एवमुक्त्वा चक्षुर्देवा जगामेति द्वयोः संबन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निशामितं चक्षुर्दानात्प्राक् तन्मुखेन श्रुतं त्व निबोध बुध्यस्व ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकाया मयादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ दिव्यं ज्ञानं समासाद्य मार्कण्डेयोऽनुभूतवान् ॥ यत्तदेकोनविंशेऽत्र वर्ण्यतेऽन्तर्दशा सता ॥ १ ॥ अत्र इत्युक्त्वा भगवान्देव स्वर्गमासेरग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम् ॥ देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ॥ ७५ ॥ देवतानां हि पितरः पूर्वमाध्यायनं स्मृतम् ॥ शीघ्रप्रसादा द्व्यर्कोऽथा लोकस्याप्यायनं परम् ॥ ७६ ॥ स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ॥ पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मद्रक्तश्च विशेषतः ॥ ७७ ॥ श्रेयस्तेऽद्य विधास्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम् ॥ दिव्यं चक्षुः सविज्ञानं प्रदिशामि च तेऽनघ ॥ ७८ ॥ गतिमेतामप्रमत्तो मार्कण्डेय निशामय ॥ न हि योगगतिर्दिन्या पितृणां च परा गतिः ॥ ७९ ॥ त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ स एवमुक्त्वा देवेशो मासुपस्थितमग्रतः ॥ ८० ॥ चक्षुर्देवा सविज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् ॥ जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ८१ ॥ तन्निबोध कुरु श्रेष्ठ यन्मयाऽऽसीन्निशामितम् ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्होयं भुवि मानुषैः ॥ ८२ ॥ इति महाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ आसन्पूर्वयुगे तात भरद्वाजात्मजा द्विजाः ॥ योगधर्ममनुग्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १ ॥ अपश्रंसमनुग्राप्ता योगधर्मापचारिणः ॥ महतः सरसः परे मानसस्य विसंज्ञिताः ॥ २ ॥ तमेवार्थमनुध्यातो नष्टमप्स्विच मोहिताः ॥ अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ॥ ३ ॥ ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरो चिताः ॥ जाताः कौशिकदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ॥ ४ ॥ हिंसया विहारिष्यन्तो धर्मं पितृकृतेन वै ॥ ततस्ते पुनराजातिं भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुत्सिताम् ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ तेषां पितृप्रसादेन पूर्वजातिकृतेन वै ॥ स्मृतिरूपतस्यते प्राप्य तांतां जातिं जुगुप्सिताम् ॥ ६ ॥

इत्युपसंहारात्सनत्कुमारवाक्यमेव मार्कण्डेय उवाच—आसन्नित्यादि ॥ दुश्चरितेन योगविरोधिना कर्मणा ॥ १ ॥ सरसः परे अपश्रंसंश्च अनुग्राप्ताः पतिताः ॥ २ ॥ अनुध्यातः अनुध्यायन्तः । योगं योगसिद्धिम् । कालधर्मणा मृत्युना ॥ ३ ॥ तत इति ॥ योगभ्रष्टाः देवलोकमेव गच्छन्ति न त्वन्यां गतिमिति भावः ॥ ४ ॥ हिंसयेति ॥ पितृकृते पित्रर्थं धर्मम् उद्दिश्य हिंसया विहारिष्यन्त इति श्राद्धव्यपदेशेन ब्राह्मणा अपि हिंसावृत्त्या जीवन्त इत्यर्थः । तत एव पापान्ते कुत्सिताम् आज्ञातिं जन्म प्राप्स्यन्ति ॥ ५ ॥ तेषामिति ॥ पित्राराधनप्रभावान्ते नाचजातयोऽपि जातिस्मरा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

नातिरमरान्तरं एमपरा अपि ज्ञाताः । आद्रण्य च जम्भान्तरे लब्धवन्त इत्याह-उत इति ॥७॥८॥ ते तव मार्कण्डेयस्य ॥९॥ योगो योगसिद्धि । व्यसनैर्भूगयादिभि ।
 इतुनां दुर्गरम इतां यन्ताः । गुरुक्राद्विषयेन योग प्राप्यापि नाशयन्तीति सङ्ग ॥१०॥ ये अपाज्यानि दारादीनि न याषन्ते ते योग प्राप्तुवन्तीति पञ्चमस्थेनान्वय । एष
 मय योज्यम् ॥११॥ नयनगोविणः नयद्रव्यादिस्त्रापनाथचोराव्येणपरा ॥१२॥१३॥ अनायसकथा धाम्यगोष्ठी धाम्यगोष्ठीपु आत्ममीमांसासु ॥१४॥१५॥ एवयिषा

ते धमचारिणो नित्य भविष्यन्ति ममादिता ॥ आद्रण्य प्रतिलप्स्यन्ति ततो भूय स्वकर्मणा ॥७॥ ततश्च योग प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुन ॥
 भूय मिद्रिमनुप्राप्ता स्थान प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥८॥ एव धर्मे च ते बुद्धिर्मविष्यति पुन पुन ॥ योगधर्मे च नितरां प्राप्स्यसे बुद्धिसुत्तमाम्
 ॥९॥ योगो हि दुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञे कदाचना ॥ लब्ध्वाऽपि नाशयन्त्येन व्यसने कटुतामिता ॥ अचर्मेष्वेव वर्तन्ते प्रार्दयन्ते गुरुनपि ॥१०॥
 याचन्ते न त्वयाच्यानि रदन्ति शरणगतान् ॥ नावजानन्ति कृपणान्माद्यन्ते न धनोष्पणा ॥११॥ युक्ताहारविहाराश्च युक्तचेष्टा स्वकमसु ॥ ध्या
 नाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगोविण ॥१२॥ नोपभोगरता नित्य न मांसमधुमक्षणा ॥ न च कामपरा नित्य न विप्राऽसेविनस्तथा ॥१३॥ नाऽ
 नायसकथामक्ता नालस्योपहतास्तथा ॥ नात्यन्तमानससक्ता गोष्ठीष्वनिरतास्तथा ॥१४॥ प्राप्नुवन्ति नरा योग योगो वै दुर्लभो भुवि ॥ प्रशान्ताश्च
 जितक्रोधा मानाहकारवर्जिता ॥१५॥ कल्याणमाजनं ये तु ते भवन्ति यतत्रताः ॥ एवविधास्तु ते तात ब्राह्मणा क्षमवस्तदा ॥१६॥ स्मरन्ति
 ध्यात्मना दोषं प्रमाददृष्टमेव तु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शान्ते वत्मनि सस्थिता ॥१७॥ योगधर्माद्धि धर्मज्ञ न धर्मोऽस्ति विशेषवान् ॥ वरिष्ठ
 सर्ववर्माणं तमेवाचर भार्गव ॥१८॥ कालस्य परिणामेन लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥ तत्पर प्रयत आर्द्धी योगधर्ममवाप्स्यसि ॥१९॥ इत्युक्त्वा
 भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ अष्टादशेव वर्षेण त्वेकाहमिव मेऽभवत् ॥२०॥ उपासतस्त केवेश वर्षाण्यष्टादशेव मे ॥ प्रसादासत्य देवस्य न
 ग्लानिर्भवतदा ॥२१॥ न क्षुत्पिपासे काल वा जानामि स्म तदानव ॥ पञ्चाच्छिष्यसकाशासु काल सधितो मया ॥२२॥ इति श्रीमहा
 भारते तिलोपु दारिवशे हरिवशपर्वणि पितृकल्प एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥

उन्मत्तग ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन कालक्रमेण आर्द्धी भवत्यान ॥१९॥ इत्युक्त्वैति मार्कण्डेयवाक्यम् ॥ २० ॥ उपासतस्तं केसेयमिति पाद
 पूर्वेषु संक्षेपे । अष्टादश इति मे प्लानिर्माससदित्युक्तेरणावप ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते तिलोपु दारिवशे हरिवशपर्वणि टीकापयोक्तेनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

विशेषं वण्येते ब्रह्मदत्त उपायुधस्तथा ॥ पूजनीयकथा शुक्रभोगा नीतिनुत्तमा ॥ १ ॥ तान् पूर्व भरद्वाजदायादान् सतः द्वितीये जन्मनि कुरुक्षेत्रे कौशिका
 त्मजान् अपश्यम् । आपगेय हे भीष्म विभुः सनत्कुमारः ॥ २ ॥ तेषां कुशिकाल्मजानां यः सप्तमो द्विजः पितृवर्तो नाम स एव सप्तमे जन्मनि ब्रह्मदत्तोऽभवत् ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेषां भरद्वाजानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रतीपस्येति द्वयोः संबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सखा आसेति पदच्छेदः । आसीदित्यर्थः । शिक्षां वेदा
 मार्कण्डेय उवाच ॥ तस्मिन्ब्रह्मन्तर्हिते देवे वचनात्तस्य वै प्रभोः ॥ चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरासीत्तदा मम ॥ १ ॥ ततोऽहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशि
 कात्मजान् ॥ आपगेय कुरुक्षेत्रे यानुवाच विभुर्मम ॥ २ ॥ ब्रह्मदत्तोऽभवद्वाजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः ॥ पितृवर्तीति विख्यातो नामा शीलेन कर्मणा
 ॥ ३ ॥ शुक्रस्य कन्या कृत्वी तं जनयामास पार्थिवम् ॥ अणुहात्पार्थिवश्चेष्टात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथोवाच महाभागो
 मार्कण्डेयो महातपाः ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तियिष्यामि तच्छृणु ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले वभूव ह ॥
 राजा धर्मभृता श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशः ॥ ६ ॥ ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवीर्यः स बभूव ह ॥ कथं च सप्तमस्तेषां स बभूव नराधिपः ॥ ७ ॥
 न ह्यारुपवीर्याय शुक्रो भगवोऽहो कपूजितः ॥ कन्यां प्रादाद्ययोगात्मा कृत्वी कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥
 ब्रह्मदत्तस्य चरितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ यथा च वर्तमानास्ते संसारे च द्विजातयः ॥ मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १० ॥
 भीष्म उवाच ॥ प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुत्यकालो नराधिप ॥ पितामहस्य मे राजन्वभूवेति मया श्रुतम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी
 राजर्षिसत्तमः ॥ रतज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ १२ ॥ सखाऽऽस गाल्लो यस्य योगाचार्यो महायशः ॥ शिशुमुत्पाद्य तपसा क्रमो येन प्रव
 र्तिताः ॥ कण्ठरीकश्च योगात्मा तस्यैव सचिवो महान् ॥ १३ ॥ जात्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः सर्व एव ते ॥ सप्तजातिषु सप्तैव बभूवुरभितौ
 जसः ॥ यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १४ ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तियिष्यामि तच्छृणु ॥ ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महा
 त्मनः ॥ १५ ॥ बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥ सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥ १६ ॥ तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिना
 पुरमुत्तमम् ॥ हस्तिनाश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १७ ॥

इत्युक्तमः संहितायाः पदानां च सहास्रतः । अन्नाद्यकायो निर्भुजं ब्रूयात्सर्वकामः प्रतुणमुभयकामः उभयमन्तरेणेति श्रुतिप्रसिद्ध एव पूर्वज्ञानादप्रवर्तितः सन् गालेन प्रवर्तित
 इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मदत्तस्य ॥ १३ ॥ सप्तजातिषु सप्तसु जन्मसु ते सप्त परस्परं सहाया बभूवुरिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आवन्त्यको अहन्त्या भवो राजा सेनजित् । यस्य पते रुक्मिरादयः परिवत्सका पुत्रा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुत्र इति ॥ तस्य
 प्रमदनस्य तनया रिपुस्मेतो नाम स च योगात्मा योगेन घृतरासीत् ॥ २८ ॥ एतदेव व्याचष्टे—विभ्राज इति ॥ विभ्राजो ब्रह्मदत्तस्य पितामहः । त्वकृतेन क्षयमाणेन कर्मणा
 अजमीने द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥ अजमीढस्य घूमिन्यां जज्ञे बृहदियुर्नृप ॥ बृहदनुर्बृहद्विपो पुत्रस्तस्य महायशाः ॥ २९ ॥ बृहद्धमेति वि
 श्रूयतो राजा परमधार्मिकः ॥ सत्यजितनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥ ३० ॥ पुत्रो विश्वजितश्चापि सेनजित्पृथिवीपतिः ॥ पुत्राः सेनजितश्चा
 संश्रव्यारो लोकविश्रुता ॥ ३१ ॥ रुचिरः भेत्केतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥ वत्सश्चावन्तको राजा यस्त्येते परिवत्सकाः ॥ ३२ ॥ रुचिरस्य तु दायाद्
 पृथुसेनो महायशाः ॥ पृथुसेनस्य परस्तु पाराव्रीपस्तु जज्ञिवान् ॥ ३३ ॥ नीपत्येकशतं तात पुत्राणामभितोज्ञसाम् ॥ महारथानां राजेन्द्र शूराणां
 बाहुगालिनाम् ॥ नीपा इति समाख्याता राजानः सर्वे एव ते ॥ ३४ ॥ तेषां वशकरो राजा नीपानां कीर्तिकर्दनः ॥ काम्पित्ये समरो नाम सचे
 दममरोऽभवत् ॥ ३५ ॥ समरस्य परः पारः सवश्च इति ते त्रयः ॥ पुत्राः परमघर्मज्ञाः परपुत्रः पृथुर्वभो ॥ ३६ ॥ पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनेह
 कमणा ॥ जने सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः ॥ ३७ ॥ विभ्राजस्य तु पुत्रोऽभूदपुत्रो नाम पार्थिवः ॥ बभौ शुक्रस्य जामता कृत्वी
 भता महायशाः ॥ ३८ ॥ पुत्रोऽपुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रभुः ॥ योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परतपः ॥ ३९ ॥ विभ्राज पुनरायात
 स्वकृतेनेह कमणा ॥ ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोऽन्यः सर्वसेन इति श्रुतः ॥ ४० ॥ वसुपुत्री तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनीयया ॥ सुचिरोपितया राजन्ब्रह्मदत्तस्य
 वैभमनिः ॥ ४१ ॥ अथास्य पुत्रत्वनपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवान् ॥ विष्वक्सेन इति ख्यातो महायलपराक्रमः ॥ ४२ ॥ विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूदण्डसेनो
 महीपतिः ॥ मच्छादोऽस्य कुमारोऽभूद्राधेयेन हतः पुरा ॥ ४३ ॥ दण्डसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलकर्दनः ॥ मच्छादपुत्रो दुर्बुद्धिरभवच्च युधिष्ठिरः ॥ ४४ ॥
 स तेपामभवद्राजा नीपानामन्तकृन्नपः ॥ उग्रयुधेन यस्याये सर्वे नीपा विनाशिताः ॥ ४५ ॥ उग्रयुधो मदोत्सिको मया विनिहतो युधि ॥ दर्पो
 न्वितो दर्पशुचिः सततं चानये रतः ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उग्रयुधः कस्य सुतः कस्मिन्वन्नेगेऽथ जज्ञिवान् ॥ किमर्थं चैव भवता निहतस्तद्ब्रवीहि
 मे ॥ ४७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अजमीढस्य दायादो विद्वान्राजा यवीनरः ॥ धृतिर्मास्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥ ४८ ॥ जज्ञे सत्यधृते
 पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् ॥ दृढनेमिस्तुश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ॥ ४९ ॥

रिपुस्मेतनराण पुनरपि खोरु ब्रह्मदत्तः पुत्रो भूत्वा आयात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पूजनीयया विधिश्चक्रेऽभ्यासा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ महानिति नाम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कार्तिः कृतस्य पुत्रः येन पञ्चालाधिपतिर्हृत इति संबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्धभौमः प्रजेश्वरः ॥ सार्धभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराष्ट्रिभुः ॥ ३९ ॥ तस्यान्ववाये महति महान्यौरवनन्दन ॥ महत
 आपि पुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः ॥ ४० ॥ पुत्रो रुक्मरथस्यापि सुपाश्वो नाम पार्थिवः ॥ सुपाश्वर्त्तनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१ ॥
 सुमतेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीर्यवान् ॥ तस्य वै सन्नते पुत्रः कृतो नाम महाबलः ॥ ४२ ॥ शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिधा तेन सर्पान्याः सामसंहिताः ॥ ४३ ॥ स्मृतास्ते ग्रन्थसामानः कार्तियो नाम सामगाः ॥ कार्तिरुग्राधुघः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः
 ॥ ४४ ॥ बभूव येन विक्रम्य पृपतस्य पितामहः ॥ नीपो नाम महतेजाः पञ्चालाधिपतिर्हृतः ॥ ४५ ॥ उग्राधुघस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशः ॥
 क्षेम्यत्सुवीरो नृपतिः सुवीरास्तु नृपजयः ॥ ४६ ॥ नृपजयाद्बहुस्य इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ स चापुग्राधुघस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ॥ ४७ ॥
 प्रबुद्धचक्रो बलयात्रीपान्तकरणो महान् ॥ स दर्पपूर्णो हत्वाऽऽजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ॥ ४८ ॥ पितर्युपस्ते मङ्गं श्रवयामास किल्बिषम् ॥ माम
 मात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ॥ ४९ ॥ उग्राधुघस्य राजेन्द्र दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ॥
 क्षीरत्न मम भार्याऽर्थे प्रयच्छ कुरुपुङ्गवा ॥ ५० ॥ एवं राज्यं च ते स्फीतं धनानि च न संशयः ॥ प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभाग्भुवि ॥ ५१ ॥ मम
 प्रज्यलितं चक्रं निशम्येदं सुहृजयम् ॥ शत्रवो विद्वन्नयाजौ दर्शनो देव भारता ॥ ५२ ॥ राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा ॥ शासने
 मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ५३ ॥ अघः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ॥ दूतान्तर्हितमेतद्वै वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ५४ ॥
 ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमब्युतं ॥ आज्ञापयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः ॥ ५५ ॥ विचित्रवीर्यं बालं च मदुपाश्रयमेव च ॥ दृष्ट्वा
 क्रोधपरीतात्मा युद्धायैव मनो दधे ॥ ५६ ॥ निगृहीतस्तदाह तैः सचिवैर्मन्त्रकोविदैः ॥ ऋत्विग्भिर्वदकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ॥ ५७ ॥ क्षिण्वैश्च
 शास्त्रविद्विश्च संयुगस्य निवर्तने ॥ कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघा ॥ ५८ ॥ मन्त्रिण ऊचुः ॥ प्रवृत्तचक्रः पापोऽसौ त्वं चाशौचगतः प्रभो ॥
 न चेप प्रथमः कल्पो युद्ध नाम कदाचन ॥ ५९ ॥ प्रस्तारः कुशास्तरणम् ॥ ५४ ॥ बालं दृष्ट्वा बालोऽयं युद्धायोग्य इति ज्ञात्वाहमेव युद्धाय
 मनो दधे धृतवान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रवृत्तेति ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः शास्त्रनियन्त्रितस्य च युद्धं प्रथमो मुख्यः कल्पो न भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 भूमिति ज्ञाने । न स्मरुष्या हतं ज्ञाने ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 ते वय सामपूर्वं वे दानं भेद तयेव च ॥ ग्रयोक्त्यामस्तत शुद्धो देवतान्यभिवाद्य च ॥ ६० ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैर्ह्रिताग्नीनार्च्यं च द्विजान् ॥
 आदणैरभ्यनुज्ञात प्रधास्यसि जयाय वे ॥ ६१ ॥ अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवेश्यश्च सगर ॥ आशौचे वर्तमाने तु वृद्धानामिति शासनम् ॥ ६२ ॥
 मामदानादिभि पूर्वमपि भेदेन वा तत ॥ त हनिष्यसि विक्रम्य शम्बरं मध्वानिव ॥ ६३ ॥ प्राज्ञानां वचन काले वृद्धानां च विशेषत ॥
 श्रोत यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोऽस्मि नराधिप ॥ ६४ ॥ ततस्ते सक्रम सर्व प्रयुक्तः शास्त्रकोविद् ॥ तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारुघमुत्तमम् ॥
 ॥ ६५ ॥ स सामादिभिरैवादावुपाये प्राप्नोषिन्ति ॥ अनुनीयमानो दुर्वृद्धिरनुनेतु न शक्यते ॥ ६६ ॥ प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै ॥
 परदारभिलषेण मद्यस्तात निवर्तितम् ॥ ६७ ॥ न त्वह तस्य ज्ञाने तन्निवृत्त चक्रमुत्तमम् ॥ हतं स्वकर्मणा त तु पूर्वं सद्भिश्च निन्दितम् ॥ ६८ ॥
 दृतराजोऽगरी चारी रथी निष्क्रम्य वे पुरात ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रे प्रायोघयमहरिषुम् ॥ ६९ ॥ तत संसर्गमागम्य वलेनास्त्रवलेन च ॥ त्र्यहसुन्म
 त्तनुद्धं देवाहुरमिवाभवत् ॥ ७० ॥ स मयाद्व्यक्तापेन निर्दग्धो रणमूर्धनि ॥ पपाताभिमुख शूरस्त्वस्त्वा प्राणानर्दिदम् ॥ ७१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तात
 काग्निलये पृथतोऽभ्ययात् ॥ इते नीपेश्वरे चैव हते चोप्रायवे नृपे ॥ ७२ ॥ आदिच्छत्र स्वक राज्यं पिन्य प्राप महायुति ॥ द्रुपदस्य पिता राजन्ममे
 यानुमते तदा ॥ ७३ ॥ ततोऽनुनेन तस्मा निर्जित्य द्रुपद रणे ॥ आदिच्छत्र सकाम्पित्य द्रोणायाथापवर्जितम् ॥ ७४ ॥ प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभय जयतां
 न ॥ काग्निल्य द्रुपदायेव प्रायच्छद्विदित तवा ॥ ७५ ॥ एष ते द्रुपदस्यादौ ब्रह्मदत्तस्य चैव द्वावशः कात्स्न्येन वै प्रोक्तो नीपस्येवप्रायुधस्य च ॥ ७६ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ॥ किमयं ब्रह्मदत्तस्य पूजनीया शकुन्तिक ॥ अन्व चकार गाङ्गेय ज्येष्ठं पुत्रं पुरा विमो ॥ ७७ ॥ चिरोपिता गृहे चापि किमर्थं चैव
 यस्य सा ॥ चकार विप्रियमिदं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ७८ ॥ पूजनीया चकारासौ किं सख्य तेन चैव ह ॥ एतन्मे सुराय छिन्धि सर्वमुक्त्वा
 यथातथम् ॥ ७९ ॥ भीष्म उवाच ॥ गृणु सर्वं महाराज यथा वृत्तमभूत्पुरा ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवने तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ८० ॥
 निरुः ॥ ७० ॥ आदिच्छत्रम् आदिच्छत्रानगरीसन्धिमुनरपात्राष्टम् ॥ ७१ ॥ अपरर्जितं दत्तम् ॥ ७२ ॥ उभय दम्पिणोत्तरपात्राष्टद्वयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सा यस्य
 राज्ञो गृहे विनेषिता तस्य विप्रिय किमर्थं चक्रोरस्यन्वय ॥ ७८ ॥ असौ पूजनीया किमर्थं तेन सख्यं चकार ॥ ७९ ॥ ८० ॥

शितिपक्षा शुक्लपक्षा शोणशिराः लोहितमस्तका शितिपृष्ठा कृष्णोपरिमाणा । “श्रुती धवलमेचके” इति कोशकाराः ॥ ८१ ॥ कुलाय नाडम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ सर्वसेनः इति च्छेदः । वस्मिन् काले गृहे च ॥ ८९ ॥ तत् अण्डम् । स्फुटितः व्यक्तीमूढः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ तेन
 काचिच्छकुन्तिका राजन्ब्रह्मदत्तस्य वै सखी ॥ शितिपक्षा शोणशिराः शितिपृष्ठा शितोदरी ॥ ८३ ॥ सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुहृदं वदसोद्गदा ॥
 तस्याः कुलायमभवद्देहं तस्य नरोत्तम ॥ ८२ ॥ सा सदाऽहनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात् ॥ चचाराम्भोधितीरेषु पल्वलेषु सरस्सु च ॥ ८३ ॥
 नदीपर्वतकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च ॥ प्रफुल्लेषु तडागेषु कङ्कारेषु सुगन्धिषु ॥ ८४ ॥ कुमुदोत्पलकिञ्जल्कसुरभीकृतवायुषु ॥ हंससारसद्युष्टेषु कार
 ण्डवरुतेषु च ॥ ८५ ॥ चरित्वा तेषु सा राजन्निशि काम्पित्यमागमत् ॥ नृपतेर्भवनं प्राप्य ब्रह्मदत्तस्य वीर्यतः ॥ ८६ ॥ राज्ञा तेन सदा राजन्क
 थायोगं चकार सा ॥ आश्चर्याणि च दृष्टानि यानि वृत्तानि कानिचित् ॥ ८७ ॥ चरित्वा विविधान्देशान्कथयामास सा निशि ॥ कदाचित्तस्य
 नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव ॥ ८८ ॥ पुत्रोऽधुद्राजशार्दूल सर्वसेनोति विश्रुतः ॥ पूजनीयाऽथ सा तस्मिन्प्रासूताण्डमथापि च ॥ ८९ ॥ तस्मिन्नीडे पुरा
 ह्यकं तत्किल प्रास्फुटत्तदा ॥ स्फुटितो मांसपिण्डस्तु बाहुपादास्यसंयुतः ॥ ९० ॥ यधुवक्त्रश्चर्धुर्हानो बभूव पृथिवीपते ॥ चक्षुष्मानप्यभूत्पञ्चा
 दीषत्पक्षोत्थितश्च ह ॥ ९१ ॥ अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वपुत्रयोः ॥ तुल्यहोहात्प्रीतिमती दिवसेदिवसेऽभवत् ॥ ९२ ॥ आजहार सदा सायं चञ्च्वा
 ऽमृतफलद्वयम् ॥ अमृतास्वादसदृशं सर्वसेनतनूजयोः ॥ ९३ ॥ स वालो ब्रह्मदत्तस्य पूजनीयासुतश्च ह ॥ ते फले भक्षयित्वा च पृथुको प्रीतिमानसो
 ॥ ९४ ॥ अभूतां नित्यमेव ह खादेतां तौ च ते फले ॥ तस्यां गतायामथ च पूजन्यां वै सदाऽहनि ॥ ९५ ॥ शिशुना चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं
 नृप ॥ तेन प्रक्रीडयामास ब्रह्मदत्तात्मजं सदा ॥ ९६ ॥ नीडात्तमाक्कष्य तदा पूजनीया कृता ततः ॥ क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु ॥ ९७ ॥
 निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना ॥ दुर्भङ्गमुष्टिना राजत्रसून्सद्यस्त्वर्जजिहत् ॥ ९८ ॥ तं तु पञ्चत्वमापन्नं व्यात्तास्यं बालघातितम् ॥ कथंचि
 न्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ९९ ॥ धात्री तस्य जगद्देहं तां तदाद्युपरमो नृपः ॥ तस्यौ शोकान्वितो राजञ्जोचंस्तं चटकं तदा ॥ १०० ॥
 पूजनीयापि तत्काले गृहीत्वा तु फलद्वयम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी ॥ १ ॥ अथापश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नागधिप ॥ पञ्चभूतप
 रित्यक्तं शोच्यं तं स्वतनूद्वयम् ॥ २ ॥ मुमोह दृष्ट्वा तं पुत्रं पुनः संज्ञामथालभत् ॥ लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ॥ ३ ॥
 शिशुना नीडादक्कष्य धात्री तं प्रक्रीडयामास ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वागन्तो पूजनीम् ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ पातव्यो रक्षणीयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ "मत्तं प्रमत्तं उन्मत्तः भान्तं कुब्जो मुमुक्षितः । त्वरमाणश्च भीतश्च
 सुप्तः रूपी च ते दश ॥" इति ज्ञेयो दृगानो धर्मो निर्विकल्पिक गता प्राप्ता दशधर्मगता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अजयम् अधिनाशि ॥ १६ ॥ १७ ॥ अचमुप
 पूजनीयोवाच ॥ न तु त्वमागता पुन वागन्ती परिसर्पसि ॥ कुर्वन्मादृशदक्षाणि अव्यक्तकलया गिरा ॥ ४ ॥ व्यादितास्य धुवार्तश्च पीतेना
 स्येन पुत्रक ॥ शोणेन तालुना पुत्र कथमद्य न सर्पसि ॥ ५ ॥ पक्षाभ्यां त्वां पीरञ्ज्य ननु वाशाभि चाप्यहम् ॥ चीचीकृचीति वाशान्त त्वामद्य
 न शृणोमि किम् ॥ ६ ॥ मनोरथो यस्तु मम पश्येय पुत्रक कदा ॥ व्यासास्य वारि याचन्तं स्फुरत्पक्ष ममाग्रत ॥ ७ ॥ स मे मनोरथो भग्नस्त्वयि
 पञ्चतमागते ॥ विलप्येव बहुविध राजानमथ साञ्जवीत् ॥ ८ ॥ ननु मूर्द्धाभिपिक्तस्त्व धर्म वेत्सि सनातनम् ॥ अथ कस्मान्मम सुत धान्या
 यातितवानसि ॥ ९ ॥ तव पुत्रेण चारुप्य क्षत्रियायम रास मे ॥ न च नून शुता तेऽभूद्वियमाङ्गिरी श्रुति ॥ १० ॥ शरणागत क्षुधार्तश्च
 शत्रुभिश्चाप्युपद्रुत ॥ चिरोपितश्च स्वर्गदे पातव्यः सर्वदा भवेत् ॥ ११ ॥ अपालयन्नरो याति कुम्भीपाकमसंशयम् ॥ कथमस्य हविर्वैवा रुद्धन्ति
 पितर स्वयाम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाराज दशधर्मगता सती ॥ शोकात्तो तस्य बालस्य चक्षुषीं निर्विभेद सा ॥ १३ ॥ कस्याभ्यां राजपुत्रस्य
 ततस्तच्चतुरस्तुत् ॥ हत्वा धान्य नृपसुनमुत्पात त्तोऽञ्चरम् ॥ १४ ॥ अथ राजा सुतं दृष्ट्वा पूजनीयासुवाच ह ॥ विशोका भव कस्याणि कृत
 ते भीरु गोभनम् ॥ १५ ॥ गतराका निवर्तस्व अजयं सस्यमस्तु ते ॥ पुरेव वस भद्र ते निवर्तस्व रमस्व च ॥ १६ ॥ पुत्रपीडोद्भवश्चापि न कोप
 परमस्त्वयि ॥ ममास्ति सखि भद्र ते कर्त्तव्यं च कृत त्वया ॥ १७ ॥ पूजनीयोवाच ॥ आत्मोपम्येन जानामि पुत्रसंवेह तवाप्यहम् ॥ न चाह वस्तु
 भिच्छामि तव पुत्रमचतुपम् ॥ कृत्वा वै राजशार्दूल त्वद्देहं कृतकित्तिपा ॥ १८ ॥ गाथाश्चाप्युरानोगीता इमाः शृणु मयेरिताः ॥ कुमित्र च कुदेश
 च रुगजान कुसौहृदम् ॥ कुपुनं च कुमार्यां च दूरतं परिकर्षयेत् ॥ १९ ॥ कुमित्रे सौहृद नास्ति कुमार्यां कुतो रति ॥ कृत पिण्ड कुपुत्रे
 वै नास्ति सत्य कुराजनि ॥ २० ॥ कुसौहृदे क विश्वास कुदेशे न तु जीव्यते ॥ कुराजनि मय नित्य कुपुत्रे सर्वतोऽमुत्सम् ॥ २१ ॥ अपकारिणि
 विषम य करोति नरायम ॥ अनायो दुर्बलो यद्भन्न चिर स तु जीवति ॥ २२ ॥ न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्रय
 मुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति ॥ २३ ॥ राजमेविषु विश्वास गर्भसकरितेषु च ॥ य करोति नरो मुढो न चिर स तु जीवति ॥ २४ ॥
 रुन्वा रुन्वं न इच्छामि ॥ २५ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥

अपीति ॥ प्रावारः विपीलः मृंगळा इति महाराष्ट्रः । स हि पूर्वपक्ष एव पक्षोत्पत्तौ उत्पत्त्यायः पतन् पक्षिभिर्मयित इति प्रसिद्धम् । अन्ये तु प्रावारः पाश्चात्त्येषु पापर इति प्रसिद्धः । स किल कुठ्यवृक्षादिगह्वरे प्राप्य उत्पद्यते स च पक्षोत्थाने सहसा उच्चैरुत्पत्य भूमौ पतितः पक्षिभिः स्वायते तद्वदिति व्याचख्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आर्द्रः

अप्युन्नतिं प्राप्य नृपात्यवारः कीटको यथा ॥ स विनश्यत्यसंदेहमहैवमुशना नृप ॥ २६ ॥ अपि मार्दवभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् ॥ अरि ना शयते नित्यं यथा वल्लिर्महादुमम् ॥ २६ ॥ मृदुगर्दः कृशो भूत्वा शनैः संलीयते रिपुः ॥ वल्मीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कृन्तति ॥ २७ ॥ अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः ॥ जघान नमुचि पश्चादप्यां फेनेन पार्थिव ॥ २८ ॥ सुप्तं मत्तं प्रमत्तं वा वातयन्ति रिपुं नराः ॥ विपेण वह्निना वाऽपि शस्त्रेणाप्यथ मायया ॥ २९ ॥ न च शेषं प्रकुर्वन्ति पुनर्वैरभयान्नराः ॥ घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमासुपमां नृप ॥ ३० ॥ शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ॥ पुनर्वर्धेत संभूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ ३१ ॥ हसते जल्पते वैरी एकपात्रे भुनक्ति च ॥ एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किल्बिषम् ॥ ३२ ॥ कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ॥ पुलोमानं जघानाजौ जामाता सञ्शतक्रतुः ॥ ३३ ॥ निधाय मनसा वैरं प्रियं वत्तीह यो नरः ॥ उपसर्पेन्न तं प्राज्ञः कुरङ्ग इव लुब्धकम् ॥ ३४ ॥ न चासन्ने निवस्तव्यं सर्वैरे वर्धते रिपौ ॥ पतयेत्तं समूलं हि नदीरय इव द्रुमम् ॥ ३५ ॥ अभिग्रादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोऽस्मीति विश्वसेत् ॥ तस्मात्प्राप्योन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः ॥ ३६ ॥ इत्येता ह्युशनोगीता गाथा धार्या विपश्चिता ॥ कुर्वता चात्परक्षां वै नरेण पृथिवीपते ॥ ३७ ॥ मया सकिल्बिषं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् ॥ पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मान्नो विश्वसे त्वयि ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाऽऽकाशे पतङ्गिनी ॥ इत्येतत्ते मयाऽऽख्यातं पुराभूतमिदं नृप ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र यद्वृत्तं पूजनयिया ॥ श्राद्धं च पृच्छसे यन्मां ग्रुधिष्ठिर महाभते ॥ ४० ॥ अतस्ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥ गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ४१ ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं सुकृतस्य च ॥ तन्निबोध महाराज सप्तजातिषु भारत ॥ ४२ ॥ सगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि ॥ ब्रह्मदत्तनृ तीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चटकाख्यानं नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्निग्धः ॥ २७ ॥ हरिस्त्रिन्दः फेनेन वज्रगर्भेण ॥ २८ ॥ मत्तं मयादिना प्रमत्तम् अनवहितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धार्या हृदीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां चटकाख्यानं नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कर्मणिगे तथा न्याये द्विदो वीद्व्या पितृस्त ॥ शुभाशुभतरां योनिं शनोतीति निरूप्यते ॥ १ ॥ भादे शसंगिरु परिसमाग्य प्रकृत भादमाहारम्यमेवानुसयते—भाद इति ॥ प्रति
 शिव भुवनकुलुशुभश्रादिवाण्डुल्यन महन्न शान । योगप्राप्तो मोक्षः प्रसात्त्यैक्य या ॥ ३ ॥ यत्फल प्राप्तमिति संवत् ॥ समजातिषु समज मसु भारद्वाजकौशिकव्याधमृगचक्ष्या
 इदमभात्रियदायादौषु भरद्वाजपुत्रदेवमादादितानगरभ्य गणना । ततः भादाव निर्बन्ते सपयते बुद्धि क्षानम् ॥ २ ॥ पीठया गोर्हिसया ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथा नामानुरूपैः कर्मभि
 र्भि पालोरुपपदगी सममः से विपदि मनु गीलपस्पेदि परलोकार्थी ॥ ५ ॥ कौशिकस्य विद्याभिरुप सुताः ये पूर्वं विश्वामित्रेण यता अन्तान्वया प्रजाभक्षेति त पते

माकण्डेय उवाच ॥ भादे प्रतिष्ठितो लोक श्रद्धे योग प्रवर्तते ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्यामि श्राद्धस्य फलमुत्तमम् ॥ १ ॥ नक्षदत्तेन यत्यास सप्तस्त्रातिषु
 भात ॥ तत एव हि धर्मस्य बुद्धिनिर्वर्तते शने ॥ २ ॥ पीठयाप्यय धर्मस्य कृते श्राद्धे पुराणय ॥ यत्प्राप्त ब्राह्मणे पूर्वं तन्निबोध महामते ॥ ३ ॥
 ततोऽयं तात धर्मिष्ठान्कुहक्षेत्रे पितृव्रतान् ॥ सनत्कुमारनिर्विद्यानपश्यं सप्त वै द्विजान् ॥ ४ ॥ विष्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा त्रिषु ॥ वागबुष्टः
 क्रोधनो हिंस्र पिणुन कवितेज च ॥ लम्बुम पितृवर्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ५ ॥ कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गार्ग्यस्य भारत ॥ पितर्युपरते
 सर्व नतवन्तस्तदाऽभवन् ॥ ६ ॥ विनियोगाद्विरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकलयन् ॥ समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ॥ ७ ॥ तेषां पथि क्षुधातानां
 गाल्या मोहाच्च भारत ॥ क्रूर बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिसितु तदा ॥ ८ ॥ तान्कवि खसुमन्नेव याचेते नेति वै तदा ॥ न चाराक्यन्त ते ताभ्यां तदा वार
 यितुं द्विजा ॥ ९ ॥ पितृवर्ती तु यस्तेषां नित्य श्राद्धाद्विको द्विजः ॥ स सर्वान्नवीन्द्रातुं कोपाद्धर्मे समाहित ॥ १० ॥ यद्यवश्यं प्रदन्तव्या पितृनुद्दिश्य
 माध्विमाम् ॥ प्रकुरुमिहि गां सम्यक्सर्व एव समाहिता ॥ ११ ॥ एवमेपापि गोर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशय ॥ पितृनभ्यव्यर्च्य धर्मेण नाधर्मोऽस्मा
 न्भविष्यति ॥ १२ ॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गां ततः ॥ पितृभ्य कल्पयित्वेनामुपायुञ्जन्त भारत ॥ १३ ॥ उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य
 न्यवेदयन् ॥ शार्दूलेन कृता चेनुर्वत्सोऽयं गृध्रातामिति ॥ १४ ॥ आर्जवात्स तु त यत्स प्रतिजग्राह वै द्विज ॥ मित्योपचर्ये ते तं तु गुरुमन्यायतो द्वि
 जा ॥ कालेन समयुज्यन्त सर्व एवायुषः क्षये ॥ १५ ॥ ते वै कृतया हिंसा अनार्यत्वाद्दूरो तथा ॥ उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोढरा ॥ १६ ॥
 पद्माग्न तेषां मध्ये वाग्नुगदय मम येषां मन्त्रातिराघ्राः ॥ गुण्दा इत्यादिभुविप्रविदा ॥ १७ ॥ उपरते शाप दत्त्वा उदासीने सति व्रतन्त्वो गार्ग्यस्य गुरोः ब्रह्मचर्यार्थं वास ऊवकत्वा ।
 ममरुज्जपन् व्रतनतपन् । ममानवत्सां कपिलवत्साम् । न्यायागतामिति निरोपणात् श्रोत्रध्यापहोऽप्यो दोष इति गम्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भाद्विक नित्यभादकृतम् ॥ १० ॥
 नक्षत्रादि विमया मापयेमहि । "क हिमायाम्" इत्यस्य रूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपायुञ्जन्त अपक्षयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

लुब्धकस्यात्मजा अष्टुप्यन्तेति सन्धः ॥ १७ ॥ स्मृतिः पूर्वजातिस्मरणम् । प्रत्यवमर्याः स्वकृतकर्मजन्तुसन्धानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हिंसायां मृगयायामपि धर्मो
बालगर्भिणीमैथुनासक्त्यादिवर्जनं तत्र रतैः ॥ २२ ॥ अवासजन्तु अनशनादिनाङ्गजम् ॥ २३ ॥ तेन मातापितृपूजनेन त्रासाच्च हिंसाधर्मस्तत्वेन भयानि चोत्पाद्य जातिस्म
रत्वं सविमतत्वं च कर्मद्वयफलाभित्यर्थः ॥ २४ ॥ उन्मुख इति ॥ यः पूर्वं वायुदुष्टः स नित्यं परानिन्दनोन्मुखत्वादूर्ध्वमुख एव जातः । क्लेशेन आहारं गृह्णीतीत्यर्थः । क्रोधनस्तु
नित्यं परोद्वेजकत्वात् स्वयमपि नित्यसंव्रतोऽभूत् । एवं पिशुनः स्तब्धकर्णो बाधोऽभूत् । हिंस्रो विलोचनोऽन्धोऽभूत् । कविः पण्डितोऽभूत् । स्वप्नमो वस्मरः ग्रथेष्टाहारोऽ
लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मनस्विनः ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा ॥ १७ ॥ स्मृतिः प्रत्यवमर्याश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् ॥
जाता व्याधा दशांशेषु सप्त धर्मविचक्षणाः ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिस्ताः सर्वे लोभानृतविवर्जिताः ॥ तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् ॥ १९ ॥
शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ॥ नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन्नाधिप ॥ २० ॥ निर्वैरो निर्द्विषः शान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ॥
वैधसो मातृवर्ती च व्याधाः परमधर्मिकाः ॥ २१ ॥ तैरेवमुपैतस्तात हिंसाधर्मरतैः सदा ॥ माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोपितः ॥ २२ ॥ यदा
माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा ॥ तदा धनं चैव ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासजन् ॥ २३ ॥ शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः ॥ त्रासानु
त्पाद्य संविग्ना रम्ये कालक्षरे गिरौ ॥ २४ ॥ उन्मुखो नित्यविव्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ॥ पण्डितो वस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः ॥ २५ ॥
तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसंभवम् ॥ आसन्वनचराः क्षान्ता निर्द्वन्द्वा निष्पारिग्रहाः ॥ २६ ॥ ते सर्वे शुभकर्मणः सधर्माणो वनेचराः ॥ योगधर्म
मनुप्राप्ता विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ २७ ॥ जहुः प्राणान्मरुं साध्य लब्धाहारास्तपस्विनः ॥ तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ॥ तथैवाद्यापि
दृश्यन्ते गिरौ कालक्षरे द्रुप ॥ २८ ॥ कर्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्जिताः ॥ शुभाच्छुभतरां यानि चक्रवाकत्वमागताः ॥ २९ ॥ शुभे
देशे शरद्वीपे सप्तैवासञ्जलौकसः ॥ त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥ ३० ॥ निःस्पृहो निर्ममः क्षान्तो निर्द्वन्द्वा निष्पारिग्रहः ॥ निर्द्व
तिर्निभृतश्चैव शकुना नामतः स्मृताः ॥ ३१ ॥ ते तत्र पक्षिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः ॥ निराहारा जहुः प्राणांस्तपोयुक्ताः सारित्ते ॥ ३२ ॥
भूत् । पितृवर्ती तु श्राद्धकर्तृत्वात् नादी गानमुखमोकाऽभूत् । ताद्वि मृगणाम् अत्यन्तं प्रियम् इत्यन्यन्यामता तेषां ज्ञेया ॥ २५ ॥ अनुध्यान्तः अनुध्यायन्तः ॥ २६ ॥
सधर्मणः समानाः अहिंसादयो धर्मो येषां ते ॥ २७ ॥ मरुर्निर्जलो देयः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेत्यर्थः । गिरिशृङ्गाच्चिपत्येत्यन्ये । “मरुर्नां गिरिधन्वनोः” इति
मेदिनीपदस्थानानि पदचिह्नानि सार्द्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शरद्वीपे जलद्वीपे । “शरस्तेजनके चाणे दध्यग्रे ना शरं जले” इति मेदिनी । सहचरीधर्मं मैथुनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पञ्चम इति चतुर्थस्य नाम ॥ ३६ ॥ पञ्चमो वाङ्मृगदिपु पञ्चसद्वरुणः। कविनामा समये जन्मनि भाविनि पाञ्चिको नाम राजाऽमात्योऽभूत् ।
 षष्ठ- रामम् म- कण्ठगिम्नाना भावी । मलयः पितृवर्ती स ब्रह्मदत्तो भावी ॥ ३७ ॥ निर्वृत्त्या निपत्य। प्रविमानात् पूजजम्भकर्मरुणात् ॥ ३८ ॥ ब्रह्म वेदे भुव पाठवोऽर्थस्त्वया
 विन्तमुत्त ३० प ८० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वत-त्राम्य सुतमो हम् ॥ ४३ ॥ निष्फलेन नि सुत्सेन ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे दीक्षयामेकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥ ४५ ॥

अथ ते सोदग जाता इमा मानसचरिण ॥ जातिस्मरा सुसयुक्ता ससेव ब्रह्मचरिण ॥ ३३ ॥ विप्रयोनौ यतो मोहान्निम्योपचरितो गुरु ॥ ति
यग्याने(ततो जप्ताः ससारे परिव्रजसु ॥ ३४ ॥ यतश्च पितृवाक्यार्थं कृत स्वार्थे व्यवस्थिते ॥ ततो ज्ञानं च जर्ति च ते हि प्राप्नुयुणोत्तराम्
॥ ३५ ॥ सुमना शुचिवाक्शुद्ध पञ्चमन्त्रिच्छद्दर्शनं ॥ मुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृता ॥ ३६ ॥ पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत ॥
पष्ठन्तु कण्डरीकोऽसद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥ ३७ ॥ तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै ॥ योगस्य चापि निर्वृत्या प्रतिभानाच्च शोभनात् ॥ ३८ ॥ पू
यजातिषु यद्ब्रह्म धृत गुरुकुलेषु वै ॥ तथैवावास्थिता बुद्धिः ससारेष्वपि वर्तताम् ॥ ३९ ॥ ते ब्रह्मचारिण सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवाविन ॥ योगधर्ममनु
ध्यान्तो विहगन्ति स्म तत्र ॥ ४० ॥ तेषां तत्र विहङ्गनां चरतां सहचारिणाम् ॥ नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वयः ॥ ४१ ॥ विभ्राज
मानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः ॥ श्रीमानन्तः पुरवृतो वन तप्यविवेश ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्रश्च विहङ्गोऽसौ स्पृहयामास तं नृपम् ॥ दृष्ट्वा यान्तं श्रि
योपेतं भव्यमहर्मादरा ॥ ४३ ॥ यद्यस्ति सुदृढं किञ्चित्तपो वा नियमोऽपि वा ॥ खिन्नोऽस्मि सुपवासेन तपसा निष्फलेन च ॥ ४४ ॥ इति
श्रीमद्भारते खिलेषु हरिवरो हरिश्चरपवणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तं चक्रवाको द्वावचतुः सहचारिणौ ॥
आर्त्ता ते सचिवौ स्यावस्तव प्रियदितेपिणो ॥ १ ॥ तथेत्युक्त्वा च तस्यासीत्तदा योगात्मिका मतिः ॥ एव ते समयं चक्रुः शुचिवाक्स्तमुवाच ह
॥ २ ॥ यस्मात्प्रधानस्त्व योगधर्ममपास्य वै ॥ एव वर प्रार्थयसे तस्माद्राक्यं निबोध मे ॥ ३ ॥ राजा त्वं भविता तात काम्पित्ये नात्र
सुगणः ॥ भविष्यतः सुखायौ च द्वाविमौ सचिवौ तव ॥ ४ ॥ शक्त्वा चाऽनभिमाप्यास्तांश्चत्वारश्चकुरण्डजाः ॥ तस्मिन्भीप्सतो राज्यं व्यभि
चाग्र्यधोपेतान् ॥ ५ ॥ शक्त्वा स्वगात्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः ॥ तानयाचन्त चतुरस्रयस्ते सहचारिणः ॥ ६ ॥

शान्तिं दूरीं गता अण्डजैरण्डजाग्र ॥ पुनस्तेषु प्रसादेषु प्रसभैः कृत ईर्यति ॥ १ ॥ एतस्त्वम् ॥ १ ॥ शुश्रूषाकृ द्वितीयो हस्तः ॥ २ ॥ वाक्यं शाण्डकपम् ॥ ३ ॥ शाण्डेवाह-
 गजेति ॥ ४ ॥ ते पन्थागन्तीनीन गृहशान्ति भाष्यान् भाष्यान् गानान्नान् चकुः ॥ शाण्डे ऐणुः व्यभिचारप्रशर्पितानिति ॥ व्यभिचारो योगधर्मप्रदा ॥ ५ ॥ चतुरः पशुभिरुद्वल्पाकाश ॥ ६ ॥

सर्वेषां वचनात् वचनं प्राप्य वचोऽब्रवीत् । अहभावः सन्निर्वाणः ॥ ७ ॥ अस्य अनेन कृतेन उपदेशेनेति शेषः ॥ ९ ॥ उपदेशमेवाह-गामिति ॥ प्रोक्षयित्वा प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः
सर्वेषां वचनात् वचनं प्राप्य वचोऽब्रवीत् । अहभावः सन्निर्वाणः ॥ ७ ॥ अस्य अनेन कृतेन उपदेशेनेति शेषः ॥ ९ ॥ उपदेशमेवाह-गामिति ॥ प्रोक्षयित्वा प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः
संस्कृत्य धर्मेण पितृयज्ञविधिना अस्माकम् अस्माभिस्तां पितृभ्य उपकल्प्य ज्ञानयोगः प्राप्तः इति शेषः तस्य विशेषणं योगसाधन इति ॥ १ ॥ इमं वक्ष्यमाणं संतव्याथा दशार्णोद्विति
श्लोकद्वयरूपम् । पुरुषान्तरितं पुरुषान्तरव्यवधानेन उच्यते ॥ १ ॥ इति श्रीहरिवंशो दीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ त्रयोविंशे चतुर्भिर्त्योक्तं तत्र तथाऽभवत् ॥ काम्यिल्ये
तेषां प्रसादं ते चक्रुरथैतान्मुमनाऽब्रवीत् ॥ सर्वेषामेव वचनात्प्रसादानुगतं वचः ॥ ७ ॥ अन्तवान्भवित्वा शापो युष्माकं नात्र संशयः ॥ इतश्च्युताश्च
मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथा ॥ ८ ॥ सर्वसत्स्वरुतज्ञश्च स्वतन्त्रोऽयं भविष्यति ॥ पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्य प्राप्तः कृतेन वै ॥ ९ ॥ गां प्रोक्षयित्वा धर्मेण
पितृभ्य उपकल्प्य ताम् ॥ अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः ॥ १ ॥ इमं च वाक्यसंदर्भं श्लोकमेकमुदाहृतम् ॥ पुरुषान्तरितं श्रुत्वा ततो योग
मवाप्स्यथा ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ अथ मार्कण्डेय उवाच ॥ ते योगधर्मनिरताः
सप्त मानसचारिणः ॥ पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः ॥ १ ॥ उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हैमगर्भस्तु सप्तमः ॥ वाय्वम्बुभक्षः सततं शरीराण्यु
पशोषयन् ॥ २ ॥ राजा विभ्राजमानस्तु वपुषा तद्धनं तदा ॥ चचारान्तःपुरवृत्तो नन्दनं मधवानिव ॥ ३ ॥ स तानपश्यत्स्वचरान्योगधर्मात्मकान्पु
निर्वेदाच्च तमेवार्थमुध्यायान्पुरं ययौ ॥ ४ ॥ अणुहो नाम तस्याऽऽसीत्युत्रः परमधार्मिकः ॥ अणुधर्मगतिर्नित्यमणुं सोऽध्यगमत्पदम् ॥ ५ ॥ प्रादा
त्कन्यां शुकस्तस्मै कृत्वा पूजितलक्षणाम् ॥ सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्मतां सदा ॥ ६ ॥ सा ह्युद्दिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनीषिणी ॥ सन
त्कुमारेण तदा सन्निधौ मम शोभना ॥ ७ ॥ सत्यधर्मभृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेया कृतात्मभिः ॥ योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥ ८ ॥ यथा ते
कथितं पूर्वं पितृकल्पेषु वै मया ॥ विभ्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः ॥ ९ ॥ आमन्य पौरात्रीताऽऽत्मा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥
प्रायात्सरस्तपश्चर्तुं यत्र ते सहचारिणः ॥ १ ० ॥ स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपाः ॥ त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेपे सरसस्तस्य पार्श्वतः ॥ १ १ ॥
तस्य संकल्प आसीच्च तेषामेकतरस्य वै ॥ पुत्रत्वं प्राप्य योगेन युज्येयमिति भारत ॥ १ २ ॥
भोच्यते जन्म तेषां कुवल्लुट्टये ॥ १ ॥ ते योगेति ॥ ते हंसाः उपशोषयन् शोषितवन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ अहभाव आर्षः ॥ २ ॥ वपुषैव चचार न तु यानेन ॥ ३ ॥ अपश्यत् एकाग्रया
दिना बाह्यलक्षणेन योगधर्मात्मकान् ज्ञातवान् ॥ निर्वेदाच्च पक्षिष्वपि योगोऽस्ति मानुषेषुपि मयि नास्तीति विद्वग्भिस्त्यात्मन्यौदासीन्यात् ॥ ४ ॥ अणून् सूक्ष्मान् अर्थान् हन्ति प्राप्नो
तीत्यणुहपदं निर्वर्त्तिका अणुधर्मेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पितृणां बर्हिषदां कन्या पीवरीनाम्नी ॥ ७ ॥ योगा स्वयं योगवती ॥ ८ ॥ यत्र ते हंसाः ॥ ९ ॥ १ ॥ तस्म्येति ॥ योगिनः पुत्रो योगवानिव

भविष्यतीति भावः ॥ १० ॥ तप मरो मानमात्मपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तप मरो मानमात्मपम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

[illegible]

॥ ३ ॥ एतदेव व्याकरोति—कदाचिदिद्यादिना ॥ २ ॥ पिपासिकस्य रुतं शब्दम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रीडित्वेन तु ब्रीडिता स्वयं योगाचार्यमुवाच्यात् । बहुतिथं बहुकालमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विद्यया योगवलेन ॥ ९ ॥ मां प्रत्याग्रयस्व मम प्रतीदिमुत्पादय ॥ १० ॥ परम् अत्यन्तम् आपन्नः आपद्ग्रस्तोऽभूत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ ११॥ अन्तरमस्मरम् ॥ १६॥ सरःप्रावः सरसि स्रव ॥ १७॥ शम्भस्य पाञ्चालः ॥ १८॥ इदमन्तरमित्येव अयमस्मर इति मत्वा ॥ १९॥ २०॥ ते इति ॥ तेषां मध्येऽग्निं
नात्वा रुन्निनाभत्तारो वपयति शेपः । पूर्वं त्रय इति शेपः । अग्नीन्दिष्य योगाद् भवतया विशीर्णां स्य ॥ २१॥ २२॥ सस्तरश्मिप्रतोदौ ताभित्यत्र समुदायिषमेण समुदायो
विशेष्यते । तदं विवन्त्वावित्यत्र विषदपिषसमुदाये विषन्त्वाविति वत् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्र्यच्छत्रिसमुदाये वा छिन्नसभायाञ्छत्रिण इति विशेषणं वक्ष्यते । एव पठितव्य
चतुर्णां तु पिता योऽसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ श्लोक सोऽधीत्य पुत्रेभ्य कृतकृत्य इवामवत् ॥ १५॥ स राजानमथान्विच्छन्सहमन्त्रिण
मच्युतम् ॥ न ददशान्तर किञ्चिज्भ्योऽपि आवयितुं तदा ॥ १६॥ अथ राजा सरःप्रातो लब्ध्वा नारायणाद्वरम् ॥ प्रविशेशं पूर्णं प्रीतो रथमारुह्य
काञ्चनम् ॥ १७॥ तस्य रश्मीन्स्तरयद्वात्सकण्ठीको द्विजर्षभः ॥ चामरं व्यजनं चापि वाग्ध्वजः समवाक्षिपत् ॥ १८॥ इदमन्तरमित्येव ततः
स ब्राह्मणस्तदा ॥ श्रावयामास राजानः श्लोकं तं सचिवो च तौ ॥ १९॥ समं व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ॥ चक्रवाका शरद्वीपे हसा
सरणिं मानने ॥ २०॥ तेऽभिजाता कुल्लेहे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूय किमवसीदथ ॥ २१॥ तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मवृत्तो
नराधिपः ॥ सचिवश्चास्य पाञ्चाल्य कण्ठरीकश्च भारता ॥ २२॥ सस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनाबुभौ ॥ हृष्ट्वा बभूवुरस्वस्था पौराश्च सुहृदस्तथा
॥ २३॥ सुहृतमेव राजा स सह तान्भ्यां रथे स्थितः ॥ प्रतिलभ्य ततः सन्नां प्रत्यागच्छदरिन्दमः ॥ २४॥ ततस्ते तत्सरं स्मृत्वा योगं तमुप
लभ्य च ॥ ब्राह्मणं विपुलैरर्थभोगैश्च समयोजयन् ॥ २५॥ अभिपिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम् ॥ जगाम ब्रह्मवृत्तोऽयं सदारो वनमेव ह
॥ २६॥ अथैनं सत्रतिर्थेण देवलस्य सुता तदा ॥ उवाच परमप्रीता योगाद्वनगतं नृपम् ॥ २७॥ जानन्त्या ते महाराजं विपिलिकरुतश्चताम् ॥
चोदितं क्रोधमुद्दिश्य सक्तं कामेषु वै मया ॥ २८॥ इतो कथं गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ॥ तव चान्तर्हितो योगस्ततः सस्मारितो मया
॥ २९॥ स राजा परमप्रीतः पत्न्या श्रुत्वा वचस्तदा ॥ प्राप्य योगं वलादेव गतिं प्राप सुधुर्लभाम् ॥ ३०॥ कण्ठरीकोऽपि चर्मोत्मा साङ्ख्य
योगमनुत्तमम् ॥ प्राप्य योगगतिः सिद्धौ विशुद्धस्तेन कर्मणा ॥ ३१॥

जनास्तिथिः ॥ २३॥ प्रत्यागच्छत् पुरमिति शेपः ॥ २४॥ तं योगं पूर्वजन्तानि आप्यस्तम् ॥ २५॥ अथैनमिति ॥ या गुरोर्दोग्ध्री कैशिकदायादेः विप्रार्थं प्रमुक्त
मेव भाषारूपेण राजानमेव योगं स्मारितवती प्रत्युपकारादेति कैशिकोराणिर्द्धं कथामाचक्षते । योगादेतो ॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ साङ्ख्यं प्राप्य योगमिति
योगतिथिः । पाठान्तरे माङ्क्यं योगमिति च ग्राह्येऽप्येषः ॥ ३१॥

क्रमं वैदिकप्रसिद्धं प्रणीय विरच्य शिक्षां वर्णानां स्थानकरणयत्नपूर्वकमुच्चारणसंग्रहमायम् ॥ ३२ ॥ एतत् आद्धमाहात्म्यम् ॥ ३३ ॥ तेषां वाग्दुष्टादीनाम् ॥ ३४ ॥ परिवर्तितं सर्वभावेन विष्ठति ॥ ३५ ॥ तेनैव हृदि योगावस्थानेन ॥ ३६ ॥ एवमिति ॥ आद्धस्य फलं पितृणां वृषिः सा च सोमप्यायनद्वारा भवति । “तदेतदेवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति” इति सोमस्य देवान्नलश्रवणात् देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ये तु भूमौ सन्ति तेषां सोमद्वारेव तृप्यन्तीत्याह—सोमो हीति ॥ भूमिस्थान् पितॄन् इति सोमस्य देवान्नलश्रवणात् देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति स्मृतेः । ब्राह्मणाऽप्यौ स्मार्ताप्यौ श्रौताप्यौ वा पितॄन्दिश्य यद्धुतं तदादित्यं गच्छति । दिव्यौषध्यादिद्वारा सोमस्तर्पणीत्यर्थः । एतेन “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपविष्ठते” इति स्मृतेः । ब्राह्मणाऽप्यौ स्मार्ताप्यौ श्रौताप्यौ वा पितॄन्दिश्य यद्धुतं तदादित्यं गच्छति । आदित्यस्य सुभुम्पात्त्वेन रश्मिना सोमस्याप्यायनं भवति । ततः पितॄणां तृप्तिरिति सर्वां पूर्वां पूर्ववादादित्य एव आद्धदेवो मुख्य इत्युच्यते । पूर्वकृतस्य कथं वै आद्धदेवत्वमा

क्रमं प्रणीय पाञ्चाल्यः शिक्षां चोत्पाद्य केवलाम् ॥ योगाचार्यगतिं प्राप यशश्चायं महातपाः ॥ ३२ ॥ एवमेतत्परावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ॥ तद्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः ॥ ३३ ॥ ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ॥ तिर्यग्योनिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ॥ योगधर्मो हृदि सदा परिवर्त्तति भारत ॥ ३५ ॥ स तेनैवानुबन्धेन कदाचिच्छभते शमम् ॥ ततो योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभाम् ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेतत्परा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ॥ आद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्याप्यायनाय वै ॥ ३७ ॥ सोमो हि भगवान्देवो लोकस्याप्यायनं परम् ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले शु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पिता सोमस्य वै राजञ्जेत्रेड्विर्भगवानृषिः ॥ ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १ ॥ तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्युतः ॥ कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः ॥ २ ॥ अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम तपो येन ततं महत्पुरा ॥ त्रीणि वर्षा सहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ४ ॥ तत्रोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह ॥ सोमत्वं तनुरापदे महासत्त्वस्य भारत ॥ ५ ॥

दित्यस्य विवस्वत इति प्रथस्य निगूढमिति दिक् ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पञ्चविंशे तथाऽध्याये सोमस्यात्रेः समुद्भवः ॥ तस्यापत्यसमुत्पत्तिस्तस्माद्वंशश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥ पिता मानसात् संकल्पात् विधित्सतः विधातुमिच्छतः ॥ २ ॥ तत्र प्रजासर्गं तस्थौ निष्ठावानभूत् । अत एव सोऽत्रिः भूतानां शुभान्येव स्वतनयैः सह कर्मादिना आचचार ॥ ३ ॥ काष्ठादिवन्निष्प्रेष्टः ॥ ४ ॥ अनुत्तरं नाम मौनारूपं सर्वेन्द्रियनिग्रहरूपम् ॥ ५ ॥ अनिमिषस्य निमेषरहितस्येत्यनेन सूच्यो दिवाह्वाज्योतीरश्मिषु धारणा तस्याः बलसाम्यत्वं सोमवत् शुक्लभास्वरूपत्वं कीटभृङ्गन्यायेन ध्वेषसारूप्यं प्राप्त इत्यर्थः । महासत्त्वस्येत्यनेन तापकस्य रजसोऽभावात् शान्तप्रकाशतेजोरूपत्वं दर्शितं तन्वाः ॥ ५ ॥

भारितात्मन भुदग्गन्तमरागशुद्धमास्वरूपेण तेजसा रजिस्तररीरस्य नेत्राभ्यां नेत्रद्वयः सोमस्वरूपः । तत्कल्पं तेज ऊष्णमाचक्रमे । वारीति । वारि जल
 भूत्वा सुयोगेति ॥६॥ देव्या दिदेशता न च समराक्नुवन धारयितुम् ॥७॥ तास्य सकृदात् सर्वभावनः औपष्पादिद्वारेण सर्वेषामप्यायनकर ॥८॥ ताभि धाम्य सहैव
 युगादय ॥९॥ पतिन लघारुणेण स्थितम् आलोम्य ॥१०॥ रयस्वरूपमाह-स हीति॥वेदमय यदैदंलभिरिष निर्मित । धर्मो वियदादिः तत्स्वरूपो धर्मात्मा सत्य ब्रह्म सगृ
 ह्ये ज्ञानेन आत्ममार्गिकयत इति मत्तममह-वाजिस्थानीया यथा ॥११॥ परमात्मनि विष्णुरूपे अथ एन यागे सोमं रथेनानीय तस्य आतिथ्यार्थं वैष्णवीमिष्टिं निर्वपन्ति
 ऊष्णमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मन ॥नेत्राभ्यां वारि मुक्ताव दशाया द्योतयद्दिशः॥६॥त गर्भं विधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा॥ समेत्य
 धारयामासुन च ता समभक्नुवन् ॥७॥ स ताभ्य सहसेवाय दिभ्यो गर्भः प्रभान्वित ॥ पपात भासयल्लोकाञ्छतींशु सर्वमावन ॥८॥ यदा
 न गारणे भक्तास्तन्मय गभस्य ता विग ॥ ततस्ताभि सहैवागु निपपात वसुधराम् ॥९॥ पतित सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ रथमारो
 पयामास लोकानां हितकाम्यया॥१०॥स हि वेदमयस्तात धर्मात्मा सत्यसम्रह ॥युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि न श्रुतम्॥११॥ तस्मिन्निप
 तिते देवा पुत्रेऽत्र परमात्मनि ॥ तृणुब्रह्मग पुत्रा मानसा सप्त ये श्रुता ॥१२॥ तथैवाङ्गिरसस्तत्र शृगुरेवात्मजः सह ॥ ऋग्भिर्मर्यजुर्विष्णु
 लैरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥१३॥ तस्य संस्तुयमानस्य तेज सोमस्य भास्वत ॥ आप्यायमान लोकांस्त्रिभासयामास सर्वश ॥१४॥ स तेन रथ
 मुत्स्येन मागरान्तो वसुधराम् ॥ त्रि-सप्तकृतोऽतिपराश्वकाराभिप्रदक्षिणम् ॥१५॥ तस्य यच्चव्यावित तेज पृथिवीमन्वपद्यत ॥ औपध्यस्त।
 ममुद्रतास्तंजसा प्रज्वलन्त्युत ॥१६॥ तामिर्गार्ग्यस्रियो लोका प्रजाश्चैव चतुर्विधा ॥ पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो जगतीपते ॥१७॥
 स लब्धवतेजा भगवान्मस्तवेस्तेश्च कर्मभिः ॥ तपस्तेपे महाभाग पद्माना दशतीर्विश ॥१८॥ हिरण्यधर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् ॥
 निधिस्तासामभूदेव प्रत्यात स्वेन कर्मणा ॥१९॥

यात्रिकाः ॥१०॥ ऋग्भिरित्यननैर तदारुद्रानि तामा यपि लक्ष्यन्ते यदुल्लेख्युभि ॥१३॥ आप्यायमानम् “अशुरशुदे देव सोमाप्यापताम्” इति यन्त्रेण ऋत्विग्भिः पुटीक्रिय
 माण तेजो निर्ग मण्डलरुणेण स्थिता मर्वहीकानवभासयति ॥१४॥ स अथा तेन सोमवता रथमुत्पेन ॥१५॥ तस्य सोमस्य रूपवितं रथकेन क्षारितम् ॥१६॥ अथो
 देवनिर्मुक्तलोकाः चत्वारो नारगुर्वभिरीमया भूरादयो जरायुजादयश्चेत्यस्ये ॥१७॥ यया दशवारयासृजा नव नवतिरेष यदगुणिताः दशदशति । तेन दशतिरथदः पञ्चस
 मतिरेव गजरात्री । तेन महस्य पद्मानो रत्नगणामिष्यर्थः ॥१८॥ हिरण्यधर्णाः राजावत् शुक्ला । “हिरण्य स्वर्णरूप्ययोः” इति विश्वः । तामामयी निधिराजयः अथ एव मणिद्वार

चन्द्रो जलं क्षरति सूर्य इवाग्निम् । तेन यथाऽर्को भासो निधिरिव चन्द्रोऽगो निधिः ॥ १९ ॥ २० ॥ राजराज्येन साम्राज्यविधानेन ॥ २१ ॥ इन्दोः भार्या इति शेषः ॥ २२ ॥ सोमवतां
 पितॄणां वरः पतिः । “सोमः सुधांशुकर्पूरकुबेरपितृदेवते ।” इति विश्वः । सहस्रशत लक्षं गावो दक्षिणा यस्मिन् ॥ २३ ॥ हिरण्यगर्भः अङ्गिराः तस्याऽऽरण्यके सूत्रावतारत्वावगमात् ।
 हिरण्यगर्भत्वं ब्रह्मा यनिष्ठश्चतुर्मुखो वा ॥ २४ ॥ सदस्यः उपद्रष्टा । “सप्तदशऋत्विक्स्वष्ट्यं समदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवति” इति गृह्यत् ॥ २५ ॥ सद्
 स्वेभ्यः सम्भेभ्यः ॥ २६ ॥ सिनिः सिनीवाली खण्डपर्वणि या पूर्वाभावास्था सा सिनीवाली या उचरा सा कुहूः तत्साहचर्याचतुर्विपुष्टी अपि पूर्वोत्तरपौर्णमास्यौ सिषेविरे नित्यमिति

ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ बीजौपधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ २० ॥ सोऽभिषिक्तो महाराज राजराज्येन राजराट् ॥ लो
 कॉस्त्रीन्भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ २१ ॥ सप्तविंशतिमिन्दोस्तु दाशायण्यो महाव्रताः ॥ ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणांति या विदुः
 ॥ २२ ॥ स तत्राप्य महद्द्वज्यं सोमः सोमवतां वरः ॥ समाजह्रे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २३ ॥ होताऽस्य भगवानत्रिरध्वयुर्मगवान्भृशुः ॥
 हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ २४ ॥ सदस्यस्तत्र भगवान्हर्नारायणः स्वयम् ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मविभिर्भूतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणामददात्सोमस्त्रील्लोकानिति नः श्रुतम् ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत ॥ २६ ॥ तं सिनिश्च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः ॥
 कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ २७ ॥ प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ विराजाधिराजेन्द्रो दशधा भासयन्दिशः ॥ २८ ॥
 तस्य तत्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ॥ विबभ्राम मतिस्तात विनयादनयाऽऽहता ॥ २९ ॥ बृहस्पतेः स वै भार्या तारां नाम यशस्विनीम् ॥
 जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥ ३० ॥ स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह ॥ नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा ॥ स संरब्ध
 स्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥ ३१ ॥ उशनातस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ॥ स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वो बृहस्पतेः ॥ ३२ ॥

शेषः । अश्विन्यादयस्तु पर्यायेणैव तेवन्त इति भावः ॥ २७ ॥ प्राप्य ताभिः सहेति शेषः । अन्यथा तर्कान्तर्नैवैयर्थ्यापत्तिः अत एव स्वमूर्त्या सह दशधा दशभिः प्रकारैर्दिशो दृश भा
 सयन्नित्युक्तम् ॥ २८ ॥ विबभ्राम ऐश्वर्यमर्देन विनयात् चलिता । अन्तेन अनीत्या आहता ताडिता ॥ २९ ॥ अनयमेवाह—बृहस्पतेरिति ॥ ३० ॥ व्यसर्जयत् दत्तवान् । तस्मिन् सोमे
 बृहस्पतिः संरब्धो युक्तायोद्युक्तोऽभवत् । सार्द्धश्लोकः ॥ ३१ ॥ उशनेति ॥ तस्याकार्यकारित्वादसुरत्वं प्राप्तस्य सोमस्य दैत्यगुरुत्वादुशना शुकः पार्ष्णि जग्राह । तदाह । तस्मिन्नेव
 काले आङ्गिरसोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रः बृहस्पतेः पार्ष्णिग्रहोऽभूदिति द्वयोः संबन्धः । तत्र हेतुः । स हीति । स रुद्रो बृहस्पतेः पितुः आङ्गिरसः शिष्यः ॥ ३२ ॥

तेन गुरुपुत्रत्वेनेति । आजगवम् अजस्य गोम् शुक्रार्था निर्मितम् । अजस्य रुद्रस्य गौ वृषभ नन्दी तेन शिवसाख्यं प्राप्य योगात्कामरूपत्वं च प्राप्य यत्पूर्वं स्वशरीरमुत्सृष्ट
 तस्य शुद्धनजातम् आजमनमिति वा ॥ ३३ ॥ तेन रुद्रेण पूर्णा दैत्यानाम् ॥ ३४ ॥ तारकामय ताराणिभित्तत्वात्प्रधानम् ॥ ३५ ॥ शिष्टा वर्मपरा देवा बृहस्पतिपत्नीयाः तुषः दोषक
 उचुर्कं यजातं येषां वे गुरुवारहर्तुं सोमस्य पक्ष्मातिमस्तुषिता देवा ॥ ३६ ॥ ददौ मत्पर्ययत् ॥ ३७ ॥ अन्तःप्रसर्गं गर्भकवीम् ॥ ३८ ॥ अयोनी अरुथाने। तदेवाह। इपीकेसि । दत्सुहृन्व
 मम् अतिशयेन दत्सुनो हन्तारम् ॥ ३९ ॥ अभियत स्क्वेअसा विरश्चकार ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पप्रच्छ मातरं विना ब्रह्माणि गर्भस्य धातारं न वेदेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धाता गर्भस्याधापकं
 तेन स्रेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृहस्पते ॥ पार्थिव्याहोऽभवदेव प्रष्टव्याजगव घनु ॥ ४३ ॥ तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना ॥ चक्षिष्य दे
 त्यातुष्टुष्ट येनेषां नाशित यदा ॥ ४४ ॥ तत्र तदुद्धमभवत्प्रस्थ्यात् तारकामयम् ॥ देवानां दानवानां च लोकक्षयकर महत् ॥ ४५ ॥ तत्र गिष्टास्तु
 ये देवान्तुष्टुष्टिपिताश्चैत्र भस्त्र ॥ ब्रह्माणं शरण जगमुरविदेव सनातनम् ॥ ४६ ॥ ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शङ्करम् ॥ ददाग्निक्रिस्ते तारां स्वय
 मेव पितामह ॥ ४७ ॥ तामन्तःप्रसर्गं दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पति ॥ मदीयार्या न ते योनौ गर्भो धार्यं कथचन ॥ ४८ ॥ अयोनाबुत्सृजत सा
 कुमारं दत्सुहन्तमम् ॥ इपीकास्तम्यमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ४९ ॥ जातमात्रं स भगवान् देवानामसिपद्गु ॥ तत संशयमापन्ना
 इमामकथयन्सुरा ॥ ४९ ॥ सत्यं ब्रूहि सुत कस्य सोमस्याय बृहस्पते ॥ पृच्छयमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा ॥ ४१ ॥ तदा तौ शप्सु
 मारुत्य कुमारौ दत्सुहन्तम् ॥ तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयन् ॥ ४२ ॥ तदत्र तदप्य तद्वहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥ सा प्राज्ञ
 लिखत्वाचेदं ब्रह्माणं वरद प्रभुम् ॥ ४३ ॥ सोमस्येति महात्मानं कुमारं दत्सुहन्तमम् ॥ ततस्तं सूच्युपप्राप्य सोमो धाता प्रजापतिः ॥ ४४ ॥
 बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमत् ॥ प्रतिकूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुध ॥ ४५ ॥ उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥ तस्यापत्यं महाराजो
 वभूवेलः पुरुखा ॥ ४६ ॥ उर्वर्या जज्ञिरे यस्य पुत्रा सप्त महात्मनः ॥ प्रसव्यं धर्षितस्तत्र सोमो वै राजयक्ष्मणा ॥ ४७ ॥ ततो यक्ष्माभिधृतस्तु सोम
 प्रक्षीणमण्डलः ॥ जगाम शरणार्थीय पितरं सोऽत्रिमेव तु ॥ ४८ ॥ तस्य तत्तापशमनं चकारात्रिर्महतपाः ॥ स राजयक्ष्मणा मुक्तं त्रिया जज्वाल सर्वत ४९
 तत एव प्रजाया पति रेत सिद्धः पुत्रो नक्षत्रपतिरिति भावः । तथा च श्रुति । “जनपितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघ वेना कुरुते व तुमेवम्” इति ॥ ४४ ॥ सूर्योदयेऽर्कसो
 निष्पातनायेणास्त्वहन् एव भवति यदा तूदेति तदा उत्पात जनपतीत्याह । प्रतीति ॥ ४५ ॥ तत पुषात् वैराजो मनुस्त्वस्य पुत्रिका इहा ॥ ४६ ॥ यस्य पुत्ररक्षसः तत्र
 श्रीबाले निषिन्ने सति ॥ ४७ ॥ प्रक्षीणमण्डलः प्रजापतिरिति ।

॥ ५० ॥ १५१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ पण्डितो वर्ण्यते वंशः पुरुरवस एव च ॥ उर्वश्यामथ संप्राप्तिहेतावोऽपि दुर्लभा ॥ १ ॥ बुधस्येति ॥ ११ ॥
 शत्रुभिर्दुर्जय इति संबन्धः ॥ २ ॥ काम्यः कामनीयः ॥ ३ ॥ मानं देवभोग्याऽहं कथं मानुष गन्धेयमिति गर्वम् ॥ ४ ॥ तथेति ॥ दशादिसङ्ख्याष्टकं क्रमात् उत्तरस्थेन चैत्रया
 एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ॥ वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु ॥ ५ ॥ ० ॥ ॥ गन्धमरोग्यमायुष्यं पुण्यं संकल्पसाधनम् ॥ सोमस्य
 जन्म श्रुत्वेव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बुधस्य
 तु महाराज विद्वान्पुत्रः पुरुरवाः ॥ तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १ ॥ ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः ॥ आहर्ता चाग्निहो
 त्रस्य यज्ञानां च महीपतिः ॥ २ ॥ सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमैशुनः ॥ अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ॥ ३ ॥ तं ब्रह्मवादिनं क्षान्तं
 धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४ ॥ तया सहवसद्वाजा वर्षाणि दश पञ्च च ॥ पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च
 भारता ॥ ५ ॥ वने चैत्रये रम्ये तथा मन्दकिनीतटे ॥ अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६ ॥ उत्तरान्स कुरुन्याप्य मनोरथफलदुमान् ॥ गन्ध
 मादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥ ७ ॥ एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ॥ उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८ ॥ देशे पुण्यतमे चैव मह
 विभिरभिष्टुते ॥ राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुधी
 मानमावसुः ॥ १० ॥ विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ॥ दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ गान्धर्वी
 चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् ॥ देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं सम
 पद्यत ॥ ऐलं तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता ॥ १३ ॥ आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह ॥ अनग्रदर्शनं चैव सकामायां च भैशु
 नम् ॥ १४ ॥ द्वौ मेभौ शयनाभ्याशे सदा बद्धौ च तिष्ठतः ॥ घृतमात्रा तथाऽऽहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥ १५ ॥ यद्येप समयो राजन्यावत्कालं
 च ते दृढः ॥ तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वत्तः समय एव नः ॥ १६ ॥ तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत् ॥ एवं सा वसते तत्र पुरुरवसि
 भामिनी ॥ १७ ॥ वर्षाण्येकोनषष्टिस्तु तत्सक्ता शापमोहिता ॥ उर्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्वोऽश्विन्तयान्विताः ॥ १८ ॥
 दिस्थानाऽकेनान्वेति ॥ ५ ॥ विशालायां वदर्याम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिवि स्वर्गे जाताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ घृतमात्रा घृतस्य लेशः एकं कालं सकृदित्यर्थः ॥
 घृतस्य स्तोकं सकृदह्मश्चाश्रमीति लिङ्गात् ॥ १५ ॥ त्वत्तः त्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकोनषष्टिं पूर्वोक्तदशादिसङ्ख्यानां संकलनात् ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ २० ॥ भेत्स्यति समयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अक्षिपत इत एषमुक्त इति सन्ध्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ जायया प्रधावित ॥ २६ ॥ २७ ॥ पद गति
 चित्रम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ उरणौ मेणौ गृह्य गृहीत्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हैमवत्यां हैमानि सौमर्णानि पद्मादीनि तद्वर्त्या हैमवतीसत्रायाभिनि वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 गन्धर्वो चक्षुः ॥ चिन्त्यध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ॥ समागच्छेत्पुनर्वेवानुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥ ३५ ॥ ततो विभावसुर्नाम तत्राह वद
 तां वरः ॥ मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणं श्रुतं पुरा ॥ २० ॥ व्युत्क्रान्तसमय सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा ॥ तदहं वेदयशोरेण यथा भेत्स्य
 त्यसो नृप ॥ २१ ॥ ससदायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये ॥ एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः ॥ २२ ॥ निशायामय चागम्य मे
 पमेकं जहार स ॥ मातृवद्वर्त्तते सा तु मेपयोश्चारुदासिनी ॥ २३ ॥ गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापान्तं च यशस्विनी ॥ राजानमवधीत्तत्र पुत्रो मेऽद्वि
 तेति सा ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा विनिश्चित्य नम्रो मेवोदतिष्ठत ॥ नम्र मां ब्रूयते देवी समयो वितथो भवेत् ॥ २५ ॥ ततो मयस्तु गन्धर्वो द्वितीयं
 मेपमावदुः ॥ द्वितीये तु हते मेपे ऐलं देव्यवधीदिवम् ॥ २६ ॥ पुत्रो मेऽपहतो राजन्ननायाया इव प्रभो ॥ एवमुक्तस्तथोत्थाय नम्रो राजा प्रधा
 वित ॥ २७ ॥ मेपयो पदमन्विच्छन्गन्धर्वैर्विद्युदध्वय ॥ उत्पादिता मुमदती यया तद्भवनं महत् ॥ २८ ॥ प्रकाशितं वै सहसा ततो नम्रमेव
 क्षत ॥ नम्रं दृष्ट्वा तिरोयता साऽप्सरा कामरूपिणी ॥ २९ ॥ उत्सृष्टावुरणो दृष्ट्वा राजा गुहागतो गृहे ॥ अपश्यन्नुर्वशीं तत्र विललाप सुदुःखित
 ॥ ३० ॥ चचार वृथिर्वीं सर्वां मार्गमाण इतस्ततः ॥ अथापश्यत्स तां राजा कुश्लेजे महाबल ॥ ३१ ॥ पुस्ततीये पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाहु
 ताम् ॥ क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥ ३२ ॥ तां कीदन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखित ॥ सा चापि तत्र त दृष्ट्वा राजानमवि
 दूत ॥ ३३ ॥ उर्वशी तां सखी प्राद स एष पुरुषोत्तम ॥ यस्मिन्नहमवात्स वै दर्शयामास तं नृपम् ॥ ३४ ॥ समाविभ्रास्तु ता सर्वा पुनरेव
 नराधिप ॥ जायेह तिष्ठ मनसा धीरे वचसि तिष्ठ ह ॥ ३५ ॥ एवमावीनि मुक्तानि परस्परमभापत ॥ उर्वशी चाव्रवीदेल सगर्भोऽहं त्वया प्रभो ॥
 ॥ ३६ ॥ संवत्सरात्कुमारास्ते भविष्यन्ति न सशयः ॥ निशोभेकां च नृपते निवत्स्यसि मया सह ॥ ३७ ॥ हृष्टो जगाम राजाऽयं स्वपुरं तु महा
 यगा ॥ गते सवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥ ३८ ॥ उपतिष्ठ तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः ॥ उर्वश्यथाव्रवीदेल गन्धर्वो वरदास्तव ॥ ३९ ॥
 मयाविभ्रा पुनरुर्वशीगमनराङ्गना “इये आये यनमा तिष्ठ धीरे” इति सूक्तदिमर्येत पठति । जाये इति । इये इत्यस्य व्याख्यानं बचसीति । इये तिष्ठेति संबन्धात् जाये
 इत्यस्याः संबन्धः पाठदिग्विस्तारानुगुणतस्तम् ॥ ४० ॥ मगमाऽद्वयित्यपगमनादहं नमस्कृतम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

समता सारूप्य सालोभ्य वा॥४०॥४१॥४२॥निक्षिप्येत्यनेन पुत्रान् आर्त्तं च सह पुर न प्रवेशयेदिति दर्शितम् । सः त्रेताऽग्नि ग्रामाद्बहिः भाङ् निहित तत्र गत्वा स्वस्थाने
नापश्यत् अपि तु अश्वत्थं दृष्ट्वात्र । तत्राग्निरस्थाने आग्नेत्याग्निमित्यपि पठन्ति ॥ ४३ ॥ तम् अश्वत्थं शमीजातं शमीगर्भोत्पन्नं नाशम् अदर्शनं नाशतस्तु सः ॥४४॥
आरणीमन्येनानुत्पादनार्थं काष्ठद्वयं ततोऽश्वत्थाचत् ग्राह्यमिति समादिशत् ॥ ४५ ॥ तेषां गन्धर्वाणाम् ॥ ४६ ॥ त्रेता त्रित्ववैशिष्ट्यम् । गुण आर्षः । वृषोदरादि
तान्वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैनांस्त्वेमेव हि॥वृणीष्व समतां राजन्यगन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ तथेत्युक्त्वा वरं वज्रे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥
पूरयित्वाऽग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अनेनेष्ट्वा च लोकाग्रः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ तानादाय कुमारान्स्तु नगराग्रोपचक्रमे
॥४२॥ निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं ययौ ॥ स त्रेताऽग्निं तु नापश्यदश्वत्थं तत्र दृष्ट्वान् ॥ ४३ ॥ शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मि
तस्तदा ॥ गन्धर्वाभ्यस्तादाशंसदग्निनाशं ततस्तु सः ॥ ४४ ॥ श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणीं तु समादिशत्॥अश्वत्थादरणीं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथा
विधि ॥ सागिरासिं त्रियां कृत्वा अगजत्स नराधिपः ॥४५॥ इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोक्तम् ॥४६॥ गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताऽग्निं स
महारयत्॥एतौऽग्निः पूर्भिरासीद्वैलस्तेतामकारयत्॥४७॥एवंप्रभावो राजासीद्वैलस्तु नरसत्तमादेशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिपुनत्॥४८॥ राज्यं
स तारयात्सास पथागे पथिगीपतिः ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ऐलोत्प
सिर्नाम पर्विशोऽध्यायः ॥२५॥ वैशम्पायन उवाच॥एलपुत्रा वयवुस्ते सर्वे देवसुतोपमाः॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः॥३॥विश्वा
युधैः पश्यन्त्या द्रुपदश्च तयापदः॥ तत्पुत्रश्च त्रिनायुश्च शतायुर्भोर्वशीसुताः॥अमावसोश्च दायादो भीमो राजाऽथ नम्रजित् ॥२॥ श्रीमान्भीमस्य
दायादो राजाऽहोर्हानपुत्रः॥विदास्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः॥३॥ सौहोत्रिरभवज्जुः कोशिन्या गर्भसंभवः ॥ आजह्ने यो महत्सन्नं
तु विनम्रमहत्तम ॥२॥ पतिलेभेन यं गङ्गा पतित्वेभिससार ह॥ नेच्छतः प्लागामास तस्य गङ्गा च तत्सदः॥ स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं
दृष्ट्वा तदाऽऽसीत्सौहोत्रिरसीत्कोऽहोर्हानः ॥५०॥ पतिलेभेन यं गङ्गा पतित्वेभिससार ह॥ नेच्छतः प्लागामास तस्य गङ्गा च तत्सदः॥ स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं
दृष्ट्वा तदाऽऽसीत्सौहोत्रिरसीत्कोऽहोर्हानः ॥५०॥ पतिलेभेन यं गङ्गा पतित्वेभिससार ह॥ नेच्छतः प्लागामास तस्य गङ्गा च तत्सदः॥ स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं

॥८॥ अहोर्भाषात्वमिच्छन्त्या गङ्गाया इक्षित्वमावेर्देव्यस्तत्कल्पत्वा आगमित्याशङ्क्याह—युष्मन्नाभस्येति ॥ केनाधिभिभिन्नेन युष्मन्नाभो गङ्गां मानुषी भवेति शयात् । सा च तस्यैव इक्षित्व माप्यात्मसक्तमपि सत्य चकरोति सार्धत्पार्थ ॥ गङ्गा स्वार्धेन कावेरी निर्मिता कावेरी अहोर्भाषा विषादिषि शेष ॥९॥ ॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ राजा कुरिक इन्द्रस्य पुत्र कुपेयमिति तपस्तेषु इत्यन्वयः । शुक्ल मत्स्योऽन्यो यद्विप्यतीति आसादयेत्य तस्य पुत्रो जतिवान् आत् ॥१३॥

राजर्षिणा तत् पीता गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपनिष्युर्महाभार्गा दुहित्वेन जाह्नवीम् ॥ ८ ॥ युष्मन्नाश्वस्य पुत्रो तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ युव नाश्वस्य शापेन गङ्गाऽर्धेन विनिर्मिते ॥ कावेरीं सारितां श्रेष्ठां अहोर्भाषामनिन्दिताम् ॥ ९ ॥ जह्नुस्तु दयित पुत्रं सुनह नाम धार्मिकम् ॥ कावेर्या जनयामास अजकस्तस्य चात्मज ॥ १० ॥ अजकस्य तु वायादो वलाकाभ्यो महीपति ॥ वसूव मृगयाशीलः कुरास्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ११ ॥ कुशपुत्रा वसुधादे चत्वारो देववचसः ॥ कुरिक कुरानाभश्च कुराभ्यो मूर्तिमास्तथा ॥ १२ ॥ पृष्ठे सह सर्वोद्धि राजा वनचरैस्तदा ॥ कुरिकस्तु तपस्तेषु पुत्रमिन्द्रसम्प्रभम् ॥ लभेयमिति त शक्रासादयेत्य जतिवान् ॥ १३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे वै त त शक्रो ऋपश्यत् ॥ अत्युग्रतपस दृष्ट्वा सह साक्षः पुरंदर ॥ १४ ॥ समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥ १५ ॥ स गाधिरभवद्गजा मघवान्कौशिकः स्वयम् ॥ पौरुकुत्स्यभवद्भार्या गाधिस्तस्याभजायत ॥ १६ ॥ गाधे कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्या प्रीतोऽभवद्भर्ता भार्गवो भृगुनन्वन ॥ पुत्रार्पणं कारयामास चरु गाधेस्तथैव च ॥ १८ ॥ तवाचाहूय तां भर्ता ऋचीको भार्गवं स्तदा ॥ उपयोज्यश्चरय त्वया मात्रा त्वयं तव ॥ १९ ॥ तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्सत्रियर्षभ ॥ अजेय क्षत्रियैल्लेकि क्षत्रियर्षमसूदनः ॥ २० ॥ तत्रापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम् ॥ शमात्मकं द्विजश्रेष्ठ चक्रेण विधास्यति ॥ २१ ॥ एषमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ॥ तपःस्यमिरतो नित्यमरण्यं प्रविशेश ह ॥ २२ ॥ गाधिः सदास्तु तदा ऋचीकावासमभ्यगात् ॥ तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं जनेश्वरः ॥ २३ ॥

पतदेव स्पृष्टयति—पूर्णे इति ॥ १४ ॥ स्वम् अश तस्य शरीरे रेतोत्प्रेषण अशसम्भत् स्यादिति वा तत् भार्यायां तस्य पुत्रत्वेन कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पौरुकुत्सी पुरुकुत्सस्य पुत्री भाषा कुरिकस्त्याभवत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ गाधेस्तथैव चेति श्रीत स्मन् पुत्रार्थं चरु कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उपयोज्यः यन्मणीयः अयमयमिति चरुइत्यस्य पृथक् प्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ तस्यां तत्र मातरि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ व्यत्यस्य विपर्यासं कृत्वा अज्ञानात् ऋषिणा तुल्यः स्वपुत्रो भूयादिति गोहाव आत्मसंस्थ चकार स्वयं भुक्त्वती ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगेन ध्यानेन अभ्यनुष्ठृत्य ज्ञात्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ विश्वं ब्रह्म कर्तुं वेदः ॥ २९ ॥ मे मम ईदृशस्त्वत्तो ब्राह्मणापसदो ब्राह्मणाधर्मो मा भवेदिति संबन्धः ॥ ३० ॥ नैष इति ॥ पितुर्मर्तुर्वा दोषालुत्र उद्यकर्म भवेत् ॥ ३१ ॥ इह तु तवैव प्रमादाच्चरुव्यत्यासो जातः न तु ममायं संकल्पः तथा कूरप्रकारः पुत्रो भवेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ शमाल्मकं सुतं सृजेया इति किं पुनरिति ॥ तस्या चरुद्वयं गृहीत्वा तद्वयेः सत्यवती तदा ॥ चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ माता व्यत्यस्य देवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ तस्या उद्यकर्म भवेत् ॥ ३३ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६ ॥ तामृ श्वरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ॥ २६ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६ ॥ तामृ चीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च ॥ ताम्रवीद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ २७ ॥ मात्राऽसि वक्षिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ॥ जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः ॥ २८ ॥ भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः ॥ विश्वं हि ब्रह्मतपसा भया तस्मिन्समर्पितम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ॥ प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत् ॥ ब्रह्मणापसदस्तत्र इत्युक्तो मुनिप्रवीत् ॥ ३० ॥ नैप संकल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति ॥ उद्यकर्म भवेत्पुत्रः पितुर्मर्तुश्च कारणात् ॥ पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वा प्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥ इच्छेच्छोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ शमात्मकमुजं त्वं मे पुत्रं दातुमिहाहसि ॥ ३२ ॥ काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥ यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्विजोत्तम ॥ ३३ ॥ ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ भद्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥ त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ३४ ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ॥ तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ३५ ॥ भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ॥ यजनौद्वैष्णवैऽर्थांशे जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥ ३७ ॥ कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तयं महानदी ॥ ३७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ॥ ३८ ॥ रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ॥ आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥ ३९ ॥

संबन्धः ॥ ३२ ॥ काममिति ॥ “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः पुत्रस्य भर्त्रभिन्नत्वात्तद्वार्यायाश्च सपत्नीतुल्यत्वेन तस्या एव एवंविधः पुत्रोऽस्तु । यदि एतदन्यथा कर्तुं न शक्यं चेत्तस्यामपि तादृशः पुत्रो मा भूदिति भावः ॥ ३३ ॥ तव मम पौत्रे विशेषो नास्ति । तस्यापि परम्परया ममात्मकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भृगोः भार्गवस्य चर्चीकस्य यजनात् देवताराधनात् वैष्णवः पालनकर्माऽप्यंशः शमाल्मकोऽप्यंशः सतात्मको जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आर्चीको जमदग्निः जामदग्न्यं रामं सुदारुणं रुद्रांशश्चात् ॥ ३८ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भृगा ऋषिस्तस्य प्रसादेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवप्रवा कति हिरण्याक्षश्च शालावत्यां रेणुमत्प्रभृतयो देवछान्ताः रेणुमत्प्रवापाम् ॥ ४६ ॥
अष्टकदशस्यो दृष्टत्साम् ॥ ४७ ॥ गोत्राणि पौत्रादय ॥ ४८ ॥ पौत्रिणादयो द्वादश ॥ ४९ ॥ ५० ॥ देवलाः देवछपुत्रा रेणवः रेणोः पौत्रा इत्यर्थः । यत्तत्कल्प्यादयः पद-
यत्तत्कल्प्यौत्रा हिरण्याक्षपुत्रा ॥ ५१ ॥ सादृष्ट्या गालवाध रेणो पौत्रा धावरायणिनश्चेत्यत्र धावरायणिनश्चेति पाठांतरम् ॥ ५२ ॥ एते सादृष्ट्यादयः ऋष्यन्तरे

सर्वविद्यातुग्रेष्ठ धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ राम क्षत्रियहन्तार प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥ और्वेस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्या महायशा ॥ जमदग्नि
स्तपोवीर्याब्धौ ब्रह्मविदां वर ॥ ४१ ॥ मध्यमश्च शुनः शेष शुनः पुच्छ- कनिष्ठकः ॥ विश्वामित्र तु वायाद गाधि कुशिकनन्दन ॥ ४२ ॥ जनया
मास पुत्र तु तपोविद्याशाल्मकम् ॥ प्राप्य ब्रह्मपिसप्रतां योऽय सप्तर्षितां गत ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वस्य स्मृत ॥ जज्ञे मृ
गुप्रसादेन कौशिकद्वारावर्चन ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता देवयतादय स्मृता ॥ प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४५ ॥ देव
श्रवा कतिश्चैव यस्मात्कात्यायना स्मृता ॥ शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽय रेणुमाव ॥ ४६ ॥ सांक्रुतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः ॥ मधु
चन्द्रो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥ ४७ ॥ कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुता ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥
॥ ४८ ॥ पाणिनो वज्रवश्चैव ध्यानजय्यास्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः ॥ ४९ ॥ लोहिता यामदूताश्च तथा कारीपव
स्मृताः ॥ सौश्रुता कौशिका राजस्तथान्ये सेन्धवायना ॥ ५० ॥ देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याधर्मपणाः ॥ औदुम्बरा ह्यभिष्यातास्तारकाय
ननुचुला ॥ ५१ ॥ शालावत्या हिरण्याक्षा सांक्रुत्या गालवास्तथा ॥ धावरायणिनश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमत ॥ ५२ ॥ ऋष्यन्तरविवा
ह्याश्च कौशिका बहव स्मृता ॥ पौरवस्य महाराज ऋषये कौशिकस्य च ॥ संवन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुत ॥ ५३ ॥ विश्वामि
त्रात्मजानां तु शुनः शोपोऽग्रजः स्मृत ॥ भार्गवः कौशिकश्च हि प्राप्त स मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥ विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुन शोपोऽमवत्किल ॥
हरिदम्बस्य यज्ञे तु पशुत्वे विनियोजितः ॥ ५५ ॥ देवैर्देवैः शुनः शोपो विश्वामित्राय वै पुनः ॥ देवैर्देवैः स वै यस्मादेवरातस्ततोऽभवत् ॥ ५६ ॥
मत्स्येदे विवाहो येषां ते ऋष्यन्तरविवाहाः पौरवस्य राम ऋषयः वसिष्ठादिकस्य ताभ्यां सह कौशिकस्य संवन्धोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ भार्गव इति । पूर्वं जयदये कनिष्ठो
प्राजा शुनः शेषः इति उक्तत्वात् । शुनौ तु आश्विनसो जम्भनास्याजीगर्तः भूत कविर्इति तस्याश्विनसत्वं दृष्ट वत्कल्यान्तराभिप्रायेण क्षेयम् ॥ ५४ ॥ हरिदम्बस्य
हरिधन्वस्य ॥ ५५ ॥ 'देवा वा इमं मत्स्यमरासेवेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस' इति श्रुत्यर्थं गृह्णाति-देवैरिति ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशोऽन्वय अथो उच्यते रजिविक्रमः ॥ गेहन्द्रस्य च्युतिः स्वर्गात्प्रतिष्ठा बुद्धिजा ततः ॥ १ ॥ आयोः स्वर्भो
 नोः राहोः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यत्र काले समुत्पन्ने उपस्थिते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवेन ब्रह्मणा रजोः रजिं प्राप्य जयमिच्छन्तः सन्तः जये जयनिमित्तं भरतर्षभं रजिम् अभ्ययुः ॥ ८ ॥
 देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ॥ ९ ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया ॥ अत
 ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वंशमार्थमहात्मनः ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्यभावसुवंशकर्त्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ॥ स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृप ॥ १ ॥ नहुपः प्रथमं जज्ञे
 बृद्धशर्मो ततः परम् ॥ रम्भो रजिरेनाश्च त्रिपु लोकेषु विदुताः ॥ २ ॥ रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै ॥ राजेयमिति विख्यातं क्षत्र
 भिन्द्रभयावहम् ॥ ३ ॥ यत्र देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे ॥ देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाऽब्रुवन् ॥ ४ ॥ आवयोर्भगवन्मुद्धे को विजेता भ
 विष्यति ॥ ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ येषामर्थाय संग्रामे रजिरात्तापुवः प्रभुः ॥ योत्स्यते ते जयिष्यन्ति
 त्रींल्लोकान्नान्न संशयः ॥ ६ ॥ यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ ७ ॥ ते देवदानवाः प्री
 ता देवेनोक्ता रजेर्जये ॥ अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृण्वाना भरतर्षभम् ॥ ८ ॥ स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत ॥ राजा परमतेजस्वी
 सोमवंशप्रवर्द्धनः ॥ ९ ॥ ते हृष्टमनसः सर्वे रजिं देवाश्च दानवाः ॥ ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकामुकम् ॥ १० ॥ अथोवाच रजिस्तत्र तथैव
 देवदैत्ययोः ॥ स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११ ॥ रजिरुवाच ॥ यदि दैत्यगणान्सर्वं जित्वा शक्रपुरोगमाः ॥ इन्द्रो
 भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संगुणे ॥ १२ ॥ देवाः प्रथमतोभूय प्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः ॥ एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तत्र ॥ १३ ॥ श्रुत्वा
 सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ॥ पप्रच्छासुरमुख्यास्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४ ॥ दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह ॥ प्रत्यूचुस्तं
 नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५ ॥ अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादो यस्यार्थे विजयामहे ॥ अस्मिस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा राजसत्तम ॥ १६ ॥ स
 तथेति द्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः ॥ भविष्यसीन्द्रो जित्वैवं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ जघान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिनः ॥ १७ ॥ स विप्र
 नृपां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः ॥ १८ ॥
 सुगमम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ समये देवराज्यमाप्तिरूपे विधेयाः ॥ त्वं देवानामेव इन्द्रो भव न त्वस्माकं त्वदपेक्षास्तीति भावः ॥ १६ ॥ वज्रपाणिनः वज्रपाणेः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ २० ॥ २१ ॥ दिव्यमलोकं प्राप्तं मति आचसालिपुर्द्वयं सर्वमातुर्भिर्भिज्य प्रासमिति व्यवहारात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ महाभासावबलमेवेति अतिदुर्बल
 इत्ययं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ हे शक्र यदि त्वया प्र पूर्वमेव एव चोदितः स्यां तर्हि त्वत्प्रियार्थं मय अकर्तव्यं कर्तुमयोग्यं कुर्यान्नमन्यन कर्तव्यं नाभिव्यत् ॥ २७ ॥
 ततो रजिं मदावीर्य देवे सब शतक्रतुः ॥ रजे पुत्रोऽब्रमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वच ॥ १९ ॥ इन्द्रोऽसि तात देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यस्याह
 मिन्द्रः पुत्रस्ते म्याति यास्यामि कर्मभिः ॥ २० ॥ स तु शक्रश्च श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥ तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम्
 ॥ २१ ॥ तस्मिन्तु देवसदृशो विद्य प्राप्ते महीपते ॥ दायाद्यमिन्द्रावाजसुराचारसूनया रजे ॥ २२ ॥ पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वि स्थानं शतक्रतो ॥
 ममाकमन्त बहुया स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥ २३ ॥ ततो बहुतिथे काले समतीते महाबल ॥ हतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हृतमग्नौ बृहस्पतिम्
 ॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ वदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ॥ ब्रह्मणे येन तिष्ठेय तेजसाऽऽप्यायित सदा ॥ २५ ॥ ब्रह्मन्कुरोऽह विमना हृत
 राज्ञो हृताग्न ॥ इतो जा दुर्बलो मृगो रजिपुत्रैः कृतः प्रभो ॥ २६ ॥ बृहस्पतिस्त्वाच ॥ यद्येव चोदित शक्र त्वयाऽस्यां पूर्वमेव हि ॥ नाम
 विष्यत्त्वत्प्रियार्थमकर्तव्यं ममानव ॥ २७ ॥ प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वत्प्रियार्थं न सुराय ॥ यया भागं च राज्यं च न विरात्रप्रतिलप्स्यसे ॥ २८ ॥
 तथा तात करिष्यामि मा भूते विह्वलं मन ॥ तत कर्म चकारास्य तेजसो वर्धनं तदा ॥ २९ ॥ तेषां च बुद्धिसमोऽहमकरोऽब्जिसत्तम ॥ नास्ति
 वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ॥ ३० ॥ परम तर्करास्त्राणामसतां तन्मनोऽनुगम् ॥ न हि कर्मप्रचानानां रोचते तत्कथान्तरे ॥ ३१ ॥ ते तद्वद
 स्पतिकृतं गात्रं श्रुत्वाऽस्त्वचेतसः ॥ पूर्वोक्तधर्मरास्त्राणामभवन्द्रेपिण सदा ॥ ३२ ॥ प्रशुन्योर्यरहितं तन्मतं बहु मेनिरे ॥ तेनावर्मेण ते पापा
 सर्व एव सूर्यगताः ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यराज्यं शक्रस्तु प्राप्य बुध्यापमेव च ॥ बृहस्पतिप्रसादादि फलं निर्वृतिमव्ययात् ॥ ३४ ॥ ते यदा तु सुसमृद्धा रागो
 नमत्ता विधामिण ॥ ब्रह्मदिपश्च सवृत्ता वतवीर्यपराक्रमा ॥ ३५ ॥ ततो लेभे सुरैश्चर्मिन्ः स्थानं तयोत्तमम् ॥ इत्वा रजिसुतान्सर्वा
 न्कामकोचपरायणान् ॥ ३६ ॥ य इदं व्याधन स्थानात्प्रतिष्ठां च शतक्रतो ॥ शृणुयाद्वारयेदाद्रिपि न स दौरात्म्यमाधुयात् ॥ ३७ ॥ इति श्रीम
 द्दामागते खिलेषु हरिवरो हरिवरपर्वणि आयुर्वरक्रीर्त्तनं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ कथान्तरे वार्तास्तद्वेत्सि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रवक्षु
 उपदेशः ॥ ३३ ॥ निर्वृतिं सुखम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति हरिकोटीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥

विंशे नयाधिकेऽध्याये प्रोक्त आनेनसोऽन्वयः ॥ तद्भातुः क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मोऽपरपर्यायस्य ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ गृत्समदसंतौ शुनकादयो ब्राह्मणा अन्ये क्षत्रियादयश्च शूद्रान्ताः पुत्रा जाताः । शलः मध्यमः सप्तहोत्रपुत्रः तस्यात्मजः शलात्मजः ॥ ८ ॥ काशः शुनहोत्रस्य
 प्रथमः पुत्रः तस्य अपत्यानि काशयः तेषु दीर्घतपाः प्रथम इति शेषः । ततो धन्वाख्यात् धन्वन्तरिर्जातः ॥ ९ ॥ पुनरिति । समुद्रात् उत्पत्तिमेवेक्ष्य द्वितीयवारं जज्ञिवात्
 वैशम्पायन उवाच ॥ रम्भोऽनपत्यस्तत्रासीद्वंशं वक्ष्याम्यनेनसः ॥ अनेनसः सुतो राजा प्रतिसृजो महायशः ॥ १ ॥ प्रतिक्षत्रसुतश्चापि सृञ्जयो
 नाम विश्रुतः ॥ सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥ २ ॥ विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यश्वतः सुतः ॥ हर्यश्वतसुतो राजा सहदेवः
 प्रतापवान् ॥ ३ ॥ सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ॥ नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य संकृतिः ॥ ४ ॥ संकृतेरपि धर्मात्मा क्षत्रधर्मा
 महायशः ॥ अनेनसः समाल्यताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु ॥ ५ ॥ क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशः ॥ सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधर्मिकाः ॥ ६ ॥
 काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः ॥ पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥
 शलात्मजश्चाष्टिपेणस्तनूजस्तस्य काशकः ॥ ८ ॥ काशस्य काशयो राजन्पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः ॥ ९ ॥
 तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ॥ पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि ह जज्ञिवान् ॥ १० ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं धन्वन्तरिर्देवो मानु-
 ष्विह जज्ञिवात् ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ ॥ जातः स
 हि समुद्रात्तु मध्यमाने पुराऽमृते ॥ १२ ॥ उत्पन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः ॥ अभ्यसन्सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवात्
 ॥ १३ ॥ अब्जस्तन्मिति होवाच तस्मादब्जस्तु स स्मृतः ॥ अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै तव पुत्रोऽस्मि वै प्रभो ॥ १४ ॥ विधस्त्व भागं स्थानं च
 मम लोके सुरेश्वर ॥ एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ॥ १५ ॥ कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियेहि सुरेः पुरा ॥ देवेषु विनियुक्तं हि विद्
 होत्रं महर्षिभिः ॥ १६ ॥ न शक्यमुपहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥ अवाग्भूतोऽसि देवानां पुत्र त्वं तु नहीश्वरः ॥ १७ ॥
 जातः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कलशात् समुद्रात् अभ्यसन् विष्णुं जगन् ध्यायन् वा ॥ १३ ॥ अप्सु जातत्वादब्जस्तन्मिति होवाच । विष्णुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ होत्रं
 होम्यं विनियुक्तं विद्धि जानीहि ॥ १६ ॥ उपहोमाः नारिष्टदयः शुद्रास्तुभ्यं महते दातुमयेण्या इति भावः । मरुपहोममेव मदर्थं कल्पयेत्प्राशङ्गायामाह । अवागिति । हे
 पुत्र त्वं तु इदानींतनोऽसि अतस्त्वदर्थेऽन्यदवैदिकं प्रधानं कल्पयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

मभृत्या जन्मति ॥ १८ ॥ तेनैव द्वितीयेनैव ॥ अयं भावः । मोषानारोहकमेणा-धिकारिकेणौ ऊर्ध्वं पदमासूते सत्यन्यो भूमौ श्वकर्मां सव्यपानमारोहति । यथोक्तं मन्वन्तराध्यायेनैव । “अन्वा रुमं त्रिं यान्ति ब्रह्मलोकं मनाशनम् । ततो न्ये उपमा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत ॥” इति ॥ १९ ॥ अष्टेति ॥ विक्लिताङ्गानां भेदादायुर्वेदस्याप्यग्न्यात्तव च । अङ्गानि वैषेके उक्ताणि । कायपालप्रदोर्ध्वोऽङ्गान्यर्धं दृष्ट्वा रावृणान् । अणवङ्गानि तस्याङ्गुलिभिरुक्लिता येन सभिदा ॥” इति । कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि । ग्रहो मूत्रप्रेतादि । अङ्गाङ्ग गिरोनेत्यादि । शून्य गम्भिरादि । दद्रु । स्थावरजङ्गमात्मक विपतेर्या चिकित्सा । अरा रसायनादिना जराया दूरीकरणम् । वृष बाजीकरणतन्त्रम् ।

द्वितीयायां तु मभृत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ अणिमादिभ्य ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ १८ ॥ तेनैव त्वं शरीरेण देवत्व प्राप्त्यमे प्रभो ॥ चरुमन्त्रेनैवार्थैर्यद्व्यनन्ति त्वां द्विजातय ॥ १९ ॥ अष्टधा त्वं पुनश्चैवमायुर्वेदं विधास्यसि ॥ अवश्यमावी द्युर्योऽयं प्रागृष्टस्त्वज्जयो निना ॥ २० ॥ द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न सशय ॥ इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः ॥ २१ ॥ द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सोमहोत्रि स काशिराट् ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपे चिन्वन्वीर्धतपास्तदा ॥ २२ ॥ प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति ॥ अञ्जं देवं सुतार्थाय तदाऽऽराधि तवाट्टप ॥ २३ ॥ ततस्तुष्टं स भगवानञ्जं प्रोवाच तं नृपम् ॥ यदिच्छसि वरं ददहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ॥ २४ ॥ नृप उवाच ॥ भगवन् यदि तुष्टन् पुत्रो मे ख्यातिमान्मव ॥ तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तर्धीयत ॥ २५ ॥ तस्य गेहं समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ॥ काशिराजो महा राज सर्वरोगप्रणाशन ॥ २६ ॥ आयुर्वेदं भरद्वाजात्माप्येह भिषजां क्रियाम् ॥ तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्य प्रत्यपादयत् ॥ २७ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयं केतुमानिति विश्रुत ॥ अयं केतुमत पुत्रो वीरो भीमरथ स्मृत ॥ २८ ॥ सुतो भीमरथस्यापि दिवोदास प्रजेश्वरः ॥ दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुर्णि वाराणसीं नृपाऽङ्गून्यां निवासयामास क्षेमको नाम राजस ॥ ३० ॥ शता हि सा भतिमता निकुम्भेन महात्मनाऽङ्गून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री नात्र सशय ॥ ३१ ॥ तस्यां तु शतमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ विषयान्ते पुरं रम्यां गोमत्यां सन्यवेगयत् ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसीत्यभूत् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमचान्विनाम् ॥ ३३ ॥

असुर्यमारिणं पुरं स्तनमरत्वाङ्गुनरुक्त्वान्य ॥ तत्र प्रजापतिरिव बभूव ॥ ३० ॥ २१ ॥ चिन्वनं प्रीणयन् दंशकीनिवि शेप ॥ २२ ॥ अञ्जं धन्वन्तरिं देवम् आराधितवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतस्मिन् दिवोदासराजस्य काले गुर्यां स्त्रीं यथाप्राप्तसो रुद्रस्तुषरं निवासयामास ॥ ३० ॥ शून्यत्वे हेतुमाह-राणां इति ॥ निकुम्भेन श्रेण्येन ॥ ३१ ॥ विषयान्ते गोमत्यां स्वदेशसीमि गामनीतीरे ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य यदुर्वेगमधिष्यत्पुत्रस्य ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ सिद्धिक्षेत्र मोक्षक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्वशुरस्य हिमालयस्यान्तिके यदाव्रसत्तदैव दिवोदासो वाराणसीं प्राप्तावानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेना पार्वत्या जननी । जुगुप्सते निन्दति ॥ ३९ ॥ निन्दामेवाह—सर्पार्पद इति ॥ ४० ॥ अवरदा अवराक्षीचात् शिवनिन्दकात् दक्षादीन् यति सण्डयति तथा पूर्वं शिवनिन्दकः पिता मे हतः इदानीं हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नरर्षभः ॥ भद्रश्रेण्यस्य तद्राज्यं हतं तेन बलीयसा ॥ ३४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ वाराणसीं निकुम्भस्तु किमर्थं शतवान्प्रसुः ॥ निकुम्भकश्च धर्मात्मा सिद्धिक्षेत्रं शशाप यः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ॥ वसति स्म महतेजाः स्फीतायां तु नराधिपः ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः ॥ देव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छशुरान्तिके ॥ ३७ ॥ देवाज्ञया पार्षदा ये त्वधिरूपास्तपोधनाः ॥ पूर्वोत्तैरुपदेशैश्च तोषयन्ति स्म पार्वतीम् ॥ ३८ ॥ हृष्यते वै महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति ॥ जुगुप्सत्यसङ्कत्तां वै देवी देवं तथैव सा ॥ ३९ ॥ सपार्षदस्त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः ॥ दरिद्रः सर्वदेवासौ शीलं तस्य न वर्त्तते ॥ ४० ॥ मात्रा तथोक्ता वरदा स्त्रीस्वभावाच्च बुक्नुहे ॥ स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागमत् ॥ ४१ ॥ विषण्वदना देवी महादेवभापत ॥ नेह वत्स्याम्यहं देव नय मां स्वं निकेतनम् ॥ ४२ ॥ तथा कर्तुं महादेवः सर्वलोकानवैक्षत ॥ वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ वाराणसीं महतेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः ॥ दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः ॥ ४४ ॥ पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥ ४५ ॥ मृदुनैवभ्युपायेन द्यतिवीर्यः स पार्थिवः ॥ ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं तदा ॥ ४६ ॥ स्वप्ने निदर्शयामास कण्डुकं नाम नापितम् ॥ श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ ॥ ४७ ॥ मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्थन्ते तथैव च ॥ ततः स्वप्ने यथोद्दिष्टं सर्वं कारितं वाद्युप ॥ ४८ ॥ पुरीद्वारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि ॥ पूजां तु महतीं तस्य नित्यमेव प्रयोजयत् ॥ ४९ ॥ गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च शोक्षणी यैस्तथैव च ॥ अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् ॥ ५० ॥ एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥ ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति ॥ पुत्रान्निहरणयमायुश्च सर्वान्कामांस्तथैव च ॥ ५१ ॥ राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता ॥ पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रचोदिता ॥ ५२ ॥ पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत ॥ पुनः पुनरथागत्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ५३ ॥

तादृशी मातर मा हिंसयमित्यभिप्रायेण शिवपार्श्वमुपागमत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वासार्थं वाराणसीमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ निदर्शयामास प्रत्ययम् उत्पादितवान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राजानं विज्ञाय यथोद्दिष्टं न प्रतिमादिकं नगर्थन्ते नगरादहिर्निकटे कारितवानिति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ३४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ २७ ॥ ५८ ॥ राजा बालो किल्बिषीति समासः ॥ ५९ ॥ प्रमु निकुम्भ ॥ ६० ॥ शून्याऽभूदिति शेषः । द्वितीयान्वपते शस्त्रेत्यस्य शापेन
 कृतेत्यर्थः । इष्टा स्वर्ग गत इत्यत्रैव शापस्यैव करणत्वेनैवान्वयः ॥ ६१ ॥ पद स्थान योशब्दस्त्रीलिङ्गासार्वभ्यं प्रासादम् ॥ ६२ ॥ देशः स्वरूपानुरूपे तत्र रमते देखी तु माया
 स्वरूपा । त्र्योच्छेदोऽयौ तत्र क्षेत्रे न रमते इति यावत् । गृहविरमयात् गृहेऽप्रविष्टे यो विस्मय आश्चर्यम् अनधिकारिणामपि मुक्तिप्रदानं तस्मात् हेतोर्न रमते । अत्र पुर्यां
 भिति सचम्प्य सार्वं ॥ ६३ ॥ अहं नित्यमुक्त ईश्वरो देश गृह शरीरार्थं न भिन्नस्यापि निवासार्थितुं नेच्छामि । हि यस्मात् मे मम गृहम् अविमुक्तं यत्कालप्रयेऽपि न
 विमुक्तम् अर्हयानुपादेयात्मस्वरूपत्वात् तद्वत् प्रत्यङ् नैतन्य मम गृहम् । स्वे महिभिः प्रविष्टिदोऽहं देशप्रविष्टो न भविष्यामीत्यर्थः । तत्र त्वदिष्टे सप्तप्रदेशे गृहं तत्पितृगृहं
 न प्रयच्छति पुत्र हि निकुम्भ कारणेन दिशाराजा तु यदि न कुप्येत्कार्यसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ ६४ ॥ अथ दीर्घेण कालेन क्रोचो राजानमाविशत् ॥
 मृत एव महाबन्धारि नागराणां प्रयच्छति ॥ ६५ ॥ प्रीतो वरान्ते शतशो मम किं न प्रयच्छति ॥ मारुके पूज्यते नित्यं नगर्यां मे सदैव हि ॥ ६६ ॥
 विजापितो मयाऽप्यर्थं देव्या मे पुत्रकारणात् ॥ न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नं केन हेतुना ॥ ६७ ॥ ततो नाहंति सत्कारं मत्सकाराद्विशेषतः ॥
 तस्मात्तु नाशयिष्यामि स्थानमस्य दुरात्मनः ॥ ६८ ॥ एव स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी ॥ स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास
 दुर्मतिः ॥ ६९ ॥ भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमशपत्यमु ॥ यस्मादनपराधस्य त्वया स्थानं विनाशितम् ॥ पुर्यकस्मादियं शून्या तव दूनं भवि
 स्र्वतोदिरम् ॥ तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्गमे पदमात्मनः ॥ ६२ ॥ रमते तत्र वै देवो रममाणो गिरे सुताम् ॥ न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविरम
 यात्वावसास्यत्र न पुर्यां तु देवी देवमयाव्रवीत् ॥ ६३ ॥ देव सवाचाऽनाहं देशमनि वत्स्यामि अविमुक्तं हि मे गृहम् ॥ नाहं तत्र गमिष्यामि गच्छ देवीगृहं
 प्रति ॥ ६४ ॥ हसन्नुवाच भगवत्स्वयम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥ ६५ ॥ एवं वाराणसी शता अविमुक्तं च कीर्तितम् ॥ ६६ ॥
 भिति कयापन्नं कल्पया तमेव देशं प्राप्नुहि अहं त्वत्सङ्ग एवास्मीत्यर्थः । एतेन काशीत्याग एव सत्कारस्वीकारः । तद्व्याग एव योशास्या स्वरूपस्थिविरिति दर्शितम् ॥ ६७ ॥
 श्रीणि भक्षणमन्ताप्यमानानि अम्बकानि त्रेत्राणीव क्षापनकानि यस्य स ध्यम्बकः । तथा च भुवि ॥ ६८ ॥ आत्मा वा अरे श्रेष्ठ्य भोतव्यो यन्तव्यो निदिष्यासितव्यः ॥ ६९ ॥ इत्यात्मन्त्येन
 तास्तन्तेन भवणादियं विषये अत एव त्रिपुरान्तकः । त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणानां त्रिपुराणां गरीराणाम् अन्तर्को विनाशकः प्रविष्टापनकर्ता । अविपारब्धप्राप्येणा पुरतस्त्वं न जाना
 तीति इत्यत्र । परमात्महृदेन अविमुक्तं हि मे गृहं भित्तुर्न तस्मात्तदविमुक्तं वाराणसीक्षेत्रम् ॥ ६९ ॥ अथापकृतस्याविमुक्तस्य कीर्तनं उपरिधारणमप्येव च वाराणस्या

मुल्यमविमुक्तत्वं दर्शयति । तथा हि जवालाः "सोऽविमुक्ते प्रतीष्ठितः" इत्यविमुक्तप्रतिष्ठत्वमात्मन उपक्षिप्य कुत्र तदविमुक्तमित्याकाङ्क्षायां वरणायां चास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इत्याधिभौतिकमविमुक्तम् उक्त्वा कतमच्चास्य स्थानं भुवोर्ग्राणस्य च यः सन्धिरिति प्रश्नपूर्वकं शरीरे तत् स्यान् भ्रूवाणसन्धिरित्यामनन्ति । विस्तरस्त्वस्मल्लतायामविमुक्तनिरुक्तौ द्रष्टव्यः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अन्तर्द्वीनमिति सार्द्धः ॥ पुरमस्यास्तीति पुरी महादेवः अन्तर्हितायामपि पुर्या स्वयमन्तर्हितः सन् वसति । दन्वताप्रतिमाद्युच्छेदेऽपि देवतासाम्निध्यं न निवर्तत इत्यर्थः । पुनः कृतयुगारम्भे पुरी नगरी वसत इति व्याख्यानोऽपि अन्तर्धानमात्रं पुर्या उक्तं न तूच्छेदः एवंपुरपतेरपि द्रष्टव्यम् । किं च यावत्कलेः संध्यांशोऽस्ति तावदत्र

यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ६७ ॥ अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं हि महात्मनः ॥ अन्तर्हिता पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ एवं वाराणसी शता निवेशं पुनरागता ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६९ ॥ हेहयस्य तु दायाद्यं कृतवान्वै महीपतिः ॥ आजह्वे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ७० ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ ७१ ॥ दिवोदासाह्वपद्व्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः ॥ तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ७२ ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभागौ बभूवतुः ॥ वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ॥ ७३ ॥ अलर्कः काशि राजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ अलर्कं प्रति राजपि लोकेर्गीतः पुरातनैः ॥ ७४ ॥ पट्टिवर्पसहस्राणि पट्टिं वर्षशतानि च ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्बहः ॥ ७५ ॥ लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ॥ तस्यासीत्सुमहद्गज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ शापस्यान्ते महाबाहुर्दत्त्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७६ ॥ रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ सन्नतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः ॥ ७७ ॥ सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायशः ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ॥ ७८ ॥ सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ॥ धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७९ ॥ सत्यकेतुस्तुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्तु तत्सुतः ॥ ८० ॥

द्रापरधर्माणां कियतामप्यनुवृतेः षट्त्रिंशत्सहस्रकसरपर्यन्तं कलावपि पुरी नान्तर्हिता भवति वस्त्रिवृत्तौ केवलस्य कलेः प्रवृत्तौ सत्यामेव च भवति । अन्यथा संप्रत्युलम्भो न गुज्यतइति दिक् ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रशतं हत्वा तेषु चरमो दुर्दमो बालत्वादुपेक्षितः । बालेति सन्धिरार्थः । घृणया दयया ॥ ६९ ॥ दायाद्यं पुत्रत्वं कृतवान् स्वीकृतवान् आजह्वे आहतं दुर्दमेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तेन बालेनैव प्रहृतम् अपहृतं तस्य दुर्दमस्य राज्यमिति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ लोपामुद्रा अगस्त्यभार्या शापस्य निकुम्भदत्तस्य ॥ ७६ ॥ रम्यामिति ॥ सहस्रवर्षपर्यन्तं राक्षसाधिष्ठितत्वादस्म्यैव पुरा आसीदिति गम्यते । सन्नतेरलर्कपुत्रस्य ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ वरमस्य अलंकृषितु पुत्रान्तरमाह । वत्सपुत्रिरिति मार्गणात् वत्सप्रातुः ॥ ८२ ॥ अक्षिरसः गालवस्याक्षिरसत्वात् मार्गवे विश्वामित्रस्य भार्गवत्वात् तपो वत्सपुत्रि-
 भुगुप्तस्यो कागस्य कागस्य ॥ ८३ ॥ इति हरिवंशे दीक्षाध्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ छ ॥ त्रिंशोऽय कण्ठेऽध्याये यशतेरन्वय तथा ॥ चरितं च रिरक्षिन्व
 गाया वैराग्यगर्भिणी ॥ १ ॥ उत्पन्ना पितर सुतपस्रताः वैष्णव्यास्तेषां कन्याया विजालपाया ॥ १ ॥ २ ॥ मोक्ष मोक्षमार्गम् ॥ ३ ॥ ययोवैभार्यान्तरमाह देवयानामिति ॥ ४ ॥ ५ ॥
 मुकुमारस्य पुत्रस्तु घृष्टकेतु सुवार्मिक ॥ घृष्टकेतोस्तु वायादो वेणुहोत्र प्रजेश्वर ॥ ८१ ॥ वेणुहोत्रसुतश्चापि भर्गो नाम प्रजेश्वर ॥ वत्सस्य
 वत्सपुत्रिस्तु भृगुपुत्रिस्तु भार्गवात् ॥ ८२ ॥ एते त्वन्निस पुत्रा जाता वरोऽय भार्गवे ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास्तयो पुत्रा सहस्रश ॥
 इत्येते काश्य प्रोक्ता नहुपस्य निबोध मे ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपु हरिवंशे वरिवशपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ छ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ उत्पन्ना पितृकन्यायां विरजायां महीजस ॥ नहुपस्य तु वायादा पण्डितोपमतेजस ॥ १ ॥ यतिर्ययाति सयातिरायति पाञ्चिको
 भव ॥ सुयाति पष्टस्तेषां वै ययाति पार्थिवोऽभवत् ॥ यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु तत परम् ॥ २ ॥ ककुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे परम
 वार्षिक ॥ यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मपुत्रोऽभवन्मुनिः ॥ ३ ॥ तेषां ययाति पञ्चानां विजित्य वसुधाभिमा ॥ देवयानीमुशनस सुता भार्याम
 वाप म ॥ शर्मिष्ठावासुरौ चैव तनयां वृषपर्वण ॥ ४ ॥ यतु च त्वंसु चैव देवयानी व्यजायत ॥ दुष्टु चातु च पूरु च शर्मिष्ठा वार्यपर्वणी ॥ ५ ॥
 तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रय परमभास्वरम् ॥ अमरु काञ्चन दिव्यं दिव्ये परमवाजिभि ॥ ६ ॥ युक्त मनोजैः शुभ्रैर्यन भार्योमुवाह स ॥ स
 तेन ग्यमुत्थेन पद्मव्रणाजयन्महीम् ॥ ययातिर्युधि दुर्द्धपस्तथा देवान्सवासवान् ॥ ७ ॥ स रथ पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा ॥ यावत्तु वसु
 नाम्नो वै कीर्वाब्जनमेजय ॥ ८ ॥ कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्र राज्ञः परीक्षितस्य इ ॥ जगाम स रथो नारः शापाद्भार्यस्य धीमत ॥ ९ ॥ गार्ग्यस्य हि
 सुतं बाल स राजा जनमेजय ॥ वाक्छूर हिसयामास ब्रह्महत्याभवाप सः ॥ १० ॥ स लोहगन्धी राजर्षि परिधावन्नितस्तत ॥ पौरजानपदेस्त्यक्तो
 न लेभे गर्भं कर्हिचित् ॥ ११ ॥ तत स दुःखसततो नालभत्सन्निदं क्वचित् ॥ इन्द्रोऽत्र शोनक राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १२ ॥ याजयामास
 चेन्द्रोऽत्र शोनको जनमेजयम् ॥ अन्वमेकेन राजान पात्रनार्थं द्विजोत्तम ॥ १३ ॥
 अमरु मवयास्तल्लियगतिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तस्मात् वसोः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दक्षिणपूर्वस्याम् आत्रेयकोणे ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरस्याम् ऐशान्याम् ॥ १८ ॥ मध्ये कुरुपात्रालेषु ॥ १९ ॥ २० ॥ पञ्चभिः पुत्रैः कृतकृत्यः
मनु धनुर्न्यस्तवान् ततश्च जरावान् अभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा इदं मे देहीति विशेषतोऽनुक्ता मया च प्रतिश्रुता त्वदिष्टं दास्यामीति ताम् अज्ञाताम्
स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावश्वथमेत्य ह ॥ स च दिव्यो रथो राजन्वसोऽद्यदिपतेस्तदा ॥ दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ॥ १४ ॥ बृह
द्रथात्कमेनैव गतो बर्हिद्रथं नृपम् ॥ ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ सप्तद्वीपां यया
तिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ॥ १६ ॥ व्यभजत्पञ्चधा राजन्पुत्राणां नाहुपस्तदा ॥ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्वृपः ॥ १७ ॥ प्रनीच्या
सुत्तरस्यां च द्रुह्युं चानुं च नाहुषः ॥ दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ॥ १८ ॥ मध्ये पूरुं च राजानमभ्ययिष्वत् नाहुपः ॥ तैरियं
पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्न्या ॥ १९ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपात्यते ॥ प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपसत्तम ॥ २० ॥ धनुर्न्यस्य
पृपत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषपदैः ॥ जरावानभवद्वाजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ निःक्षिप्तशस्त्रः पृथिवी निरीक्ष्य पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥ प्रीतिमानभव
द्वाजा ययातिरपराजितः ॥ एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् ॥ २२ ॥ जरां मे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं
पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाचह ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ॥ अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि
ते जराम् ॥ २४ ॥ जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः
प्रियतरा नृप ॥ प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २६ ॥ स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सु
तम् ॥ २७ ॥ क आश्रयस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मो विधीयते ॥ मामनाहत्य दुर्बद्धे यदहं तव देशिकः ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा यदुं तात शशा
पेनं स मन्युमान् ॥ अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति नराधम ॥ २९ ॥ स तुर्वसुं च द्रुह्युं चाप्यनुं च भरतर्षभ ॥ एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्या
तश्च तैरपि ॥ ३० ॥ शशाप तानतिक्रुद्धो ययातिरपराजितः ॥ यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं शस्त्वा सुतान्सर्वाश्चतुरः
पुरुष्वजाव् ॥ तदेव वचनं राजा पुरुषपथ्याह भारत ॥ ३२ ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि समाधाय त्वं परो यदि मन्यसे ॥ ३३ ॥
अनपाकृत्य ऋणवत् अपरिहृत्य । ज्ञाता चेत् स्यात्तर्हि तां निधाय तव जरां ग्रहीतुं ममावकाशः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क इति ॥ पितृवचन
मुद्धृत्यातिथ्यर्थसाधनं न धर्मायेति भावः । देशिकः गुरुः विद्याप्रदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ अन्नं नृणांस्मानम् ॥ विशाची अस्मराः इन्द्रयापात्कुरुत्थकथा गोनाशी जावा सा ययातिना कवेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ अबितुल्य इति खेद ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति हारिक्ये टीकार्यां विशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 स जरां प्रतिजग्राह पितुं पूरुं प्रतापवान् ॥ ययातिरपि रूपेण पुरोः पर्यचरन्महीम् ॥ ३४ ॥ स मार्गमाण कामानामन्त भरतसत्तम ॥ विशाच्या
 सहितो रेमे वने चैत्रये प्रभु ॥ ३५ ॥ यवाऽवितुल्यं कामानां भोगेषु स नराधिप ॥ तदा पुरोः सकाशाद्दे स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३६ ॥ तत्र
 गाथा महाराज गृणु गीता ययातिना ॥ याभिः प्रत्याबरेत्कामान्सर्वतोऽङ्गानि कूर्मवत् ॥ ३७ ॥ न जातु कामं कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
 दक्षिण कृष्णवर्त्तव्यं भूय एवाभिवर्धते ॥ ३८ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुमति ॥ ३९ ॥
 यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४० ॥ यदान्येभ्यो न बिभ्येत यदा चास्मान्न बिभ्यति ॥ यदा
 नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१ ॥ या बुस्त्यजा दुर्मतिभिर्यां न जीर्यति जीर्यत ॥ योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजत ॥ सुखम्
 ॥ ४२ ॥ जीर्यन्ति जीर्यत कैरा दुन्ता जीर्यन्ति जीर्यत ॥ जीवितारा घनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ ४३ ॥ यच्च काममुखं लोकं यच्च
 दिव्य महसुखम् ॥ तृष्णाक्षयमुखस्यैते नाहतः पोदरा कलाम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारं प्राविशद्धनम् ॥ कालेन महता वाऽपि
 चचार विपुल तप ॥ ४५ ॥ भृशुर्गै तपस्तत्त्वा तपसोऽन्ते महातपा ॥ अनश्रन्देहमुत्सृज्य सदारं स्वर्गमाप्तवान् ॥ ४६ ॥ तस्य वशे महाराज
 पञ्च राजर्षिसत्तमा ॥ येव्याता पृथिवी सर्वां सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ४७ ॥ यदोस्तु शृणु राजर्षेर्वशं राजर्षिसत्कृतम् ॥ यत्र नारायणो जज्ञे
 हरिर्ब्रह्मिण्डुलोद्भव ॥ ४८ ॥ धन्यं प्रजावानामुष्मान्कीर्तिर्मात्रं भवेन्नरः ॥ ययातेश्चरितं पुण्यं पठञ्छृण्वन्नराधिप ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहामारते
 सिल्लेषु हरिकर्णे हरिकृपापर्वणि ययातिचरिते त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ पुरोर्वशमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ द्रुस्योश्वा
 नोर्यदोश्चैव तुवसोश्च पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ शृण्विषयशप्रसङ्गेन स्व वंश पूर्वमेव तु ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च तद्ब्रवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ गृणु पुरोर्महाराज वशश्रुतमपौरुषम् ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ ३ ॥ हन्त ते कीर्तिपिप्यामि पुरोर्वशमनुत्तमम् ॥
 द्रुस्योश्चानोर्यदोश्चैव तुवसोश्च नराधिप ॥ ४ ॥ पुरो पुत्रो महावीर्यो राजासीन्नमेजयः ॥ प्राविन्वास्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयहिशम् ॥ ५ ॥
 पञ्चभिः पुरोर्गै रीशानस्य सुमुद्भवः ॥ कृतप्रस्थाय कथेयोर्द्विगन्तजिह्वप्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ उच्यते गौरुषं यस्मिन् ॥ ३ ॥ २ ॥ ५ ॥

॥६॥७॥८॥९॥ धनेयुश्चेत्यत्र वने नित्यः इत्यपि पाठः ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नकूटाः स्त्रीरत्नान्युर्वथादीनि कूटानि हीनानि यास्यस्ताः ॥ ११ ॥ येन अत्रिणा
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अत्रिश्रेष्ठानीति ॥ धर्मशास्त्रे आत्रेयीवधे ब्रह्महत्याव्रतस्योक्तत्वात् यज्ञे च आत्रेयाय ब्राह्मणाय स्वातन्त्र्येण दक्षिणाविधानात् अत्रिरेव सर्वेषु गोत्रप्रवर्तकेषु
प्रचिन्वतः प्रवीरोऽध्वन्मनस्युस्तस्य चात्मजः ॥ राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥६॥ तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः ॥ सुधन्वो
बहुगवः शम्भ्यातिस्तस्य चात्मजः ॥७॥ शम्भ्यातेस्तु रहस्याती रौद्राश्चस्तस्य चात्मजः ॥ रौद्राश्चस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि स्मून्वः ॥८॥ ऋचेयुः
प्रथमस्तेषां कृकणेषुस्तथैव च ॥ कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥९॥ दशार्णैर्युजलेयुश्च स्थलेयुश्च महायशः ॥ धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रि
काश्च दश स्त्रियः ॥१०॥ रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा ॥ खलदा चैव राजेन्द्र नलदा सुरसापि च ॥ तथा गोचपला तु स्त्रीरत्नकूटाश्च
ता दश ॥११॥ ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः ॥ रुद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम् ॥१२॥ स्वर्मानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो
महीम् ॥ तमोऽभिभूते लोके च प्रभा येन प्रकल्पिता ॥१३॥ स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तो वै पतमानो दिवाकरः ॥ वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न पपात दिवो
महीम् ॥१४॥ अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ॥ यज्ञेष्वन्नेर्धनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम् ॥१५॥ स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ॥
दश पुत्रान्महात्मा स तपस्युग्रे रतान्सदा ॥१६॥ ते तु गोत्रकरा राजशृषयो वेदपरगाः ॥ स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वत्रिं धनवर्जिताः ॥१७॥
कक्षेयोरतनयाश्चासंस्त्रय एव महारथाः ॥ सभानरश्चाक्षुषश्च परमन्थुस्तथैव च ॥१८॥ सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ॥ कालानलस्य
धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः ॥१९॥ सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुञ्जयः ॥ जनमेजयो महाराज पुञ्जयसुतोऽभवत् ॥२०॥ जनमेजयस्य राज
र्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः ॥ वेदेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशा भुवि ॥२१॥ महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः ॥ जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः
सुमहायशः ॥२२॥ महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥ उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम् ॥२३॥ उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च
राजर्षिवंशजाः ॥ नृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषदती ॥२४॥ उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्भवाः ॥ तपसा वै सुमहता जाता वृद्धस्य
भारत ॥२५॥ नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ॥ नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत् ॥२६॥
श्रेष्ठः ॥१५॥ पुत्रिकासु “पुत्र्य कन्यां प्रदास्यामि देवाधिगुरुं निधौ । अस्यां जो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥” पुत्रिककरणविधिना प्राप्तसु ॥१६॥ अत एवाह ।
किं त्वत्रिं धनवर्जिता इति ॥ १७ ॥ कक्षेयोः रौद्राश्चसुतस्य तृतीयस्य ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

क्रव्यशृङ्गस्य शान्ताभर्तुः प्रसादेन ॥ ४७ ॥ पूर्णभद्रो मुनिः तस्य प्रसादेन ॥ ४९ ॥ वैभाण्डकिर्विभाण्डकपुत्र ऋष्यशृङ्गः । तस्यार्थे इन्द्रवारणम् ऐरावतं वारणं वारि जले रणति चरतीति वारणम् । समुद्रोद्वभिस्तथः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ब्रह्मसत्रोत्तरः ब्राह्मणेभ्यः शान्त्यादिना क्षत्रियेभ्यः शौत्रादिना उत्तरः श्रेष्ठः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ सत्यकर्मणः पुत्रः सूतः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातत्वात् । एतेनैव तस्य ब्राह्मणीपरिव्रहः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपु

तस्य दाशरथिर्विरश्चतुरङ्गो महायशः ॥ ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञे कुलविवर्द्धनः ॥ ४७ ॥ चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः ॥ पृथुलाक्ष सुतो राजा चम्पो नाम महायशः ॥ ४८ ॥ चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा ॥ पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ॥ ४९ ॥ ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् ॥ अवतारयामास महौ मन्त्रैर्वहन्सुतमम् ॥ ५० ॥ हर्यङ्गस्य तु दायादो राजा भद्ररथः स्मृतः ॥ पुत्रो भद्ररथस्यासीद्भक्तर्मा प्रजेश्वरः ॥ ५१ ॥ बृहद्भर्भः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः ॥ बृहन्मनास्तु राजेन्द्र जनयामास वै सुतम् ॥ ५२ ॥ नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्बृहदथो नृपः ॥ आसीद्बृहदथस्यापि विश्वजिज्ज्वनमेजय ॥ ५३ ॥ दायादस्तस्य कर्णस्तु विकर्णस्तस्य चात्मजः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीदङ्गानां कुलवर्द्धनम् ॥ बृहद्भर्भसुतो यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः ॥ ५४ ॥ तस्य पत्नीद्वयं चासीच्चैद्यस्यैते सुते शुभे ॥ यशोदेवी च सत्या च ताम्र्या वंशस्तु भिद्यते ॥ ५५ ॥ जयद्रथस्तु राजेन्द्र यशोदेव्यां व्यजायत ॥ ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः ॥ ५६ ॥ विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥ धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशः ॥ ५७ ॥ सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ॥ यः कर्णं प्रतिजग्राह ततः कर्णस्तु सूतजः ॥ ५८ ॥ एतद्भः कथितं सर्वं कर्णं प्रति महाबलम् ॥ कर्णस्य वृषसेनस्तु वृषस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥ ५९ ॥ एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया ॥ सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥ ६० ॥ ऋचेयोस्तु महाराज रौद्राश्वतनयस्य ह ॥ शृणु वंशमनुप्रोक्तं यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कुक्षेयवंशानुकीर्तनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्त्रिदशैवैश्वर्यैः स्मृतः ॥ ऋचेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकाऽऽत्मजा ॥ १ ॥ तस्यां स देव्यां राजर्षिर्मतिनारो महीपतिः ॥ मतिनारसुताश्वासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ २ ॥

हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दीक्षायां कुक्षेयवंशानुकीर्तनं नौभक्तिक्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशे वर्ण्यते वंश ऋचेयोर्विविधा गतिः ॥ त्रयाणां यदुमुख्यानामजमीदृश्य च त्रिधा ॥ १ ॥ अनाधृष्यः अजय्यः ऋचेयुरेव ॥ १ ॥ स मतिनारो जात इति शेषः ॥ २ ॥

तनुनामवः आपो ज्येष्ठः । तसुरास इत्यपि पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ काण्वायना कण्वस्य गोधास्यानि ॥ ५ ॥ हे भूप यस्य कस्य कन्या ईलिनी आसीत् सः इलिनी नाम राजा
प्रदरादिनि प्रादण्यमुपदाये अपि अधिक आसीत् । तसुत्वा तद्य ईलिनी स्त्री क्षिय भार्याम् आप्यगच्छत् अपिगत्वान् तस्मात्कण्वाऽप्यजायत । इला नाम्नी तु यस्याऽऽप्ती
तरुयति पाठस्तु ग्रामादिकः । तंसुना स्थानुजमेषस्य वृद्धिवा परिणितयेवमर्पकत्वावपुच्छ ॥ ६ ॥ स धर्मनेषः धर्मस्य प्रवर्तकः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दुष्यन्त प्रति राजान
तसुरास्य प्रतिगृह्यः सुवाहुश्चैव धार्मिकः ॥ गौरी कन्या च विख्याता मान्वातृजननी शुभा ॥ ३ ॥ सर्वे वेदविदस्तत्र ब्रह्मण्या सत्यवादिन ॥ सर्वे
दुताश्चा वलिन् सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥ पुत्र प्रतियस्यासीत्कण्व समभवन्पुत्रः ॥ मेधातिथि सुतस्तस्य यस्मात्काण्वायना द्विजाः ॥ ५ ॥
ईलिनी भूप यस्याऽऽप्तीत्कन्या वै जनमेजय ॥ ब्रह्मवादिन्यपि स्त्री च तसुस्तामभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥ तसो सुरोचो राजर्षिर्धर्मनित्रो महायशः ॥ ७ ॥
वादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥ ७ ॥ उपदानवी सुतैस्त्रिभे चतुरस्त्वैल्लिकात्मजान् ॥ दुष्यन्तमथ सुष्मन्त प्रवीरमनव तथा ॥ ८ ॥ दुष्य
न्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान् ॥ स सर्वदमनो नाम नागायुतवलो महान् ॥ ९ ॥ चक्रवर्ती सुतो जह्ने दुष्यन्तस्य महात्मन ॥ शकुन्त
लार्या भरतो यस्य नाम्ना स्थ भारता ॥ १० ॥ दुष्यन्त प्रति राजान वागुवाचारीरिणी ॥ माता भद्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥ ११ ॥
भरत्स्य पुत्र दुष्यन्त मावमस्थाः शकुन्तलाम् ॥ रेतोवा पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ॥ १२ ॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
भरतस्य विनयेषु तनयेषु मदीपते ॥ १३ ॥ मातृणां तात कोपेन मया ते कथित पुरा ॥ बृहस्पतेराङ्घ्रिरस पुत्रो राजन्महासुनि ॥ सकामितो
मरुद्भिर्हि तम् ॥ पूर्वं तु वितये तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥ १४ ॥ अत्रैवावहन्तीम भरद्वाजस्य धीमतः ॥ धर्मसकमण चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥ १५ ॥ अयोजयद्भरद्वाजो मरुद्भि
॥ १७ ॥ वितय चाभिविष्याथ भरद्वाजो वन ययो ॥ स राजा वितय पुत्राधनयामास पञ्च वै ॥ १८ ॥ सुहोत्रं च सुहोतार गय गंगं तथैव च ॥
कपिल च महात्मान सुहोत्रस्य सुतद्वयम् ॥ १९ ॥ काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गुत्समतिर्नृप ॥ तथा गुत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणा क्षत्रिया विरा ॥ २० ॥
मिति माधस्त्रोक्तदय स्यार्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुरा आदिपर्वणि आङ्घ्रिरस आङ्घ्रिस्त्रो राक्षस्य भरद्वाजः ऋतुभि ऋतुदेवताभिर्मरुद्भिः सकामितः भरतपुत्रत्वं प्रापित
॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मसकमं ध्याचे-अयोजयदिति ॥ वितये मातृभि पुत्रपोतनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ काशिकश्चेति ॥ पूर्वा काशिक्यत्समदौ आपुसङ्गात् वृक्षगर्भसुहोत्रक
येषु वतुर्था इमौ तु तस्मादेव नहुपपयातिपूर्वादिक्कमेण एकविरास्य सुहोत्रस्य पुत्रोऽथतोऽतिक्रियते-इति एव इत्येवमेवोऽपि गुत्समनो गुत्समतिरिति ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ दिवोदासपदं द्युत्पादयति । दिवोदास इतीति । दिवः सप्त स्वर्गान् दस्यति उपक्षिणोति आत्यैव्यर्थवलेनेति दिवोदासः । कर्मण्यण् विभक्तैरुक् आर्थः ॥ २३ ॥ समानान्वये यथा समाननामानो भवन्ति एवं समानकर्मणोऽपि भवन्तीति ज्ञापयन् पूर्वदिवोदासवत् अनेनापि वाराणसीराज्यादिकं कृतम् । पूर्वं निकुम्भादिविभक्तिकुम्भान्तरेण तद्वश्येन वाराणसी शता तद्वत्पूर्वं क्षेमकक्षयेन क्षेमकान्तरेण निवेशितेत्यादि । एकस्मिन्नापि कल्पेऽसकृत्समानानामकर्मणां पुंसां जन्म न विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह—
एतस्मिन्नित्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यश्च आयोर्वृद्धशर्मादिकमेण दशमः । भद्रश्रेण्यश्च नहुषादिकमेण यदुवंशज एकादशः । यदोस्त्वष्टमः

काशिकस्य तु काशेयः पुत्रो दीर्घितपास्तथा ॥ बभूव दीर्घतपसो विद्वानधन्वन्तरिः सुतः ॥ २१ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथो नृप ॥ २२ ॥ सुतो भीमरथस्यासीदिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षोविनाशनः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुरी वाराणसीं नृपः ॥ शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥ शता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ॥ २४ ॥ शून्यां वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप ॥ तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ २५ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसी भवत् ॥ यदुवंशप्रसूतस्य तपस्यभिरतस्य च ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतसुत्तमधन्विनाम् ॥ हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ २७ ॥ दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गस्तथैव च ॥ २८ ॥ अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान्भुवि ॥ हैहयस्य तु दायार्थं हतवान् वै महीपतिः ॥ २९ ॥ आजह्ने पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया परिवर्जितः ॥ ३० ॥ अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ॥ तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत ॥ ३१ ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ३२ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्ष शतानि च ॥ तस्याऽऽसीत्सुमहद्गज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ ३३ ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्बहः ॥ लोपासुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ॥ ३४ ॥ वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ शून्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ॥ ३५ ॥

तयोः समानकालजत्वादिरोधो युक्तः । यस्तु आयोः नहुषादिकमेण पुरुषश्लोष्टाविंशो दिवोदासः । तस्य ततोऽष्टमेन भद्रश्रेण्येन सहास्यन्तं कालविभक्त्योर्द्विरोधो न संभवतीति अयम् एतत्समानकालीनोऽप्येव भद्रश्रेण्यो ज्ञेय इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अष्टारथः प्रतर्दनः । भीमरथस्येति दिवोदासस्य विशेषणम् । तस्य दुर्दमस्य बालेषु असमर्थेषु पुत्रेषु ॥ ३१ ॥ अलर्कः प्रतर्दनस्य गौत्रः पुरीं निवेशयामासेति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य विष्णुपुत्रस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सत्यवती
 अलङ्कृत्य तु दायाद सुनीयो नाम पार्थिव ॥ सुनीयस्य तु दायाद क्षेम्यो नाम महायशः ॥ ३६ ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥
 वर्षकेतोस्तु दायादो विमुनाम प्रजेश्वर ॥ ३७ ॥ आनर्तस्तु विभो पुत्र सुकुमारस्ततोऽभवत् ॥ पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेतुर्महारथ ॥ ३८ ॥
 ततोऽभव महतेजा राजा परमधार्मिक ॥ वत्सस्य वत्सश्रुमिस्तु मार्गभूमिस्तु मार्गवात् ॥ ३९ ॥ एते त्वङ्गिरस पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे ॥ ब्राह्मणा
 क्षत्रिया वैश्या अद्राक्ष भरतपंथ ॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहत्स्तनयास्त्रय ॥ अजमीढो द्विमीढश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ अजमीढस्य
 पत्न्यस्तु तिलो वै यशसाऽन्विता ॥ नीलिनी केशिनी च धूमिनी च वराङ्गना ॥ ४२ ॥ अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जहु प्रतापवान् ॥
 आजह्वे यो महासत्र सर्वमेघ महामत्सम् ॥ ४३ ॥ पतिलोभेन य गङ्गा विनीताऽभिससार हानेच्छत शुवयामास तस्य गङ्गाऽथ तत्सद ॥ ४४ ॥
 स तथा शक्तिं दृष्ट्वा यज्ञवाटं परतप ॥ जडुरप्यब्रवीद्गङ्गां कुब्धो भरतसत्तम ॥ ४५ ॥ एष ते त्रिषु लोकेषु सक्षिप्याप पिबाम्यहम् ॥ अस्य
 गङ्गेऽजलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ४६ ॥ तत् पीता महात्मानो गङ्गां दृष्ट्वा महर्षय ॥ उपनिन्युर्महाभागा बुद्धित्वाय जाह्नवीम् ॥ ४७ ॥
 युवनाश्वस्य पुत्रो तु कावेरी जडुरावहत् ॥ गङ्गाशारेण देहाब्दं यस्या पश्चाद्ब्रवीक्षुतम् ॥ ४८ ॥ जह्नेस्तु दयित पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान् ॥
 अजकस्य तु दायादो यलकाशो महीपति ॥ ४९ ॥ वभूव मृगयशील कुशिकस्तस्य चात्मज ॥ पढवे सह सरुद्धो राजा वनचरस्तदा ॥ ५० ॥
 कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभु ॥ लभेयमिति त शक्रघ्नासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ५१ ॥ स गार्धिरमवद्राजा मघवान्कोशिकः स्वयम् ॥
 विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वयस्तदा ॥ ५२ ॥ विश्वकुक्षिश्चजिज्ञैव तथा सत्यवती नृप ॥ ऋचीकाञ्चमदमिस्तु सत्यवत्यामजायत ॥ ५३ ॥
 विश्वामित्रस्य तु सुता देवराटाय स्मृता ॥ प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ५४ ॥ वैश्रवा कतिश्चैव यस्मात्कात्यायना स्मृताः ॥
 शालावत्या हिरण्याक्षो रेणोजिज्ञेऽथ रेणुमान् ॥ ५५ ॥ साद्वकुत्यो गालवो राजन्मौद्गल्यश्चेति विधुता ॥ तेषां व्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महा
 त्मनाम् ॥ ५६ ॥ पाणिनो वभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराटाश्च शालङ्कायनसौत्रवा ॥ ५७ ॥ लोहित्या यामदूताश्च तथा कारीपय स्मृता ॥
 विधुता कौशिका राजेस्तथाऽन्ये सैन्धवायना ॥ ५८ ॥ ऋष्यन्तरिक्षाश्च कौशिका बहव स्मृताः ॥ पौरवस्य महागज ब्रह्मर्षे कौशिकस्य दा ॥ ५९ ॥
 विश्वामित्रादीनां कनीयसी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अजमीढस्य बृहत्तः पुत्रस्य प्रत्यन्तरे प्रसवान्तरमाह—अजमीढ इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तेषां पञ्चानां देशानां रक्षणे अलं समर्थो एते इति श्रुतत्वात्त्राला इति नाम ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अयं दिवोदासो ब्रह्मणः ॥ ७० ॥ शरद्वृतो गौतमस्य ॥ ७१ ॥ सत्यधृतेः शरद्वृतः पौत्रस्य पूर्व शरद्वृतः

संबन्धो ह्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ विश्वामित्राऽऽत्मजानां तु शुनःशेषोऽग्रजः स्मृतः ॥ ६० ॥ भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स सुनिसत्तमः ॥ देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ ६१ ॥ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रादथाष्टकः ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया ॥ ६२ ॥ अजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ ॥ अजमीढस्य नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत ॥ ६३ ॥ पुरुजातिः सुशान्तेस्तु बाह्याश्चः पुरुजातिनः ॥ बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः ॥ ६४ ॥ सुद्वलः सुञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुः स्मृतः ॥ यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः ॥ ६५ ॥ पञ्चैते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ॥ पञ्चानां विद्धि पञ्चालान्स्फूर्तिर्जनपदेर्वृतान् ॥ ६६ ॥ अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ॥ सुद्वलस्य तु दायादो मौद्वल्यः सुमहायशाः ॥ ६७ ॥ सर्व एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ एते ह्यङ्घ्रिरसः पक्षं सञ्चिताः कण्वमौद्वलाः ॥ ६८ ॥ मौद्वलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः ॥ इन्द्रसेनो यतो गर्भं वञ्चयस्व प्रत्यपद्यत ॥ ६९ ॥ वञ्चयश्वाग्निमथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ॥ दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ॥ ७० ॥ शरद्वृतस्य दायादमहल्या समसूयत ॥ शतानन्दमृषिश्चैष्टं तस्यापि सुमहायशाः ॥ ७१ ॥ पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः ॥ ७२ ॥ अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ कृपया तच्च जग्राह शन्तनुर्मृगयां गतः ॥ ७३ ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्माद्वैतमी च कृपी तथा ॥ एते शरद्वृताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ॥ दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्वपः ॥ ७५ ॥ मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥ एते हि सञ्चिताः पक्षं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥ ७६ ॥ आसीत्पञ्चजनः पुत्रः सुञ्जयस्य महात्मनः ॥ सुतः पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ ७७ ॥ सोमदत्तस्य दायादः सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥ ७८ ॥

सकाशात्कृपस्य जन्म उक्तम् । अतोऽयं सत्यधृतिः पितामहस्य समाननामेति गम्यते । अत्रेयं कथा । शरद्वृतः वषोविद्यार्थम् आगतां जालपदीमप्सरसं दृष्ट्वा शरद्व्रांश्चकमे । साच तदाहन्तरात्प्रवृत्ता ततस्तामनुधावतो महर्षे रेतश्चस्कन्द ततो मिथुनं जातमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ दिवोदासस्य शत्रियस्य ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

अजमीढात् महद्वात तस्य यज्ञे पशुमृतरयाने पुत्रशतं वभौ । शत पुत्रानुद्विष्य तेनैव पशुना यागस्य कृतत्वात् ॥ ७९ ॥ यवीयान् कनीयान् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तृतीया
अजमीढस्य माया ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ प्रयागादतिक्रम्य प्रयाग त्यक्त्वा कुल्मेव स्वस्थानं चकार ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अरिमेजय शत्रुकम्पन । एतत् सप्त
पूर्वपदस्य मुयागमम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कृतयज्ञा नैषा चेदिजा वसु जनपामासेति सार्वभौको वाक्यम् । चैषावेदिस्व स चासौ उपरिचरन्नेति समास । पद् पुत्रान्
अजमीढात्पुनर्जात क्षीणवरो तु सोमकः ॥ सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं वभौ ॥ ७९ ॥ तेषां यवीयान्पुपतो ह्रुपदस्य पिता प्रभुः ॥ धृष्ट
दुमस्तु ह्रुपदादृष्टकेतुश्च तत्पुत्रः ॥ ८० ॥ अजमीढा स्मृता ज्ञेते महात्मानस्तु सोमकाः ॥ पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वं महात्मनः ॥ ८१ ॥ महिषी
त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रयुद्धिनी ॥ तृतीया तव पूर्वेषां जननी धृतिवीपते ॥ ८२ ॥ सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता ॥ ततां वर्षायुत
तता तप परमदुश्चरम् ॥ ८३ ॥ इत्वाऽग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितभोजना ॥ अग्निहोत्रकुरोश्चैव सुष्वाप जनमेजय ॥ धूमिन्या स तया देव्या
त्वजमीढः समर्थवान् ॥ ८४ ॥ ऋतु सजनयामास वृमवर्णं सुदर्शनम् ॥ ऋतात्सवरणो जज्ञे कुरुः सवरणात्तथा ॥ य प्रयागादतिक्रम्य कुल्मेव
चकार ह ॥ ८५ ॥ तद्वै तत्स महाभागो वर्षाणि सुवहून्त्यय ॥ तप्यमाने तदा शक्रो यत्रास्य वरदो वभौ ॥ ८६ ॥ पुण्य च रमणीय च पुण्यकृ
द्विनिषिवितम् ॥ तस्यान्ववाय सुमहस्तस्य नाम्ना स्य कौरवाः ॥ ८७ ॥ कुरोश्च पुत्राश्चत्वार सुवन्वा सुघनुस्तथा ॥ परीक्षिच महाबाहुः प्रवर
श्चारिमेजय ॥ ८८ ॥ सुवन्वनस्तु दायाद् सुहोत्रो मतिमास्तत् ॥ व्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविद् ॥ ८९ ॥ व्यवनात्कृतयज्ञस्तु इष्टा
यज्ञे स धर्मवित् ॥ विद्युतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसमं नृप ॥ ९० ॥ वैद्योपरिचरवीर वसु नामान्तरिक्षगम् ॥ वैद्योपरिचराजज्ञे गिरिका सप्त मान
वान् ॥ ९१ ॥ महारथो मगधराद्विद्युतो यो बृहद्वयः ॥ प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ ९२ ॥ मास्तश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च मत्स्यः ॥ बृहद्
पस्य दायाद् कुशाम्नो नाम विद्युतः ॥ ९३ ॥ कुशाम्नस्यात्मजो विद्वान्पुपभो नाम वीर्यवान् ॥ ९४ ॥ धृपमस्य तु दायाद् पुण्यवन्नाम चार्भकः ॥ दाया
दस्तस्य विक्रान्तो राजा सत्यहित स्मृतः ॥ ९५ ॥ तस्य पुत्रोय धर्मात्मा नाम्ना कर्जस्तु जज्ञिवान् ॥ कर्जस्तु सप्तमः पुत्रो यस्य जज्ञे स वीर्यवान् ॥ ९६ ॥
मानुषीमात्रे पर्मा कन्या मल्ली मूला जनपामासेत्यर्चस्त्यार्चः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ कृतस्तृतीयः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ परीक्षितः कुरोद्वितीयपुत्रस्य ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ मणिपत्यां जातौ पूर्वयोऽन्यौ ॥ ११ ॥ २ ॥ द्वितीयः पूर्वोक्तदाक्षान्कुरुपितामहादन्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सप्तवाह्यं सप्तविधमग्निवाह्यं सा च “ज्ञाने धर्मबले कामे विज्ञानोपायसंग्रहे । मदर्थे भूमुजां नित्यं प्राप्तिः सप्तविधा मता ॥” इति । ज्ञाने शास्त्रीये विज्ञाने युक्तिकौशलदौ मदर्थे शारीरभोगे चन्दनलाम्बुलादौ । शेषं स्पष्टम् । अन्ये तु सप्तकृष्णार्था बाह्यशून्यमित्याहुः । सप्तकृष्णौ च सप्तस्नानि सप्त महारत्नानि । तथाहि शकले द्वे स वै जातौ जरया सन्धितः स तु ॥ जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततः स्मृतः ॥ ९७ ॥ सर्वशत्रस्य जेताऽसौ जरासन्धो महाबलः ॥ जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ॥ ९८ ॥ सहदेवात्पुत्रः श्रीमानुदायुः स महायशः ॥ उदायुर्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ ९९ ॥ श्रुत धर्मेति नामानं मगधान्योऽवसद्भिः ॥ परीक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथाः ॥ श्रुत सेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ १ ॥ एते सर्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो मतिमांस्तथा ॥ २ ॥ सुर थस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ॥ विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ॥ ३ ॥ द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तेनैव संज्ञितः ॥ द्रवृक्षौ तव वंशेऽस्मिन्द्ववेव तु परीक्षितौ ॥ ४ ॥ भीमसेनास्त्रयो राजन्द्ववेव जनमेजयौ ॥ ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ॥ ५ ॥ प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु शन्तनुः ॥ देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ६ ॥ शन्तनोः प्रसवस्त्वेव यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ बाह्लिकस्य तु राज्यं वै सप्तवाह्यं नरेश्वर ॥ ७ ॥ बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशः ॥ जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिधूर्निश्रवाः शलः ॥ ८ ॥ उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥ च्यवनस्य कृतः पुत्र इष्टश्चासीन्महात्मनः ॥ ९ ॥ शन्तनुस्त्वभवद्वाजा कौरवाणां बुरन्धरः ॥ शन्तनोः संप्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ १० ॥ गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः ॥ स तु भीष्म इति स्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥ ११ ॥ काली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत ॥ शन्तनोर्दधितं पुत्रं धर्मात्मानमकल्मषम् ॥ १२ ॥ कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥ धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रश्च गान्धार्या पुत्रानुत्पादयच्छतम् ॥ तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स प्रभुः ॥ १४ ॥ पाण्डोर्धनंजयः पुत्रः सोमदत्तस्य चात्मजः ॥ अभिमन्योः परीक्षितु पिता तव जनेश्वर ॥ १५ ॥

“गजवाजिरथास्त्रेषु निधिमालाज्वरद्रुमाः । शक्तिः सासिर्भणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ॥” इति । अस्त्राणि च इषवश्चेति पृथक् निर्धिनिधानं माला स्रक् द्रुमाः दिव्याश्चम्पका दयः सासिः सखद्भिः विमानम् अट्टालः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनपत्यः पुत्रापत्यरहितः ॥ १९ ॥ सचाप क्खिजे दत्ता सती सवर्चन च दुष्यन्तपित्रे सुषोराय दत्ता सती वरमात् दुष्पन्त पुत्रं लेभे ॥ १२० ॥
 अत एव नुमोर्वग पौरव वंश प्रविवेश । अमकमणेनेति च्छेदः ॥ २१ ॥ दुष्यन्तस्य शुक्रतुलापां भरत अन्यस्यां भार्यायां कस्त्यामषासीदित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 एष ते पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि दुर्गाभानोर्यदोस्तथा ॥ १६ ॥ सुतस्तु तुर्वसोवह्निर्वह्नेगोमानुरात्मजः ॥
 गोमानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः ॥ १७ ॥ करन्वमस्तु त्रैसानोर्मरुतस्तस्य चात्मजः ॥ अन्यस्त्वावीक्षितो राजा मरुतः कथितस्तव
 महात्मने ॥ दुष्यन्त पौरव चापि लेभे पुत्रमकर्मपम् ॥ १२० ॥ एव ययाते शपेन जरासकमणे तदा ॥ पौरव तुर्वसोर्वंश प्रविवेश नृपोत्तमः ॥ २१ ॥
 दुष्यन्तस्य तु दायादां कस्त्याम प्रजेश्वरः ॥ कस्त्यामात्तथाक्रीडध्वत्वारस्तस्य चात्मजा ॥ २२ ॥ पाण्डवश्च केरलश्चैव कोलश्चोल्बश्च पार्थिवः ॥
 तेषां जनपदा स्फीता पाण्डवाश्चोल्बा सकेरलाः ॥ २३ ॥ दुर्गोश्च तनयो राजन्वधुः सेतुश्च पार्थिवः ॥ अङ्गरसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरु
 च्यते ॥ २४ ॥ यौवनान्धेन समरे कृच्छ्रेण निहतो वली ॥ युद्ध नुमहवस्याऽऽर्त्तमासात्परि चतुर्वंशः ॥ २५ ॥ अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम
 भारतः ॥ स्यायते तस्य नाम्ना वै गान्धारविपयो महान् ॥ २६ ॥ गान्धारदेशराजश्चैव तुरगा वाजिनां वराः ॥ अनोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्दृष्टस्त
 स्यात्तमजोऽभवत् ॥ २७ ॥ दृतात्तु दुद्रहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ॥ प्रचेतसः सुचेतास्तु कीर्तितो ह्यानवो मया ॥ २८ ॥ यदोर्वंश प्रवक्ष्यामि
 ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यान्तु गदतो मे निशामय ॥ १२९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पुरुवरानुकीर्तने
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ६ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ रभ्रुवस्तु यदो पुत्राः पञ्च देवमुतोपमाः ॥ सप्तद पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्जिकस्तथा
 ॥ १ ॥ सप्तदस्य दायादाश्चय परमधार्मिकाः ॥ देहयश्च हयश्चैव राजन्वेष्टुहयस्तथा ॥ २ ॥ देहयस्यामवत्पुत्रो ॥ धर्मनेत्र इति स्मृतः ॥ धर्मेन
 जस्य कर्तस्तु साहस्रस्तस्य चात्मजः ॥ ३ ॥ साहस्रनी नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥ साहस्रस्य तु दायादो महिष्मान्नाम पार्थिवः ॥ ४ ॥
 माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥ आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ वाराणस्यधिपो राजा कथितः पूर्वमेव तु ॥
 भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विद्युतः ॥ ६ ॥
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ६ ॥ अथ द्विजे यदोर्वंशो कर्णने मगधजनिः ॥ मयातोऽप्यहतो यम कृतवीर्यसुलभ्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्रिसंभवं दत्तं दत्तात्रेयमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वमित्यनेन एको वरः ॥ ११ ॥ अधर्मे इति द्वौ वरौ ॥ १२ ॥ संश्रामानिति चतुर्थो वरः ॥ १३ ॥
 योगाद् योगबलाद् मायया संकल्पमात्रेण ॥ १४ ॥ उत्रेण विधिना युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धर्व उपवर्हणारूपो वरीदासस्य गन्धर्वपतेः पुत्रः ॥ १९ ॥
 दुर्दमस्य सुतो धीमान्कनको नाम वीर्यवान् ॥ कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ ७ ॥ कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव च ॥
 कृताग्रिस्तु चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यात्तथाऽर्जुनः ॥ ८ ॥ यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ॥ जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ ९ ॥ स
 हि वर्षायुतं तस्मा तपः परमदुश्चरम् ॥ दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभक्म् ॥ १० ॥ तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ॥ पूर्वं बाहु
 सहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ ११ ॥ अधर्मे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ॥ उत्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरञ्जनम् ॥ १२ ॥ संश्रामा
 न्नुबहून्कृत्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ॥ संश्रामे वर्तमानस्य वधं चाप्यधिकाद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ॥ योगाद्योगे
 श्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १४ ॥ तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ सप्तमुद्रा सनगरा उत्रेण विधिना जिता ॥ १५ ॥ तेन सप्तसु
 द्वीपेषु सप्त यज्ञशालानि वै ॥ प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय ॥ १६ ॥ सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्याऽऽसन्भूरिदक्षिणाः ॥ सर्वे काञ्चनयू
 पाश्च सर्वे काञ्चनवेदयः ॥ १७ ॥ सर्वेदेवैर्महाराज विमानस्थैरलंकृताः ॥ गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १८ ॥ यस्य यज्ञे जगौ
 गार्था गन्धर्वो नारदस्तथा ॥ वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मृतः ॥ १९ ॥ नारद उवाच ॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थि
 वाः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च ॥ २० ॥ स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चर्मो शरासनी ॥ रथी द्वीपाननुचरन्योगी संहश्यते नृभिः ॥ २१ ॥
 अनपद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ॥ प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२ ॥ पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ॥ स सर्वत्र
 भावसम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३ ॥ स एव यज्ञपालोऽभूत्क्षेत्रपालः स एव चास एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादुर्जनोऽभवत् ॥ २४ ॥ स वै बा
 हुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ॥ भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव दिवाकरः ॥ २५ ॥ स हि नागान्मनुष्येषु माहिषमृत्यां महाद्युतिः ॥ कर्कोटकधुता
 जिह्वा पुर्या तस्यां न्यवेशयत् ॥ २६ ॥ स वै वेगं समुद्रस्य प्राकृदकालेऽनुजेक्षणः ॥ कीडान्नैव भुजोद्भिन्नं प्रतिस्नोतश्चकार ह ॥ २७ ॥
 ॥ २० ॥ योगी कायगूहेन युगपत् सप्तस्यपि द्वीपेषु दृश्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यज्ञपालो यजमानः एकेन शरीरेण यागं करोति अपरेण पालनमित्यर्थः ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ कार्तवीर्यस्य माहात्म्यमाहुः स हीत्यदिना ॥ २६ ॥ प्रतिश्रोतः विपरतिप्रवाहम् ॥ २७ ॥

शङ्खिता परेण मुनेभि शङ्खगङ्गी अभ्येति समुद्रमिति शेष ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुना बाहुभिः प्रार्वतयत् शरीरभ्रमणेनावर्तितवान् । क्षीराद मन्दर इव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ गौतमं गृहस्थापत्य रत्न राक्षसम् ॥ ३५ ॥ राक्षः काचवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वहेः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मन्त्र निमित्तभूते आपवो
 लुण्ठिता क्रीडिता तेन फेनस्रग्ध्वाममालिनी ॥ चलद्दुर्मिसहस्रेण शङ्खिताऽभ्येति नर्यदा ॥ २८ ॥ तस्य बाहुसहस्रेण धूम्यमाणे महोदधौ ॥ मया
 त्रिलीना निधेया पातालस्था महासुरा ॥ २९ ॥ चूर्णकृतमहावीचि चलन्मीनमहातिमिष ॥ मास्ताविद्धफेनौघभाषतक्षोभदु सहम् ॥ ३० ॥ प्राव
 र्त्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दर ॥ ३१ ॥ मन्दरक्षोभचकिता अभृतोद्भवशङ्खिता ॥ सहस्रोत्पतिता भीता
 भीमं दृष्ट्वा द्रयोत्तमम् ॥ ३२ ॥ निश्चलम्भृद्भीनो बभ्रुवस्ते महोरगा ॥ सायान्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥ ३३ ॥ स वै बद्धा धनुर्ज्या
 भिरुत्तिर्त्तं पञ्चभि शरैः ॥ लङ्घ्यं मोदयित्वा तु सबल रावणं वलात् ॥ निजित्येव समानीय माहिम्न्यां ववन्व तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु वद्ध
 पोलस्य रावणं त्वर्जुनेन तु ॥ ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुन दहरो स्वयम् ॥ सुमोच रक्षः पोलस्य पुलस्त्येनानुयाचित ॥ ३५ ॥ यस्य बाहुसह
 सस्य वपुव ज्यातलत्वनः ॥ युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यरानेरिव ॥ ३६ ॥ अहो बत मृगे वीर्यं मार्गवस्य यदच्छिनत् ॥ राक्षो बाहुसहस्र तु हेमं
 तालवन् यया ॥ ३७ ॥ दपितेन क्वाचित्स भिक्षितबिज्रमानुना ॥ स भिक्षामवदाक्षीर सप्तदीपान्विभावसोः ॥ ३८ ॥ पुराणि ग्रामवर्षांश्च विपर्या
 ष्वेव सर्वथा ॥ जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दिव्यतया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मन ॥ ददाह कार्त्तवीर्यस्य शेलांश्चैव वनानि
 च ॥ ४० ॥ स ह्यन्यमाश्रमं रम्य वरुणस्थायतमजस्य वै ॥ ददाह वनवम्रीतिभित्रभानुं सहैहय ॥ ४१ ॥ यं लेमे वरुण पुत्र पुरा भास्वन्तसुतमम् ॥
 वसिष्ठ नाम स मुनिः स्यात् आपव इत्युत ॥ ४२ ॥ यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छ्रमवानर्जुन विभुः ॥ यस्मात्र वर्जितमिदं वन ते मम हेहय ॥ ४३ ॥ त
 स्मात्ते दुष्कर कर्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ रामो नाम महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥ छित्त्वा बाहुसहस्र ते प्रमथ्य तरसा वली ॥ तपस्वी
 ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स मार्गवः ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनष्टव्यता यस्य वभूवाभिप्रकर्शनं ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः
 ॥ ४६ ॥ रामात्ततोऽस्य भूत्युव तस्य शापान्भुनेर्नृप ॥ परश्चैप हि कौरव्य स्वयमेव वृत् ॥ पुरा ॥ ४७ ॥ तस्य पुत्रशतस्याऽऽसुन्यश्च शेपा महात्मनः ॥
 कृतास्त्रा वलिनः शूरा धर्मत्मानो यशस्विन ॥ ४८ ॥
 यथिष्यति । तत्र पराजयो मथिष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अश्वत्थारण्या भवानामिति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

धृष्टोक्तः धृष्टनामा अवन्त्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुत्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति
 अत्र पयोद एव वर्षणाद्धेतोर्वराब्देनोच्यते । पूर्णकर्भिणः पुण्यकर्भिणः ॥ ५५ ॥ युरा इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भूतानि पृथिव्या
 दीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विसर्गं विविधं सर्गम् । क्शी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ क्रोष्टोः यदोः पुत्रस्य
 शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदावन्त्यो नृपतिर्मेहान् ॥ ४९ ॥ कार्त्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ जय
 ध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥ ५० ॥ तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्त्यः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ॥ ५२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वान्नामुकी
 र्तिताः ॥ वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्भिणः ॥ ५३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ मयोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य
 वंशभाक् ॥ ५४ ॥ वृषणाद्वृषणयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चात्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ५५ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च
 शूरसेनास्तथाऽनघाः शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ॥ ५६ ॥ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ कार्त्तवीर्यस्य यो जन्म
 कीर्तयेद्विह नित्यशः ॥ ५७ ॥ एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानीव महाराज पञ्च
 स्थावरजङ्गमान् ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ५९ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव
 दुर्लभानिह लौकिकात् ॥ आयुः कीर्तिं तथा पुत्रनैश्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छृणवाच्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ६० ॥ क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र
 वंशमुत्तमपौरुषम् ॥ यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ६१ ॥ क्रोष्टुर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिवृ
 ष्णिंकुलोद्बहः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी
 चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥ माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदुपम् ॥ तेषां वंशास्त्रिया
 भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्यकावुभौ ॥ जज्ञाते तनयौ वृष्णोः शफलकश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥
 ॥ ६१ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ६४ ॥ चतुर्विंशे यदोः सूतोः कोटुर्वंशोऽनुवर्ण्यते ॥
 अवतीर्णो हरिरथैव कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥

गङ्गिता परेण मुनेने शङ्काकी अभ्येति समुद्रमिति शेष ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुना बाहुभिः शरीरमण्येनार्थविविधान् । क्षीराद् मन्दर इव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ पीलस्यं पुटस्यापत्य रक्षाः राक्षसम् ॥ ३५ ॥ राक्षः काचवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वक्षः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यत्र निमिचमूते आपवो
 लुपिष्ठा क्रीडिता तेन फेनवग्दाममालिनी ॥ चलद्गमिसहस्रेण राक्षिताऽभ्येति नर्मदा ॥ २८ ॥ तस्य बाहुसहस्रेण क्षुब्धमाणे महोदधौ ॥ भया
 विलीना निक्षेपा पातालस्या मदाधरा ॥ २९ ॥ चूर्णीकृतमदावीचि चलन्मीनमहातिमिम ॥ मास्ताविद्धफेनौघमावतेशोभदुःसहम् ॥ ३० ॥ प्राव
 तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दर ॥ ३१ ॥ मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशङ्किता ॥ सहस्रोत्पतिता भीता
 भीम दृष्टा ह्योत्तमम् ॥ ३२ ॥ नता निश्चलमूर्धनो वधुवस्ते महोरगा ॥ सायान्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥ ३३ ॥ स वै बद्धा घनुज्यो
 भिरुत्तित पञ्चभि शरे ॥ लङ्केशं मोहयित्वा तु सबल रावण वलात् ॥ निर्जित्यैव समानीय माहिभृत्या ववन्व तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु वद्ध
 पीलस्य रावण त्वजनेन तु ॥ ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं दहरो स्वयम् ॥ मुमोच रक्षः पीलस्य पुलस्त्येनानुयाचित ॥ ३५ ॥ यस्य बाहुसह
 स्रस्य वधुव ज्यातलस्वनः ॥ युगान्ते त्वम्बुदस्येव सुहृदो क्षरानेरिव ॥ ३६ ॥ अहो वत मृचे वीर्यं मार्गवस्य यदच्छिनत् ॥ राक्षो बाहुसहस्र तु हेम
 तालवन यया ॥ ३७ ॥ तृपितेन कदाचित्स भिक्षितध्वजभालुना ॥ स भिक्षामददाद्दीरः सप्तदीपान्विभावसो ॥ ३८ ॥ पुराणि ग्रामघोषाश्च विषया
 श्वैव सर्वथा ॥ जज्वाल तस्य सर्वाणि ध्वजभालुर्विधलया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मन ॥ ददाह कार्त्तवीर्यस्य शैलाश्चैव वनानि
 च ॥ ४० ॥ स शून्यमाश्रम रम्य वरुणस्यात्मजस्य वै ॥ ददाह वनकक्षीतध्वजभालुः सहैहय ॥ ४१ ॥ य लेभे वरुण पुत्र पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥
 वसिष्ठ नाम स मुनिः रथात् आपव इत्युत ॥ ४२ ॥ यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छसवानर्जुन विभु ॥ यस्मान्न वर्जितमिदं वन ते मम हेहय ॥ ४३ ॥ त
 स्मात्ते दुष्कर कर्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ रामो नाम महाबाहुर्जामवयः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥ छित्त्वा बाहुसहस्र ते प्रमथ्य तरसा वली ॥ तपस्वी
 नाह्वयश्च त्वां वधिष्यति स मार्गः ॥ ४५ ॥ वैराग्यायन उवाच ॥ अनष्टद्वयता यस्य वधुवामित्रकर्शन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः
 ॥ ४६ ॥ रामात्ततोऽस्मि मृत्युव तस्य शापान्मुनेर्नृप ॥ वरश्चैप हि कौरव्य स्वयमेव धृतः पुरा ॥ ४७ ॥ तस्य पुत्रशतस्याऽऽसन्पञ्च शेपा महात्मन ॥
 कृतास्त्रा वलिनः शूरा यमार्त्तमानो यशस्विनः ॥ ४८ ॥
 नागद्विस्मयि ॥ तत्र नागानां धनिष्यवीर्यम् ॥ ४९ ॥ अनष्टद्वयता यमानामिति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

धृष्टोक्तः धृष्टनामा अवन्त्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति
 अत्र पयोद एव वर्षणाद्वैतौ पशब्देनोच्यते । पूर्णकर्म्मिणः पुण्यकर्म्मिणः ॥ ५३ ॥ शूरा इति श्लोकः पुस्तकान्तेषु नास्ति ॥ ५६ ॥ भूतानि पृथिव्या
 दीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विस्मर्गं विविधं सर्वम् । वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ यदोः पुत्रस्य
 शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदवन्त्यो नृपतिर्महाव् ॥ ४९ ॥ कार्त्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ जय
 ध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥ ५० ॥ तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ॥ ५२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वाद्वातुकी
 तिंताः ॥ वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्म्मिणः ॥ ५३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य
 वंशमाक् ॥ ५४ ॥ वृषणाद्वृषणयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चात्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ५५ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च
 शूरसेनास्तथाऽनघाः शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ॥ ५६ ॥ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ कार्त्तवीर्यस्य यो जन्म
 कीर्त्तयेदिह नित्यशः ॥ ५७ ॥ एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्त्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानीव महाराज पञ्च
 स्थावरजङ्गमान् ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा पञ्चविस्मर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ५९ ॥ लभेत्पञ्च वरंश्चैव
 दुर्लभानिह लौकिकान् ॥ आयुः कीर्त्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छूराणाञ्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ६० ॥ कोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र
 वंशसुत्तमपौरुषम् ॥ यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ६१ ॥ क्रोष्टुर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिवृ
 ष्णिक्कुलोद्ग्रहः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेखे हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी
 चैव माद्री च क्रोष्टोर्भायै बभूवतुः ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥ माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदृपम् ॥ तेषां वंशस्त्रिया
 भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्वकावुभौ ॥ जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्काश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥
 ॥ ६१ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे दीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ६३ ॥ चतुस्त्रिंशे यदोः सूतोः कोष्टवशोऽनुवर्ण्यते ॥
 अवतीर्णो हरिर्यत्र कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ गान्धारीति ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥

चैद्यस्य दमघोषस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथा कुन्तिः कुन्ती कुन्तिभोजः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अनयित्रात् क्रोष्टुः प्रथमपुत्रात् वृष्णिनन्दनात् सर्वयादवाहादकात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ देवभागस्य वसुदेवभ्रातुः देववत् श्वः कीर्तियस्य तं देवश्रवसम् ॥ ३१ ॥ देवश्रवाः वसुदेवतृतीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्यजायत ॥ ३२ ॥ एव केनचिन्निमित्तेन बाल एव परित्यक्तो निपादैः संवर्द्धित इति नैषादिर्जात इत्याह—देवश्रवा इति ॥ ३३ ॥ वत्सावान् गण्डूषश्च वसुदेवानुजौ ॥ ३४ ॥ विष्वक्सेनः श्रीकृष्णः सुतान् चारुदेष्णादीन् चतुःसङ्ख्यान् ॥ ३५ ॥ चारुदेष्णपदं निर्वेकि—असंग्रामेणेति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥ चारून् मिष्टान् भक्ष्यान् दिशति अतिसृजतीति चारुदेष्ण इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ कनकस्य वसुदेवभ्रातुः आवगुञ्जि

अन्त्यस्य श्रुतदेवायां जगद्गुहः सुषुवे सुतः ॥ श्रुतश्रवायां चैद्यस्य शिशुपालो महाबलः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुयोऽसौ दैत्यराजोऽभवत्पुरा ॥ पृथु कीर्त्या तु तनयः संजज्ञे वृद्धशर्मणः ॥ २६ ॥ करूपाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ॥ पृथा दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ॥ २७ ॥ यस्यां स धर्मोविद्वाजा धर्माज्ज्ञे युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनंजयः ॥ २८ ॥ लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अनमित्राच्छि निजज्ञे कनिष्ठाङ्गिनन्दनात् ॥ २९ ॥ शैनेयः सत्यकस्तस्माद्युधुधानश्च सात्यकिः ॥ असङ्को युधुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ॥ ३० ॥ भूमे र्गुणधरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥ उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥ पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम् ॥ ३१ ॥ अश्वकर्मा प्रातवान्पुत्रमनाद्युष्टिर्यशस्विनम् ॥ निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवा व्यजायत ॥ ३२ ॥ देवश्रवाः प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः ॥ एकलव्यो महाराज निषादैः परिवर्द्धितः ॥ ३३ ॥ वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥ अद्रिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥ ३४ ॥ गण्डूषाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान् ॥ चारुदेष्णं सुचारुं च पञ्चालं कृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥ असंग्रामेण यो वीरो नावर्त्तत कदाचन ॥ रौक्मिणेयो महाबाहुः कनीयान्गुरुष्वर्षभ ॥ ३६ ॥ वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानि तु ॥ ३७ ॥ तन्द्रिजस्तन्द्रियालश्च सुतौ कनकस्य तु ॥ वीरश्चाश्वहनश्चैव वीरौ तावावगुञ्जिम् ॥ ३८ ॥ श्यामपुत्रः शर्भकस्तु शर्भीको राज्यमावहत् ॥ जुगुप्समानौ भोजत्वाद्वाजसूयमवाप सः ॥ अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ॥ ३९ ॥ वसुदेवसुतान्वीरान्कीर्त्तयिष्यामि ताञ्छनु ॥ ४० ॥

मौ अवगुञ्जिमस्य वसुदेवभ्रातुः ॥ ३८ ॥ श्यामस्य वसुदेवभ्रातुः पुत्रः इव पुत्रोऽनुज एव पुत्रीभूतः । शर्भीकोऽभूदिति शेषः । सुमित्र इति पाठे पुत्रस्यैव विशेषणम् । शोभनमित्रत्वं भोजत्वात् एकदेशराजानो भोजाः । तद्वात् जुगुप्समानः आत्मानं निन्दन् राजसूयं साम्राज्यहेतुम् अवाप । तत्र योग्यतां प्रदर्शयन् तस्य सुमित्रत्वं व्याचष्टे । अजातशत्रुरित्यर्धेन । युधिष्ठिरसहायः शर्भीको राज्ञां राजाभवदिति सार्धार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ८१ ॥ इति भीमहाभारते त्रिलोपु हरिवंशे हरिवरपर्यणि टीकायां वृष्णिवराकर्मिणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ पञ्चमित्रो हरेः प्रोक्तः प्रादुर्भाष परात्मनः ॥ गार्ग्यस्याप्य
नुरासेन परमाद्वयदर्शने ॥ १ ॥ या इति ॥ १ ॥ मुनामान्ता पञ्च पौरव्यः ॥ २ ॥ देवक्यन्ता सप्त देवक्यन्ता सप्त देवक्यन्ता सप्त देवक्यन्ता सप्त देवक्यन्ता ॥ ३ ॥ ॥ ॥ चित्रान्तानि नरापत्यानि सद्गुणाय रोहिणीतनया दशेत्युक्थिरुत्पत्त्यादयः ॥ चित्रा पुनर्जने सा च द्वितीये जन्मनि
सुभद्राणि विव्यान्तर्यः । अत्र पौराणिकी कथा । चित्रा नाम कचचिद्वत्सरा मुनिराणाग्रोद्दिष्टा गर्भनास लेभे । सा पुनर्जातमात्रा त्रियमाणा मया यादवेषु जायमानस्य भगव
द्वृष्णिद्विधिवमेतत्तु वदुशात् महोजसम् ॥ धारयन्विपुल वरा नानैरिह युज्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलोपु हरिवंशे हरिवरपर्यणि
वृष्णिवराकर्मिणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ या पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्वरा वराङ्गना ॥ पौरवी रोहिणी नाम
इन्दिरा च तथा वरा ॥ १ ॥ वैशाखी च तथा भद्रा मुनाम्नी चैव पञ्चमी ॥ सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता ॥ २ ॥ वृकदेव्युपदेवी च
देवकी चैव सुसमी ॥ सुतनुर्वहवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥ ३ ॥ पौरवी रोहिणी नाम वाहिकस्यात्मजाऽभवत् ॥ ज्येष्ठा पत्नी महाराज दयि
ताऽऽज्जन्मदुन्दुभे ॥ ४ ॥ लेभे ज्येष्ठं सुतं राम सारणं राठमेव च ॥ दुर्दम वमनं क्षत्र पिण्डारकसुरीनरम् ॥ ५ ॥ चित्रां नाम कुमारीं च रोहि
णीतनया दग ॥ चित्रा सुभद्रां रोहिणीं पुनर्विल्याता कुरुनन्दन ॥ ६ ॥ वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशा ॥ रामाच्च निरशो जज्ञे स्वत्यां
दयितं सुत ॥ ७ ॥ सुभद्रायां स्थी पार्थद्विभिमन्युजायत ॥ अम्बुत्काशिकन्यायां नत्यंकेतुरजायत ॥ ८ ॥ वसुदेवस्य भार्यासु महाभागान्
सप्तसु ॥ ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोध मे ॥ ९ ॥ भोजश्च विजयश्चैव शान्तिदेवासुताबुभौ ॥ वृकदेव मुनामायां गदधास्तां सुता
बुभौ ॥ १० ॥ तपासुश्च लेभे तनयं देवरक्षिता ॥ अगावहं महारथान् वृकदेवी व्यजायत ॥ ११ ॥ कन्या त्रिगर्तुराजस्य मर्ता वै शैशिरा
यण ॥ जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न वत्स्कन्देऽयं पौरुषम् ॥ १२ ॥

तो लीला न ह्य शिष्टं ममित्यनुतापं चक्रे । ततश्च तथा वासनया पुनस्तत्रैव जग्य धृतास्तीति तथा सह दशसत्स्यापूर्तिर्भिया ॥ १३ ॥ गौरि भीष्मस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
त्रिगर्तराजस्य देवक्या वृकदेवीति पूर्वेणान्वयः । तस्यैव त्रिगर्तराजस्य मर्ता पुरोहितः शैशिरायणो गार्ग्यः वदीय शालो यावन्पत्नीयः पुरोहितः कश्चित्स्य पौरुषमस्ति न
वेति जिज्ञासां परीक्षां चक्रे इस्तेन लिङ्गमभिमुखात् । अथ अनन्तर गार्ग्यस्य पौरुषं रोहो न वत्स्कन्द इत्येतत्वात् तस्यानुत्पत्त्यात् । उत्पत्तेरिति किञ्चिदपि रोहः स्कन्देदेव
ततो गार्ग्यो ननुमः इति गण्टिनोक्त इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपराणे । “गार्ग्य गोत्रयो विजं याकः पण्ड इत्युक्तमाग्यदा । यद्वान् सभिन्नौ सर्वे जहसुर्योदशास्त्वया ।” इति ॥ १३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्य वैदर्भी भद्रवती भार्या तस्यां मधुर्जातः ॥ २९ ॥ तस्यैव ऐक्षवाकी सती नाम
 द्वितीया भार्या तस्यां सत्वान् जातः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सप्तत्रिंशेऽध्यायस्योक्तव्यत्वारः सत्त्वतः सुताः ॥ शुचीकरा हरित्यत्र
 राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्तुपायां कथकौशिकौ ॥ पश्चाद्विद्मोऽजनयच्छुरौ रणविशारदौ ॥ २० ॥ लोमपादं तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ लोम
 पादात्मजो बधुराह्वितस्तस्य चात्मजः ॥ २१ ॥ आह्वितः कौशिकश्चैव विद्वान्परमधार्मिकः ॥ चेदिः पुत्रः कौशिकस्य तस्माच्चैवा नृपाः स्मृताः
 ॥ २२ ॥ भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ कुन्तेर्बृहसुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्मिकाः
 ॥ २३ ॥ आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥ दशार्हस्य सुतो न्योमा व्योमनो जीमूत उच्यते ॥ २४ ॥ जीमूतपुत्रो बृहतिस्तस्य भीमरथः
 सुतः ॥ अथ भीमरथस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ॥ २५ ॥ तस्य चासीदशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ तस्मात्करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवत्पुत्रः
 ॥ २६ ॥ देवक्षत्रोऽभवत्तस्य देवक्षत्रिर्महायशः ॥ देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ॥ २७ ॥ मधूनां वंशकृद्वाजा मधुर्मधुरवागपि ॥ मधोर्जज्ञेऽथ
 वैदर्भ्यां पुत्रो मरुवसास्तथा ॥ २८ ॥ आसन्मरुवसः पुत्रः पुरुद्वान्पुरुषोत्तमः ॥ मधुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरुद्रहः ॥ २९ ॥ ऐक्षवाकी चाम
 वद्वार्या सत्त्वास्तस्यामजायत ॥ सत्वान्सर्वगुणोपेतः सात्वतां कीर्तिवर्द्धनः ॥ ३० ॥ इमां विस्मृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ॥ युज्यते परया
 कीर्त्या प्रजावाञ्च भवेन्नरः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 सत्त्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौशलया सुषुवे सुतान् ॥ भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १ ॥ अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ॥
 तेषां विसर्गश्चत्वारो विस्तरणेह तावृष्ण ॥ २ ॥ भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकाथोपबाह्यका ॥ आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जज्ञिरे बहवः सुताः
 ॥ ३ ॥ कुमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः शूरः पुरंजयः ॥ एते बाह्यकसृज्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ४ ॥ अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिच्चाथ दशकः ॥
 उपबाह्यकसृज्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ५ ॥ यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः ॥ पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम स्यादिति निश्चितः ॥ ६ ॥
 संयुज्यात्मानमेवं तु पर्णाशया जलं स्पृशन् ॥ सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७ ॥
 त्रयाणां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ सत्त्वतात् भजमानेदेवावृधौ नामानौ ॥ १ ॥ २ ॥ संजय्यौ संजयपुत्र्यौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानं चित्तम् । संयुज्य समाधाय
 जलं स्पृशन् स्वानाचमनादेरुपलक्षणमेतत् ॥ ७ ॥

॥ १२ ॥ अन्तिके दूराय योगबलेनानेकधाऽप्रमर्शं कृत्वा सचरन्त तुल्यवत्सरायः ॥ १३ ॥ पट्टपथविकानि सप्त सहस्राणि ॥ पुरुषा अमृतत्व युद्धेन मृत्युमासाप ब्रह्मलो
कगता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यथा पशुरेव ॥ १५ ॥ तस्य चर्मोऽऽन्यथा च ॥ १६ ॥ अन्धकारं सन्तत पुत्राव कारयस्य दृढावस्य दुहिता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वेतेन शु
दन क्रियारयित्वा दग्धान्वायदुल्माह्वानम् ॥ "प्रेमोतोऽनस्य शाबकः" इति भेदिनी ॥ अशीतिचर्मणा युक्त अशीत्या पुरुषैर्षास चर्मफलकदारुमयम् आसनविशेषं तेन युक्तः
विन्तयाभिपरिता मा जगामेकाभिनिश्चयम् ॥ कल्याणत्वात्प्रपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छत तां नारी यस्यामेवविधः सुत ॥
जायतस्तात्स्वय दन्त मवाम्यस्य सहजता ॥ ९ ॥ अथ भूत्वा कुमारी सा बिभ्रती परम वयु ॥ वरयामास नृपतिं तामियेष च स प्रभुः ॥ १० ॥ तस्या
मावत्त गर्भं च तेजस्विनमुदारधी ॥ अथ सा दशमे मासि सुपुत्रे सरिता वरा ॥ ११ ॥ पुत्र सर्वगुणोपेत वधु देवावृचानृपात् ॥ अत्र वशे पुराणज्ञा
गायन्तीति परिश्रुतम् ॥ १२ ॥ गुणान्देवावृचस्याय कीर्तयन्तो महात्मनः ॥ यथैवमे सम दूरात्यश्याम च तयाऽन्तिके ॥ १३ ॥ वधु श्रेष्ठो मनुष्याणां
देवैर्वावृचः सम ॥ पट्टिश्च पट्टं च पुरुषा सहस्राणि च सप्त च ॥ १४ ॥ एतेऽमृतत्व सप्राप्ता वधुर्देवावृचावपि ॥ यज्वा दानपतिर्विद्वान्ब्रह्मण्य सुहृ
तायुयः ॥ १५ ॥ कीर्तिमाश्च महातेजाः सत्त्वतानां महाश्वर ॥ तस्यान्ववाय सुमहान्मोजाये मार्तिकावता ॥ १६ ॥ अचकात्काश्यदुहिता चतुरो
ऽरुभतात्मजानां कुकुर भजमानं च शर्मि कम्बलवर्हिणम् ॥ १७ ॥ कुकुरस्य सुतो घृष्णधृष्णोस्तु तनयस्तथा ॥ कपोतरोमा तस्याय तैत्तिरिस्त
नयोऽभवत् ॥ १८ ॥ जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिह्वा पुनर्वसो ॥ तस्य वै पुत्रभिषुन वधूवामिजित किल ॥ १९ ॥ आहूकश्चाहूकी चैव स्यातां
म्यातिमाना वयौ ॥ इमां चोदाहरन्त्यत्र गार्थां प्रति तमाहुकम् ॥ २० ॥ श्वेतेन परिवारेण किशोरप्रतिमो महान् ॥ अशीतिचर्मणा युक्त स नृपः
प्रथमं व्रजेत् ॥ २१ ॥ नापुत्रास्त्राशतदो नासहस्रशतायुषः ॥ नाशुद्रकर्मा नायज्वा यो भोजमभितो व्रजेत् ॥ २२ ॥ पूर्वस्यां दिशि नागानां
भोजस्येत्यनुमोदनम् ॥ सोपासनानुकर्षाणां ध्वजिनां सवर्धयिनाम् ॥ २३ ॥

७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

गन्तुं शानुवान् तथा तस्यामेव दिशि स्थानां दश सहस्राणि अनुमोदनं यान्ति । उपासद्गो युगम् । अनुकर्षणं रथाधःस्थितं काष्ठं वहत्यं रथगुप्तिः तद्वर्ता रथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
उत्तरस्यामपि तावन्त्येव रथानां नागानां च सहस्राणि तथा दिशि यथा पूर्वोचरयोस्तथाऽवशिष्टायामपि दिशि दक्षिणस्यां सपश्चिमायाम् अनुमोदनं तावन्त्येव सहस्राणि शानुव
न्तीत्यर्थः । आभूमिपालान्सर्वान् सामन्तान् अभिव्याप्य वशीकृत्य भोजाः स्वज्ञातयस्तस्मै आहुकम् उपतिष्ठन् उपतिष्ठन् किङ्किणीकिणः क्षुद्रचण्डिकावन्तो रथा
दयः । किङ्किणीशब्दादीकृत् तद्धितः । किङ्किणीकिण इति दन्त्यस्य मूर्धन्यत्वमार्पणम् । भोजान् स्वानुत्तमकिङ्किणीकिण इति पाठे सर्वान् भूमिपालान् व्याप्य स्वान्
उत्तमं सुवर्णं तन्मयकिङ्किणीयुक्ताः रथादय उत्तमकिङ्किणीकाः तयुक्ता उत्तमकिङ्किणीकिणः । तादृशानकरोदिति शेषः ॥ २५ ॥ आहुकीम् आहुकसंक्वन्धिनीं स्वसारम्

रथानां मेघवोषाणां सहस्राणि दशैव तु ॥ रूप्यकाञ्चनकक्षाणां सहस्राणि दशापि च ॥ २४ ॥ तावन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ॥
आभूमिपालान्भोजान्स्वानुत्तिष्ठन्किङ्किणीकिणः ॥ २५ ॥ आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसारं ददुरन्धकाः ॥ आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ
संबभूवतुः ॥ २६ ॥ देवकश्चोमसेनश्च देवपुत्रसमावुभौ ॥ देवकस्याभवन्पुत्राश्चत्वारस्त्रिंशोपमाः ॥ २७ ॥ देवानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥
कुमार्यः सप्त चाप्यासन्वसुदेवाय तां ददौ ॥ २८ ॥ देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ॥ वृकदेव्युपदेवी च सुनासी चैव सप्तमी ॥ २९ ॥
नवोमसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ॥ न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्खुः सुभूमिपः ॥ ३० ॥ राष्ट्रपालोऽथ सुतनुरनाधृष्टिश्च पुष्टिमान् ॥ तेषां
स्वसारः पञ्चाऽऽसन्कंसा कंसवती तथा ॥ ३१ ॥ सुतन् राष्ट्रपाली च कङ्का चैव कराङ्गना ॥ उग्रसेनः सहायत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः ॥ ३२ ॥
कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥ आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावानानुयान्नरः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि स
प्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः ॥ राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभव
त् ॥ १ ॥ राजाधिदेवस्य सुता जहिरै र्वीर्यवत्तराः ॥ दत्ताऽतिदत्तबलिनौ शोणाधः श्वेतवाहनः ॥ २ ॥

आहुकीसंज्ञाम् अवन्तिभ्यः राक्ष्स्वित्ने ददुः ॥ २६ ॥ ॥ २८ ॥ कुमार्थः पुत्र्यः ॥ २९ ॥ कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधादयोऽ
द्वौ सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् । गौडपाठे सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते । परे पुनः कंकुश्चैव
सुभूमिप इति शङ्कुपदे लोपमेव कुर्वन्ति तत्र पाठतत्त्वं व्याप्त एव वेदः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणिटीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
अष्टत्रिंशोऽध्यायः प्रोक्तो भजमानस्य तत्र च ॥ स्यमन्तकस्य च मणोः प्रत्यानयनश्रुतम् ॥ १ ॥ भजमानस्य रथमुख्यः रथवर्ता मुरगोऽतिरथ इति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दायैः चक्रतय षण्णान्तस्य शतयन्त्रनः भिषक्प्रभृतयध्वत्वार पुत्रा । कामया कामदन्तिका चैवि द्वे पुत्रौ ॥ ६ ॥ कम्बलमार्दिनः
 महत्पुनस्य देसान् तस्य यप ॥ ७ ॥ अन्तरा अन्यकस्य पुत्रा तान् अन्यक एव अतमौअसे दद्यादिति गम्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निःश्रुः
 नित्राव ॥ १२ ॥ शत्रुभिः सेतानिच शत्रुहेनाजितौ निरसन्त्यां हवनिनासायान् ॥ १३ ॥ उपलम्बयान् परम्भरया लज्जनान् समुद्रात्समुद्रं प्राप्य तजारे इतरथं । कस्मा
 गमी च दण्डशर्मा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित् ॥ अत्रणा च अविष्टा च स्वसारौ सवध्वत् ॥ ३ ॥ शर्मापुत्रः प्रतिशत्रुः प्रतिशत्रस्य चात्मजः ॥
 स्वयभोज स्वयभोजाद्वीक सवध्वत् ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रा वसुध्वत् सत्रे भीमपराक्रमा ॥ कृत्तनर्माप्रजस्तेर्षा शतयन्त्राडय मध्यम ॥ ५ ॥ देव
 पंचनातस्य भिषग्नेतरणश्च यः ॥ सुदान्तश्च विद्वान्तश्च कामदा कामदन्तिना ॥ ६ ॥ देवर्षाध्वामवत्पुत्रो विद्वान्कम्बलवर्धिप ॥ असमोजा
 स्तथा वीरो नासमोजाश्च तावुभौ ॥ ७ ॥ अजातपुत्राय सुतान्प्रददावसमोजसे ॥ सुदष्ट चारुक्प च कृष्णभित्यन्यकास्त्रप ॥ ८ ॥ पूते चान्वे च
 यद्वो अचक्रा कथितास्तव ॥ अन्यकानामिम वग धारयेद्यस्तु नित्यशः ॥ ९ ॥ आत्मनो विपुल वश लभते नात्र सराय ॥ गान्धारी चैव
 माद्री च कौतुर्मायै वध्वत् ॥ १० ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महावलम् ॥ माद्री युगजित पुत्र ततो वै देवर्षीपुत्रम् ॥ ११ ॥ अनमित्रमिम
 नार्गा नेतारमपराजितम् ॥ अनमित्रसुतो निम्नो नित्रतो द्वौ वध्वत् ॥ १२ ॥ प्रसेनभाय सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ ॥ प्रसेनो द्वारवत्यां तु
 निरमन्यां महामणिम् ॥ १३ ॥ दिव्य स्यमन्तक नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥ तस्य सत्राजित सूर्यं तत्रा प्राणसमोऽभवत् ॥ १४ ॥ स कदा
 चित्रिगापाये रथेन रथिना वरः ॥ अश्विद्वलमुपहृष्टमुपस्थातु ययौ रथिम् ॥ १५ ॥ तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानप्रत स्थित ॥ अस्पृष्टमू
 तेनोमडरिन् देवं तथैव पुरत स्थितम् ॥ को विशेपोऽस्ति मे त्वत् सल्येनोपागतस्य वै ॥ १६ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु मगवान्मणिरत्न स्यमन्तकम् ॥
 स रुद्रादवबुध्यैव एकान्तं न्यस्तवान्निम्नः ॥ १७ ॥ ततो विषद्वन्त त ददर्श रुपतिस्तदा ॥ प्रीतिमानय तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृत्स्नान्कथाम् ॥ १८ ॥
 दुष्प्रापित्वाकाट्यापायाह । दस्पेति । वस्य प्रसेनसमन्विनो भावुः सत्राजिन्सदस्य ॥ १४ ॥ निर्यापाये प्रातःकाले तपस्यं आनादिक कर्तुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 यथा िनि यद्वद्विन् तौ परराति तदैव सन्निहितमपि मण्डलमार्णं परयाभि न त्काळविक्षेपम् अतस्तत्र सल्येन वपागतस्य समीपागतस्यपि इतरजनापेक्षया मे मया त्वसो
 विगतेतः कोऽनुग्रहः प्राप्नो न कोऽपि यतः इतरस्यदक्षमपि त्वां मण्डलमन्तेभिः परयाभीत्यर्थे ॥ १८ ॥ विषद्वन्त सुसंवाक्यं वृण्वतिः राजा मण्डलापिपति नाव न न

कृष्णायसमः कोपेनात्यन्तं कृष्णभास्वरवर्णः । “कोपेन चास्या वदन्तं सर्पवर्णमभूत्तदा ।” इति अन्यत्र दर्शनात् । यतो मिथैव नृपुंसकोऽयमित्यभिशापं प्रापितः प्रख्यायति
 विख्यातः । द्वादशमे द्वादशे वर्षे शान्तकोपः स मन्युना दैन्येनाभिशापजेन परिप्लुतः सत्रभिशापनिवृत्त्यर्थं परं प्रत्ययमुत्पादयित्वा गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रम इति
 सार्धः ॥ १३ ॥ काऽसौ गोपकन्या कुत्सचक्रस्य तत्तस्योग इत्याह साब्देन । गोपालीति । अन्ये तु कृष्णायसमयः प्रख्यायति पठित्वा कृष्णायसं लेहचूर्णम् अभक्षयत् ।
 अयःप्रव्यो लोहवर्ण इति व्याख्या । तत्र वैष्णवीयां संगतिमाहुः “सुताभिच्छंस्तपस्ते ये यदुचक्रमयावहम् । आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ॥ ददौ वरं तु संतप्तो वर्षे
 तु द्वादशे शिवः । संयोजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः । तबोपित्सङ्गन्माचास्य पुत्रोऽभूदलिसमः । तं कालयचनं नाम ” इति । तच्छब्दार्थो गार्ग्यः संयोजयामास
 कृष्णायससमप्रव्यो वर्षे द्वादशमे तथा ॥ मिथ्याऽभिशातो गार्ग्यस्तु मन्युनाऽभिसर्मीरितः ॥ १३ ॥ गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे ॥
 गोपाली त्वसरास्तस्य गोपस्त्रीवेषधारिणी ॥ १४ ॥ धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्वरमच्युतम् ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः
 ॥ १५ ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः ॥ वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥ १६ ॥ अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥
 यवनस्य महाराज स कालयवनोऽभवत् ॥ १७ ॥ स युद्धकामी नृपतिः पर्यवृच्छद्द्विजोत्तमान् ॥ वृष्णयन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः ॥ १८ ॥
 अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मधुरामभ्ययात्तदा ॥ दूतं संप्रेषयामास वृष्णयन्धकनिवेशनम् ॥ १९ ॥ ततो वृष्णयन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ॥
 समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा ॥ २० ॥ कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ॥ विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥ २१ ॥
 कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ इति कृष्णस्य जन्मदेयः शुचिर्नियतेन्द्रियः ॥ पर्वसु थावयेद्विद्वाननृगः स सुखी भवेत् ॥ २२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्रीकृष्णजन्मानुकीर्तनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोष्टरेवाभवत्पुत्रो
 वृजिनीवान्महायशः ॥ वृजिनीवत्सुतश्चापि स्वाहिः स्वाहाकृतं वरः ॥ १ ॥

स्वभार्ययेति शेषः । तत्र मातृभेदः कल्पभेदाभिप्रायेण व्याख्येयः । शेषं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृषभस्य बलीवर्दस्यैव पूर्वार्द्धकायो नाभेरुपरिदेशो येषां ते वृषपूर्वार्द्धकायाः
 ॥ १६ ॥ राजोऽन्तःपुरे ववृधे इत्यनेन गोपाल्याप्सरसा सवः शकुन्तलावत्परित्यक्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ईप्सवो जाता इति शेषः
 ॥ २२ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ पट्विंशे वर्णने वंशः क्रोष्टर्येदुमुत्स्य च ॥ यत्र जाता महालक्ष्मी रुक्मिणी शक्तिरीधरी ॥ १ ॥
 क्रोष्टरेवेति ॥ यथा कृष्णः क्रोष्टर्ये जात एवं सत्यभामादयोऽपि तत्रैव जाता इति वक्तुमेवकारः । क्षत्रियाणां सप्तानान्वयेऽपि सापिण्ड्यनिवृत्त्यर्थं पुरोहितगोत्रेण

अप्योग्य गोत्रभेदविना मरुतीति युज्यत एवेति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ सुप्रसूतिं पुत्रमजासमुद्यमजम् इच्छन् अभूत् तस्य इच्छत कर्मभि पुत्रेष्टयादिभि ॥ ३ ॥ अनुष्ठित आभित ॥ ४ ॥ पार्ययवस पृथुप्रवसपुत्रम् ॥ ५ ॥ उत्ततो नामः स्वर्षम् यद्यम् उत्ततो कामयमानार्ता वरः अष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मरुत् धर्मः श्वचारः । तत्र हेतुः । नैस्यभाभिनिभरणानन्तरः १३ फलपदनेनैव सेवते अनेत्यापि तद्वाक् सेवनकृत् यतोऽश्वचचारः तत्तस्य सुत उभे इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूतिं नाम सुलेभे इत्यनु स्वादिपुत्रोऽभवद्वाजा रुपद्वर्वदत्ता वरः ॥ महाकृतुमिरीजे यो धिविधैर्धिरक्षिणे ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिमन्विच्छन् रूपद्वः सोऽयमात्यजम् ॥ जज्ञे चित्र ग्यस्तस्य पुत्रः कर्मभिरन्वितः ॥ ३ ॥ आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्या विपुलदक्षिणः ॥ शशविन्दुः परः कृत राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुशत्रुः पृथु यथा राजाऽऽसीच्छशविन्दुजः ॥ शसन्ति च पुराणज्ञाः पार्ययवसपुत्रम् ॥ ५ ॥ अनन्तरः सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ वरशतो यज्ञमस्विलः स्वयमभुगता वरः ॥ ६ ॥ शिनेयुरमवत्सुक्रशतः शत्रुतापनः ॥ मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिभक्त्युपः ॥ ७ ॥ मरुतोऽलमत ज्येष्ठ सुतं कम्बल यद्विपम् ॥ चचार विपुल धर्ममपान्त्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रसूतिमिच्छन् सुत कम्बलवर्हिषः ॥ वधूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुतः ॥ ९ ॥ निदित्य रुक्मकवचः शतः कवचिना रणे ॥ घन्विना निशितैर्वाणैस्वाप श्रियमुतमाम् ॥ १० ॥ जज्ञेऽथ रुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा ॥ जज्ञिरे पथ पुत्रास्तु महावीर्याः परजितः ॥ ११ ॥ रुक्मेपुः पृथुरुक्मस्य ज्यामघः पलितो हरिः ॥ पालितः च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता वदौ ॥ १२ ॥ रुक्मेपुरभवद्वाजा पृथुरुक्मस्य सश्रितः ॥ ताभ्यां प्रवाजितो रुज्याभ्यामघोऽवसदाश्रये ॥ १३ ॥ प्रशान्तः स वनस्यस्तु ब्राह्मणेभ्योवोचितः ॥ जिगाय रयमास्थस्य देशमन्य घञ्जी रयी ॥ १४ ॥ नर्मदाकूलमेकाकां नगरीं मुत्तिकावतीम् ॥ ऋतवन्तः गिरिं जित्वा द्रुक्तिमत्यामुवासः सः ॥ १५ ॥ ज्यामघस्याभवद्वायां गेन्या वल्वती सती ॥ अयुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत् ॥ १६ ॥ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप सः ॥ भार्यामुत्राच मुञ्चत् क्षुपेति स नरेभ्यः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽध्वीदेवी कस्य चेषः स्युपेति वै ॥ अमर्षीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः ॥ १८ ॥ यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ तमेण तपसा तस्या कन्यायाः स व्यजायत ॥ पुत्रं विदर्भः सुभगा शेन्या परिणता सती ॥ १९ ॥ पश्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विदेहेषु श्रुतेहान् शत्रुः कश्चित्तये रात्रे द्वाषित्यर्षः ॥ १२ ॥ सन्धितः आभितः ज्येष्ठानुसारी जातः ॥ १३ ॥ शर्वक्यात् प्रशान्तः त्वत्करान्यटिप्यः अवगोष्ठिः तपआदिना उदीषितः जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बलवती प्रारूपा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वस्या उपदानपीतिब्रायाः तमेजः दामा परिणता वृत्राजि शेन्या पुत्रं प्रजायत जभितवती ॥ १९ ॥

क्षत्रियमात्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्यन्दते प्रस्रवति रुक्मं सुवर्णम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ सिंहो देवताविष्टः न तु पशुमात्रः तेन तादृङ्मणिधारिणो धर्षणायो
 गात् ॥ २७ ॥ ऋक्षराजो जाम्बवान् ॥ २८ ॥ शशङ्किरे कृष्णेनैव प्रसेनं हत्वा मणिर्गृहीत इति शङ्कः चक्रुः ॥ २९ ॥ नकारी अकर्त्ता ॥ ३० ॥ आप्तकारिभिः अन्तरङ्गैः
 तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् ॥ लोकानुद्वासयस्येतान्येन त्वं सततं प्रभो ॥ तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन्दातुमर्हसि ॥ २१ ॥ ततः
 स्यमन्तकमणिं दत्त्वास्तस्य भास्करः ॥ स तमाबध्य नगरं प्रविश महीपतिः ॥ २२ ॥ तं जनाः पर्यधावन्त सूत्रोऽयं गच्छतीति ह ॥ पुरीं
 विस्त्रापयित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ ॥ २३ ॥ तत्रप्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजित्तमम् ॥ २४ ॥
 स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशने ॥ कालवर्षो न च व्याधिभयं ह्यभूत् ॥ २५ ॥ लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तके ॥
 गोविन्दो न च तच्छेभे शक्नोऽपि न जहार सः ॥ २६ ॥ कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूपितः ॥ स्यमन्तककृते सिंहद्वयं प्राप वनेचरात् ॥ २७ ॥
 अथ सिंहं प्रधावन्तपुष्कराजो महाबलः ॥ निहत्य मणिरत्नं तदादाय बिलमाविशत् ॥ २८ ॥ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवक्कराणात् ॥
 प्रार्थनां तां मणेरुद्धा सर्व एव शशङ्किरे ॥ २९ ॥ स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः ॥ आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥ ३० ॥
 यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ ॥ प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिपुत्तमम् ॥ अन्वेपयन्परि
 श्रान्तः स ददर्श महासनाः ॥ ३२ ॥ सायं हतं प्रसेनं वै नाविन्देच्छितं मणिम् ॥ अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३३ ॥ ऋक्षेण
 निहतो दृष्टः पदैर्ऋक्षश्च सूचितः ॥ पदैर्ऋक्षेणामास गुहामृक्षस्य माधवः ॥ ३४ ॥ महत्पृक्षबिले वाणीं शुश्राव प्रमेदरिताम् ॥ धाड्या कुमार
 मादाय सुतं जाम्बवतो नृप ॥ क्रीडापयन्त्या मणिना मा रोदीरित्यथैरिताम् ॥ ३५ ॥ धाड्युवाच ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ॥
 सुकुमारक मा रोदीरितव ह्येव स्यमन्तकः ॥ ३६ ॥ सुव्यक्तीकृतशब्दस्तु तूष्णीं बिलमथाविशत् ॥ प्रविश्य चापि भगवांस्तमृक्षविलमञ्जसा
 ॥ ३७ ॥ स्थापयित्वा बिलद्वारं यदृच्छाङ्गलिना सह ॥ शार्ङ्गधन्वा बिलस्थं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ॥ ३८ ॥ युयुचे वासुदेवस्तु बिले जाम्बव
 ता सह ॥ बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३९ ॥ प्रविष्टे तु बिलं कृष्णे बलदेवपुरःसराः ॥ पुरीं द्वारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन्
 ॥ ४० ॥ वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ भजे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संभताम् ॥ मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राह तमविशुद्धये ॥ ४१ ॥
 किङ्करैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अयोऽय गोयभेदादिवाहा भगन्तीति युगपत् पर्येति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिं पुत्रप्रजासमुद्भूतात्मजम् इच्छन् अमृतं तस्य इच्छत कर्मभि पुष्टेयादिभि ॥ ३ ॥
 अनुष्ठित आभिः ॥ ४ ॥ पार्यभक्तं प्रयुभक्तं पुत्रम् ॥ ५ ॥ उद्यतो नामतः स्वर्गं यज्ञम् उद्यतो कामयमानो वरं भेष ॥ ६ ॥ ७ ॥ मरुचः घर्म चचार । तत्र हेतु ।
 त्रेत्यभिनिर्गन्तव्यः सफळप्रदानेन सर्वेते अवेत्यापि तद्वाक् सेवनकृत् यतोऽश्वचार ततश्च सुत केभे इत्यन्यथ ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूतिं नाम सुलेभे इत्यनु
 स्मदिपुत्रोऽमवद्वाजा रुपद्वयदत्ता वरः ॥ महाकवुभिरीजे यो विविधैर्धृतिरिदक्षिणे ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिमन्विच्छन् रुपद्वय सोऽयमात्मजम् ॥ जज्ञे चित्र
 ग्यस्तस्य पुत्रं कर्मभिरन्वित ॥ ३ ॥ आसीच्चैत्रर्यिर्धरो यज्ञा विपुलवक्षिणः ॥ शशविन्दु पर वृत्तं राजर्षिणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ प्रयुश्रवा पुत्र
 यगा गजाऽऽसीच्छशविन्दुजः ॥ शसन्ति च पुराणज्ञा पार्यश्रवसमुत्तरम् ॥ ५ ॥ अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ उशतो यज्ञमखिल
 स्मरंमशुभार्ता वरः ॥ ६ ॥ शिनेयुरमवत्सुनुरुशतः शत्रुतापनः ॥ मरुसस्तस्य तनयो राजर्षिरभवत्पुत्रः ॥ ७ ॥ मरुतोऽलमत ज्येष्ठ सुतं कम्बल
 वर्हिपम् ॥ चचार विपुल घर्मममर्पोत्प्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रसूतिमिच्छन्चे सुत कम्बलवर्हिप ॥ वभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुत ॥ ९ ॥
 निदित्य रुक्मकवच शत कवचिर्नारणे ॥ घन्विनां निशितैर्वाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् ॥ १० ॥ जज्ञेऽथ रुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा ॥ जज्ञिरे
 पञ्च पुत्रास्तु महावीर्या पराजित ॥ ११ ॥ रुक्मेपुः प्रयुक्त्वमश्व ज्यामघ पलितो हरिः ॥ पालित च हरिं चैव विदेहेभ्य पिता वदौ ॥ १२ ॥
 रुक्मेपुरभवद्वाजा प्रयुक्त्वमस्य सश्रितः ॥ ताम्यां श्रवाजितो राज्याभ्यामघोऽश्वसदाश्रमे ॥ १३ ॥ प्रशान्तः स वनस्यस्तु ब्राह्मणैश्चावबोधित ॥
 जिगाय रथमास्थाय देशमन्य ध्वजी रथी ॥ १४ ॥ नर्मदाकूलमेकार्कः नगरीं श्रुतिकावनीम् ॥ ऋक्षवन्त गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास स ॥ १५ ॥
 ज्यामघस्याभवद्द्वार्या शेर्या चलवती सती ॥ अपुत्रोऽपि च राजा स नान्या भार्यामधिन्दत ॥ १६ ॥ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप स ॥
 भार्यामुवाच सत्रस्तः सुपेति स नरेश्वरः ॥ १७ ॥ एतच्छत्र्वाऽव्रीहेवी कस्य चेय स्तुपेति वै ॥ अव्रीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तम ॥ १८ ॥
 यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ उभेण तपसा तस्या कन्यायाः स व्यजायत ॥ पुत्रं विदर्भं सुमगा शेरव्या परिणता सती ॥ १९ ॥
 पज्यते ॥ २० ॥ ११ ॥ विदेहेभ्यः शिदेहान् शत्रु तदक्षितये रामे ददावित्यर्थः ॥ १२ ॥ संश्रित आभितः ज्येष्ठानुसारी जातः ॥ १३ ॥ वार्षक्यात् प्रशान्त
 स्तच्छत्रान्यल्पिनः अवबोधितः तपसादिना उदीपित जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ चलवती प्रकल्पा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सस्याः उपदानवीसहायाः उभेण
 तपसा परिणता वृद्धाऽपि गेष्वा पुत्रं व्यजायत जनिषती ॥ १९ ॥

॥ ३ ॥ समयं रापथम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन श्वशुरवधकुक्षेन अपयुषास्यामः अनुयास्यामः प्रवर्तीकचुमिति शेषः । अत्रोपषन्निमाह । ममेति ॥ ५ ॥ वारणावताऽऽह्वयं हांस्तनापुरम्
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अस्थानं संस्कारार्थे । “कुल्यं स्यात्कीर्त्तिसे” इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात्
 सञ्जाजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ राज्ञौ तं मणिमादाय ततोऽङ्गराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं
 कार्याचक्रे नावेद्योऽहं त्वेत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिद्रुतम् ॥ ममाद्य द्वास्का सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि
 दुःस्वार्ता सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ स्थमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निविद्य दुःस्वार्ता
 पार्थस्थाशूण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थं चापि पाण्डूनां न्ययोजयत् सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्व
 रितमागत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ इतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्रामी
 तस्य प्रसुरहं विभो ॥ १० ॥ तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥ ततः प्रवृत्ते
 युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥ संख्यौ तादुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्तोऽपि शाठ्याद्वा
 दिक्क्यमहूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्हितः ॥ योजनानां शतं साग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता
 हृदया नाम शतयोजनगमिनी ॥ भोजस्य बडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य
 तां वृद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्य हयायास्तु श्रमात्स्वेदाच्च भारत ॥ खड्गुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥
 मिथिलामभितो राजञ्जवान परमाह्वयित् ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति
 लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ॥ धिक्छब्दमसकृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष
 स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कुल्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥
 हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नास्पृश्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अश्वया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा । यद्वा
 शतधन्वनो हया अथवा दृष्टदोषा मृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वाततारोरोषण शीर शते ॥ ४६ ॥ भार्या कृष्णाय वा दद्यादिति पाठे विद्वोऽपि दत्ताः अन्यथा ताम् उच्यतेन स्यात् तत्त्वमामामवेति
 व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रोगे कनिष्ठा स्त्री माद्री तत्पुत्रस्य युधाजितो वरमाह—माद्रीति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥ मिर्याभिर्यास्ति मिर्याभिर्यास चेद् जानाति ॥ ५८ ॥ ॥ इति हरिवरो दीकायायटक्रियाऽष्टपाय ॥ ५९ ॥ ॥ अग्निवाऽधिकेवाये सत्राजि
 अनुनीयर्तजान निर्ययो च तदा त्रिलात् ॥ द्वारकामगमत्कृष्ण त्रिया परमया युतः ॥ ६० ॥ एव स मणिमाहृत्य विशोऽभ्याऽऽत्मानमच्युत ॥ ददौ
 मत्राजिने तं वे सर्वसात्वतससदि ॥ ६१ ॥ एव मिर्याऽभिरामेन कृष्णेनाभिघातिना ॥ आत्मा विशोधित पापादिनिर्जित्य स्यमन्तकम् ॥ ६२ ॥
 मत्राजितो दश त्वासन्भार्यास्तासां शत सुता ॥ रुपातिमन्तस्त्रयस्तेषां भर्त्कारस्तु पूर्वज ॥ ६३ ॥ वीरो वातपतिश्चैव उपत्वावांश्च ते त्रय ॥
 कुमायश्चापि तिस्रो वै विशु रुपाता नराधिप ॥ ६४ ॥ सत्यमार्गोत्तमा स्त्रीणां प्रतिनी च दृढवता ॥ तथा प्रत्वापिनी चैव भार्या कृष्णाय तां ददौ
 ॥ ६५ ॥ सभासो भर्त्कारिस्तु नारेयश्च नरोत्तमो ॥ जज्ञाते गुणसम्पन्नो विशुतो रूपसम्पदा ॥ ६६ ॥ माद्रीपुत्रस्य जज्ञेऽय पुत्रिश्च पुत्रो युधाजित ॥
 जज्ञाते तनयो पृथ्रे भर्त्कारश्चित्रकस्तथा ॥ ६७ ॥ भर्त्कारक काशिराजस्य सुता भार्यामिविन्दता ॥ गान्दिनी नाम तस्याश्च सदा गा प्रददौ पिता
 ॥ ६८ ॥ तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विशुत ॥ अकुरोऽय महाभागो यज्वा विपुलवक्षिणः ॥ ६९ ॥ उपासन्नस्तथा मंगुर्दुर्ध्वारिमैजय ॥
 गिरिशिपस्तयापेक्ष रादुहा चारिमर्दन ॥ ७० ॥ धर्ममृदयतिधर्मा च गुत्रमोजोऽवकस्तथा ॥ मुचाहुः प्रतिबाहुश्च सुन्दरी च वराकृता ॥ ७१ ॥ विशुता
 सान्धमहिषी कन्या चास्य वसुधरा ॥ रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥ ७२ ॥ अकुरेणोभ्रसेन्यां तु सुतो द्वौ कुरुनन्दन ॥ सुदेवश्चोपदेवश्च
 जज्ञाते देववर्षसो ॥ ७३ ॥ चित्रकस्याभवन्पुत्रा पृथुर्विष्टुरेव वा ॥ अभ्यभीनोऽन्वबाहुश्च सुपार्श्वकवेपणो ॥ ७४ ॥ अरिष्टनेमिरश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा ॥
 सुबाहुवद्बाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियो ॥ ७५ ॥ इमां मिर्याऽभिरास्ति य कृष्णस्य समुदाहृताम् ॥ वेद मिर्याऽभिरापास्त न स्पृशन्ति कदाचन
 ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रिलेखे ६० हरिवरपर्वण्यष्टविंशोऽध्याय ॥ ७७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्न स्यमन्तकम् ॥
 अत्रातदारयामास वसुधर्वं शतधन्वना ॥ ७८ ॥ यदा हि प्रार्थयामास सत्यमामामनिन्दिताम् ॥ अकुरोन्तरमन्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ ७९ ॥
 दश उच्यते ॥ यदुत्तमोत्तमपूजिर्मणोरतनयन तथा ॥ ८० ॥ यत्तत् बाहुरक्षुस्तत्तल यत्तत्तत्तल हस्तयायातेत्यश्वयः ॥ ८१ ॥ अन्तर वावर्ध्वं यदर्थं स मणिस्तत् स्वर्गभस्मवादि रूप
 मथमनिरप्यभिर्यः ॥ “अन्तरपरकाशात्तथिवरिषानाज्ज्वलिभिराद्वये ।” इति मेदिनी ॥ ८२ ॥

॥ ३ ॥ समय शपथम् ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ वास्यामः अनुयास्यामः प्रवर्त्तकं भूमिति शेषः । अत्रोपपत्तिर्वाह । ममेति ॥ ५ ॥ वारणावताऽऽह्वयं हस्तिनापुरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अस्थानां संस्कारार्थे । "कुल्यं स्वात्कीर्त्तये" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात् सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽङ्कुराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अङ्कूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं कार्याचक्रे नावेधोऽहं त्वयेत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिद्रुतम् ॥ ममाद्य द्वास्का सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि दुःस्वार्ता सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निविद्य दुःस्वार्ता पार्श्वस्थाश्रण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां न्ययोजयत् सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्व रितमागत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं दलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्वयमन्तकः स मद्रामी तस्य प्रसुरहं विभो ॥ १० ॥ तदाग्रेह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्वयमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽङ्कूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥ संख्यौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्नोऽपि शाठ्याद्धा द्विक्रमकूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्हितः ॥ योजनानां शतं सग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता हृदया नाम शतयोजनगमिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य तां बुद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्य हयायास्तु श्रमात्स्वेदाच्च भारत ॥ खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्वयमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥ मिथिलामभितो राजजघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥ स्वयमन्तकं च नापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ॥ धिक्छब्दमसकृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ आतृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥

हार्दिकं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाप्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अश्वया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा । यद्वा शतधन्वनो हया अथवा दृष्टदोषा मृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ दीनामय कवच दीक्षितस्य पुच्छनिषेधादितैर्वराप्रसक्तेरनेन स्वयरीरक्षाऽपि कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ कच्छे सञ्जले तीरपदेशे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ योनेन बहुषनयनादिसम्बन्धेन लिङ्गेन ॥ ३५ ॥ अनापक शाठ्यम् ॥ ३६ ॥ यत् यतो हेतो रोपोऽभूत् स च
 प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनं ॥ सर्वकामैरुपचितैर्मिथिलेनाभिपूजित ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु बहुमतिमतां वर ॥ नानारूपा
 न्कटुन्सर्वानजहार निरर्गलान् ॥ २४ ॥ वीक्षामयं सकवच रक्षार्यं प्रविवेश ह ॥ स्वयमन्तककृते प्राज्ञो गान्धीपुत्रो महायशः ॥ २५ ॥ अथ रत्नानि
 चाप्याणि द्रव्याणि विविधानि च ॥ पटिं वर्षाणि घर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् ॥ २६ ॥ अक्षरयन्ना इति ते ख्यातास्तस्य महात्मनः ॥ बह्वन्नद्व
 क्षिणा सर्वे सर्वकामप्रदायिनः ॥ २७ ॥ अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु मिथिलां प्रभुः ॥ गदाशिक्षां ततो दिव्यां धलभद्राववाप्तवान् ॥ २८ ॥
 प्रभाय तु ततो रामो धृष्यन्वकमहारथे ॥ आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ २९ ॥ अक्षरस्वन्धकैः सार्द्धमयाऽयाद्भरतपुत्रम् ॥ हत्वा
 मुत्राजितं शुद्धं सहचन्द्रं महावलम् ॥ ३० ॥ द्वातिभेदमथात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ ॥ अपयते तथाऽङ्गरे नावर्पत्पाकशानम् ॥ ३१ ॥ अनावृष्ट्या
 यदा रज्यमभवद्बहुचा कुशम् ॥ ततः प्रसादयाभासुरभूरं कुकुरन्वका ॥ ३२ ॥ पुनर्द्वारकीं प्राप्ते तस्मिन्वानपतौ ततः ॥ प्रवर्षं सहस्रशः
 कच्छे जलनिघेस्तदा ॥ ३३ ॥ कन्यां च वासुदेवाय स्वसार शीलसमताम् ॥ अक्षरः प्रददौ धीमान्प्रीत्यर्थं कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥ अथ विज्ञाय
 योनेन कृष्णो बहुगत मणिम् ॥ सभामध्ये गतं प्राह तमक्षर जनार्दन ॥ ३५ ॥ यत्तद्वत्न मणिवरं तव हस्तगत विमो ॥ तत्प्रयच्छस्व सानाई
 मयि राज्ञार्यक कृपाः ॥ ३६ ॥ पटिवर्षे गते काले यद्वोपोऽभून्ममानव ॥ स सख्दोऽसकृत्प्राप्तस्तत् कालात्ययो महात् ॥ ३७ ॥ तत
 कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्कृतसंसदि ॥ प्रददौ त मणिं बहुरङ्कुरेन महामति ॥ ३८ ॥ तत्तत्समार्धवप्राप्त वभ्रौर्दस्तादरिदम् ॥ वदौ हृष्टमना कृष्णस्त
 मणिं वस्त्रे पुन ॥ ३९ ॥ स कृष्णदस्तात्सप्राप्तं भणिरत्नं स्वयमन्तकम् ॥ आविष्य गान्धीपुत्रो विररत्नांशुमानिव ॥ ४० ॥ यस्त्वेव नृपुण्या
 न्नित्यं शुचिभूत्वा समाहित ॥ सुखानां सकलानां च फलभागीद जायते ॥ ४१ ॥ आब्रह्ममुवनाद्यापि यदा ख्यातिर्न संशय ॥ भविष्यति
 नृपत्रेऽप सत्यमेतद्रवीमि ते ॥ ४२ ॥ इति श्रीभद्राभारते खिलेषु क्षरिवरो हरिवंशपर्वण्येकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥
 मन्त्रः ॥ उक्तं च कालात्पपत्राभिरकालीनो रोप यदर्थं जातः फलं प्रपच्छेति पूर्वोक्तान्ययः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यस्मिन्मतिं श्री श्लोकी कश्चिन् पश्येत् ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ इति श्रीहरिवरो दीक्षायां मेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशत्तमेऽध्याये भगवद्विषयो महात् ॥ जनमेजयस्य भूषस्य प्रश्नभारः प्रतन्यते ॥ १ ॥ समयन्तकाल्यान्प्रसङ्गेन समयोऽपि भगवान् लोकस्थितिं न विभेद कार
णिकत्वाच्चाक्रूरादीनाम्पराधान् क्षान्तवानिति श्रुत्वा भगवन्माहात्म्यश्रवणे जाताऽऽद्वरो
वाराहस्तादयोऽपि प्रादुर्भावोऽस्तीति नोऽस्माभिः श्रुतम् । वरं च तदहमेति व्युत्पत्त्या वराहशब्दः श्रेष्ठयज्ञवाची ॥ १ ॥ तस्य चरितं सर्वकार्यजनकत्वं विधिम् अपूर्वस्व
रूपाविष्करणम् । विस्तारम् अनुष्ठानेति कर्तव्यताम् । कर्म तेन संतर्पणीयं देवतादिकम् । गुणः द्रव्यदेशकालादिः । संतानः प्रयोगविधिः । हेतुम् अधिकारम् । मनीषितं
त्यागात्पकं स्वरूपसम्प्रदानम् । एतत्सर्वम् अहं न जाने तस्माद्वैदेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधियज्ञमेवं वराहस्वरूपादिकं दृष्ट्वाऽधिदेवं तत्पृच्छति । किमात्मकः आत्मा स्वरूपं मूर्ति

जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावानुपगणेषु विष्णोरभितेजसः ॥ सतां कथयतामेव वाराह इति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ न जाने तस्य चरितं न विधिं नैव
विस्तरम् ॥ न कर्मणुसतानं न हेतुं न मनीषितम् ॥ २ ॥ किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता ॥ किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन
पुरा कृतम् ॥ ३ ॥ यन्नार्थं समवेतानां मिषतां च द्विजन्मनाम् ॥ महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनैरितम् ॥ ४ ॥ यथा नारायणो ब्रह्मन्वाराहं रूप
मास्थितः ॥ दंष्ट्या गां समुद्रस्था मुज्जहारारिसूदनः ॥ ५ ॥ विस्तरेणैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः ॥ श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण हरेः कृष्णस्य
धीमतः ॥ ६ ॥ कर्मणामानुपूर्व्यां च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः ॥ या चास्य प्रकृतिर्व्रह्मं तां मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ कथं च भगवान्विष्णुः सुर
शत्रुनिपूदनः ॥ वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ८ ॥ अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहा
गतः ॥ ९ ॥ देवमानुषयोनेता यो भुवः प्रभवो विभुः ॥ किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् ॥ १० ॥ यश्चक्रं वरयत्येको मानुषाणाम
नामयम् ॥ मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११ ॥ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ॥ स कथं गां गतो देवो विष्णुर्गोपत्व
मागतः ॥ १२ ॥ महाभूतानि भूताऽऽत्मा यो दधार चकार च ॥ श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३ ॥

वर्हाविग्रहः देवता तदधिष्ठिता ईश्वरः आचारस्तस्य कर्तव्योऽर्थः । प्रभावः सामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ चरितम् ईरितं श्रुतं च परंतु तत्तत्त्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यथा
उज्जहार तथा श्रुतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ सर्वाणि वराहादीनि नानावतारकृतानि ॥ ६ ॥ अस्य प्रादुर्भाववत्तदस्य या प्रकृतिः समुद्रस्थानीया ॥ ७ ॥ कथमिति ॥
कर्मवन्धहीनोऽपि कथमुत्तमस्थानादवरं स्थानं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लीलार्थम् अवतारो न स्वप्रयोजनार्थमित्यपि न यतो लीलायामपि जन्यतापरिहारादेः किय
तोऽपि प्रयोजनस्य सत्त्वात् परमानन्दरूपस्य तु तदभावादित्याक्षिपति । किमर्थमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्म पादविभक्तैः निरुद्धेभ्यः देवानाम्भिसिद्धयर्थं त्रयो मार्गो धर्मेण स्वर्गः अर्धेनाय लोकः कामेनावोलोकः तेषां मार्गोऽपि प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ जगत् पञ्चभूतात्मक
 मकारणं पीता सद्ब्रह्म । तोयमय निर्विशेष चिन्मात्ररूप तत्रैव सलिल एको द्योति सलिलपद्मयोगात् सादृश कृत्वा । लोकम् एकार्म्यं चक्रे । सर्वं चिन्मात्रमिति भावनया
 तमायम् अकारणवदिति भावः । तत्र साधन इत्याहस्येन वर्ततेति । इत्थम् अहस्य विवरोन जडशिन चिदचिद्विशिष्टरूपैष जडिरूपेणैव मार्गेण । अप भावः । योऽङ्का
 र्माश्रित्य सर्वं यजति तेनैव सम्पगाभिधेन संहरन् तपसि मार्गोऽप्यसत्परिणिरूपं सहरतीति ॥ १५ ॥ विषाणाग्रेण वृत्ताग्रेण । “विषाण वृत्त्यङ्गुयोः” इत्यमर ॥ १६ ॥ असुर
 येन लोकान्क्रमयैजित्वा त्रिभिर्द्वौऽस्त्रिवर्गप्रभवास्त्रयः ॥ १४ ॥ योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमय
 वपुः ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे इत्याहस्येन वर्तमाना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणाऽऽत्मा वाराह रूपमास्थित ॥ विषाणाग्रेण वसुचासुहारास्मिदुन
 ॥ १६ ॥ यः पुरा पुरुषतार्ये त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ द्वौ जित्वाऽसुरगणान्पुराणां मुरसत्तम ॥ १७ ॥ येन सैव वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च
 तत्पुनः ॥ पूर्वं वैत्यो मदावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ १८ ॥ यः पुरा हनलो भूत्वा और्वः सर्वतर्को विशुः ॥ पातालस्थोऽर्णवगतं पपो तोयमयं
 दधि ॥ १९ ॥ सहस्रशिरसः शङ्खन्सहस्रारं सहस्रवम् ॥ सहस्रचरणदेवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ॥
 एकार्णवजलस्यस्य नष्टे स्याव्रजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता दैत्याः सभ्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवमय कृत्वा सर्वायुधधर वपुः ॥ २२ ॥
 गरुडस्तेन चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः ॥ निजितश्च मयो दैत्यस्तारकश्च महासुरः ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरेदस्यामृतोदधे ॥ य
 श्चे शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महत् ॥ २४ ॥ सुरारिर्गर्ममघत्त दिव्य तपःप्रकर्षादिवितिः पुराणम् ॥ शक्रं च यो दैत्यगणावरुद्धं गर्भो
 वसाने निमृत् चकार ॥ २५ ॥ पदानि यो लोकमयायि कृत्वा चकार दैत्यान्सलिलेशयास्तान् ॥ कृत्वा च वैष्णोस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेश
 त्रिदशविपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षिणा वीक्षा चमसोलूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्याहार्येण कर्मणा ॥ २७ ॥
 यणानिति ऐहः । सुराणां सुरेभ्यः ॥ १७ ॥ द्विधा नरसिंहरूपेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ सहस्रेभ्यस्तनववाचि । यम् अनिरुद्धात्स्य सर्वास्तरविमुषां मूलभूतं महान्वसथानीयम् ॥ २० ॥
 सुरारिः देवताव्यभिर्निर्नाम । गर्भं कामनरूपं निमृत् पूर्णकामम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ उत्सिक्तः इतः ॥ २३ ॥ तिमिर योगमायाम् ॥ २४ ॥
 पात्रादीनि यमोपकरणानि ॥ २५ ॥ सलिलेऽस्यान् पातालस्थत्वेन समुद्रजलपिहितत्वात् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गे क्रीडापरान् ॥ २६ ॥

आवभृथ यज्ञान्तरानाय हितं तुषनिष्कासमोलिप्तदिकम् ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि सुधाभृतीनि त्रीणि ऊर्ध्वमध्याधोगतिःसंज्ञानि ॥ २९ ॥ ३० ॥ सचयानलान्द्र इष्टकाच यनायुक्तानि अग्निस्थापनार्थं स्थानानि ॥ ३१ ॥ पारमेष्ठ्येन प्रवर्तितेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्रिविधं श्रुतिस्मृतिविशिष्टाचाररूपेण विप्रकारं प्रमाणम् । त्रिषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु प्रमेयेषु क्षेत्राणि स्थावरजङ्गमानि शरीराणि । उपचयो वृद्धिः । लक्षणं दिपात्वचतुष्पात्त्वादि ॥ ३४ ॥ त्रयो वर्णा इति । शूद्रस्य यज्ञानर्हत्वाच्च विवक्षा । लोका भूरा दयः । त्रैविध्यम् क्रमयजुःसामात्मकं पवकाः गार्हपत्यादयः त्रैकाल्यं भूतमविष्यद्वर्तमानाख्यम् । त्रीणि सार्विकराजसतामसानि त्रयोऽपायाः त्रिविधः स्वार्थभ्रंशः अर्थानुष्ठानपाठ व्यसनरूपः पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणारूपो वा । त्रयो गुणाः सत्त्वादयः त्रयो वर्णा इत्यादीनां स्रष्टा इत्युत्तरस्थेनान्वयः ॥ ३५ ॥ संख्यातद्वयोऽपि तु त्रैपुल्येन प्रत्येकमनन्ताः

अग्निमाहवनीयं च वेदो चैव कुशं ब्रुवम् ॥ प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव आवभृथं तथैव च ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदान्द्विजान् ॥ हव्यादांश्च सुरान्यज्ञे क्रव्यादांस्तु पितृनपि ॥ २९ ॥ भागार्थं मन्त्रविधिना यश्चक्रे यज्ञकर्मणि ॥ यूपान्समिस्तुचं सोमं पवित्रान्परिधीनपि ॥ ३० ॥ यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च सचयानलान् ॥ सदस्यान्यजमानांश्च मध्यादींश्च क्रतूतमान् ॥ ३१ ॥ विवभाज पुरा सर्वं पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥ यागानुरूपान्यः कृत्वा लोकानतुपरक्रमत् ॥ ३२ ॥ क्षणा लवाश्च काष्ठाश्च कलस्त्रिकाल्यमेव च ॥ मुहूर्तोस्तितथयो मासाः संवत्सरास्तथा ॥ ३३ ॥ ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु ॥ आयुः क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसंष्टवम् ॥ ३४ ॥ त्रयो वर्णास्त्रियो लोकास्त्रैविध्यं पावकास्त्रयः ॥ त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायास्त्रयो गुणाः ॥ ३५ ॥ त्रयो लोकाः पुरा सृष्टा येनाऽनन्त्येन कर्मणा ॥ सर्वभूतगणस्त्रष्टा सर्वभूतगुणात्मकः ॥ ३६ ॥ तृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ॥ गतागताभ्यां यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ॥ ३७ ॥ यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्वर्णस्य रक्षिता ॥ ३८ ॥ चातुर्विध्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंश्रयः ॥ दिगन्तरो नभोभूतो वायुरापो विभावसुः ॥ ३९ ॥

यतोऽनन्तं कर्म संकल्पारूपं तेन सृष्टाः । येन सृष्टाः स कीदृश इत्यत आह । सर्वेति ॥ ३६ ॥ यो तृणां गतागताभ्यां मृत्युजन्माभ्यां सर्वत्र ब्रह्माण्डे वेत्ता यश्च जीवरूपः सन् इन्द्रियपूर्वेण योगेन इन्द्रियजन्येन विषयसम्बन्धेन रमते स ईश्वरः ॥ ३७ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य चत्वार ऋलिजः होतारो यत्र यज्ञे तस्य ॥ ३८ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति चतसृणां विधानां समाहारश्चातुर्विधं तस्य दिशः अन्तरे गर्भे यस्य स दिगन्तरः । नभोभूतः आकाशत्वमापन्नः विभावसुः अग्निः । यद्वा विशेषेण भातीति विभाः ज्योतिः वसुः वसुमती पृथ्वी ॥ ३९ ॥

कर्म पदविभोः चिद्वर्ग्यया देवतामिसिद्धयर्थं त्रयो मार्गा धर्मेण स्वर्गः अर्थेनाय उक्तेः कमेनाषोलोकं तेषां मार्गाभिभि प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ अगत् यच्चतुतात्मक
 मन्त्राण शीत्वा सदृत्य । तोयमय निर्दिशेय चिन्मात्ररूपं तत्रैव सखिल पक्षो द्रष्टेति सखिलपदप्रयोगात् तादृश कृत्वा । लोकम् एकांशं चक्रे । सर्वं चिन्मात्राभिप्रेति भाष्यनाया
 तन्मात्रम् अन्तर्गण्यतीति याव । तत्र साधन इत्यादयेन वार्त्तमेति । इत्थम् अदृश्य विद्मोऽन जगति चिद्विद्वद्ग्रन्थरूपेणैव जीवित्तुर्गैव मार्गेण । अयं भावः । योद्धका
 र्माभित्य सर्वं मृजति तेनैव सम्पगाधितेन सहरन् वमपि मार्गोऽस्यसरणिर्न सहरतीति ॥ १५ ॥ विपाणयेण वृत्तायेण । “विपाण वृत्तश्चक्रयोः” इत्यमरः ॥ १६ ॥ असुर
 येन लोकान्कमेजित्वा त्रिभिर्ब्रह्मोच्चिद्वरोप्सया ॥ स्यापिता जगतो मार्गोच्चिद्वर्गप्रमवास्त्रय ॥ १४ ॥ योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमय
 वपुः ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे इत्यादयेन वार्त्तमेना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणाऽऽत्मा वाराहं रूपमास्थितः ॥ विपाणयेण वसुधासुखहारारिसुदनः
 ॥ १६ ॥ यः पुरा पुरुद्वारार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ ददौ जित्वाऽसुरगणान्सुराणां सुसत्तम ॥ १७ ॥ येन सैव वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च
 तत्पुनः ॥ पूर्वं दैत्यो महावीर्या हिरण्यकशिपुर्हतः ॥ १८ ॥ यः पुरा हनलो भूत्वा और्वः सर्वतर्को विपुः ॥ पातालस्थोऽर्णवगतः पयो तोयमय
 इति ॥ १९ ॥ सहस्रशिरस ब्रह्मन्सहस्रारं सहस्रदम् ॥ सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ॥
 एकार्णवजलस्थस्य नष्टे स्यान्नरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवमय कृत्वा सर्वाधुधर वपुः ॥ २२ ॥
 गरुडस्तेन चोत्सिक्तः कालमेभिर्निपातितः ॥ निर्जितश्च मयो दैत्यस्तारकश्च महासुरः ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरेदस्यामृतोदधे ॥ यः
 भूते भाषतं योगमात्थाय तिमिरं महत् ॥ २४ ॥ सुरारिर्गर्भमघतं दिव्यं तपःप्रकर्षाददितिः पुराणम् ॥ शक्रश्च यो दैत्यगणावरुद्ध गर्भो
 वसाने निभृतं चकार ॥ २५ ॥ पदानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार दैत्यान्सलिलेऽर्यास्तान् ॥ कृत्वा च देवास्त्रिदिवस्य देवर्ष्यके सुरेश
 त्रिदृगाधिपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि वक्षिणा वीक्षा चमसोऽस्रखालिनि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाद्यर्थेण कर्मणा ॥ २७ ॥
 गणानिति ऐदः । सुराणां सुरेभ्यः ॥ १७ ॥ वीक्षा नष्टिरूपेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ सहस्रेत्यनन्तवाचि । यम् अनिरुद्धास्य सर्वावारविमुपां मूलभूत महर्णवस्यानीयम् ॥ २० ॥
 नाया नाभिदेनेन उपलब्ध्या अरणि मयन्दण्डतुल्य नाळ इत्यां नाभ्यारण्यां पैतामहं गृह पश्य ॥ २१ ॥ उत्सिक्तः इतः ॥ २२ ॥ तिमिर योगमायाम् ॥ २४ ॥
 सुरारणि देवताता अतिताम । गर्भं वामनरूपं निभृतं पूर्णकायम् ॥ २५ ॥ सलिलेऽर्यायाव पाताळरूपेन समुद्रजलविहितत्वाद् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गे कीदृशपरान् ॥ २६ ॥
 पात्रादीनि यमोपेक्ष्यणानि ॥ २७ ॥

अग्नीपोमात्मकत्वं जगतः साधयति—कफेति त्रिभिः ॥ शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पित्तस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽर्षि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अधिष्ठेयाधिष्ठात्रोर्देहेहिगोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदग्नीपो मात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वाग्भिमान् ॥ ५३ ॥ अम्युदसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलवर्तैर्मेघो वर्द्धते एवं गर्भोऽर्षि अन्नाग्नियानीय प्राणैर्द्धतेजोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्याद्रायुर्ज्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उत्कामति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विमुजति निर्माति विभर्ति पुद्गानि च करोति सः प्राणोपाधिर्ज्जीवः । प्राणस्य पञ्चधाभावात्स्वयमपि पञ्चधा भियते । “स प्राणत्रेव प्राणो नाम भवति” इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जंवादिषादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरार्षः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्यं कर्म करोति येन स

कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत् तत्र देवो हुताशनः ॥ ५९ ॥ मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ॥ स्मृतं ह्येतदग्नीपोमात्मकं जगत् ॥ ६० ॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽमुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥ ६१ ॥ ततोऽङ्गानि विमुजति विभर्ति परिवर्द्धयत् ॥ स पञ्चधा शरीरस्यो भिद्यते वर्द्धते पुनः ॥ ६२ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ प्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्तते ॥ ६३ ॥ अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्तयेत् ॥ भूतानातिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ६४ ॥ पृथिवी वायुराकाशशमपो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियानि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ६५ ॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ॥ छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्स्यावः प्रवर्तते ॥ ६६ ॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ आमाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६७ ॥

व्यानः सर्वदेहसन्निव्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्निवर्तयेत् अशितर्षीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्राणयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूताचाप्तिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्त्वद्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह—पृथिवीति ॥ यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलक्रादौ विष्टानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं प्राणं पृथिव्योमेव गन्धविशिष्टं गृह्णाति । आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शने नामसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशास्त्रावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ चक्षुः ज्योतिः रूपाकाशकं जातरादि वा

चन्द्रसूर्यमय चन्द्रसूर्यमयानं मनोज्योतिः षष्ठ्यज्योतिश्च योगीशो निर्बिकल्पकः मनसोऽन्तकः क्षणदा राधिरिव अन्तको नाराको यस्य तत् चतुर्ज्योतिः परम् अन्तकगुण्य भूते न हि द्रष्टुर्निर्गिरिछेपो विपत इति वेदे दृश्यते । तप तपसो ध्यानस्य प्राप्य “मनसैवेवमाप्तव्यम्” इति श्रुते ॥ ४० ॥ य पर सुशालानम् अपर विराज च य आहुः । परः परस्तादृषि परं मूत्रानपि परं न च आत्मवान् आत्मेवात्मा भायास्य शरीरं तद्वान् । “यापिन तु महेधरम्” इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दिव्यो विविधः ॥ ४३ ॥ लोका न्तामन्नकं मूल्योरायं मृत्पु । मेतूनां मयावाविषारकाणां मन्वादीनामपि सेतुं नियन्तुणामपि नियन्तेत्यर्थः । मेध्यकर्मणां पवित्राणामपि मेध्य । पावनानां गङ्गादीनामपि पावनः ॥ ४४ ॥ प्रमवात्मनाम् ऐस्यैर्यन्भाषाणां मरीच्यद्दीनां प्रसुरीश्वर सोमबस्त्रियदर्शनं तद्वृष सोमपूत ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वायुनेव प्राण स्थितिहेतुर्वस्य स चन्द्रसूर्यमय ज्योतिर्योगीरा क्षणदान्तकः ॥ यत्पर भूयते ज्योतिर्यत्पर श्रूयते तप ॥ ४० ॥ यं परं प्रादुरपर यः परं परमात्मवान् ॥ नाराय णपरा वेदा नारायणपराः क्रियाः ॥ ४१ ॥ नारायणपरे चर्मो नारायणपरा गति ॥ नारायणपरं सत्य नारायणपर तप ॥ ४२ ॥ नारायणपरो मोक्षो नायणपरायणम् ॥ आदित्यादित्तु यो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विशु ॥ ४३ ॥ युगान्तेऽन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तकः ॥ सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ वेद्यो यो वेदविषुषां प्रसुर्यं प्रमवात्मनाम् ॥ सोमपूतस्तु सौम्यानामभिपूतोऽभिर्वर्चसाम् ॥ ४५ ॥ मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ॥ विनयो नयवृत्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ सर्गाणां सर्गकारश्च लोकहेतुर्नुत्तम ॥ ४६ ॥ विग्रहो विग्रहाङ्गानां गतिर्गतिमतामपि ॥ आकारप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुतारान् ॥ ४७ ॥ देवा हुतारानप्राणा प्राणोऽग्नेर्मधुमूदन ॥ रसाद्रे शोणित जात शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४८ ॥ मांसान्नु मेवसो जन्म मेदसोऽस्थीनि चैव हि ॥ अस्थनो मन्वा समभवन्मन्वात् शुक्रमेव च ॥ ४९ ॥ शुक्रा दग्धं समभवद्रसमूलेन कर्मणा ॥ तत्रापां प्रथमो भाग स सौम्यो राशिरुच्यते ॥ गर्भोऽप्ससभवोऽधिर्यो द्वितीयो राशिरुच्यते ॥ ५० ॥ शुक्रं सोमात्मकं विद्यावार्त्तं विद्धि पात्रकम् ॥ भागो रसात्मको द्वयोर्वायं च राशिपात्रकौ ॥ ५१ ॥

वायुप्राण ॥ ४७ ॥ अग्ने प्राण मन्वाभिद्वारा किं कुरेति तद्वत् । रसात् अग्निपूयङ्गतादन्नसारात् पाक्वास्तम्येन शोभितादिकमेण रेतोद्वारा गर्भं समवर्त्तति स च रसमूलेन हेतुभूतेन कर्मणाभिष्पापरेणेति इत्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत्र गर्भेणां विकार प्रथमो भाग रेतोऋषः स्वेतत्वात् । सौम्यश्च स गर्भोऽप्ससभव गर्भस्य जडराशिजन्या योऽग्निमत् छोहित स आग्नेयो द्वितीयो भाग ॥ ५० ॥ एतदेवाह-शुक्रमिति ॥ रसात्मको उत्कृष्टमेण रसस्यैव विकारौ । हि यस्यात् एषां रसादीनां वीर्यं सारः गरिमावकौ शुक्रशोणिते ॥ ५१ ॥

अग्नीषोमात्मकत्वं जगतः साधयति—कर्णेति त्रिभिः ॥ शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोऽपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पितृस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽपि स्थानम् । स्थानस्यानिनोः अधिष्ठायाधित्रात्रादौ देहिनीोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदग्नीषोमात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वाग्भिमानो ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलवर्धनैर्मनो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अन्नाग्निपानीयप्राणैर्वर्द्धते ज्ञोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुमहचरत्वाद्वायुज्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उत्क्रमति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विस्तृजति निर्माति विभर्ति पुटानि च करोति सः प्राणोपाधिज्जीवः । प्राणस्य पञ्चधाभावात्स्वयमपि पञ्चधा भिद्यते । “स प्राणश्चैव प्राणो नाम भवति” इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जवादिपादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरार्षः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्य कर्म करोति येन स

कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत् तत्र देवो हुताशनः ॥ ५९ ॥ मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ॥ पित्तमग्निः स्मृतं द्वेतदग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ६० ॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥ ६१ ॥ ततोऽङ्गानि विस्तृजति विभर्ति परिवर्द्धयत् ॥ स पञ्चधा शरीरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः ॥ ६२ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव चाप्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्तते ॥ ६३ ॥ अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्तयेत् ॥ भूतानातिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ६४ ॥ पृथिवी वायुराकाशशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ६५ ॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ॥ छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्सावः प्रवर्तते ॥ ६६ ॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विपयाश्चैव यस्य वीर्यान्प्रवर्तिताः ॥ ६७ ॥

व्यानः सर्वदेहसन्निवर्णो । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्निवर्तयेत् अशितपीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्राणयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतानातिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्वद्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह—पृथिवीति ॥ यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलफदौ विष्टानि प्रविष्टानि । अतस्त्वानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं प्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति । आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तेजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शनं नाभसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशास्त्रावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ चक्षुः ज्योतिः रूपाकाशाकं जाठरादि वा

तेषां पुथिप्यादीनां पद्मानां वेजाऽऽद्या तेजसोऽप्यो मनः सर्वेषामिन्द्रियाणां पक्ता नियामकः । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् प्राप्ता रूपापाङ्गयाः पुथिप्यादयः विप-
 गन्धादयः । यद्वा । प्राप्तापरादय देया पूरुषाधिमादयो निर्मिता । यद्वा । इदं मनस्येव परम प्रतिष्ठितम् । “यदिदं किञ्च” इति श्रुते ॥ ६१ ॥ सनातनान् अनादिसिद्धा-
 नेनेने निषमनान् । नरत्वं मानुषत्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिकेशी दीक्षायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ६७ ॥ चत्वारिंशत्तमे मे-
 भषण्यन्त्याग्रपदे ॥ परममनो विचित्रायाः प्रादुर्भावा उदीरिता ॥ १ ॥ अभेति ॥ भारत्वात् दुर्बोद्धयमपि यथाराक्षि कस्यापि ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं छीछाचेष्टितम् ॥ २ ॥
 इत्येवं पुरुषः सर्वान्मृजंश्चोक्तान्सनातनान् ॥ कथं लोके नेघनेऽस्मिन्नरत्वं विष्णुरागत ॥ ६२ ॥ एष मे सशयो ब्रह्मन्नेत्र मे विस्मयो महान् ॥
 कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुतो मे स्वस्य वरास्य पूर्वेषां चैव समव ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक-
 मम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परम विष्णुर्देवैर्देवैश्च कथ्यते ॥ विष्णोर्भूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥ ६५ ॥ एतवाश्चर्यमाल्यान् कथयस्व सुखाव-
 हम् ॥ प्राग्व्यातवलवीर्यस्य विष्णोर्भूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमद्भारते हरिवंशे हरिवंशो-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ वैराग्यायन उवाच ॥ प्रथमारो महात्तात त्वयोक्तः शार्ङ्गधन्वनि ॥ यथाशक्त्या तु वह्यामि श्रूयतां वैष्णवं यश ॥ १ ॥
 विष्णोः प्रभावश्रवणे दिष्टया ते मतिरुत्थिता ॥ इन्ति विष्णोः प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयेरिताम् ॥ २ ॥ सहस्राक्ष सहस्रास्य सहस्रमुजमव्ययम् ॥
 सहस्रशिरस देव सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्त सहस्रमुकुटं प्रभुम् ॥ सहस्रव सहस्रादिं सहस्रमुजमव्ययम् ॥ ४ ॥ सवनं हवनं
 चैव इयं होतारमेव च ॥ यात्राणि च पवित्राणि वेदं दीक्षां चरु त्वम् ॥ ५ ॥ लुक्सोम शूर्पसुसल प्रोक्षण दक्षिणायनम् ॥ अर्घ्यं सामगं विप्र-
 सदस्य सुदनं मद ॥ ६ ॥ यूप समित्कुश दूर्वा चमसोलूवलानि च ॥ प्राग्धरा यज्ञधर्मं च होतार चयन च यत् ॥ ७ ॥ हस्तान्यतिप्रमाणानि
 चराणि त्याचराणि च ॥ प्रायश्चित्तानि चाय च स्थण्डिलानि कुशास्तथा ॥ ८ ॥
 महयामभिति ॥ य विद्या आदुरिति दयामस्येनान्य ॥ सहस्रमग्नेऽजन्तवाची । अव्ययम् अवेनारिणम् ॥ ९ ॥ अग्नयम् अपरिणाभिन्म ॥ १० ॥ एव द्राक्षां सुखम्
 अमृतं रूपमुक्ता स्पृष्टं मृतं रूपमाह-मकमभिति ॥ सवन काल हवन कर्म हव्य ह्युपमार्तं इयं होतारं यजमानम् । पात्राणि तर्केचोऽप्यानि कपाळादीनि पवित्राणि
 श्रामयदेगादीनि । दीक्षां संस्कारं चरं स्थालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षण प्रोक्षणीपात्र दक्षिणा अन्वाहार्योदि । अयन दक्षिभिः प्रयरणम् । अर्घ्यं प्रसिद्धम् । सामगम्
 उद्गानारं मदन पत्नीगालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् ऋत्विजं चयनम् इष्टकामय स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ हस्तानि एकहायनीयकयवीनि सो यज्ञः ॥ ८ ॥

हुतस्तम्भशालादीनि । अर्थ फलं स्वर्गोदि ॥८॥ भगवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । “छन्दांसि वै देवस्यो हव्यमूद्धा श्रान्तानि” इति लिङ्गदर्शनात् । अत्रेभुजं प्रायणीयम् उदायुधम् उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदारूपप्रमाणरूपम् विभुं क्रतुकलदातारम् ईश्वरं धीमतः धीप्रवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्वदेवदर्शी ब्रह्मा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हितार्थं श्रेयोऽर्थं प्रमवाय ऐश्वर्याया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ संभवति शरीरं घृते । एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता ॥ १७ ॥ सात्त्विकीमाह—तस्य

मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भगवहं च यत् ॥ अथेभुजं सोमभुजं घृतार्विषमुदायुधम् ॥ ९ ॥ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥ भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रियुसूदनः ॥ देवलोकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ १२ ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रमवाय च ॥ बहुशः सर्वभूताऽऽत्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान् ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ १६ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां नृप ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ॥ नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्शर्म ॥ १८ ॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुरा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सतर्पयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशः ॥ वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सन्तत्कुमारश्च महानुभावो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः ॥ २३ ॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्य, व रजङ्गमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ २४ ॥

हीति ॥ १८ ॥ तामसीमाह—द्वितीयेति ॥ निद्रायोगं योगमर्थो निद्रां संहारस्य सर्गः संहारकिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुरित्ताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥ १९ ॥ प्रादुर्भावमेवाह । पूर्णे इति । तदङ्गे लीलानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णु ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ सनदिति ॥ सतत्कुमारदिरुणे नारायणः पुराणि शरीरानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ मध्यस्थौ दानवाधिति द्वयोः संबन्ध ॥ २४ ॥

नेनो पृथिव्यार्दानो पद्मानो देवाऽऽत्मा तेजोऽग्नौ मन सर्वेषामिन्द्रियाणां यन्ता नियामक । यस्य मनसो वीर्यात् सायग्यात् प्राप्ता रूपाभाभयाः पृथिव्यादयः विषया गन्धादयः । यदा । ग्रामनगरादयः देवाः पूरयधियादयो निर्मिता । यदा । इद मनस्वेव परमं प्रतिष्ठितम् । “यद्विद किञ्च” इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥ सनातनान् अनादिसिद्धान् नेनेन नियमयन् । न तत्वं मातृपुत्रम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिस्त्रि टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके धन्यात्तावद्भाषे ॥ परात्मनो विविधायां प्रादुर्भावा उदीगिता ॥ १ ॥ अथेति ॥ भारत्वात् कुर्वेद्व्यगणि यथाशक्ति वक्ष्यामि ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं लीलाचेष्टितम् ॥ २ ॥

इत्येवं पुरुषं सर्वान्मृजंल्लोकान्सनातनान् ॥ कथं लोके नेधनेऽस्मिन्नस्मरत्वं विष्णुरागत ॥ ६२ ॥ एष मे सशयो ब्रह्मत्रेव मे विस्मयो महान् ॥ कथं गतिर्गतिमतामापनो मानुषी तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुते मे स्वस्य वशस्य पूर्वेषां चैव संभव ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक मम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परम विष्णुर्देवैर्देवैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महाभुने ॥ ६५ ॥ एतदाश्चर्यमाख्यान कथयस्व सुखाव हम् ॥ प्रख्यातत्रल्वीर्यस्य विष्णोर्गमिततेजस ॥ कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तरुमिहोच्यताम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिविरो हरिवशापं चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ विंशम्यायन उवाच ॥ प्रश्नमारो महास्तात त्वयोक्तं शार्ङ्गयन्वनि ॥ यथाशक्त्या तु वक्ष्यामि श्रुयतां वैष्णव यशः ॥ १ ॥ निष्णो प्रभावश्चरणे दिष्टया ते मतिरुत्थिता ॥ इदं विष्णोः प्रवृत्तिं च नृपु दिव्यां मयेरिताम् ॥ २ ॥ सदस्रज्ञ सहस्रास्त्य सदस्रभुजमव्ययम् ॥ महत्वाशिरम देव सदस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सदस्रजिह्वं भास्वन्त सदस्रमुकुट प्रभुम् ॥ सदस्रव सदस्रादि सदस्रभुजमव्ययम् ॥ ४ ॥ सवन इवनं चैव इग्य होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेवि दीक्षां चरु नृवम् ॥ ५ ॥ नृक्सोम शूर्पसुमलं श्रोक्षण दक्षिणायनम् ॥ अच्युतं सामगं विप्र सदस्य सदनं सदं ॥ ६ ॥ यूप समित्कुश दर्शं चमसोलूखलानि च ॥ प्राग्वशा यज्ञभूमिं च होतार चयन च यत् ॥ ७ ॥ इत्सान्यतिप्रमाणानि चराणि स्थावराणि च ॥ प्रायश्चित्तानि पाप च स्थण्डिलानि कुरास्तथा ॥ ८ ॥

महेश्वरमिति ॥ य विना आहुरिति दशमस्येयान्वयः । सदस्रशब्दोऽनन्तवाची । अव्ययम् अपरिष्ठापितम् ॥ ४ ॥ एव द्वाभ्यां सुदस्य अर्चुवं रूपमुत्ता स्थूल मूर्तं रूपमाद-नवनमिति ॥ सवन फाल इवन कम दृष्य रूपमानं द्रव्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उक्तेस्योऽप्यानि कपाळादीनि पवित्राणि कुम्भपदेगादीनि । दीक्षां संस्कार चरुं स्थालीम् ॥ ५ ॥ श्रोत्र्यं श्रोतृणीपात्र दक्षिणा अन्वाहार्यादि । अयन हविर्भिः प्रचरणम् । अर्च्यं प्रसिद्धम् । सामगम् उग्रानारं मदनं पत्नीगालम् ॥ ६ ॥ होतारम् अस्त्रिंशं चयनम् इदं कामय स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ इत्सानि एकहापनीयाकृत्यदीनि होतः ॥ ८ ॥

दुस्तम्भशालादीनि । अयं फलं स्वर्गोदि ॥८॥ भागवहं गाथयादिच्छन्दः । “छन्दांसि वै देवभ्यो हव्यमूढा श्रान्तानि” इति लिङ्गदर्शनात् । अग्रेभुजं प्रायणीयम् उदायुधम् उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वपज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदास्त्वप्रमाणरूपम् विभुं कतुफलदातारम् ईश्वरं श्रीमतः धीर्पर्वतकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्ववेददर्शी ब्रह्मा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हितार्थं श्रेयोऽथ प्रभावाय ऐश्वर्याया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सम्भवति शरीरं घनो एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता ॥ १७ ॥ सात्त्विकीमाह—तस्य

मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेभुजं सोमसुजं घृतार्चिपदुदायुधम् ॥ ९ ॥ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्गस्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥ भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रिपुसूदनः ॥ देवलोकं समुत्तुङ्ग्य वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ १२ ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभावाय च ॥ बहुशः सर्वभूताऽऽत्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्धृतान् ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ श्रुचिः प्रयतवाग्भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ इदं पुण्यं परमं पुण्यं वेदंश्च समितम् ॥ १६ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ॥ नित्यं दिविष्ठा या राजस्तपश्चरति दुश्श्रम् ॥ १८ ॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुखा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सतर्पयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशः ॥ वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारश्च महाबलवान् मनुर्मेधात्मा भगवान्ब्रह्मात्मा ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीतैर्वैश्वानरतुल्यतेजाः ॥ २३ ॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्य, व रजङ्गमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टेऽरराक्षसे ॥ २४ ॥

हीति ॥ १८ ॥ तामसीमाह—द्वितीयेति ॥ निद्रायोगं योगमर्थी निद्रां संहारस्य सर्गः संहारक्रिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुरित्ताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्त्रो यस्मात्तम् ॥ १९ ॥ प्रादुर्भावमेवाह । पूर्णे इति । तदङ्गे लीलानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्दिग्गु ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ सनदिति ॥ सनत्कुमारादित्यौ नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादित्स्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ यन्मध्यस्थौ दानत्रायिति द्वयोः त्वन्ध ॥ २४ ॥

अभिनं रर देवस्यम् ॥ २५ ॥ पुच्छरे नाभिरुमले यत्र यस्मात् ॥ २६ ॥ यत्र पुराणे वेदः मन्त्रभासागराणिः भुविसमाहितः प्रत्यक्षैवेव निहितो दृश्यते प्रत्यक्षभुविमूलकोऽ
 यमर्थं न्ययः ॥ २७ ॥ "यस्य रूपं भिन्नदियामविन्दद्ग्रां प्रायेण" गरीरस्य मध्ये " इति वाराहभट्टव्यासस्य तावत्स्यशशभुविमूलकत्वमाह—वाराहस्तु भवि रय इति ॥ २८ ॥
 यत्र वनमरामाम्यात्याग यस्य आदिवारादोषामकैर्यथाङ्गानि वाराहाङ्गेषु चिन्तनीयानीत्येवमर्थोऽय ग्रन्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ फलभोजनमहापाषिः फले वृणो
 यान् तदन्तर्गतं तेन तद्वत्ता ओषधयो यस्य । यमवेहेतु रगामान्यात् ओषधय एवास्य रेव इत्यथ । विष्टोऽभिपुत्र सोम सोमरस इत्यर्थः । स एव योमितं यत्र । समासै
 योदुक्तमो सुदुधयो दानवो मधुकैटभो ॥ इतो प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वामित वरम् ॥ २६ ॥ पुरा कमलनाभस्य स्वपत्त सागराभ्यसि ॥ पुच्छरे
 यत्र सुभृता देवाः सर्पिणणा पुरा ॥ २६ ॥ एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ २७ ॥ पुराणे कथ्यते यत्र वेदः श्रुतिसमाहितः ॥ २७ ॥ वारा
 हस्तु श्रुतिमुत्त प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराह रूपमास्थितः ॥ महीं सागरपर्यन्तां सरोलवनकाननाम् ॥ २८ ॥ वेदपादो
 यूपन्तू ननुद तश्चितीमुत्त ॥ अग्निजिह्वो वभरोमा नम्रशीर्षो महात्पा ॥ २९ ॥ अबोरत्रेक्षणे दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ॥ आज्यनास सुत्रा
 गुण्डः सामघोषस्त्वनो महान् ॥ ३० ॥ धर्मसत्यमय श्रीमान्कमविक्रमसत्कृतः ॥ प्रायश्चित्तनखो धीरः पञ्चजानुमहाभुजः ॥ ३१ ॥ उद्गात्रन्तो
 दोमलिङ्गः फलजीजमहोपायः ॥ वाय्वन्तराऽऽत्मा मन्त्रोस्तिर्गिह्वरः सोमशोणितः ॥ ३२ ॥ वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ॥
 प्राग्भराकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिपचितः ॥ ३३ ॥ दक्षिणाङ्गद्वयो योगी महासत्रमयो महान् ॥ उपाकर्मोष्टुरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥ ३४ ॥
 नानाऽन्द्गेगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ छायापल्लवोऽर्धमेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ ३५ ॥ महीं सागरपर्यन्तां सरोलवनकाननाम् ॥ एकाणं
 नजले प्राग्भेकाणवर्गतां प्रभुः ॥ ३६ ॥ दष्ट्या दृष्टं समुद्रस्य लोकानां हितकाम्यया ॥ सहस्रशीर्षो देवादिश्चकार पृथिवीं पुनः ॥ ३७ ॥ एव
 यनगदेण भूत्वा भूतहितार्थिना ॥ उद्धृता र्धर्ध्वी मन्त्रां सागरान्धुवरा पुरा ॥ ३८ ॥ वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु ॥ यत्र भूत्वा
 मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्दत्तः ॥ ३९ ॥ पुरा कृतयुगे राजन्धुरारिरलदपितः ॥ देत्यानामादिपुरुषश्च तप उत्तमम् ॥ ४० ॥
 इदंरास्यापि गोमस्य शिरोपणं विरुन इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपाक्रम स्वाध्यायस्वीकारः स एवोष्टस्य रुचको भूषणं यस्य । प्रवर्ग्यो धर्मसतपनाथो महावीरः तस्यावर्तः
 प्राग्भृतिः सत्र भूषण यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ चकार स्थिरामिति रोषः ॥ ३७ ॥ यत्रषण्डेण यन्मयेन कराहेण ॥ ३८ ॥ नारसिंहशुभर्षः नृसिंहवापः पादि
 म्यसभभुविमूल ज्येष्ठ्यमिममथाऽऽह । नार्गमिहमिति । भूत्वा आविधुषः ॥ ३९ ॥ देत्यानाम् आदिपुरुषः हिरण्यकशिपुः ॥ ४० ॥

जलोपवासः जलमात्राऽऽहारः स्थानं दृढासनं मौनम् इन्द्रियसंयमः ताभ्यां सह दृढं व्रतं परिग्रहो यस्य स तथाविध उपवासः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तवाहुता इत्यनर्हत्वावृत्तार्थस्थाने पृष्ठी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ जलोपवासनिरतः स्थानमौनदृढव्रतः ॥ ४१ ॥ ततः शमदमार्भ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ॥ ब्रह्मा प्रीतोऽ
भवत्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ४२ ॥ तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते ॥ विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ४३ ॥ आदित्येर्वसुभिः
साध्यैर्मरुद्भिर्देवैः सह ॥ रुद्रेर्विश्वसहस्रैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ४४ ॥ दिशाभिर्विदिशाभिश्च नर्दभिः सागरेस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च सुहृतेश्च खेचरैश्च
महाग्रहैः ॥ ४५ ॥ देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पुण्यतमेर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः ॥ ४६ ॥ चराचरगुरुः श्रीमान्वृतः
सर्वैः सुरैस्तथा ॥ ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसाऽनेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं
काममाप्नुहि ॥ ४८ ॥ हिरण्यकरिपुरुवाच ॥ न देवासुरगणक्षसाः ॥ न मानुषाः पिशाचाश्च निहन्युर्मां कथंचन ॥ ४९ ॥
ऋषयो वा न मां शपैः क्रुद्धा लोकपितामह ॥ शपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ५० ॥ न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा ॥ न
शुष्केण न चाद्रेण स्यान्न चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ ५१ ॥ यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२ ॥
भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः ॥ सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ ५३ ॥ अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ धनदश्च
धनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ॥ ५४ ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा ॥ उवाच दैत्यराजं तं प्रहसन्नपसत्तम ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एते
दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः ॥ सर्वान्कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवाज्जगामाकाशमेव हि ॥
वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ५७ ॥ ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ॥ वरप्रदानं श्रुत्वा ते पितामहमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥ विभु
विज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ५९ ॥ देवा ऊचुः ॥ वरेणानेन भगवन्वाधयिष्यति नोऽसुरः ॥ ततः प्रसीद भगवन्वचोऽप्यस्य विचिन्त्यताम् ॥ ६० ॥
भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्भिर्भुः ॥ सप्त च हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ब्रह्मः ॥ ६१ ॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ॥ प्रोवाच
भगवान्वाक्यं सर्वान्देवगणान्स्तदा ॥ ६२ ॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ॥ तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वधं विष्णुः करिष्यति ॥ ६३ ॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वाक्यं देवानामिति शपः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ग्रामदेव आश्रणानां दैवतम् ॥ ७० ॥ नोऽग्र्यान् नोऽस्माकं वा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा सुरा सर्वे वाक्यं पङ्कजसम्भातु ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विता ॥ ६४ ॥ लब्धमात्रे वरे चापि सर्वा सोऽवाधत
 प्रजा ॥ हिरण्यकशिपुर्वैत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ ६५ ॥ आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्चै गतिततान् ॥ सत्यधर्मतान्दान्तान्पुरा धार्पितवांस्तु स
 ॥ ६६ ॥ देवास्त्रिमुवनस्थास्तु पराजित्य महासुर ॥ त्रैलोक्य वशमानीय स्वर्गे वसति दानव ॥ ६७ ॥ यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसद्वानवो भुवि ॥
 यस्त्रियान्तृतवान्दैत्यान्दैवाभेवाप्ययज्ञियान् ॥ ६८ ॥ आदित्याश्च ततो रुद्रा विधे च मरुतस्तथा ॥ शरण्य शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महाबलम्
 ॥ ६९ ॥ वैद्यज्ञमय ब्रह्म ब्रह्मदेव सनातनम् ॥ सतं भव्य मविष्य च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ नारायण विभु देवाः शरण शरणागता ॥ ७० ॥
 देवा ऊचुः ॥ त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्मयात् ॥ त्वं हि न परमो घाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ७१ ॥ त्वं हि न परमो देवस्त्व हि न
 परमो गुरुः ॥ तत्पुच्छाम्बुजपत्राक्ष शत्रुपक्षमयकृन् ॥ क्षयाय दितिवरस्य शरण्यस्त्व भवस्य न ॥ ७२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ भयं त्यजध्वममरा
 न्निहन्त्यहम् ॥ ७३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्विमृज्य त्रिवशेषरान् ॥ हिरण्यकशिपो राजन्नाजगाय हारे सभाम् ॥ ७४ ॥
 नरस्य कृत्वाऽर्घतनु सिद्धस्यार्घतनु प्रभु ॥ नारसिंहेण वपुषा पाणिं ससृज्य पाणिना ॥ ७५ ॥ जीमूतचनसकाशो जीमूतघननि स्रवन ॥ जीमूत
 घनवीतोजा जीमूत इव वेगवान् ॥ ७६ ॥ दैत्य सोऽप्रतिबल वीर इतशार्दूलविक्रमम् ॥ हर्षेऽत्यगणैर्गुप्त इतवानेकपाणिना ॥ ७७ ॥ नृसिंह एव कथि
 तो भूयोऽप्य वामनोऽपर ॥ यत्र वामनमाश्रित्य रूप दैत्यविनाशकृत् ॥ ७८ ॥ बलैर्वैलवतो यज्ञो घालिना विष्णुना पुरा ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्या
 क्षोभितास्ते महासुरा ॥ ८० ॥ विप्रचिति शिबि शङ्करय शङ्कुस्तथैव च ॥ अयशिरा शङ्कुशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ ८१ ॥ वेगवान्
 केतुमानुग्र सोमव्यग्रो महासुर ॥ पुष्करः पुष्कलश्चैव वेपनश्च महाथ ॥ ८२ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्व साश्वोऽथपतिरेव च ॥ प्रह्वोऽथशिरा
 कुम्भः सुहृदो गगनप्रिय ॥ अनुहृदो हरिहरो वराहः शक्रो रुजः ॥ ८३ ॥ शरभः शलभश्चैव कुपन कोपन क्रय ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्व
 शङ्कुकर्णो महास्वन ॥ ८४ ॥ वीरवज्रहोऽर्कनयनो मधुचापो मधुप्रिय ॥ वायुर्यविष्ठो नमुचि शम्भरो विज्वरो महान् ॥ ८५ ॥
 जीमूतचनसकृन् मेघकन्दमयकर्म ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

स्वर्भानुर्भाषातमसोर्विपर्ययेण अदिध्यत् जीवत्वमनयत् । अवेढेक् आत्रेयः अत्रेरपत्यानि दत्तात्रेयः बहुत्वं पूजार्थम् । परया क्षमया शान्त्या । तेन ज्ञानमार्गप्रवर्तकोऽग्रमवतार इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

मयपाश्चात्तरुत्तमाह—नेत्यादिना ॥ प्रक्रियासु अनुष्ठानप्रकारेषु शिथिलतां बिरुद्धाम् ॥ ५ ॥ आकुलताम् अधर्मेण मिथ्याम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥
 तेन नेष्टु वेदेषु प्रक्रियासु मत्वेषु च ॥ चातुर्वर्ण्ये तु सकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ॥ ५ ॥ अभिवर्द्धति चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ॥ प्रजासु
 शीर्यमाणासु धर्म चाकुलतां गते ॥ ६ ॥ सहयज्ञक्रिया वेदा प्रत्यानीता हि तेन वै ॥ चातुर्वर्ण्यमसकीर्णं कृत तेन महात्मना ॥ ७ ॥ तेन हेहयरा
 जस्य कर्त्तव्यीर्यस्य धीमतः ॥ वरेदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥ ८ ॥ एतद्राहुद्वय यत्ते मृषे मम कृतेऽनव ॥ शतानि वश बाहुनां भवि
 प्यन्ति न सराय ॥ ९ ॥ पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसुधाऽविप ॥ बुर्निरीक्ष्योऽरिषुन्वानां धर्मज्ञश्च भविष्यसि ॥ ११० ॥ एष ते वेष्णव-
 श्रीमान्प्रादुर्भावोऽदृत शुभः ॥ कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरिन्दम ॥ भूयश्च जामदग्न्योऽय प्रादुर्भावो महात्मन ॥ १११ ॥ यत्र बाहुसह
 नेण विरिमत दुजय रणे ॥ रामोऽजुनमनीकस्य जवान नृपतिं प्रभु ॥ १२ ॥ रथस्य पार्थिव राम पातयित्वाऽर्जुनमुधि ॥ धर्पयित्वा यथाकाम
 क्रौरामानं च मेववत् ॥ १३ ॥ कृत्स्न बाहुसहस्र च विच्छेद भृगुनन्दन ॥ परश्वधेन वीसेन ज्ञातिभिः सहितस्य वै ॥ १४ ॥ क्रीर्णां क्षत्रियकोटीभि
 र्मरुमन्दरभूषणा ॥ त्रिःसप्तकृत्व प्रथिषी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १५ ॥ कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गव सुमहात्पता ॥ सर्वपापविनाशाय वाजि
 मयन चैष्टवान् ॥ १६ ॥ तस्मिन्मन्त्रे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दन ॥ मारीचाय ददौ प्रीत कश्यपाय वसुधराम् ॥ १७ ॥ वारुणांस्तुरगाञ्छी
 प्राव्रय च रथिनां वः ॥ हिरण्यमसय धेनुर्गजेन्द्रांश्च महामनाः ॥ ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायशा ॥ १८ ॥ अद्यापि च हितार्थाय
 लोकानां भृगुनन्दन ॥ चरमाणस्तपो दीप्त जामदग्न्य पुनः पुनः ॥ तिष्ठते देववर्द्धमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १९ ॥ एष विष्णो सुरेशस्य शाश्व
 तस्यायस्य च ॥ जामदग्न्य इति स्यात् प्रादुर्भावो महात्मन ॥ १२० ॥ चतुर्विंशे युगे चापि विद्याभिन्नपुर सर ॥ राक्षो दशरथस्याय पुत्र
 पद्मायतेत्यण ॥ २१ ॥ कृत्वाऽऽत्मान महाबाहुस्तुर्धो प्रसुरीश्वर ॥ लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपम ॥ २२ ॥ प्रसादनार्थं लोकस्य
 रत्नमां निधनाय च ॥ धर्मस्य च विवृद्धयर्थं जज्ञे तत्र महायगा ॥ २३ ॥ तमप्याहुर्मनुष्येन्द्र सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ यस्मै दत्तानि चाम्नाणि विधा
 मित्रेण धीमता ॥ २४ ॥ वधार्थं देवराज्ञां दुर्यराणि सुरैरपि ॥ यज्ञविघ्नकरो येन मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २५ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वलेन
 बलिनां वरो ॥ निहतो च निरागो च कृतो तेन महात्मना ॥ २६ ॥ वर्तमाने मत्से येन जनकस्य महात्मन ॥ मम माहेश्वर चार्पं क्रीडता लीलया पुरा ॥ २७ ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ जनस्थाने दण्डकारण्यप्रदेशे ॥ १३० ॥ ३१ ॥ वियोजितौ विशेषेण योजितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यस्य रावणम् आकन्दकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सचिवैः सुग्रीवविभीषणादिभिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लवणः शत्रुद्वरूपिणा तनैव हतः ॥ ३९ ॥ १४० ॥ जारूथ्यान् त्रिगुणीकृतदक्षिणानित्येके । अन्ये तु जारूथ्यामिति

यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेऽवसत् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥ २८ ॥ रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेति प्रथिता जनैः ॥ पूर्वो चिता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ॥ २९ ॥ चतुर्दश तपस्तस्वावने वर्षाणि राघवः ॥ जनस्थाने वसन्कार्य त्रिदशानां चकार ह ॥ सीतायाः पदमन्विच्छच्छमणानुचरो विभुः ॥ १३० ॥ विरायं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ ॥ जघान पुरुषव्याघ्रौ गन्धर्वौ शापवीक्षितौ ॥ ३१ ॥ हुताशना केंन्दुतडिद्वनाभैः प्रतप्तजाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ महेन्द्रवज्राशानितुल्यसारैः शरैः शरीरेण वियोजितौ बलात् ॥ ३२ ॥ सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो महाबलः ॥ वाली विनिहतो युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥ ३३ ॥ देवासुरगणानां हि यक्षगन्धर्वभोगिनाम् ॥ अवध्यं राक्षसेन्द्रं तं रावणं युधि दुर्जयम् ॥ ३४ ॥ युक्तं राक्षसकोटीभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ त्रैलोक्यरावणं चोरं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ३५ ॥ दुर्जयं दुर्धरं हतं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥ ३६ ॥ जवान सचिवैः सार्द्धं ससैन्यं रावणं युधि ॥ महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥ ३७ ॥ तमागस्कारिणं चोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम् ॥ सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं कूरनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ रावणं निजधानाशु रामो भूतपतिः पुरा ॥ मधोश्च तनयो हतो लवणो नाम दानवः ॥ ३९ ॥ हतो मधुवने वीरो वरहस्रो महासुरः ॥ समरे युद्धशौण्डेन तथा चान्येऽपि राक्षसाः ॥ १४० ॥ एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः ॥ दशार्थमेवाारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ४१ ॥ नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं मारुतो ववौ ॥ न वित्तहरणं त्यासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४२ ॥ पर्यवेक्षन् विधवा नानर्थाश्चाभवंस्तदा ॥ सर्वमासीजगद्दन्तं रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४३ ॥ न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिघातजम् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ४४ ॥ ब्रह्म पर्यचरत्सत्रं विशः क्षत्रभुव्रताः ॥ शूद्राश्चैव हि वर्णास्त्रिञ्छुश्रूयन्त्यनहंकृताः ॥ नार्यो नात्यचरन्भर्तृभार्यां नात्यचरत्पतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमासीजगद्दन्तं निर्दस्युरभवन्मही ॥ राम एकोऽभवद्भर्ता रामः पालयिताऽभवत् ॥ ४६ ॥

सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षते । जरूथं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषस्तदर्हान् । “जरूथं गरूथम् गणतेः स्तुतिकर्मणः” इति यास्कः इति गणतेरुत्थन्यत्यये अदेश्चुत्वमिति तस्य जत्वम् “जृवृज्ज्वाभूथच्” इति सूत्रे जरूथं मांसमिति शाब्दिकाः । जारूथ्यान् स्तुत्यान् पठान्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

महयानि पञ्चदशेति मेव ॥ ४७ ॥ समवाय मयाजः ॥ ४८ ॥ १२० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ समहाबल महता बलेन सैन्योपलसितेन कृत्स्नजेनेन सहित
ममहानतः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ नवमेऽवतारे एतथात्रातुक्त्राभ्यामपि मत्स्यकूर्याभ्यां सह द्वेयम् । तथा वेदव्यासोऽपि दशमो जज्ञे
इति निमिष योज्यम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तत्तत्पते एकादशोऽप्य दशमेऽधीते ततीत्यधियेण सयन्धः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ भाष्या भव सततोत्पत्तिं प्रशस्तयि ते
आयुर्नपमद्वयाणि तथा पुनमद्वयिणः ॥ अरेगा प्राणिनश्चासन् रामे राज्य प्रशासति ॥ ८१ ॥ देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वरा ॥ पृथिव्यां
समग्रायोऽप्यत्रामे राज्य प्रशासति ॥ ८२ ॥ गाया अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जना ॥ रामे निवद्धतत्त्वार्थो माहात्म्य तस्य धीमतः ॥ ८३ ॥
श्यामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितभाषिता ॥ आजानुवाह सुमुख सिंहस्कन्धो महायुजः ॥ ८४ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि
च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ८५ ॥ क्रस्साभयशुषो घोषो ज्याघोषश्च महात्मनः ॥ अव्युच्छिन्नोऽभवद्वाज्ये दीयतां मुख्य
तामिति ॥ ८६ ॥ नत्त्वान्युणसपन्नो दीप्यमान स्वतेजसा ॥ अतिचन्द्र च सूर्यं च रामो वागर्थिर्वभौ ॥ ८७ ॥ ईजे क्रतुरतै पुण्ये समाप्त
वर्गधिपौ ॥ द्वित्वाऽयोध्यां दिवं यातो राववः स महाबलः ॥ ८८ ॥ एवमेव महाबाहुरिह्वाकुलनन्दन ॥ रावण सगण हत्वा विवमाचकमे
प्रभु ॥ ८९ ॥ वंगम्यासन उवाच ॥ अपर केशवस्याय प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ विल्यातो माधुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥ ९० ॥ यत्र शाल्वं
च मेन्द च द्विविद कसमेव च ॥ अरिष्टमृषभ केशि भूतानां दैत्यदारिकाम् ॥ ९१ ॥ नाग कुवलयापीड चाणूर सुष्टिक तथा ॥ दैत्यान्मानुषदे
इत्यान्सुदयामास वीरवान् ॥ ९२ ॥ छिन्नं बाहुसहस्रं च वाणस्याद्भुतकर्मणः ॥ नरकश्च इतः सख्ये यवनश्च महाबलः ॥ ९३ ॥ हतानि च मही
पानां सर्वरत्नानि तेजसा ॥ दुराचाराश्च निहता पार्थिवाश्च महीतले ॥ ९४ ॥ नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराऽभवत् ॥ वेदव्यासस्तथा जज्ञे
प्रादुर्भावा महात्मनः ॥ अतीता कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागता ॥ ९५ ॥ कल्किर्विष्णुशशा नाम शम्भले ग्रामके द्विजः ॥ सर्व
लोकहितायाय भूयश्चोत्पत्स्यते प्रभु ॥ ९६ ॥ वशमो मान्यसपन्नो याज्ञवल्क्यपुर सरः ॥ क्षपयित्वा च तान्सर्वान्माविनाऽर्थेन चोदितान् ॥ ९७ ॥
भाष्याः शक्तिररादितो रोषाः दे सह सपन्नो यादे युदे द सगल क्षपयित्वा जित्वा एता च । तानेव विशिनष्टि । भाषिना भाव पूर्वोक्तं प्रशस्ता पुत्रमुनिना विष्णोरेव
रक्षास्तेषां मग्नता केनचिदर्थेन निमित्तेन कष्टी दम्पपत्रप्रदत्त्या लोकनामो या मुनिशि यन्ननिष्कार्येन निमित्तेन शोदिताम् प्रकृतिताम् । एतेन कल्किश्च प्राक्

बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धपक्षस्यार्थश्च कल्कीत्युक्तम् ॥ ६५ ॥ निष्ठां समाप्तिम् । ननु कल्किर्लब्ध्याच्चिग्रहीष्यतीत्यत्र स्मर्यते तत्कथं निष्ठां गमिष्यतीत्युच्यतेऽत आह । तत् इति । कुले व्यतीते अग्नौन्यदाराप्रहाराद्भटे सति ॥ ६६ ॥ अप्रग्रहाः अनियन्तृकाः ईश्वरयत्नं विनैव कामलोभाक्रान्ताः प्रजाः परस्परं घातयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदेवोत्संहरति । स्वभावादेव नान्यथेति ॥ ६९ ॥ १७० ॥ देवापीति सन्निवार्यः ॥ ७१ ॥ उद्वेगमात्रेण कीर्तनं कृतं नतु सम्पक् व्याख्यातं प्रादुर्भावानामन्येषामृषभादीनामानन्त्यात् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एता योगमाया एव नतु तात्त्विक्यो भगवतो लीला अस्मदादिलीलावद्रागपूर्विका इत्यर्थः । तथा च मन्त्रः । “यदचरस्तन्वा वावृथानो बलावन्त्रिः प्रभ्रवाणो जनेषु । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाय शत्रुं ननु पुरा विवित्से” इति । अस्यार्थः हे इन्द्र परमेश्वर यत् तन्वा मत्स्यकूर्मादिशरीरेण अचरः चरणं कृतवानसि

गङ्गायसुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥ ततः कुले व्यतीते तु सामात्ये सहसैनिके ॥ ६६ ॥ नृपेष्वथ प्रणष्टेषु तदा त्वग्रग्रहाः प्रजाः ॥ रक्षणे विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥ ६७ ॥ परस्परहृतस्वाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ॥ एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्याशकं तदा ॥ प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन ह ॥ ६८ ॥ क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्ततः कृतयुगं पुनः ॥ प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ॥ ६९ ॥ एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्युताः ॥ प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ १७० ॥ यत्र देवापि मुह्यन्ति प्रादुर्भावानुकीर्तने ॥ पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥ ७१ ॥ एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ॥ कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकाजुरोः प्रभोः ॥ ७२ ॥ प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्तनात् ॥ विष्णोरतुल्यवीर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ॥ ७३ ॥ एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः श्रुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः ॥ ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगान्प्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात् ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे ॥ वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १ ॥

वावृथानः ववृथे दैत्यादीन् हत्वा महत्त्वं च प्राप्तवानसि लोके बलानि भूमेरुद्धरणादीनि जनेषु प्रभ्रवाणः ख्यापितवानभूः सा सर्वा ते तत्र मायेत मायेव । सा का यानि युद्धान्यहः देवासुरसंश्रामाः सर्वे मायेव । कुत एतत् यतस्त्वां ननु निश्चितम् अथ वर्तमानकाले पुरा वा शत्रुं नाशनीयं न विवित्से लभसे । सर्वस्यान्तरात्मत्वात्कालत्रयेऽपि तव शत्रुर्ना स्तीति । तस्मात्स्वार्थानुवादवदेतपुराणं भगवल्लीलामनुवदतीति मन्त्रार्थः । ऋद्धिं धर्मफलभूतां सम्पत्तिं समृद्धिं योगैर्ब्रह्म ॥ १७१ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ चत्वारिंशे द्विसंयुक्ते सर्वदेवपराजये ॥ देवा आग्रायिताः सर्वे प्रत्यक्षीभूय विष्णुना ॥ १ ॥ पूर्वं यदा धर्मस्य ग्लानिस्तदा भगवानाग्निर्भवतीत्युक्तं सा चासुराणामुदयाद्भवति अतस्तेषां वधेन विष्णोर्जगद्रक्षकत्वं निरूपयति—विश्वतमिति—विश्वे जने यस्मादिति विश्वः । आश्वासनकर्ता

अभयदत्तोऽपि पावनम् । इतरि नागपतिं तु गगनम् दुरिददैर्याशीनिवि हरि । विगतं कुण्डनं गतिमविधात आलस्य वैकल्प वा यस्मात् स विरुण्ड । स्वार्थेऽप्य वैरुण्ड ।
 दरेणु मापिरेणु षालनीयेषु यस्यागस्परदिक् नास्तीत्यर्थः । मानयेषु रजस्तमोघस्तेषु त्रयेष्वधीषेणु छम्पत्वं “छपिभूषाचक्रः राशो गन्ध निर्द्विवाचक्रः ।” इति स्मृते ।
 केचन मनारूपणं मांमारिकानन्दरूपेण चास्ति त्वं च शृणु ॥ १ ॥ तथा मध्यमेषु ईश्वरत्वं निगहानुमद्वर्तुत्वमेवविधा भगवतो नानारूपां कर्मणां लीलानां गतिं मृता
 भरिण्यां च यस्मिणां शृणु ॥ २ ॥ मय्येतेष्वपि ध्येयं लिङ्गं मुनिं तत्स्यः यत्र मत्स्यापवतारग्रहणे नारायणो मुनिस्तद्वत् ॥ ३ ॥ नारायणः जपत्सद्गु तत्र प्रक्षिप्य जीविमा
 यमुष्य पुनर्जीवन्तः । जीवन्तश्च मुक्तो हरिमज्जोभूत् । क्वपुणे देहिनि सपो मुच्यन्ते इति यावत् । एतस्यैव रूपं ब्रह्मादयं रूपं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मयान
 ईश्वरत्वं च तस्येदं गहनां कर्मणां गतिम् ॥ मप्रत्यतीता भाव्या च शृणु राजन्यथातथम् ॥ २ ॥ अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो यत्रैव भगवान्प्रसुः ॥
 नागयणो ह्यन्तात्मा प्रभवोऽप्यय एव च ॥ ३ ॥ एष नारायणो भूत्वा हरिरासीत्कृते युगे ॥ ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्मं शुक्रो बृहस्पति ॥ ४ ॥
 अदितरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ॥ एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्राद्वरजोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रसादज इत्ययं विभोरदित्या पुत्रजन्म तत् ॥ वधार्थं
 सुगहर्णा दित्यदानवस्तमा ॥ ६ ॥ प्रयानात्मा पुरा ह्येष तस्मान्मसृजत्प्रभुः ॥ सोऽसृजत्पुत्ररूपः पुरा कल्पे प्रजापतीन् ॥ ७ ॥ ते तन्वानास्त
 नुस्तत्र नमनगाननुत्तमान् ॥ तेभ्योऽभवन्मन्त्रात्मन्यो ब्रह्म गार्भतम् ॥ ८ ॥ एतदाश्वर्यभूतस्य विष्णोर्नामानुकीर्तनम् ॥ कीर्त्तनीयस्य
 लोकेषु कीर्त्यमान निचोत्र मे ॥ ९ ॥ वृत्ते वृत्रवधे तात वर्तमाने कृते युगे ॥ आसीधिलोक्यविरूपात सभामस्तारकामय ॥ १० ॥ तत्रास
 न्दानमा चोगं सर्वं सभामदर्पिता ॥ घ्नन्ति देवगणान्सर्वान्सुरगाराससान् ॥ ११ ॥ ते वक्ष्यमाना विमुखा क्षणिप्रहरणा रणे ॥ आतार मनसा
 ज मुदं नारायण हर्षिम् ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे मेवा निर्वाणाङ्कारवर्णिनः ॥ सार्कचन्द्रग्रहण छादयन्तो नमस्तलम् ॥ १३ ॥
 त्रिगुणामिमा माया मय आत्मा गरीर यस्य स यथानाऽयमा यायावी । “मायिनं तु महेश्वरम्” इति भुवरीश्वर । प्रजापतीन् मरीष्यादीन् ॥ ७ ॥ तदूस्तन्वाना कश्यपादिरूपेण
 मन्त्राणि विस्तारयन्त ब्रह्मगान् नानागोत्राणि समृज्जु । ब्रह्म यज्ञो ब्रह्मचा प्रकृतिविकृत्यादिरूपा वेदो वा शास्त्राभेदेन ब्रह्मचाऽभवत् ॥ ८ ॥ एवञ्च वेदजवरूपम् । यदाह
 गानम् । “वेदभराणि यागानि पठितानि द्विजाविभिः । साधन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न सगय ॥” इति । श्लोऽपि अन्वयः कीर्त्यमान निघोषं मुख्यत्वेन वेदजपतुल्यम् ॥ १० ॥
 गहना-तुने इत्यादिता । तारकामपस्तारकाग्रथान् ॥ १० ॥ तत्र गुरुद्वारहर्षुः मोयस्य पत्ने तजुल्यपीलत्वावसुरा आसन् ॥ ११ ॥ वेदेवाः ॥ १२ ॥ निर्वाणा आर्धिराश्वी
 गहिया मनायमृन्मया-ते च तंऽङ्गागन्ध तद्वर्णिनः आगमिन्ति-येष ॥ १३ ॥

ते मेवाः अन्योन्यवैरिभिः प्रवृत्तिरिति शेषः । यतः सप्त मारुताः प्रवृत्तिरिति शेषः । तैश्चलिपलवद्वयनपटलमावर्तितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ दीप्तं तप्तं तोयम् अरानी च तयोः पतैः सरस शब्दं चकार ॥ १५ ॥ न्युब्जानि अवोमुखानि ॥ १६ ॥ चतुर्गुणानाम् अन्तर्गुणेषु चरमेध्वान्तरप्रत्यये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालीनिशा दर्शरात्रिः ॥ १९ ॥ कृष्णं धननीलं वपुर्गम्य स हरिर्वपुर्दर्शयामास ॥ २० ॥ बलेति ॥ मेघवत कृष्णवर्णं कृष्णकेशं च तेजसः कृष्णवर्णेन ॥ २१ ॥ २२ ॥ चतुर्दिगुणा अष्टौ पीनाः पुष्टाश्च अंसा बाहुमूला नि यस्य तम् । चामीकरं सुवर्णं तन्मयाः कराकाराः मुष्टयो येषु तैः चामीकरकराकैः ॥ २३ ॥ गिरिकूटं पर्वतवदचञ्चलम् । “कूटोऽङ्गी निथले राशौ” इति मेदिनी । शिलो चञ्चद्विद्युद्गनाविद्धा घोरा निह्नादकारिणः ॥ अन्योऽन्यवेगाभिहताः प्रवृत्तः सप्त मारुताः ॥ १४ ॥ दीप्ततोयाशनीपतैर्वज्रवेगानिलकुलैः ॥ सरास घोरै रूतपतैर्दह्यमानमिवाग्न्यम् ॥ १५ ॥ पेतुर्लूकासहस्राणि सुहुराकाशगान्ध्यापि ॥ न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १६ ॥ चतुर्गुणान्तप र्याये लोकानां यद्भयं भवेत् ॥ तादृशान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पत्तिलक्षणे ॥ १७ ॥ तमसा निष्प्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ तिमिरौवपरिक्षिता न रेजुश्च दिशो दशा ॥ १८ ॥ निशेव रूपिणी काली कालमेवावगुण्ठिता ॥ द्यौर्नभान्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता ॥ १९ ॥ तान्धनौवान्सतिमिरान्धोभ्यस्तुल्यस्य स प्रभुः ॥ वपुः संदर्शयामास दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः ॥ २० ॥ बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम् ॥ तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमि वाचलम् ॥ २१ ॥ दीप्तिपीताम्बरधरं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ द्रुमान्वकारवपुषा युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ २२ ॥ चतुर्दिगुणपीनास बलाकापङ्क्तिभूषणम् ॥ चामीकरकराकारैरयुधैरुपशोभितम् ॥ २३ ॥ चन्द्रार्ककिरणोद्भूतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् ॥ नन्दकानन्दिदत्करं शरशीविपधारिणम् ॥ २४ ॥ शक्ति चित्रं हलोदग्रं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गधन्विनम् ॥ २५ ॥ हर्यश्चरथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते ॥ चन्द्रार्कचक्ररुचिरे मन्द राक्षवृत्तान्तरे ॥ २६ ॥ अनन्तरश्मिसंयुक्ते दृढशे मेरुकूबरे ॥ तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रचक्रवुरे ॥ २७ ॥ भयेष्वभयदं व्योम्नि देवा ह्येत्यपराजिताः ॥ दृढशुस्ते स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८ ॥

बयं मनःशिलावर्णं नीवीबन्धनं यस्य तम् । “शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च” इति मेदिनी । “उच्चैस्तेऽप्युच्चयः रथात्समेहू नीवीबन्धने” इति च । नन्दकः खड्गः तेन आनन्दितः शोभितः करो यस्य ते नन्दकान्दितकरम् । “नन्दको हरिखड्गे च” इति मेदिनी ॥ २४ ॥ २५ ॥ हर्यश्चं हरिद्रव्यां अथाः तैः संयुक्ते रथे वपुर्दर्शयामासेति पूर्वेण संन्यः । रथसंयुक्ते इत्यत्र संयुक्तये इत्यपेक्षिते रथपदस्य पूर्वनिपात आर्षः । चन्द्रेति ॥ २६ ॥ रथे दृढशे दृष्टः देवैः । किम् उदासीनैर्दृष्टो नेत्याह । देवास्तं दृढशुरिति । बुद्धिपूर्वकं दृष्टवन्त इत्यर्थः । यस्य चन्द्रार्कौ चक्रे मन्दरादिरक्षः शेषः प्रग्रहः मेरुः कूबरे तारा एव बह्व्यगताचित्रकुसुमानि ग्रहादीनि बन्धनानि तादृशे विभ्रथे स्थितं देवा दृढशुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥२९॥ शविताः देवाः पर्येति चतुर्वीहिः ॥ ३० ॥ स उत्तमे इति च्छेदः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सतिषत सवतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सिन्धव नप नाकमार्गादयक्षपः देव
 यान् विवृणान् मोभमार्गधेति वय ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तवर्गो यक्षादि सवृत्त सम्पक् प्रवृत्त विष्णोर्गिर भुत्वा सवृत्तः ॥ ३९ ॥ इति हरिवरो टीकायां द्विच
 तार्त्तार्गोऽप्याय ॥ ४० ॥ चत्वारिंशे त्रिपुत्रेऽय देवास्तुरसमागमे ॥ दैत्यसहनर्न पूर्वं वण्यते वीरवृत्तम् ॥ १ ॥ सव विष्णुमय विष्णुमयान् मय दैत्यानां भुत्वा ॥ १ ॥
 ते कृताञ्जलय सर्वे देवाः शक्रपुरोगमा ॥ जयशब्द पुरस्कृत्य शरण्य शरणा गताः ॥ २९ ॥ स तेषां ता गिर भुत्वा विष्णुर्दयितवेवत ॥ मन
 श्चक्रे विनागाय दानवानां महामृषे ॥ ३० ॥ आकाशे सु स्थितो विष्णु सोत्तमे पुरुषोत्तम ॥ उवाच देवताः सर्वा समतिद्विभिद वच ॥ ३१ ॥
 शान्तिं भजत भद्र वो मा भेष्ट मरुतां गणाः ॥ जिता मदानवा सर्वे त्रैलोक्य प्रतिगृह्यताम् ॥ ३२ ॥ ते तस्य सत्यसन्वस्य विष्णोर्वाक्येन तोषिता ॥
 देवा प्रीतिं परां जग्मुः प्राप्येवाप्तमुत्थितम् ॥ ३३ ॥ ततस्तम सद्भियते विनेशुश्च बलाहका ॥ प्रवृषुश्च शिवा वाता प्रसन्नाश्च दिशो दृशाः ॥ ३४ ॥
 मुप्रभाणि च ज्योतींषि चन्द्र चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ दीप्तिमन्ति च तेजांसि चक्रुर्कं प्रदक्षिणम् ॥ ३५ ॥ विमदं प्रह्लादकु प्रसन्नाश्चापि सिन्धव ॥
 नारदरक्षा वसुभार्गा नाकमार्गादयक्षय ॥ ३६ ॥ यथार्थमदुः सारितो नाभिं बुभुक्षोऽर्जवा ॥ आसञ्जुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ॥ ३७ ॥
 मदपयो वीतर्गका वेदानुवैरयोयत ॥ यक्षेपु च हवि स्वादु शिवमश्रुति पावक ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तवर्मा सवृत्ता लोका मुदितमानसा ॥ प्रीत्या
 परमया युक्ता देवदेवस्य भूषते ॥ विष्णो सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वाऽरिनिवने गिरम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवचो हरिवशपर्वणि
 आश्वयत्तरात्रमये द्वित्रिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भय विष्णुमय भुत्वा दैतेयदानवा ॥ उद्योग विपुल चक्रुर्पुद्गाय युधि
 दुजया ॥ १ ॥ मयस्तु काञ्चनमय त्रिनल्वान्तरमन्ययम् ॥ चतुश्चक्र विक्रमन्त सुकल्पितमहायुधम् ॥ २ ॥ किंकिणीजालनिर्वोपि द्रुपि
 चर्मपरिप्लुतम् ॥ संचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषितम् ॥ ३ ॥ स्वस्त्य रथवरोक्षम् मूपस्थानमगोपमम् ॥ ईदामृगगणाकीर्णं पक्षिमिश्च वि
 रानितम् ॥ दिव्यास्त्रतूणीरिवर पयोधरनिनादितम् ॥ ४ ॥ गदापरिघसम्पूर्णं मूर्तिमन्तमिवार्णवम् ॥ हेमकेयूरवलय स्वर्णमण्डलकूचरम् ॥ ५ ॥
 विनन्तान्तर द्वादशगणस्तचित्पुनम् “नत्स किञ्चुचगुशतम्” इत्युक्तेः । मय काञ्चनमय रथम् आरोहदिति समयेनान्वयः । महासि आपुधानि यस्मिन् विरमन्त
 त्रिमे ति जलाद्रयादिस्थाने गच्छन्तम् ॥ ७ ॥ १ ॥ ये ग्धेषु वरास्तेषु उद्यम ऋष मूपस्थान शोभननीलम् अगोपम् पर्वततुल्यम् । ईदामृगगणौ कश्चिमसत्त्वमहैराकीर्ण
 प्यामम् ॥ ८ ॥ हेममयाः केयूरवलयमहत्तमाः सन्धिदन्धपरिकृता यस्य ॥ ९ ॥

लम्बकेसरवर्चसं भल्लूकवर्णं सिंहवत् शीघ्रपातिवेनापितेजस्विनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शैलोत्करः पर्वतानां राशिः काललोहाष्टचरणं कृष्णायसमया अष्टौ चरणाश्चक्राणि यस्य
तम् ॥ तिमिराङ्गराः कृष्णाङ्गलाः तद्वत् किरणा यस्य ॥ ९ ॥ दंशितं वेष्टितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सावरोहः जटावान् अचलो वृक्षः न्ययोय
सपताकध्वजोदग्रं सदित्यमिव मन्दम् ॥ गजेन्द्राभोदसदृशं लम्बकेसरवर्चसम् ॥ ६ ॥ युक्तमृक्षसहस्रेण सहस्राम्बुदनादितम् ॥ दीप्तमाकाशगं दिव्यं
रथ परथारुजम् ॥ ७ ॥ अध्यतिष्ठद्रणाकांक्षी मेरुं दीप्तमिवांशुमान् ॥ तारस्तु केशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥ ८ ॥ शैलोत्करसमाकीर्णं नीला
ञ्जनचयोपमम् ॥ काललोहाष्टचरणं लोहेषायुगङ्गवरम् ॥ तिमिराङ्गरकिरणं गर्जन्तमिव तोयदम् ॥ ९ ॥ लोहजालेन महता सगवक्षेण दंशितम् ॥
आयसेः परिधैः कीर्णं क्षेपणीयैस्तथाऽश्मभिः ॥ १० ॥ प्रासैः पार्श्वैश्च त्रितैरवसक्तैश्च मुहूरैः ॥ शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ ११ ॥
उद्यन्तं द्विषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दम् ॥ युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् ॥ १२ ॥ विरोचनस्तु संकुद्रो गदापाणिखस्थितः ॥ प्रभुखे तस्य
सैन्यस्य दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ १३ ॥ युक्तं हयसहस्रेण हयग्रीवस्तु दानवः ॥ स्यन्दनं वाहयामास सपत्नान्नीकमर्दनः ॥ १४ ॥ व्यायतं बहुसाहस्रं
धनुर्विस्फारयन्महत् ॥ वराहः प्रभुखे तस्यौ सावरोह इवाचलः ॥ १५ ॥ खरस्तु विश्वान् दर्पत्रिभ्यां रोषजं जलम् ॥ स्फुरदन्तौष्ठवदनः संग्रामं
सोऽभ्यकाङ्क्षत ॥ १६ ॥ त्वष्टा त्वष्टादशहयं दानवः ॥ व्यूहितो दानवैर्व्यूहः परिचक्राम वीर्यवान् ॥ १७ ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः
श्वेतकुण्डलभूषणः ॥ श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽद्विशिलयुधैः ॥ युद्धायातिष्ठदायस्तौ
धराधर इवापरः ॥ १९ ॥ किशोरस्त्वत्सिंहसर्षपकिशोर इव चोदितः ॥ अभवद्वैत्यसैन्यस्य मध्ये रविरिवोदितः ॥ २० ॥ लम्बस्तु लम्बमेवाभ्रः
प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥ २१ ॥ स्वर्भातुर्वक्रयोधी तु दशनौष्ठेक्षणयुधः ॥ हंसस्तिष्ठति दैत्यानां प्रभुखे
स महाग्रहः ॥ २२ ॥ अन्ये हयगता भान्ति नागस्कन्धगताः परे ॥ सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहक्षेगताः परे ॥ २३ ॥ केचित्खरोष्ठयातारः
केचित्तोयदवाहनाः ॥ नानापशिगताश्चान्ये केचित्पवनवाहनाः ॥ २४ ॥ पतयश्वापरे दैत्या भीषणा विकृताननाः ॥ एकपादा द्विपादाश्च
नर्दन्तो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥ प्रक्षेपडमाना बहवः स्फोटयन्तश्च ते भुजान् ॥ दप्तशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुङ्गवाः ॥ २६ ॥
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ यानं रथं व्यूहितः व्यूहरचनया स्थापितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयस्तः कृतश्मः ॥ १९ ॥ किशोर इव अश्वशाक इव ॥ २० ॥ नीहारो राहुः
कंकणप्रस्ताकैवदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवनवाहनाः वायुगतयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ शङ्खपद्मौ मूर्तिपन्तौ निधिविशौ ताप्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चतुर्षु दिक्प्रदेशेषु ॥ २० ॥ २१ ॥ त्रिविद्धारचकेण स्वर्गप्रदेशे अलातचक्रवत्
 क्षममाणेत्यर्थः । तपता दीपयता रथेन चचरेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोम इति ॥ सोमार्थमेवाहुरा उद्युक्तास्तेनासुरेष्वेव सोमः पठितुं युक्तस्तथापि देवत्वात्समानजातिषु
 तस्य पाठः कृतः ॥ २४ ॥ अत एवाह—तमिति ॥ तं सोमं स्वपक्षीयत्वादानवा ददद्युरिति तृतीयान्वयः । कक्षं नक्षत्रं द्विजाः ब्राह्मणाः जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः
 क्षयमिति अयमर्थः द्वेधाभूते रविरग्निभिरम्भयं शशिगण्डलं मास्यते तत्र अधोमुखा रश्मयः पृथ्वीं प्राप्य तत्रस्थेन महामण्यादितेजसा प्रवर्तिताः चन्द्रगण्डलमुल्लुप्य
 वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवान् ॥ युद्धवेलाभिलषन्भिन्नवेले इवार्णवः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ॥
 मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ॥ १६ ॥ युक्तश्च शंखपद्माभ्यां निधीनामधिपः प्रभुः ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान्गदापाणिरदृश्यत ॥ १७ ॥
 विमानयोधी धनदो विमाने पुष्पके स्थितः ॥ स राजराजः शुशुभे युद्धार्थी नरवाहनः ॥ प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥
 ॥ १८ ॥ पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितृराजस्तु दक्षिणम् ॥ वरुणः पश्चिमं पक्षमुत्तरं नरवाहनः ॥ १९ ॥ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोकटाः ॥
 स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्वै तस्य देवबलस्य ह ॥ २० ॥ सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनाम्बरगामिना ॥ श्रिया जाल्ज्वल्यमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः ॥
 ॥ २१ ॥ उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगाभिना ॥ त्रिविद्धारचकेण तपता लोकमव्ययम् ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मियुक्तेन ब्राजमानः स्वतेजसा ॥
 चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः ॥ २३ ॥ सोमः श्वेतहयैर्भाति स्यन्दने शीतरश्मिवान् ॥ हिमतीयप्रपूर्णाभिर्भाभिराद्वादयज्जगत् ॥
 ॥ २४ ॥ तन्मृक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् ॥ जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयम् ॥ २५ ॥ ज्योतिषामीश्वरं व्योम्नि रसानां रसनं
 प्रभुम् ॥ औषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च ॥ २६ ॥ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं शीतमयं रसम् ॥ ददद्युर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणस्थितम् ॥
 ॥ २७ ॥ यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ॥ सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रीन्द्रधार चराचरान् ॥ २८ ॥ यमाहुरग्रेत्यन्तरं सर्वप्रभवमी
 श्वरम् ॥ सप्तस्वरगता यस्य योनिर्गतिरुदीर्यते ॥ २९ ॥

गच्छन्ति ते पार्थिवेन नीलिम्राजुरजिताः नीलमेव चन्द्रगण्डलमवभासयन्ति ततश्चन्द्रस्य जगच्छायाङ्किततनुत्वं युक्तं ये तु पूर्वं चन्द्रगण्डलं प्राप्याधः प्रचरन्ति तद्वारा चन्द्रस्य
 भास्वरप्रकाशतया नैशस्य तमसः क्षयमिति विशेषं युज्यत इति ॥ २५ ॥ रसानां रसनम् आश्रयम् ॥ २६ ॥ जगतोऽवीषोपात्यकस्य प्रथमम् अत्रात्मकं भागं सौम्यं सोमरूपम्
 अत एव रसं रसमयम् ॥ २७ ॥ सप्त स्कन्धाः आवहप्रवहादयोऽशमेता यत्र आकाशोदरे विष्ठन्ति तत्र गतं पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन नृषु जन्तुषु ॥ २८ ॥ सप्त स्वरा निषादर्षभादयः

यस्य बायार्योनिराकाराः समस्तरेषु यता स्थिता शम्भुन्यात्रा गतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ शम्भुयोनिजम् आकाशजम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृष्णकर्मा वक्षिर्गुणान्ते आभाति
 स युगान्ताम युगान्ताश्रित्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्मद्रूपेनिरित्यत्र योनिशब्द स्थानवाची "योनिश्च इन्द्र निषदे अकारि" इति मन्त्रवर्णितः ॥ ३६ ॥ सार्कान्धिर्यया उच्यतेऽजा अत्यु
 त्कर्षतेऽजा वज्रतुल्य चक्र गदावरो दधरेति तृतीयस्तेनान्वयः ॥ ३७ ॥ भ्राम्यमाणायाम् भ्रमदायाः परिवेकस्योपमा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ द्विजं गरुडम् आरुह्य युद्धाय समवर्त्तति अष्टमद्वय
 य वदन्त्युत्तम प्लुतं य वदन्त्यशरीरिणम् ॥ यमाहुराकाशगम शीघ्रग शब्दयोनिजम् ॥ ३९ ॥ स वायु सर्वभूतायुरुद्धत स्वेन तेजसा ॥ ववौ
 प्रव्यथयन्देत्यान्प्रतिलोम सतोयवः ॥ ४१ ॥ मरुतो देवगन्धर्वा विद्याचरणैः सह ॥ चिकीक्षुरसिभि शुभ्रैर्निमुक्तैरिव पत्रैः ॥ ४२ ॥
 सृजन्त सर्पस्तयस्तीव्र रोपमय विपम् ॥ रत्नभूता स्तेन्द्राणां चेरुव्यात्तमुखा दिवि ॥ ४३ ॥ पर्वतास्तु शिलाशृङ्गेः शतशालेभ्य पादपै ॥
 उपतस्त्यु सुरगणान्द्रक्षुं दानवं बलम् ॥ ४४ ॥ यः स देवो हृषीकेश पवनामस्त्रिविक्रम ॥ कृष्णवर्त्मा युगान्तामो विमस्य जगतः प्रभु ॥
 ॥ ४५ ॥ ससुद्रयोनिर्मधुबा हव्यमुक्कमुत्सृजत ॥ भूरापो व्योम भूतात्मा समः शान्तिकरोऽरिबा ॥ ४६ ॥ जगद्योनिर्जगद्बीजो जगद्गुरु
 वरधी ॥ सार्कमग्निमिवोद्यन्तसुद्यम्योत्तमतेजसम् ॥ ४७ ॥ आरिघ्नममरुनीके चक्र चक्रगदावर ॥ सपरीवेषमुद्यन्त सवितुर्मण्डलं यथा ॥ ४८ ॥
 सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वस्मुरविनाशिनीम् ॥ क्रेण कालीं वपुषा शङ्खकालप्रदां गवाम् ॥ शैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिध्वज प्रभु ॥ ४९ ॥
 दधराधुघजालानि शार्ङ्गदीनि महायशा ॥ स कश्यप स्वात्ममव द्विज भुजगभोजनम् ॥ ४९ ॥ पवनाधिकसपातं गगनक्षोभण स्वगम् ॥
 भुजगेन्द्रेण वदने निविष्टेन विराजितम् ॥ ४१ ॥ अमृतारम्भनिर्मुक्त मन्दराग्निमिवोच्छ्रितम् ॥ देवासुरविमर्षेषु शतशो दृष्टविक्रमम् ॥ ४२ ॥
 महेन्द्रेणामृतस्यार्षे वक्ष्रेण कुन्तलक्षणम् ॥ शिरसि चूडिर्न चैव तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ विचित्रपक्षवसन चातुमन्तमिवाचलम् ॥ ४३ ॥ स्फीतको
 षात्रलम्बेन शीतशुसमतेजसा ॥ मोगिमोगावसक्तेन गणिरत्नेन मास्वता ॥ ४४ ॥ पक्षाभ्यां चारुपत्रभ्यामावृत्य दिवि लीलया ॥ युगान्ते
 सेन्द्रचापाभ्यां तोयदभ्यामिवाम्बरम् ॥ ४५ ॥ नीललोहितपीताग्नि पताकाभिरलङ्कितम् ॥ केतुवेषप्रतिच्छन्न महाकायनिकेतनम् ॥ ४६ ॥
 शस्याभ्यां सुबन्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 शस्याभ्यां सुबन्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 स्थितमिति रोपः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 सत्त्व त्रिकेतनम् आक्षेपणस्थानम् "काय के देवते ब्रह्मै तन्मिच्छन्मत्स्यनापयोः ।" इति भेदिनी ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अङ्गिराः बृहस्पतिरब्रवीदित्यह्मव आर्षः ॥ ५२ ॥ इति हरिवंशो दीक्यां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ चत्वारिंशो
 पञ्चयुजि देवसैन्ये पराजिते ॥ मयमायाप्रकर्षश्च ऊर्वसम्भव उच्यते ॥ १ ॥ तास्यामिति ॥ १ ॥ समीपुः अन्योन्यं मिश्रिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अरुणावरजं श्रीमानारुह्य समरे हरिः ॥ स देवः स्वेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम् ॥ ४७ ॥ तमन्वयुर्देवगणा मुनयश्च तपोधनाः ॥ गीर्भिः परम
 मन्त्राभिस्तुष्टुभ्युश्च गद्गाधरम् ॥ ४८ ॥ तद्वैश्रवणसंश्लिष्टं वैवस्वतपुरस्सरम् ॥ विष्णोर्जिष्णोः सहिष्णोश्च ब्राजिष्णोस्तेजसा वृतम् ॥ बलं बलवदुद्धृतं
 युद्धाय समुपस्थितम् ॥ पवनाविद्धनिर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥ ५० ॥ विष्णोर्जिष्णोः संहिष्णोश्च ब्राजिष्णोस्तेजसा वृतम् ॥ ४९ ॥ चन्द्रप्रभाभिर्विमलं
 युद्धाय समवर्त्तन् ॥ ५१ ॥ स्वस्त्यस्तु देवेभ्य इति स्तुत्वा तत्राङ्गिरा ब्रवीत् ॥ स्वस्त्यस्तु देत्येभ्य इति उशना वाक्यमाददे ॥ ५२ ॥ इति
 श्रीमहा० खि० हरिवंशे ह० प० आश्चर्यतरकामये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ताम्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ॥
 सुराणामसुराणां च परस्परजयौषिणाम् ॥ १ ॥ दानवा देवतैः सार्द्धं नानाग्रहरणोद्यताः ॥ समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः पर्वतैरिव ॥ २ ॥ तत्सुरासुरसंयुक्तं
 युद्धमत्यद्भूतं बभौ ॥ धर्माधर्मसमायुक्तं दर्पेण विनयेन च ॥ ३ ॥ ततो रथैः प्रजविभिर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ॥ उत्पतद्भिश्च गगनं सासिहस्तैः सम
 न्ततः ॥ ४ ॥ विक्षिप्यमाणैर्मुशलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ॥ चापैर्विस्फार्यमाणैश्च पात्यमानैश्च मुद्गरैः ॥ ५ ॥ तद्युद्धमभवद्गोरं देवदानवसंकुलम् ॥
 जगत्स्त्रासजननं युगसंवर्त्तकोपमम् ॥ ६ ॥ स्वहस्तयुक्तैः परिधैः क्षिप्यमाणैश्च पर्वतैः ॥ दानवाः समरे जघ्नुर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥ ते बध्य
 माना बलिभिर्दानवैर्जितकाशिभिः ॥ विषण्णमनसो देवा जग्मुरातं परां मृधे ॥ ८ ॥ तेऽस्त्रजालैः प्रमथिताः परिधैर्भिर्ब्रमस्तकाः ॥ भिन्नोरस्का
 दिति सुतैर्वै मू रक्तं व्रणैर्वहु ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः पाशजालैश्च निर्यत्नाश्च शरैः कृताः ॥ प्रविष्टा दानवीं मायां न शेकुस्ते विचेष्टितम् ॥ १० ॥ संस्त
 म्भितमिवाभाति निःप्राणसदृशाकृति ॥ बलं सुराणामसुरैर्निःप्रयत्नायुधं कृतम् ॥ ११ ॥ मायापाशांस्विकर्षश्च भिन्दन्वज्रेण ताञ्शरान् ॥ शक्रो
 दैत्यबलं वोरं विवेश बहुलोचनः ॥ १२ ॥ स दैत्यान्प्रमुखे हत्वा तद्दानवबलं महत् ॥ तामसेनास्त्रजालेन तमोभूतमथाकरोत् ॥ १३ ॥ तेऽन्योन्यं
 नावबुध्यन्त देवान्वा दानवानपि ॥ घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥ १४ ॥ मायापाशैर्विमुक्ताश्च यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ॥ वपुषि दैत्यसं
 घानां तमोभूतान्यपातयत् ॥ १५ ॥ अपध्वस्ता विमंज्ञाश्च तमसा नीलवर्चसः ॥ पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः ॥ १६ ॥
 स्पन्दिताः रुधिरस्त्राविणः कृताः पाशजालैर्विर्यत्नाः कृताः सन्तः शरैः स्पन्दिता इति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तामसीम् पञ्च तमोऽग्रमयीं मायाम् और्वेण अभिधनेनाभिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ चन्द्रविषय सोमसमीपम् । शीताशुसलिले शिथिरजले शयात् शयनादेतो
 ॥ २० ॥ २१ ॥ देशराजेन इतराभिबद्धाभेरेषु शान्तिर्जलेनैव भविष्यतीति मन्यमानेन ॥ २२ ॥ वरुणस्त्वभिषेधोऽयं वह्निर्नाम्नोमात्रेण शाम्यतीत्यर्थे आस्प्यायिकमाह—पुरेति ॥
 प्रदार्पिर्भृगुस्तत्र ॥ २३ ॥ २४ ॥ इव ताकम् ॥ २५ ॥ गोत्र पुत्रपौत्रादिवित्तानं कौमार व्रतम् ऊर्ध्वरितस्त्य ह्येव तपोजन्य सेवम् ॥ २७ ॥ प्रजा विना वच्छिन्नममूलेषु
 तद्वनीभूतदेत्यानामन्यकारमहार्णवम् ॥ अविष्टे वलमुग्रस्त तमोभूतभिवावभौ ॥ १७ ॥ तदाष्टजन्मद्दामार्या मयस्तां तामसीं ददन् ॥ युगान्ता
 भिमित्रान्पुत्रां शृष्टामोर्वेण वह्निना ॥ १८ ॥ सा ददाह तमः सर्वं मायामयविकल्पिता ॥ दैत्याश्च धीमत्पुत्रं सद्य उतस्त्युराहवे ॥ १९ ॥ मायामोर्वीं
 समासाद्य दक्षमाना दिवोक्ता ॥ भेजिरे चन्द्रविषय शीतांशुसलिले शयात् ॥ २० ॥ ते दक्षमाना और्वेण तेजसा अष्टतेजस ॥ शशसुर्वञ्जिणे
 देना संतप्ता ऋणोपिणः ॥ २१ ॥ सतप्ते मायया सेन्ये दक्षमाने च दानवै ॥ चोवितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ वरुण उवाच ॥
 पुरा ब्रह्मर्षिज शक्र तपस्तेपेदतिदारुणम् ॥ क्वो मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणे ॥ २३ ॥ त तपन्तमिवादित्यं तपसा जगदव्ययम् ॥
 वपत्सुमुनिगणा देवा ब्रह्मर्षिभि सह ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुश्च दानवो दानवेश्वर ॥ ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥ २५ ॥ तस्मै
 चुव्रतऋषयो वचनं ब्रह्मसंमितम् ॥ ऋषिपरोषु भगवश्छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥ २६ ॥ एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्र यन्नानुवर्त्तसे ॥ कौमार व्रत
 मास्तथाय ईशमेवानुवर्त्तसे ॥ २७ ॥ बहूनि विप्रगोत्राणि मुनीनां भाषितात्मनाम् ॥ एकदेशानि तिष्ठन्ति विमक्तानि विना प्रजा ॥ २८ ॥ कुलेषु
 च्छिन्नमूलेषु तेषु नो नास्ति कारणम् ॥ भर्वास्तु तपसा अष्ट प्रजापतिसमधुतिः ॥ २९ ॥ तत्प्रवर्त्तस्व वशाथ कर्द्वयात्मानमात्मना ॥ त्वमाद्य
 त्वोर्जिन तेजो द्वितीयां वे तनुं कुरु ॥ ३० ॥ स पथमुक्तो मुनिभिर्मुनिर्मनसि तादृति ॥ जगद्वै तानृपिगणान्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 यथाऽयं भावतो धर्मा मुनीनां विहितः पुरा ॥ सदाऽऽयं सेवतां कर्म वन्यमूलफलारिणाम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्रह्मणस्त्यानुवर्त्तन ॥
 त्रयचर्यं सुचारितं ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥ ३३ ॥ द्विजानां वृत्तयस्तिष्ठो ये शुद्धाग्रमवासिनः ॥ अस्माकं तु घन वृत्तिर्विनाशमनिवासिनाम् ॥ ३४ ॥
 इति वनस्पेतामन्ययः । तेषु कारणं ब्रह्मिहेतुर्नास्ति छिन्नमूलत्वात् ॥ २८ ॥ तपि तु मूले विषमने प्रजोच्छेदो मा मुदित्याह । पथानिति ॥ २९ ॥ द्वितीयां तनुं पुत्रम्
 ॥ ३० ॥ तादृतिः सोमनीत ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्विजानामिति ॥ तिस्रः याजनाध्यापनयविद्याभ्याम्प्या वृषयो जीविक्य अस्याक कौमारकृतानां तु वन्येषु वृषि-
 भेनेन मपादानां विना-पि विद्यादं बानस्पत्याभ्योऽस्तीति गम्यते ॥ ३४ ॥

दशाननाः दन्तोर्द्वैतल्लिका इत्यन्वयः । सद्गन्ताः सतुपमेव नीवारादिक मक्षयन्त इत्यर्थः । अदन्तास्त्वशमुद्धाः । पञ्चानामपि आगेनचतुष्टय सूयश्च तपामातपन ऊम्भणा तेषान्त
ते पञ्चातपतपाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पञ्चमं पञ्चयन्दादयो भीयन्त एतैरिति पञ्चमम् इन्द्रियग्रामं पञ्चभिरिन्द्रियैर्भीयन्त इति पञ्चमो भूतग्रामस्तमिति
वा । पञ्चकमिति पाठस्त्वनार्यः ॥ ४० ॥ अयोगे संन्यासिनां ध्यानभिक्षणाम् अवश्यकर्तव्यस्य योगस्य ध्यानस्याभावे केशहरणं मुण्डनम् वानप्रस्थानाम् । असंकल्पे परलोके
कामनाया अभावे केवला लोकरञ्जनार्था कृच्छ्रादिव्रतक्रिया । अवलोक्ये चर्या ब्रह्मचारिधर्माधिष्करणम् ॥ ४१ ॥ यदा इयं मानसी सनत्कुमारादिका प्रजा
विपन्तौ वतेरपि विपन्तौ ॥ ३६ ॥ गते नमपि विपन्तौ वतेरपि विपन्तौ ॥ ३७ ॥

अमृभक्षा वायुभक्षा दन्तादूर्वालकास्तिथा ॥ अरसकुट्टा दर्शनपाः पञ्चातपतपाश्च ॥ ८२ ॥ एतत्तप्तं तप्तं तप्तं ॥ ८३ ॥
पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचर्याद्राहणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥ एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्ये
स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ॥ ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥ ३८ ॥ नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः ॥
नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यान्तरं तपः ॥ ३९ ॥ तन्निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चमम् ॥ ब्रह्मचर्येण वर्तेत किमतः परमं तपः ॥ ४० ॥
अयोगे केशहरणमंसकल्पे व्रतक्रिया ॥ अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्भस्मसंज्ञितम् ॥ ४१ ॥ क दादाः क च संयोगः क च भावविपर्ययः ॥ यदेयं
ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ॥ ४२ ॥ यद्यस्ति तपसो वीर्यं युष्माकममितात्मनाम् ॥ सुजध्वं मानसान्पुत्रान्प्राजापत्येन कर्मणा ॥ ४३ ॥
मनसा निर्भिक्ता योनिराघातव्या तपस्विना ॥ न दारयोगं वीजं वा व्रतमुक्तं तपस्विनाम् ॥ ४४ ॥ यदिदं लुप्तधर्मार्थं युष्माभिरिह निर्भयेः ॥
व्याहृतं सद्विरत्यर्थमसद्विरिव मे मतिः ॥ ४५ ॥ वषुर्दीप्तान्तरात्मानमेव कृत्वा मनोमयम् ॥ दारयोगं विना स्वक्षये पुत्रमात्मतनूरुहम् ॥ ४६ ॥
एवमात्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ॥ वन्द्येनानेन विधिना दिव्यक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ ऊर्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योरं हुताशने ॥
ममन्धैकेन दर्पेण पुत्रस्य प्रभवारणिम् ॥ ४८ ॥

तल्लणा सुटा तदा दाराः क्व तत्संयोगश्च क्व भावस्य चित्तस्य विपर्ययः कामातुरता च क्व न किञ्चिदपि तदा आसीदित्यर्थः । यथेति पाठेऽपि यदेत्येवार्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 योगिनः पुत्रोत्पत्तिस्थानम् आधातव्या निहितगर्भा कर्तव्या । यतस्तपस्विनां दारयोगं क्लीबत्वमार्पण्यार्जं वीजाधानं च व्रतं न विहितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एषोऽहं मनोमयं स्वसंकल्प
 सेतुं शयुः उप्यते बीजमस्मिन्निति वयुः योनिं कृत्वा उद्भाव्य दारयोगं विनाऽपि दीप्तान्तरात्मानम् आप्ततनूरुहं स्वस्य पुत्रं शक्यो ॥ ४६ ॥ द्वितीयम् आत्मानं पुत्रम् आत्मा देहः ॥
 ४७ ॥ हुताशने ऊरुं निवेशयेति । ऊरौ अग्निं समारोप्य तत एव गथित्वाऽग्निं जनयामासेत्यर्थः । स चाग्निः स्वेन ब्राह्मेण च तेजसा युक्तो दुःसहो द्रुदमश्वामूदिति वाक्यार्थः ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ १० ॥ मम पक्षणे समिधित माम् उदिस्य जगत् त्यजस्व पुरोडाशस्तु जगद्रक्षयितु मागमापयस्वेत्यर्थ ॥ ५१ ॥ जुम्भमाणः प्रसरन् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ तेजो र्वं पुत्र इति यावत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ प्रभाक्काले यौवनसमये समागेष्वस्येति रोप ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ वधवाया अवाया मुलसदयो समुद्रस्य
 तस्योरु सदसा भित्त्वा ज्वालामाली निरिन्धन ॥ जगतो नियनाकाङ्क्षी पुत्रोऽग्निः समपद्यत ॥ ४९ ॥ ऊर्ध्वस्योरु विनिर्भिद्य और्धो नामान्तकोऽ
 नलः ॥ विवक्षन्निव लोकाङ्क्षीञ्छते परमकोपन ॥ ५० ॥ इत्यब्रमात्रम्योवाच पितर दीप्तया गिरा ॥ शुधा मे बाधते तात जगद्रक्षे त्यजस्व
 माम् ॥ ५१ ॥ त्रिविवारोद्विभिज्ज्वलित्वृन्ममाणो विशो दश ॥ निर्वदन्निव भूतानि वधूचे सोऽन्तकोऽनल ॥ ५२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वं
 लोकेकपति प्रभु ॥ आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजत्पुत्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ स ददर्शोरुर्ध्वस्य दीप्यमान सुताग्निना ॥ और्वकोपाग्निसतताङ्घ्रिकोऽथ
 ऋषिभिः सह ॥ ५४ ॥ तदुवाच ततो ब्रह्मा मुनिमूर्ध्वं समाजयन् ॥ धार्यतां पुत्रज तेजो लोकानां हितकाम्यया ॥ ५५ ॥ अस्यापत्यस्य ते विप्र
 करिष्ये साग्नमुत्तमम् ॥ वास चास्य प्रदास्यामि प्राशन चामृतोपमम् ॥ तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्व वदतां वर ॥ ५६ ॥ ऊर्ध्व उवाच ॥ धन्योऽ
 स्यदुष्टहीतोऽस्मि यन्ममाऽद्य भवाङ्घ्रिशो ॥ मतिमेतां वदतीह परमानुब्रह्मण्य वै ॥ ५७ ॥ प्रभाक्काले सप्राप्ते काङ्क्षितव्ये समागमे ॥ भगवस्त
 पितं पुत्रं कैर्द्व्ये प्राप्स्यते सुखम् ॥ ५८ ॥ कुत्र चास्य निवासो वै भोजन च किमात्मकम् ॥ विधास्यति भवानस्य वीर्यतुल्य महोजस ॥ ५९ ॥
 ब्रह्मोवाच ॥ वधवामुखेऽस्य वसति समुद्रास्ये भविष्यति ॥ मम योनिर्बल विप्र तच्च तोयमय वपुः ॥ ६० ॥ तद्धविस्त्व पुत्रस्य विसृजाम्यालय तु
 तप ॥ तत्रायमास्तां नियत पितृन्वारिमय ववि ॥ ६१ ॥ ततो युगान्ते भूतानामेव चाह च सुव्रत ॥ संहितौ विचरिष्यावो लोकानिति पुन पुन ॥
 ॥ ६२ ॥ एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलहरी मया कृत ॥ दहन सर्वभूतानां सदेवासुरक्षसाम् ॥ ६३ ॥ एवमस्त्विति सोऽप्यग्निः सवृतज्वालमण्डल ॥
 प्रवैष्णोर्वमुख निक्षिप्य पितरि प्रभाम् ॥ ६४ ॥ प्रतियातस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वे महर्षय ॥ और्वस्याग्ने प्रभावज्ञा स्वांस्वां गतिमुपाश्रिता ॥
 ॥ ६५ ॥ शिष्यकशिपुर्दद्या तदद्भुतमपूजयत् ॥ ऊर्ध्वं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं शेषदमुवाच ह ॥ ६६ ॥ भगवन्ननुतमिदं निवृत्त लोकसाक्षिकम् ॥ तपसा
 ते मुनिश्रेष्ठ परिपुष्ट पितामह ॥ ६७ ॥ अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत ॥ भृत्य इत्यवगन्तव्य ह्यप्योऽस्मि यदि कर्मणा ॥ ६८ ॥
 आस्ये मते अत्यार्यतम् ॥ अन्नं च वयं प्रक्षिप्य भौषा आप तासां स्तुत्यर्पं मय योनिरित्यापुक्त रोषं स्पष्टम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

समापन्न शरणगतं सीदे दुःखं प्राप्स्ये ॥ ६९ ॥ अनेन योभर्कन ॥ ७० ॥ निरिन्धनाम् आराधयतायुतेजनानपेक्षाम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तन्मां पश्य समापन्नं तवैवाऽऽराधने रतम् ॥ यदि सीदे मुनिश्रेष्ठ तवैव स्यात्पराजयः ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेऽहं गुरुमतः ॥ नास्ति ते तपसाऽनेन भयमद्येह सुव्रत ॥ ७० ॥ इमां च मार्यां गृह्णीष्व मम पुत्रेण निर्मिताम् ॥ निरिन्धनामग्निमयीं दुःस्पशां पावकैरपि ॥ ७१ ॥ एषा ते स्वस्य वंशस्य वरणाऽरिविनिग्रहे ॥ रक्षिष्यत्यात्मपक्षं सा परांश्च प्रहरिष्यति ॥ ७२ ॥ एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ॥ ७३ ॥ वरुण उवाच ॥ सैषा दुर्विषहा माया दैवैरपि दुरासदा ॥ और्वेण निर्मिता पूर्वं पावकेनोर्वसूतना ॥ ७४ ॥ तस्मिंस्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वायैषा न संशयः ॥ शापो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ॥ ७५ ॥ यद्येषा प्रति हन्तव्या कर्तव्यो भगवान्सुखी ॥ दीयतां मे सखा शक्र तोययोर्निर्निशाकरः ॥ ७६ ॥ तेनाहं सह संगम्य यादोभिश्च समावृतः ॥ मायामेतः हनिष्यामि त्वत्प्रसादान्न संशयः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि और्वीशिसंभवो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमस्त्विति संहृष्टः शकस्त्रिदशवर्द्धनः ॥ सदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरानुधम् ॥ १ ॥ शक्र उवाच ॥ गच्छ सोम सहायत्वं कुरु पाशधरस्य वै ॥ असुराणां विनाशाय जयाय च दिवौकसाम् ॥ २ ॥ त्वमप्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ॥ त्वन्मयं सर्वं लोकानां रसं रसविदो विदुः ॥ ३ ॥ क्षयवृद्धी तवाव्यक्ते सागरस्येव मण्डले ॥ परिवर्तस्यहोरात्रं कालं जगति योजयन् ॥ ४ ॥

स्पर्तिहिं शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायसुरेभ्यः क्षयाय ” इति वैवायुनिश्चयेर्वृहस्पतिवचन्द्रोऽपि रूपभेदं कृत्वा असुरनाशायैवासुरं कर्म कृत्वा तत्साहाय्येन महान्तं तारकामयं मङ्ग-
ग्राममुपकात्तवानिति समाधेयम् । शिशिरानुधं हिमप्रहरणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ज्योतिषाभीश्वरः सूर्यः तस्याभीश्वरः । “ चन्द्रमसा वायु सर्वाणि ज्योतीषि महीयन्त ” इति श्रुतेः ।
अयमर्थः । यथा पार्थिवं दारु अग्नेर्विकम् एवं चान्द्रमम्भः सर्वेषां दिव्यानामग्निन्धनानां तेजसां वर्धकम् अतश्चन्द्रोऽपि सूर्यस्येश्वर इति ॥ ३ ॥ परिवर्तसि परिवर्तयसि ॥ ४ ॥

लोकाञ्छायामयं भूमिप्रतिबिम्बरूपम् अङ्गे उत्सङ्गे । अयं भाव । यथा दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरम्यः श्रीवास्यमेव मुख दर्पणगतमिव पश्यन्ति एव चन्द्रमण्डलं प्राप्य परा-
 वृत्तत्वे इतस्ततोपात्तं दृषिणीम् अप्यक्तरूपाभिः चन्द्रमण्डलमत्तां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलक इत्युपचर्यते । देवापि देवा अपि ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्वास्तु सोमरसाद्भुतिपूर्वकेण वर्षादिरू-
 पेण । "अप्रो प्रास्तावति सम्पगादित्यमुपविष्टवे । आदित्याज्यायते वृष्टिदृष्टस्तत्र प्रजा ॥" इति स्मृतौ । अभ्यय प्रवाहिन्यः ॥ ७ ॥ अम्मोयोनिरिति यद्वास्तुलोपादानम्
 लोकञ्छायामयं लक्ष्म तवकिं शशसञ्चितम् ॥ न विदुः सोम देवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥ ५ ॥ त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः ॥
 तमश्चोत्सार्यं वपुषा भासयस्यसिलं जगत् ॥ ६ ॥ सेतुभातुर्हिमतनुज्योतिषामधिपः शशी ॥ अबद्धकालयोगात्मा इज्यो यद्वास्तुलोपादानम्
 ॥ ७ ॥ ओषधीशः क्रियायोनिरम्मोयो निरनुष्णमाह ॥ शीतांशुरमृताधारः अपल भेतवाहनः ॥ ८ ॥ त्वं कान्ति कान्तवपुषां त्वं सोमः सोम
 वृत्तिनाम् ॥ सौम्यस्त्व सर्वभूतानां तिमिरघ्नस्त्वमृग्यद् ॥ ९ ॥ तद्गच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरुणिना ॥ शमयस्वाऽऽसुरीं भार्यां यया दद्वाम
 संगरे ॥ १० ॥ सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि युद्धार्थं देवराज जगत्पते ॥ एष वर्षोमि शिरिश दैत्यमायापकर्षणम् ॥ ११ ॥ एतान्मच्छीतनिर्द-
 ग्धान्यस्य त्वं हिमवेष्टितान् ॥ विमायन्निमर्दाश्चैव दानवास्त्व महामृचे ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हिमकरोत्सृष्टाः सबाप्या हिम
 वृष्टयः ॥ वेष्टयन्ति स्म तान्वोरान्दैत्यान्मेघगणा इव ॥ १३ ॥ तौ पाराशुकांश्च वरुणेन्दुं महारणे ॥ जघ्नतुर्हिमपातैश्च पातघातैश्च दान
 वान् ॥ १४ ॥ द्वावम्बुनार्यौ समरे तौ पाराहिमयोधिनौ ॥ मृचे चेतुरम्मोभिः क्षुब्धाविव महारणे ॥ १५ ॥ ताभ्यामाग्रावित सैन्यं तद्दान
 वमदृश्यत ॥ जगत्सर्वतर्काम्बोदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् ॥ १६ ॥ तावृष्टांश्च पारशौ द्वौ शरांश्चरुणौ रणे ॥ शमयामासतुभार्यां देवौ दैतेयनिर्म-
 ताम् ॥ १७ ॥ शीतांशुजलनिर्दग्धा पारशौ च प्रसिता रणे ॥ न रेक्षुः क्लृप्तं दैत्या विशिरस्का इवाद्रय ॥ १८ ॥ शीतांश्चुनिहतास्ते तु पेतु
 दैत्या हिमार्विताः ॥ हिमप्रावृत्तसर्वाङ्गान् निरुष्माण इवाग्नयः ॥ १९ ॥ तेषां तु विवि दैत्यानां विपरीतप्रभाणि च ॥ विमानानि विचित्राणि
 निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ २० ॥ तान्पाराशरस्तप्रथिताञ्छावितान्दिमरश्मिना ॥ मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः ॥ २१ ॥ स
 शिलाजालविततां गण्डशैखलादृशसिनीम् ॥ पादपोत्कटदूष्टार्थां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥ २२ ॥

॥ ८ ॥ सोमपूनीनां सोमजीविकानां देवानाम् ॥ ९ ॥ वरुणिना सेनावता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रवृष्टे पक्षवर्षैः संवृतं व्याप्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसिताः वृद्धाः ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ पाराशरस्तेन वरुणेन प्रथितान् वृद्धान् स्यूतान् मयो ददर्श ॥ माया च और्भी नद्यां ददर्शेत्यप्याहृत्य योज्यम् ॥ २१ ॥ साः भार्यां ससृजे इति तृतीयेन सप्तमः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ दानवोत्तमः देवगणान् किरन् दानवानजीवयत् इति संवन्धः ॥ २५ ॥ मायेन्तर्मिति सन्निवार्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मयसृष्टयेति पष्ठ्याः
 सुपां सुलुगित्यादेया इति श्राद्धः गौडास्तु। मायाया मयसृष्टयाः प्रवृद्धायाः शमाय वा इत्येव पदं व्युत्क्रमेण पठन्ति ॥ ३२ ॥ व्यपकर्षतां दूरीकृतवन्तौ । अडभाव आर्पः ॥ ३३ ॥
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णा नदन्तीमिव यूथपैः ॥ इहासृगगणाकीर्णा पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥ २३ ॥ निर्मितां स्वेन पुत्रेण कौञ्चेन दिवि कामगाम् ॥
 प्रसृतां पार्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः ॥ २४ ॥ साश्मशब्दैः शिलावर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः ॥ निजघ्ने देवसङ्घास्तान्दानवान्श्चाप्यजीवयत् ॥
 ॥ २५ ॥ नैशाकरी वारुणी च मायेन्तर्दधतस्ततः ॥ अश्रमभिश्चायसधनैः किरन्देवगणात्रणे ॥ २६ ॥ साश्मसंघातविषमा द्रुमपर्वतसंकटा ॥
 अभवद्वोरसंचारा पृथिवी पर्वतैरिव ॥ २७ ॥ नानाहतोश्मभिः कश्चिच्छिलाभिश्चाथ ताडितः ॥ नानिरुद्धो द्रुमगणैर्देवोऽदृश्यत संयुगे ॥ २८ ॥
 तदपप्रदधतुर्भयप्रहरणाविलम्बः ॥ निष्प्रयत्नं सुरानीकं वर्जयित्वा गदाधरम् ॥ २९ ॥ स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत ॥ सहिष्णुत्वा
 जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः ॥ ३० ॥ कालज्ञः कालमेघाभः समोऽक्षत्कालमाहवे ॥ देवासुरविमर्दं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥ ३१ ॥ ततो भगवताऽऽ
 दिष्टौ रणे पावकमारुतौ ॥ शमनार्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्ट्या ॥ ३२ ॥ ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रवृद्धौ ज्वालवाहनौ ॥ चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां
 व्यपकर्षताम् ॥ ३३ ॥ ताभ्यामुद्भ्रान्तवेगाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महाहवे ॥ दग्धा मा पार्वती माया भस्मीभूता ननाश ह ॥ ३४ ॥ सोऽनिलोऽनलसंयुक्तः
 सोऽनलश्चानिलकुलः ॥ दैत्यसेनां ददहतुर्गुगान्तेष्विव मूर्च्छितौ ॥ ३५ ॥ वायुः प्रधावितस्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात् ॥ चेरतुर्दानवानिके क्रीड
 न्तावनलानिलौ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु प्रपतत्सूतपतसु च ॥ दानवेषु विनष्टेषु कृतकर्मणि पावके ॥ ३७ ॥ वातस्कन्धापविद्धेषु विमानेषु
 समन्ततः ॥ मायाबन्धे विनिर्वृते स्तूयमाने गदाधरे ॥ ३८ ॥ निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये सुक्तबन्धने ॥ संप्रहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः
 ॥ ३९ ॥ जये दशशताक्षस्य मयस्य च पराजये ॥ दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥ ४० ॥ अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे ॥
 प्रकृतिस्थेषु लोकेषु नृषु चारित्रबन्धुषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने ॥ यज्ञभागिषु देवेषु स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च ॥ ४२ ॥
 लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्त्तिषु ॥ भावे तपसि शुद्धानामभावे दुष्टकर्मिणाम् ॥ ४३ ॥

उद्भ्रान्ते पादे वृष्ट्वा रज्जुसण्डवत् शत्रोर्भोगे वेगो ययोस्ताभ्याम् अत एव प्रवृद्धाभ्याम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु भस्मलेशतां प्राप्तेषु ॥ ३७ ॥ अपविद्धेषु पातितेषु
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चारित्रबन्धुषु सदाचारमित्रेषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने नियतमर्षादि ॥ ४२ ॥ संयानं सम्यगभयेन प्रचरणं तेन वर्तिषु वर्तमानेषु । भावे अम्युदये ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ त मयास्तत्प्रपन्नाः जपेन छठ त्रिष वेपां ते जपच्छवाषिषाः । क्रिया इति पाठे जपकृत्पद छठजयक्रिया इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवानां देत्यानाम्
 आगतं मयं पूर्वदेवभयम् ॥ ४८ ॥ शिञ्जितानि शुभ्रवस्त्रि आभरणानि नूपुरादीनि वस्त्रादिवानि अङ्गद्वानि यस्याः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कश्चे घने हिमान्ते ग्रीष्मे निदाव इवेति पाठः
 ॥ ५१ ॥ वैश्राव ऋतिर्निर्गन्धदम् ओषधुः क्षुद्रलोष्ठपुटाननं यस्य स वैश्रावलोष्ठपुटाननः ॥ ५२ ॥ वृष्टिमन्यः । नुम् छान्यस । वृष्टियुक्तानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ मन्दरोदग्रवर्चस
 देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विपीदति ॥ त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥ ४४ ॥ अपावृते महाद्वारे वर्त्तमाने च सत्पथे ॥ स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु
 लोकेऽस्मिन्नाश्रमेषु च ॥ ४५ ॥ प्रजापत्येण्युक्तेषु आजमानेषु राजसु ॥ गीयमानासु गाथासु देवसस्तवनादिषु ॥ ४६ ॥ प्रशान्तकलुषे लोके शान्ते
 तपसि दारुणे ॥ अग्निमारुतयोस्तस्मिन्वृत्ते संग्रामकर्मणि ॥ तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृतप्रिया ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवमय श्रुत्वा मारुता
 मिहृत मद्गत् ॥ कालनेमिरिति ख्यातो दानव प्रत्यहश्यत ॥ ४८ ॥ भारुताकासुषुकुट शिञ्जिताभरणाङ्गद ॥ मन्दराचलसकारो महारजत
 सवृत ॥ ४९ ॥ शतप्रहरणोदय शतबाहु शतानन ॥ शतशीर्षो स्थित श्रीमाञ्छतशृङ्ग इवाचल ॥ ५० ॥ कक्षे महति सवृद्धो हिमान्त इव
 पावक ॥ ५१ ॥ धूम्रकेशो हरिच्छुभ्रुदंष्ट्रालोष्ठपुटानन ॥ त्रैलोक्यान्तरविस्तारां धारयन्निषुल वपु ॥ ५२ ॥ बाहुभिस्तुलयन्व्योम क्षिप
 न्यद्रव्या मबीवरान् ॥ ईरयन्मुखनिषात्सर्वेष्टिमन्तो घलाहका ॥ ५३ ॥ तिर्यगायतरक्ताक्ष मन्दरोदग्रवर्चसम् ॥ दिधत्तन्तमिवायान्त सर्वान्देवगणा
 न्मृये ॥ ५४ ॥ तत्सर्वयन्त सुरगणां न्छादयन्तं दिशो दश ॥ संवर्तकाले क्षुचित हस्त मृत्युमिवोत्थितम् ॥ ५५ ॥ सुतलेनेच्छिन्नवता विपुलांगुलियवर्णा ॥
 माल्याभरणपूर्णं किञ्चिच्चलितवर्मणा ॥ ५६ ॥ वच्छिन्नेनाग्रदस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता ॥ दानवान्देवनिहतानुत्तिष्ठच्चमिति ह्वयन् ॥ ५७ ॥ त कालनेमिं
 समेर द्विपता कालसन्निभम् ॥ वीक्षन्ति स्म सुरा सर्वे भयविह्वलमानसा ॥ ५८ ॥ त स्म वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्त कालनेमिनम् ॥ त्रिविक्रम विक्र
 मन्तं नारायणमिवापरम् ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रयन्प्रथम पाद मारुताघूर्णिताम्बरः ॥ प्राक्रामदसुरो शुद्धे त्रासयन्सर्वदेवता ॥ ६० ॥ समयेनासुरेन्द्रेण
 परिष्वक्त क्रमव्रणे ॥ कालनेमिर्वर्भो दैत्य सविष्णुरिव मन्दर ॥ ६१ ॥ अयं विषयिरे देवा सर्वे शक्रपुरोगमा ॥ दृष्ट्वा कालमिवायान्त
 कालनेमिं भयावहम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरौ हरिवरौ पदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥
 स्वर्गभेद इन्द्रः तद्वहर्चो दीमिर्गस्य इन्द्रतुल्यमित्यर्थः । “ मन्दरो मन्थरीके स्थातसर्गव्याख्योऽपि । ” इति वेदिनी ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सोच्छ्रयन् स
 उच्छ्रयमिति च्छेद । पादपूरणार्थः सुखेण ॥ ६० ॥ मयेन परिष्वक्त ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति हरिवरौ टीकायां पदचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥

सताधिके तु चत्वारिंशद्व्याये निरूप्यते ॥ कालनेमिसमुद्योगश्लोकीशासनक्षमः ॥ १ ॥ दानवान् पित्रीषुः आण्पाथिबिच्छुः । प्रीञ् तर्पणेऽस्य रूपम् । तपान्ते श्रीगन्मा
 न्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ते पूर्व भयसंक्रस्ता अपि पञ्चादभीताः । वीतभयसंवासा इति पाठे भाविनी आत्मोच्छेदशङ्क्य संक्रासः सैव तात्कालिकी तारकामयसंश्रामे तारातिमिचक्रवृत्ते
 वैशम्पयान उवाच ॥ दानवांश्चापि पित्रीषुः कालनेमिर्यमहासुरः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदो यथा ॥ १ ॥ त्रैलोक्यान्तर्गतं तं तु
 दृष्ट्वा ते दानवेश्वराः ॥ उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २ ॥ ते भीता भयसंक्रस्ता मयतारपुरोगमाः ॥ तारकामयसंश्रामे सततं जय
 काङ्क्षिणः ॥ रेजुरायोधनगता दानवा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३ ॥ अस्त्रमभ्यस्यतां तेषां व्यूहं च परिधावताम् ॥ प्रेक्षतां चाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमि
 नम् ॥ ४ ॥ ये तु तत्र मयस्यासनमुल्या युद्धपुरःसराः ॥ तेषपि सर्वे भयं त्यक्त्वा हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ॥ ५ ॥ मयस्तारो वराहश्च हयग्रीवश्च वीर्य
 वाक् ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः खलम्बाबुभावपि ॥ ६ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु किशोरौघैः तथैव च ॥ स्वभर्तुश्चामरप्रख्यो वक्रयोधी महासुरः ॥ ७ ॥
 एतेऽस्त्रविदुषः सर्वे सर्वे तपसि सुव्रताः ॥ दानवाः कृतिनो जम्बुः कालनेमिनमुत्तमम् ॥ ८ ॥ ते गदाभिश्च गुर्वीभिश्चकैश्च सपरथैः ॥ अश्वभि
 श्चाद्रिसहैर्गण्डशैलैश्च दंशितैः ॥ ९ ॥ पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च परिधैश्चोत्तमायुधैः ॥ घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतग्रीभिस्तथैव च ॥ १० ॥ कालकरूपै
 श्च सुसलैः क्षेपणीयैश्च सुह्रैः ॥ गुणैर्यन्त्रैश्च निमुक्तैर्गलैश्चाग्रताडितैः ॥ ११ ॥ दार्भिश्चायतपीनांसैः पार्श्वैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः ॥ सपैलैर्लिङ्गमानैश्च
 विसर्पिद्भिश्च सायकैः ॥ १२ ॥ वज्रैः ग्रहणीयैश्च दीप्यमानैश्च तोमरैः ॥ विकोशैश्चासिभिस्तीक्ष्णैः शूलैश्च शितनिर्मलैः ॥ १३ ॥ ते वै सदीप्तमनसः
 प्रहृतीतोत्तमायुधाः ॥ कालनेमिं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ १४ ॥ सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शुश्रुभे चमूः ॥ द्यौर्निमीलितनक्षत्रा सच
 नेवाम्बुदागमे ॥ १५ ॥ देवतानामपि चमू रुरुचे शक्रपालिता ॥ दीप्ता शीतोष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करवर्षसा ॥ १६ ॥ वायुवेगवती सौम्या
 तारागणपताकिनी ॥ तोयदाऽऽविद्धवसना ग्रहनक्षत्रहासिनी ॥ १७ ॥ यमेन्द्रधनदैशुसा वरुणेन च धीमता ॥ संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरा
 यणा ॥ १८ ॥ सा समुद्रौघसदृशी दिव्या देवमहाचमूः ॥ रराजास्त्रवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥ १९ ॥ तयोश्चम्बोस्तदा तत्र वभूव स
 समागमः ॥ द्वावापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये ॥ २० ॥

युद्धे ॥ ३ ॥ अथस्थतां पुनः पुनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविदांसः ॥ ८ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः सन्तो योद्धुं जगृह्यन्त्यनुपञ्जनीयम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ दीप्तशस्त्राण्येव प्रवराः विद्युतो यस्याम् । प्रचुरेति युक्तः पाठः । निर्भीलिपुन्यस्तंगतानि नक्षत्राणि देवतारूपाणि यस्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

क्षपस्य क्षमापराक्रममयं विनयस्य च क्षमापराक्रममयमिविधि योजना । हवेषु दैत्येषु देशानां क्षमापूर्वक पराक्रमस्तद्व्याप्तः विनीतेषु देवेषु दैत्यानां पराक्रमपूर्विक क्षमा देवै
त्रैभ्यसद्वान्ता ॥ २१ ॥ यीमाः निर्भया ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दैत्यानां स्तनाद् निर्देषु अन्तर्हिताश्चकु दैत्यमन्त्रेण स्वनिभिति पाठे दैत्यानामिव दैत्यमित्यर्थः
॥ २५ ॥ २६ ॥ समजुः प्रत्युक्चन्तः ॥ २७ ॥ न्युञ्जा उपरिपृष्टाः । सर्वाङ्गिरे सुग कृता इति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वमाना समुत्त गच्छन्त विषवमाना

तद्युद्धमभवद्वोरं देवदानवसकुलम् ॥ क्षमापराक्रममयं दर्पस्य विनयस्य च ॥ २१ ॥ निश्चक्रमुर्बलाभ्यां तु ताभ्यां भीमा सुरासुरा ॥ पूर्वापरा
भ्यां सुरव्या सागराभ्यामिषाम्बुदाः ॥ २२ ॥ ताभ्यां बलाभ्यां सहस्राश्वेस्ते देवदानवा ॥ वनाभ्यां पार्वतीयाभ्यां पुष्पिताभ्यां यथा गजा
॥ २३ ॥ समजगमुस्ततो मेरी शतान्दध्मुश्च नैकरा ॥ स शब्दो ह्यो सुव चैव दिशश्च समप्रयत् ॥ २४ ॥ ज्याघाततल निर्वोपो धनुषां कृजितानि
च ॥ दुन्दुमीनां निनदता दैत्यानां निर्वेषु स्वनाम् ॥ २५ ॥ तेऽन्योऽन्यमभिसपेतु पातयन्तः परस्परम् ॥ वमञ्जुर्बाहुभिर्याहून्द्दमन्ये युयु
त्सव ॥ २६ ॥ देवतास्तन्शनीचोरा परिचांश्चेत्तमायसान् ॥ समर्जराजो निस्त्रिशान्गवा सुवींश्च दानवा ॥ २७ ॥ गवानिपतेर्मग्राङ्गा वाजै
श्च शक्लीकृताः ॥ परिपेतुर्भरां केचिन्नुञ्जा केचित्ससजिरे ॥ २८ ॥ ततो रपेः ससुरोर्विमाने आशुगामिभिः ॥ समीयुस्ते तु सरन्वा रोपाद
न्योऽन्यमाहवे ॥ २९ ॥ सर्वतमाना समरे विवर्तन्तस्तथाऽपरे ॥ रथा रथेर्निरुच्यते पवाताश्च पदातिभिः ॥ ३० ॥ तेषां रथानां सुमुलः स
राद शब्दवाहिनाम् ॥ वध्वाय प्रसक्तानां नमसीव पयोसुचाम् ॥ ३१ ॥ वमञ्जिरे रथान्केचित्केचित्समृदिता रथे ॥ सबाधमेके सप्राप्य
न श्रेष्ठश्चलितु रथा ॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसमरे दोभ्यसुस्तिष्य दर्पिताः ॥ सह्रादमानामरणा जघ्नुस्तत्रासिचर्मिण ॥ ३३ ॥ अस्त्रेन्ये
विनिर्मिन्ना रत्नं वेसुर्हता युधि ॥ क्षत्रचलानां सहसा जलदानां समागमे ॥ ३४ ॥ तदस्त्ररास्त्रप्रथित सितोत्तिप्तगदाविलम् ॥ देवदानवसंशु
य सकुल युद्धमावभौ ॥ ३५ ॥ तद्दानत्रमहामेघं देवायुधतटित्प्रमम् ॥ अयोऽन्यवाणवर्षं तद्युद्धं युर्दिनमावभौ ॥ ३६ ॥ पतस्त्रिभन्नन्तरे कुब्धः कालनेमि
र्महासुर ॥ व्यवर्द्धत समुद्रौघैः पूर्यमाण इवाम्बुदः ॥ ३७ ॥ तस्य विद्युबलापीठाः प्रदीप्ताशानिर्वर्षिण ॥ गात्रे नगशिर प्रस्रव्य विनिष्पेयुर्बलाहका ॥ ३८ ॥

परावर्तन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अम्पोऽन्यस्य देश दोषार्थम् उक्षिप्य निषार्य जग्मुः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कालनेमिः हिरण्यकशिपोः पुत्र । पितरं
मे अजानीरु इति याक्यरोपात् । अम्बुदो बुनिरुपत्वात् पूर्यमाणो विवर्द्धते ॥ ३७ ॥ गात्रे विनिष्पेयु गात्रसङ्क्रमाच्चात्र पूर्णीमुता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अस्य मेघेन साम्यमापादयति—कोधादिति ॥ निषिन्वतीति निष्पेषः पेषणकर्त्ता अशिरूपो निष्पेषोऽप्यनिः तन्मिश्रः पवनो यासु ताः आर्चिषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 अस्तशिखेन मेरुणा दैत्यस्य उद्धृतवत्तेन मेरुस्थलभासां च साम्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शस्त्राः विशसनकर्तारः निर्दिष्टाः खड्गा येषु तैः बाहुभिः । वलिभिः इति वा पाठः

क्रोधान्निःश्वसतस्तस्य भ्रूभेदस्वेदवर्षिणः ॥ साग्निनिष्पेषपवना मुखान्निश्चरुर्चिषः ॥ ३९ ॥ तिर्यगूर्ध्वं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः ॥ पञ्चाऽऽस्याः
 कृष्णवपुषो लेलिहाना इवोरगाः ॥ ४० ॥ सोऽस्रजालैर्बहुविधैर्धनुर्भिः परिधैरपि ॥ दिव्यैराकाशमावत्रे पर्वतरुच्छित्तरिव ॥ ४१ ॥ सोऽनिलोद्
 तवसनस्तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥ संध्याऽऽतपप्रस्तशिखः सार्चिर्मरुतिवापरः ॥ ४२ ॥ ऊल्वेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाग्रपादैः ॥ अपातयेद्देवगणा
 न्वज्रेणेव महागिरीत् ॥ ४३ ॥ बाहुभिः शस्त्रनिस्त्रिशैश्छिन्नभिन्नशिरोरसः ॥ न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ॥ ४४ ॥ मुष्टिभिर्निहताः
 केचित्केचिच्च विदलीकृताः ॥ यक्षगन्धर्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ॥ ४५ ॥ तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ॥ न शेकुयन्त्रवन्तोऽपि
 प्रतिकर्तुं विचेतसः ॥ ४६ ॥ तेन शक्रः सहस्राक्षः स्तम्भितः शरबन्धनैः ॥ ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शशाक ह ॥ ४७ ॥ निर्जलाम्भोदस
 दृशो निर्जलार्णवसप्रभः ॥ निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मृधे ॥ ४८ ॥ रणे वैश्रवणस्तेन पारिधैः कालरूपिभिः ॥ व्यलभच्छोकपालेशस्तया
 जितो धनदक्रियाम् ॥ ४९ ॥ यमः सर्वहरस्तेन दण्डप्रहरणो रणे ॥ याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत् ॥ ५० ॥ स लोकपालानुत्साद्य
 कृत्वा तेषां च कर्म तत् ॥ विक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्द्धा विदधे तदा ॥ ५१ ॥ स नक्षत्रपथं गत्वा दिव्यं स्वर्भानुदर्शितम् ॥ जहार लक्ष्मीं सोमस्य
 तं चास्य विषयं महत् ॥ ५२ ॥ चालयामास शीतांशुं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम् ॥ सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ॥ ५३ ॥ सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा
 चकाराऽऽत्ममुखे स्वयम् ॥ वायुं च तरसा जित्वा चकाराऽऽत्मवशानुगम् ॥ ५४ ॥ स समुद्रास्तमानीय सर्वांश्च सरितो बलात् ॥ चकाराऽऽत्मवशे वीर्या
 देहभूताश्च सिन्धवः ॥ ५५ ॥ अपः स्ववशगाः कृत्वा दिविजा याश्च धूमिजाः ॥ स्थापयामास जगतीं मुगुतां धरणीधरैः ॥ ५६ ॥ स स्वयंभूरिवाऽऽभाति
 महाभूतपतिर्महान् ॥ सर्वलोकमयो दैत्यः सर्वलोकभयावहः ॥ ५७ ॥ स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहाऽऽत्मवान् ॥ पावकानिलसंचातो राज युधि दानवः ५८ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्तम्भितः बद्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रियां युद्धादिरूपाम् ॥ ४९ ॥ याम्याम् इतरेषां यमेन सम्पादनीयाम् । अचेतनतामिति यावत् ॥ ५० ॥ तेषां
 तत्कर्म दिशां पालनं कृत्वा कुर्यन् चतुर्द्धा देहं विदधे । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति कवः कर्त्तारं वनिष् तुगागमश्च ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ १० ॥ इति हरिकेशे दीक्षायां मतचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ छ ॥ कालनेमिषधः श्रोतृभ्यस्त्वारिंशोऽष्टमपुते ॥ इन्द्रादीनां निजरथानस्थान विष्णुना उतम् ॥ १ ।
 पयसि ॥ विरतिन अमात्तिन्नेन कृपणा न आप्यवनन्त नोपतरयुः ॥ १ ॥ तेषां वेदादीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वारूढ शिखिनं घृडामन्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ दानवर्पिणामित्यापे
 देय्यभाग । दाने वरपणशीलान्प्रमिति वा ॥ ६ ॥ अशाम्यः यमशितुमशम्य ॥ ७ ॥ निर्घृणो निर्दय अस्त्री असमान् बालवर्जित्जम्ब सीमन्तस्य केयवेथस्य उद्धरण
 पारमेष्ठये स्थित स्याने लोकानां प्रमवात्यये ॥ तृप्तुस्तुं दैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥ ८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंश
 पत्रणि आश्वयत्तरकामये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पञ्च त नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ॥ वेदो धर्मः क्षमा
 मत्य श्रीश्च नारायणाश्रया ॥ १ ॥ स तेषामनुपस्थानात्सक्रोधो दानवेष्वर ॥ वैष्णव पदमन्विच्छन्त्ययौ नारायणान्तिकम् ॥ २ ॥ स वदशं सुपर्णस्य
 शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ दानवानां विनाशाय भ्रामयन्त गर्दा शुभाम् ॥ ३ ॥ सजलाम्भोदसदृश विद्युत्सदृशवाससम् ॥ स्वारूढ स्वर्णपात्राढ्य
 शिलिन काश्यप खगम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे सुस्थमवस्थितम् ॥ दानवो विष्णुमसौभ्य वभापे क्षुब्धमानस ॥ ५ ॥ अय स रिपुर
 रमाक पूर्वेषां दानवर्पिणाम् ॥ अर्णवाऽऽवासिनश्चैव मघोर्वै वैटमस्य च ॥ ६ ॥ अय सविग्रहोऽस्माकमशाम्य किल कथ्यते ॥ येन न सयुगे
 प्याया वदवो दानवा हता ॥ ७ ॥ अय स निर्घृणो युद्धेऽस्त्री बालनिरपत्रप ॥ येन दानवनाशिनां सीमन्तोद्धरण कृतम् ॥ ८ ॥ अयं स विष्णुर्दे
 वानां वैकुण्ठश्च दिवौकसात् ॥ अनन्तो भोगिनामप्यु स्वयभूम्भ स्वयमुव ॥ ९ ॥ अय स नाथो देवानामस्माकं विप्रिये स्थित ॥ अस्य क्रोधेन महता
 हिरण्यकेशिपुर्हृत ॥ १० ॥ अस्य दृष्ट्वायां समासाद्य देवा मखमुत्वे स्थिताः ॥ आज्य महर्षिर्मिहत्तमश्नुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ११ ॥ अय स
 निरने हतु सर्वेषां देवविद्रिपाम् ॥ यस्य तेजःप्रविष्टानि कुलान्यरमाकमाहवे ॥ १२ ॥ अय स किल युद्धेषु सुरार्ये त्यक्तजीवित ॥ सवितुस्ते
 जसा तुल्य चक्र क्षिपति शत्रुषु ॥ १३ ॥ अय स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मति
 ॥ १४ ॥ दिष्टयेदानीं समस्तं मे विष्णुरेव समागतः ॥ अद्य मद्भाणनिष्पद्यो मामेव प्रणमिष्यसि ॥ १५ ॥
 मुण्डनमिस्वर्य ॥ ८ ॥ देवानाम् अदिक्षिपुर्नापो मघ्ये विष्णुर्वायन दिवौकसां वसुधादीनां वैकुण्ठ कल्पान्तेऽप्यकुण्ठितवाभा अनन्ध येन स्वयमुव ब्रह्मणोऽपि स्वयमु
 शतुर्भूतित्यथ ॥ ९ ॥ १० ॥ छायां पत्रे कोऽत्र त्रिधा अङ्गभणनपापघ्नयेदेन त्रिप्रकार नित्यनैमिषिककाम्ययेदेन वा गार्हपत्यापुषाभिधेयेदेति ब्राह्म ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य अतिक्रान्ते काले कृतस्य दैत्यवधस्य फलम् आत्मवधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ जात्यन्तरं मत्स्यादिरूपम् ॥ १७ ॥ अनन्तः आकाशवत् व्यापको मूर्तिराहितोऽपि भूत्वा आविर्भूय । पद्मनाभत्वेन रूपेण तन्माप्ता च ह्यात इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 देवतानाम् अरणिरेव मातेत्यर्थः ॥ २० ॥ विनङ्क्ष्यति अदर्शयं गमिष्यति तथा जन्मान्तरेऽप्यनेन सह वै भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दैत्यत्वम् अल्पदर्पबलोऽ
 पि क्रोधादसद्वद् स्थितः क्षमामतीत्य च भाष्ये अतस्त्वमात्मनो दोषैरेव हतः ॥ २४ ॥ न तत्रेति । योषितः पुरस्तात् गर्जनं न मरणावहं तत्र पुरुषान्तरभावात् । अत्र
 यास्याम्यपचितिं दिष्ट्या पूर्वेषामथ संयुगे ॥ इमं नारायणं हत्वा दानवानां भयवहम् ॥ १६ ॥ क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणाश्रितान् ॥ जात्य
 न्तरगतोऽप्येष मृधे वाधति दानवान् ॥ १७ ॥ एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ॥ जघानैकार्णवे घोरे ताबुभौ मधुकैटभौ ॥ विनिवेश्य
 स्वके ऊरौ निहतो दानवेश्वरौ ॥ १८ ॥ द्विधाभूतं वपुः कृत्वा सिंहाद्धं नरसंस्थितम् ॥ पितरं मे जघानैको हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ १९ ॥ शुभं गर्भं
 मधत्सेममदितिद्वेवतारणिः ॥ यज्ञकाले बलेयौ वै कृत्वा वामनरूपताम् ॥ श्रीलोकानाजहारैकः क्रममाणस्त्रिभिः क्रमैः ॥ २० ॥ भूयस्त्विदानीं
 समरे संप्राप्ते तारकामये ॥ मया सह समागम्य सह देवैर्विनीक्ष्यति ॥ २१ ॥ स एवमुक्त्वा बहुधा क्षिप्रानारायणं रणे ॥ वाग्भिरप्रतिरूपभिर्युद्ध
 मेवाभ्यरोचयत् ॥ २२ ॥ क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न चुकोप गदाधरः ॥ क्षमाबलेन महता सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अल्पदर्पबलो दैत्यः स्थितः
 क्रोधादसद्वद् ॥ हतस्त्वमात्मनो दोषैः क्षमां योऽतीत्य भाषसे ॥ २४ ॥ अधमस्त्वं मम मतो धिगेतत्तव वाग्बलम् ॥ न तत्र पुरुषाः सन्ति यत्र
 गर्जन्ति योषितः ॥ २५ ॥ अहं त्वां दैत्य पश्यामि पूर्वेषां मार्गगामिनम् ॥ प्रजापतिकृतं सेतुं को भित्त्वा स्वस्तिमान्भवेत् ॥ २६ ॥ अद्य त्वां
 नाशयिष्यामि देवव्यापारकारकम् ॥ स्वेषु स्वेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः ॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति तद्वाक्यं मृधे श्रीव
 त्सधारिणि ॥ जहास दानवः क्रोधाद्धस्तांश्चक्रे च सायुधान् ॥ २८ ॥ स बाहुरतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे ॥ क्रोधाद्दिगुणरक्ताक्षो विष्णुं वक्ष
 स्यताडयत् ॥ २९ ॥ दानवाश्चापि समरे मयतारुणरोगमाः ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दृष्ट्वा विष्णुमथाद्रवन् ॥ ३० ॥ स ताब्जमानोऽतिबलैर्दैत्यैः सर्वा
 युधोद्यतैः ॥ न चचाल हरियुद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥ ३१ ॥ संसक्तश्च सुपर्णेन कालनेमी महासुरः ॥ सर्वप्राणेन महतीं गदामुग्रम्य बाहुभिः
 ॥ ३२ ॥ मुमेच ज्वलितां घोरां संरन्ध्रो गरुडोपरि ॥ कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मयमागतः ॥ ३३ ॥
 रणे तु वत्सत्वाच्च मृत्युरेवास्तीति भावः ॥ २५ ॥ तदेवाह—अहमिति ॥ सेतुं धर्मपर्यादाय । स्वस्तिमान् कुशली ॥ २६ ॥ व्यापारः स्वास्थ्यप्रच्युतिः ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वप्राणेन सर्वबलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

त ३४ ॥ आत्मनो ऋः देहान्तर गतदरुपम् ॥ ३५ ॥ व्यवर्ततेति ॥ ३६ ॥ स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुवर्णेनभिर्पयन्त सुवर्णमयो नेमे
अकृपसायाः पयन्त प्रान्तदेशो यस्य तत् इज्जनाम इवमप्यम् ॥ ४१ ॥ सगदाममालावितत सप्रुपर्णा दाम्नां मालापरम्परा यद्वत् विततम् अलातचक्रवदतिवेगात् प्रयो
जुर्दत्तमारण्य स्वयमदेशपर्यन्तम् अबिच्छिन्नधार विभावीत्यर्थः । कामरूपिणमिति । सकलयुक्मपि प्रयोक्तुरिच्छया स्थूलसूक्ष्मकजुवियं गादिरूपाणि दधानम् । पुत्स्व
यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता सुध्रि सा गवा ॥ तवाऽऽगमत्पदा धूमि पक्षी व्यथितकिग्रह ॥ ३४ ॥ “लोष्टेरीष्टे” शिलाभिश्च वज्रप्रहरणेस्तत ॥
जमुस्ते समरे विष्णु गोपालं च महारणे ॥ ३५ ॥ अमन्त घूर्णमान च स्तुतिं देवा प्रचक्रिरे ॥ जय देव महाबाहो मधुकैटभनाराण ॥ ३६ ॥ हिरण्यकशि
पोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ तत्तस्यो च रणाद्रिष्णुमरैः सस्तुतः पुरा ॥ ३७ ॥ इत विष्णु समाज्ञाय शस्त्र दध्मो स दानव ॥ मृदङ्गाश्च त्रिधा तत्र
वाद्यन्तो महासुरा ॥ तालाश्रयाश्च ननुतुर्महोत्सव इवावभौ ॥ ३८ ॥ सुपर्ण व्यथित दृष्ट्वा क्षत च वपुरात्मन ॥ कोघात्संरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्र
माददे ॥ ३९ ॥ व्यवर्तत च वेगेन सुपर्णेन सम प्रसु ॥ मुजाश्चास्य व्यसर्वन्त व्यामुवन्तो विरो दरा ॥ ४० ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव स्व च गां
चैव पूरयन् ॥ ववृधे स पुनर्लोकान्कान्तुकाम इवोजसा ॥ ४१ ॥ त जयाय सुरेन्द्राणां कर्दमान नमस्तले ॥ ऋपय सह गन्धर्वैस्तुष्टुधुर्मधुसुद
नम् ॥ ४२ ॥ स द्यां किरीटेन लिखन्साभ्रमम्भरमन्वरे ॥ पद्मयामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छाद्य बाहुभि ॥ ४३ ॥ सूर्यस्य रश्मितुल्याम सहस्रार
मरिशयम् ॥ दीप्ताग्निसदृश घोर दर्शनीय सुदर्शनम् ॥ ४४ ॥ सुवर्णेनभिर्पयन्त वज्रनाम मयावहम् ॥ मेदोमञ्जास्थिरुधिरैर्दिग्घ दानवसम्भवे ॥ ४५ ॥
अद्वितीय प्रहारेषु क्षुरपर्यन्तमण्डलम् ॥ स्रग्दाममालाविततं कामग कामरूपिणम् ॥ ४६ ॥ स्वय स्वयमुवा सृष्ट भयद सर्वविद्विषाम् ॥ महर्षिरो
पेगन्निष्टं नित्यमाहवदपिम् ॥ ४७ ॥ क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजक्रमा ॥ क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ॥ ४८ ॥
त्सप्रतिमकर्माण समान सूर्यवर्षसा ॥ चक्रसुधम्य ममरे क्रोधवीतो गदाधरः ॥ ४९ ॥ समुष्णान्दानव तेज समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद बाहु
स्त्रेण ग्रीवर कालनेमिन ॥ ५० ॥ तत्र वक्रशत घोर सामिच्चूर्णदृष्टासिनम् ॥ तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाय घलाद्धरिः ॥ ५१ ॥ स च्छिन्न
रश्मिस्ता न प्राकम्पत दानव ॥ कवचयोऽवस्थित सख्ये विशास्व इव पादपः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
सुवर्णमालावितत सप्रुपर्णा दाम्नां मालापरम्परा यद्वत् विततम् अलातचक्रवदतिवेगात् प्रयो
जुर्दत्तमारण्य स्वयमदेशपर्यन्तम् अबिच्छिन्नधार विभावीत्यर्थः । कामरूपिणमिति । सकलयुक्मपि प्रयोक्तुरिच्छया स्थूलसूक्ष्मकजुवियं गादिरूपाणि दधानम् । पुत्स्व
यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता सुध्रि सा गवा ॥ तवाऽऽगमत्पदा धूमि पक्षी व्यथितकिग्रह ॥ ३४ ॥ “लोष्टेरीष्टे” शिलाभिश्च वज्रप्रहरणेस्तत ॥
जमुस्ते समरे विष्णु गोपालं च महारणे ॥ ३५ ॥ अमन्त घूर्णमान च स्तुतिं देवा प्रचक्रिरे ॥ जय देव महाबाहो मधुकैटभनाराण ॥ ३६ ॥ हिरण्यकशि
पोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ तत्तस्यो च रणाद्रिष्णुमरैः सस्तुतः पुरा ॥ ३७ ॥ इत विष्णु समाज्ञाय शस्त्र दध्मो स दानव ॥ मृदङ्गाश्च त्रिधा तत्र
वाद्यन्तो महासुरा ॥ तालाश्रयाश्च ननुतुर्महोत्सव इवावभौ ॥ ३८ ॥ सुपर्ण व्यथित दृष्ट्वा क्षत च वपुरात्मन ॥ कोघात्संरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्र
माददे ॥ ३९ ॥ व्यवर्तत च वेगेन सुपर्णेन सम प्रसु ॥ मुजाश्चास्य व्यसर्वन्त व्यामुवन्तो विरो दरा ॥ ४० ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव स्व च गां
चैव पूरयन् ॥ ववृधे स पुनर्लोकान्कान्तुकाम इवोजसा ॥ ४१ ॥ त जयाय सुरेन्द्राणां कर्दमान नमस्तले ॥ ऋपय सह गन्धर्वैस्तुष्टुधुर्मधुसुद
नम् ॥ ४२ ॥ स द्यां किरीटेन लिखन्साभ्रमम्भरमन्वरे ॥ पद्मयामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छाद्य बाहुभि ॥ ४३ ॥ सूर्यस्य रश्मितुल्याम सहस्रार
मरिशयम् ॥ दीप्ताग्निसदृश घोर दर्शनीय सुदर्शनम् ॥ ४४ ॥ सुवर्णेनभिर्पयन्त वज्रनाम मयावहम् ॥ मेदोमञ्जास्थिरुधिरैर्दिग्घ दानवसम्भवे ॥ ४५ ॥
अद्वितीय प्रहारेषु क्षुरपर्यन्तमण्डलम् ॥ स्रग्दाममालाविततं कामग कामरूपिणम् ॥ ४६ ॥ स्वय स्वयमुवा सृष्ट भयद सर्वविद्विषाम् ॥ महर्षिरो
पेगन्निष्टं नित्यमाहवदपिम् ॥ ४७ ॥ क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजक्रमा ॥ क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ॥ ४८ ॥
त्सप्रतिमकर्माण समान सूर्यवर्षसा ॥ चक्रसुधम्य ममरे क्रोधवीतो गदाधरः ॥ ४९ ॥ समुष्णान्दानव तेज समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद बाहु
स्त्रेण ग्रीवर कालनेमिन ॥ ५० ॥ तत्र वक्रशत घोर सामिच्चूर्णदृष्टासिनम् ॥ तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाय घलाद्धरिः ॥ ५१ ॥ स च्छिन्न
रश्मिस्ता न प्राकम्पत दानव ॥ कवचयोऽवस्थित सख्ये विशास्व इव पादपः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

तेषामपि अट्टहासो महाराष्ट्र तपुक्

॥ ४९ ॥ ५० ॥ वाहुभिः दिशः प्रच्छाद्य बाहुभिरिति प्रागुक्तलक्षणैः हरेरिति शेषः । व्याप्ताः आक्रान्ताः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तं वितत्य महापक्षो वायाः कृत्वा सम जवम् ॥ उरसा पातयामास गुरुः कालानिर्दयः ॥ ५० ॥ तस्मिन्निपतिते दैत्ये देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन्
निपपात दिवं त्यक्त्वा शोभयन्धरणीतलम् ॥ ५० ॥ तस्मिन्निपतिते दैत्ये देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन्
॥ ५१ ॥ अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे दुष्टपराक्रमाः ॥ ते सर्वे बाहुभिर्व्याप्ता न रेकुञ्चलितुं रणे ॥ ५२ ॥ काञ्चित्केशेषु जग्राह काञ्चित्कण्ठेऽभ्य
पीडयत् ॥ पाटयत्कस्यचिद्वक्रं मध्ये काञ्चिदथाग्रहीत् ॥ ५३ ॥ ते गदाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः ॥ गगनाद्गृहसर्वाङ्गा निपेतुर्धरणी
तले ॥ ५४ ॥ तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ॥ तस्यौ शक्रप्रियंकृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ॥ ५५ ॥ तस्मिन्विमर्दे निर्वृत्ते संग्रामे तारकामये ॥
तं देशमाजगामास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५६ ॥ सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ देवदेवो हरिं देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
ब्रह्मोवाच ॥ कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् ॥ वधेनानेन दैत्यानां वयं हि परितोषिताः ॥ ५८ ॥ योऽयं हतस्त्वया विष्णो कालनेमी महा
सुरः ॥ त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ५९ ॥ एष देवान्परिभवेच्छोकांश्च सचराचरान् ॥ ऋषीणां कर्दनं कृत्वा मामपि प्रतिग
र्जति ॥ ६० ॥ तदनेन तवोग्रेण परितुष्टोऽस्मि कर्मणा ॥ यदयं कालतुल्याभः कालनेमी निपातितः ॥ ६१ ॥ तदागच्छस्व भद्र ते गच्छाम दिव
मुत्तमम् ॥ ब्रह्मर्षयस्त्वां तत्रस्थाः प्रतीक्षन्ते सदागताः ॥ ६२ ॥ अहं महर्षयश्चैव तत्र त्वां वदतां वर ॥ विधिवच्चार्चयिष्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत
॥ ६३ ॥ किं चाहं तव दास्यामि वरं वरभृतां वर ॥ सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥ ६४ ॥ निर्यातयेत्तैलोक्यं स्फीतं निहतकण्टकम् ॥
अस्मिन्नेव मृधे विष्णो शक्राय सुमहात्मने ॥ ६५ ॥ एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिरव्ययः ॥ देवाञ्छक्रमुखान्सर्वानुवाच शुभया गिरा ॥ ६६ ॥
धिष्णुरुवाच ॥ श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ॥ श्रवणार्वाहितेर्देहैः पुरस्कृत्य पुंरदस्म ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिमुखा
हताः ॥ दानवा विक्रमोपेताः शक्रादपि महत्तराः ॥ ६८ ॥ तस्मिन्महति संक्रन्दे द्रावेव तु विनिःसृतौ ॥ वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः
॥ ६९ ॥ तदिष्टां भजतां शक्रो दिशं वरुण एव च ॥ याम्यां यमः पालयतामुत्तरां च घनाधिपः ॥ ७० ॥

विहितैभ्वाभ्यश्रवणे सादरैः करणैस्त्रिं पुरस्कृत्य मद्वाक्यं श्रयतामित्यन्यः ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः अस्याभिः ॥ ६८ ॥ वैरोचनिर्बलिः स्वर्षानुः राहुः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

॥७१॥७२॥७३॥ त्रिषा गार्हपत्यदक्षिणान्याहवनीयरूपेण । आत्मजैः स्वाभाविकैर्गुणैर्धर्मैः शयोदयस्तप शौचमित्यादिना गीतासुषुप्तिद्वये ॥७४॥७५॥गा चक्षुषि ॥७६॥
 ॥७७॥७८॥ विमन्मः बिन्धासु व युष्माभिः दुष्टाः वक्त्रकाः ॥ ७९ ॥ सस्थिति र्पर्यावा ॥ ८० ॥ मोहं विपर्ययनुद्धिं यथा धर्ममप्यधर्म इति त्यक्ष्यन्ति अवधर्ममपि धर्मं
 इति मताज्जुग्राह्यन्ति ॥ ८१ ॥ अमयमिति च्छेद ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिकथे दीक्षाध्यायचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ पञ्चान्नोऽ
 ऋतौ सह यथायोगे काले चरतु चन्द्रमा ॥ अब्द चतुर्मुख सूर्यो भजताभयनैः सह ॥ ७१ ॥ आज्यभागा प्रवर्तन्तां सदस्यैरभिपूजिता ॥
 ह्यन्तामययो विप्रैर्वेदद्वयेन कर्मणा ॥ ७२ ॥ देवाश्च वलिहोमेन स्वाध्यायेन महर्षयः ॥ श्राद्धेन पितरश्चैव तर्पितं यान्तु यथा पुरा ॥ ७३ ॥ वायु
 श्रतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावकः ॥ प्रयो वर्णाश्च लोकस्त्रीन्यर्द्धयन्त्वात्मजैर्गुणैः ॥ ७४ ॥ क्रतवः संप्रवर्तन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभिः ॥
 दक्षिणाक्षोपवर्तन्तां यथाहं सर्वसन्निभः ॥ ७५ ॥ गाश्च सूर्यो रत्नान्सोमो वासुः प्राणाश्च प्राणिषु ॥ तर्पयन्त प्रवर्तन्तां शिवैः सौम्यैश्च कर्मभिः
 ॥ ७६ ॥ यथावदानुश्रव्येण मेहन्द्रसलिलोद्भवा ॥ त्रैलोक्यमातरः सर्वाः सागर यान्तु निम्नगाः ॥ ७७ ॥ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां मीश्व शान्तिं व्रजत देवता ॥
 स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि ब्रह्मलोक सनातनम् ॥ ७८ ॥ स्वर्गहै सर्वलोके वा सन्नामे वा विरोपतः ॥ विश्रम्भो हि न मन्तव्यो नित्यं क्षुद्रा हि
 दानवा ॥ ७९ ॥ छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैर्षा सस्थितिर्धुवा ॥ सोम्यानामृजुमाधानां भवतां चार्जवे मतिः ॥ ८० ॥ अहं तु दुष्टमाधानां युष्मासु सुदुरा
 त्मनाम् ॥ असत्यम्वर्तमानानां मोह दास्यामि देवता ॥ ८१ ॥ यदा च सुदुराधर्षं दानधैर्यो भय भवेत् ॥ तदा ससुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम्
 ॥ ८२ ॥ वैश्यायायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरगणान्विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ जगाम ऋक्षणा सार्धं ब्रह्मलोकं महायशः ॥ ८३ ॥ एतदाश्चर्यमभवत्सन्नामे
 तारकामयोऽानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिश्चरो हरिकथोत्तराध्याये विष्णोर्देववचो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ ऋक्षणा देवदेवेन सार्धं सलिलयोनिना ॥ ऋक्षलोकागतो ऋक्षनैकुण्ठ किं चकार ह ॥ १ ॥
 किमर्थं चादिदेवेन नीतं कमलयोनिना ॥ विष्णुर्देववचो धृते देवैश्च कृतसत्क्रियः ॥ २ ॥ ऋक्षलोके च किं स्थानं क वा योगमुपास्त स ॥ क वा
 दधार नियमस विभुर्भूतभावनः ॥ ३ ॥ कथं तस्याऽऽसतस्तत्र विषजगदिव मध्वः ॥ त्रियमाप्नोति विपुलां सुरासुरनार्षिताम् ॥ ४ ॥
 व्यापं प्लोने ब्रह्मलोकस्य वर्णनम् । तथापि यजनं विष्णोर्गुणमिति कृतमर्थं ॥ १ ॥ ऋक्षणा सलिलं सलिलाभय कमलं योनि उत्पत्तिस्थान यस्य तेन ॥ १ ॥ नीतो वस
 लोकमिष्यनुकल्पने ॥ २ ॥ तपस्त उपास्ते ॥ ३ ॥ आसत आदहनस्य पूजायिति शेषः । “अस गतिवीर्यादानेषु” इत्यस्य रूपम् आसत इति ॥ ४ ॥

धर्मान्ते आपाह्याम् अम्बुदधुवे मेधानां नाशो सति कार्त्तिक्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्तयः प्रवृत्तीः कर्माणीति यावत् ॥ ७ ॥ ये मर्त्तकशात् तत् विष्णोश्चरित्रम् ॥ ८ ॥
 एष इति ॥ यथा तन्तुभिः पटः कल्पितः एवं लोकैः हरेः शरीरं कल्प्यते । यथा च पटः केवलं पृथ्वीमयः एवं लोकाः विष्णुमयाः एवं देवेष्वपि योज्यम् ॥ ९ ॥ तस्येति ॥
 लोकानां परम् अत एव तेषः परं च आत्मानं वेद ॥ १० ॥ देवानाम् इन्द्रियाणाम् अन्धकार आवरणं यस्मिन् विषये वेदानामिति पाठे वा इन्द्रियाणां गिरां चाविषयस्येत्यर्थः
 कथं स्वपिति धर्मान्ते बुध्यते चाम्बुदधुवे ॥ कथं च ब्रह्मलोकस्यो धुरं वहति लौकिकीम् ॥ ५ ॥ चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं भगवतो दिवि ॥
 विस्तरेण यथातत्त्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥ वैश्वम्पायन उवाच ॥ शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ॥ ब्रह्मलोकं यथारूढो ब्रह्मणा सह
 सोदते ॥ ७ ॥ कामं तस्य गतिः सूरमा देवैरपि दुरासदा ॥ यत्तु वक्ष्याम्यहं राजस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ८ ॥ एष लोकमयो देवो लोकाश्चैतन्म
 यास्त्रयः ॥ एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥ ९ ॥ तस्य पारं न पश्यन्ति बहवः पारचिन्तकाः ॥ एष पारंपरं चैव लोकानां वेद माधवः ॥ १० ॥
 अस्य देवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य देवतैः ॥ शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोकं पुरातनम् ॥ ११ ॥ स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ॥ ववन्दे
 तानृपीन्सर्वान्विष्णुरार्षेण कर्मणा ॥ १२ ॥ सोऽग्निं प्राक्स्रवने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ॥ अवन्दत महतेजाः कृत्वा पौर्वोल्लिखीं क्रियाम् ॥ १३ ॥
 स ददर्श मखेष्वाज्यैरित्यमानं महर्षिभिः ॥ भागं यज्ञियमश्रानं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवर्चसाम् ॥
 परिचक्राम सोऽचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १५ ॥ स ददर्शोच्छ्रितान्यृषांश्चापलाग्रविभूषितान् ॥ मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणाः ॥
 १६ ॥ आज्यधूमं समाग्राय शृण्वन्वेदान्दिजैरितान् ॥ यज्ञैरित्यं तस्मात्मानं पश्यंस्तत्र चचार ह ॥ १७ ॥ ऊडुस्तमृषयो देवाः सदस्यः
 सदसि स्थिताः ॥ अर्चोद्यतभुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः ॥ १८ ॥ देवेषु वर्त्तते यद्वै तद्वि सर्वं जनार्हनात् ॥ यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्धि
 मधुसूदनात् ॥ १९ ॥ अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ॥ तं सोममग्निं लोकं च वेद विष्णुं सनातनम् ॥ २० ॥ क्षीराद्यथा दधि भवे
 दध्नः सर्पिर्भवेद्यथा ॥ मथ्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्हनात् ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ आर्षेण मन्त्रप्रतिपाद्येन ॥ १२ ॥ प्राक्स्रवने प्रातःस्रवने ॥ १३ ॥ १४ ॥ ऋषीणाम् ऋषीन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्यन्तम् इज्यमानम् आत्मानं विग्रहान्तरं दधानम्
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत् सामर्थ्यादिकं विदीति तं मथ्यशमपि परोक्षत्वेन जानन्तः कथयन्ति ॥ १९ ॥ विदुषः सकाशात् वेद भवानिति शेषः ॥ २० ॥ भूतेषु देहेन्द्रियादिषु
 मथ्यमानेषु ध्यानचलेन प्रविलाप्यमानेषु सत्सु अन्तर्दृष्ट्या जनार्दनादेवायं लोको भवतीति गम्यते । ईक्षामात्रनिर्वृतत्वाद्योक्तस्य अत्र क्रमेण अव्याकृत ईक्षणे जगतां क्रमात्

क्षीरदधिसर्पसि ध्यान्ता ॥ २१ ॥ इन्द्रियमूर्ते चेतनाध्यामै परमात्मा स्वयमेव गोचरोऽपि विधीयते अज्ञातो ज्ञाप्यते तथा देवादिभिर्नुग्रहादिकर्तृभिर्विष्णुरि
 त्पर्यं । विषममन्त्रन ॥ नियम्युत्पत्त विष्णोरेवेति भाव । अभिधीयते विदित इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २२ ॥ यथेति ॥ जीवानां भूतेन्द्रियसम्बन्धो भुवि भूतेभ्यो यथा
 ह एव देवानां प्राणो बलम् ईश्वर ऐश्वर्यं तदुपयेन समन्धो विष्णुतो भक्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आत्मबान् स्वतन्त्रः सैर्मन्य इवोच्यते इति यथा वाचो मापुर्न वाचैव
 वर्णनीयम् एवं विष्णो स्वरूप विष्णुनैवाधर्षनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मत ज्ञात ॥ २६ ॥ तस्पीति ॥ अन्तरात्मनि अन्यत्र व्यापृते कृतोऽपि यज्ञो निष्फल इति
 यथेन्द्रियेऽथ भूतैश्च परमात्माऽभिधीयते ॥ तथा देवैश्च वदेऽथ लोकैश्च विहितो हरिः ॥ २२ ॥ यथा भूतेन्द्रियावातिर्विहिता भुवि देहिनाम् ॥
 तथा प्राणेश्वरावातिर्देवानां दिवि वैष्णवी ॥ २३ ॥ सत्रिणां सत्रफलद पवित्र परमात्मवान् ॥ लोकतन्त्रधरो ह्येव मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते ॥ २४ ॥
 ऋषय ऊचुः ॥ स्वागत ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महाद्युते ॥ इदं यक्षियमातिरम्य मन्त्रात् प्रतिगृह्यताम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्र पाद्यस्य
 पावनः ॥ अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः संहृष्ट सन्तत मतः ॥ २६ ॥ त्वयि योद्धु गते विष्णो न प्रावर्तन्त न क्रिया ॥ अवैष्णवस्य यज्ञस्य न हि कर्म
 विधीयते ॥ २७ ॥ सवक्षिणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूतिः फल भवेत् ॥ अद्याऽऽत्मानमिहास्माभिरित्यमानं निरीक्ष्यसे ॥ २८ ॥ एवमस्त्विति तान्सर्वा
 न्भगवान्प्रत्यपूजयत् ॥ सुहृदे ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भारते त्विलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि लोकवर्णन नाम
 एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऋषिभि र्भुजितस्तैस्तु विवेश हरिश्चरः ॥ पौराण ब्रह्मसदनं दिव्य नारायणा
 श्रमम् ॥ १ ॥ स तद्विवेश दृष्ट्यात्मा तानामन्त्र्य सद्गोतान् ॥ प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये ॥ २ ॥ स्वेन नाम्ना परिज्ञात स त नारा
 यणाश्रमम् ॥ प्रविशन्नेव भगवानाधुधानि व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ स तन्नाम्बुपतिप्रसूत ददर्शालयमात्मनः ॥ स्वधिष्ठित देवगणे शाश्वतैश्च
 मदर्थिभिः ॥ ४ ॥ सर्वर्तकान्मुदोपेत नक्षत्रस्थानसङ्कुलम् ॥ तिमिरोचपरिक्षिप्तमप्रघृष्य सुरासुरे ॥ ५ ॥
 भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मैव लोक रत्नस्य समाविष्ट इत्यर्थः । समाहित इव पितामहो मुमुद इत्यर्थः । ब्रह्मलोकसहित पितामहो ब्रह्मलोकपितामहः ।
 अथ पञ्चांगेऽध्याये विष्णोः स्वापसोचने ॥ उपासनाय वर्ण्यन्ते मध्ये च परिवर्तनम् ॥ १ ॥ ऋषिभि र्पौराणं पुराणेषु विदित ब्रह्मलोके एव वैकुण्ठकैलासयो
 रन्तर्भावं इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्बुपतिप्रसूत समुद्रतुल्यम् ॥ ४ ॥ सर्वर्तकान्भवादिमानिभिर्देवैर्ब्रह्मणेऽपि ॥ ५ ॥

रौघेन पारिक्षिप्त व्याघ्रं सर्वं तत्र सुपुत्राविव सूक्ष्मरूपेण विद्यमानमपि अविवक्षाया आहतम् अत एव सुरासुरैरप्रपृष्यम् अगम्यम् । यथा वटबीजोदरे कृत्स्नो वटोऽस्ति
 अथ च तत्र न दृश्यते एवं तत्र हरिमन्दिरे कृत्स्नं ब्रह्माण्डं सदपि न दृश्यते ॥ ५ ॥ तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह—न तत्रेति ॥ अनात्मज्योतिषा तत्र प्रकाशतेऽपि तु
 आत्मज्योतिरैवेत्यर्थः । यथा हि निद्रावस्थायां सर्वं सूक्ष्मरूपेण सदपि न भाति कदाचित्तु स्वप्ने आत्मज्योतिषा भात्यपि अत एव स्वप्नावस्थामधिकृत्योक्तम् आत्मनैवायं
 ज्योतिपास्ते प्रलयान्ते विपर्येति । एवम् अधिदैवमपि ज्ञेयमिति भावः ॥ ६ ॥ पूर्वं सहस्रशीर्षां भूत्वा तद्विश्वरूपत्वलक्षणं सहस्रशिरसत्वं त्यक्त्वाऽपि जटाभारस्था
 नीयं लोककर्मवासनाजालम् उद्बहन् शयनं कृतवान् । अत एतदनुसारिष्वस्थासु सुपुत्रावपि कार्यलिङ्गेन वासनाजालेन निस्तापे एकाग्रचित्तोऽस्ति ब्रतेन
 कर्त्री ॥ ८ ॥ शिष्ये शयनं कृतवान् शयने समाधौ क्षीरसमुद्रो निर्विकल्पः सम्भोदः सविकल्पः तदुभयरूपतया निस्तापे एकाग्रचित्तोऽस्ति ब्रतेन निर्विकल्पसमाध्यर्थमुक्तेन ब्रतेन
 संयमेन ॥ ९ ॥ जगतो भवायेति । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इत्येकैकस्य योगाङ्गस्य निर्वैरत्वादिकं फलं परत्र स्मर्यते । पूर्णस्य तु योगस्य जगतो भवार्थत्वमुप
 न तत्र विषयो वायोर्नेन्दोर्न च विवस्वतः ॥ वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसाऽऽवृतः ॥ ६ ॥ स तत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्बहन् ॥ सहस्र
 शीर्षो भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे ॥ ७ ॥ लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी ॥ उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ॥ ८ ॥
 स शिष्ये शयने दिव्ये समुद्राग्भोदशीतले ॥ हरिरैकाग्रचित्तोऽस्ति ब्रतेन ब्रतिनां वरः ॥ ९ ॥ तं शयनं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् ॥ उपासांच
 क्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिणास्तथा ॥ १० ॥ तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिमध्यात्समुत्थितम् ॥ आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यवर्चसम् ॥ सहस्रपत्रं
 वर्णाढ्यं सुकुमारं विभूषितम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मसूत्रोक्ततः स्वप्नमेव महासुनिः ॥ आवर्त्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् ॥ १२ ॥
 पञ्चमिति भावः । देवा कृपयथाध्यात्मम् इन्द्रियाणि प्राणाश्च उपासांचक्रिरे केवलं समपि स्थिताः न तु स्वकार्य भोगं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ सातुर्नोभिवेशादुद्भूतं नालं
 तत्पुण्येण संयुज्यते पुष्पं च रेतःसंसर्गाद्गर्भो भवति स च गर्भो मातृभुक्तास्तेन नालद्वारा पुष्टो भवति । ततः पक्वफलन्यायेन वृन्ताद्गर्भश्च्युतो भवति एवं विष्णोः सकाशाद्
 द्रुतो ब्रह्मा वैष्णव्या मायया पुष्टः सन् विष्णुतः च्युतो भूत्वाऽऽत्मानं ततोऽयं मन्यत इति । तदेतत्कारणकेण वर्णयति । तस्येति । नाभिमध्यात् समुत्थितनालद्वारेणाविर्भूतम्
 आद्यन्तस्य आयन्तवतः ब्रह्मणो वेधसः आसनम् आश्रयः पद्मं पद्मकोशाकारं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः इदानीन्तनस्य सूत्रं प्राग्भवीयो वासनातन्तुः स एव उद्यतकर
 स्थानीयो यस्य सः स्वप्नमेव स्वार्थ्यदप्रच्युत एव सन् लोकानां कालकृतं पर्ययम् ऊर्ध्वाधरीभावम् आवर्त्तयति अयस्कान्तन्यायेन सत्तामात्रादकुर्वत एव सकाशात् लोक
 स्वाभाव्यादेव सृष्ट्यादयो जायन्त इति भावः ॥ १२ ॥

नरय धमजं नर यथा नारायणाद्र्द्रव्याऽप्यनुभवित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेध्या यथाहोः धास्यणा अपि कर्मभेदात् ब्रह्मणा चतुर्धा ब्रह्मशक्तिद्वयद्वार
 पेण विभाग दानिता रत्नां गतिं परमप्राप्यम् इत्थं कृतान्तेन वेदेन तर्कं यन्कर्म तेन स सर्वोऽपि वर्ण स्वर्गमेनिष्ठो मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ न तमिति ॥
 निष्कर्मोर्निग्रामयम् अविपागपल्यमपि न्यष कुण्य किमुन शुद्धमिति भावः । योग प्रविष्ट स्वरूपे एव समाहितम् ॥ १५ ॥ कश्चिदेवो काले वा सुप्त त्यक्तभ्यवहारम् । आसीनम्
 उदानन्दनहारं वा न विदुः । मृगिर्वाणिषात् योगस्य विषयस्य चाभावादिति भावः ॥ १६ ॥ केचिद्विचारयन्तीत्याह-जागर्तीति ॥ अत्र देहे को जागर्ति इन्द्रियैर्विषयानु
 पलभते स भूतयोगादातो मन्दगानिद्रुत्पद्येततो नाग्य इति लोकायतमायारूप्याह । क शक्ते इति । सुमावपि भूतयोगस्य सत्त्वादप्यपोषणपानेनूतिर्योज्य आत्मेत्यर्थः ।
 सुनारगुणानकणत्वेन विषयाननुभवात् । मन एव तत्वात्माऽस्त्वित्यागाद्व्याह । कश्च शक्तश्च नेह्यत इति । विनाऽपि करणानुग्रह स्वमे मनसो विषयावभासकत्वं इदं तव
 वायौष्यत् इत्युत्पन्न अतस्ततोऽप्यन्य आत्मेत्यर्थः । गच्छ म नेह्यते स्वराक्ष्यं कार्यं न करोतीत्येतन्न युज्यत इति पदार्थः । मनस करणान्तरवत् स्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यो
 चित्रतात्तस्य वदनाग्नि श्यामपवनेगिताः ॥ प्रजानां पङ्क्तयो बुद्धेर्निष्पत्त्युत्पत्तिश्च ॥ १७ ॥ ते सृष्टा प्राणिनो मेध्या विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 चतुर्धा रत्नां गतिं जगमु धृतान्तोक्तेन कर्मणा ॥ १८ ॥ न त वेद स्वय ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽयया ॥ विष्णोर्निग्रामय योग प्रविष्टं तमसावृतम्
 ॥ १९ ॥ ते तु नक्षपय सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ न विदुस्त कचित्सुप्त कचिवासीनमासने ॥ २० ॥ जागर्ति कोऽत्र क रते कश्च शक्तश्च नेह्यते ॥
 को भोगवान्को धृतिमान्कृष्णात्कृष्णतरश्च क ॥ २१ ॥

श्यामस्याभारात् तन्मियाभिका बुद्धिरेव आत्मा स्त्वित्यागाद्व्याह । को भोगवानिति । बुद्धेः नित्यपरिणामत्वेन कालान्तराभावात् भोज्ये इव
 कृष्णमधौप म नर यौनेऽत्राभ म त्प्रेनर्ना रमयामीति बुद्धिभेदेऽपि आत्मेक्यमत्यभिज्ञानात्ततोऽप्यो भोक्तेत्यर्थः । अस्तु तर्हि सुखीत्यनुभवादहकार एवाऽऽत्मेति पक्षमहं गौर
 इत्यनुभवादहस्याप्यात्मता ऽनेनेहकारस्यापि मृगस्यावद्वर्गनाचात्रदस्यं शून्यमेवात्माऽस्त्वित्यागाद्व्याह । को धृतिमानिति । मृगनावात्माभावे सुखमहमस्याप्यस न किञ्चिद्वेदेषि
 भिति सुषुप्ति कालीनमुवाज्ञानयोरननुभूतयो परामगायोगात् तनुभवश्च न मदात्मा प्रकाशास्तित्वमन्तेरेण समर्थीति अस्ति शून्यसाक्षी आत्मा सद्रूप इति भावः । अस्तु तस्यैव
 मान्नी पुण्यान्तस्य पुण्यान्तरेऽहं सुखीत्यादिष्ववधारणाभावात्ततिगरीर भिन्नः त्रेधाकर्मविपाकारयैरपरामृशतुरुपविशेषाधीश्वराव विलक्षणो घन्चयोदादिभागीत्यागाद्व्याह । कृष्णा
 ट्ठ्यन्तश्च क इति । गच्छादिदीनन्तात्पर्यमे प्रथानम् अतिमृक्षं व्यवहारत एव । यस्मिन्तु विगुणाऽप्यन्तेन सङ्गतान्त्मादसहव गुरुय एव सुखमः । न हि ततोऽपि सुखमहंश्चर
 इति पानत्रज अन्त्यायुषास्पृच्छन्ति । धृतिश्च “नान्योजोऽमेव द्रव्य” इति इन्द्रमन्तर नियेचतीति न मानिणोऽप्य-कश्चिवात्माऽस्तीत्यर्थः । बन्धभोसादिष्ववस्था नु तर्कयते भोक्तेक्येऽपि

उपाधिभेदात् शब्दग्रहव्यवस्थावद्भवति । कुशादिस्तबन्धस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्मभेदोऽनात्मनोऽनीश्वरत्वं चास्तीति सर्वमनयम् । कृष्णात् कुरादित्यर्थः । क्रमेणैवात्र शब्दग्रहव्यवस्थावद्भवति । कुशादिस्तबन्धस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्मभेदोऽनात्मनोऽनीश्वरत्वं चास्तीति सर्वमनयम् । कृष्णात् कुरादित्यर्थः । क्रमेणैवात्र शब्दग्रहव्यवस्थावद्भवति ।

विमृशन्ति स्म तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः ॥ न चैनं शंकरस्त्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोऽपि वा ॥ १८ ॥ गाथाभिस्तत्प्रदिष्टाभिर्ये तस्य चरितं विदुः ॥ पुराणास्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥ १९ ॥ श्रूयते चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ॥ महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ॥ २० ॥ यच्चास्य देवदेवस्य चरितं स्वप्नभावजम् ॥ तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता वैदिक्यो लौकिकाश्च याः ॥ २१ ॥ भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभावनः ॥ दानवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥ २२ ॥ यत्रैनं वीक्षितुं देवा न शक्नुः सुप्तमव्ययम् ॥ ततः स्वपिति घर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये ॥ २३ ॥ स हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एष पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्मिन्सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रभूताः क्रतुक्रियाः ॥ शरत्प्रवृत्तयश्चोऽयं जागर्ति मधुसूदनः ॥ २५ ॥ तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्युदेश्वरः ॥ वैष्णवं कर्म कुर्वाणः सुप्ते विष्णौ पुरंदरः ॥ २६ ॥ या ह्येषा गह्वरा माया निद्रेति जगति स्थिता ॥ साऽऽकस्माद्वैपिणी घोरा कालरात्रिर्महीक्षिताम् ॥ २७ ॥ तस्यास्तत्तुस्तमोद्वारा निशां दिवसनाशिनी ॥ जीवितार्द्धहरा घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥ २८ ॥ नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो सुहृसुहृदः ॥ शक्तः प्रसहितुं वेगं मन्त्रिव महार्णवे ॥ २९ ॥ अन्नजा भुवि मर्त्यानां असजा वा कथंचन ॥ सैषा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लौकिकी ॥ ३० ॥ स्वप्नान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम् ॥ मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम् ॥ ३१ ॥ देवेष्वपि द्यौरैर्नान्यो नारायणादृते ॥

सखी सर्वहस्त्यैषा माया विष्णुशरीरजा ॥ ३२ ॥
॥ २५ ॥ अत एव वार्षिकं वर्षतौ भयम् इदं चक्रं यज्ञवर्जनरूपो जलधर्मः भाद्रपदीमारभ्य शरदि षष्ठ्यज्ञादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् ॥ २६ ॥ विष्णोः प्रचोपे यज्ञो निमित्तमि
त्युक्तम् । निद्रायां निमित्तमाह—या हीति ॥ गह्वर तपोमयी अकस्मात् निर्निमित्तम् । महीशितां राज्ञाम् अन्योन्यं युध्यतां यदा विनाशस्तदा विष्णुः स्मरति हि पादिदो
पोदयादित्यर्थः ॥ २७ ॥ इयमेव तामसी निशारूपेण निद्रारूपेण च सर्वान्मोहयतीत्याह—तस्या इत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वहरस्य कालस्यैषा सखी ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ "यमिति ॥ हित भुङ्क्ष्यान्नादेः सम्पक् शरु भयपरिहारश्चेत्यादि तवर्थाय सेवनीयाय इय छण्णवर्त्मना सुहसमार्गेण परमेश्वरेण प्रियते । मन्निद्रया मधुवरस्यो
लोहः मर्माग्नि विभम्पयामित्याग्राययनेत्यर्थोऽयः पत्या पतिव्रतेन सुखार्थिना सेवनीया ॥ ३४ ॥ एष महानिद्रामसङ्कादावर्षिकं दैनर्दिनीं च ईशस्य जीवस्य निद्रां प्रपञ्च्य तामेव
महानिद्रामनुन-रने-स तपस्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भूष्योमेति । भूष्याणषिडात्रीणां देवतानाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जलम् अस्वण्डा

सेषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना॥लोकानलपेन कालेन असते लोकमोहिनी ॥ ३३ ॥ एवमेवा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ॥ प्रियते
सेवनीया हि पत्येव च पतिव्रता ॥ ३४ ॥ स तथा निद्रया च्छन्नस्तिस्मिन्नारायणाश्रमे ॥ स्वपिति स्म तदा विष्णुमोहयज्जगदव्ययम् ॥ ३५ ॥
तस्य वर्षमहन्नाणि शयानस्य महात्मन ॥ जग्मु कृतयुग चैव वेता चैव युगोत्तमम् ॥ ३६ ॥ स तु द्वापरपर्यन्ते ज्ञात्वा लोकान्मुदु-स्वितान् ॥
प्राव्रुथत महातेजा स्तूयमानो महापिभिः ॥ ३७ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ जर्हीहि निद्रां सहजां मुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ इमे ते ब्रह्मणा सार्द्धं देवा दश
नकाह्निग ॥ ३८ ॥ इमे त्वां ब्रह्मविद्वांसो ब्रह्मसंस्तववादिन ॥ वर्द्धयन्ति हृषीकेश ऋषय सशितव्रता ॥ ३९ ॥ एतेषामात्मभूतानां भूताना
मात्मभावान् ॥ शृणु विष्णो शुभा वाचो भूष्योमाग्नयनिलाग्भसाम् ॥ ४० ॥ इमे त्वां सप्त मुनय सहिता मुनिमण्डले ॥ स्तुवन्ति देव दिव्याभि
र्मेधाभिर्गोभिरज्रमा ॥ ४१ ॥ उत्तिष्ठ रतपत्रास पद्मनाभ महायुते ॥ कारण किञ्चिदुत्पन्नं देवानां कार्यगोखात् ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
म सन्निप्य जल मवं तिमिरोच विदारयन् ॥ उदतिष्ठदृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४३ ॥ स ददर्श सुरान्मवांसमेतान्सपितामहान् ॥
विव्रतत प्रभुभिताज्जगदर्थ समागतान् ॥ ४४ ॥ तानुवाच हरिर्देवो निद्राविश्रान्तलोचन ॥ तत्त्वदृष्टार्थया वाचा धर्महेत्वर्थयुक्तया ॥ ४५ ॥ श्री
भगवानुवाच॥कृतो वो विप्रहो देवाः कृतो वो भयमागतम् ॥ कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि न वर्तते॥४६॥ किं खल्वकुशल लोके वर्तते
दानवोत्थितम् ॥ नृणामायामजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्मविर्वा मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ॥ शिवाय भवतामर्थे स्थिन- किं
करवाणि च ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्भारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि विष्णोर्यागशयनोत्थान नाम पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥ ॥ ४९ ॥

कन्द मन्निप्य उपाध्यायिरेन अल्पीरुत्य तिमिरोच शरीरभासा विगतयन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कस्य देवस्य केन अर्थेन कार्यं प्रयोजनं किं वा सामर्थ्यम् ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति हरिवंशे श्रीकृष्णो पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥ ॥ ४९ ॥

एकाधिकेऽथ पञ्चाशोऽध्याये विष्णोर्निरूप्यते ॥ भूभारहरणार्थं ब्रह्ममार्थं नमद्वुतम् ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा ॥ १ ॥ कर्णो नौकापारिवर्तकरो महान् दण्डः तस्य धारः कर्णधारस्तद्व
 दिति लुतोपमा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ षष्ठं भागं षड्भागम् ॥ ५ ॥ सुकैर्यथोचितैः करग्रहैः विशेषेण प्रयुक्तार्थाः बहुकरग्रहो हि राजा प्रजा उद्वासयन्न कोशवृद्धिकरो भवति
 एते तु न तथासन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अञ्जसा साकन्त्येन ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीयाः अनुद्वेजकाः सन्तः षड्युणाव् नीतिशस्त्रोक्तान् सन्धिग्रहयनानानैर्द्वीभावसमाश्रयाख्यान्
 वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ १ ॥ नास्ति किञ्चिद्रयं विष्णो
 मुराणाममुरान्तक ॥ येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे ॥ २ ॥ शक्ने जयति देवेशे त्वयि चासुरमूदने ॥ धर्मे प्रयतमानानां मानवानां कुतो
 भयम् ॥ ३ ॥ सत्ये धर्मे च निरतान्मानवान्विगतज्वरान् ॥ नाकाले धर्मिणो मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितुम् ॥ ४ ॥ मानवानां च पतयः पार्थि
 वाश्च परस्परम् ॥ षड्भागमुपभुञ्जाना न भयं कुर्वते मिथः ॥ ५ ॥ ते प्रजानां शुभकराः करैरवगर्हिताः ॥ सुकरैर्विप्रयुक्तार्थाः कोशमापूर
 यन्त्युत ॥ ६ ॥ स्फीताञ्जनपदान्सर्वोन्पालयन्तः क्षमापराः ॥ अतीक्ष्णदण्डाश्चतुरो वर्णाञ्जुगुरञ्जसा ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीया सूतानां सचिवेः
 साधु पूजिताः ॥ चतुरङ्गवलैर्युक्ताः षड्युणानुपभुञ्जते ॥ ८ ॥ धनुर्वेदपराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः ॥ यजन्ते च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ९ ॥
 वेदानधीत्य वीक्षामिर्महर्षीन्ब्रह्मचर्यया ॥ श्राद्धैश्च मेधैः शतशस्तर्पयन्ति पितामहान् ॥ १० ॥ नैपामत्रिदितं किञ्चिद्विविधं भुवि दृश्यते ॥
 वैदिकं लौकिकं चैव धर्मशस्त्रोक्तमेव च ॥ ११ ॥ ते परावरदृष्टार्था महर्षिसमतेजसः ॥ भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥ १२ ॥ तेषामेव
 प्रभावेण शिवं वर्धति वासवः ॥ यथार्थं च ववुर्वाता विरजस्का दिशो दश ॥ १३ ॥ निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे ग्रहाः ॥ चन्द्रमाश्च
 सनक्षत्राः सौम्यं चरति योगतः ॥ १४ ॥ अनुलोमकरः सूर्यस्त्वयने द्वे चचार ह ॥ हव्यैश्च विविधैस्तृप्तः शुभगन्धो हुताशनः ॥ १५ ॥ एवं सम्य
 कप्रवृत्तेषु विवृद्धेषु मखादिषु ॥ तर्पयत्सु महौ कृत्स्नां नृणां कालभयं कुतः ॥ १६ ॥ तेषां ज्वलितकीर्तौ नामन्योऽन्यवशशर्तनाम् ॥ राज्ञां बलैर्वल
 वर्ता पीडयते वसुधातलम् ॥ १७ ॥ सेवं भारपरिश्रान्ता पीडयमाना नराधिपैः ॥ पृथिवी समनुप्राप्ता नौरिवासन्नविपुत्रा ॥ १८ ॥
 उपभुञ्जते सेवन्ते ॥ ९ ॥ वेदानर्थीत्य महर्षीन्दीक्षाभिर्निर्णयग्रहणैः चर्यथा यज्ञक्रियया च ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं सर्वदेवतामयं तर्पयन्ति ॥ १० ॥ एषां नृपाणाम् ॥ ११ ॥
 परे अग्रे च ब्रह्मणि दृष्टार्थी जातप्रत्ययाः कृतयुगं पापलेशेनाप्यनविदं कृत्स्नधर्मम् ॥ १२ ॥ यथार्थं यावत्प्रयोजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तर्पयत्सु वृष्ट्यादिनेति
 शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नराधिपैः हर्षैः स्वशरैः युगान्तो बहिरतस्तथैः पीड्यमानेत्यन्यथः । आसन्नविपुत्रा उपस्थितविनाशा ॥ १८ ॥

शैलोचलितपन्था यया समुद्रे लोहमयैलङ्कलैर्निरुद्धा सती यद्वातापि यायुना न चाल्यते वदत्युपिषी पर्वतैर्जलमण्ये घृताप्रस्ति इवानीं शैलरूपाणि बन्धनानि
 परयास्तथाविधाभूत् । अत एव जलस्य उत्तीढा उपगमनेन या पाढा तथा आकुला । स्वयम् आर्द्रताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ निर्विवरा निरुच्छासा ॥ २२ ॥ सेय
 भूमिनिगमये कालम् अग्रतः कृत्वा निभेष्टा सती मयालय प्राप्तेत्यन्वयः । यत्र आपयोऽपि प्रजानां नास्ति कुतो मृत्युस्त काळ निमिचीकृत्य तत्कृष बहुभारत्वं प्राप्य
 युगान्तसदृशे रूपे शैलोच्चलितवन्धना ॥ जलोत्पीडाकुला स्वेदं धारयन्ती मुहुर्मुहुः ॥ १९ ॥ क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ॥ नृणां
 च रात्रिर्विस्तीर्णे ग्राम्यतीति वसुन्धरा ॥ २० ॥ पुरे पुरे नरपति कोटिसख्यैर्धलेषुत ॥ राधे राधे च बहवो ग्रामा शतसहस्रश ॥ २१ ॥ भूमि
 पानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बले ॥ ग्रामायुताद्यै रादैश्च भूमिर्निर्विवरा कृता ॥ २२ ॥ सेय निरामय कृत्वा निभेष्टा कालमग्रतः ॥ प्राप्ता
 ममालय विष्णो भर्वाश्चास्या पर गति ॥ २३ ॥ कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेषा व्यर्था गता ॥ यथा न सीदेत्तत्कार्यं जगत्येषा हि शाम्भती ॥ २४ ॥
 अस्या हि पीडने दोषो महान्त्यान्मधुसूदन ॥ क्रियालोपश्च लोकानां पीडित च जगद्भवेत् ॥ २५ ॥ ग्राम्यते व्यक्तमेवैयं पार्थिवोचप्रपीडिता ॥
 सहजो या क्षमा त्यक्त्वा चलन्वमचला गता ॥ २६ ॥ तदस्या शुतवन्त स्म तच्चापि भवता शुतम् ॥ भारवतरणार्थं हि मन्त्रयाम सह
 त्वया ॥ २७ ॥ सत्पथे हि स्थिता सर्वे राजानो राट्रवर्द्धना ॥ नरणां च त्रयो वर्णो ब्राह्मणाननुयायिनः ॥ २८ ॥ सर्वं सत्यपरं वाक्य वर्णो धर्म
 परास्तथा ॥ सर्वे वेदपरा विभ्रा सर्वे विप्रपरा नरा ॥ २९ ॥ एव जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ॥ यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्र प्रव
 र्त्यताम् ॥ ३० ॥ सतां गतिरिय नान्या धर्मश्चास्या सुसाधनम् ॥ राज्ञां वैव वचः कार्यो घरण्या भारनिर्णये ॥ ३१ ॥ तदागच्छ महाभाग सह वै
 मन्त्रकारणात् ॥ ब्रजानो मेरुशिखर पुरस्कृत्य वसुधराम् ॥ ३२ ॥ एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ पृथिव्या सह विधात्मा विर
 राम महाद्युति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि भारवतरण एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 म्पायन उवाच ॥ दाढमित्येव सह तैर्दुर्दिनाभ्योदनिःस्वनः ॥ प्रतस्ये बुर्दिनाकार सदुर्दिन इवाचल ॥ १ ॥
 चहनासमया धाम्नाहसदृशी सतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ न सीदित लोप्यद्बहुभारेण न विशीर्येत । जगती जगदाधारमृता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ भारनिर्णये भारत्य परिरुणे निमित्ते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति हरिवंशे दीकायोकेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ छ ॥ वर्ण्यतेऽयं द्विपञ्चाशो समाजे
 सुरममदि ॥ परण्या भारसिन्नाया विप्रसिद्धिः कण्ठगोदया ॥ १ ॥ भारं बुर्दिनोऽनुत्प्रादुर्दिनो भवस्तथाकारस्तदर्थः सदुर्दिनः गर्लन्येवसदिति । इतस्तम् उक्तम् ।

“कृत्स्नं सर्वान्कुक्षिषु ” इति मेदिनी । जयमण्डलसहितं विभक्त पाठान्तरे स्पष्टोक्तं ॥ १ ॥ २ ॥ रोमाञ्चाः रोम्यामुञ्छ्याः तैः कृत्वा उद्धृता राजयो रेपा इव तद्वान् स्तनद्वयमुत्पयन्तम् अश्वितं रश्मिद्वारा स्वतो वाऽपसर्पणं यस्य सः स्तनद्वयमुत्साञ्चितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पययोनिर्गतानुगोऽनुगामी यस्य तम् ॥ ५ ॥ रत्नपर्वतं मेरुम् । कामरूपिणीं यथा संकल्पितं तथा रूपधारिणीम् ॥ ६ ॥ वज्रसन्धानवोरणां रत्नसंचितबहिर्द्वाराम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्गमणचित्राब्जां स्वसंकल्पोत्थविविचित्रचनवतीम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

समुत्क्रामणिविद्योतं सचन्द्राभोदवर्चसम् ॥ सजयामण्डलं कृत्स्नं स विभ्रच्छ्रीधरो हरिः ॥ २ ॥ स चास्योरसि विस्तीर्णे रोमाञ्चोद्धतराजिमान् ॥ श्रीवत्सो राजते श्रीमांस्तनद्वयमुत्साञ्चितः ॥ ३ ॥ पीते वसानो वसने लोकानां गुरुरव्ययः ॥ हरिः सोऽभवदालङ्घ्यः ससंध्याभ्र इवाचलः ॥ ४ ॥ तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् ॥ अनुजमुः सुराः सर्वे तद्रत्नासक्तचक्षुषः ॥ ५ ॥ नातिदीर्घेण कालेन संप्राप्ता रत्नपर्वतम् ॥ ददृशुर्देवतास्तत्र तां सर्भां कामरूपिणीम् ॥ ६ ॥ मेरोः शिखरविन्यस्तां सयुक्तां सूर्यवर्चसा ॥ काञ्चनस्तम्भरचितां वज्रसंधानतोरणाम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्माणचित्राब्जां विमानशतमालिनीम् ॥ रत्नजालान्तरवर्तीं कामगां रत्नधूपिताम् ॥ ८ ॥ कृत्स्नरत्नसभाकीर्णां सर्वतुङ्गसुभोक्तव्याम् ॥ देवमायाधरां दिव्यां विहितां विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वामनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि ॥ यथानिर्देशं त्रिदशा विविशुस्ते सर्भां शुभाम् ॥ १० ॥ ते निषेदुर्यथोक्तेषु विमानेष्व्वासनेषु च ॥ भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥ ११ ॥ ततः प्रभञ्जनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ सा शब्दमिति सर्वत्र प्रचक्रामाथ तां सभाम् ॥ १२ ॥ निःशब्दस्तिमिते तस्मिन्समाजे त्रिदिवौकसाम् ॥ बभावे धरणी वाक्यं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥ धरण्डुवाच ॥ त्वया धार्या त्वहं देव त्वया वै धार्यते जगत् ॥ त्वं धारयसि भूतानि भुवनानि विभर्षि च ॥ १४ ॥ यत्त्वया धार्यते किञ्चित्तेजसा च बलेन च ॥ ततस्तव प्रसादेन मया यत्नञ्च धायत ॥ १५ ॥ त्वया दृतं धारयामि नाभूतं धारयाम्यहम् ॥ न हि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नानुधार्यते ॥ १६ ॥ त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ॥ मम भारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ १७ ॥ तवेव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ॥ ज्ञायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव शरणं गताम् ॥ १८ ॥ दानवैः पीडयमानाऽहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ॥ त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥ १९ ॥ तावन्मेऽस्ति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुब्धिनम् ॥ शरणं यामि मनसा शतशो ह्युपलक्षये ॥ २० ॥

॥ १० ॥ कुथासु । “कुयः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बहिषि ।” इति विश्वः ॥ ११ ॥ गा शब्दं कुरुतेति वदन्निति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेजसा दुष्टराजादिरूपेण ॥ १८ ॥ उपयास्ये उपयामि ॥ १९ ॥ ककुब्धिनं दुरन्धरम् उपलक्षये जानामि ॥ २० ॥

पुराणस्य पणस्य कायपणादिभ्यन्तरमवृत्ते प्रागित्यर्थः । सक्षिता सम्यक् दृष्टा । असुरौ मधुकैटभौ कृताविति पाठेऽपि ह्वावित्येवार्थः ॥ २३ ॥ तयोरुत्सन्निमाह—कणीति ॥
 मोतोऽथौ सम्तीति सोऽत मल मलुद्रौ सौ धराय । “विष्णुकर्णमलोद्भवौ” इत्यप्यत्र दृष्टम् । काष्ठकुण्डयसमौ अकेतनौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वायुः प्राणरूपी पर्यग्रात पस्पर्श
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नारायण पितामहो ययोस्तौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कर्णाणां सङ्ख्या यस्मिन् युद्धे सहस्रैः सङ्ख्या इति तव
 अदमत्वा पुराणस्य सक्षिता पद्मयोनिना ॥ माधरुन्धां कृतौ पूर्व मृन्मयौ द्वौ महासुरौ ॥ २१ ॥ कर्णस्रोतोद्भवौ तौ हि विष्णोरस्य महात्मन ॥
 महान्वे प्रस्वपतः काष्ठकुण्डयसमौ स्थितौ ॥ २२ ॥ तौ विवेश स्वय वायुर्ध्वज्जना साधु चोदितः ॥ विव प्रच्छादयन्तौ तु वधवाते महासुरौ ॥ २३ ॥
 वायुप्राणौ तु तौ गृह्य ब्रह्मा पर्यमृशच्छनेः ॥ एकं मृदुतर मेने कठिनं वेद चापरम् ॥ २४ ॥ नामनी तु तयोश्चक्रे स विषुः सलिलोद्भव ॥ मृदु
 स्वय मधुनाम कठिन केटभोऽभवत् ॥ २५ ॥ तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेतुर्धलवर्षितौ ॥ सर्वमकार्णव लोक योद्धुकामौ मुदुर्जयो ॥ २६ ॥
 तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ एकार्णवाभ्युनिचये तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमभ्यात्समुत्पिते ॥
 रोचयामास वसन्ति गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥ २८ ॥ तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ ॥ बह्वर्पणानप्सु शयानौ न चकम्पतु ॥ २९ ॥
 अप दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ॥ आजग्मतुस्तमुदरा यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ ॥
 ब्रह्मणा तादितो विष्णुः पद्मनालेन वै तवा ॥ उत्पत्ताय शयनात्पद्मनाभो महाश्रुतिः ॥ ३१ ॥ तपुद्ब्रममवद्धेर तयोस्तस्य च वै तदा ॥ एकार्णवि
 तदा लोके त्रैलोक्ये जलन्तां गते ॥ ३२ ॥ तदाऽमृच्छुल्ल मुद्ध वर्षसख्यासदस्रशः ॥ न च तावसुरौ युद्धे तदा ग्रममवापतुः ॥ ३३ ॥ अथातो
 दीर्घकालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ ॥ ऊचतु प्रीतमनसौ देव नारायण हरिम् ॥ ३४ ॥ प्रीतो स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्व मृत्युरावयो ॥ आवा
 जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता ॥ ३५ ॥ हतो च तव पुत्रत्व प्राप्नुयावः सुरोत्तम ॥ यो ह्यार्वा युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतो ॥ ३६ ॥
 स तु गृह्य मृधे दोभ्यां दैत्यौ तावभ्यपीडयत् ॥ जग्मतुर्निधन चापि तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ३७ ॥ तौ हतौ चाप्लुतो तोये वपुर्भ्यभिकर्ता गतौ ॥
 मेवो मुमुचतुर्दैत्यौ मय्यमानौ जलोभिभिः ॥ ३८ ॥ मेवसा तन्बल व्याप्त ताभ्यामन्तर्धेऽनघः ॥ नारायणश्च भगवानमृजत्स पुन प्रजा ॥ ३९ ॥
 पर्यमहृपासदनराः ॥ ३९ ॥ अप अनन्तरम् अत युद्धस्थोऽस्त्योर्नारायणस्य च भयाभावाद् युद्धाय निर्दिष्णाविति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विहितां सुतौ ब्रह्मणेति शेष
 ॥ ३६ ॥ म तु गच्छेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कुत्र प्रजा अमृजदित्यपेक्षायामाह—दैत्ययोरिति ॥ ४० ॥ विषाणेन दंष्ट्राग्रेण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गुरुः कारणं गवां रस्यानाम् ॥ ४४ ॥ एतत्सर्वमथा साहसम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समाप्य
 रणस्तम्भमिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वीरस्य रणे हतस्य पत्नी तस्याः त्रवं सवोहतभर्तृकाया रूपम् इति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ धारयितुं लोकम् आत्मानं वेति शेषः ५१ ॥ ५२ ॥
 दैत्ययोर्मेदसा च्छना मेदिनीति ततः स्मृता ॥ प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता ॥ ४० ॥ वाराहेण पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः ॥
 विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यात्समुद्धृता ॥ ४१ ॥ हताऽहं क्रमता भूयस्तदा युष्माकमग्रतः ॥ बलेः सकाशादैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४२ ॥
 साम्प्रतं खिद्यमानाऽहमेनमेव गदाधरम् ॥ अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ॥ ४३ ॥ अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्वां सूर्यो गुरुः स्मृतः ॥ नक्ष
 त्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ॥ ४४ ॥ यदहं धारयाम्येका जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥ ४५ ॥ जामद
 ग्न्येन रामेण भारवतरणेप्सया ॥ रोपाग्निः सप्तकृत्वोऽहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ॥ ४६ ॥ साऽस्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपशोणितैः ॥ भार्गवेण
 पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता ॥ ४७ ॥ मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः ॥ रजस्वलेव भुवतिः कश्यपं समुपस्थिता ॥ ४८ ॥ स
 मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्वि त्वमवाङ्मुखी ॥ वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि ॥ ४९ ॥ साऽहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् ॥ पतयो मे
 हता ब्रह्मन्भार्गवेण महात्मना ॥ ५० ॥ साऽहं विहीना विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः ॥ विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे ॥ ५१ ॥
 तन्मह्यं दीयतां भर्ता भगवत्स्वत्समो नृपः ॥ रक्षेत्सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम् ॥ ५२ ॥ स भुत्वा भगवान्वाक्यं बाढमित्यब्रवीत्प्रभुः ॥
 ततो मां मानवेन्द्राय मनवे स प्रदत्तवान् ॥ ५३ ॥ सा मनुप्रभवं दिव्यं प्राप्येश्वाङ्कुलं नृपम् ॥ विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता
 ॥ ५४ ॥ एवं दत्ताऽस्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते ॥ भुक्ता राजसहस्रैश्च महर्षिकुलसंमितैः ॥ ५५ ॥ बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमा
 श्रिताः ॥ ते च कालवशं प्राप्य मय्येव प्रलयं गताः ॥ ५६ ॥ मत्कृते विग्रहा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च ॥ क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम्
 ॥ ५७ ॥ एतद्ब्रह्मन्मृत्युतेन देवेन परिपाल्यते ॥ जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणं क्षये ॥ ५८ ॥ यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशैथिल्यकारणात् ॥
 एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ॥ ५९ ॥ यमहं भारसंतप्ता संप्राप्ता शरणार्थिनी ॥ भारो यद्यवरोप्तव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम् ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्विषञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ध्या ॥
 मनवे आद्धेवाय ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति हरिवंशो दीकायां द्विषञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये कृतमयावतारणम् ॥ देवोऽर्चैर्विष्णुनाऽऽप्रदित्वैयथागम्यत उच्यते ॥ १ ॥ ते भूता तदर्थकृत्य पृथिव्या प्रयोजनस्य साक्षक कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पापि पृथिवस्थि क्ये पृथिव्यां यद् यथा कृतं तन्मृगार्थं कीदृशेन इमं संभवं भूयैर्मय विजान्तेऽपि समन्व ॥ १४ ॥ कर्तुं पुत्रेण सह कथाभिः हेतुभूताभि कथाप्रस
 केराम्पायन उवाच ॥ ते श्रुत्वा पृथिवीवाक्यं सर्वं एव विवोक्तस ॥ तदर्थकृत्य सचिन्त्य पितामहमथाब्रुवन् ॥ १ ॥ भगवन्निहयतामस्या घरण्या
 भासतति ॥ शरीरकर्ता लोकानां त्व हि लोकस्य चेश्वर ॥ २ ॥ यत्कर्तव्य महेन्द्रेण यमेन वरुणेन च ॥ यद्वा काय घनेरोन स्वय नारायणेन वा
 ॥ ३ ॥ यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्करेणानिलेन वा ॥ आदित्यैर्वसुभिर्वाऽपि रुद्रैर्वा लोकभावनै ॥ ४ ॥ अश्विन्यां देवैर्वद्याभ्यां साध्वैर्वा त्रिदशा
 ल्यै ॥ बृहस्पतुराग्नेभ्यां वा कालेन कलिनापि वा ॥ ५ ॥ महेक्षरेण वा ब्रह्मन्विशालेन गुहेन वा ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वैश्चारेणैर्वा महोरगे ॥ ६ ॥
 पतंगै पक्षिभ्योऽपि सागैर्वा महोर्मिभि ॥ गङ्गासुखाभिर्दिव्याभिः सरिद्रिर्वा सुरेश्वर ॥ ७ ॥ क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमश प्रयुज्यताम् ॥ यदि
 ते पार्थिव कार्यं कार्यं पार्थिवविग्रहे ॥ ८ ॥ कथमशरावतरण कुर्मं सर्वे पितामह ॥ अन्तरिक्षगता ये च पृथिव्यां पार्थिवाश्च ये ॥ ९ ॥ सदस्यानां
 च विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च ॥ अयोनिजाश्चैव तत्र सृजामो जगतीतले ॥ १० ॥ सुराणामेककार्याणां श्रुत्वेतन्निश्चित मतम् ॥ देवे परिवृत
 ग्राह वाक्य लोकपितामह ॥ ११ ॥ रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चय ॥ सृजध्व स्वशरीरांस्तेजसाऽऽत्मसमान्भुवि ॥ १२ ॥ सर्वे एव
 सुरश्रेष्ठस्तेजोभिरकोहत् ॥ भावयन्तो भुव देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनत्रयम् ॥ १३ ॥ पार्थिवे भारते वशे पूर्वमेव विजानता ॥ पृथिव्यां सप्तममिम
 श्रुतां यन्मया कृतम् ॥ १४ ॥ समुद्रेऽहं पुरा पूर्वं वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ आसे साह्यं तद्वृजेन कश्यपेन महात्मना ॥ १५ ॥ कथाभि पूर्ववृत्ता
 मिलोक्तेष्वदानुगामिभिः ॥ इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रमवैरुणि ॥ १६ ॥ कुर्वतस्तु कथास्तास्ता समुद्रं सह गङ्गा ॥ समीपमाजगामाशु युक्तस्तौ
 यदमास्तौ ॥ १७ ॥ स वीचिविपमां कुर्वन्गतिं वेगतरङ्गिणाम् ॥ यादोगणविचित्रेण सच्छत्रस्तोयवाससा ॥ १८ ॥ राक्षसुक्तामलस्तनुः प्रवाल
 दुग्धमूषणम् ॥ युक्तश्चन्द्रमसा पूर्णं साग्रगम्भीरानि स्वन ॥ १९ ॥
 क्वनिमिचम् आसे उपशिष्टोऽर्जुनमिति इमेत्येव ॥ २० ॥ इतिवृत्तैरितिहासे गुणैर्गुणबद्धि ॥ २१ ॥ समुद्रः पुरिमाण ॥ २२ ॥ स्थावररूपेण विषयां गतिं कुर्वन् तोयवा
 ससा तोयक्त्वं भवेत्तु वाससा यादोगण्यकारं विशिष्टं स्थितं यस्मिन् तेन ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ शान्तोऽभीत्यशान्तोऽपि विरुद्धलक्षणया उपहासः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सकारणां भारवतारणनिमित्तवतीम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ देवदेवानां रुद्रादीनाम् ॥ २६ ॥ विधेयात्मा आज्ञाकारी अशपः शापं दत्तवानसि ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रमाणं शरणागतोपेक्षायां दोषप्रतिपादकं वेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स मां परिभ्रमन्नेव स्वां वेलोऽं समतिक्रमन् ॥ क्लृप्याभास चपलैर्लावणैरम्बुविक्ष्वैः ॥ २० ॥ तं च देशं व्यवसितः समुद्रोद्विर्विमर्हितुम् ॥ उक्तः संर
व्यया वाचा शान्तोऽसीति मया तदा ॥ २१ ॥ शान्तोऽसीत्युक्तमात्रस्तु तनुत्वं सागरो गतः ॥ संहतोर्मितरङ्गौघः स्थितो राजश्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥
भूयश्चैव मया शप्तः समुद्रः सह गङ्गाया ॥ सकारणां मति कृत्वा युष्माकं हितकाम्यया ॥ २३ ॥ यस्मान्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः ॥ गच्छा
र्णव महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि ॥ २४ ॥ तत्रापि सहजां लीलां धारयन्त्वेन तेजसा ॥ भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्ग्रहः ॥ २५ ॥
शान्तोऽसीति मयोक्तस्त्वं यच्चासि तनुतां गतः ॥ सुतनुर्थशसा लोके शन्तनुस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥ इयमध्यायतापाङ्गी गङ्गा सर्वाङ्गशोभना ॥
रूपिणी च सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वासुपयास्यति ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु मां क्षुब्धः सोऽभिबीक्ष्यार्णवोऽज्वीव ॥ मां प्रभो देवदेवानां किमर्थं शप्तवानसि
॥ २८ ॥ अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्तत्परायणः ॥ अशपोऽसदृशैर्वाक्यैरात्मजं मां किमात्मना ॥ २९ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि वर्द्धितः ॥
यद्यहं चलितो ब्रह्मन्कोऽत्र दोषो ममात्मनः ॥ ३० ॥ क्षिप्ताभिः पवनैरद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि ॥ अत्र मे किं नु भगवन्विद्यते शापकारणम्
॥ ३१ ॥ उद्धतैश्च महावातैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः ॥ पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः क्षुब्धोऽस्मि कारणैः ॥ ३२ ॥ एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रकल्पितैः ॥
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्छपोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ ३३ ॥ एवं मयि निरालम्बे शापाच्छिथिलतां गते ॥ कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवेक्षसे ॥ ३४ ॥
अस्यास्तु देवगङ्गाया गां गतायास्त्वदाज्ञया ॥ मम दोषात्सदोषायाः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ तमहं श्लक्ष्णया वाचा महार्णवमथाज्जुवम् ॥ अका
रणज्ञं देवानां त्रस्तं शापानलेन तम् ॥ ३६ ॥ शान्तिं ब्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महोदधे ॥ शापोऽस्मिन्प्रसर्तां नाथ भविष्यं शृणु कारणम् ॥ ३७ ॥
त्वं गच्छ भारते वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा ॥ आधत्स्व सारितां नाथ त्यक्त्वेभां सागरीं तनुम् ॥ ३८ ॥ महोदधे महीपालस्तत्र राजश्रिया वृतः ॥
पालयंश्चतुरो वर्णान्रस्यसे सलिलेश्वर ॥ ३९ ॥ इयं च ते सरिच्छ्रेष्ठा विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ तत्कालं रमणीयाङ्गी गङ्गा परिचरिष्यति ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेजसा त्यम्नेति संबन्धः । योगबलेन विभज्येत्यर्थः । आधत्स्व गर्भे इति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र वंशे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः सङ्केतः
 विष्णुः ॥ ४४ ॥ तनु मनुष्यराशिरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ परिलम्बते मुखं भवते ॥ ४८ ॥ सुखार्थं सत्यं ब्रह्मसत्तायां द्वितीया भीष्मपेक्षया तनुः
 पुनः विशाङ्कवत्स्य पूर्वमेव सुत्वादापणना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विधिकानि विज्ञानि पुनर्दीनि तेपयोबो यस्यां सा विधिकपुराणौवा शेषित्य
 अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाऽऽह्वया ॥ इमं सलिलसङ्केदं विस्मरिष्यसि सागरा ॥ ४३ ॥ त्वरता चैव कर्तव्यं त्वयेदं मम शासनम् ॥ प्राजापत्येन
 विविना गङ्गाया सह सागर ॥ ४२ ॥ वसव प्रच्युता स्वर्गाग्रविष्टाश्च रसातलम् ॥ तेषामुत्पादनार्थं त्वं मया विनियोजितः ॥ ४३ ॥ अष्टौ ताञ्ज
 द्वीपौ गर्मानपत्यार्थं क्वाचित्थियम् ॥ विभावसोऽस्तुत्यगुणान्मुखाणां प्रीतिवर्द्धनाय ॥ ४४ ॥ उत्पाद्य त्वं वसुञ्जीय कृत्वा कुरुकुलं महत् ॥ प्रये
 ष्यसि तनुं त्यक्त्वा पुनः सागरं सागरीम् ॥ ४५ ॥ एवमेतन्मया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमा ॥ भविष्य पश्यता मारं प्रथिव्यां पार्थिवारमकम् ॥ ४६ ॥
 तवैव शन्तनोर्वंशः पृथिव्यां रोपितो भया ॥ वसवो ये च गङ्गायामुत्पन्नास्त्रिदिवौकस ॥ ४७ ॥ अद्यापि भुवि गङ्गेयस्तत्रैव वसुरष्टम ॥ सतेमे
 वसव प्राप्ता स एकः परिलम्बते ॥ ४८ ॥ द्वितीयायां स सुष्टयां द्वितीया शन्तनोस्तनु ॥ विचित्रवीर्यां द्युतिमानासीद्वाजा प्रतापवान् ॥ ४९ ॥
 वैचित्र्यवीर्यो द्रव्यं पार्थिवो भुवि साम्प्रतम् ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विस्मयात्तौ पुरुषर्षभो ॥ ५० ॥ तत्र पाण्डो श्रिया हृष्टे द्वे भार्ये सवधवतु ॥ शुभे
 कुन्ती च माद्री च देवयोपोपमे तु ते ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तु भार्यका सुल्यचारिणी ॥ गान्धारी भुवि विस्मयात्ता भर्तुर्नित्यं त्रते स्थिता ॥ ५२ ॥
 तत्र वंशा विमज्ज्यन्ता विप्लावाः पक्ष एव च ॥ पुत्राणां हि तयो राज्ञोर्मैक्विता विग्रहो महान् ॥ ५३ ॥ तेषां विमर्दे दयाद्ये नृपाणां भविता क्षयः ॥
 युगान्तमिति चैव भविष्यति मद्वयम् ॥ ५४ ॥ सवलेषु नरेन्द्रेषु शान्तयस्त्विचततराम् ॥ विधिकपुराणौवा क्षिति शेषित्यमेप्यति ॥ ५५ ॥
 द्वापरस्य युगस्यान्ते मया दृष्टं पुरातनम् ॥ क्षयं यास्यन्ति राज्ञेण मानवैः सह पार्थिवा ॥ ५६ ॥ तत्रावशिष्टान्यमनुजान्मुत्तात्रिंशि विवेतसः ॥
 पश्यते शक्रस्यारि पावकेनास्तेजसा ॥ ५७ ॥ अन्तकर्मणि तस्मिन्निधुते कूरकर्मणि ॥ समानाभिवृत्तास्तस्ये तृतीयं द्वापरं युगम् ॥ ५८ ॥
 महेश्वरोऽपसृते ततो माहेश्वरं युगम् ॥ शिष्यं प्रवर्तते यस्माद्युगं दारुणदर्शनम् ॥ ५९ ॥
 निर्मलम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ६० ॥ महेश्वर रुद्र कुमार स्कन्दम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धर्मपक्षीयाणां ग्रहणम् । कालास्तपःपरायणः ॥ ७१ ॥ आयवलाः
 तदर्थः नैष्ठिकः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ७० ॥ क्षीरिकावृक्षः राज्ञीविशः तद्वत्पुत्राः वज्रसंहननाः दृढाङ्गनाः ॥ ७१ ॥ आयवलाः
 अधर्मप्रायपुरुषं स्वल्पधर्मप्रतिग्रहम् ॥ उत्सन्नसत्यसंयोगं वर्द्धितानृतसंचयम् ॥ ६० ॥ महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समाश्रिताः ॥ भविष्यन्ति
 नराः सर्वे लोके न स्थविरायुषः ॥ ६१ ॥ तदेव निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां पार्थिवान्तकः ॥ अंशावतरणं सर्वे सुराः कुरुत मा चिरम् ॥ ६२ ॥ धर्म
 स्यांशस्तु कुन्त्यां वै माद्रवां च विनियुज्यताम् ॥ विग्रहस्य कलिर्मूलं गान्धार्यां विनियुज्यताम् ॥ ६३ ॥ एतौ पक्षौ भविष्यन्ति राजानः काल
 चोदिताः ॥ जातरगाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलालसाः ॥ ६४ ॥ गच्छन्वियं वसुमती स्वां योनिं लोकचारिणी ॥ सृष्टेऽयं नैष्ठिको राज्ञासुपायो
 लोकविश्रुतः ॥ ६५ ॥ श्रुत्वा पितामहवचः सा जगाम यथागतम् ॥ पृथिवी सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ६६ ॥ देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्र
 हार्थे सुरद्विपाम् ॥ नरं चैव पुराणैपि शेषं च धरणीधरम् ॥ ६७ ॥ सनत्कुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमान् ॥ वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ
 तदा ॥ ६८ ॥ गन्धर्वास्ससन्धैव रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ॥ ततोऽशानवनिं देवाः सर्वे एवावतारयन् ॥ ६९ ॥ यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया ॥
 अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले ॥ ७० ॥ दैत्यदानवहन्तारः संभृताः पुरुषेश्वराः ॥ क्षीरिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ॥ ७१ ॥
 नागायुतबलाः केचित्केचिदोचबलान्विताः ॥ गदापरिघशक्तीनां सहाः परिचबाहवः ॥ ७२ ॥ गिरिशृङ्गप्रहत्तारः सर्वे परिघयोधिनः ॥ वृष्णिवं
 शससुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७३ ॥ कुरुवंशे च ते देवाः पञ्चालेषु च पार्थिवाः ॥ याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ॥ ७४ ॥
 सर्वास्त्रज्ञा महेश्वासा वेदव्रतपरायणाः ॥ सर्वद्विगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मिणः ॥ ७५ ॥ आचालयेयुर्वै शैलान्कुद्रा भिन्दुर्महीतलम् ॥ उत्प
 तेयुरथाकाशं क्षोभेयुर्महोदधिम् ॥ ७६ ॥ एवमादिश्य तान्ब्रह्मा भूतमन्वभवत्प्रभुः ॥ नारायणे समावेश्य लोकाञ्शान्तिमुपागमत् ॥ ७७ ॥
 भूयः शृणु यथा विष्णुरवतीर्णो महीतले ॥ प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्राणहितेश्वरः ॥ ७८ ॥ ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः ॥ कुले
 पूज्ये यशस्कर्म जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥
 महाप्रवाहचलाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ नारायणे इति । भगवन् लोकान् पार्हस्युक्तेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हितेश्वरः हिते समर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 इति हरिवंशे दीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥

षट्पञ्चाङ्गैऽप्ययेज्जवागपास्य भूतले ॥ श्रीविष्णु प्रति देवर्षेर्वाक्पमद्वयमुच्यते ॥ १ ॥ यथानय यथान्यायम् अशाक्तरणे वृत्ते सति नारदः प्रत्यहस्येति पठत्येनान्वयः ॥ १ ॥ यत्पत्य भागे युभिष्ठिरे शस्त्रस्याहुते पवनस्य भीमसेने अश्विनोर्नकुलसहदेवस्यै मागे भास्करस्य कर्णे ॥ २ ॥ देवपुरोषसो बृहस्पतेर्भोगे वसूनामष्टमे मीप्से ॥ ३ ॥ मृत्योर्धमस्य विदुरे ऋद्धदुर्यध्ने सोमस्याभिपन्न्यौ शुक्रस्य भूरिभक्षसि बल्यस्य बुतायुषे पर्णायानये ॥ ४ ॥ शङ्खरस्पास्त्याग्नि मित्रस्य कणिके वनदस्य धृतराष्ट्रे गन्धर्वा दीनां देवभोगेमेन्द्र गामतादित्यु ॥ ५ ॥ अग्रे देवतापते इत्यर्थः । विद्यन् स्थितिमान् ॥ ६ ॥ सव्यापवृक्षम् अपदक्षिणवेष्टितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्रहोपम सूर्योदिसम । घृम्

वैशम्पायन उवाच ॥ कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम् ॥ अशाक्तरणे वृत्ते सुराणां भारते कुले ॥ १ ॥ भागेऽवतीर्णे वर्मस्य शक्रस्य पव नस्य चाअश्विनोर्देवभिपजोर्भागे वै भास्करस्य च ॥ २ ॥ पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुरोषसः ॥ वसूनामष्टमे भागे प्रागेव धरणीं गते ॥ ३ ॥ मृत्योर्भागे क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ॥ भागे शुक्रस्य सोमस्य वरुणस्य च गां गते ॥ ४ ॥ शक्रस्य गते भागे मित्रस्य वनदस्य च ॥ गन्धर्वोर्गयक्षाणां भार्गवेषु गतेषु च ॥ ५ ॥ भागेऽवतेषु गगनादवतीर्णेषु मेदिनीम् ॥ तिष्ठन्मारायणस्यशिशि नारदः समहश्यत ॥ ६ ॥ ज्वलिताग्निप्रतीकारो वाष्पकंसह रक्षेण ॥ सव्यापवृक्षं विपुलं जटामण्डलमुद्रहन् ॥ ७ ॥ अचन्द्रांशुमुकुं वसने वसानो रुममधृषित ॥ वीणां युहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सत्वीमिव ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनोत्तरासन्नो हेमयजोपवीतवान् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापर ॥ ९ ॥ भेत्ता जगति शुद्धानां विप्रहाणां ग्रहोपम ॥ गाता चतुर्णां वेदानामुद्राता ग्रथमर्त्विजाम् ॥ महर्षिर्विप्रहर्षचिधिद्वान्गान्धर्वकोविदः ॥ १० ॥ वैरिकेलिकिलो विप्रो ब्राह्मः कालिरीवापरः ॥ देव गन्धर्वलोकानामादिवक्ता महामुनिः ॥ ११ ॥ स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्भ्रूलोकचरोऽप्ययः ॥ स्थितो देवसभामध्ये सुरबो विष्णुमववीत् ॥ १२ ॥ अंशा क्तरण विष्णोर्धदिदं त्रिवरो कृतम् ॥ क्षयार्थं पृथिवीन्ध्राणां सर्वमितवकारणम् ॥ १३ ॥ यदेतत्पार्थिवं क्षत्र स्थित त्वयि यदीश्वर ॥ नृनारायण दुज्जोऽयं कार्पाथं प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ न युक्त जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शिना ॥ देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयानुं कार्यमीदृशम् ॥ १५ ॥

केतुनादिमम उतावेहवृत्तादिति वा ॥ १० ॥ वैरिणां केत्या सप्रमेय किञ्च श्रीवा यस्य स वैरिकेलिकिञ्चः । “किञ्च शौक्ल्ये क्रीडायां च” इति धातुरिति ब्राह्म । “लीलाकेलिमित्रा” इति तु किञ्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ अकारण कारणेन त्वया हीनत्वाभिष्फलम् ॥ १३ ॥ यत् यत् यत् क्षत्र युद्धं त्वयि स्थितं त्वदर्शीनम् । अतः सापार्थं न्योजनमिति नृनागपक्षाभ्यां युक्त एव मे प्रतिभाति ताभ्यां विना नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईदृशं नृनारायणहीनम् ॥ १५ ॥

अत्र हेतुमाह—त्वं हीति ॥ त्वम् अन्तर्यामिणं विना सर्वेऽज्येते निरर्थका इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अनुयुञ्जसे न नियोजयसि ॥ १७ ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अयोध्यायां योद्धुमयोग्यायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषयस्य त्वदेशस्य आसन्नभूतः सच्चिहितोऽस्मि रिपुश्च ह प्रसिद्धं तवास्मि । सामन्तं समीपदेशे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

त्वं हि चक्षुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः ॥ श्रेष्ठो योगवतां प्रभुः ॥ १६ ॥ देवभागान्गन्तान्दृष्ट्वा किं त्वं सर्वाश्रयो विभुः ॥ वसुंधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नाऽनुयुञ्जसे ॥ १७ ॥ त्वया सनाथा देवांशास्त्वन्मथास्त्वत्परायणाः ॥ जगत्यां संचरिष्यन्ति कार्यात्कार्यान्तरं गताः ॥ १८ ॥ तदहं त्वस्या विष्णोः प्राप्तः सुरसभाभिमाम् ॥ तव संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १९ ॥ ये त्वया निहता दैत्याः संश्रामे तारकामये ॥ तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् ॥ २० ॥ पुरीं पृथिव्यां मुदिता मथुरा नामतः श्रुता ॥ निविष्टा यमुनातीरे स्फीता जनपदायुता ॥ २१ ॥ मथुरां महानासीद्दानवो युधि दुर्जयः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां बलेन महताऽन्वितः ॥ २२ ॥ तस्य तत्र महच्चासीन्महापादपसकुलम् ॥ घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा ॥ २३ ॥ तस्य पुत्रो महानासीद्विषणो नाम दानवः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां महाबलपराक्रमः ॥ २४ ॥ स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षगाननकेशः ॥ स दैवतगणोल्लोकोनुद्वासयति दर्पितः ॥ २५ ॥ अयोध्यायामयोध्यायां रामे दशरथौ स्थिते ॥ राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे ॥ २६ ॥ स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ॥ प्रेषयामास रामाय दूतं परुषवादिनम् ॥ २७ ॥ विषयासन्नभूतोऽस्मि तव राम रिपुश्च ह ॥ न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदर्पितम् ॥ २८ ॥ राज्ञा राज्यव्रतस्थेन प्रजानां हितकाम्यया ॥ जेतव्या रिपवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥ २९ ॥ अभिपेक्षार्द्रकेशेन राज्ञा रजनकाम्यया ॥ जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि ध्रुवो जयः ॥ ३० ॥ सम्यग्वर्तितुकामस्य विशेषेण मर्हापतेः ॥ नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ॥ ३१ ॥ व्यसनेषु जघन्यस्य धर्ममध्यस्य धीमतः ॥ फलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥ ३२ ॥ सहजैर्बाध्यते सर्वः प्रवृद्धैरिन्द्रियाभिरभिः ॥ अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरधृतिरीश्वरः ॥ ३३ ॥ यत्त्वया स्वीकृते मोहात्सगणो रावणो हतः ॥ नेतदौपधिकं मन्ये महदै कर्म कुत्सितम् ॥ ३४ ॥

स्थितं रिपुं सामन्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सम्यगिति ॥ लोक्त्वा एव लौकिकं हिताहितं ज्ञातुं शक्यते न तत्र शास्त्रापेक्षास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ जघन्यस्य अवसरय द्यूतमृगयादौ आदरहीनस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मोहैर्मोहेतुभिः अधृतिरधीर ईश्वरो वा ॥ ३३ ॥ औपधिकं युक्तिमत् महदणि निन्यमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निम्नत्वमेवाह-येनेति ॥ ३० ॥ तया व्रतव्याऽपि यत् मोहात् निहता रात्रादयः तेन आभयौक्तो व्रतिनो वृषिणा स्वदीप प्रनोद्धनं दृष्ट्वाऽन्येऽपि व्रतिनो यत् लव
 पिप्यन्ति अतो दुराचारमरुर्न कोऽक्षीति भावः ॥ ३६ ॥ त्वेवाह-स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ परिदेवना आक्रन्दनम् ॥ ४१ ॥ इत्येतेषु अस्तु ॥ ४२ ॥
 वनवासप्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतयालिना ॥ प्रहृत राक्षसानीके नैव हृष्ट सतां विधिः ॥ ३६ ॥ सतामक्रोधजो घमः शुभा नयति सद्गतिम् ॥
 यत्त्वया निहता मोहाद्गृपिताश्चाश्रमोक्तसः ॥ ३६ ॥ स एष रावणो घन्यो यत्त्वया व्रतचारिणा ॥ स्त्रीनिमित्ते हतो युद्धे ग्राम्यान्धर्मनिवेशता ॥
 ॥ ३७ ॥ यदि ते निहत सख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रिय ॥ युध्यत्वाद्य मया सार्वं मृधे यद्यसि वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं तत्त्ववा
 दिनः ॥ धेयादसम्रान्तवपुः सस्मित रावबोऽप्रवीत् ॥ ३९ ॥ असवेतत्त्वया दूत भाषितं तस्य गौरवात् ॥ यन्मां शिपसि दोषेण वेदाऽऽत्मानं च सुस्त्यस्म
 ॥ ४० ॥ यद्यह सत्पथे मूढो यदि वा रावणो हतः ॥ यदि वामे हता भार्या का तत्र परिदेवना ॥ ४१ ॥ न वाङ्मन्त्रेण दुष्यन्ति साधवः सत्पथे स्थिता ॥
 जागर्ति च यथा देवः सदा सतिस्वतरेषु च ॥ ४२ ॥ कृतं दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत माचिरम् ॥ नात्मह्लाधिषु नीचेषु प्रहरन्तीह मद्विधा ॥ ४३ ॥
 अयं ममानुजो भ्राता शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ तस्य दैत्यस्य दुर्बुद्धेर्मृधे प्रतिकरिष्यति ॥ ४४ ॥ एवमुक्तः स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह ॥ अबुद्धातो
 नरेन्द्रेण गधवेण महात्मना ॥ ४५ ॥ स शीघ्रयानं सप्राप्तस्तद्धानवपुरं महत् ॥ चक्रे निवेश सौमित्रिर्वनान्ते युद्धलालसः ॥ ४६ ॥ ततो दूतस्य
 वचनात्स दैत्य क्रोधस्र्च्छिन्नः ॥ पृष्टतस्तद्गनं कृत्वा युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ ४७ ॥ तद्युद्धमभयद्वोर सौमित्रेर्दानवस्य च ॥ उभयोरेव बलिनो
 गुरयो रणमूर्धनि ॥ ४८ ॥ तौ शरे साधु निशितैरन्योन्यमभिजग्रावुः ॥ न च तौ युद्धेऽप्युपजगमृः ॥ ४९ ॥ अयं सौमित्रिणा
 गणो पीडितो दानवो युधि ॥ ततः स शूलरहितः पर्यधीयत दानवः ॥ ५० ॥ स गृहीत्वाऽङ्कुरा चैव देवैर्वत्तवर रणे ॥ कर्पणं सर्वभूतानां लवणो
 विररास ह ॥ ५१ ॥ शिरोधरार्या जग्राह सोऽङ्कुरेण चर्कपदं ॥ ग्रथेऽयिषुमारुह्यो लवणो राघवानुजम् ॥ ५२ ॥ स रुक्मत्सरुमुद्यम्य शत्रुघ्नं खड्गमुत्तमम् ॥
 शिरश्चिच्छेदं खड्गेन लवणस्य महामृधे ॥ ५३ ॥ स हत्वा दानवः सख्ये सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ तद्वर्नं तस्य दैत्यस्य विच्छेदास्त्रेण बुद्धिमान् ॥ ५४ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सौमित्रिणा शत्रुघ्नेन सह ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ निवेशं वसतिस्थानम् ॥ ५१ ॥ विररासं विशिष्टं शब्दं चकार ॥ ५२ ॥ स
 शत्रुघ्नं रुक्मत्सरं स्वर्णमुष्टिम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

निवेशं निवासस्थानं नगरमिति यावत् । भवाय वृद्धये पुर्यां नगरस्य नियणि यः परमो धर्मस्तद्विद् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अट्टाः चतुष्काः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 निविष्टविषयोऽध्यासितमथुराप्रदेशः ॥ ६२ ॥ महासेनपराक्रमः कार्तिकेयतुल्यः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अभिनिवेशेन प्रकृत्या ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ कव्यादः
 छित्त्वा वनं तत्सौमित्रिनिवेशं सोऽभ्यरोचयत् ॥ भवाय तस्य देशस्य पुर्याः परमधर्मवित् ॥ ६९ ॥ तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ॥
 शत्रुघ्नेन पुरा सृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ॥ ७० ॥ सा पुरी परमोदारा साट्टग्राकारतोरेणा ॥ स्फीता राष्ट्रसमाकीर्णा समृद्धबलवाहना ॥ ७१ ॥
 उद्यानवनसंपन्ना सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ॥ प्रांशुग्राकारवसना परिस्वाकुलमेखला ॥ ७२ ॥ चयाट्टालककेयूरा प्रासादवक्त्रकुण्डला ॥ सुसंवृतद्वारवती
 चत्वरोद्गारहासिनी ॥ ७३ ॥ अरोगवीरपुरुषा हस्त्यश्चरथसंकुला ॥ अर्घचन्द्रप्रतीकारा यमुनातीरशोभिता ॥ ७४ ॥ पुण्यापणवती दुर्गा रत्न
 संचयगर्विता ॥ क्षेत्राणि संस्यवन्त्यस्याः काले देवश्च वर्षति ॥ ७५ ॥ नरनारीप्रमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ॥ निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततो
 ऽभवत् ॥ ७६ ॥ तस्यां पुर्यां महावीर्यो राजा भोजकुलोद्ग्रहः ॥ उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ७७ ॥ तस्य पुत्रत्वमापन्नो यांऽसौ
 विष्णो त्वया हतः ॥ कालनेमिर्महादैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ७८ ॥ कंसो नाम विशालाक्षो भोजवंशविवर्द्धनः ॥ राजा पृथिव्यां विख्यातः
 सिंहविस्पष्टविक्रमः ॥ ७९ ॥ राज्ञां भयंकरो घोरः शङ्कनीयो महीक्षिताम् ॥ भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्वाह्यतां गतः ॥ ८० ॥ दारुणाभिनिवे
 शेन दारुणेनान्तरात्मना ॥ युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां रोमहर्षणः ॥ ८१ ॥ न राजघर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः ॥ नात्मराज्ये प्रियकरश्चण्डः
 कररुचिः सदा ॥ ८२ ॥ स कंसस्तत्र संभूतस्त्वया युद्धे पराजितः ॥ क्रव्यादो बाधते लोकानासुरेणान्तरात्मना ॥ ८३ ॥ योऽभ्यसौ हयविका
 न्तो हयग्रीव इति स्मृतः ॥ केशी नाम हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ॥ ८४ ॥ स दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरवग्रहः ॥ वृन्दावने वसत्येको
 नृणां मांसानि भक्षयन् ॥ ८५ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रश्च ककुब्दी वृषरूपधृक् ॥ गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ८६ ॥ रिष्टो नाम दितेः
 पुत्रो वारिष्टो दानवेषु यः ॥ स कुञ्जरत्वमापन्नो दैत्यः कंसस्य वाहनः ॥ ८७ ॥ लम्बो नामेति विख्यातो योऽसौ दैत्येषु दर्पितः ॥ प्रलम्बो नाम
 दैत्योऽसौ वटं भाण्डीरमाश्रितः ॥ ८८ ॥ खर इत्युच्यते दैत्यो घेतुकः सोऽसुरोत्तमः ॥ घोरं तालवनं दैत्यश्चरत्युद्धासयन्प्रजाः ॥ ८९ ॥
 मांसादो राक्षस इव ॥ ९० ॥ जघन्य इव अनुज इव जातः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तत्र तत्र विप्रश्नोति शस्यान्वादेशः छान्दसः ॥ ८० ॥ नान्येन अन्येन सर्वेषामन्तस्तत्त्वानेत्यर्थः । त्वया हतस्य दुर्वृत्तस्यापि त्वमेव
 गतिरिति भावः । इतरस्य तु दिवश्चतुस्तस्य यदिनी गतिस्तत्राप्यन्येन हतस्य ध्युत्थितस्य दुर्वृत्तस्य स्वर्गतिरेव सर्ववीरसाधारणानि दुर्लभा किमुत त्वत्प्राप्तिः यवस्त्वयि जाग्रति
 समरस्य पानयितुं मायाने स्वीति श्लोक्द्वयाय । तस्याग्न्यक्षाकारुणिकस्त्व तादृशान् कर्मादीन् हन्तुं भूमावपवारं कुरुवेति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ एतदेवाह-वदित्पादि
 ना ॥ ८३ ॥ अय्यक्षा नृणां द्रष्टुम् अरुण सुतेनैरपि विष्णुत्वेन दृष्ट्वा अपि परमप्रभावेनाहस्यास्ते भूर्वपः शरीराणि । देवास्तु तासु हस्यास्वेष भूर्विषु सभविष्यसि
 वारादश्च स्निगोरश्च दानवो यो मदानलो ॥ मखो रङ्गगतो तो हु जातो चाणूरमुष्टिको ॥ ७६ ॥ यो तो मयश्च तारश्च दानवो दानवान्तक ॥
 प्रागज्योतिषे तो भीमस्य नरकस्य पुरे रतो ॥ ७७ ॥ एते देव्या विनिवृत्तास्त्वया विष्णो निराकृता ॥ मानुष वपुरास्थाय वाधन्ते भुवि मानुषान्
 ॥ ७८ ॥ त्वत्कथाद्वेषिण सर्व त्वद्रक्तान्मन्ति मानुषान् ॥ तव प्रसादात्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत् ॥ ७९ ॥ त्वत्तस्ते विभ्यति विवि त्वत्तो
 विभ्यति सागरे ॥ पृथिव्यां तव विभ्यन्ति नान्यतस्तु कदाचना ॥ ८० ॥ दुर्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्रीधर ॥ विवभ्युत्तस्य दैत्यस्य गतिर्भवति
 माद्रीनां ॥ ८१ ॥ ध्युत्थितस्य च मेदिन्यां हतस्य नृशरीरेण ॥ दुर्लभ स्वर्गगमन त्वयि जाग्रति केराव ॥ ८२ ॥ तदगच्छ स्वय विष्णो गच्छाम
 पृथिवीतलम् ॥ दानवानां विनाशाय निरुजात्मानमात्मना ॥ ८३ ॥ मूर्तेयो वि तवाव्यक्ता दृश्याष्टश्याः सुरोत्तमै ॥ तास्तु सृष्टास्त्वया देवा समविष्य
 त्ति भूतले ॥ ८४ ॥ तत्रात्रतरणे विष्णो कसः स विनशिष्यति ॥ सेत्स्यते च स कार्यार्थो यस्यार्थे भूमिरागता ॥ ८५ ॥ त्वं भारते कार्यगुरुस्त्व चक्षु
 स्त्व परायणम् ॥ तदगच्छ हृषीकेश क्षितौ ताञ्छहि दानवान् ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु बरविंशे हारिवंशपर्वणि नारदवाक्यं नाम चतु
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वच श्रुत्वा सस्मित मधुसूदन ॥ प्रत्युवाच शुभ वाक्य धरेण्य प्रसुरीश्वर
 ॥ १ ॥ त्रेलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ॥ तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य श्रयतामुत्तर वचः ॥ २ ॥ विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि
 दानवा ॥ यां च यस्तनुमादाय देत्य पुष्यति विप्रदम् ॥ ३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भारते भरतर्षे कार्यगुरुः गुरु महत्कार्यमस्यास्तीति कार्यगुरु । आहिताश्रयादितात्त्वर्षनिपातः । चक्षुरिव सत्यपथकाश्रयः ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरीसुने दीक्षायां चतु पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याये नारदस्य च सान्त्वनम् ॥ ब्रह्मणोक्त विमोक्षमस्थानं चापि निरूप्यते ॥ १ ॥
 नारदस्य वरेण्य भागमोक्तवैवर्णीयः ॥ १ ॥ २ ॥ पुष्यति पुष्पाति विषहं वैरम् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षय इति । एषां कंसादीनां भुवि क्षयः शकलोकसत्क्रिया च मया कारुणिकेन दृष्टा आलोचितास्त्येव । अपराधतः पुनर्भु-
वमप्रविष्टो देही प्रागो येषां तेषाम् ॥ ११ ॥ योगम् उद्यमं प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामितया वह्निर्यामितया च उत्तमभागि । पार्थिवं पृथिवीविकारं लोकं देहम् ॥ १२ ॥

जानामिकंसं संभृतमुग्रसेनसुतं भुवि ॥ केशिनं चापि जानामि दैत्यं तुरगविग्रहम् ॥ १४ ॥ नागं कुक्कुरापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ अरिष्ट चापि
जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥ १५ ॥ विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ॥ सा च मे विदिता विप्रपूतना दुहिता बलेः ॥ १६ ॥ कालियं चापि
जानामि यमुनाह्नदगोचरम् ॥ वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाह्नदमाविशत् ॥ १७ ॥ विदितो मे जरसन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ॥ प्राज्ञ्योतिषपुरे
जापि नरकं साधु तर्कये ॥ १८ ॥ मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वसुपागतम् ॥ बाणं च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥ १९ ॥ हंसं बाहुसहस्रेण देवैरपि
सुदुर्जयम् ॥ मय्यासक्तां च जानामि भारती महतीं धुरम् ॥ २० ॥ सर्वं तच्च विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ॥ क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्र
लोके च सत्क्रिया ॥ एषां पुरुषदेहानामपराधतुद्वेहिनाम् ॥ २१ ॥ संप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥ संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपा
गतः ॥ २२ ॥ कंसादींश्चापि तान्सर्वान्वधिष्यामि महासुरान् ॥ तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ॥ २३ ॥ अनुप्रविश्य योगेन तास्ता
हि गतयो मया ॥ अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ॥ २४ ॥ जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो दिवौकसैः ॥ सुरदेवर्षिगन्धर्वैरितश्चानु
मते मम ॥ २५ ॥ विनिश्चयो हि प्रागेव नारदाय कृतो मया ॥ निवासं ननु मे ब्रह्मन्विदधातु पितामहः ॥ २६ ॥ यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा
वसन् ॥ तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नारायणेन सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ॥ भुवि यस्ते जनयिता जननी च
भविष्यति ॥ २८ ॥ यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ॥ यादवानां महदंशमखिलं धारयिष्यति ॥ २९ ॥ तांश्चासुरान्समुत्पाद्य वंशं कृत्वाऽऽ
त्मनो महत् ॥ स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥ ३० ॥ पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः ॥ जहार यज्ञिया गा वै पयो
दास्तु महामखे ॥ ३१ ॥ अदितिः सुरभिश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ॥ प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ गतयोऽन्तर्धानादयः हन्तव्याः रिपवश्च हन्तव्याः ॥ ३४ ॥ अंशोत्सर्गः अंशोनावतरणम् । दिवौकसैरिति दृच् आर्षः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
समुत्पाद्य उन्मूल्य महत् माहात्म्यं यथा इति यावत् ॥ २० ॥ मत्वे मत्सार्थम् ॥ २१ ॥ प्रदीयमानाः मह्यं कश्यपेन प्रत्यर्प्यमाणाः ॥ २२ ॥

। पिया कर्पणेन ॥ २३ ॥ नानुजानाति न प्रत्यर्पयति ॥ २४ ॥ २१ ॥ २५ ॥ द्युत्यितस्तत्कर्मार्थ ॥ २७ ॥ सतवो मर्यादा ॥ २८ ॥ कर्तव्ये सवस्मिन् कार्ये
नियन्तो दापनीयास्तव्यत्यर्प ॥ २९ ॥ आत्मा यक्षैश्च देवता याताम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उत्सृजम् उदसृजम् ॥ ३२ ॥ कश्यपस्य एकोऽप्यो नन्दोऽप्यो कसुदेव इत्याशये
नाह-येनार्थेनेति ॥ गोपत्वं नन्दत्यम् ॥ ३३ ॥ वेष्णीति सन्धिरार्थ ॥ ३४ ॥ स प्रसिद्धोऽप्यो यस्तस्य कश्यपस्यांश स कसुदेव गोपु गोपालेषु अधिपतित्वेन सिधति ॥ ३५ ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा ततः ॥ उवाच भगवन्गावो गुरुणा मे हृता इति ॥ २३ ॥ कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे
गुरु ॥ अन्ववर्तत भाय दे अदितिं सुरभिं तथा ॥ २४ ॥ मम ता वृक्षया गावो दिव्या कामदुह प्रभो ॥ चरन्ति सागरान्सर्वान्चक्षिता स्वेन
तेजसा ॥ २५ ॥ कस्ता घर्पयितु शक्तो मम गाः कश्यपाहते ॥ अक्षय या क्षरन्त्यग्र्य प्यो देवानृतोपमम् ॥ २६ ॥ प्रसुर्वा ब्युत्थितो ब्रह्म
न्युरुत्रा यदि वेतर ॥ त्वया नियम्या सर्वे वै त्वं हि न परमा गतिः ॥ २७ ॥ यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ॥ न विद्यते लोकगुरो
र्न स्युर्वे लोकसेतव ॥ २८ ॥ यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान्प्रभु ॥ मम गाव प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥ २९ ॥ या
आत्मदेवता गावो या गाव सत्त्वमव्ययम् ॥ लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेक गोब्राह्मण स्मृतम् ॥ ३० ॥ ज्ञातव्या प्रथम गावस्त्रातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ॥
शेन हता गाव कश्यपेन महर्षिणा ॥ स तेन शेन जगति गत्वा गोपत्वमेप्यति ॥ ३१ ॥ इत्यमुष्यपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ॥ गर्वा करणतत्त्वज्ञ कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥ ३२ ॥ येनां
भार्ये वै तेनैव सद चास्यत ॥ ३३ ॥ ताभ्यां च सहगोपत्वे कश्यपो भुवि रस्यते ॥ स तस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ॥ ३४ ॥ वसुदेव इति
ग्यातो गोपु तिष्ठति भूतले ॥ गिरिर्गोवर्धनो नाम मधुरायास्त्वदूत ॥ ३५ ॥ तत्रासौ गोपु निरत कसस्य करदायक ॥ तस्य भार्याद्वय जातमदिति
सुरभिश्च ते ॥ ३६ ॥ देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य वीमत ॥ सुसमी रोहिणी देवी चादिति देवकी त्वभूत् ॥ ३७ ॥ तत्र त्व शिशुरेवादौ गोपालकृतल
क्षणः ॥ वद्धयस्व महाबाहो पुरात्रैविक्रमे यया ॥ ३८ ॥ छदयित्वात्मनात्मान मायया योगरूपया ॥ तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ॥ ३९ ॥
जयागीर्वचनस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौक्स ॥ ४० ॥ आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्यं महीतले ॥ देवकी रोहिणीं चैव गर्माभ्यां परितोपय ॥
गोपकन्यासदन्वाणि रमयश्चर मेदिनीम् ॥ ४१ ॥
अथपत्र गायित्यनुपक्रान्त ॥ ४२ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कश्यपस्य वर्द्धय । स्मार्ये निष् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तैवे ता त्वाम् ॥ ४१ ॥ आत्मानमिति सार्ध ॥ ४२ ॥

॥ ३६ ॥ कस्येति । अक्षितेरपि यशोदादेवकीर्तिवेन द्वे रूपे ब्रह्मणे
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वषट्पस्य वर्यय । स्तायै णिष् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तैवे त्वा त्वाम् ॥ ४१ ॥ आस्थानमिति सार्ध- ॥ ४२ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ महाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वे प्रारभ्यते ॥ अमुष्मिन्मथमेऽव्यये स्वर्गादावेत्य नारदः ॥ कंसायाकथयत्तस्य कृष्णान्मृत्युरितीर्यते ॥ १ ॥ ज्ञात्विति ॥ १ ॥
 प्रेयामास दूतमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विमृज्य प्रकल्प्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लघुस्वसा कनिष्ठमणिनी

श्रीगणेशाय नमः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं मार्गांश्च त्रिदिवौकसाम् ॥ विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ
 ॥ १ ॥ त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः ॥ प्रेयामास कंसस्य उग्रसेनसुतस्य वै ॥ २ ॥ स दूतः कथयामास मुनेरागमनं वने ॥ स नारद
 स्यागमन श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ३ ॥ निर्जगामासुरः कंसः स्वपुर्थाः पद्मलोचनः ॥ स ददर्शातिथिं श्लाघ्यं देवर्षिं वीतकलमधम् ॥ ४ ॥ तेजसा
 ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम् ॥ सोऽभिवाद्यर्षये तस्मै पूजां चक्रे यथाविधि ॥ ५ ॥ आसनं चाग्निवर्णाभं विसृज्योपजहार सः ॥ निषसादासने
 तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ ६ ॥ उवाच चोग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम् ॥ पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७ ॥ गते त्वेवं मम
 वचः श्रूयतां गृह्यतां त्वया ॥ अनुसृत्य दिवोलोकानहं ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ८ ॥ गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम् ॥ स नन्दनवनं चैव दृष्ट्वा
 चैत्ररथं वनम् ॥ ९ ॥ आप्लुतं सर्वतीर्थेषु सारित्सु सह देवतैः ॥ दिव्या त्रिधारा दृष्ट्वा ये पुण्या त्रिपथगा नदी ॥ १० ॥ स्मरणादेव सर्वेषामंहसा
 या विभेदिनी ॥ उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च यथाक्रमम् ॥ ११ ॥ दृष्टं मे ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ देवगन्धर्वनिर्घोषैरसरोभिश्च नादितम्
 ॥ १२ ॥ सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजे मेरुमूर्धनि ॥ संगृह्य वीणां संसक्तमगच्छं ब्रह्मणः सभाम् ॥ १३ ॥ सोऽहं तत्र सितोष्णीषान्नानारत्नविभूति
 तान् ॥ दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपितामहान् ॥ १४ ॥ तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतः सानुगस्यैव वधोपायः सुदारुणः ॥ १५ ॥
 तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां लघुस्वसा ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १६ ॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं
 रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १७ ॥ परश्चैवापरस्तेषां स्वयंभूश्च दिवौकसाम् ॥ ततस्ते तन्महद्भूतं दिव्यं च कथयाम्यहम् ॥ १८ ॥
 श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १९ ॥

तवैवेति शेषः । अन्ये तु पितृस्वमेति पाठं प्रकल्प्य पितृसंबन्धिनी स्वसा व्यवहितमणिनीति व्याचख्युः ॥ १६ ॥ १७ ॥ परो मोक्षः अपरः स्वर्गः तत्पद इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वस्ति शोभनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एषा मे त्वद्वृता प्रीतिर्यदर्थं चाहमागतः ॥ भुज्यतां सर्वकामार्थां स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा नारदे याते तस्य वाक्यं विचिन्तयन् ॥ जहासोच्चैस्तत् कंस प्रकाशस्त्रानधिरम् ॥ २१ ॥ मुस्मितं चैव प्रोवाच भृत्यानामग्रतः स्थितः ॥ हास्यं त्वलु म सर्वेषु नारको न विशारदः ॥ २२ ॥ नाहं भीषयितुं शुभयो देवैरपि सवासवैः ॥ आसनस्य शयानो वा प्रमत्तो मत्त एव च ॥ २३ ॥ योऽहं दोष्यामुदाराम्यां क्षोभयेयं वरामिमाम् ॥ कोऽस्ति मां मालुपे लोके यः क्षोभयितुमुत्सरेत् ॥ २४ ॥ अद्यप्रयति देवानामपि देवानुवर्तिनाम् ॥ नृपक्षिपशुसवानां करोमि कद्वन महत् ॥ २५ ॥ आह्वयतां इयं केशरी प्रलम्बो येन कुस्तथा ॥ अरिणो वृषभक्षेत्रं शूतना कालियस्तथा ॥ २६ ॥ अटध्वं पृथिवीं कृत्वा ययेष्ट कामरूपिणः ॥ प्रहरच्च च सर्वेषु येऽस्माकं पतदृषकाः ॥ २७ ॥ गर्भस्थानामपि गतिर्विज्ञेया चैव देहिनाम् ॥ नारदेन हि गर्भेभ्यो मय न समुदाहृतम् ॥ २८ ॥ भवन्तो हि यथाकाम मोदन्तां विगतज्वराः ॥ मां च धो नाथमाश्रित्य नास्ति देवकृत मयम् ॥ २९ ॥ स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः ॥ सुखिष्ठानपि हरेस्मिन्भेदयैच्छते रतिम् ॥ ३० ॥ कण्डूयमानः सततं लोकानदति चञ्चलः ॥ वटमानो नरेन्द्राणां तन्त्रैर्वराणि चैव हि ॥ ३१ ॥ एव स त्वलपन्नं वाङ्मन्त्रेणैव केवलम् ॥ विवेश कसो भवनं दृश्यमानेन चेतसा ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिल्लेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदगमने कसवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सोऽज्ञापयत सरव्य सचिवानात्मनो हितान् ॥ यत्ता भवत सर्वे वै देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १ ॥ प्रथमादेव हन्तव्या गर्मास्ते सप्त एव हि ॥ मूलदेव तु हन्तव्यः सोऽज्यो यत्र सरायः ॥ २ ॥ देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैर्मिरक्षिताः ॥ स्वैरं वरुण विद्रव्या गर्भकाले तु रक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ मासान्वे पुष्पमासादीन्गणयन्तु मम स्त्रियः ॥ परिणामे तु गर्भस्य ग्रेषु ज्ञास्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

कुलतोऽप्यते ॥ विष्णुना योगमायायै चैकस्यानुरासनम् ॥ १ ॥ आत्रापयत आत्रापितवान् । सरव्यः कुलः ॥ १ ॥ प्रथमात् प्रथमं जन्मदिनं प्राप्येत्यर्थः । सोऽज्यो मूलदोषवर्तनदेवौषधायै हन्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रच्छन्नैरन्तः पुरस्कृतैः ॥ ३ ॥ परिणामे दशममासादौ ॥ ४ ॥

स्त्रीसनाथासु अन्तःपुरभूमिषु वर्षवैः नृपुंसकैः वसुदेवसन्निधौ प्रसवे सति स गर्भमन्यत्र या नयत्वित्येतदर्थं सोऽपि रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुलोम्यते अनुकूलं क्रियते ॥ ७ ॥ श्रुतार्थः ज्ञातप्रयोजनः ॥ ८ ॥ आरिष्टम् अक्षेममिति संज्ञितम् उत्पातरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ आधानं स्थापनम् ॥ १० ॥ गर्भशयनाः जलगर्भशायिनः पङ्कगर्भो नाम वसुदेवस्तु संरक्ष्यः स्त्रीसनाथासु भूमिषु ॥ अग्रमतैर्मम हिते रात्रावहनि चैव हि ॥ स्त्रीभिर्वर्षवैरैश्चैव वक्तव्यं न तु कारणम् ॥ १५ ॥ एष मानुष्यको यत्रो मानुषैरेव साध्यते ॥ श्रूयतां येन देवं हि मद्भिधैः प्रतिहन्यते ॥ ६ ॥ मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः ॥ यत्नेन चानुकूलेन देवप्रप्यनु लोम्यते ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स यत्नवान्कंसो देवकीगर्भकृन्तने ॥ भयेन मन्त्रयामास श्रुतार्थो नारदात्स वै ॥ ८ ॥ एवं श्रुत्वा प्रय त्मं वै कंसस्त्यारिष्टसंज्ञितम् ॥ अन्तर्द्धानं गतो विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ ९ ॥ सप्तमोऽन्वेदकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति ॥ अष्टमे च मया गर्भे कार्यमाधानमात्मनः ॥ १० ॥ तस्य चिन्तयतस्त्वेवं पातालमगमन्मनः ॥ यत्र ते गर्भशयनाः पङ्कगर्भो नाम दानवाः ॥ ११ ॥ विक्रान्तवपुषो दीप्तास्तेऽमृतप्राशनोपमाः ॥ अमरप्रतिमा बुद्धे पुत्रा वै कालनेमिनः ॥ १२ ॥ ते ताततातं संत्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ उपासांचक्रिरे दैत्याः पुरा लोकपि तामहम् ॥ १३ ॥ तप्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः ॥ तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा पङ्कगर्भानां वरं ददौ ॥ १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भोभो दानवशार्दूलस्त पसाहं सुतोषितः ॥ ब्रूत वो यस्य यः कामस्तस्य तं करोष्यहम् ॥ १५ ॥ ते तु सर्वे समानार्था दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन् ॥ यदि नो भगवान्प्रीतो दीयतां नो करो वरः ॥ १६ ॥ अवध्याः स्याम भगवन्दैवैतैः समहोरगैः ॥ शापप्रहरणैश्चैव स्वस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः ॥ १७ ॥ यक्षगन्धर्वपतिभिस्सिद्धचारण मानवैः ॥ मा भूद्दधो नो भगवन्ददामि यदि नो वरम् ॥ १८ ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ भवद्भिर्यद्विदं श्रोतं सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १९ ॥ पङ्कगर्भानां वरं दत्त्वा स्वयंभूस्त्रिदिवं गतः ॥ ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ मासुत्सृज्य वरो यस्माद्भूतो वः पद्मसंभवात् ॥ तस्माद्भस्त्याजितः स्नेहः शत्रुभृतास्त्यजाम्यहम् ॥ २१ ॥ पङ्कगर्भो इति योऽयं वः शब्दः पित्राऽभिवर्द्धितः ॥ स एव वो गर्भगतान्पिता सर्वान्वधिष्यति ॥ २२ ॥ षडेव देवकीगर्भाः पङ्कगर्भो वै महासुराः ॥ भविष्यथ ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगामाथ ततो विष्णुः पातालं यत्र तेऽसुराः ॥ पङ्कगर्भो संयताः सन्ति जले गर्भगृहेऽशयाः ॥ २४ ॥ तः नाम्ना "हंसः सुचिक्रमः काथो दमनो रिपुमर्दनः ॥ क्रोधहन्तेति विख्याताः पङ्कगर्भो नाम दानवाः ॥" इति पुगणप्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ अमृतप्राशनोपमाः देवतुल्या अमरकल्पा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ताततातं स्वपितामहम् ॥ लोकपितामहं ब्रह्माणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वरः श्रेष्ठः वरः प्रार्थितोऽर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वो युष्माभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ संयताः हिरण्यकशिमुशोपेन निरुद्धाः ॥ २४ ॥

मददग स विष्णु ॥ २१ ॥ स्वनेति ॥ ब्रह्मधरदानाद्विनिदस्यूलदेहनामेव तेषां विष्णुमायाधलेन स्वमवस्थान्तरप्रविभासो हिरण्यकशिपुराणनिमिचो लवणस्येव जात इत्यर्प । प्राणेभराव जितान । नन्वेव स्वदेहादहिंसैः पुरुर्यैर्देशान्तरे स्वमपञ्चो जायदत्तत्यत एव प्रतीयत इति दर्शितम् । तेन अस्मद्वृष्टया पङ्कभाणां जन्म योगमाया कृत्वादिन्द्रजालपुरवत् व्यावहारिकम् । पङ्कर्मदृष्टया तु स्वमद्वयविभासिकमिति सिद्धेर्न कश्चिदोप ॥ २६ ॥ उक्त्या आह्वया ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ देवी पूज्या ॥ ३० ॥ मम इति ॥ सप्तमस्य गर्भस्य यपति प्रसवे जीवन्मविरुद्ध तथापि रोहिण्युदरे प्रवेग्यस्तस्यां गर्भसकृन्मम मायापलादेवेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सदृदर्ग जले गुप्तान्पङ्कर्मान्गर्भसंस्थितान् ॥ निद्रया कालरूपिण्या सर्वानन्तर्हितान्स वै ॥ २५ ॥ स्वरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानयाविशत् ॥ प्राणे धराश्च निष्कृष्य निद्रायै प्रददौ तदा ॥ २६ ॥ तां चोवाच ततो निद्रां विष्णु सत्यपराक्रम ॥ गच्छ निद्रे मयोत्सृष्टा देवकी भवनान्तिकम् ॥ २७ ॥ इमान्प्राणेश्वरान्युह्य पङ्कर्मोन्दानमोत्तमान् ॥ सर्वप्राणेश्वराश्चैव पङ्कर्मन्नाम देहिन ॥ पङ्कर्मन्देवकीगर्मे योजयस्व यथाक्रमम् ॥ २८ ॥ जातेष्वेतुषु गर्भपु नीतेषु च यमक्षयम् ॥ कसस्य विफले यत्ने देवक्या सफले श्रमे ॥ २९ ॥ प्रसावं ते करिष्यामि मत्प्रभावसम सुवि ॥ येन सर्वस्य लोकस्य देवि देवी भविष्यसि ॥ ३० ॥ सप्तमो देवकीगर्भो योऽग्रा सौम्यो ममाग्रज ॥ स सक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् ॥ ३१ ॥ सकर्पणात्तु गर्भस्य स तु सकर्पणो युवा ॥ भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतशुदर्शनः ॥ ३२ ॥ पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽय मयादिति ॥ अष्टमे मयि गर्भस्ये कसो यन्न करिष्यति ॥ ३३ ॥ या तु सा नन्दगोपस्य दयिता भुवि विश्रुता ॥ यरोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्भवा ॥ ३४ ॥ तस्यास्त्व नवमो गर्भं कुलेऽस्माकं भविष्यसि ॥ नवम्यामेव सजाता कृष्णपक्षस्य वै त्रियौ ॥ ३५ ॥ अह त्वभिजितो योगे निरायां यौवने स्थिते ॥ अद्वरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्ष ययासुखम् ॥ ३६ ॥ अष्टमस्य तु मासस्य जातावर्षा ततः समम् ॥ प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यास प्राप्ते कसस्य नाशने ॥ ३७ ॥ अह यशोर्दा यास्यामि त्वं देवि भज देवकीम् ॥ आवयोगर्भसयोगे कसो गच्छतु मृदताम् ॥ ३८ ॥ ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां पातयिष्यति ॥ निरस्य माना गगने स्थान प्राप्स्यसि शम्भतम् ॥ ३९ ॥ मच्छवीसदृशी कृष्णा सकर्पणसमानना ॥ विघ्नती विपुलौ बाहू मम बाहूपमौ दिवि ॥ ४० ॥ नरस्तु कृष्यमनु तस्या अपि देवस्त्वदरे स्फुल्लं प्रवेशोऽप्रीति सिद्धयति । नवम्यामिति तद्वर्षा कृष्णजम् तदनन्तरं देव्या इति युक्तम् । एकस्यामपि रात्रौ वाक्ता विभक्तिर्यथेदमवशात् ॥ ३५ ॥ अभिजितो निराया अष्टमग्रहर्तस्य गर्भमोक्षम् उदराभिर्गमम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ निरस्पमाना आरुक्ताल्पमाना ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कनकस्तरं मुवर्णमुष्टिम् ॥ ४३ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अङ्गजेन पिच्छेन ॥ ४५ ॥ कीर्णां परिवृता कौमारं कुमारीयोग्यम् ॥ ४६ ॥ शतहृक् सहस्राक्षः ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सत्या अवशफला उपयाचना ममेदम् ईदृशितं कुरु अहं त्वां पूजयिष्यामीत्येकं स्या प्रार्थना सत्या उपयाचना यस्यां सा तथा ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स नित्यं
 ॥ ५२ ॥ पुत्रतः पुत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ गतिः आपन्निवारयित्री ॥ ५४ ॥ अनेन वक्ष्यमाणेन तस्य स्तोत्ररहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि । स नित्यं

त्रिशिख शूलमुद्यम्य खड्गं च कनकत्सरम् ॥ पर्वीं च पूर्णां मधुना पङ्कजं च सुनिर्मलम् ॥ ४१ ॥ नीलकौशेयसंवीता पीतनोत्तरवाससा ॥ शशि
 रश्मिप्रकाशेन हरेणोरसि राजता ॥ ४२ ॥ दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥ चन्द्रसापत्नभूतेन मुखेन त्वं विराजिता ॥ ४३ ॥
 मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ॥ भुजङ्गभैर्भुजैर्भूषयन्ती दिशो दश ॥ ४४ ॥ ध्वजेन शिखिवर्हेण उच्छिन्नेन विराजता ॥ अङ्गजेन
 मयूराणामङ्गदेन च भास्वता ॥ ४५ ॥ कीर्णां भूतगणैर्वैर्भेन्निर्भियोगानुवर्तिनी ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं त्वं गमिष्यसि ॥ ४६ ॥ तत्र त्वां
 शतहृक्छक्रो मन्त्रदिष्टेन कर्मणा ॥ अभिवेकेण दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यसे ॥ ४७ ॥ तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रीहीष्यति स वासवः ॥ कुशिकस्य
 तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ॥ ४८ ॥ स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् ॥ ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि ॥
 ॥ ४९ ॥ त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्योपयाचना ॥ चरिष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ ५० ॥ तत्र शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नग
 चारिणौ ॥ तौ च कृत्वा मनसि मां सानुगो नाशयिष्यसि ॥ ५१ ॥ कृत्वाऽनुयात्रां भूतैस्त्वं सुरामांसबलिप्रिया ॥ तिथौ नवम्यां पूजां त्वं प्राप्स्यसे
 सपशुक्रियाम् ॥ ५२ ॥ ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मानवाः ॥ तेषां न दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ ५३ ॥ कान्तारेष्ववसन्तानां
 मग्नानां च महार्णवे ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ॥ ५४ ॥ त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेननेन वै शुभे ॥ तस्याहं न प्रण
 श्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भारवतरणे निद्रासंविज्ञानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥ नारायणीं नमस्यामि देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥

मद्रकि लभतेऽहं च तं न त्यजामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५६ ॥ अस्मिन्वृत्तये त्वद्यप्ये विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 आर्यास्तव उपन्यस्तो जगद्धित इतीर्यते ॥ १ ॥ आर्यास्तवम् अनेनेति प्राक्तनम् ॥ १ ॥

भिदिमुन्निर्गतिर्नम ॥ २ ॥ सिद्धसेनस्य स्कन्धस्य । उग्रचारी उग्रेण कर्मणा चरतीत्युग्रधारिणी पुस्त्वर्माणम् ॥ ३ ॥ यमस्य भगिनी मृत्युः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 उग्रलेभ्योभिरसौ ॥ ८ ॥ विगृहीत्याक्षिपु पुस्त्वभापम् ॥ ९ ॥ निद्रा भरणम् । परमा गतिर्मुक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सीता लाङ्गलपद्मति चरती धारिणी
 त्व हि सिद्धिर्धृतिः कीर्तिः श्रीविद्या सन्नतिर्मति ॥ सध्या रात्रि प्रभा निद्रा कालरात्रिस्तथैव च ॥ २ ॥ आर्यो कात्यायनी देवो कोशिको ब्रह्म
 गारिणी ॥ जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महाबला ॥ ३ ॥ जया च विजया चैव पुष्टिस्तुष्टिः क्षमा दया ॥ ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकोशेशवा
 सिनी ॥ ४ ॥ बहुरूपा विरूपा च अनेकविधिविचारिणी ॥ विरूपाक्षी विशालाक्षी भक्तानां परिदक्षिणी ॥ ५ ॥ पर्वताग्रेषु घोरेषु नदीषु च गुहासु
 च ॥ वामस्तत्र महादेवि वनेषूपवनेषु च ॥ ६ ॥ शर्वरेव रेभ्येव पुलिन्देभ्य सुपूजिता ॥ मयूरपिच्छचजिनी लोकान्कमसि सर्वेश ॥ ७ ॥ कुम्भ
 देऽङ्गालेभ्योऽस्मिन्नेव यामिस्समाकुला ॥ घण्टनिनादबहुला विन्ध्यवासिन्यभिधुता ॥ ८ ॥ त्रिशूली पट्टिशधरा सूर्यचन्द्रपताकिनी ॥ नवमी कृष्ण
 पमस्य गुरुत्येसादगी तथा ॥ ९ ॥ भगिनी बलदेवस्य रजनी कलहप्रिया ॥ आवास सर्वभूतानां निद्रा च परमा गति ॥ १० ॥ नन्दगोपमुता
 चैव देवानां विजयावहा ॥ चौरवामा सुवासाम्भ रोद्री मध्याचरी निरा ॥ ११ ॥ प्रकीर्णकिरी मृत्युश्च सुरामांसवलिप्रिया ॥ लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण
 दानवानां वधाय च ॥ १२ ॥ नात्रित्री चापि देवानां माता मन्त्रगणस्य च ॥ कन्यानां ब्रह्मचर्यत्व सोभाग्य प्रमदासु च ॥ १३ ॥ अन्तर्बेदी च
 यनानाद्यत्विर्जा चैव दक्षिणा ॥ कंपुकाणां च सतिरिति भूतानां धरणीति च ॥ १४ ॥ सिद्धिः सांयात्रिकाणां तु वेला त्व सागरस्य च ॥ यक्षाणां
 प्रथमा यक्षी नागानां मुरसेति च ॥ १५ ॥ ब्रह्मवादिन्यथो वीक्षा शोभा च परमा तथा ॥ ज्योतिषां त्व प्रभा देवि नक्षत्राणां च रोहिणी ॥ १६ ॥
 राजद्वारेषु तीर्थेषु नदीनां सगमेषु च ॥ पूर्णा च पूर्णिमा च त्रे कृतिवासा इति स्मृता ॥ १७ ॥ सरस्वती च वाल्मीके स्मृतिर्द्विपायने तथा ॥ ऋषीणां
 धमबुद्धिस्तु देवानां मानसी तथा ॥ मुरा देवी तु भूतेषु स्तूपसे त्व स्वकर्मभिः ॥ १८ ॥ इन्द्रस्य चारुदृष्टिस्तु सहस्रनयनेति च ॥ तापसानां च
 देवी त्वमरणी चाग्निहोत्रिणाम् ॥ १९ ॥ क्षुधा च सर्वभूतानां तृप्तिस्तु दैतेषु च ॥ स्वाहा तृप्तिर्धृतिर्मेधा वसूनां त्व वसुमती ॥ २० ॥
 ॥ १४ ॥ प्रथमा यक्षी कुपेरमाता सांपात्रिकाणां पौतबधिजाम् ॥ १५ ॥ राजद्वारादिषु पूर्णा लक्ष्मीरिति शेष ॥ १७ ॥ मानसी सत्यसत्त्व्याऽऽत्मिका चेतोवृत्ति-
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ वसुमतीति दैर्घ्यं वृत्तानुरोक्त ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्यासप्रकल्पित विष्णुना कृतमपि व्यासेन पथस्वरूपेण रचितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अस्मिन्धनुर्धे त्वध्याये देवक्यां वसुदेवतः ॥ श्रीकृष्णस्योच्यते तावज्जन्म
 आशा त्वं मालुषाणां च पुष्टिश्च कृतकर्मणाम् ॥ दिशश्च विदिशश्चैव तथा ह्यग्निशिखा प्रभा ॥ २१ ॥ शकुनीं पूतना त्वं च रेवती च सुदारुणा ॥
 निद्राऽपि सर्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा ॥ २२ ॥ विद्यानां ब्रह्मविद्या त्वमोहमारोऽय वषट् तथा ॥ नारीणां पार्वती च त्वां पौराणीमृषयो विदुः
 ॥ २३ ॥ अरुन्धती च साध्वीनां प्रजापतिवचो यथा ॥ यथार्थनामभिर्दिव्यैरिन्द्राणी चेति विश्रुता ॥ २४ ॥ त्वया व्यासमिदं सर्वं जगत्स्थायवर
 जङ्गमम् ॥ संग्रामेषु च सर्वेषु अग्निप्रज्वलितेषु च ॥ नदीतीरेषु चौरेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ २५ ॥ प्रवासे राजबन्धे च शत्रूणां च प्रमर्दने ॥
 प्राणान्त्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः ॥ २६ ॥ त्वयि मे हृदयं देवि त्वयि चित्तं मनस्त्वयि ॥ रक्ष मां सर्वपापेभ्यः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २७ ॥
 इमं यः सुस्तवं दिव्यमिति व्यासप्रकल्पितम् ॥ यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रयतमानसः ॥ २८ ॥ त्रिभिर्मसैः काङ्क्षितं च फलं वै संप्रयच्छसि ॥
 षट्भिर्मसैर्वीरिष्ठं तु कर्मैकं प्रयच्छसि ॥ २९ ॥ अर्चिता तु त्रिभिर्मसैर्दिव्यं चक्षुः प्रयच्छसि ॥ संवत्सरेण सिद्धिं तु यथाकामं प्रयच्छसि ॥ ३० ॥
 सत्यं ब्रह्म च दिव्यं च द्वैपायनवचो यथा ॥ नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ॥ ३१ ॥ व्याधिमृग्यभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि ॥ भवि
 ष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ मोहयित्वा च तं कंसमेका त्वं भोक्ष्यसे जगत् ॥ ३२ ॥ अहमप्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोपवत् ॥
 स्वबृद्धचर्यमहं चैव करिष्ये कंसगोपताम् ॥ ३३ ॥ एवं तां स समादिश्य गतोऽन्तर्द्धानमीश्वरः ॥ सा चापि तं नमस्कृत्य तथास्त्विति च नि
 श्चिता ॥ ३४ ॥ यश्चैतत्पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 विष्णुपर्वणि स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृते गर्भविधाने तु देवकी देवतो
 पमा ॥ जग्राह सप्त तान्गर्भान्यथावत्समुदाहृतान् ॥ १ ॥ षड्भोग्निस्तृप्तान्कंसस्ताञ्जवान शिलातले ॥ आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ
 रोहिणीम् ॥ २ ॥ अर्द्धरात्रे स्थितं गर्भं पातयन्ती रजस्वला ॥ निद्रया सहसाऽऽविष्टा पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
 लोकविद्वन्वनम् ॥ १ ॥ कृते गर्भविधाने गर्भधाने । समुदाहृतान् योगमायायै विष्णुना शोक्तान् ॥ १ ॥ आपन्नं देवक्यां प्राप्तं सा योगमाया रोहिणीं प्रति नीतवती अय
 देवक्याः सप्तमो गर्भो गलित इति लोकप्रवादानन्तरम् ॥ २ ॥ रजस्वला रोहिणी स्वेदरे स्थितं गर्भं पातयन्ती पपात ॥ ३ ॥

॥ इमं गमं अस्सन्ती योगमायया तस्यान्वर्धानं नीतत्वात् ॥ ४ ॥ अथैतां योगनिद्रा समाधास्यदित्याह—तामिति ॥ रोहिणीं वरावृद्धिकरीम् ॥ ५ ॥ कर्पणेनेति ॥
 पूर्णं देवस्या स्वेगं आदितस्य गर्भस्य सद्यति तद्गुरं प्रापितस्य गर्भस्य कर्पणेन आकर्षणाच्चेतोस्तव सकर्पणो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ६ ॥ रोहिणीं सोमपत्नीं यथा नुचकोदा
 तद्वत् ॥ ७ ॥ मार्गेण मागमेन सनयो गर्भो देवस्याः क गत कदा पतित इति मार्गमणेष्वेव कधीयेषु अष्टम नूतन गर्भं देवकी आपन्न ॥ ८ ॥ अत्र काले ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देवकीं विष्णुम् अभिजिते मुहूर्तेऽज्जनयत् । विभूषिते विभो विष्णोः उषिते प्रोषिते ब्रज प्रति प्रयासे जाते सति सार्धरात्रे षतुर्भागाया रात्रे
 मा स्वप्नभित्र त दृष्ट्वा स्वे गर्भं गर्भमावधत् ॥ अपश्यन्ती च त गम मुहूर्तं व्यथिताऽभवत् ॥ १४ ॥ तामाह निद्रा सवित्रां नैरो तमसि रोहिणिम् ॥
 रोहिणीमिव सोमस्य वसुदेवस्य धीमतः ॥ १५ ॥ कर्पणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भं चादितस्य वै ॥ सकर्पणो नाम सुत शुभे तव भविष्यति ॥ १६ ॥ सा
 त पुत्रमवाप्येव तृष्टा किञ्चिद्वाङ्मुत्सी ॥ विवेश रोहिणीवेशम सुप्रभा रोहिणी यथा ॥ ७ ॥ तस्य गर्भस्य मार्गेण गर्भमाधत्त देवकी ॥ यदर्थं सप्त
 ते गर्भा कमेन विनिपातिता ॥ ८ ॥ त तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य मन्त्रिण ॥ सोऽप्यत्र गर्भवसतो वसुत्यात्मेच्छया हरि ॥ ९ ॥ यशोदाऽपि
 समाधत्त गर्भं तददरेण तु ॥ विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णुनिर्देशकारिणीम् ॥ १० ॥ गर्भकाले त्वमूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ ॥ देवकी च
 यशोदा च सुपुत्राते सम तदा ॥ ११ ॥ यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णि कुलोद्बह ॥ तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत ॥ १२ ॥ नन्द
 गोपस्य भार्यका वसुदेवस्य चापरा ॥ तुल्यकालं च गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तया ॥ १३ ॥ देवक्यजनयद्विष्णु यशोदा तां तु दारिकाम् ॥ मुहूर्तेऽभि
 जिति प्राप्ते साद्वरात्रे विभूषिते ॥ १४ ॥ सागराः समकम्पन्त चेलुश्च घरणीधरा ॥ जज्वलुश्चाप्रथ शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ १५ ॥ शिवाश्च
 प्रवबुध्वता प्ररान्तमभवद्रज ॥ ज्येतीष्यतिव्यकारान्त जायमाने जनार्दने ॥ १६ ॥ अभिजिन्नाम नक्षत्र जयन्ती नाम शर्वरी ॥ मुहूर्तो विजयो
 नाम यत्र जातो जनार्दन ॥ अव्यक्तः शाश्वत सूर्यो हरिर्नारायण प्रभु ॥ १७ ॥ जायमानो हि भगवान्नयनैर्मोहयन्प्रभुः ॥ अनाहता हुन्दुभयो
 देवानां प्राणदन्दिनि ॥ १८ ॥ आकाशात्सुषुप्सृष्टिं च वर्षं त्रिदशर ॥ गीर्भिर्मङ्गल्युक्ताभि स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ १९ ॥
 मार्पभगेवशिष्टे सति यशोदा तां कन्यकामजनयदित्यर्थ ॥ अर्धरात्रे जातस्य विष्णोर्यशोदां प्रति आनयने अर्धयाममात्र जात वदानपनसमकालमेव यशोदा दारिकामसुत
 अत्र एव तस्या जन्म नक्षत्रमिति प्रागुक्तं मगच्छते ॥ १४ ॥ समकम्पन्त उद्विक्क्यता बभूवुस्तत्र हेतुबेळुरिति । घरणीधरा शेषादप्येष्टः भगवतो भार्येति
 भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अप्सरा इत्यदन्तत्वमार्पम् । सुराङ्गना इति वा पाठः ॥ २० ॥ वसुदेवश्च तुष्टावेत्यनुपङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तव ज्येष्ठाः । सन्निधिरार्पः ॥ २३ ॥ रूपं चतुर्भुजम् अहरत्
 तिरोहितं कृतवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ताभ्यां तयोरीत्यर्थः । निवेशनात्सूक्तिकाग्रहात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तु प्रजातेत्यत्र पुत्रजातेति पाठे
 महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ॥ जायमाने त्वयीकेशे प्रहृष्टमभवज्जात ॥ २० ॥ इन्द्रश्च विदशेः साङ्गं तुष्टाव मधुमूदनम् ॥ वसुदेवश्च
 तं रात्रौ जातं पुत्रमघोक्षजम् ॥ २१ ॥ श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणेः उवाच वसुदेवस्तु रूपं संहार वे प्रभो ॥ २२ ॥ भीतोऽहं देव कंसस्य
 तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ॥ मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठान्भुजेक्षण ॥ २३ ॥ वेशम्पायन उवाच ॥ वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहरदच्युतः ॥ अनु
 ज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय ॥ २४ ॥ वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च ॥ यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः ॥ २५ ॥ यशोदाया
 स्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ॥ प्रगृह्य दारिकां चैव देवकीशयने न्यसत् ॥ २६ ॥ परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भोभ्यां भयविह्वलः ॥ वसुदेवः
 कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात् ॥ २७ ॥ उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकडुन्दुभिः ॥ निवेदयामास तदा तां कन्यां वरवर्णिनीम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वा
 त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगिभिः ॥ आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य धीर्यवान् ॥ २९ ॥ स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत् ॥ दीयतां
 शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयत् ॥ ३० ॥ ततो हाहाकृताः सर्वा देवकीभवने स्त्रियः ॥ उवाच देवकी दीना व्राण्यगद्वया गिरा ॥ ३१ ॥
 दारिका तु प्रजातेति कंसं समभियाचती ॥ श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भस्त्वया विभो ॥ ३२ ॥ दारिकेयं हतैवेया पश्यस्व यदि मन्यसे ॥
 दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामाकुण्ठ्य तामुदायतः ॥ ३३ ॥ हतैवेया यदा कन्या जातेत्युक्त्वा वृथामतिः ॥ सा गर्भशयने क्लिष्टा गर्भान्मुक्त्विमृद्वजा
 ॥ ३४ ॥ कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा ॥ स चेनां गृह्य पुरुषः समाविधायवधूय च ॥ ३५ ॥ उद्वच्छेद्य सहसा शिलायां समपो
 थयत् ॥ सानधृता शिलापृष्ठेऽनिष्पिष्टा दिवमुत्पतत् ॥ ३६ ॥ हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मूर्त्तमृद्वजा ॥ जगाम कंसमादिश्य दिव्यस्त्रगनुले
 पना ॥ ३७ ॥ हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलभूषिता ॥ कन्येव साऽभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिप्लुता ॥ ३८ ॥ नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भो
 पमस्तनी ॥ रथविस्तीर्णजचना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा ॥ ३९ ॥

पुत्रवज्जाता परिवर्तितेति गूढोऽभिनिधः पुत्रेति संबोधनं वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गृह्य गृहीत्वा आविध्य भ्रामगिता अवधूय तुच्छीकृत्य ॥ ३५ ॥ उत्पतत् उदपतत्
 अनिश्चिद्येति च्छेदः ॥ ३६ ॥ आदिश्य तिरस्कृत्य जगाम खमिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ निशि झटे इति शेषः । विपरीतेन विरोधेण परिहृतः प्रसङ्गेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एका चासाक्नरोति एकानया भगवता एका सती
 अर्धभक्ता अग्रस्तु तनैकं सन्नपि स्वाविपया त्वो विभक्तो भवति इयं तु न तथा यत योगकन्या योगेन कन्याभूता चित्कण्ठेयमित्यर्थः । इति तां विधिं ॥ ४७ ॥
 सुमनः सुराः । यदया यदुपु जाताः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मृत्योः परित्यगार्थमिति शेषः ॥ ५० ॥ नैरास्येन कर्कश्येन ॥ ५१ ॥ हेतुमुत राक्षस्तकालास्तस्य ईश्वरस्य

विद्युद्विस्फूर्णभा वालार्कसदृशेक्षणः ॥ पयोधरस्तनवती संध्येव सपयोधरा ॥ ४० ॥ सा वै निशि तमोग्रस्ते बभौ भूतगणाऽऽकुले ॥ नृत्यती
 इसती चैव विपरीतेन भास्वती ॥ ४१ ॥ विहायसि गता रोद्रा पपौ पानमनुत्तमम् ॥ जहास च महाहास कस च रुपिताऽश्वीत् ॥ ४२ ॥ कस
 कसात्मनाराय यदद चातिता त्वया ॥ सहसा च समुत्सिष्य शिलायामभिपोथिता ॥ ४३ ॥ तस्मात्तत्त्वान्तकलेऽहं कृष्यमाणस्य शशुणा ॥ पाट
 यित्वा कर्दंदेहसुज्ज पास्यामि शोणितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा वचो घोर सा यथेष्टेन वर्मना ॥ स्व सा देवालय देवी सगणा विचचार ह ॥ ४५ ॥
 सा कन्या धवृधे तत्र वृष्णिसधसुपुजिता ॥ पुत्रवत्याल्यमाना सा वसुदेवाऽऽह्वया तदा ॥ ४६ ॥ विद्धि चैनामथोत्पन्नामशादेवीं प्रजापते ॥ एका
 नरा यागकन्या रक्षार्थं केशवस्य तु ॥ ४७ ॥ तां वै सर्वे सुमनसं पूजयन्ति स्म यावदा ॥ देवदिव्यवपुषा कृष्ण सरसितो यया ॥ ४८ ॥
 तस्यां गतायां कसस्तु तां मेने मृत्युमात्मन ॥ विविक्ते देवकीं चैव व्रीहितं समभाषत ॥ ४९ ॥ कंस उवाच ॥ मृत्योः स्वसः कृतो यन्नस्तव
 गर्भा मया इता ॥ अन्य एवान्यतो देवि मम मृत्युरुपस्थित ॥ ५० ॥ नैरास्येन कृतो यन्न स्वजने प्रहृत मया ॥ देव पुरुषकारेण न चातिका
 न्तवानहम् ॥ ५१ ॥ त्यज गर्भकृतां चिन्तां सताप पुत्रज त्यज ॥ हेतुभूतस्त्वहं तेषां सति कालविपर्यये ॥ ५२ ॥ काल एव नृणां शत्रुः कालश्च
 परिणामकः ॥ कालो नयति सर्वं वै हेतुभूतस्तु मद्विधः ॥ ५३ ॥ आगमिष्यन्ति वै देवि यथाभागमुपद्रवा ॥ इदं तु कष्ट यच्चन्तु कर्त्ताऽद्विमिति
 मन्यते ॥ ५४ ॥ मा कार्षीं पुत्रजां चिन्तां क्लिष्टा शोकजं त्यज ॥ एवंप्रायो नृणां योनिर्नोस्ति कालस्य संस्थिति ॥ ५५ ॥ एष ते पादयोर्मूर्ध्ना
 पुत्रवत्तत्र देवकि ॥ मद्गतस्त्यज्यतां रोपो जानाम्यपकृतं त्वयि ॥ ५६ ॥ इत्युक्तवन्त कस सा देवकी वाक्यमब्रवीत् ॥ सा श्रुपूर्णेमुत्वा दीना भर्ता
 समुपवीक्षती ॥ वसिष्ठोत्तिष्ठ वत्सेति कंस मातेव जल्पती ॥ ५७ ॥

मयोग्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यथाभागं यथाकर्मत्सर्पं । तेन ईश्वरेऽपि न दोषः । यथोक्तम् । “स्वकर्मैव नर इच्छति न राक्षारिपुमुत्पद्य । न भेतव्यं न वा सभ्यं चोरहत्याबलमन्ते ॥”
 इति । न च नृपि मपि दोषो नासजनीय इति भावः ॥ ५४ ॥ अस्थितिः सण्डनम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वत्सेति संबोधनात् कंसादियं ज्येष्ठेति गम्यते ॥ ५७ ॥

विना गर्भाधानादिसंस्कारेण पूर्वदृष्टेन जन्मान्त
॥ ५८ ॥ सहनीयं सोढव्यं शान्तामित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मृत्योर्दैन्यस्य कारणं मर्तत्वं तव हाद मा भूदत्यथः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कार्येण दुरन्तादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते परद्रोहादिकम्
रीयेण कर्मणा । प्रजाः सृजतीति प्रजासर्गः कालस्तेन तत्त्वतः लोकदृष्टनिमित्तेन स्तेयादिना ॥ ६३ ॥ कार्येण दुरन्तादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते परद्रोहादिकम्
पुनैः कारणैस्तेष्वपि मृताः एतैरेव कारणैस्त्वं च कारित इति नात्र तव दोष इति भावः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ६६ ॥

देवक्युवाच ॥ ममाग्रतो हता गर्भा ये त्वया कामरूपिणा ॥ कारणं त्वं न वै पुत्र कृतान्तोऽप्यत्र कारणम् ॥ ६८ ॥ गर्भकर्तनमेतन्मे सहनीयं
त्वया कृतम् ॥ पादयोः पतता मूर्ध्ना स्वं च कर्म जुगुप्सता ॥ ६९ ॥ गर्भे तु नियतो मृत्युर्बाल्येऽपि न निवर्तते ॥ युवाऽपि मृत्योर्वंशगः स्थवि
रो मृत एव तु ॥ ६० ॥ कालभूतमिदं सर्वं हेतुभूतस्तु त्वद्विधः ॥ अजाते दर्शनं नास्ति यथा वायुस्तथैव च ॥ ६१ ॥ जातोऽप्यजाततां याति
विधात्रा यत्र नीयते ॥ तद्रच्छ पुत्र मा ते भून्मद्गतं मृत्युकारणम् ॥ ६२ ॥ मृत्युनाऽपहृते पूर्वं शेषो हेतुः प्रवर्तते ॥ विधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गे
ण तत्त्वतः ॥ ६३ ॥ मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तूपपद्यते ॥ निशम्य देवकीवाक्यं स कंसः स्वं निवेशनम् ॥ ६४ ॥ प्रविशेश स संरब्धो द
ह्यमानेन चेतसा ॥ कृत्ये प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
वैशम्पयन उवाच ॥ प्रागेव वसुदेवस्तु ब्रजे शुश्राव रोहिणीम् ॥ प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥ १ ॥ स नन्दगोपं त्वारितः प्रोवा
च शुभया गिरा ॥ गच्छानया सहैव त्वं ब्रजमेव यशोदया ॥ २ ॥ तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः ॥ योजयित्वा ब्रजे तात संवर्द्धय
यथासुखम् ॥ ३ ॥ रोहिणेयं च पुत्रं मे परिरक्ष शिशुं ब्रजे ॥ अहं वाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाम् ॥ ४ ॥ योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि
शिशोर्मुखम् ॥ द्वियते हि बलात्प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम ॥ ५ ॥ अस्माद्धि मे भयं कंसावघ्रिघृणाद्वै शिशोर्वधे ॥ तद्यथा रोहिणेयं त्वं नन्दगोपं
ममात्मजम् ॥ ६ ॥ गोपायसि यथा तात तत्त्वान्वेषी तथा कुरु ॥ विद्या हि बहवो लोके बालानुच्चासयन्ति हि ॥ ७ ॥

अथास्मिन्पञ्चमोऽध्याये वसुदेवोपदेशतः ॥ सकुटुम्बस्य नन्दस्य ब्रजे प्रेषितामिति शेषः ॥ १ ॥ नन्दगोपं सपुत्रस्त्रीकं मथुरां प्रति
कुरं प्रदातुमागतमित्यर्थोद्भागवताच्च गम्यते ॥ २ ॥ गुणैर्जातकर्मादिसंस्कारैर्लोप्याथभ्यासैश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रज्ञा देवाधीनमिदमिति धीः द्वियते भयादिदेवेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्त्वान्वेषी
यथाबदालोचयन् । बालश्रीहिणां स्वरूपमिति शेषः ॥ ७ ॥

नाम्ना नामार्पेन निर्भिन्नं यथा उज्जस्तत्र चिन कपति यद्वातिरायादगीक्रोति तथा स्वरूपेणोऽपि त्वा रमयत्वित्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ केलिकिल स्वेऽउविहारी ॥ १० ॥
पातो गाम्नाम ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निभिकायाम् आन्योलिकायां शिभिकायां सुतरूपायापिति प्राञ्च । मृदुल्लिकायामिति तत्प्रायं कश्चिपुश्यादसादस्यात
॥ १५ ॥ यद्दृष्ट्वात् गीतलान्निल-मर्त्यस्मिन् तेन गीतलान्निलसर्पिणा ॥ १६ ॥ स ददरा गोवर्गमिति पञ्चदशगतेनान्ययः ॥ १७ ॥ शिशिपु स्त येपां वै श्रापदैर्विल

म च पुत्रो मम ज्यायान्कनीयांश्च तवाप्ययम् ॥ उभात्रापि सम नाम्ना निरीक्षस्व यथासुखम् ॥ ८ ॥ वर्द्धमानानुभावेतौ समानवयसौ यथा ॥ शोभेत
गोत्रजे तस्मिन्नन्दगोप तथा कुरु ॥ ९ ॥ गाल्ये केलिकिल सचा वाल्ये मुद्यति मानव ॥ वाल्ये चण्डतम सर्वस्तत्र यन्नपरो भव ॥ १० ॥ न च वृन्दा
यत कायो गर्वा गोप कथञ्चन ॥ भेतव्य तत्र वसुता केशिन पापदर्शिन ॥ ११ ॥ सरीसृपेभ्य कीटेभ्य रक्तुनिभ्यस्त्येव च ॥ गोष्ठेषु गोभ्यो
वल्मेभ्यो गृध्रो तेऽत्रिमो गिञ्ज ॥ १२ ॥ नन्दगोप गता रात्रि रीप्रयानो व्रजाशुग ॥ इमे त्वा व्याहरन्तीव पतिण सव्यदक्षिणम् ॥ १३ ॥ रहस्य वसु
दनेन मोञ्जुनातो महात्मना ॥ यान यरोदया सार्द्धमारुहोऽब मुदन्वित ॥ १४ ॥ कुमारस्कन्धवाद्यायां शिविकायां समाहित ॥ सक्वरायामास शिञ्जु
शयनीय मदामति ॥ १५ ॥ जगाम च विवित्तेन गीतलान्निलसर्पिणा ॥ बहूदकेन मर्गेण यमुनातीरगामिना ॥ १६ ॥ स ददर्श शुभे देशे गोवर्द्धनस
मीपगे ॥ यमुनातीरसवद्धगीतमारुतसवितम् ॥ १७ ॥ विरुत्थापदे रम्य लतावल्लीमहादुमम् ॥ गोभिस्तृणाविलग्राभि स्यन्वतीभिरलङ्कृतम्
॥ १८ ॥ ममप्रार च गर्वा समतीर्थजलशायम् ॥ वृषणां स्कन्धवर्तेश्च विषाणोदघृष्टपादपम् ॥ १९ ॥ भासामिपादानुसृते श्वेनेश्चामिपगृधुभि ॥
सृगालमृगमिदंश्च वसामेदाशिरभिर्दृतम् ॥ २० ॥ शार्दूलशब्दाभिरुत नानापक्षिसमाकुलम् ॥ स्वादुवृषफल रम्य पर्यातवृणवीरुधम् ॥ २१ ॥ गोव्रजं
गौरुत गम्य गोपनागीभिरावृतम् ॥ इग्मारवैश्च वत्सानां सर्वतः कृतनिस्वनम् ॥ २२ ॥ शकटावताषिपुल कण्टकीवाटसकुलम् ॥ पर्यन्तेज्वाधृत पन्ये
शूरद्रि पतितेन्दुमे ॥ २३ ॥ कल्मानां रोपिते फलिर्दोमभिश्च विप्रपितम् ॥ करीपाकीर्णवसुधं कटच्छन्नकुटीरयम् ॥ २४ ॥

भाते, उता भुवि रम्यं रम्यं कृष्णगण्ड्यादया यद्वप आरोहणमपेक्षा शशादय वत्सद्विता महान्यो वृषा यस्मिन् । स्पन्दतीभि प्रसक्तीभि ॥ १८ ॥ समानि तीर्थानि
पलरत्नगणामा पशु तारगा जलशया यत ॥ १९ ॥ माम्ना गृध्रा वदनुसृते श्वेने । आमिपाया वनविबालादयस्तदनुसृतेस्ततोऽधिकबले सृगालादिभिश्च वृतम् । मृगभिन्नव्याघ्रः
॥ २० ॥ २१ ॥ इग्मारवैर्गोमर्दिः ॥ २२ ॥ वाने वृन्निस्थान कण्टकपरिधि । “ वाने मार्गवृत्तिस्थाने ” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ करीप शुष्कगोमयचूणम् ॥ २४ ॥

क्षेम्या लब्धलक्षणार्हाः भटास्तत्रचारेण बहुलं समृद्धियत् । दामनी स्थूणद्रयाक्रान्तप्रान्ता स्थूलरज्जुः यस्यां दामान्यासज्यन्ते । गर्गरो मन्थनकुम्भः । “ गर्गरो मीनभेदे
 स्यान्मन्थन्यामपि गर्गी । ” इति विश्वः ॥ २५ ॥ तर्केत्यन्तं गोरसाधिक्यमुक्तम् । निःस्रवो रेचनप्रणालिका तद्देशे शैवालेन गल्लिनं मण्डम् उपर्यगतः सारः ॥ २६ ॥ गोपाः
 स्त्रीडन्यस्मिन्निति क्रीडास्थानम् आखाडा इति भाषाप्रसिद्धम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अत्रस्तनाम्बरैः काञ्चोली इति भाषाप्रसिद्धैः कञ्चुकैरुपलक्षिताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिवर्ते
 शकटादिप्रकारे सुस्रकरे आश्रयस्थाने ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीहार्दिके विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ षष्ठे त्वथैतदध्याये कृष्णेनाधःस्थिताऽजसः ॥ भञ्जनं
 पूतनायाश्च शोषणं समुदीर्यते ॥ १ ॥ तत्र असतः अप्रकाशमानस्य । बह्वत्वं गोपत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ “ पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।
 क्षेम्यप्रचारबहुलं हृष्टपृष्टजनावृतम् ॥ दामनीपाशबहुलं गर्गरोद्गारनिस्वनम् ॥ २५ ॥ तक्रनिःस्नावमलिनं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम् ॥ मन्थानवल्लयो
 द्रारैर्गोपीनां जनितस्वनम् ॥ २६ ॥ काकपक्षधरैर्बल्लिर्गोपालक्रीडनाकुलम् ॥ सार्गलद्धारगोवाटमध्ये गोस्थानसंकुलम् ॥ २७ ॥ सर्पिषा पच्यमानेन
 सुरभीकृतमारुतम् ॥ नीलपीताम्बराभिश्च तरुणीभिरलंकृतम् ॥ २८ ॥ वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् ॥ शिरोभिर्भूतकुम्भाभिर्बद्धैरग्रस्त
 नाम्बरैः ॥ २९ ॥ यमुनातीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् ॥ स तत्र प्रविशन्हृष्टो गोव्रजं गोपनादितम् ॥ ३० ॥ प्रत्युद्गतो गोपवृद्धैः स्त्रीभिर्वृद्धा
 भिरिव च ॥ निवेशं रोचयामास परिवर्ते सुखाश्रयो ॥ ३१ ॥ सा यत्र रोहिणी देवी वसुदेवसुखावहा ॥ तत्र तं बालसूर्याभं कृष्णं गूढं न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हर्षिके विष्णुपर्वणि गोव्रजगमनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र तस्यासतः कालः सुमहान्
 त्यवर्त्तत ॥ गोव्रजे नन्दगोपस्य बह्वत्वं प्रकुर्वतः ॥ १ ॥ दारकौ कृतनामानौ ववृधाते सुखं च तौ ॥ ज्येष्ठः संकर्षणो नाम कनीयान्कृष्णः एव
 तु ॥ २ ॥ मेघकृष्णस्तु कृष्णोऽधृद्देहान्तरगतो हरिः ॥ व्यवर्धत गवां मध्ये सागरस्य इवाम्बुदः ॥ ३ ॥ शकटस्य त्वधः सुप्तं कदाचित्पुत्रगृह्णिनी ॥

यशोदा तं समुत्सृज्य जगाम यमुनां नदीम् ॥ ४ ॥
 कृष्णादुदस्थादर्या ३ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयायैतेन ” इति मन्त्रोक्तमर्थमुपबृंहयति—शकटस्येति ॥ मन्त्रार्थस्तु पृथुर्महान् रथः शकटं दक्षिणायाः दिशः संबन्धी
 मृत्युकरमित्यर्थः । अयोजि योजितः शत्रुभिरित्यर्थाल्लिप्त्यते तमेन रथं देवासो देवाः अमृतासो देवाः आसमन्तात् अस्थुः परिवार्य स्थितवन्तः एवास्मिन्नन्तरे सः रथः
 कृष्णात् कृष्णं प्राप्य तत्प्रेरणेन उदस्थात् उत्थितः विहायाः आकाशाश्रितः विशेषेण हयते गच्छतीति वा यन्त्रोत्क्षिप्तगोलकवदाकाशमार्गेणोत्थाय पतितः सन्नष्ट इत्यर्थः ।
 तत्तत्र अर्या ईश्वरो स्वामिनी माता तत्रत्यप्रजा वा । चिकित्सन्ती संशयवती मानुषाय मानुषस्य क्षयाय नाशाय एतेन पतता रथेनायं बालकः कथं न नाशित इत्यत्र

कस्यचिदप्यसक्त्यी सविज्ञानैरादिप्रपन्नैस्वरूप्यमेववित्यवेदीदिति भावः । एवमेव सर्वेषामर्थानां भ्रत्यस्तभुतिमूलकत्वमुन्नेष वेदोपबृंहणत्वादयं शास्त्रस्य । पुत्रेत्यत्र कर्मवि
पठे कर्मपरिचिनी स्तनैकचिन्ता ॥ १८ ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ विपर्यस्त विपरीतस्थितम् ॥ ८॥ ९ ॥ १० ॥ गमने प्रयोजनमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भिन्नानि भाण्डादीनि येन
क्षम माण्डं चक्रेणरित्तो मृदः पात्रास्यः पृथी पुरोभेभागच्छः पटा पटना च भिन्नानि तानि यस्येति । चक्रमौलिन चक्रे मौलाविशेषपरि यस्य वप् । वीणादित्वादिनि
शिशुलीलां तत कुर्वन्स हस्तधरणौ क्षिपन् ॥ करोष मधुरं कृष्णं पादवर्चं प्रसारयन् ॥ १५ ॥ स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्यवर्तयत् ॥ न्युञ्ज पयो
धरकङ्क्री चकार च स्रोतश्च ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता यशोदा भयविकृता ॥ ज्ञाता प्रसवदिघात्री वद्वयस्तेव सौरभी ॥ १७ ॥ सा ददर्श त्रिप
र्यस्त शकटं वपुना विना ॥ इदंति कृत्वा त्वरिता दारक जगृहे तदा ॥ १८ ॥ न सा बुबोध तत्त्वेन शकटं परिवर्तितम् ॥ स्वस्ति मे दारकायेति
प्रीता भीता च सञ्जभवत् ॥ १९ ॥ किं वक्ष्यति ते पुत्र पिता परमकोपन ॥ त्वय्यधशकटे मुने अकस्माच्च विलोडिते ॥ २० ॥ किं मे ब्रानेन
दुःखान किं च मे गमने नवीम् ॥ पर्यस्ते शकटे पुत्र या त्वां पश्याम्यपावृतम् ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे गोभिराजगाम वनेचर ॥ कापायवाससी
विभ्रन्तर्गोपो क्जान्तिक्म् ॥ २२ ॥ स ददर्श विपर्यस्तं भिन्नभाण्डघटीचटम् ॥ अपास्तधूर्विमिमांस शकटं चक्रमौलिनम् ॥ २३ ॥ भीतस्त्वरित
मागम्य सहसा साडुलोचनः ॥ अपि मे स्वस्ति पुत्रायेत्यसकृद्वचनं वदन् ॥ २४ ॥ पिवन्त स्तनमालक्ष्य पुत्र स्वस्योऽव्वीत्युन ॥ वृषमुद विना
केन पर्यस्त शकटं मम ॥ २५ ॥ प्रत्युवाच यशोदा त भीता गदगदभाषिणी ॥ न विजानाम्यह केन शकटं परिवर्तितम् ॥ २६ ॥ अहं नदीं गता
सौम्य चैलप्रसालनार्थिनी ॥ आगता च विपर्यस्तामपश्य शकटं भुवि ॥ २७ ॥ तयोः कथयतोरिवमनुवृत्तत्र दारका ॥ अनेन शिशुना यानमेतत्पा
देन लोडितम् ॥ २८ ॥ अस्माभिः सप्तभिश्च दृष्टमेतद्यदृच्छया ॥ नन्दगोपस्तु तच्च्युत्वा विस्मय परमं ययौ ॥ २९ ॥ प्रहृष्टश्च भीतश्च किमे
तदिति चिन्तयन् ॥ न च ते श्रद्धापूर्णा सर्वे भानुपकुन्दयः ॥ ३० ॥ आश्चर्यमिति ते सर्वे विस्मयोत्फुल्लोचना ॥ स्वे स्थाने शकटं स्याप्य
चक्षन्ध्वमकारयन् ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्स्वयं कालस्य शकुनी वेपथारिणी ॥ धात्री कसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ लोडितम् तन्मथितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सर्वे सर्वोत्पन्नीभ्यः । “ सर्वं समामोषि वतोऽसि सर्वं ” इति त्रिवेचनस्तत्प्राप्त्यन्तेऽप्यप्रतो नात्र
सर्वनामसंज्ञा ॥ २० ॥ २१ ॥ शकुनीं पक्षिणीं चक्रेणुजात्वात वेपथारिणीं कसस्य धात्रीति व्रजस्थैः श्रुता ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रब्रवोत्पीडवर्षिणी प्रलवेन क्षीरापिक्वेन यः स्तनयोर्रुण्डः पीडा तेन वर्षिणी ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्र पूतनावधे हेतुं कारणं नाध्यगच्छन्त नाधितवन्तः नन्दादयः गोपा बालरूपा देवस्तु जानन्त्येवेत्याह । भन्वः “ हेतिः पक्षिणी न दन्तात्पस्यानाङ्ग्यां पदं कृणुते आग्निधाने । शन्नो गोम्यथ पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ” इति । हेतिरायुधवद्वधकारिणी पक्षिणी पूतनारूपा अस्मान् व्रजस्थान् न दन्नाति नाभिभवति प्रत्युत अग्निधाने जाठराग्नेर्याने निमित्ते शिशोजाठरमग्निं स्तनदलेन तर्पयितुम् आहूयाम् “ आप गतिदीप्सादानेषु ” आपवति परलोकं गमयति मृत्युना ग्राहयति वा देहं दीपयति वा आहूी कृणतनुस्तस्यां पदं पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणभयंकरी ॥ आजगामार्द्धरात्रे वै पक्षौ क्रोधाद्भिद्रुन्वती ॥ २३ ॥ ततोऽर्द्धरात्रसमये पूतना प्रत्यदृश्यत ॥ व्याघ्रगम्भीरनिर्घोषं व्याहरन्ती पुनः पुनः ॥ २४ ॥ निलिल्ये शकटस्याक्षे प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी ॥ ददौ स्तनं च कृष्णाय तस्मिन्सुप्ते जने निशि ॥ २५ ॥ तस्याः स्तनं पयो कृष्णः प्राणैः सह विनद्य च ॥ छिन्नस्तनी तु सहसा पपात शकुनी भुवि ॥ २६ ॥ तेन शब्देन विव्रस्तास्ततो बुधधिरे भयात् ॥ स नन्दगोपो गोपा वै यशोदा च सुविक्लवा ॥ २७ ॥ ते तामपश्यन्पतितां विसंज्ञां विषयोधराम् ॥ पूतनां पतितां भूमौ वज्रेणैव विदारिताम् ॥ २८ ॥ इदं किं त्विति संव्रस्ताः कस्येदं कर्म चेत्यपि ॥ नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्ते पर्यवारयन् ॥ २९ ॥ नाध्यगच्छन्त च तदा हेतुं तत्र कदाचन ॥ आश्चर्यमाश्चर्यमिति ब्रुवन्तोऽनुययुर्गृहान् ॥ ३० ॥ गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथागृहम् ॥ यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छ गतसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ कोऽयं विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम् ॥ पुत्रस्य मे भयं तीव्रं भीरुत्वं समुपागतम् ॥ ३२ ॥ यशोदा त्वब्रवीद्रीता नार्यं जानामि किं त्विदम् ॥ दारकेण सहानेन सुप्ता शब्देन बोधिता ॥ ३३ ॥ यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सबान्धवः ॥ कंसाद्रयं चकारोयं विस्मयं च जगाम ह ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां शकटभङ्गपूतनावधौ नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ काले गच्छति तौ सौम्यौ दारकौ कृतनामकौ ॥ कृष्णसंकर्षणौ चोभौ रिद्धिणौ समपद्यताम् ॥ १ ॥ तावन्योऽन्यगतौ बालौ बाल्याद्वैकनां गतौ ॥ एकमूर्तिधरौ कान्तौ बालचन्द्रार्कवत्सौ ॥ २ ॥ एकनिर्माणनिर्मुक्तावेकशय्यासनाशनौ ॥ एकवेषधरावेकं पुष्यमाणौ शिशुव्रतम् ॥ ३ ॥ स्थानं कृणुते कृष्णं प्रापयितुं स्वमृत्युरुपां तां तनुं स्पृशति स्मरयर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अथाऽस्मिन्मममेऽध्याये यमलार्जुनयोर्भिदा ॥ मध्यगेतेन कृष्णेन धस्तावेवति वर्ण्यते ॥ ३ ॥ काले रिद्धिणौ जानुभ्यां रंहेणशीलौ ॥ १ ॥ अन्योऽन्यगतौ परस्परस्मिन्नन्तर्भूतौ एकमूर्तिधरौ एकशरीराविव ॥ २ ॥ एकरूपौ अभिन्नौ सन्तौ निर्माणनिर्मुक्तौ जन्महीनौ ॥ ३ ॥

एकस्य कार्यस्य अन्तर रक्षस्यं गतौ प्रतौ एककार्यनिष्ठमित्यर्थः ॥ ४ ॥ देशानां वृत्तान्तं सिद्धान्तः पाणिना हन्तव्या यज्ञदानादिकं च श्रवर्चनीयमित्येकस्वस्वदर्थं मानुष्यभूतो देशवृत्तान्तमानुषौ ॥ ५ ॥ ध्वतिपन्थाभिर्दिग्भाभिः । प्रतौ पूर्णमास्यां चन्द्रोदये सूर्यस्यास्तमयः तदुदये इत्यादि तयोर्गोचरप्रपञ्चत्वम् ॥ ६ ॥ सर्पभोगमुजौ सर्वदेह तुल्यबाहू । कलभसहस्री कलभकाविष स्वायं वा कः ॥ ७ ॥ पावकी अभिपुत्रौ द्वौ कस्मिन्मासिकित्यभूतोपमा ॥ ८ ॥ ९ ॥ विष्कुर्याणौ नक्षत्रीवधौयौदिना उपकार कुर्वाणौ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत्तस्येति ॥ अर्जुनाभ्याम् अर्जुनौ उदरुमित्यर्थः । अश्वेदमात्राप्ते । “यत्र मर्या विषम्वते रस्मीन् यमितवा

एककार्यान्तरगतावेकदेशौ द्वियाहृतौ ॥ एकचर्या महावीर्यविकस्य शिशुतां गतौ ॥ ४ ॥ एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तान्तमानुषौ ॥ कृत्स्नस्य जगतो गोपौ संवृतौ गोपदारकौ ॥ ५ ॥ अन्योन्यव्यतिपत्ताभिः क्रीडाभिरभिशोभितौ ॥ अन्योन्यकिरणप्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरो ॥ ६ ॥ विसर्पन्तौ तु सर्वत्र सपभोगमुजाहुभौ ॥ रेजतु पांसुदिग्घात्रौ हस्तौ कलभकाविष ॥ ७ ॥ क्वचिद्वस्त्रप्रदीप्ताङ्गे करीयप्रोक्षितौ क्वचित् ॥ तौ तत्र पर्ययावेतां कुमाराविव पावकी ॥ ८ ॥ क्वचिज्जालुभिरुदयैः सर्पमाणौ विरजतु ॥ कीढन्तौ वत्सशालासु शङ्खदिग्घातमूर्द्धजौ ॥ ९ ॥ शुश्रुमाते श्रिया जुरावानन्दजननौ पितुः ॥ जन च विष्कुर्याणौ विहसन्तौ क्वचित्क्वचित् ॥ १० ॥ तौ तत्र कौतूहलिनौ मूर्द्धजव्याकुलेक्षणौ ॥ रेजतुम्बन्धवदनौ दारकौ सुकुमारकौ ॥ ११ ॥ अतिप्रसक्तौ तौ दृष्ट्वा सर्वत्रजविचारिणौ ॥ नाशक्तौ वारयितु नन्दगोप सुदुर्दमौ ॥ १२ ॥ ततो यशोदासकुब्जा कृष्ण कमललोचनम् ॥ आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः पुनः ॥ १३ ॥ दाम्ना वैवोरे वद्धा प्रत्यवन्धवुलूखले ॥ यदि शक्तोऽसि गच्छेति तमुत्तवा कर्म साऽकरोत् ॥ १४ ॥ व्यग्रायां तु यशोदायां निर्बगाम ततोऽङ्गणात् ॥ शिशुलीलां ततः कुर्वन्कृष्णो विस्मापयन्व्रजम् ॥ १५ ॥ सोऽङ्गणान्निस्तुत कृष्णः कर्पमाण उलूखलम् ॥ यमलाम्यां प्रवृद्धाभ्यामर्जुनाभ्यां चरन्नेव ॥ मध्याग्निश्वकाम तयो कर्पमाण उलूखलम् ॥ १६ ॥ तत्तस्य कर्पतो वद्ध तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥ लग्न ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्प च ॥ १७ ॥

इति । उलूखलसुवानामवेभिन्दन् जस्गुलः । वा नो अपवनसती कृष्णानुवेभिः सोढुमि । इन्द्राय मधुमत्सुतम्” इति । यत्र उलूखले मग्नां मयानमिव मग्नाय लोकैश्चक्र मां विषम्वते विगेपेण वधन्ति मातरः रस्मीनादाय रस्मिभिरित्यर्थः । यमितवा इव विनिर्गहीतुमिव न तु वस्तुनो निगहीतु मातृत्वेन यदि विगृह्णत्वा तेन उलूखलेन सुवानां पीडितानां कर्मणि पट्टी । उलूखलपीडितान् अस्मान् हे इन्द्र मोचनसमर्थं अब रक्ष । पादादित्वापुदाचमाख्यातम् । इन्द्र एवमेव त्वं जल्लुलोपसि पुन मुञ्चामीति जलितुं मां च गोपिन् प्रातु छातुम् आदतुं स्थावर्णिं कर्तुं च समर्थोऽसि यत अतोऽय मामित्यर्थः । एव यदा सर्वान् शार्थयन्नपि न मोचन लभते तदा वनसत्योरन्तरा गत्वा वनपञ्चदाम

त्रादिनुं यावद्वलं करोति तावद्वनस्पती एव उन्मूलितौ दृष्ट्वा वदति । ता नो इति । त्रातौ नोऽस्माकं व्रजवासिनां वनस्पतिभूतौ अतिप्रासिद्धौ यमलौ अर्जुनजातीयौ भो वनस्पती
 अथ इन्द्राय इन्द्रं प्रति गन्तुं सुतं तदुन्मूलनेन आत्मानं पीडयन्तं तदेव गधुपत् तदेव गधुपत् अमृतयुक्तम् अतिसम्यगित्यर्थः । यतः ऋग्वौ गतिमन्तौ युवां स्यावस्त्वान्मुक्तौ स्थ इत्यर्थः ।
 तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रहसा ॥ समूलविटपौ भग्नौ स तु मध्ये जहास वै ॥ १८ ॥ निदर्शनार्थं गोपानां दिव्यं स्वबलमास्थितः ॥
 तद्वाम तस्य बालस्य प्रभावादभवद्दृढम् ॥ १९ ॥ यमुनातीरमार्गस्था गोप्यस्तं ददृशुः शिशुम् ॥ क्रन्दन्त्यो विस्मयन्त्यश्च यशोदां ययुरङ्गनाः ॥
 ॥ २० ॥ तास्तु संप्रान्तवदना यशोदामृचुरङ्गनाः ॥ एहागच्छ यशोदे त्वं संप्रामात्किं विलम्बसे ॥ २१ ॥ यौ तावर्जुनवृक्षौ तु व्रजे सत्योपया
 चनौ ॥ पुत्रस्योपरि तावेतौ पतितौ ते महीरुहौ ॥ २२ ॥ दृढेन दाम्ना तत्रैव बद्धो वत्स इवोदरे ॥ जहास वृक्षयोर्मध्ये तव पुत्रः सबालकः ॥ २३ ॥
 उत्तिष्ठ गच्छ दुर्मेधे मूढे पण्डितमानिनि ॥ पुत्रमानय जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुखादिव ॥ २४ ॥ सा भीता सहसोत्थाय हाहाकारं प्रकुर्वती ॥ तं
 देशमगमन्न पतितौ तादुभौ दुर्मौ ॥ २५ ॥ सा ददर्श तयोर्मध्ये दुर्मयोरात्मजं शिशुम् ॥ दाम्ना निबद्धसुदरे कर्षमाणमुलूखलम् ॥ २६ ॥
 सा गोपी गोपवृद्धश्च समुवाच व्रजस्तदा ॥ पर्यागच्छन्त ते द्रष्टुं गोपेषु महद्दुतम् ॥ २७ ॥ जजत्पुस्ते यथाकामं गोपा वनविचारिणः ॥
 केनेमौ पतितौ वृक्षौ घोपस्यायतनोपमौ ॥ २८ ॥ विना वातं विना वर्षं विद्युत्पतनं विना ॥ विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पतितौ दुर्मौ ॥
 ॥ २९ ॥ अहो बत न शोभेतां विमूलावर्जुनाविमौ ॥ भूमौ निपतितौ वृक्षौ वितोयौ जलदावि ॥ यदीमौ घोषचित्तौ घोषकल्याणकारिणौ ॥ ३० ॥
 नन्दगोप प्रसन्नौ ते दुर्मावेवं गतावपि ॥ यच्च ते दारको मुक्तो विपुलाभ्यामपि क्षितौ ॥ ३१ ॥ औत्पातिकमिदं घोषे तृतीयं वर्त्तते त्विवह ॥
 पूतनाया विनाशश्च दुर्मयोः शकटस्य च ॥ ३२ ॥ अस्मिन्स्थाने च वासोऽयं घोषस्यास्य न युज्यते ॥ उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो न
 शोभनम् ॥ ३३ ॥ नन्दगोपस्तु सहसा मुक्त्वा कृष्णमुलूखलात् ॥ निवेश्य चाङ्गे सुचिरं मृतं पुनरिवागतम् ॥ ३४ ॥ नातृष्यत्प्रेक्षमाणो वै
 कृष्णं कमललोचनम् ॥ ततो यशोदां गर्हन्वै नन्दगोपो विवेश ह ॥ स च गोपजनः सर्वो व्रजमेव जगाम ह ॥ ३५ ॥ स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो
 वै दामबन्धनात् ॥ गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥ ३६ ॥
 कचेभिर्गतिमद्भिर्जङ्गमैः जनैः सोतृभिस्मद्भन्वनकरैरुपलक्षितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सत्योपयाचनौ प्रार्थितवदत्येन देवताभूतौ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विपुलाभ्यामर्जुनाभ्याम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ इति ॥ "रामादीत्यर्थः । अत्र तृणान्नचयोऽप्यप्युराणान्तरादुपमहर्षणम् । साकं वा तस्य प्राज्या साकं
 तस्य निद्राक्या" इति । रेचरत्वेन यक्ष पूयमिवात्मानं मनते विभ्रते तोलयति वा यक्षम् हे यदम राक्षस तद्वतीहकेति वा चापेण तद्वर्गेन हरिणा तव हृद्वा साकं प्रपत
 भ्रमाग्निनि अत्र । सिक्किदीक्षिता न सन् दीप्यतीति किम्किदीक्षितः । किथातोर्चाङ्गुलात् किमप्यपे लिङ्मात्रे च किम्किर्दिष्टान् तेन वा तस्य वापाप्राज्या गत्या यथा घुल्लिमा
 त्याप्राज्या पन्नम् उपरि नीतवानमि तया साकं नश्य नाग मामुद्दि । निद्राक्या गत्या च साकं वा साहित्यं पतन एव न तु नागो अवस्तेन सह पतितः सन् स्वयमेक एव नाग
 दम्पतीत्यर्थः । एवं देवगणे तृणाश्च वपातं यमोत्तर्यते ॥ ३७ ॥ इति श्रीहरीश्वरो विष्णुपर्वणि दीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ अस्मिन्मयाष्टमेऽध्याये वनान्तरमियासत् ॥
 वनदृश्यमुत्तमा नृणां कृष्णस्य वर्णते ॥ १ ॥ एवं तावत्पिप्याय "सुदेवो अप्र प्रवेदनावृत्त्यराव परमां गन्तवा उ । अचारयतीत निक्किरुपरये धेन वृका रमसासो अपुः" इति
 एतद्राक्ष्यपद्यत दि वालस्यासीद्विचेष्टितम् ॥ कृष्णस्य भरतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ॥ ३७ ॥ इति श्रीम० ह० वि० शिशुचर्यायां यमलार्जुनम
 प्रो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ वैरम्प्रायन उवाच ॥ एव तो वाल्यमुत्तीर्णो कृष्णसकपर्णवुभो ॥ तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षो वभूवतु ॥ १ ॥
 नीलपीताम्बरधरो पीतधेतादुलेपनो ॥ वभूवतुर्वत्सपालो काकपक्षयरावुभो ॥ २ ॥ पणवाद्य श्रुतिस्तुव द्वादयन्तौ वराननौ ॥ शुशुभते वनगतौ
 त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ३ ॥ मयूराङ्गदक्षर्णौ सु पल्लवापीडधारिणौ ॥ वनमालाकुलोस्को द्रुमपोताविवोद्गतौ ॥ ४ ॥ अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयुद्धो
 पवीतिनौ ॥ सरिस्मयतुम्बकरको गोपेणुप्रवादको ॥ ५ ॥ कचिद्धसन्तापन्योन्य क्रीडमानौ कचिक्कचित् ॥ पर्णशम्यासु ससुप्तौ कचिन्निद्रान्तेरे
 क्षणौ ॥ ६ ॥ एव वत्सान्पालयन्तौ शोभयन्तौ महावनम् ॥ चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥ ७ ॥ अथ वामोदर श्रीमान्सकपर्णमुवाच
 ह ॥ आय नास्मिन्वने राक्ष्य गोपालः सह क्रीडितुम् ॥ ८ ॥ अवगीतमिदं सर्वमावाभ्यां मुक्तकाननम् ॥ प्रक्षीणतृणकाष्ठं च गोपैर्मथितपादपम् ॥ ९ ॥
 इत्यस्य मन्त्र्योपबृहन्नाथ । मन्त्राय । पुरुरवस प्रत्युर्गशी वन्ति । सुदेव शोभनस्थामिको व्रज आणसरोपेन वासुदेवो वा अप्र प्रपतेत् अथैव उपब्रक्ष्यमकाल गच्छेत्
 अनादत् नालि आदत् निरोधको यस्य तादृशोऽपि परावत परमात् दुराश्रतरं गन्तवै गन्तुम् उ निश्चित प्रपतेदित्यन्वयः । अथ यस्मान्तेरे यदि सुदेवो न प्रपतेच्छि निश्चेत्
 परये शयीत अप्र अपवा ण्न व्रज वासुदेवपारजन रममासो रमसां वेगवन्त वृका अपु मन्त्रयेयुः तस्यादासुदेवो वा तत्सारिण्दीवो व्रजो वा वृकेभ्यो विभेति अतस्त्वाद्य
 गेनासि शिष्टपक्षस्य सुतरां भेदव्यमिति भावः । इतः स्वटार्थं मूलम् ॥ १ ॥ २ ॥ पणवो हि तुम्भीफलोपेतो वापविशेषः । आणपवाचादयं रुद्रबीणादिकं पणवापयत एव त्रिशीर्षावि
 बन्ति इत्यन्तं मगन्ते । पर्णवायमित्यसि पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चञ्चूर्यन्तौ अत्यन्तं सचरन्तौ किशोराविव अश्वपोताविव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अवगीतं नाशितं मुक्तमेग काननम् ॥ ९ ॥

काननानि उद्यानानि वनानि अरण्यानि आक्रान्तानिकाशानि पत्रादिना शून्यानि ॥ १० ॥ परितो वृत्तचक्राकारः परिवर्तमानोऽपि येषु तेषु परिवृत्तागलेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्व्यञ्जनं शाकलपादिहीनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कचव्यसाह-तस्यादिति ॥ १८ ॥ ननु पितृपर्यागता भूमिर्निर्धनाऽपि सुखावहेत्युक्तेः कथं पूर्वस्थान
 घनीभूतानि यान्यासन्काननानि वनानि च ॥ तान्याकाशानिकाशानि दृश्यन्तेऽद्य यथासुखम् ॥ १० ॥ गोत्राटेष्वपि ये वृक्षाः परिवृत्तागलेषु च ॥
 सर्वे गोष्ठाग्रिषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः ॥ ११ ॥ सानिकृद्धानि यान्यासन्काष्ठानि च तणानि च ॥ तानि दूरावकृष्टासु मार्गतव्यानि भूमिषु ॥ १२ ॥
 अरण्यामिदमल्पोदरलपकक्षं निराश्रयम् ॥ अन्वेषितव्याविश्रामं दारुणं विरलद्रुमम् ॥ १३ ॥ अकर्मण्येषु वृक्षेषु स्थितविप्रं स्थितद्विजम् ॥ संवासस्या
 स्य महतो जनेनोत्सादितद्रुमम् ॥ १४ ॥ निरागन्धं निरास्वादं निष्प्रयोजनमास्तम् ॥ निर्विहङ्गमिदं शून्यं निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ १५ ॥ विक्रीयमाणैः
 काष्ठैश्च शकैश्च वनसंभवेः ॥ उच्छिन्नसंचयतृणैर्घोषोऽयं नगरायते ॥ १६ ॥ शैलानां भूषणं घोषो घोषाणां भूषणं वनम् ॥ वनानां भूषणं गावस्ता
 आस्माकं परा गतिः ॥ १७ ॥ तस्मादन्यद्दनं यामः प्रत्यग्रयवसेन्धनम् ॥ इच्छन्त्यनुपभुक्तानि गावो भोक्तुं तृणानि च ॥ १८ ॥ तस्माद्दनं नवतृणं
 गच्छन्तु घनिनो ब्रजाः ॥ न द्वारबन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ॥ प्रशस्ता वै ब्रजा लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ १९ ॥ शङ्कुन्मूत्रेषु तेज्ज्वल जातक्षा
 ररसायनम् ॥ न तृणं भुञ्जते गावो नापि तत्पयसे हितम् ॥ २० ॥ स्थलीप्रायासु रथ्यासु नवासु वनराजिषु ॥ चरावः सहितौ गोभिः क्षिप्रं संवाह्यतां
 ब्रजः ॥ २१ ॥ श्रूयते हि वनं रम्यं पर्याप्तं तृणसंस्तरम् ॥ नाम्ना वृन्दावनं नाम स्वादुवृक्षफलोदकम् ॥ २२ ॥ अङ्घ्रिच्छिकण्टकवनं सर्वैर्वनगुणैर्युतम् ॥
 कदम्बपादप्रपायं यमुनातीरसंश्रितम् ॥ २३ ॥ स्निग्धशीतानिलवनं सर्वतुनिलयं शुभम् ॥ गोपीनां सुखसंचारं चारुचित्रवनान्तरम् ॥ २४ ॥ तत्र
 गोवर्द्धनो नाम नातिदूरे गिरिर्महान् ॥ आजते दीर्घाशिखरो नन्दनस्येव मन्दरः ॥ २५ ॥ मध्ये चास्य महाशौखो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः ॥ भाण्डीरो
 नाम शुशुभे नीलमेघ इवाम्बरे ॥ २६ ॥ मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती ॥ प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितांवरा ॥ २७ ॥ तत्र
 गोवर्द्धन चैव भाण्डीरं च वनस्पतिम् ॥ कालिन्दीं च नदीं रम्यां द्रक्ष्यावश्वरतः सुखम् ॥ २८ ॥ तत्रायं कल्यतां घोपस्त्यज्यतां निगुणं वनम् ॥
 संत्रासयावो भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य कारणम् ॥ २९ ॥

त्याज्यमित्याह । न द्वारेति । चक्रेण समुदायेन चरन्ति ते चक्रचारिणो हंससारसादयः अनिकेता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ शङ्कुन्मूत्रेषु तेज्ज्वल तृणेषु पतितेषु सरसु ॥ २० ॥ स्थली
 नायासु समभूमितुल्यासु निस्तृगास्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्निग्धवन शीतानिलं चेति संवन्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ चरतो मृगादीनिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पञ्चपदाः पञ्चादिसप्तपदा सप्त ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अगता असंचाराः ॥ ३७ ॥ सदेवाह—एवमिति ॥ ३८ ॥ इति हरिवरो
विष्णुरात्रि गीस्यगमगोऽप्यापः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्वस्मिन्नप्रभेऽप्योपे रापशृण्वेच्छया पुन ॥ वृन्दावनपवेशश्च घजस्याद्वत ईरिति ॥ १ ॥ एवं वृकान् ॥ १ ॥ सुखोष्ण

एव कथयतस्तस्य चाधुदेवस्य धीमत ॥ प्रादुर्बभूवु शतशो रक्तमांसवसाशना ॥ ३० ॥ घोराश्विन्तयतस्तस्य स्वतनूरुहजास्तदा ॥ विनिष्पेतु
भयम्भरा मर्वग शतशो वृका ॥ ३१ ॥ निष्पतन्ति स्म वहवो व्रजस्योत्सादनाय वै ॥ वृकान्निष्पतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वयो नृपु ॥ ३२ ॥
गोपीषु च यथाक्रम व्रजे त्रासोऽमवन्मदान् ॥ ते वृका पञ्चवृद्धाश्च दशवृद्धास्तथा परे ॥ ३३ ॥ त्रिशार्दिशतिवृद्धाश्च शतवृद्धास्तथा परे ॥ निश्च
रन्तस्य गात्रेभ्य श्रीवत्सकृतलक्षणा ॥ ३४ ॥ कृष्णास्य वृष्णादना गोपानां भयवर्धना ॥ भक्षयद्रिश्च तैर्धत्सांश्चासयद्रिश्च गोव्रजान् ॥ ३५ ॥
निगि शालान्हरद्रिश्च वृकेरुत्साब्धते व्रज ॥ न वने शक्यते गन्तु न गाश्च पारिरक्षितुम् ॥ ३६ ॥ न वनार्किचिदाहर्तुं न च वा तारितुं नदीम् ॥
प्रस्ता बुद्धिमनमनोऽगतास्तस्मिन्वनेऽवमन् ॥ ३७ ॥ एव वृकेरुदीर्णेस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ॥ व्रजो निष्पन्दचेष्टस्य एकस्थानचर कृत ॥ ३८ ॥
इति श्रीमद्वाभारत त्रिलेखे हरिवरो विष्णुपर्वणि शिशुञ्चयाया वृकदर्शनो नामाष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वृकाश्च तान्दृष्ट्वा
रमानान्दुगमदान् ॥ सखीपुमान्स घोपो वै समस्तोऽम त्रयत्तदा ॥ १ ॥ स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महद्वनम् ॥ यच्छिष्य च सुखोष्ण च
गर्वा चैव सुतावहम् ॥ २ ॥ अद्यैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोघने ॥ यावद्वैकैर्बध घोरे न नः सर्वो व्रजो व्रजेत् ॥ ३ ॥ एषां धृम्राकृणाङ्गानां दष्टिणां
नलवर्षिणाम् ॥ वृकाणां कृष्णवक्राणां विभीमो निशि गर्जताम् ॥ ४ ॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम वत्सोऽय गोर्मम ॥ वृक्ष्यर्ष्यापादिता ब्रूवं कन्दन्ति
स्म गृहे गृहे ॥ ५ ॥ तासां रुदितशब्देन गर्वा इभारवेण च ॥ व्रजस्योत्थापन चक्रुर्घोषवृद्धा समागता ॥ ६ ॥ तेषां मतमथाऽज्ञाय गन्तु वृन्दावन
प्रति ॥ व्रजस्य विनिवेशाय गर्वा चैव हिताय च ॥ ७ ॥ वृन्दावननिवासाय ताञ्ज्ञात्वा कृतनिश्चयान् ॥ नन्दगोपो बृहद्वाक्य बृहस्पतिरिवादे
॥ ८ ॥ अद्यैव निश्चयप्राप्तिर्यदि गन्तव्यमेव न ॥ शीघ्रमाज्ञाप्यतां घोप सजीभवत मा चिरम् ॥ ९ ॥ ततोऽध्वर्युप्यत तदा घोपे तत्प्राकृतेर्जने ॥
शीघ्र गात्र प्रकल्प्यन्तां भाण्डं समभिरोष्यताम् ॥ १० ॥

सुरासामम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ण्याम् पश्यः सक्त्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथपुप्यत घोपो जाप । भाण्ड शब्देऽप्यिति शेषः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

गणशैः मन्यनभाण्डशूणाया मन्थनदण्डेन संयोजनार्थैः पशैः गाजैरेति महाराष्ट्रप्रसिद्धैः शिखरैर्वा कटकैर्वटवाचारकवृणैः सहिताभिः वृणसंकटैः वृणमयीभिराच्छादनीभिः
 वत्सयूथानि काल्यन्तां युज्यन्तां शकटानि च ॥ वृन्दावनमितः स्थानान्निवेशाय च गम्यताम् ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषित
 म् ॥ उदतिष्टद्वजः सर्वैः शीघ्रं गमनलालसः ॥ १२ ॥ प्रयाद्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे साधु योजया ॥ उत्तिष्ठेति व्रजे तस्मिन्गोपकोलाहलो द्वाभूत्
 ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटीशकटस्तु सः ॥ व्याघ्रघोषमहाघोपो घोषः सागरघोषवान् ॥ १४ ॥ गोपीनां गर्गरीभिश्च मूर्ध्नि चोत्तम्भितैश्च
 टैः ॥ निष्पपात व्रजात्पङ्क्तिस्तारापाङ्क्तिरिवाम्बरात् ॥ १५ ॥ नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैरग्रस्तनोच्छ्रितैः ॥ शक्रचापायते पङ्क्तिर्गोपीनां मार्गगामिनी
 ॥ १६ ॥ दामनी दामभारैश्च कश्चिरकायावल्गुभिः ॥ गोपा मार्गगता भान्ति सावरोहा इव द्रुमाः ॥ १७ ॥ स व्रजो व्रजता भाति शकटौघेन
 भास्वता ॥ पौतैः पवननिक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवाणवः ॥ १८ ॥ क्षणेन तद्भ्रजस्थानमीरणं समपद्यत ॥ द्रव्यावयवनिर्धूतं कौणं वायसमण्डलैः ॥ १९ ॥
 ततः क्रमेण घोषः स प्राप्तो वृन्दावनं वनम् ॥ निवेशं विपुलं चक्रे गवां चैव हिताय च ॥ २० ॥ शकटावर्त्तपर्यन्तं चन्द्रार्द्राकारसंस्थितम् ॥ मध्ये
 योजनविस्तीर्णं तावद्विगुणमायतम् ॥ २१ ॥ कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितद्रुमैः ॥ निखातोच्छ्रितशाखाग्रैरभिभूतं समन्ततः ॥ २२ ॥
 मन्थैरारोप्यमाणैश्च मन्थबन्धानुकर्षणैः ॥ अद्भिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिरितस्ततः ॥ २३ ॥ कौलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥ स्तम्भ
 नोभिर्धृताभिश्च शकटैः परिवर्त्तितैः ॥ २४ ॥ नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्द्धसु ॥ छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटकैस्तृणसंकटैः ॥ २५ ॥ शाखा
 विदङ्कैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः ॥ शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुल्लूलैः ॥ २६ ॥ प्राङ्मुखैः सिच्यमानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः ॥ सब
 त्सचमास्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥ २७ ॥ तोयमुत्तारयन्तीभिः प्रेक्षन्तीभिश्च तद्वनम् ॥ शाखाश्चाकर्षमाणान्भिर्गोपीभिश्च समन्ततः ॥ २८ ॥
 शुवभिः स्थविरैश्चैव गोपैर्व्ययकैर्धृशम् ॥ विशसद्भिः कुठारैश्च काष्ठान्यपि तरूनि ॥ २९ ॥ तद्भ्रजस्थानमधिकं शुशुभे काननावृतम् ॥ रम्यं
 वननिवेशं वै स्वादुमूलफलोदकम् ॥ ३० ॥ तास्तु कामदुघा गावः सर्वपक्षिस्तं वनम् ॥ वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ॥ ३१ ॥ पूर्वमेव
 तु कृष्णेन गवां वै हितकारिणा ॥ शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥ ३२ ॥

॥ २५ ॥ शाखासु विटंकाः पक्षुपवेशनस्थात्मानि तैः क्रियमाणैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यर्म धाम् तत्रापि तस्मिन् आपाद ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अध्यास्य अघ्यासितवन्त ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवरो विष्णुपर्वणि टीकायां नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥ एतस्मिन्दशमेऽध्याये
 नादृशेनमुच्यते ॥ श्रीनिवासविश्वनाथेन योपेक्षपरतया दिव ॥ १ ॥ काचित् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पश्चिमे तु ततो रुक्षे धर्म मासे निरामये ॥ वर्षतिधामृतं देवे तृण तत्र व्यवर्द्धत ॥ ३॥ न तत्र क्त्वा सीदन्ति न गावो नेतरे जना ॥ यत्र तिष्ठति
 लोकानां भवाय मधुमुदन ॥ ३४ ॥ ताश्च गावः स घोषस्तु स च सकर्पणो युवा ॥ कृष्णेन विहित वास तमभ्यासत निवृता ॥ ३५ ॥ इति श्रीम
 हामार्गे खिलेषु हरिश्चरो विष्णुपर्वणि वृन्दावनप्रवेशो नाम नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तौ तु वृन्दावनं प्राप्ता वसुदेवसुताबुभौ ॥
 नेतुमन्मयूथानि चारयन्तो सुखपिणो ॥ १ ॥ पूर्णस्तु धर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम् ॥ क्रीडतो सह गोपालैर्यमुनां चावगाहतो ॥ २ ॥ तत
 प्रावृडनुप्राता मनसः कामदीपिनी ॥ प्रवर्षणमहामेघा शक्रचापाद्वित्तोदरा ॥ ३ ॥ वभूवादरशेन सूर्यो भूमिभ्यश्चरणा तृणे ॥ पतता मेघवातेन
 नवतोयावुरपिणा ॥ ४ ॥ समाजिततला भूमिबोवनस्थेव लक्ष्यते ॥ नाशितं जलदैरुष्ण तोपिता वसुधा जले ॥ ५ ॥ न वर्षर्पावसिक्तानि शक्र
 गोपकुलानि च ॥ नष्टदावाग्निदमानि वनानि प्रचकाशरे ॥ ६ ॥ नृत्यव्यापारकालश्च मयूराणां कलपिनाम् ॥ मदरक्ता प्रवृत्ताश्च केका पट्टर
 गास्तथा ॥ ७ ॥ नवप्रावृपि कान्तानां पदपद्मवारदायिनाम् ॥ योवनस्थकदम्बानां नवाभ्रभ्रजते वपुः ॥ ८ ॥ हासितकुटजैवृक्ष कदम्बैर्वीसित
 वनम् ॥ "नाशितं जलदैरुष्ण तोपिता वसुधा जले" ॥ ९ ॥ सतसा भास्करकरैरभितप्ता दवाग्निभिः ॥ १० ॥ जलेर्बलहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वता ॥ महावा
 तनमुदन्त महामेघगणार्पितम् ॥ महौ महाराज पुरैरुत्थत्यमापद्यते नभः ॥ ११ ॥ क्वचित्कवग्धहासाब्धं शिलीन्ध्रामरण क्वचित् ॥ संप्रदीप्तमिवाभाति
 पुल्लनीपद्म वनम् ॥ १२ ॥ ऐन्द्रेण पुनसा सिक्तं मारुतेन च विस्तृतम् ॥ पार्थिवं गन्धमाघ्राय लोकं क्षुभितमानस ॥ १३ ॥ ह्रस्वसारङ्गनादेन
 ददुरव्याहतं च ॥ नरेभ्यः शिखिक्लिष्टरक्षणीर्णा वसुधरा ॥ १४ ॥ भ्रमत्तूर्णमहावर्त्ता वर्षप्रातमहारयाः ॥ हरन्त्यस्तीरजान्वृक्षान्विस्तार यान्ति
 निम्नगा ॥ १५ ॥ सततासारनिर्यन्त्राः क्षिप्रयन्त्रोत्तरच्छवा ॥ न त्यजन्ति नगाग्राणि श्रान्ता इव पतद्भिण ॥ १६ ॥

शिवीमा उयारा ॥ १७ ॥ क्षुभितमासः कामानुरोमुव ॥ १८ ॥ ह्रस्वसारङ्गनादेन मत्तमरच्यनिना दर्दुरा भेकाः अक्कीर्णा व्याप्ता ॥ १९ ॥ सततो य
 मामार्गे शरामप्यातस्तेन निर्यन्त्रा जरीकृत्वा ॥ नगाग्राणि वृक्षयासाग्राणि ॥ २० ॥

तोयेन गम्भीराणि निविडानि लम्बानि विरुतानि च तेषूदरेषु ॥ १६ ॥ महीरुहैर्गोविन्दभूतैरन्वेष्यो जलच्छन्नो मार्गो यस्याः सा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पल्वलेष्व उत्कीर्णम्
उत्तिकं यत्तोंयं तेन वर्षेण ॥ १९ ॥ हस्तः शुण्डा तथा सह उच्छ्रितं मुखं येषां ते हस्तोच्छ्रितमुखाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ चन्द्रो नभोवसतिं वसति आस्ते वार्षिकीं
वर्षां गोवर्द्धनो नामतः गोवर्द्धनो गर्वां वर्द्धयिता ॥ २५ ॥ कृष्णसारङ्गा भ्रमराः ॥ २६ ॥
दुर्दिने मेघच्छेद्येऽह्नि काले प्रावृट्काले दुर्दिने मेघैराच्छन्नम् ॥ २४ ॥ गोवर्द्धनो नामतः गोवर्द्धनो गर्वां वर्द्धयिता ॥ २५ ॥ कृष्णसारङ्गा भ्रमराः ॥ २६ ॥
दुर्दिने मेघच्छेद्येऽह्नि काले प्रावृट्काले दुर्दिने मेघैराच्छन्नम् ॥ २४ ॥ गोवर्द्धनो नामतः गोवर्द्धनो गर्वां वर्द्धयिता ॥ २५ ॥ कृष्णसारङ्गा भ्रमराः ॥ २६ ॥

तीर्थीभवात् ॥ २३ ॥ दुर्दिने मेघच्छन्नैः कालं प्रावृट्कालं द्वादश भवराच्छन्नम् ॥ २४ ॥

तोयगम्भीरलम्बेषु खवत्सु च नदत्सु च ॥ उदरेषु नवाभ्राणां मज्जतीव दिवाकरः ॥ १६ ॥ महीरुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पीडसंकुला ॥ अन्विष्यमाग्रां वसुधा भाति शाङ्गलमालिनी ॥ १७ ॥ वज्रोणेवावरुणानां नगानां नगशालिनाम् ॥ स्रोतोभिः परिकृतानि पतन्ति शिखराण्यधः ॥ १८ ॥ पतता मेघवर्षेण यथा निम्नानुसारिणा ॥ पल्वलोत्कीर्णसुक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः ॥ १९ ॥ हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः ॥ भ्रान्तानि दृष्ट्या मातङ्गा गां गता इव तोयदाः ॥ २० ॥ प्रावृट्प्रावृत्तिं संहस्य दृष्ट्वा चामुधरान्धनान् ॥ रोहिणेयो मिथः काले कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पश्य कृष्ण घनान्कृष्णान्वलाकोज्ज्वलभूषणान् ॥ गगने तव गात्रस्य वर्णचोरान्समुच्छ्रितान् ॥ २२ ॥ तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः ॥ त्वमिवाह्वा तवसर्ति चन्द्रो वसति वार्षिकीम् ॥ २३ ॥ एतन्नीलागबुद्ध्यामं नीलोत्पलदलप्रभम् ॥ संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः ॥ २४ ॥ पश्य कृष्ण जलोदयैः कृष्णैरुद्ग्रथितैर्धनैः ॥ गोवर्धनो यथा रम्यो भाति गोवर्धनो गिरिः ॥ २५ ॥ पतितेनाम्भसा ह्यते समन्तान्मदपिप्ताः ॥ भ्राजन्ते कृष्णसारङ्गाः काननेषु सुदान्विताः ॥ २६ ॥ एतान्यम्बुप्रहृष्टानि हरितानि मृदूनि च ॥ तृणानि शतपत्राक्ष पत्रैर्गृह्णन्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥ क्षरज्जलानां शैलानां वनानां जलदागमे ॥ ससस्यानां च सीमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते ॥ २८ ॥ शीघ्रवातसमुद्धृताः प्रोषितौत्सुक्य कारिणः ॥ दामोदरोद्दामरवाः प्रागल्भ्यं यान्ति तोयदाः ॥ २९ ॥ हरे हर्यश्वापेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम ॥ विवाणज्येन रचितं तवेदं मध्यमं पदम् ॥ ३० ॥ नभस्येष नभश्चक्षुर्न भात्येव चरन्नभः ॥ मेघैः शातातपकरो विरश्मिर्निखिल रश्मिवाक् ॥ ३१ ॥ द्वावापृथिव्योः संसर्गः सततं विततैः कृतः ॥ अव्यवच्छिन्नप्रागैवै समुद्रौघसमैर्धनैः ॥ ३२ ॥

गूहन्त्याच्छादयन्ति ॥ २७ ॥ सीमानां कष्टमूर्मीनां त्रयाणामपि लक्ष्मीर्न व्यतिरिच्यते नाधिका भवत्यपि तु समानैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रोषितानां प्रवासिनाम् औत्सुक्यं गृहगमने
तत्कारणः ॥ २९ ॥ हर्षश्च चापेन इन्द्रधनुषा रचितं मिश्रितं मध्यमं पदमन्तरिक्षम् ॥ ३० ॥ नभसि श्रावणे नभश्चक्षुः सूर्यः ॥ ३१ ॥ संसर्गः संबन्धः समुद्रौ वनिभैः क्षुधैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

नीपा फदम्भानामराजराजतय प्रथिव्यां सुप्रैरिति शेषः । कोलाहला कलकला ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यैर्विपुलकवैभवेर्वैर्भणि धर्मवस्तुस्त्वमार्यम् ॥ ३५ ॥ वनैर्निविष्टैर्भवे ॥ ३६ ॥ गजा जलगजास्तेयामनीकैः ॥ ३७ ॥ उवृत्तम् उभूतम् । कम्पिन कम्पहेतवः संपुप्त सनिन्दयः उवासा महान्त । संपुप्तोवासा इति सन्धिधार्य ॥ ३८ ॥ सुमे अरस्य च त्रो यासु ॥ ३९ ॥ चेतनयिति ॥ शुभाभ्यामैश्वर्याना पूर्तिरिति कोशैर्धर्मकोशादयैर्धरपलक्षितं पुष्करयम्बर चेतनयिष भावीति लुप्तोपमा । सर्वतन्मलद्रिमेर्वैर्भनेप्रिय चतवीरैस्पर्श । प्वमपि छटय प्रजा रम्याणां रात्रीणां घृणीनां दिवसानां च । विवेकम् अन्योज्यत पृथक्त्व न यान्तीति न अपि तु यान्त्येवेति योजना । भवोत्पान्धका

नीपार्जुनकदम्बानां प्रथिव्यां चातिवृष्टिभिः ॥ गन्धै कोलाहला यान्ति वाता मदनदीपना ॥ ३३ ॥ सप्रवृत्तमहावर्पं लम्बमानमहाम्बुदम् ॥ भा त्यगाधमपर्यन्त ससागरमिवाम्बरम् ॥ ३४ ॥ धारानिर्मलनाराचं विद्युत्कवचवर्मिणम् ॥ राक्त्रचापायुधधर बुद्धसज्जमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥ शैलानां च धनानां च दुमाणां च वराननम् ॥ प्रतिच्छन्नानि भासन्ते शिखराणि वनेर्धने ॥ ३६ ॥ गजानीकैरिवाकीर्णं सलिलोद्गारिभिर्घने ॥ वर्णसा रूप्यतां याति गगन सागरस्य च ॥ ३७ ॥ समुद्रोत्तजनिता लोलाशाङ्गलकम्पिन ॥ शीता संपुप्तोद्दामा कर्कशा वान्ति मास्ता ॥ ३८ ॥ निगासु सुप्तचन्द्रासु सुक्तोयासु तोयदे ॥ ममसूयस्य नमसो न विमान्ति दिशो दश ॥ ३९ ॥ चेतन पुष्कर कोशे ध्रुवाध्मास्ते समन्तत ॥ न घृणीनां न रम्याणां विवेक यान्ति कृपयः ॥ ४० ॥ धर्मवोपपरित्यक्त मेघतोयविमृषितम् ॥ पश्य वृन्दावन कृष्ण वन चैत्ररथ यथा ॥ ४१ ॥ एव प्रावृणान्सर्वाञ्छ्रीमान्कृष्णस्य पूर्वज ॥ कथयन्त्रव वल्लवान्त्रजमेव जगाम ह ॥ ४२ ॥ अन्योऽन्यं रममाणो तु कृष्णसकपर्णवुभौ ॥ तत्का लज्ञातिभिः सादं चेतुस्तदन महत् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिवशे विष्णुपर्वणि प्रावृर्णन नाम दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ ॥ ४४ ॥ वेशम्पायन उवाच ॥ कदाचित्तु तदा कृष्णो विना सकर्पणेन वै ॥ चचार तदन रम्य कामरूपी धरानन ॥ ११ ॥ काकपक्षधरः प्रीमाञ्छयामः पद्म दलेक्षण ॥ श्रीवत्सेनोरत्ना मुक्त शशाङ्क इव लक्ष्मणा ॥ १२ ॥ साङ्गदेनाग्रहस्तेन एकजोद्भिन्नवर्चसा ॥ मुकुमारप्रभिताग्रेण क्रान्तविक्रान्तगामिना ॥ १३ ॥ यजुर्वानि दिनानि रात्रिक्लान्त्यभूवन्तित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्कालज्ञातिभिः न्तु यादवसज्जमज्ञातिभिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीहरिवशे विष्णुपर्वणि टीकायां दशमोऽ ध्याय ॥ १० ॥ अरिमन्त्रेकादशोऽध्याये धनकीर्ण निरूप्यते ॥ फालिपक्षे इदं चोपयमुनादर्शन इरेः ॥ १ ॥ कव्याचिविति ॥ १ ॥ श्रीवत्सेन उरसा धृतेनेति शेषः । तृतीयान्तानां पद्मस्येन राजेत्येनेनान्स्य ॥ २ ॥ हस्तेन एकजोद्भिन्न विक्रान्तकमल वतुत्येनेनान्स्य ॥ २ ॥ हस्तेन विक्रान्त गमन यस्य शास्त्रेण गामिना गमनस्वभावेन पश्येन ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ दिवौकसैः देवैः ॥ ५ ॥ बाल्ये “गौगण्डं दशमावधि” इत्युक्तेः गौगण्डे ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीपाः कदम्बपुष्पाणि कन्दला नवांकुराः तैः शोभमाना नीपकन्दलमालिनी ॥ ८ ॥
 नभस्यो भाद्रपदः ॥ ९ ॥ अमलं दिव्यं पत्रं दलं यस्य तेन बहिर्पत्रेण मयूरपिच्छेन शुशुभे इत्यनुषङ्गः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रतिव्यूहैः प्रतिध्वनिभिः ॥ १४ ॥
 पीते प्रीतिकरे नृणां पद्माकिञ्जल्कसप्रभे ॥ सूक्ष्मे वसानो वसने ससंध्य इव तोयदः ॥ ४ ॥ वत्सव्यापायुक्ताभ्यां व्यग्राभ्यां दण्डरज्जुभिः ॥
 सुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां घृजिताभ्यां दिवौकसैः ॥ ५ ॥ सदृशं पुण्डरीकस्य गन्धेन कमलस्य च ॥ राज चास्य तद्बाल्ये रुचिरौष्ठपुटं मुखम् ॥ ६ ॥
 शिखाभिस्तस्य मुक्ताभीं रराज सुखपङ्कजम् ॥ वृतं षट्पदपङ्कीभिर्यथा स्यात्पद्ममण्डलम् ॥ ७ ॥ तस्यार्जुनकदम्बाङ्गा नीपकन्दलमालिनी ॥
 रराज माला शिरसि नक्षत्राणां यथा दिवि ॥ ८ ॥ स तथा मालया वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ॥ मेघमालाम्बुदश्याभो नभस्य इव मूर्तिमान् ॥ ९ ॥
 एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिना ॥ राज बहिर्पत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ॥ १० ॥ क्वचिद्वायन्कचिक्रीडंश्चञ्चूयंश्च क्वचित्क्वचित् ॥ पर्णवाद्यं
 श्रुतिसुखं वाद्यंश्च क्वचिदने ॥ ११ ॥ गोपेषुं सुमधुरं कामातमपि वादयन् ॥ प्रह्लादनार्थं च गवां क्वचिद्वनगतो युवा ॥ १२ ॥ गोकुलेऽम्बुध
 रस्थामश्चचार क्षुतिमान्प्रभुः ॥ रेमे च तत्र रम्यासु चित्रासु वनराजिषु ॥ १३ ॥ मयूररवद्युष्टासु मदनोदीपनीषु च ॥ मेघनादप्रतिव्यूहेर्नोदितासु
 समन्ततः ॥ १४ ॥ शाड्वलच्छन्नमार्गासु शिलीन्ध्राभरणासु च ॥ कन्दलामलपत्रासु तवन्तीषु नवं जलम् ॥ १५ ॥ केसराणां नवैर्गन्धैर्मदनिः
 श्रसितोपमैः ॥ अभीक्ष्णं निःश्वसन्तीषु कामिनीध्रिव नित्यशः ॥ १६ ॥ सेव्यमानो नवैर्वीरैर्दुसंघातनिःसृतैः ॥ तासु कृष्णो मुदं लेभे
 सौम्यासु वनराजिषु ॥ १७ ॥ स कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिभ्रमन् ॥ ददर्श विपुलोदग्रं शाखिनं शाखिनां वरम् ॥ १८ ॥ स्थितं धरण्यां
 मेघाभं निबिडं दलसंचयैः ॥ गगनार्धोच्छ्रिताकारं पर्वताभोगधारिणम् ॥ १९ ॥ नीलचित्राङ्गवर्णैश्च सेवितं बहुभिः खगैः ॥ फलैः प्रवालैश्च घनैः
 सेन्द्रचापघनोपमम् ॥ २० ॥ भवनाकारावितपं लतापुष्पसुमण्डितम् ॥ विशालमूलवनतं पवनाम्भोदधारिणम् ॥ २१ ॥ आधिपत्यमिमान्येषां
 तस्य देशस्य शाखिनाम् ॥ कुर्वाणं शुभकर्माणं निरावर्षमनातपम् ॥ २२ ॥ न्यग्रोधं पर्वताग्राभं भाण्डीरं नाम नामतः ॥ दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रे
 निवासाय ततः प्रभुः ॥ २३ ॥ स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघ ॥ रेमे वै वासरं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥ २४ ॥
 कन्दलानि नवाङ्कुरितानि अमलानि च पत्राणि यासु ॥ “कन्दलं तु कपोले स्यादुभरागे नवाङ्कुरे ॥” इति विश्वः ॥ १५ ॥ कामिनीध्रिवेति स्वन्तीनामुपमा ॥ १६ ॥ १७ ॥ शाखिनं
 वरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ चित्राङ्गवर्णैर्भयैः ॥ २० ॥ २१ ॥ निरावर्ष वर्षधारणम् ॥ अनातपम् आतपनिवारणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीवनदैः श्रीवासाधनैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तरङ्गा एवाङ्गाः षट्सास्ती कुटिल तीरम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ मिथुनेचरेभ्यश्चक्रादिभिः ॥ ३१ ॥ जलजैर्भा
 नापे जलजैर्मुने शीतल्वनिर्यल्लवायै जलजै पद्मे जलजै रैषालैः ॥ ३२ ॥ श्रीरूपेण वर्णयति-यद्येतसि । सोल-यस्ये सकारलोप आर्षः ॥ ३३ ॥ तटच्छेद प्रवाहस्य
 मध्ये करार्यम् । किञ्च तरङ्गा एव बलयः तस्मां फरां तरङ्गप्रिबलीधराम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आभोगमन्यायताम् आभोगस्तत्स्थोभपत पूर्णता सैव भषणे आपते यस्यास्ताम्
 त क्रीडमान गोपाला कृष्णं भाण्डीरवासिनम् ॥ रमयन्ति स्म बहवो वन्ये क्रीडनैकैस्तदा ॥ २६ ॥ अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमा
 नसा ॥ गोपाला कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म रतिप्रियाः ॥ २६ ॥ तेषां स गायतामेव वादयामास वीर्यवान् ॥ पर्णवाद्यान्तरे वेषु तुम्बीवीणां
 च तत्र ह ॥ २७ ॥ कदाचिच्चारयन्नेव गां स गोवृपमेक्षणः ॥ जगाम यमुनातीरं लतालङ्कृतपादपम् ॥ २८ ॥ तरङ्गापाङ्गकुटिलां वारिस्पर्शम्
 खानिलाम् ॥ तां च पद्मोत्पलवतीं ददर्श यमुनां नदीम् ॥ २९ ॥ सुतीर्यां स्वादुसलिलां हविर्नी वेगगामिनीम् ॥ तोयवातोद्यतैर्ध्वजैर्गवनामितपा
 दपाम् ॥ ३० ॥ हसकारणद्वयोदुष्टां सारसेभ्य निनादिताम् ॥ अर्नर्धमिथुनेभ्यैव सेवितां मिथुनेचरैः ॥ ३१ ॥ जलजै प्राणिभिः कीणां जलजैर्ध्व
 पितां गुणैः ॥ जलजै कुसुमैश्चित्रां जलजैर्दरितोवकाम् ॥ ३२ ॥ प्रमृताद्योतचरणां पुलिनश्रोणिमण्डलाम् ॥ आवर्तनाभिगम्भीरां पद्मरोमावुर्जि
 ताम् ॥ ३३ ॥ तटच्छेदोदरं कान्तां त्रितारङ्गवलीधराम् ॥ फेनप्रदृष्टवदनां प्रसन्नां हसदासिनीम् ॥ ३४ ॥ रुचिरोत्पलरक्तोष्ठीं नतश्च जलजेक्ष
 णाम् ॥ ह्रददीर्घललाटान्तां कान्तां शैवलमूर्द्धजाम् ॥ ३५ ॥ चक्रवाकस्तनतटीं तीरपार्श्वयताञ्जनानाम् ॥ दीर्घस्रोतायतमुजामामोगश्रवणायताम्
 ॥ ३६ ॥ कारणद्वयकुण्डलिनीं श्रीमत्पङ्कजलोचनाम् ॥ तटजामरणोपेतां मीननिर्मलमेखलाम् ॥ ३७ ॥ वारिषुवक्षोमां सारससारवन्धुराम् ॥
 काराचामीकर वासो वसानां हसलक्ष्णाम् ॥ ३८ ॥ मीमनकानुलितार्द्रां कूर्मलक्ष्णभृग्विताम् ॥ निपानभापदापीडां नृभिः पीनपयोधराम् ॥ ३९ ॥
 आपदोच्छिष्टसलिलामाश्रमस्थानसकुलाम् ॥ तां समुद्रस्य महिषीमीक्षमाणः समन्ततः ॥ ४० ॥ चचार रुचिर कृष्णो यमुनामुपशोभयन् ॥ तां
 चरन्स नदीं श्रेष्ठां ददर्श ह्रदमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ दीर्घं योजनविस्तारं पुस्तार त्रिविशेरपि ॥ गम्भीरमसोभ्यजल निष्कम्पमिव सागरम् ॥ ४२ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गारीणि प्लवन्दे विस्सारं यान्ति शैवाद्या कमलिनीदलानि वा तेषां य पुष्पः विपुलता सैव शौण्यम् अतस्तीक्ष्णमप वासो यस्यास्ताम् ॥ ३८ ॥ निपान
 पदूर्णां पानस्यलं तत्र ये श्वापदास्त एवापीणो मृषा यस्यास्ताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ विपारणयः सर्पाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आकाशादपि आकाशमार्गेऽपि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ निर्विषयाकारम् आकाशचक्षुरा
 लम्बनम् ॥ ५४ ॥ कर्तव्यौ न तु स्वतःसिद्धौ मार्गौ योस्तौ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति श्रीमत्पदं नीलकण्ठकृतौ भारतभाष्यदीपे हरिवंशार्थे
 तोयजैः थापदैस्त्यक्तं शून्यं तोयचरैः स्वर्गैः ॥ अगाधेनाम्भसा पूर्णं मेघपूर्णमिवाम्बरम् ॥ ४३ ॥ दुःखोपसर्प्य तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्बिलैः ॥ विषार
 णिभवस्यग्नेधूमेन परिवर्धितम् ॥ ४४ ॥ अमोघ्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम् ॥ उपमोगैः परित्यक्तं सुरैस्त्रिषणार्थिभिः ॥ ४५ ॥ आका
 शादप्यसंचार्य स्वैराकाशगोचरैः ॥ तृणेष्वपि पतत्स्वप्सु ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ४६ ॥ समन्ताद्योजनं साग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ विषानलेन
 घोरेण ज्वालाप्रज्वलितदुमम् ॥ ४७ ॥ ब्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये ॥ तं दृष्ट्वा चिन्तयामास कृष्णो वै विपुलं हृदम् ॥ ४८ ॥ अगाधं
 द्योतमानं च कस्यायं महतो हृदः ॥ अस्मिन्स कालियो नाम कालाञ्जनचयोपमः ॥ ४९ ॥ उरगाधिपतिः साक्षाद्देवसति दारुणः ॥ उत्सृज्य
 सागरावासं यो मया विदितः पुरा ॥ ५० ॥ भयात्पतगराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः ॥ तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरङ्गमा ॥ ५१ ॥ भयात्त
 स्योरगरागतेनार्थं देशो निषेव्यते ॥ तदिदं दारुणाकारमण्यं रूढशाङ्कलम् ॥ ५२ ॥ सावरोहदुमं घोरं कीर्णं नानालतादुमैः ॥ रक्षितं सर्पराज
 स्य सचिवैरातकारिभिः ॥ ५३ ॥ वनं निर्विषयाकारं विषाग्नमिव दुःस्पृशम् ॥ तैरातकारिभिर्ब्रित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ५४ ॥ शैवालनलि
 नैश्चापि वृक्षैः क्षुद्रलताकुलैः ॥ कर्तव्यमागा भ्राजते हृदस्यास्य तटाबुधौ ॥ ५५ ॥ तदस्य सर्पराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया ॥ यथेयं सरिदम्भो
 दा भवेच्छिञ्चजलाशया ॥ ५६ ॥ ब्रजोपमोग्या च यथा नागे च दमिते मया ॥ सर्वत्र सुखसंचारा सर्वतीर्थसुखाश्रया ॥ ५७ ॥ एतदर्थं च वासोऽ
 यं ब्रजेऽस्मिन्गोपजन्म च ॥ अमीषामुत्पत्थस्थानां निग्रहार्थं दुरात्मनाम् ॥ ५८ ॥ एनं कदम्बमारुह्य तदेव शिशुलीलया ॥ विनिपत्य ह्रदे घोरे
 दमयिष्यामि कालियम् ॥ ५९ ॥ “एवं कृते बाहुवीर्यं लोके ख्यातिं गमिष्यति” ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बालचरिते
 यमुनावर्णनं नौमिकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाचा ॥ सोपमस्य नदीतीरं बद्धा परिकरं दृढम् ॥ आरोहच्चपलः कृष्णः कदम्बशिश्वरं मुदा ॥ १ ॥
 प्रकाशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ ६४ ॥ अमुष्मिन्द्वादशोऽध्याये कालियस्य फणोपरि ॥ नृत्यं चक्रे हरिश्चेति यमुना निर्विषोच्यते ॥ १ ॥ सोपमस्ये
 त्यध्याहृत्य “योऽहन्नहिर्भन्वस्तदेत्यपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्” इति चोपदिष्टं कालियदमनम् उपबृंहयति । तत्र मन्वावयवयोरर्थस्तु योऽहिः सर्पो मन्वपः यमुनाजलानि

ततर्द विपमर्केण नागितवान् तन्मित्रो अहन् । ह्रीमिवथान् । पीडनमाश्रमत्र हन्त्यर्थं । स च अहि अपाद् पादहीन अहस्याः श्वसन् इन्द्रम् अपृतन्पद् अयोधयदिति पृते
 नास्य मर्त्यपत्यमक्तमताऽर्दिव्धारस्यो यन्नाम्बन्धस्तथायमेव बोधव्यः ॥ १ ॥ लम्बमानः अपः पतन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पञ्चास्यः पञ्चवदनः ॥ ६ ॥ भोगेन देहेन
 कृष्णः कदम्बशिरालराष्ट्रमनो वनाकृति ॥ हृदमध्योऽकरोच्छब्द निपतन्नुजेषण ॥ २ ॥ कृष्णेन तत्र पतता क्षुभितो यमुनाह्रदः ॥ सप्राप्ति
 व्यत वेगेन भिद्यमान इवानुदः ॥ ३ ॥ तेन शब्देन सधुब्ध सर्पस्य भयन महत् ॥ उदतिष्ठज्जलात्सर्पो रोपपर्यकुल्लेखण ॥ ४ ॥ स चोरगपति
 कुट्टो मेघराशिसमप्रभः ॥ ततो रक्तान्तनयन कालियः समदृश्यत ॥ ५ ॥ पञ्चास्यः पावकोऽजस्रश्चलज्जिह्वोऽनलानन ॥ पृथुभि पञ्चभिर्वारे
 शितोभि परिवारितः ॥ ६ ॥ पूरयित्वा ह्रद सर्वं भोगेनानलवर्षसा ॥ स्फुरन्निव च रोपेण ज्वलन्निव च तेजसा ॥ ७ ॥ क्रोधेन ज्वलतस्तस्य जल
 भूतमिवामवत् ॥ प्रतिस्रोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदी ॥ ८ ॥ तस्य क्रोधाग्निपूर्णोऽभ्यो वक्रेभ्योऽभूच्च मास्त ॥ दृष्ट्वा कृष्ण ह्रदगत क्रीडन्तं
 शिशुलीलया ॥ ९ ॥ स रूमा पन्नगेन्द्रस्य मुखाग्निधेरुर्षिषः ॥ सृजता तेन रोषाग्निं समीपे तीरजा हुमा ॥ १० ॥ क्षणेन भस्मसाव्रीता युगा
 न्तयतिमेन वै ॥ तस्य पुत्राश्च दाराश्च भृत्याश्चान्ये मदोरगाः ॥ ११ ॥ वमन्तः पावक दोर वक्रेभ्यो विपसभवम् ॥ सधूम पन्नगेन्द्रास्ते निपेतु
 र्गमितोजस्र ॥ १२ ॥ प्रवेशितश्च तैः सप स कृष्णो भोगवन्धनम् ॥ निर्यत्नचरणाकारस्तस्यो गिरिरिवाचलः ॥ १३ ॥ अदरशन्दरनैस्तीक्ष्णैर्वि
 प्यगद्गदया गिरा ॥ १४ ॥ गोपा च्छुः ॥ एष मोह गत कृष्णो मग्नो वै कालिये ह्रदे ॥ भक्ष्यते सर्पराजेन तदागच्छत मा विरम् ॥ १५ ॥
 नन्दगोपाय वै क्षिप्र समलाय निवेद्यताम् ॥ एष ते कृष्यते कृष्णः सर्पेणेति महाह्रदे ॥ १७ ॥ नन्दगोपस्तु तद्भुत्वा वज्रपातोपम वच ॥ आर्त्तं
 स्वलितविकान्तस्त जगाम ह्रदोत्तमम् ॥ १८ ॥ सवाल्युष्वतीवृद्धः स च सकर्पणो युवा ॥ आक्रीड पन्नगेन्द्रस्य जलस्थं समुपागमत् ॥ १९ ॥
 नन्दगोपमुत्वा गोपास्ते सर्वे साश्रुलोचनाः ॥ दादाकार प्रकुर्वन्तस्तस्युत्तीरे ह्रदस्य वै ॥ २० ॥
 ॥ ७ ॥ शून्य इयित प्रतिमोषाः विपरीतमहाहा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेऽदरशमिति पूर्वेण सवन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ सर्पभोगेन सर्पभोगबन्धेन स्पन्दितं किञ्चिच्चालितं वैरादिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिदेवन्ति शोचन्ति

त्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनःपुनः ॥ केचित्तु पुत्र हा हेति हाधिगित्यपरे पुनः ॥ २१ ॥ अपरे हा हताः स्मेति रुद्रदुर्भृशदुःखिताः ॥
 स्त्रियश्चैव यशोदां तां हा हताऽसीति चुकुञ्जः ॥ २२ ॥ या पथ्यसि प्रियं पुत्रं सर्पराजवशगतम् ॥ स्पन्दितं सर्पभोगेन कृष्यमाणं यथा मृतम्
 ॥ २३ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं ते विलश्यते ॥ पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा यशोदे नावदीर्यसे ॥ २४ ॥ दुःखितं वत पश्यामो नन्दगोपं हृदन्तिके ॥
 न्यस्य पुत्रमुखे दृष्टिं निश्चेतनमवस्थितम् ॥ २५ ॥ यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं हृदम् ॥ प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं व्रजम्
 ॥ २६ ॥ दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ॥ विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥ २७ ॥ विना कृष्णं न यास्यामो वि
 वत्सा इव धेनवः ॥ तासां विलपितं श्रुत्वा तेषां च व्रजवासिनाम् ॥ विलापं नन्दगोपस्य यशोदारुदितं तथा ॥ २८ ॥ एकभावशरीरज्ञ एकदेहो
 द्विधा कृतः ॥ संकर्षणस्तु संकुद्धो बभौषे कृष्णमव्ययम् ॥ २९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दवर्द्धन ॥ दम्यतामिष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषा
 युधः ॥ ३० ॥ इमे नो बान्धवास्तात त्वां मत्वा मानुषं विभो ॥ परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा रोहिणेयस्य वाक्यं संज्ञा
 समीरितम् ॥ विक्रम्यास्फोटयद्बाहू भित्त्वा तन्नागबन्धनम् ॥ ३२ ॥ तस्य पद्म्यामथाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् ॥ शिरस्तु कृष्णो जग्राह
 स्वहस्तेनावनाम्य च ॥ ३३ ॥ तस्यारुरोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः ॥ सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णो ननर्त्त रुचिराङ्गदः ॥ ३४ ॥ मृद्यमानः स
 कृष्णेन शान्तमूर्द्धा भुजङ्गमः ॥ आस्यैः सरुधिरोग्दरैः कातरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः ॥ दमितोऽहं
 हतविषो वशगस्ते वरानन ॥ ३६ ॥ तदाज्ञापय किं कुर्यां सदा सापत्यबान्धवः ॥ कस्य वा वशतां यामि जीवितं मे प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ पञ्च
 मूर्द्धानतं दृष्ट्वा सर्प सर्पाधिकेतनः ॥ अकुद्ध एव भगवान्प्रत्युवाचैरगेधम् ॥ ३८ ॥ तवास्मिन्यपुनातोये नैव स्थानं ददाम्यहम् ॥ गच्छार्णव
 जलं सर्प सभार्यः सहबान्धवः ॥ ३९ ॥ यश्चेह भूयो दृश्येत स्थाने वा यदि वा जले ॥ तव भृत्यस्तत्तजो वा क्षिप्रं वध्यः स मे भवेत् ॥ ४० ॥
 शिवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम् ॥ स्थाने त्विह भवेदोषस्तवान्तकरणो महान् ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्थाने अवस्थितौ ॥ ४१ ॥

॥ १ ॥ अथ गच्छो मोक्षिष्यति अत्र तु मुनिशाखायाऽति चेतनाह-मृतदानीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धिष्ठित तीर्जस्वित्यतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ इति श्रीभट्टनं नीलकण्ठजीवौ भारतमा० हरियगे विष्णुगर्भिणीटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अध अयोदशोऽध्याये धेनुहस्त्योच्यते यथा ॥ दलेष्टन तपके
सेव ताडन यथा ॥ १ ॥ दमिते इत्यर्थः सप्त ॥ इत्यु गन्धमुत्सृज्यति । हे इन्द्र गच्छ सप्त मारयेति मन्त्रादाद्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स
मतपदानि च ते सर्प दद्याद्दुर्गसु सागरे ॥ गरुड पन्नगरिपुस्त्यधि न प्रहरिष्यति ॥ ४२ ॥ एषा मूर्धा तु चरणौ कृष्णस्थोरगपुङ्खव ॥ पश्यतामेव
गोपानां जगामादर्शन द्विदाव ॥ ४३ ॥ निर्जिते तु गते सर्वे कृष्णसुतीर्य धिष्ठिताः ॥ त्रिस्मितास्तुष्टुगोपाश्चक्रुर्बैव प्रदक्षिणम् ॥ ४४ ॥ ऋतु सर्वे
च मयीता नन्दगोप वनेरा ॥ घन्योऽस्पृश्यगृहीतोऽसि यस्य ते पुत्र ईदृश ॥ ४५ ॥ अथप्रभृति गोपानां गर्वा गोष्ठस्य चानव ॥ आपत्सु शरण
दृग्ग प्रमुञ्चायतलोचन ॥ ४६ ॥ जाता शिवजला सर्वा यमुना मुनिसेविता ॥ तीरे चास्या सुखं गावो विचरिष्यन्ति न सदा ॥ ४७ ॥ व्यक्तमेव
य गोपा वने यत्कृष्णमीदृशम् ॥ महद्रुत न जानीमश्छत्रमग्रिमिव ब्रजे ॥ ४८ ॥ एव ते विस्मिता सर्वे स्तुवन्त कृष्णमव्ययम् ॥ जगसुगोपगणा
याप देवाश्चेत्रथ यथा ॥ ४९ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवरो विष्णुपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दमिते सर्वे
गजे तु हृग्गेन यमनाद्धे ॥ तमेव वेत्तुर्दश सहितो रामकेशवो ॥ १ ॥ आजगमत्वुस्तो सद्वितो गोनै सह गाभिर्नो ॥ गिरिं गोवर्द्धन रम्य वसुदे
वसुनावुमो ॥ २ ॥ गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ॥ दृढशाले च तो धीरो रम्यं तालवन महत् ॥ ३ ॥ तौ तालपर्णप्रतते रम्ये तालवने
गतौ ॥ नेतु परमभीतो वृषपोताविबोद्धतो ॥ ४ ॥ स तु देश सदा क्षिप्रो लोष्ठपापाणवर्जित ॥ दर्भप्रायस्यलीभूतः सुमहान्कृष्णसृष्टिक ॥ ५ ॥
तालैस्तैर्मिश्रैस्तैश्चैरुच्छिन्नैः श्यामपर्यभि ॥ फलाग्रशालिभिर्मानि नागहस्तैरीवोच्छिन्ने ॥ ६ ॥ तत्र दामोदरो वाक्पयमुवाच वदतां वर ॥ अहो
ताल्पत्रैः पर्कुर्यांसितेय वनस्थली ॥ ७ ॥ त्वादन्यार्थं सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ॥ पक्तालानि सद्वितो पातयावो लघुकर्मो ॥ ८ ॥ यद्ये
यामीदृशो गन्धो माधुर्यभागतर्पण ॥ रसेनाप्लुतकल्पेन भक्तिव्य च मे मति ॥ ९ ॥ दामोदरवच श्रुत्वा रोहिणेयो हसन्निव ॥ पातयन्पक्तालानि
चारयामास तांस्तैरुन् ॥ १० ॥ तच्च तालवनं नृणामसेव्य दुरतिक्रमम् ॥ निर्माणप्लुतमिरेण पुरुषादालयोपमम् ॥ ११ ॥
“इति श्रीभट्टनं नीलकण्ठजीवौ भारतमा० हरियगे विष्णुगर्भिणीटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥” इति मेदिनी । अथापि

॥ १२ ॥ १३ ॥ तालस्वनम् आस्फोटनञ्चनिम् ॥ १४ ॥ दर्पाविद्धसदाननः मदेनाविद्धा माभिताः सद्यः केसरा यस्मिन् तथाभूतम् आननं यस्य ॥ १५ ॥ आविद्धम् ऊर्ध्वीकृतं पुच्छं येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ताभ्यां तयोरेव प्रदयोर्जग्राह आवर्जितं भागितं मुखस्कन्धं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपधृक् ॥ खरयूथेन महता वृतस्समनुसेवते ॥ १२ ॥ स तु तालवनं घोरं गर्दभः परिरक्षति ॥ नृपक्षिश्चापदगणां ह्यासयानस्सुदुर्भतिः ॥ १३ ॥ तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ॥ नामर्पयत्स संकुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥ १४ ॥ शब्दानुकारी संकुद्धो दर्पाविद्धसदाननः ॥ स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरेर्निर्द्वारयन्महीम् ॥ १५ ॥ आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः ॥ आपतेनैव दृढशे रौहिणे यमुपस्थितम् ॥ १६ ॥ तालानां तमथो दृष्ट्वा स ध्वजाकारमव्ययम् ॥ रौहिणेयं खरो दुष्टस्सोऽदशदशनायुधः ॥ १७ ॥ पद्मचासुभाभ्यां च पुनः पञ्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ॥ जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥ १८ ॥ ताभ्यामेव स जग्राह पद्मचां तं दैत्यगर्दभम् ॥ आवर्जितमुखस्कन्धं प्रेरयंस्तालमूर्धनि ॥ १९ ॥ संभ्रोरुक्कटित्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ॥ खरस्तालफलैस्साद्धं पपात धरणीतले ॥ २० ॥ तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् ॥ क्षातींस्तथापरास्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत् ॥ २१ ॥ सा भूर्गर्दभदेहैश्च तालैः पकैश्च पातितैः ॥ बभासे छन्नजलदा व्योरिवाव्यक्त शारदी ॥ २२ ॥ तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु साजुगे विनिपातिते ॥ रम्यं तालवनं तद्वि भूयो रम्यतरं बभौ ॥ २३ ॥ विप्रमुक्तमयं गुञ्जं विविक्ताकारदर्श नम् ॥ चरन्ति स्म सुखं गावस्ततालवनमुत्तमम् ॥ २४ ॥ ततः प्रविष्टास्ते सर्वे गोपा वनविचारिणः ॥ वीतशोकभयायासाश्चञ्चर्यन्तं समन्ततः ॥ २५ ॥ यतः सुखं प्रकीर्णासु गोषु नागेन्द्रविक्रमौ ॥ द्रुमपर्णासिनं कृत्वा तौ यथाहं निपीदतुः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि धेनुकवधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुताभौ ॥ ततालवनमुत्सृज्य भूयो भाण्डीरमागतौ ॥ १ ॥ चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभानि च ॥ स्फीतसस्यग्रह्णानि वीक्षमाणौ वनानि च ॥ २ ॥ क्ष्वेडयन्तौ प्रगा यन्तौ प्रचिन्वन्तौ च पादपात्र ॥ नामभिर्व्याहरन्तौ च सवत्सा गाः परंतपौ ॥ ३ ॥

॥ २६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ आरिभक्त्युद्देशोऽध्याये प्रलम्बवच ईर्यते ॥ तेनैव बलभेदेण कृष्णादेशेन तिष्ठता ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

नियोगपारीः अन्नरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यसदृशाम्बरो अन्योऽन्यदीप्तिवलेनेन सदृशाम्बराविष ॥ ५ ॥ कुसुमानां कुसुमैः कर्णपूरो कुर्वाणो ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ दीप्ता रीतिम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

नियोगपारीशोसकैस्सकन्धान्यां शुभलक्षणैः ॥ वनमालाऽऽकुलोरस्को दालशृङ्गनविषर्पभो ॥ ४ ॥ सुवर्णाननचूर्णभावन्योन्यसदृशाम्बरो ॥ महेन्द्राधुससक्तो शुक्लकृष्णाविश्वम्बरो ॥ ५ ॥ कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरो मनोरमो ॥ वनमार्गेषु कुर्वाणावन्यवेपधराभुमो ॥ ६ ॥ गोवर्द्धनस्यानुचरो वने सावुचरी तु तो ॥ चेतुर्लोकसिद्धाभिः कीडाभिरपरजितो ॥ ७ ॥ तथैव मानुषी दीक्षां वहन्तो सुरघ्नजितो ॥ तज्जातिगुणयुक्ताभिः कीडाभिश्चेतुर्वनम् ॥ ८ ॥ तो तु भाण्डीरमाश्रित्य बालकीडाऽनुचर्तिनो ॥ प्राप्तौ परमरास्वद्वयं न्यग्रोधं शास्तिर्नां वरम् ॥ ९ ॥ तत्र स्पन्दोलिकाभिश्च युद्धमार्गविशारदो ॥ अश्वमभिः क्षेपणीयैश्च तो व्यायाममकुर्वताम् ॥ १० ॥ युद्धमार्गैश्च विविधैर्गोपालैः सहिताभुमो ॥ सुदितो सिंहविक्रान्तो ययाकाम विचेतुः ॥ ११ ॥ तयो रमयतोरेव तच्छिप्सुरसुरोत्तम ॥ प्रलम्बोऽभ्यगमत्तत्र च्छिद्रान्वेषी तयोस्तदा ॥ १२ ॥ गोपालवेपमास्थाय वन्यपुष्पविभूषित ॥ लोभयानस्स तो वरिरो हास्ये कीदृशनैस्तथा ॥ १३ ॥ सोऽवगाहत निश्शकस्तेषां मध्यममानुष ॥ मानुष वपुरास्थाय प्रलम्बो वानवोत्तम ॥ १४ ॥ प्रकीडिताश्च ते सर्वे सह तेनाप्ररारिणा ॥ गोपालवपुष गोपा मन्यमाना स्ववान्ववम् ॥ १५ ॥ स तु च्छिद्रान्तग्रेषु प्रलम्बो गोपतां गत ॥ हर्षिं प्रणिदधे कृष्णो रौहिणेये च दारुणाम् ॥ १६ ॥

आत्मन स्वतः तदाक्यादङ्गत भावयति अहं परमेश्वरादन्योऽस्मि देवकार्यार्थमस्तीर्णोऽस्मीत्यालोचयतीत्यर्थः । ततो हेतो दिव पुलोकपण्डपस्य विष्टम् स्तम्भा इव प्रवृत्तिं विष्टम् स्तम्भस्त्वप्येव द्वितीयावतुषधनम् । अत्युच्छिन्नान् प्रलम्भादीन् । यत्तुल्यं विमूल्येयं । इन्धियाय तद्वधेन स्वकीयं प्रदर्शयितुं पवते गच्छन्ति । किमस्यायुवः । स्तुतिर्बोध्या । पवन्यप्रापि । श्लोकार्थं स्पष्ट ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ देहावेशात् प्रमाथतीति न्यायेन सूत्रांशोऽपि रामो
 अविषह्यं ततो मत्वा कृष्णमद्भुतविक्रमम् ॥ रौहिणेयवधे यत्नमकरोद्दानवोत्तमः ॥ १७ ॥ हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ॥ प्रक्रीडितास्तु
 ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतत् ॥ १८ ॥ कृष्णः श्रीदामसहितः पुण्ड्रवे गोपसूनुना ॥ संकर्षणस्तु प्लुतवान्प्रलम्बेन सहानव ॥ १९ ॥ गोपालास्त्वपरे
 द्वन्द्वं गोपालैरपरेस्सह ॥ प्रदुता लङ्घयन्तो वै तेऽन्योन्यं लघुविक्रमाः ॥ २० ॥ श्रीदाममजयत्कृष्णः प्रलम्बं रौहिणीसुतः ॥ गोपालैः कृष्णप
 क्षीयैर्गोपालास्त्वपरे जिताः ॥ २१ ॥ ते बाहयन्तस्त्वन्योन्यं संहर्यात्सहसा दुताः ॥ भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन् ॥ २२ ॥ संक
 र्पणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ॥ दुतं जगाम विमुखस्सचन्द्र इव तोयदः ॥ २३ ॥ स भारमसहस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः ॥ ववृधे सुम
 हाकायः शक्राक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ स भाण्डीरवटप्रस्थं दग्धाञ्जनगिरिप्रमम् ॥ स्वं वपुर्दृश्यामास प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ २५ ॥ पञ्चस्तब
 कलम्बेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥ दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २६ ॥ महाननो महाग्रीवस्सुमहानन्तकोपमः ॥ रौद्रशकटचक्राक्षो
 नमयंश्चरणैर्महीम् ॥ २७ ॥ स्रग्दामलम्बाभरणः प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ वीरः प्रलम्बः प्रययौ लम्बतोय इवाम्बुदः ॥ २८ ॥ स जहाराथ वेगेन
 रौहिणेयं महासुरः ॥ सागरोपप्लवगतं कृत्स्नं लोकमिवान्तकः ॥ २९ ॥ द्विग्राणः प्रलम्बेन स तु संकर्षणो बभौ ॥ उद्धमान इवाकाशे कालमे
 धेन चन्द्रमाः ॥ ३० ॥ स संदिग्धमिवात्मानं मेने संकर्षणस्तदा ॥ दैत्यस्कन्धगतश्श्रीमान्कृष्णं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ द्वियेऽहं कृष्ण दैत्येन
 पर्वतोदग्रवर्ष्मणा ॥ प्रदर्शयित्वा महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ॥ ३२ ॥ कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः ॥ प्रलम्बस्य प्रवृद्धस्य दर्पाद्वि
 गुणवर्चसः ॥ ३३ ॥ तमाह सस्मितं कृष्णस्सात्मा हर्षकुलेन वै ॥ अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च ॥ ३४ ॥ अहोऽयं मानुषो भावो
 व्यक्तमेवानुपाल्यते ॥ यस्त्वं जगन्मयं देव गुह्याद्ब्रह्मतं गतः ॥ ३५ ॥ स्मर नारायणात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये ॥ अवगच्छात्मानात्मानं समु
 द्राणां समागमे ॥ ३६ ॥ पुरातनानां देवानां ब्रह्मणः सलिलस्य च ॥ आत्मवृत्तप्रभावाणां संस्मराद्यं च वै वपुः ॥ ३७ ॥
 मुमोहेत्याह—स संदिग्धमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ श्रीकृष्णस्त्वेन पूर्वकृष्णस्मरणेन प्रबोधयतीत्याह—तमाहेत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अस्मै च सूत्रात् तत्त्व विवृणोति—शिरः सप्त इत्यादिना ॥ ३८ ॥ “प्राणस्य प्राणमुत च श्रुपश्च” इत्यादिभूतिप्रसिद्धं शुद्ध ब्रह्मापि त्वमेवासीत्याह—यत्त्वयेति ॥
 यत्त्वया नोक्तेनाधिनाश्रय देदकृत्वमुक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शेषरूपेण वर्णयति—त्वम्येवेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यथेति ॥ अहम् अन्तर्यामी त्वं सूत्रात्मा
 शिरः सर्वं ते जलं सूर्यः क्षमा भुवर्धनो मुखम् ॥ वायुर्लोकान्युक्त्वा सो मनस्स्रष्टा ब्रह्मत्तव ॥ ३८ ॥ सहस्रास्यस्सदृशाङ्गस्सहस्रचरणेक्षण ॥ सह
 स्रपद्मनाभस्त्व सहस्रांशुधरोदरिहा ॥ ३९ ॥ यत्त्वया दर्शितं लोके तत्पश्यन्ति विद्योक्तसु ॥ यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४० ॥
 यद्देवित्वं लोकेऽस्मिन्स्तत्त्वया समुदाहृतम् ॥ विवित यत्तवैकस्य देवा अपि न तद्विदुः ॥ ४१ ॥ आत्मज ते वपुर्व्योम्नि न पश्य त्यात्मसमवम् ॥
 यत्तु ते कृत्रिम रूपं तदर्चन्ति विवोक्तसु ॥ ४२ ॥ देवेर्न दृष्टम्यान्तस्ते तेनानन्त इति स्मृतं ॥ त्वं हि सूर्यो महानेकस्त्वहमेरपि दुरामदः ॥ ४३ ॥
 त्वम्येव जगत स्तम्भे शाश्वती जगती स्थिता ॥ अचला प्राणिनां योनिर्धारयत्यखिलं जगत् ॥ ४४ ॥ चतुर्सांगैरभोगस्त्व चातुर्वर्ण्यविभाग
 विद् ॥ चतुर्गुणेषु लोकानां चातुर्होत्रफलारान् ॥ ४५ ॥ यथाऽहमपि लोकानां तथा त्वं तच्च मे मतम् ॥ उभावैकशरीरे स्त्वो जगदर्थे द्विधा
 कृतौ ॥ ४६ ॥ अहं वा शाश्वतः कृष्णस्त्व वा शेषः पुरातनः ॥ लोकानां शाश्वतो देवस्त्व हि शेषस्सनातनः ॥ आवयोर्देवप्रात्रेण द्विधेद धार्यते
 जगत् ॥ ४७ ॥ अहं यस्स भवानेव यस्त्व सोऽहं सनातनः ॥ द्वावेव विहितौ द्वावाभेकदेवो महाबलौ ॥ ४८ ॥ तदास्ते मृदवस्त्व किं प्राणेन
 अहि दानवम् ॥ मूर्ध्नि देवरिषु देव वज्रकक्ष्येन मुष्टिना ॥ ४९ ॥ वैरम्पायन उवाच ॥ सस्मारितस्तु कृष्णेन रोहिणेयः पुरातनम् ॥ वलेनापूर्यत
 तदा त्रैलोक्यान्तरचारिणा ॥ ५० ॥ ततः प्रलम्ब दुर्भुक्ष स वद्धेन महासुज ॥ मुष्टिना वज्रकक्ष्येन मूर्ध्नि चेन समाहृतम् ॥ ५१ ॥ तत्स्योत्तमाङ्गं
 त्वे काये विक्रपालं विवेश ह ॥ जानुभ्यां चाहतशरीरे गतासुर्वानवोत्तमः ॥ ५२ ॥ जगत्यां विप्रकीर्णस्य तस्य रूपं ममूत्तदा ॥ प्रलम्बस्याम्यर
 स्यस्य मेव त्वमेव विदीर्यतः ॥ ५३ ॥ तस्य भग्नोत्तमाङ्गस्य देहात्सुखाव रोगितम् ॥ बहुगौरिकस्युक्तं शैलभृन्नादिवोदकम् ॥ ५४ ॥ तं निहत्य
 प्रलम्बं तु सहस्य वलमात्मनः ॥ पर्यप्लवजत वै कृष्ण रोहिणेयः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥

सन्तततादिकं रूपो सम्प्रेक्ष्य ॥ ४६ ॥ अत्यन्त साम्यलक्षणमेवमाह—अहमिति ॥ ४८ ॥ सस्मारित इति ॥ उक्त्वाभयेन बलदेववत् विद्युद्यान्त
 कृत्य आत्मनो ब्रह्मभावमवाप्स्यतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विल्लेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ अथ पञ्चदशोऽध्याये गोपानिन्दमखोटसुकान् ॥ कृष्णः पप्रच्छ तद्धेतुं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

शुश्रावाय तदुत्तरम् ॥ ३ ॥ तयोः प्रवृत्तयोस्त्यध्यायद्वयम् “आत्राविभिरहन्त्येभिरकुभिर्वारिष्ठं वज्रमाजिघर्षितं मायिनि। शतं वा यस्य प्रचरन् स्वेदमे संवर्त्यन्तो विचर्वचयन्नहः” इति मन्त्रस्योपबृंहणार्थं मन्त्रार्थमाह। यस्य वज्रिणः स्वेदमे स्वगृहे वायुर्वेन्द्रो वाज्ज्जरस्थान इत्युक्तेरन्तर्हि शतं वा ततोऽधिकं वा संवर्त्यन्तः संवर्त्त प्रलयं कुर्वन्तः संवर्त्तः सांवर्त्तका नाम मेधाः प्रचरन् प्राचरन् संचारं कृतवन्तः सः मायिनि मायामनुग्ये श्रीकृष्णे वारिष्ठं श्रेष्ठतमं वज्रम् अशानि तद्रतीं महावृष्टिम् आजिघर्षितं क्षरति । अक्तुमी रात्रिभिः सप्तभि रिति तंतं तु कृष्णश्च गोपाश्च द्विस्थाश्च दिवौकसः ॥ तुष्टुर्निहतो दैत्ये जयाशीर्भिर्महाबलम् ॥ ५६ ॥ बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ विवदन्त्यशरीरिण्यो वाचः सुरसमीरिताः ॥ ५७ ॥ बलदेवति नामास्य देवरुक्तं दिवि स्थितैः ॥ बलं तु बलदेवस्य तदा भुवि जना बिडुः ॥ ५८ ॥ कर्मजं निहते दैत्ये देवैरपि दुरासे ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विल्लेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां प्रलम्बवधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तयोः प्रवृत्तयोरेवं कृष्णस्य च बलस्य च ॥ वने विचरतोर्मांसौ व्यतियाता स्म वार्षिकौ ॥ १ ॥ ब्रजमाजग्मतुस्तौ तु ब्रजे शुश्रूवतुस्तदा ॥ प्राप्त शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवल्लासान् ॥ २ ॥ कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र तान् ॥ कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो वर्ष आगतः ॥ ३ ॥ तत्र बुद्धतमस्त्वेको गोपो वाक्यमुवाच ह ॥ श्रूयतां तात शक्रस्य यदर्थ ध्वज इज्यते ॥ ४ ॥ देवानामीश्वरशक्रो मेघानां चारिसुदन ॥ तस्य चायं मुखः कृष्ण लोकनाथस्य शाश्वतः ॥ ५ ॥ तेन संचोदिता मेघास्तस्य चायुधभूषिताः ॥ तस्यैवाज्ञाकरास्तस्यै जनयन्ति नवाभुभिः ॥ ६ ॥ मेघस्य पथसो दाता पुरुहूतः पुरंदरः ॥ संप्रहृष्टस्स भगवान्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ ७ ॥ तेन संपादितं सस्यं मग्नस्य च मानवाः ॥ वर्तयामोऽप्यङ्गानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ ८ ॥

वयमन्ये च मानवाः ॥ वतयामापुञ्जानस्तपथामन्व देवताः ॥ ८ ॥
पुराणतः सतरात्रं वज्रधारेण पर्जन्येन वर्षेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आग्राविभिरहन्येभिरेति । ग्रावाभिरेति समुदायिभिः ग्रावसमुदायः शिलोच्चयो लक्ष्यते यैः अहन्येभिः अहः क्रतुमर्हन्ति तेऽह्न्यास्तैः पर्वतैः क्रतुभाजि सतित्यर्थः । मायी पुनः किं चक्रेत्यत आह । विचर्वयन्नहइति च अनन्तरं मायी अहः क्रतून् विचर्वयन् विपरीतं वर्तयन्नास्ते इति शेषः । इन्द्रयागार्थमाहूतैः संभारैरिष्याणं प्रवर्चयति माथिनि इन्द्रो महर्तो वृष्टिं चक्रेत्यर्थः । तयोः प्रवृत्तयोः तयोः प्रवर्त्तमानयोः व्यतिथितौ व्यतिक्रान्तौ ॥ ३ ॥ व्रजं गोपसमाजं शकमहम् इन्द्रेत्सवम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शाश्वतः कुलपरम्पराऽऽगतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मेवस्य मेघसंबन्धिनः ॥ ७ ॥ सस्यं धान्यं वर्त्तयामो जीवायः उपयुज्जानाः भक्षयन्तः सन्धिधारयः ॥ ८ ॥

मायु मन्त्रम् ॥ ९ ॥ मनुजन्ना सवृषा ॥ १० ॥ ११ ॥ द्रुदोहेति ॥ गा सूर्यरश्मीन् । पयस्विनीरिति स्त्रीत्व लोकात् । अयमर्थः यथाऽयमाक जठराग्निः प्राणसहायो
 जल गोपपति तथात्माभिर्ब्रह्मसाध्ये कर्मणि क्रियायां रोमरूपद्वारा प्रवेष्टरूपेण वर्धते । एवं वायुसहायः सूर्यं मूर्त्याधिगत जल गोपपति तच्चेन्नेण बलसाध्ये निरन्तरम्
 मित्ते रूमेभि रयुक्तः सन् क्रिएणद्वारा कर्मकोशरूपेण मेघेषु यमति ततस्तान् मेघानिन्द्रो भिन्दन् वृष्टिं प्रवर्त्तयतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पयो
 वौ वर्पति लोकेऽस्मिस्ततस्सस्य प्रवर्धते ॥ पृथिव्यां तार्पितार्या तु सामृत लक्ष्यते जगत् ॥ ९ ॥ क्षीरवत्यस्त्विमा गावो वत्सवत्यश्च निर्धृता ॥
 तत्र सर्वर्द्धितास्तात तृणे पुष्टा सपुङ्गवा ॥ १० ॥ नासस्या नातृणा भूमिर्न वुमुसादितो जन ॥ दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो वलादकाः
 ॥ ११ ॥ द्रुदोह सन्वितुर्गा वै शक्नो दिव्या पयस्विनी ॥ ता क्षरन्ति नव क्षीर मेध्य मेघौघधारितम् ॥ १२ ॥ वाय्वीरित तु मेघेषु करोति
 निनद् महत् ॥ जवेनावर्तित चैव गच्छतीति जना विदुः ॥ १३ ॥ तस्य चैवोद्यमानस्य वायुयुक्तैर्वलादकैः ॥ वज्रारानिसमाशब्दाश्च्ययन्ते नगमे
 दिन ॥ १४ ॥ तत्फलं वज्रनिष्पन्नेर्विमुञ्चति नभोगते ॥ वदुमि कामगेमेवैशशक्नो भृत्यैरिवेश्वर ॥ १५ ॥ क्वचिदुर्दिनसकाशो क्वचिच्छिन्नाग्रस
 निर्भ ॥ क्वचिद्विन्नाग्रनाकारे क्वचिच्छीकरवर्षिणि ॥ १६ ॥ मण्डयतीव देवेन्द्रो विषमेव नभो घनैः ॥ क्वचिच्छीकरमुक्ताऽभ कुक्षे गगन
 घन ॥ १७ ॥ एवमेतत्पयो दुग्ध गोभिस्सूर्यस्य वारिद ॥ पर्जन्यस्सर्वधृताना भवाय भुवि वर्पति ॥ १८ ॥ यस्मात्प्रावृडिय कृष्ण शक्रस्य
 भुवि भाविनी ॥ तस्मात्प्रावृपि राजानस्सर्वे शक्रं सुवा युता ॥ महैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवा ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंश
 विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां गोपवाक्य नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ वैरम्पायन उवाच ॥ गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रप
 त्रिभू ॥ प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य वाक्यं वामोदरोऽज्वरीत् ॥ १॥ वय वनचरा गोपास्सदा गोघनजीविन ॥ गावोऽस्महेवत विद्धि गिरयश्च वनानि
 च ॥ २ ॥ कर्पुकाणां कृपिवृत्तिं पण्य विपणिजीविनाम् ॥ गावोऽस्माक परा वृत्तिरतैर्विद्यामुच्यते ॥ ३ ॥ विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा
 देवता परम् ॥ सेव पूज्याऽर्चनीया च सेव तस्योपकारिणी ॥ योऽन्यस्य फलमश्रान करोत्यन्यस्य सत्कियाम् ॥ ४ ॥
 जड गोभि रस्मिभि पर्जन्य इन्द्र ॥ १८ ॥ शक्रस्य विभाविनी पूजयिषी पूजाकाल इत्यर्थः । महै उत्तमैः ॥ १९ ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां पञ्चदशोऽ
 ध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ एतस्मिन्मोक्षोऽग्रहाये युक्तिभिर्मन्त्रमेदनम् ॥ तन्नेत्रेण महेन्द्रस्य शरवो कर्जनं तथा ॥ १ ॥ गोपवृद्धस्य बचनं श्रुत्वा शक्रपरिवहे इन्द्रमहोत्सवस्वी
 कार ॥ १ ॥ २ ॥ पण्य विक्रेय इष्य विपणिजीविनां पणिजां त्रैविप नार्तोरुपाया विपायाः मेवत्रपम् ॥ ३ ॥ विषया वार्त्तया ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ तनवस्तनूः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषां वनानां विकुर्वन्ति विकारं जनयन्ति । वनालया भिक्षायाः वनजीविनो गोपतक्षाद्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्म स्वस्तिवाचनादिकं सुस्वस्थाने
 पादपादिसन्निधौ समे देशे ॥ १० ॥ वित्त्य कुण्डमण्डपादिकं विस्तार्य कियताम् । एकत्रेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रमुदिता प्रमुदितजनवात् ॥ १३ ॥ प्रियकैः कदम्बभेदैः
 बाणासैनैः झिण्डीपुच्छैः निर्मयूररुतं वर्षापमात् ॥ १४ ॥ चलाकेव बलाका आकम्पिकाताज्यानिः तद्रहिताः विबलाकाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ साभिपेकमिव पट्टाभिषिक्त
 द्वावनर्थो स लभते प्रेत्य चेह च मानवः ॥ कृष्यन्ता प्रथिता सीमा श्रूयते वनम् ॥ १७ ॥ वनान्ता गिरयस्सर्वे सा चाऽस्माकं गतिर्ध्रुवा ॥
 श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेऽस्मिकामरूपिणः ॥ प्रविश्य तास्तास्तनवो रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥ १८ ॥ भूत्वा केसरिणस्सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः ॥
 वनानि स्वानि रक्षन्ति त्रासयन्तो वनच्छिदः ॥ १९ ॥ यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनालयजीविनः ॥ व्रन्ति तानेव दुर्वृत्तान्पौरुषादेन कर्मणा ॥ २० ॥
 मन्त्रयज्ञपरा विप्रास्सीतायज्ञाश्च कर्षुकाः ॥ गिरियज्ञास्तथा गोपा इज्योऽस्माभिर्गिरिवने ॥ २१ ॥ तन्मह्यं रोचते गोपा गिरियज्ञः प्रवर्त्तताम् ॥
 कर्म कृत्वा सुस्स्थाने पादपेष्वथ वा गिरौ ॥ २२ ॥ तत्र हत्वा यज्ञोऽध्यान्वितयगतने शुभे ॥ सर्वघोषस्य संदोहः क्रियतां किं विचार्यते ॥ २३ ॥
 तं शरत्कुसुमापीडाः परिवार्य प्रदक्षिणम् ॥ गावो गिरिवरं सर्वास्ततो यान्तु पुनर्व्रजम् ॥ २४ ॥ प्राप्ता किलेयं हि गवां स्वादुतोयतृणा गणैः ॥
 शरत्प्रमुदिता रम्या गतमेघजलाशया ॥ २५ ॥ प्रियकैः घुष्पितैर्गौरं श्यामं बाणासैनैः क्वचित् ॥ कठोरतृणमभाति निर्मयरुतं वनम् ॥ २६ ॥
 विजला विमला व्योम्नि विबलाका विविद्युतः ॥ विवर्द्धन्ते जलधरा विदन्ता इव कुञ्जराः ॥ २७ ॥ यदुना मेघनादेन नवतोयानुकर्षिणा ॥ पणो
 त्करचनास्सर्वे प्रसादं यान्ति पादपाः ॥ २८ ॥ सितवर्णाभुदोष्णीपं हंसचामरवीजितम् ॥ पूर्णचन्द्रामलच्छत्रं साभिपेकमिवाम्बरम् ॥ २९ ॥ हंसैः
 प्रहसितानीव समुत्कृष्टानि सारसैः ॥ सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये ॥ ३० ॥ चक्रवाकस्तनतटाः पुलिनश्रेणिमण्डलाः ॥ हंसलक्षणहा
 सिन्यः पतिं यान्ति समुद्रगाः ॥ ३१ ॥ कुसुदोत्फुल्लमुदकं ताराभिश्चित्रमम्बरम् ॥ सममभ्युत्समयन्तीव शर्वरीण्वितरेतरम् ॥ ३२ ॥ भक्तकौश्यावधु
 षेषु कलमापकपाण्डुषु ॥ निर्विघ्नमणीयेषु वनेषु रमते मनः ॥ ३३ ॥ पुष्करिण्यस्तडागानि वाय्यश्च विकचोत्पलाः ॥ केदारास्सरितश्चैव सरांसि
 च श्रियाऽज्वलन् ॥ ३४ ॥ पङ्कजानि च ताम्राणि तथाऽन्यानि सितान्यपि ॥ उत्पलानि च नीलानि भोजिरे वारिजां श्रियम् ॥ ३५ ॥
 नृपतिस्तुल्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अम्युत्समयन्ति गर्भमाविष्कुर्वन्ति । बहुत्वगार्षम् ॥ ४० ॥ कलमापकपाण्डुषु धान्यमञ्जरीपाकपिङ्गेषु निर्विदाः कृतविवाहास्तद
 द्रमणीयेषु कौश्वरुषयोः धान्यवराङ्गनयोश्च साम्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विनाशः मया । निभृत पूनः ॥ २८ ॥ क्लृपयायो वपागमन्नेन गिथिले वृन समात यमृत्य तदा सप्रुज्जिते ॥ २७ ॥ विन्ध्यासै तपवेगनरपलै ॥ २६ ॥ जलजा-
 दा मय्यभिगतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विगापयन् रयानिनि रोष ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पञ्चजीवै रफपुल्लै अभितः वाघासु लोहिवासु ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 मदं जट्टं मितापादा मन्दं ववृधिरैऽनिला ॥ अभवद्वधप्रमाकशमपूञ्च निभृतोऽर्णव ॥ २४ ॥ ऋतुपर्यायशिथिलैर्वृत्तनृत्यसमुज्जिते ॥ मयूराङ्ग-
 रैर्भूमिचतुर्ननेव लक्ष्यते ॥ २५ ॥ स्वपद्मलिनेस्तीरे कागपुष्पलताऽऽकुले ॥ हससारसविन्यासैर्यमुना भाति शोभना ॥ २६ ॥ कलमापाका-
 म्येषु वृदागपु जनेषु च ॥ मस्यादा जलजावाश्च मत्ता विकुरु ॥ २७ ॥ सिपिचुर्यानि जलदा जलेन जलदागमेतानि सत्यान्यवालानि कठि-
 नत्वं गतानि वै ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा मेघमय वामश्वरद्वणविदीपित ॥ एष वै विमले व्योम्नि हृष्टो वसति चन्द्रमा ॥ २९ ॥ क्षीरिण्यो द्विगुण गाव-
 प्रमत्ता द्विगुण वृषा ॥ वनानां द्विगुणा लक्ष्मीस्तस्यैर्गुणवती मही ॥ ३० ॥ ज्योतींषि वनमुक्तानि पद्मनि जलानि च ॥ मनांसि च मनुष्याणां
 प्रमाणमुपयान्ति वै ॥ ३१ ॥ असृजत्सविता व्योम्नि निर्मुक्तो जलेदर्शयाम् ॥ शरत्प्रज्वलित तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोषयन् ॥ ३२ ॥ नीराजयित्वा
 मेन्यानि प्रयान्ति निजिगीपय ॥ अन्योऽन्यरागभिमुवा पार्थिवा प्रथिवीक्षित ॥ ३३ ॥ धनुर्जीवाभिताम्रासु बद्धपद्मवतीषु च ॥ मनस्तिष्ठति
 रान्तासु चित्रासु धनराजिषु ॥ ३४ ॥ वनेषु च विराजन्ते पादपा वनरोभिन् ॥ असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदारश्च पुष्पिता ॥ ३५ ॥ इषुसाह्या
 निकुम्भाश्च प्रियकास्तर्चकास्तथा ॥ सुमरा पेचुकाश्चैव केतक्यश्च समन्तत ॥ ३६ ॥ व्रजेषु च विशेषेण गर्गरोद्गारहासिषु ॥ शरत्प्रकाशयोपेव
 गाष्टयन्ति रूपिणी ॥ ३७ ॥ नूनं त्रिदशभूयिषु मेवकालसुखोपितम् ॥ पतत्रिकेतनं देव बोधयन्ति दिवौकस ॥ ३८ ॥ शरद्वेव सुसत्यायां प्रा-
 तायां प्रातःप मये ॥ नीलचन्द्राक्वणश्च रचितं बहुभिर्द्विजे ॥ ३९ ॥ फले प्रचालेश्च धनमिन्द्रचापधनोपमम् ॥ भवनाकारविटप लतापरममण्डि-
 तम् ॥ ४० ॥ निगालमूलावनत पवनामोगमण्डितम् ॥ अर्चयामो गिरिं देवं गात्रेषु च विशेषतः ॥ ४१ ॥ सावतसैर्विपणैश्च बहोपीडैश्च देश-
 ते ॥ यण्यभिश्च यलम्याभि पुष्पेभ्यारदिकैस्तथा ॥ ४२ ॥ शिवाय गाव पूज्यन्तां गिरियज्ञ प्रवर्त्यताम् ॥ पूज्यतां त्रिवशेशशक्रो गिरिर-
 स्माभिर्गिज्यताम् ॥ ४३ ॥ कारयिष्यामि गोयन्त्रं यलादपि न सराय ॥ यद्यस्ति मयि व प्रीतिर्यदि वा सुहृदो वयम् ॥ ४४ ॥
 सुमाना पाणामनाः निरुम्भा न्तिरिक्ता स्वर्णका स्वर्णपर्णा पुलिता इति पूरेणान्य ॥ सुमरा मृगविरागो तेषां शरदि दूर्यताम् । पेचुकाः वृका इति केचित्त
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकार्या षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अथ समदशोऽध्याये गोवर्धनमहोत्सवः ॥ वर्णयते हरिणा क्लृप्तो दर्शनं तस्य चाद्रुतम् ॥ १ ॥
अविशङ्क्या इन्द्रात् भयम् अशङ्कमाना इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अशङ्कया बीजमाहुस्त्वमिति । परायणम् आश्रयः ॥ ३ ॥ यथा स्वर्गं गतः स्वर्गस्थ इव ॥ ४ ॥
एतच्छक्तभङ्गादि कर्म हृष्टेति शेषः । बोद्धव्यात् व्रतं योग्यात्तवाभिमानादहंकारादहं कारविषयाभि गोयज्ञं बलादेतन्न संशय इत्येवंरूपात् । एकश्चकारः पादपूरणार्थः ॥ ५ ॥

गावो हि पूज्याः सततं सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यदि साम्ना भवेत्प्रीतिर्भक्तां वैभवाय च ॥ एतन्मम वचस्तथ्यं क्रियतामविचारितम् ॥ ४६ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दामोदरवचः श्रुत्वा हृष्टास्ते गोषु जीविनः ॥
तद्गानमृतमासाद्य प्रत्यूचुरविशङ्क्या ॥ १ ॥ तवैषा बाल महती गोपानां हितवर्द्धिनी ॥ प्रीणयत्येव नस्सर्वान्बुद्धिर्वृद्धिकरी गवाम् ॥ २ ॥ त्वं
गतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम् ॥ भयेष्वभयदस्त्वं नस्त्वमेव सुहृदां सुहृत् ॥ ३ ॥ त्वत्कृते कृष्ण घोषोऽयं क्षेमी मुदितगोकुलः ॥
कृत्स्नो वसति शान्तारिर्यथा स्वर्गं गतस्तथा ॥ ४ ॥ जन्मप्रभृति कर्मेतदेवैरमुकरं भुवि ॥ बोद्धव्याच्चाभिमानाच्च विस्मितानि मनांसि नः ॥ ५ ॥
बलेन च परार्धेन यशसा विक्रमेण च ॥ उत्तमस्त्वं मनुष्येषु देवेष्विव पुरंदरः ॥ ६ ॥ प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्त्या पूर्णतयाऽपि च ॥ उत्तमस्त्वं
च मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकरः ॥ ७ ॥ कान्त्या लक्ष्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च ॥ उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव निशाकरः ॥ ८ ॥ बलेन
वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ॥ स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ॥ कस्तच्छब्द
यितुं शक्तो बेलामिव महोदधिः ॥ १० ॥ स्थितश्शक्रमहस्तात् श्रीमान्गिरिमहस्त्वयम् ॥ त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् ॥ ११ ॥
भोजनान्युपकल्प्यन्तां पयसः पेशलानि च ॥ कुम्भाश्च विनिवेश्यन्तामुदपानेषु शोभनाः ॥ १२ ॥ पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रोणश्च विपुलाऽऽयताः ॥
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्वमुपनीयताम् ॥ १३ ॥ भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च ॥ त्रिरात्रं चैव संदोहस्सर्वघोषस्य गृह्यताम् ॥ १४ ॥
विशस्यन्तां च पशवो भोज्या ये महिषादयः ॥ प्रवर्त्यतां च यज्ञोऽयं सर्वगोपमुसंकुलः ॥ १५ ॥ आनन्दजननो घोषो महान्मुदितगोकुलः ॥ तूर्य
प्रणादघोषैश्च वृषभाणां च गर्जितैः ॥ १६ ॥ हम्भारसैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः ॥ दध्नो हृदो वृतावर्तः पयःकुल्यासमाकुलः ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते त्वया तुल्यः शक्तिधरः कार्तिकेयः ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वत्प्रणीतस्त्वया प्रवर्तितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नवः सुधामग्न्यो दीर्घकुल्याः द्रोण्यस्तादृशानि
कुण्डानि ॥ १३ ॥ संदोहः पयआदिः गृह्यतां न तु विक्रेयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दध्नो हृदः वृतावर्तः साररूपेण वृत्त यत्रोपर्यावर्तते स तथा ॥ १७ ॥

प्रभूतधामौ आइषथ भूयान्तरकारकद्रव्यसमुक्त्व यस्मिन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ अथियतानि वसिस्थानि वलस्थान्यादीनि पर्यन्तानि समीपे आसादितानि यस्मिन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रधानत युष्मपास्तत्त्वज्ञा जग्मु शरणमिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 पर्यामुबन्तु प्रदधिण कुवन्तु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सापीबा सशिरोगुपणा ताव पा स्वकाङ्क्षादा पुण्यगुञ्जकाराणि बाहुभूषणानि यासां ताः । सज्ज आपीबाः शुङ्गारसूत्र
 मसिराशिः प्रभृताऽऽद्य प्रकाशोदनपर्वतः ॥ सप्रावर्तत यक्षोऽस्य गिरिगोभिस्समाकुलः ॥ ३८ ॥ तुष्टगोपजनाकीर्णो गोपनारीमनोहरः ॥ भक्ष्याणां
 राशयस्तत्र गतराश्वोपकल्पिताः ॥ गन्धमाल्यैश्च विविधैर्द्रोषैश्चाववेस्तथा ॥ ३९ ॥ अयाविभृतपर्यन्ते सप्राप्ते यज्ञसविधौ ॥ यज्ञ गिरिस्तियो
 सोम्ये चक्षुर्गोपा द्विजेस्सह ॥ ४० ॥ यजनान्ते तद्वन्न तु तत्पयो दधि चोत्तमम् ॥ मांसं च मायया कृष्णो गिरिर्भृत्वा समश्नुते ॥ ४१ ॥ तर्पिता
 धापि विप्राद्यास्तुष्ट्यात्सपूर्णमानसाः ॥ उत्तस्तु प्रीतमनसस्त्वस्ति वाच्य यथासुखम् ॥ ४२ ॥ मुक्ता चावभृथे कृष्ण पय पीत्वा च कामतः ॥
 सत्ततोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै ॥ ४३ ॥ त गोपा पर्वताकार दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ गिरिर्भृत् स्थित दृष्ट्वा कृष्ण जग्मु प्रधानतः ॥
 ॥ ४४ ॥ भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादितः प्रभुः ॥ सहितः प्रणतो गोपैर्वन्द्यत्मानमात्मना ॥ ४५ ॥ तमृदुर्विस्मिता गोपा देव गिरिवरे स्थितम् ॥
 भगवत्स्त्वद्भगे युक्ता दासाः किं कुर्म किंकराः ॥ ४६ ॥ स उवाच ततो गोपान्गिरिप्रभवया गिरा ॥ अद्यप्रभृति चेज्योऽह गोषु यद्यस्ति वो दया
 ॥ ४७ ॥ अहं व प्रयमो देवत्सर्वकामकरश्शुभः ॥ मम प्रभावाच्च गवामयुतान्येष मोक्ष्य ॥ ४८ ॥ शिवश्च वो भविष्यामि मद्रक्तानां वने
 वने ॥ तस्य च सह युष्माभिर्यथा दिविगतस्तथा ॥ ४९ ॥ ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ॥ एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुल
 धनम् ॥ ५० ॥ पर्यामुबन्तु सिन्धु मां गावो वत्ससमाकुलाः ॥ एव मम परा प्रीतिर्भविष्यति न सशयः ॥ ५१ ॥ ततो नीराजनार्यं हि वृन्दशो गच्छु
 लानि तम् ॥ परिवसुर्गिरिवर सवृषाणि समन्ततः ॥ ५२ ॥ ता गावः प्रभृता दृष्टास्साऽऽपीदृष्टस्तत्त्वकाङ्क्षादा ॥ सस्रजापीदृष्टाया शतशोऽय सहस्रश
 ॥ ५३ ॥ अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो घनानि च ॥ भक्तिच्छेदालुलिप्ताङ्गा रक्तपीतसिताम्बराः ॥ ५४ ॥ मयूरचित्राङ्गविनो मुजे ग्रहरणा
 वृतेः ॥ मयूरपत्रवन्तानां केशवन्धे सुयोजिते ॥ ५५ ॥ यत्राक्षुरधिक गोपास्समवाये तदाद्भुते ॥ अन्ये वृषानारुहदुर्भृत्यन्ति स्म परे मुदा ॥ ५६ ॥
 नानि वैभ्यः सहितानि मयकापीनानि शुङ्गामाणि यासां ताः ॥ ५७ ॥ कालयन्तो नियमयन्तः घनानि गोपानि भक्तिच्छेदैर्विभाग्यैः ॥ अनुलिप्ताङ्गा नानावर्णैरनुलेपितानि
 इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ग्रहरणावृतेः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीहार्किंसे विष्णुपर्वणि टीकार्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अस्मिन्नष्टादशोऽध्याये आसारात्पीडिते व्रजे ॥ दग्धे कृष्णो गिरिं प्रौढया समाह
 मिति वर्ण्यते ॥ ३ ॥ महे प्रतिहते शक इत्यध्याये ॥ तमस्य राजा वरुणस्तथश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः । दाधार दक्षमुत्तममहर्षिदं व्रजं च विष्णुः सखिर्वा अपोर्णते ॥
 इत्येते मन्त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु अस्य विष्णोस्तं पर्वतार्थं कृतं स्वं स्वेन संपादितं क्रतुं यज्ञं वरुणोऽश्विनौ च सचन्त अन्ययोदन्त मारुतस्य वायोरपि वेधसः स्रष्टुः ततश्च
 गोपालास्त्वपरे गाश्च जग्दुर्वेगगामिनः ॥ तस्मिन्पर्ययनिवृत्ते गवां नीराजनोत्सवे ॥ ३७ ॥ अन्तर्द्धानं जगामाशु तेन देहेन सोऽचलः ॥ कृष्णोऽपि
 गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ॥ ३८ ॥ गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्वयेण विस्मिताः ॥ गोपास्सबालवृद्धा वै तुष्टुर्बुधुस्तुदनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गिरियज्ञप्रवर्त्तनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ महे प्रतिहते शक्रस्सक्रोधवृद्धिश्वरः ॥
 सांवर्त्तिकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥ भो बलाहकमातङ्गाः श्रूयतां मम भाषितम् ॥ यदि वो मत्प्रियं कार्यं राजभक्तिपुरस्कृतम् ॥
 २ ॥ एते दृन्दावनगता वामोदरपरायणाः ॥ नन्दगोपादयो गोपा विद्विषन्ति ममोत्सवम् ॥ ३ ॥ आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतस्सृ
 तम् ॥ ता गावस्सप्तत्रयेण पीड्यन्तां वर्षभारतैः ॥ ४ ॥ ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवाभु दा रुणम् ॥ सक्षयामि वृष्टिं वातं च वज्राशनिसमप्रभम् ॥ ५ ॥
 तस्याहते वै कृष्णेन शासने पाकशासनः ॥ ७ ॥ ततस्ते जलदाः कृष्णा घोरनादा भयावहाः ॥ आकाशं छादयामासुस्सर्वतः पर्वतोपमाः ॥ ८ ॥
 विब्रुत्संपातजननाशक्रचापविध्विताः ॥ तिमिराघृतमाकाशं चक्रुस्ते जलदास्तदा ॥ ९ ॥ गजा इवान्यसंयुक्ताः केचिन्मकरवर्चसः ॥ नाना
 इवान्ये गगने चेरुर्जलदपुङ्गवाः ॥ १० ॥ तेऽन्योऽन्यं वपुषा बद्धा नागयूथायुतोपमाः ॥ दुर्दिनं विपुलं चक्रुश्छादयन्तो नभस्तलम् ॥ ११ ॥
 नृहस्तनागहस्ताभ्यां वेणूनां चैव सर्वतः ॥ धाराभिस्तुत्यरूपाभिर्वपुस्ते बलाहकाः ॥ १२ ॥ समुद्रं मेनिरं तं हि खमारूढं नृचक्षुषः ॥ दुर्वि
 गाह्यमपर्यन्तमगाधं दुर्दिनं महत् ॥ १३ ॥ नैवापतन्वै स्वगमा दुद्रुर्बुर्गजातयः ॥ पर्वताभेषु मेघेषु खे नदस्तु समन्ततः ॥ १४ ॥
 स्वमसभङ्गे कृते इन्द्रे कुपिते सति विष्णुः उत्तमं श्रेष्ठं दक्षं वृष्टिनिवारणक्षमम् अहर्षिदं क्रतोलंभारं पर्वतं दाधार दधार घृतवान् यतः सखिवान् महान् व्रजाख्यसखिसमुदाय
 वान् व्रजम् अपोर्णते तेनाहर्षिदा शैलेन आच्छादयतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नमहः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 तुल्यरूपाभिर्धाराभिरिति संवन्धः ॥ १२ ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नमहः ॥ १३ ॥ १४ ॥

नमः ॥ इदं सन्तानं तन्मन्त्रेण ॥ १० ॥ मय टण्णरात्री इति शेष ॥ १६ ॥ योग्यमयी गरसा ॥ १७ ॥ लोककल्पत्वा अत्यल्पशब्दाः पुनः प्रगर्हेष गच्छन्ति चे ते तास्य गदन मद्रर मराहम् ॥ १८ ॥ १० ॥ २० ॥ कियेण प्रहता विप्रहताः ॥ २१ ॥ हरोमाव ता आर्द्रतनवश्च वाः ॥ २२ ॥ शोकरवज्रिताः अमुक्तेभ्यल्लिवा तेभ्यो भीता नमस्तेन्दुमन्त्रैर्मनेभिर्मि दारुणे ॥ अतिघटेन लोकस्य विरूपमभवद्बुध ॥ १५ ॥ मेघीचनिष्प्राकारमदृश्यमहतारकम् ॥ चन्द्रसूयाशुरहित न्व यथास्तानि निष्पमम् ॥ १६ ॥ वारिणा मेवमुक्तेन मुच्यमानेन चासकृत् ॥ आवभौ सर्वतस्तत्र भूमिस्तोयमयी यथा ॥ १७ ॥ विनेदुर्वर्हिणस्तत्र ताङ्कल्पस्ता रगा ॥ विष्टद्धि निम्नगा याता प्रवगास्तपुथ गता ॥ १८ ॥ गर्जितेन च मेघानां पर्जन्यानिनदेन च ॥ तर्जितानीव कम्पन्ते तृणानि तरुभिस्मह ॥ १९ ॥ प्रातोऽन्तकालो लोकानां व्यक्तमेकार्णवा मही ॥ इति गोपगणा वाक्य व्याहरन्ति मयादिता ॥ २० ॥ तोनोत्पातान्बु र्पर्ण गावो विप्रहता भृशम् ॥ हग्मारवे कन्दमाना न चेलु स्तम्भितोपमा ॥ २१ ॥ निष्कम्पसक्थिचरणा निष्प्रयत्नखुरानना ॥ हट्टरोमाद्र्तनव सामहुनिपयोरा ॥ २२ ॥ काञ्चित्प्राणाञ्जुश्रान्ता निपेतु काञ्चिदातुरा ॥ काञ्चित्सवत्सा पतिता गावश्शीकरवेजिता ॥ २३ ॥ काञ्चिदा क्रम्य कोडन वल्मीक्तिष्ठन्ति मातर ॥ विमुखा श्रान्तसकथ्यश्च निरहारा कुशोदराः ॥ २४ ॥ पेटुगर्ता वेपमाना गावो वर्षपरजिता ॥ वत्साश्चो न्मुखरा वाला दामोदरमुखा स्थिता ॥ त्राहीति वदनेर्दने कृष्णमृदुरिवादितिताः ॥ २५ ॥ गवां तत्कदन दृष्टा दुर्हिनागमज महत् ॥ गोपांश्चा मन्ननिधनान्कृष्ण कोप ममादये ॥ २६ ॥ म चिन्नयित्वा सरन्वो दृष्टो योगो मयेति च ॥ आत्मानमात्मना वाक्यमिदमुचे प्रियवद ॥ २७ ॥ अद्याहमिममुत्पाद्य सकाननवन गिरिम् ॥ कलयेय गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्द्धरम् ॥ २८ ॥ अय घृतो मया शैल पृथ्वीगृहनिर्माणम् ॥ ज्ञास्यते सत्रजा गा वै मद्रथ्यश्च मविष्यति ॥ २९ ॥ एव स चिन्तयित्वा तु कृष्णस्तस्य पराक्रम ॥ बाह्वोर्वल दर्शयिष्यन्समीप त महीचरम् ॥ ३० ॥ दोर्ग्यामुत्पाण्याम कृष्णो गिरिमित्रोचल ॥ स धृतस्तस्मत्तो मेवेर्गिरिस्तस्य येन पाणिना ॥ गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा ॥ ३१ ॥ भुमेरुत्पाद्य मानस्य तस्य गोलस्य मानुषु ॥ शिला ग्रशिथिलाभेलुर्विनिष्पेतुश्च पादपा ॥ ३२ ॥ शिखरेर्दृणमानेश्च सीदमानेश्च पादपे ॥ विधूतेभ्योच्चिह्नत गृह्णेरगम सगमोऽभवत् ॥ ३३ ॥ चलप्रमथणै पाथैर्मेघोचरेकर्ता गते ॥ मिद्यमानाश्मनिचयश्चाल घरणीचर ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ स शैलो मेधैर्भिर्भोक्तः बर्हवान् मयूरः स इव मातीति योजना ॥ ३६ ॥ आहूतः स्व उत्पतितः पक्षैर्मघरूपैरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ रीतीः गौरिकादिधातून् निर्वचयामास
 प्राव्रतपत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पुष्पं पुष्पजातिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रेसुः शब्दं चक्रुः । गर्गराः मन्थनस्यान्त्यः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वृष्टस्य वर्षणक्लिन्नस्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 न मेवानां प्रवृष्टानां न शैलस्याश्रवर्षिणः ॥ विविदुस्ते जना रूपं वायोस्तस्य च गर्जतः ॥ ३६ ॥ मेघैस्सशैलसंस्थानैर्निलैः प्रस्रवणापिपितैः ॥
 मिश्रीकृत इवाभाति गिरिरुदामबर्हवान् ॥ ३६ ॥ आप्लुतोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः ॥ गन्धर्वोप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सर्वशः ॥ ३७ ॥
 सहस्ततलविन्यस्तो मुक्तमूलः क्षितिस्तलात् ॥ रीतीर्निर्वचयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ ३८ ॥ कानिचिच्छिथिलानीव संचिन्नाद्धानि कानि
 विवृत्तानि गिरिर्मेघप्रवृष्टानि तस्य शृङ्गाणि चाभवन् ॥ ३९ ॥ गिरिणा कम्पमानेन कम्पितानां तु शाखिनाम् ॥ पुष्पमुच्चावचं भूमौ व्यशीर्यन्त समन्ततः
 ॥ ४० ॥ निस्तृताः पृथुमूर्धानं स्वास्तिकाद्विभूषिताः ॥ द्विजिह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः खे समन्ततः ॥ ४१ ॥ अर्तिं जग्मुः खगणा वर्षणं च भयेन
 च ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पेतुरवाङ्मुखः ॥ ४२ ॥ रेसुरारोषितास्सिंहास्सजला इव तोयदाः ॥ गर्गरा इव मन्थन्तो नेदुशशार्दूलपुङ्गवाः
 ॥ ४३ ॥ विषमैश्च समीभूतैस्समैश्चात्यन्तदुर्गमैः ॥ व्यावृत्तदेहस्स गिरिन्य एवोपलक्ष्यते ॥ ४४ ॥ अतिवृष्टस्य तैर्मेघैस्तस्य रूपं बभूव ह ॥
 स्तम्भितस्यैव रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ॥ ४५ ॥ बाहुदण्डेन कृष्णस्य विधूतं सुमहत्तदा ॥ नीलाभ्रपटलच्छत्रं तद्विरिच्छत्रमावभौ ॥ ४६ ॥
 स्वप्नायमानो जलदैर्निमीलितगुहामुखः ॥ बाहूपधाने कृष्णस्य प्रसुप्त इव खे गिरिः ॥ ४७ ॥ निर्विहङ्गरुतैर्वृक्षैर्निर्मयूररुतैर्वनैः ॥ निरालम्ब
 इवाऽभाति गिरिस्त्वशिखरैर्वृतः ॥ ४८ ॥ पर्यस्तेष्वर्णमानैश्च प्रचलद्भिश्च सानुभिः ॥ सज्वराणीव शैलस्य वनानि शिखराणि च ॥ ४९ ॥ उत्तमा
 ज्जगतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः ॥ त्वर्यमाणा महन्द्रेण तोयं सुमुचुरक्षयम् ॥ ५० ॥ स लम्बमानः कृष्णस्य भुजाग्रे सवनो गिरिः ॥ चक्राऽऽरूढ
 इवाऽभाति देशो नृपतिपीडितः ॥ ५१ ॥ स मेघनिचयस्तस्यो गिरिं तं परिहार्य ह ॥ पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फीतो जनपदो महात् ॥ ५२ ॥
 निवेश्य तं करैश्शैलं तोलयित्वा च सस्मितम् ॥ श्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिरिव स्थितः ॥ ५३ ॥ एतदैव संभाव्य दिव्येन विधिना मया ॥
 कृतं गिरिगृहं गोपा निर्वातं शरणं गुवाम् ॥ ५४ ॥
 जलदैः प्रावरणात्तैः पक्षैः ताड्यप्रदैः श्रमैः गृहामुखानि कन्दराद्वाराणि पक्षे हृदयगुहाया मुखानि इन्द्रियाणि ॥ ४७ ॥ वनैः वृतः शिखरैरिति संबन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 चक्राऽऽरूढः परचक्रवशात् रथशकटाकाररूपं पलायमानो यथाऽऽलम्ब्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दिव्येन विधिना अलौकिकेन प्रभावेण ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ महती पर्वतपुत्रादपि पुच्छलकृत्तिः ॥ ७६ ॥ इति श्रीहरीशो विष्णुपूजि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः सुरभिष्वक्षचोदितः ॥ इन्द्रोऽभिमित्रिक
स्थावरात्मजान् अरुन्ध इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरीशो विष्णुपूजि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः सुरभिष्वक्षचोदितः ॥ इन्द्रोऽभिमित्रिक
शिप्रिवरान्तु यूथानि गवाभिद हि शान्तये ॥ निवर्तिषु च देशेषु निवसन्तु यथा सुखम् ॥ यथाश्रेष्ठं यथायुगं यथाऽसारं यथा सुखम् ॥ ६५ ॥ विमज्य
तामय देशं कृत वर्षनिवारणम् ॥ शेलेत्याटनधुरेणा मदती निर्मिता मया ॥ ६६ ॥ पञ्चक्रोशप्रमाणेन कोशैकविस्तरो महान् ॥ त्रैलोक्यमप्युत्स
द्ते रक्षितुं किं पुनर्व्रजम् ॥ ६७ ॥ ततः किल किलाशब्दो गर्वा इहमारवेस्सह ॥ गोपानां तुमुलो जज्ञे मेघनादश्च वाद्यत ॥ ६८ ॥ प्राविशन्त ततो
गावो गापयुग्रमकल्पिता ॥ तस्य शेलस्य धिपुल प्रदूर गङ्गरोवरम् ॥ ६९ ॥ कृष्णोऽपि मूलं शेलस्य शेलस्तम्भ इवोच्चिन्न ॥ दधारकेन हस्तेन
शल मिश्रमिति धियम् ॥ ७० ॥ ततो ब्रजस्य भाण्डानि युक्तानि शक्टाणि च ॥ विविशुर्वर्षभीतानि तद्धृद गिरिनिर्मितम् ॥ ७१ ॥ आतिदेव तु कृ
प्यस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वब्रुवत् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो जलवान्वाच्यामास वै विभुः ॥ ७२ ॥ सप्तारत्रे तु निवृत्ते घरण्यां विगतोत्सवः ॥ जगाम सर्वतो भवे
वृंहहा स्वर्गसुत्तमम् ॥ ७३ ॥ निवृत्ते सप्तारत्रे तु निष्पयन्ने शतक्रतो ॥ गताध्रे विमले व्योम्नि विवसे दीप्तभास्करे ॥ ७४ ॥ गावस्तेनैव मार्गेण परि
जग्मुर्यथागतम् ॥ स्व च स्थानं ततो वोपः प्रत्ययात्युनरेव सह ॥ ७५ ॥ कृष्णोऽपि तं गिरिश्रेष्ठं स्वस्थाने स्थावराऽऽमवान् ॥ प्रीतो निवेशयामास
शिवाय वरदो विभुः ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते लिलेपु हारीशो विष्णुपूर्वणि गोवर्चनोद्धरण नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृत गोवर्धनं दृष्ट्वा परित्रात च गोकुलम् ॥ कृष्णस्य दर्शनं शक्नो रोचयामास विस्मितः ॥ १ ॥ स निर्जलाम्बुदाकार मत्त
मदजलोत्थितम् ॥ आरुह्य राषत नागमाजगाम महीतलम् ॥ २ ॥ स ददर्शोपविष्ट वै गोवर्धनं शिलातले ॥ कृष्णमकिण्टकमार्गेण पुरुषत पुरंदर ॥ ३ ॥
त वीक्ष्य वालं महाता तेजसा दीप्तमव्ययम् ॥ गोपेषु परं विष्णुं प्रीतिं लेभे पुरन्दरः ॥ ४ ॥ त सोऽम्बुजदलस्थाम कृष्णं श्रीवत्सलक्षणम् ॥ पयासन
यनश्चक्रस्त्वर्धने रुदैक्षत ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा चैनं श्रिया अप्र मर्त्यलोकैऽपराममम् ॥ सुषविष्टं शिलापृष्ठे शक्रस्य व्रीहितोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्योपविष्टस्य
मुखं पशाभ्यां पशिसुक्लं ॥ अन्तर्द्धानं गतश्छायां चकारोगमोजन ॥ ७ ॥ त विविक्षे वनगत लोकवृत्तान्ततरं परम् ॥ उपतस्थे गज हित्वा
कृष्णं बलिनिपूदन ॥ ८ ॥ स समीपगतस्तस्य विव्यक्षगनुलेपन ॥ राज देवराजो वै यत्र पूर्णकरः प्रभुः ॥ ९ ॥
वान्ह्य गवामैत्रे निरूप्यते ॥ १० ॥ भूतभिनि ॥ ११ ॥ २ ॥ ८ ॥ पपातनयनं सुधासेनफळं ॥ १२ ॥ ७ ॥ लोकाचारान्ततरं लोकव्यवहारतरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ पञ्चभिः स्तवैर्महानुच्छैलम्ब्यते इति तेन पञ्चस्तवकलम्बेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वायंभुवेन योगेन हैरण्यगार्ग्या धारणया तस्यां हि क्रियमाणायां
गुस्तरोऽपि लघुर्भवति कृष्णधृतगोवर्धनवत् विपुलतरोऽप्यन्यो भवत्यगस्त्यपीतसमुद्रवत् ॥ १५ ॥ गवां कोपेनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रोषितः ब्रजपक्षपातेन मयि क्रुद्धः सन्
पूर्णं स्वस्याच्छादयसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पुङ्गवः महोसः ॥ २२ ॥ प्रकरणं प्रकर्षेण रचनम् । पाठान्तरे प्रवहणं सृष्टिप्रवाहः ॥ २३ ॥ २४ ॥

किरीटेनार्कतुल्येन विद्युदुदच्योतकारिणा ॥ कुण्डलाभ्यां स दिव्याभ्यां सततं शोभिताऽऽननः ॥ १० ॥ पञ्चस्तवकलम्बेन हारेणोरसि भूषितः ॥ सहस्र
यत्रकान्तेन देहभूषणकारिणा ॥ ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां कामरूपिणाम् ॥ ११ ॥ त्रिदशाज्ञापनार्थेन मेघनिर्घोषकारिणा ॥ अथ दिव्येन मधुरं
व्याजहार स्वरेण तम् ॥ १२ ॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ॥ अतिदिव्यं कृतं कर्म त्वया प्रीतिमता गवाम् ॥ १३ ॥ मयोत्सृष्टेषु मेघेषु
युगान्तावर्तकारिण्यु ॥ यत्त्वया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितोषितः ॥ १४ ॥ स्वायंभुवेन योगेन यश्चायं पर्वतोत्तमः ॥ धृतो वेश्मवदाकाशे को ह्येतेन
न विस्मयेत् ॥ १५ ॥ प्रतिषिद्धे मम महे मयेयं रुषितेन वै ॥ अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै साप्तरात्रिकी ॥ १६ ॥ सा त्वया प्रतिषिद्धेयं मेघवृष्टिदुरा
सदा ॥ देवैस्सदानवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते ॥ १७ ॥ अहो मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषदेहवान् ॥ समग्रं वैष्णवं तेजो विनिर्गृहसि रोषितः ॥ १८ ॥
साधितं देवतानां हि मन्येऽहं कार्यमव्ययम् ॥ त्वयि मानुष्यमापन्ने युक्ते चैव स्वतेजसा ॥ १९ ॥ सेत्स्यते सर्वकार्यार्थो न किञ्चित्परिहास्यते ॥
देवानां यद्ववानेता सर्वकार्यपुरोगमः ॥ २० ॥ एकस्त्वमसि देवानां लोकानां च सनातनः ॥ द्वितीयं नात्र पश्यामि यस्तेषां च धुरं वहेत् ॥ २१ ॥
यथा हि पुङ्गवः श्रेष्ठो ह्यग्रे धुरि नियोज्यते ॥ एवं त्वमसि देवानां मन्त्रानां द्विजबाहन ॥ २२ ॥ त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रकरणं त्विदम् ॥ ब्रह्मणा
साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम् ॥ २३ ॥ स्वय स्वयंभूभगवान्बुद्ध्याऽथ वयसाऽपि वा ॥ न त्वानुगन्तुं शक्नोति पङ्कजदुर्गतं यथा ॥ २४ ॥
स्थाणुभ्यो हिमवाञ्छ्रेष्ठो हृदानां वरुणालयः ॥ गरुत्मान्यक्षिणां श्रेष्ठो देवानां च भवान्वरः ॥ २५ ॥ अपामधस्ताच्छोको वै तस्योपरि मही
धराः ॥ नागानामुपरिष्ठाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः ॥ २६ ॥ मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते ॥ आकाशस्योपरि रविर्द्भरं स्वर्गस्य भानु
मान् ॥ २७ ॥ देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् ॥ यत्राहं कृष्ण देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे ॥ २८ ॥

स्थाणुभ्यः पर्वतेभ्यः ॥ २५ ॥ गोलोकस्य श्रेष्ठत्वं वक्तुं पीठिकामाह—अपमिति ॥ अर्णो लोकोऽथस्तात् तस्योपर्येषु पुवन्तो महीधराः पर्वताः समुद्रे मग्नान्युपरिदण्डानि
लोहलङ्कलानि नावमिव महीं धारयन्तः अत एव नगानामुपरिष्ठाद्भूः स्मृता भुवश्चोपरि नगा दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

मोयगतिस्त्वानीत्ययः। कमकलं साधयेत्यर्थः॥२९॥गोलोकरु गोपाठोपासनागम्यस्ततोऽप्युपरीत्याह—उत्सृष्टिः॥३०॥तत्रापि गोलोकेऽपि न विम कुतो लभेत्पदार्पः॥३१॥
॥३२॥३३॥गामनेत्येवैर्षा दपआदिनाप्रि दृष्ट्याप इत्यर्थः॥३४॥ स एव गोलोकरूपः सद् भूमावामहः सद् सीदमनावरथायां त्वयेव आत इत्यर्थः । तथा च ग्रन्थवर्णः। “ता
दां शान्दुस्तमि गमये यत्र गावो मुरिशृङ्गा अपास । अथाह तदुरुगापस्य वृष्ण परम पदमकपाति मुरि” इति । सा वाति नां युषयोः रामलब्धयोर्वास्तूनि रम्यस्थानानि गमय्ये
स्वर्गाद्वचं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ॥ तत्र सोमगतिश्च ज्योतिषा च महात्मनाम् ॥२९॥ तस्योपरि गवां लोकस्साध्यास्त पालयन्ति हि ॥
स हि सुवगन कृष्ण महाकारगतो मदान् ॥ ३० ॥ उपर्युपरि तत्रापि गतिस्त्व तपोमयी ॥ यां न विशो वय सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् ॥
॥३१॥ लोऽस्त्वयो पुष्कतिनां नागलोकरु वारुण ॥ पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्र सर्वस्य कर्मणः ॥ ३२ ॥ स्वमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्य
व्रतिनाम् ॥ गतिक्षममदमाद्यानां स्वर्गस्तु कृतकर्मणाम् ॥३३॥ ब्रह्मे तपसि युक्तानां वीर निप्रतोपद्रवान्वावाम् ॥३५॥ तदह समनुप्राप्तो गवां
ना गति ॥ ३४ ॥ स तु लोकस्त्वया कृष्ण सीदमानः कृताऽऽत्मना ॥ धृतो धृतिमता वीर निप्रतोपद्रवान्वावाम् ॥३५॥ तदह समनुप्राप्तो गवां
वाक्येन चोदितः ॥ ब्रह्मणश्च महाभाग गोरवात्तव चाऽऽगतः ॥३६॥ अह धृतपतिः कृष्ण देवराजः पुरंदर ॥ अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरा कृत
॥३७॥ स्ततेजस्तेजसा वीष यत्ते वरिष्ठवानहम् ॥ देवरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥३८॥ एव क्षान्तमना कृष्णस्त्वेन सौम्येन तेजसा ॥
ब्रह्मणः शत्रुमे वाक्यं गवां च गजविक्रमः ॥३९॥आह त्वां भगवान्ब्रह्मा गावश्चाकारमा किंचि ॥ कर्मभिस्तोपिता दिव्येस्त्व सरक्षणादिभि ॥४०॥
भवनां गतिना गावो गोलोकश्च मदानयम् ॥ यद्वय पुद्गवैस्सात्वं वर्द्धास प्रसवैस्ताथा ॥४१॥ कर्षुकान्पुद्गवैर्वाक्षैर्मध्येन हविषा मुरान् ॥ ग्रिय शक्र
त्यवृत्तं तपयिष्याम कामगा ॥४२॥ तदस्माकं गुरस्त्व हि प्राणदश्च महाबल ॥ अद्यप्रभृति नो राज्ञा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ॥४३॥ तस्मात्त्व
क्रान्ते पूर्णाद्व्यत्य पयसो वटेः ॥ एभिरथाभिपिञ्चस्व मया हस्तावनामिति ॥४४॥अह किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गत ॥ गोविन्द इति
लोहान्तां स्तोयन्ति भुवि शाश्वतम् ॥४५॥

लोकान्तां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥ ४५ ॥ गन्धुम् तर्पसि तप्यः कामयागहे न तु तत्र गन्तुं प्रयागं यत्र येषु वास्तुषु भूरिशक्राः महायज्ञवत्यो गावः
प्रपातं भवन्ति । अत्र मूढोक्तं अहं निश्चितं तत्र गोलोकास्य परमं पदं भूरि अत्यन्तं मुमुक्षादपि त्रिशिष्यम् आश्रयति अत्यन्तं शोभते । यत्ना आनन्दवर्षुकस्य उत्तुगापत्य
महासक्तिरितिप ॥ ३१ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ये मुलादिति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अमिषिज्जस्य आत्मानमिति शेषः । अभियेकादिकं
भगवान्द्रीषकारेत्याह मन्त्र १ “ऋषयं वा समानतां सपत्नानां विनामदियम् । हन्वाहं यजुषां छवि विराजं गोषतिं गवाम्” इति । विनामदं महान्तमपर्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ममेति ॥ इन्द्रादुपरीति विग्रहे रिलोपेन उपेन्देति नाम विष्णुप्रमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वर्षाद्धिं आश्विनशुक्लप्रतिपदि । ध्वजः व्रतसमाप्तिचिह्नम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आशां दक्षिणां दिशम् ॥ ५० ॥ खगे चातके ण्वेषु नदीतरणसाधनेषु विगतपूरासु नदीब्जित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ निर्यात्य विरेच्य ॥ ५३ ॥ शस्त्रसंकाशे कृष्णभास्वरे वा निर्मले ॥ ५४ ॥

ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरश्वरः ॥ उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां ग्रास्यन्ति दिवि देवताः ॥ ४६ ॥ ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम ॥ एषामर्द्धं प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम् ॥ ४७ ॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः ॥ वर्षाद्धिं च ध्वजो महां ततः पूजामवाप्स्यसि ॥ ममाम्बुप्रभवं दर्पं तदा त्यक्ष्यन्ति बर्हिणः ॥ ४८ ॥ अल्पवाचो गतमदा ये चान्ये मेघनादिनः ॥ शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति मम कालविचारिणः ॥ ४९ ॥ त्रिशङ्कगस्त्यचारितामाशां च प्रचारिष्यति ॥ सहस्ररश्मिरादित्यस्तापयन्स्वेन तेजसा ॥ ५० ॥ ततश्शरादि युक्तायां मोनकामेषु बर्हिषु ॥ याचमाने खगे तोयं विप्लुतेषु पुत्रेषु च ॥ ५१ ॥ हंससारसपूर्णेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ मत्तक्रौञ्चप्रणदिषु प्रमत्तवृषभेषु च ॥ ५२ ॥ गोषु चैव प्रहृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहु ॥ निवृत्तेषु च मेघेषु निर्यात्य जगतो जलम् ॥ ५३ ॥ आकाशे शस्त्रसंकाशे हंसेषु च चरत्सु च ॥ जातपद्मेषु तोयेषु वापीषु च सरत्सु च ॥ ५४ ॥ तडागेषु च कान्तेषु तोयेषु विमलेषु च ॥ कलमावनताग्रासु कृष्णकेढागपङ्क्तिषु ॥ ५५ ॥ मध्यस्थं सलिलाऽऽरम्भं कुर्वन्तीषु नदीषु च ॥ सुसस्यायां च सीमायां मनोहर्यां मुनेरपि ॥ ५६ ॥ पृथि-यां पृथुरायां रम्यायां वर्षसंक्षये ॥ श्रीमत्सुपङ्क्तिमार्गेषु फलवत्सु तृणेषु च ॥ इक्षुमतसु च देशेषु प्रवृत्तेषु मखेषु च ॥ ५७ ॥ ततः प्रवत्स्यते पुण्या शरत्सुप्तोत्थिते त्वयि ॥ लोकैऽस्मिन्कृष्ण निखिले यथैव त्रिविधे तथा ॥ ५८ ॥ नरास्त्वां चैव मां चैव ध्वजाऽऽकारासु यष्टिसु ॥ महेन्द्रं चाप्युपन्द्रं च महयन्ति महीतले ॥ ५९ ॥ ये चावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ॥ मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयाऽऽग्रमः ॥ ६० ॥ ततश्शक्रस्तु तान्गृह्णा वटान्दिव्यपयोधरात् ॥ अभियेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा तमभिषिक्तं तु गावस्ताऽऽसह यूथपेः ॥ स्तनैः प्रस्रवयुक्तेष्व सिपिचुः कृष्णमव्ययम् ॥ ६२ ॥ मेघाश्च दिवि युक्ताभिस्सानुताभिः समन्ततः ॥ सिपिचुस्तोयधारामिरभिषिच्य तमव्ययम् ॥ ६३ ॥ वनस्पतीनां सर्वेषां सुखावेन्दुनिभं पयः ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षं च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे ॥ ६४ ॥

कलमानां शालिकणिशानाम् अवनतानि अग्राणि यासु तासु ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मखेषु आययणवाजपेयादिषु ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महयन्ति पूजयन्ति ॥ ५९ ॥ स्थिरे शाश्वते वृत्ते महाख्ये आचारे ॥ ६० ॥ दिव्यं पयो मन्दाकिनीजलं तस्य धरात् ॥ ६१ ॥ ताः गावः स्वर्गस्थाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ववर्षुः देवाः । नेदुः स्वयमेव ॥ ६४ ॥

एकमप्येवमिदं पृथग्भूतं श्रीरामस्ये क्षरितुल्या पृथिव्यमगदित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इत्येवमिति श्रुत्या ॥ ६७ ॥ गात्ररुद्वैताविधि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 नियोगं स्तोत्रोपदेश ॥ ७१ ॥ प्रसादप्यर्त्ता वप्सताम् ॥ ७२ ॥ मर्माशोऽर्जुनः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ भारत भरतानां युद्धम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 अस्तुवन्मुनयस्सर्वं वाग्भिर्मन्त्रपरयणा ॥ एकाणिवि विविक्तं च दधार वसुधा यपुः ॥ ६५ ॥ प्रसाद सागरा जग्मुर्वधुर्वाता जगद्धिता ॥ मार्गस्थो
 प्रपि वमौ भादुधन्द्रो नक्षत्रसप्त ॥ ६६ ॥ इत्य प्रथम जग्मुर्निर्वैरचना नृपा ॥ प्रवालपत्रशला पुण्यवन्तश्च पादपाः ॥ ६७ ॥ मदं प्रसुप्तु
 र्नागा यत्नास्तोष वने मृगा ॥ अलङ्कृता गात्ररुद्वैर्वातुभिर्मान्ति पर्वता ॥ ६८ ॥ देवलोकोपमो लोकस्ततोऽमृतसेरिव ॥ आसीत्कृष्णाभिपेको
 हि दिव्यत्वर्गसोऽस्ति ॥ ६९ ॥ अमिपिक्तं तु तं गोभिश्शक्रो गोविन्दमव्ययम् ॥ दिव्यमात्म्याम्यरधर देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ७० ॥ एष ते प्रथम
 कृष्ण नियोगो गोषु य कृत् ॥ श्रूयतामपर कृष्ण ममगमनकारणम् ॥ ७१ ॥ क्षिप्र प्रसाध्यतां कस केरी च तुरगायम ॥ अरिष्टश्च मदाऽऽविष्टो
 राजराज्य ततः कुरु ॥ ७२ ॥ पितृव्यसारे जातस्ते मर्माशोऽहमिव स्थितः ॥ स ते रक्ष्यश्च मान्यश्च सस्ये च विनियुज्यताम् ॥ ७३ ॥ त्वया ह्यनुष्ट
 रीतस्स तव वृत्तानुवर्तक ॥ त्वद्देशे वर्त्तमानश्च प्राप्स्यते विपुल यश ॥ ७४ ॥ भारतस्य च वशस्य स वरिष्ठो धनुर्वरः ॥ भविष्यत्यनुष्टुपश्च
 त्वद्देशे न च रस्यते ॥ ७५ ॥ भारत त्वयि चाऽऽयत्त तस्मिन् पुरुषोत्तमे ॥ उभाभ्यामपि सयोगे यास्यन्ति निघन नृपा ॥ ७६ ॥ प्रतिज्ञात मया
 कृष्ण ऋषिमध्ये सुरेषु च ॥ मया पुत्रोऽर्जुनो नाम सृष्टः कृन्त्यां कुलोद्भवः ॥ ७७ ॥ सोऽस्त्राणां पारतत्त्वज्ञश्चेष्टश्चापविकर्षणे ॥ त प्रवेक्ष्यन्ति वै
 सर्वे राजानश्चास्त्रयोधिनः ॥ ७८ ॥ अशौहिणीस्तु शूराणां राज्ञां सन्नामशालिनाम् ॥ स एकः क्षत्रधर्मेण योजयिष्यति मृत्युना ॥ ७९ ॥ तस्यास्त्र
 चरित मार्गं धनुषो लाववेन च ॥ नानुयास्यन्ति राजानो देवा वा त्वां विना प्रभो ॥ ८० ॥ स ते वन्दुस्सहायश्च सन्नामेषु भविष्यति ॥ तस्य
 योगो विवातव्यस्त्वया गोविन्द मत्कृते ॥ ८१ ॥ ब्रह्मव्यश्च यथाऽहं वै त्वया मान्यश्च नित्यश ॥ ज्ञाता त्वमेव लोकानामर्जुनस्य च नित्यश
 ॥ ८२ ॥ त्वया च नित्य सरक्ष्य आहवेषु महत्सु स ॥ रक्षितस्य त्वया तस्य न मृत्यु प्रभविष्यति ॥ ८३ ॥ अर्जुन विद्धि मां कृष्ण मां चैवाऽऽ
 त्मानमात्मना ॥ आत्मा तेऽहं यथा शश्वत्सथैव तव सोऽर्जुनः ॥ ८४ ॥ त्वया लोकानिमाश्रित्वा बलेर्हस्ताग्निभि क्रमे ॥ देवतानां कृतो राजा
 पुरा ज्येष्ठकमावहम् ॥ ८५ ॥ त्वां च सत्यमय ज्ञात्वा सत्येष्ट सत्यविक्रमम् ॥ सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति रिपुक्षये ॥ ८६ ॥

८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ निर्यातयिष्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि
॥ १०० ॥ यन्त्रितः बद्धः ॥ १ ॥ १०२ ॥ इति श्रीहरिवंशो विष्णुपर्वणि दीकायमेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ६४ ॥ अस्मिन्निवेशे त्वधाध्याये गोपैः कृष्णप्रशंसनम् ॥
सोऽर्जुनो नाम मे पुत्रः पितुस्ते भगिनीसुतः ॥ इह सौहादमायातु भूत्वा सहचरः पुरा ॥ ८७ ॥ तस्य ते युध्यतः कृष्ण स्वस्थानेऽपि गृहेऽपि
वा ॥ वोढव्या पुङ्गवेन धूसदा रणमुद्भूनि ॥ ८८ ॥ कसे विनिहते कृष्ण त्वया भाव्यर्थदर्शिना ॥ अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम्
॥ ८९ ॥ तत्र तेषां वृवीराणामतिमानुषकर्मणाम् ॥ विजयस्यार्जुनो भोक्ता यशसा त्वं च योक्ष्यसे ॥ ९० ॥ एतन्मे कृष्ण कात्स्न्येन कर्तुमर्हसि
भाषितम् ॥ यद्धहं ते सुराश्चैव सत्यं च प्रियमच्युत ॥ ९१ ॥ शक्रस्य वचनं श्रुत्वा कृष्णो गोविन्दतां गतः ॥ प्रीतेन मनसा युक्तः प्रतिवाक्यं जगाद ह
॥ ९२ ॥ प्रीतोऽस्मि दर्शनदेव तव शक्र शचीपते ॥ यच्चयाऽभिहितं चेदं न किंचित्परिहास्यते ॥ ९३ ॥ जानामि भवतो भावं जानाम्यर्जुनसंभवम् ॥
जाने पितृष्वसारं च पाण्डोर्दत्तां महात्मनः ॥ ९४ ॥ युधिष्ठिरं च जानामि कुमारं धर्मनिमित्तम् ॥ भीमसेनं च जानामि बायोः संतानजं सुतम् ॥ ९५ ॥
अबिभ्यां साधु जानामि सुष्टं पुत्रद्वयं शुभम् ॥ नकुलं सहदेवं च माद्रीकुक्षिगतानुभौ ॥ ९६ ॥ कार्तीयं चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम् ॥
पितृष्वसारि कर्णं वै प्रसृतं सूततां गतम् ॥ ९७ ॥ धार्तराष्ट्राश्च मे सर्वे विदिता युद्धकाङ्क्षिनः ॥ पाण्डोरुपरमं चैव शापाशनिनिपातजम् ॥ ९८ ॥
तद्रच्छन्नं त्रिदिवं शक्र सुखाय त्रिदिवौकसम् ॥ नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥ ९९ ॥ अर्जुनार्थे च तान्सर्वान्पाण्डवानक्षतान्युधि ॥
कुन्त्या निर्यातयिष्यामि निवृत्ते भारते मृगे ॥ १०० ॥ यच्च वक्ष्यति मां शक्र तनुजस्तव सोऽर्जुनः ॥ भृत्यवत्करिष्यामि तव स्नेहेन यन्त्रितः
॥ १०१ ॥ सत्यसन्धस्य तच्छ्रुत्वा प्रियं प्रीतस्य भाषितम् ॥ कृष्णस्य साक्षाच्चिदिवं जगाम त्रिदेशेश्वरः ॥ १०२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि गोविन्दाभिषेको नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालयैः ॥
गोवर्द्धनधरः श्रीमान्विवेश ब्रजमेव ह ॥ १ ॥ तस्य वृद्धाऽभिनन्दन्ति ज्ञातयश्च सहोषिताः ॥ धन्यास्मोऽनुगृहीतास्त्वग्रस्त्वङ्मतेन नयेन च
॥ २ ॥ गावो वर्षभयातीर्णा वयं तीर्णा महाभयात् ॥ तव प्रसादाद्गोविन्द देवतुल्यपराक्रम ॥ ३ ॥ अमानुषाणि कर्माणि तव पश्याम गोपते ॥
धारणेनास्य शैलस्य विद्धास्त्वां कृष्ण दैवतम् ॥ ४ ॥ कस्त्वं भवसि रुद्राणां भरतां च महाबलः ॥ वसूनां वा किमर्थं च वसुदेवः पिता तव ॥ ५ ॥
गोपसंकीर्तनं वाञ्छ्य कृतं रात्रावदीर्यते ॥ १ ॥ गते ब्रजालयैर्गोपैः सह ॥ १ ॥ वृद्धा अभीति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

गोर्षासंकीर्णं वाऽथ कृतं रात्रवदर्यते ॥ १ ॥ गते वज्रालयैर्गोषैः सह ॥ १ ॥ वृद्धा अभीति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

सञ्जगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥” इति। श्रुतिष्व्वा “पथा वस्ते पुरुषा वयूष्यन्धः तस्थौ त्र्यर्षिं रोरिहाणा। कृतस्य सद्य विचराभि विद्वान्महर्षिर्देवानामसुखत्वमकम्” इति। पथा पनुष्म
अभिसारिणीभिर्गोपीभिरभिसर्तुं योग्या कृष्णमूर्तिः पुरुषा बहुरूपा वयूषि बहूनि वस्ते परिधत्ते बहुधात्वं गतेत्यर्थः । तथाऽप्यन्या ऊर्ध्वा गोपीसंपर्कं विना तस्थौ स्थिता
मध्ये इति शेषः। कीदृशी त्र्यर्षिं त्रीन् देशान् पार्श्वद्वयं पुरस्ताच्च अवति प्रकाशत इति त्र्यर्षिः त्रेधाभूतां दृष्टिं रोरिहाणा गिलन्ती । उक्तरूपे रासमण्डले हि एकैकस्या गोप्या
उभयतः कृष्णद्वयं पुरस्तादेकः सर्वसाधारणां त्रिधाभूतामपि दृष्टिं प्रदेशत्रयस्थः कात्स्न्येन गिलति ततोऽप्यत्र नापैतीत्यर्थः । आ मूर्तिर्कृतस्य धर्मस्य सच्चभूता तामनुचिन्त्य
विचराभि दद्वियुक्ता सती विद्मतीति कृष्णलीलानुकारात्पुंस्त्वम् आरोपयन्ती काऽप्यवदत् । देवानां कृष्णदीनानामन्येषां वा कृष्णेन वियोजयताम् । असुरत्वं निर्दयत्वं महत्
कृष्णलीलाऽनुकारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणः॥ कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तत्पुरुषस्ता वराङ्गनाः॥ २६॥ वनेषु तालहस्तायैः कूजन्यन्यस्तथाऽपराः॥ चेरुवै
चरितं तस्य कृष्णस्य व्रजयोषितः॥ २७॥ तास्तस्य नृत्यं गीतं च विलासस्मितवीक्षितम् ॥ मुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति व्रजयोषितः॥ २८॥
भावनिस्पन्दमधुरं गायन्त्यस्ता वराङ्गनाः॥ व्रजं गताः सुखं चेरुदामोदरपरायणाः॥ २९॥ करीषपांसुदिग्धाङ्गयस्ताः कृष्णमनुवव्रिरे॥ रमयन्त्यो
यथा नागं संप्रमत्तं करेणवः॥ ३०॥ तमन्या भावविकचैर्नैत्रैः प्रहसिताऽऽननाः॥ पिबन्त्यतृप्तवनिताः कृष्णं कृष्णसुगेक्षणाः॥ ३१॥ सुखमस्याब्जसं
काशं तृप्तिता गोपकन्यकाः॥ ३२॥ हा हेति कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः॥ जगद्वृत्तिस्मृतां वार्णां
नाम्ना दामोदरोरिताम्॥ ३३॥ तासां ग्रथितसीमन्ता रतिं नीत्वाऽऽकुलीकृताः॥ चारु विस्रंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम्॥ ३४॥ एवं स कृष्णो
गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः॥ शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी॥ ३५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि हल्लीसकक्रीडनं
नाम विंशोऽध्यायः॥ २०॥ ॥ ४॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदोषार्द्धे कदाचित्तु कृष्णे रतिपरायणे ॥ त्रासयन्त्समदो गोष्ठमरिष्टः प्रत्यहश्यत ॥ १॥
एकं मुख्यं कस्याश्चिद्रासक्रीडायां तिरोहिते कृष्णे इदं वाक्यम् ॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥
प्राप्ताः ॥ २९॥ अनुवव्रिरे परितः वृत्तव्यः ॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥
तद्वक्ष्यं तु “पृथुं सुवृत्तं ममृणं वितस्तिमोत्रोन्नतं कौ विनिस्वन्य शङ्कुम् । आक्रम्य पद्म्याभितरेतरं तु हस्तैर्भमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥” ॥ ३५॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णु
पर्वणि दीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २०॥ ४४॥ अथैकविंशे साध्याये अरिष्टं वृषरूपिणम् ॥ देवशत्रुं दुराधर्षं कृष्णोऽहनदितर्पिते ॥ १॥ प्रदोषार्द्धे इति ॥ १॥

निषाणाद्धार इङ्गात्त मेघश्च तदुभयाऽभ काल छप्यार्ण कालयिता सहर्वा वेत्यर्थ ॥ २ ॥ गर्हित दर्प तेन आविष्ट भ्रामितं छाङ्गल येन सः कठिन स्कन्धनन्धन ककु
पस्य ॥ ३ ॥ कहेति ॥ ककुदाघातेन उदयम् अपनिहितं हृतं निर्माण महाप्रासादादिरचनं येन स तथा । ककुदाघातेन वाग्धिते वृक्षप्रासादमूले सर्वमपि तद्वज्यत इत्यर्थः

निषाणाङ्गागमेघाभस्तीक्ष्णशृङ्गोऽर्कलोचन ॥ क्षुरतीक्ष्णाग्रचरण काल काल इवापरः ॥ २ ॥ लेलिहानस्स निषेप जिह्वयोष्टौ पुन पुन ॥
गर्विताविद्वलंगल कठिनस्कन्धनन्धन ॥ ३ ॥ ककुदोदग्रनिर्माण प्रमाणादुरतिक्रमः ॥ शकुन्मूत्रोपलिसागो गवामुद्रेजनो भृशम् ॥ ४ ॥
महाकटि स्थलमुखो हन्जानुर्महोदरः ॥ विषाणावल्गितगतिलम्बता कण्ठचर्मणा ॥ ५ ॥ गवारोहेषु चपलस्तरुवाताङ्किताऽऽजन ॥ युद्धसज्ज
विषाणाग्रो द्विपदपमसूदनः ॥ ६ ॥ आरिष्टो नाम हि गवामरिष्टो दारुणाकृति ॥ तैत्यो वृषभरूपेण गोघ्रान्विपरिधावति ॥ ७ ॥ पातयानो
गर्वा गभान्दत्तो गच्छत्यनर्तवम् ॥ जुग्ममाणश्च चपलो गृहीस्सप्रचचार इ ॥ ८ ॥ शृंगग्रहरणो रोद्र प्रहरन्गोषु दुर्मद ॥ गोघेषु न रति लेमे
विना युद्धेन गोघृष ॥ ९ ॥ कस्यचित्त्वय कालस्य स वृष केरावाग्रत ॥ आजगाम वलोदग्रो वैष्वतवरो स्थित ॥ १० ॥ स तत्र गास्तु
प्रसभ वागमानो महोत्कट ॥ चकार निष्प गोष्ठ निर्वन्मशिशुपुगवम् ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नेव काले सु गाव कृष्णसमीपगा ॥ त्रासयामास बुष्टाऽऽ
त्मा वैष्वतवरो स्थितः ॥ १२ ॥ सेन्द्रागनिरिवाम्भोदो नर्दमानो महाधुर ॥ तालशब्देन तं कृष्णस्सिंहनादैश्च मोहयन् ॥ १३ ॥ अभ्यधावत
गोविन्दो दैत्य धृपमरूपिणम् ॥ स कृष्ण गोघृषो हृष्टा हृष्टलंगूलोचन ॥ १४ ॥ रोपितस्तालशब्देन युद्धाऽऽकांक्षी ननर्द इ ॥ तमापतन्त
दुष्टत द्वा धृपमरूपिणम् ॥ तस्मात्स्थानान्न व्यचलत्कृष्णो गिरिवाचल ॥ १५ ॥ स कुतो वृषभो हर्षि प्रणिवाय धृताऽऽजन ॥ कृष्णस्य
निगनाऽऽर्कनी तूर्णमभ्युत्पपात इ ॥ १६ ॥ तमापतन्त प्रमुखे प्रतिजग्राह दुर्द्धरम् ॥ कृष्ण कृष्णाध्वननिभो घृषं प्रतिघृषोपम ॥ १७ ॥ स
ससक्तस्तु कृष्णो च वृषेणैव महाघृषः ॥ सुभोच वध्नज पेन नस्तथाय सशब्दवत् ॥ १८ ॥ तावन्त्योन्यावरुद्धाक्षौ युद्धे कृष्णवृषाधुभौ ॥ रेजतुर्मे
गममये मसुक्ताविव तोयदौ ॥ १९ ॥ तस्य दर्पं वल हन्वा कृत्वा शृङ्गन्तरे पदम् ॥ आपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्षिन्नमिधाम्बरम् ॥ २० ॥

॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥
लाङ्गल लेचने च येन स ॥ १४ ॥ १५ ॥ सप्तद्वेतराम इति शेष ॥ १६ ॥ प्रमुखे मुखग्रे ओष्ठयो रित्यर्थ । वेगेन इति वा पाठ ॥ १७ ॥ नस्त नाभिकात ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ गोवृत्तयः गोपाः अयं चार्थो दाशतध्यायम् । "प्रनेमस्मिन् दृष्टो सोमो अन्तर्गोर्षेनेममाविरस्था कृणोति । स तिमशृङ्गं वृषभं युयुत्सन्दुह
 स्तरथौ बहुले बभ्रौ अन्तः" इति मन्त्रेणोपबृंहितः । मन्त्रार्थरतु अन्तर्गोषाः अन्तः स्थित्वा गोपायन्नन्तर्यामी नेमस्मिन्नर्द्धप्रपञ्चे स्थावरे सोमः सोमादिरूपः प्रददौ प्रकर्षण
 दृष्टः नेममर्द्धं प्रपञ्चम् अस्या अस्थिरं जङ्गमम् आविःकृणोति प्रकटीकरोति । स तिमशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् दृढमात्रेण भस्मीकर्तुं शक्तोऽपि लीलया तेन सह
 युयुत्सन् दुहः द्रोहं कृतवान् तं हतवानित्यर्थः । ततश्च बहुले व्रजे अन्तः रासमण्डलमध्ये बद्धः भक्तजनेन प्रेमपाशेन बद्धः सन् तरथौ कीदितुमिति शेषः ॥ २५ ॥ इति
 शृङ्गं चास्य पुनस्तस्यमुत्पाद्य यमदण्डवत् ॥ तेनैव प्राहरद्वक्त्रे स ममार भृशं हतः ॥ २१ ॥ स भिन्नशृङ्गो भग्नाऽऽस्यो भग्नास्कन्धश्च दानवः ॥
 पपात रुधिरद्वारी साम्बुधार इवाम्बुदः ॥ २२ ॥ गोविन्देन हतं दृष्ट्वा हतं वृषभदानवम् ॥ साधु साध्विति भृतानि तत्कर्मास्याभितुष्टुः ॥ २३ ॥
 स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तचन्द्रे निशामुखे ॥ अरविन्दाऽऽभनयनः पुनरेव रसास ह ॥ २४ ॥ तेऽपि गोवृत्तयस्सर्वे कृष्णं कमललोचनम् ॥ उपा
 सांचक्रिरे हृष्टास्सर्वे शक्रमिवाभराः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृषभासुरवधो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ २५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णं व्रजगतं श्रुत्वा वर्धमानमिवानलम् ॥ उद्देगमगमकंसशङ्कमानस्ततो भयम् ॥ १ ॥ पूतनायां हतायां च कालिये च
 पराजिते ॥ धेतुके प्रलयं नीते प्रलम्बे च निपातिते ॥ २ ॥ धृते गोवर्धने शैले विफले शक्रशासने ॥ गोषु त्रातासु च तथा स्पृहणीयेन कर्मणा
 ॥ ३ ॥ ककुब्धिनि हतेऽरिष्टे गोपेषु मुदितेषु च ॥ दृश्यमाने विनाशे च सनिःकृष्टे महाभये ॥ ४ ॥ कर्षणे वृक्षयोश्चैव शक्रटस्य तथैव च ॥ अ
 चिन्त्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्द्धमानेषु शत्रुषु ॥ ५ ॥ प्रातारिष्टमिवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः ॥ विसृजन्निद्रयभूतात्मा गतामुन्नतिमो बभौ ॥ ६ ॥ ततो
 ज्ञातीन्समानाग्य पितरं चोग्रशासनः ॥ निशि स्तिमितमूकयां मथुरायां जनाधिपः ॥ ७ ॥ वसुदेवं च देवाऽऽभं कङ्कं चाहूय यादवम् ॥ सत्यकं
 दारुकं चैव कङ्कवारजमेव च ॥ ८ ॥ भोजं वैतरणं चैव विकटुं च महाबलम् ॥ भयशङ्कं च घर्मज्ञं विपृथुं च पृथुश्रियम् ॥ ९ ॥ बभ्रुं दानपतिं चैव
 कुतवर्माणमेव च ॥ भूरिजसमक्षोभ्यं भूरिश्रवसेव च ॥ १० ॥ एतान्स यादवान्सर्वानाभाष्य शृणुतेति च ॥ उग्रसेनसुतो राजा प्रोवाच मथुरेश्वरः ११ ॥
 श्रीहर्षिंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशतितमेऽध्याये कंसेनाहूय यादवान् ॥ वसुदेवमधिक्षिप्य अक्रूरः प्रेषितो व्रजम् ॥ १ ॥ कृष्णमिति ॥ १ ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रातारिष्टं प्राप्तमृत्युम् अत एव विसृजानि इन्द्रियाणि भूतात्मा जीवश्च यस्य ॥ ६ ॥ स्तिमितं निद्रया मुकायाभिब रात्रौ निःशब्दे काले इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ बभ्रुवैव दानपतिस्तमक्रूरम् ॥ १० ॥ आभाष्य प्रत्येकं संबोध्य ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ महावृत्रे महत्साचरे ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्गङ्गा स्वाध्यायिककर्मदा ॥ १५ ॥ सुनिपतां योभनानां विधीनाम् ॥ १६ ॥ तद्विदोदितैः कथाप्रसङ्गेन उन्नेते ॥ १७ ॥ अभिन्तान् अग्नीनाम् ॥ १८ ॥ व्यावर्त्तमानं प्रशतं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शून्यस्य हृदयशून्यस्य चारान्वस्य चारान्वस्य चारान्वस्य चारान्वस्य ॥ २२ ॥ राजानन्वारचक्षुषु
 भवन्तस्सवकार्यज्ञा वेदेषु परिनिष्ठिताः ॥ न्याययत्नान्तकुशलस्त्रिवर्गस्य प्रवर्तका ॥ २३ ॥ कर्तव्यानां च कर्तारो लोकस्य विबुधोपमा ॥ तस्य
 वासो मदावृत्ते निष्कम्पा इव पर्वता ॥ २४ ॥ अवम्भवृत्तयस्सर्वे सर्वे गुरुकुलोपिता ॥ राजमन्त्रधरास्सर्वे सर्वे धनुषि पारगा ॥ २५ ॥ यशः
 दीपा लोकानां वेदार्थानां विवक्षव ॥ आश्रयमाणां निसर्गज्ञा वर्णानां क्रमधारगा ॥ २६ ॥ प्रवृत्तारस्तुनियतां नेतारो नयवर्शिनाम् ॥ भेत्तार
 पराशर्यां त्रतार शरणाधिनाम् ॥ २७ ॥ एवमस्तत्तत्तत्त्रि श्रीमद्भिरुदितोदितैः ॥ द्यौरप्यनुगृहीता स्याद्भवद्भिः किं पुनर्मही ॥ २८ ॥ ऋषी
 णामिव वो धृत प्रभावो मरुतामिव ॥ रुद्राणामिव वः कोचो दीप्तिरङ्गिरसांमिव ॥ २९ ॥ व्यावर्त्तमानं सुमद्भवद्भिः रुपातकीर्तिभिः ॥ धृत
 यदुत्तुल वीरिभूतलं पर्वतैरिव ॥ ३० ॥ एवं भवत्सु युक्तेषु मम चित्तानुवर्तिषु ॥ वर्द्धमानो ममानर्थो मवद्भिः किमुपेक्षित ॥ ३१ ॥ एष कृष्ण इति
 रुपातो नन्दगोपसुतो व्रजे ॥ वर्द्धमान इवाग्नेमिधर्मलं न परिक्रान्ति ॥ ३२ ॥ अनमात्यस्य शून्यस्य चारान्वस्य ममेव तु ॥ कारणान्नन्दगोपस्य
 स सुतो गोपितो गृहे ॥ ३३ ॥ उपेक्षित इव व्याधिः पूर्यमाण इवागुद ॥ नवन्मेघ इवोष्णान्ते स दुराऽऽत्मा विवर्द्धते ॥ ३४ ॥ तस्य नाह गतिं
 जाने न योगं न पराक्रमम् ॥ नन्दगोपस्य भवने जातस्याद्भुतकर्मणः ॥ ३५ ॥ किं तद्वत् समुद्धत देवापत्यं न विद्महे ॥ अतिदेवैरमानुष्यै
 कर्मभिस्सोऽनुमीयते ॥ ३६ ॥ प्रतना शक्रुनी बाल्ये शिशुनोत्तानशायिना ॥ स्तनपानेप्सुना पीता प्राणैस्सह दुरासवा ॥ ३७ ॥ यमुनाया ह्रदे
 नागं कालियो दमितस्तथा ॥ रसातलचरो नीतं क्षणेनादर्शनं ह्रदात् ॥ ३८ ॥ नन्दगोपसुतो योगं कृत्वा स पुनरुत्थित ॥ घेनुकस्तालशिरस्य
 त्पातितो जीवित विना ॥ ३९ ॥ प्रलभ्य यं मधुं देवा न भेदुर्तिवर्तितुम् ॥ बालेन मुष्टिर्नेकेन स हतः प्राकृतो यथा ॥ ४० ॥ वासपस्योत्सवं
 भद्रत्वा वर्षं वासवरोपजम् ॥ निर्जित्य गोष्ठद्वार्यो धृतो गोवर्द्धनो गिरि ॥ ४१ ॥ इतस्स्वारिणो बलवाग्निः शुक्रश्च कृतो व्रजे ॥ अवालो बाल्य
 मास्थाय रमते शिशुलीलया ॥ ४२ ॥ प्रवन्ध कर्मणामेव तस्य गोव्रजवासिन ॥ सन्निकृष्टं मयं वैव केशिनो मम च ध्रुवम् ॥ ४३ ॥
 इत्युक्तेः । मम कारणत्वं मदीयात्मभावात् नन्दगोपस्य गृहे षडुदेस्य सुतो गोपित ॥ ४४ ॥ पूर्णमाण पूर्वेण अगुदः समुद्रः ॥ ४५ ॥ गर्ति तत्त्व योगं वरीकरणोपायस
 ॥ ४६ ॥ देवैरपीति । देवेभ्योऽप्यपि इति मोऽनुमीयते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ३३ ॥ मृत्युदुर्बलं मृत्युयोगेन दुर्बलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भवेन रुद्ररूपिणा विष्णुना तत्प्रसिद्धं ब्रह्मणो वरदानादभेद्यमासीत्तदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ चालित इति ॥ गुरुपुत्रेण कचेन भार्गवः शुक्रः चालितः मृतसंजीविनीं विद्यां कस्यैचिदपि न दास्यामीत्येतस्माच्चियमात्रं मंगलितः । कथमित्यत आह । दादुरीं भार्यां प्रविशयेति । यथा ददुरी मृत्या पुनः पुनरुत्तिष्ठति एवं कचोऽपि दानवेभ्योऽप्रकृतमृत्युमासाय गुरुदरं श्वोशितस्ततो गुरोः सकाशात् विद्यां प्राप्य तदुदरं भित्त्वा पुनरुत्तिष्ठतः मृतं च गुरुं पुनर्जीवि भूतपूर्वश्च मे मृत्युस्ततः पूर्वदैहिकः ॥ युद्धाऽऽकांक्षी च स यथा तिष्ठतीह ममाग्रतः ॥ ३३ ॥ क च गोपत्वमशुभं मानुष्यं मृत्युदुर्बलम् ॥ क च देवप्रभावेण क्रीडितव्यं व्रजे मया ॥ ३४ ॥ अहो नीचेन वपुषा च्छादयित्वाऽऽत्मनो वपुः ॥ कोऽप्येव रमते देवश्मशानस्य इवानलः ॥ ३५ ॥ श्रूयते हि पुरा विष्णुसुराणां कारणान्तरे ॥ वामनेन तु रूपेण जहार धृतिवीरिमिमाम् ॥ ३६ ॥ कृत्वा केसरिणो रूपं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ हतो हिरण्य कशिपुर्दानवानां पितामहः ॥ ३७ ॥ अचिन्त्यरूपमास्थाय श्वेतशैलस्य मूर्धनि ॥ भवेन च्याविता दैत्याः पुरा तत्रिपुरं व्रता ॥ ३८ ॥ चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै ॥ प्रविश्य दादुरीं मायामनावृष्टिं चकार ह ॥ ३९ ॥ अनन्तशशाश्वतो देवस्तसहस्रशिरसोऽव्ययः ॥ वाराहं रूपमास्थाय प्रोज्जहारार्णवान्महीम् ॥ ४० ॥ अमृते निर्मिते पूर्वं विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः ॥ सुराणामसुराणां च युद्धं चक्रे सुदारुणम् ॥ ४१ ॥ अमृताथे पुरा चापि देवदैत्यसमागमे ॥ दधार मन्दरं विष्णुरकूपार इति श्रुतिः ॥ ४२ ॥ वपुर्वामनमास्थाय नन्दनीयं पुरा बलेः ॥ त्रिभिः क्रमेस्तु त्रील्लोकाऽअहार त्रिदि वालथम् ॥ ४३ ॥ चतुर्धा तेजसो भागं कृत्वा दाशरथे गृहे ॥ स एव रामसंज्ञो वै रावणं व्यनशत्तदा ॥ ४४ ॥ एवमेष निकृत्या वै तत्तद्रूपमुपागतः ॥ साधयित्वाऽऽत्मनः कार्यं सुराणामर्थसिद्धये ॥ ४५ ॥ तदेष नूनं विष्णुर्वा शक्रो वा मरुतां पतिः ॥ मत्साधनेच्छया प्राप्तो नारदो मां प्रयुक्तवान् ॥ ४६ ॥ अत्र मे शङ्कते बुद्धिर्वसुदेवं प्रति ध्रुवा ॥ अस्य बुद्धिविशेषेण क्यं कातरतां गताः ॥ ४७ ॥ अहं हि स्वहृद्भवने नारदेन समागतः ॥ द्वितीयं स हि मां विप्रः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ४८ ॥ यस्त्वया हि कृतो यत्नः कंस गर्भकृते महात् ॥ वसुदेवेन ते राज्ञौ तत्कर्म विफलीकृतम् ॥ ४९ ॥ दारिका या त्वया राज्ञौ शिलायां कंस पातिता ॥ तां यशोदासुतां विद्धि कृष्णं च वसुदेवजम् ॥ ५० ॥

तवान् । ततस्तामेव दानवैः कृतां कचहत्यां निमिचीकृत्य दानवेणुदेवो न कर्षेत्यर्थः । एवं दानवानां विनाशः रुद्रद्वारा त्रिपुरस्यैव कचद्वाराऽप्यनेनैव कृत इति भावः ॥ ३९ ॥ सहस्रशिरस इत्यदन्तत्वमार्भम् ॥ ४० ॥ चक्रे कारितवान् ॥ ४१ ॥ अकूपारे समुद्रे कच्छपो भूत्वेति शेषः ॥ ४२ ॥ लोकान् आक्रममाणस्त्रिदिवालयं स्वर्गं जहार ॥ ४३ ॥ व्यनशत् विनाशितवान् ॥ ४४ ॥ मत्साधनेच्छया भगवच्छया ॥ ४५ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५३ ॥ १२ ॥ ७३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भृङ्गारु कनकपात्र गङ्गकम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महर्षा कर्मणा पूतनाषवादीनां कारण हेतुम् । द्वितीय इति रामाये
शया सोऽपि वसुदेवाभावा इति वासुदेवो महत्त्वेव ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अनुकम्बेन कर्षानुरोधेन । वारुणां दारुणोदकांम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ बान्धवका
रात्रो व्यावर्तितो वेतौ गर्भौ तव वधाय वै ॥ वसुदेवेन सघाय मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ ६७ ॥ सा तु कन्या यशोदाया विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ इत्वा सुग्भ
निशुग्भो दौ दानवौ नगचारिणौ ॥ ६८ ॥ कृताभियेका वरदा भूतसचनियेविता ॥ अच्यति दस्युभिर्वैरमहाबलिपशुप्रिया ॥ ६९ ॥ मुरापिशितपूर्णा
भ्यां कुम्भाभ्यामुपशोभिता ॥ मधुराङ्गदन्त्रिचित्रैश्च वर्धयार्विशिष्यिता ॥ ७० ॥ तदृष्टकुटसनाद वन वायसनादितम् ॥ मृगसिचिश्च सपूर्णभारिहृद्भ्यश्च पक्षि
देवतूर्यनिनादेश्च शस्त्रश प्रतिनादितम् ॥ ७१ ॥ व्यागम्यीरनिषिद्ध कान्तोरस्सर्वतो वृतम् ॥ ७२ ॥ दिव्यभृङ्गारुचमैरदारुपराशोमितम् ॥
वसतै परमप्रीता देवैरपि प्रुजिता ॥ यस्त्वय नन्दगोपस्य कृष्ण इत्युच्यते सुत ॥ ७३ ॥ अत्र मे नारद प्राह सुमहत्कर्मकारणम् ॥ द्वितीयो
वसुदेवो हि वासुदेवो भविष्यति ॥ ७४ ॥ म हि ते सहजो मृत्युर्वान्धवश्च भविष्यति ॥ स एव वासुदेवो वै वसुदेवसुतो बली ॥ बान्धवो धर्मतो महा
व्रजातिबान्धव ॥ छिन्नसि मम मूलानि मुद्धके च मम पार्श्वत ॥ ७५ ॥ नेत्रं तुदति तस्यैव वक्रेणाभिपगृह्णिता ॥ ७६ ॥ वसुदेवस्तथैवाय सपु
वान्धवस्य विशेषतः ॥ ७७ ॥ पतितानुगत मार्गं निपेवत्यचिरेण सुः ॥ य कृतघ्नोऽनुबन्धेन प्रीतिं वहति वारुणम् ॥ ७८ ॥ न कृतघ्नस्त्य लोकोऽस्ति
गन्तव्यस्तेन दारुण ॥ अपापे पापहृदयो य पापमनुतिष्ठति ॥ ७९ ॥ अह वा स्वजनं स्थाप्यस्स वा स्थाप्यतर सुत ॥ नरकाच्युपित पन्था
वान्धवकाम्यया ॥ ८० ॥ हस्तिनां कलहे वीरे वधमृच्छन्ति वीरुच ॥ मुद्धव्युपरमे ते तु सहाश्रन्ति महाधने ॥ ८१ ॥ नियमैर्गुणकृतेन त्वया
काले समुत्थिते ॥ वध्यते योऽन्तरेयसुस्वजनो यदि वेतर ॥ ८२ ॥ कालस्त्वं हि विनाशाय मया पुष्टो विजानता ॥ वसुदेव कुलस्यास्य
यद्विरोधयसे भृशम् ॥ ८३ ॥ अमर्षी वैरशीलस्य सदा पापमतिश्रुतः ॥ स्थाने यदुक्कुल मूढ शोचनीय त्वया कृतम् ॥ ८४ ॥
मया विनेच्छया मित्रकामेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ हस्तिनाभिः ॥ यथा हस्तिनां कलहे वीरुचो नश्यन्ति । न तु हस्तिन एव मम च कृष्यस्य च कलहे वसुदेवादय एव नश्यन्ति
न रात्रामिति श्लोकत्रयस्पर्यायः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ रात्रो विष्यामिन्निति । " यतो गुणपराधकृत् " इति कोशात् । त्वया कुलं पत शोचनीयं तत्स्थाने पुनर्वित्पथं ॥ ९१ ॥

हे वृद्ध यत् यतो मया त्वं पुरस्कृतोऽज्ञं वृथा व्यर्थजन्मास्मीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ मे मया ॥ ७८ ॥ जातश्चासौ संवृद्धश्च जात
संवृद्धः । पितृव्यसुरिति पितृव्यसंबन्धिन्याः स्वप्नरिति ॥ ७९ ॥ चक्रवर्तिनां, “यस्य मूर्धनि दृश्येत विना छत्रेण भूपतेः । पद्मानुकारिणी छाया तमादुह्यक्रवर्तिनम् ॥” इत्युक्तं

श्रवणाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ जया वाङ्मत्स्वात शयः । उगदया मलम्भता नृणां ॥ न तेन वसुदेव वृथा वृद्ध यन्मया त्वं पुरस्कृतः ॥ श्वेतेन शिरसा वृद्धो नैव वर्षशीती भवेत् ॥ ७२ ॥ यस्य बुद्धिः परिणता स वै वृद्धतरो नृणाम् ॥ न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ ७३ ॥ त्वं च कर्कशशीलश्च बुद्ध्या च न बहुश्रुतः ॥ केवलं वयसा वृद्धो यथा शरदि तोयदः ॥ ७४ ॥ किं च त्वं साधु जानीषे वसुदेव वृथामते ॥ मृते कसे मम सुतो मधुरां पालयिष्यति ॥ ७५ ॥ छिन्नाऽऽशस्त्वं बृथावृद्धो मिथ्या त्वेवं विचारितम् ॥ जिजीविषुर्न सोऽप्यस्ति यो वै तिष्ठेन्ममाग्रतः ॥ ७६ ॥ प्रहर्तुकामो विश्वस्ते यस्तत्वं दुष्टेन चेत्तसा ॥ तत्ते प्रतिकरिष्येऽहं पुत्रयोस्तव पश्यतः ॥ ७७ ॥ न मे वृद्धवयः कश्चिद्भिजस्त्रीवध एव च ॥ कृतपूर्वः करिष्ये वा विशेषेण तु नान्धवे ॥ ७८ ॥ इह त्वं जातसंवृद्धो मम पित्रा विवर्धितः ॥ पितृष्वसुश्च मे भर्ता यदूर्नां प्रथमो गुरुः ॥ ७९ ॥ कुले महति विख्यातः प्रथिते चक्रवर्तिनाम् ॥ गुर्वर्थं पूजितस्सद्भिर्महद्भिर्मबुद्धिभिः ॥ ८० ॥ किं क र्ष्यामहे सर्वे सत्स वक्तव्यतां गताः ॥ यदूर्नां यूथमुख्यस्य यस्य ते वृत्तभीटशम् ॥ ८१ ॥ मद्वधो वा जयो वाऽथ वसुदेवस्य दुर्नयैः ॥ सत्सु या र्ष्यामहे सर्वे सत्स वक्तव्यतां गताः ॥ ८२ ॥ त्वया हि मद्वधोपायं तर्कमाणेन वै मूढे ॥ अविधास्यं कृतं कर्म वाच्याश्च यदवः कृताः ॥ ८३ ॥ स्यन्ति पुरुषा यदूनमवगुणिठताः ॥ ८४ ॥ गच्छ दानपते क्षिप्रं ताविहानयितुं ब्रजात् ॥ अशाम्यं वैरमुत्पन्नं मम कृष्णस्य चोभयोः ॥ शान्तिमेकतरे शान्तिं गते यास्यन्ति यादवाः ॥ ८५ ॥ गच्छ दानपते क्षिप्रं ताविहानयितुं ब्रजात् ॥ नन्दगोपं च गोपांश्च करदानमम शासनात् ॥ ८६ ॥ वाच्यश्च नन्दगोपो वै करमादाय वार्षिकम् ॥ शीघ्रमागच्छ नगरं गोपैस्सह समन्वितः ॥ ८७ ॥ कृष्णसंकर्षणौ चैव वसुदेवसुतावुभौ ॥ द्रष्टुमिच्छति वै कंसस्सभृत्यस्सपुरोहितः ॥ ८८ ॥ एतौ युद्धविदौ रुक्मे कालनिर्माणयोधिनौ ॥ इदौ च कृतिनौ चैव शृणोमि व्यायतोद्यमौ ॥ ८९ ॥ अस्माकमपि मछौ द्वौ सम्भौ युद्धकृतोत्सवौ ॥ ताभ्यां सह नियोजयेते तौ युद्धकुशलवुभौ ॥ ९० ॥

द्वयसङ्गतिः कथं दृश्यते । तदाह-
द्वयसङ्गतिरिति भावः ॥ ८२ ॥ तेदेवाह—त्वयेति ॥ वाच्या निन्धाः ॥ ८३ ॥ दापते हे अकूर ॥ ८४ ॥ वाच्यस्त्वया चक्षुष्यः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कालनिर्मा
णोधिना समयानुसारियुद्धकुलौ व्यायतोद्यमौ दीर्घयत्नौ ॥ ८८ ॥ मझौ चाणूरमुष्टिकौ नियोज्येत्ये युद्धं करिष्यतः ॥ ८९ ॥

पितृन्मुखीति पितृव्यसंबन्धिन्याः स्वसुरीति श्रेयम् । फालदेवेन यथाश्रुतगेवारु ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ दध्युनरस्य दधिपण्डस्य तक्षस्य वा भाज्याधिभयण्याय च भोज्य
 पायसकदम्बं कर्तुं यत् अविभयण क्षीरस्य तस्यै ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ उपजमो भेदित ॥ ९८ ॥ सागराकारम् अतिगम्भीरम् । आत्मान मन ॥ ९९ ॥
 द्रष्टव्यो च मयाऽवश्य वालो तावमरोपमौ ॥ पितृव्यसुस्तौ मुख्यौ व्रजवासौ वनेचरो ॥ ९० ॥ वक्तव्य च व्रजे तस्मिन्समीपे व्रजवासिनाम् ॥
 राजा घनुर्मत्स नाम कारयिष्यति वै मुत्सी ॥ ९१ ॥ सन्निकृष्टे वने ते तु निवसन्तु यथाशुखम् ॥ जनस्याभान्नितास्यार्थे यथा स्यात्सर्वमव्ययम्
 ॥ ९२ ॥ पयसस्सर्पिष्यैव दध्ना दध्युत्तरस्य च ॥ यथाकामप्रदानाय भोज्याधिग्रयणाय च ॥ ९३ ॥ अक्रूर गच्छ शीघ्र त्वं तावानय ममाऽऽज्ञया ॥
 सकर्पणं च कृष्ण च द्रष्टुं कोतुहल दिमे ॥ ९४ ॥ तयोरगमने प्रीति परमा मत्कृता भवेत् ॥ दृष्ट्वा तु तौ महावीर्यौ तद्विधास्याभि यद्धितम् ॥ ९५ ॥
 शासन यदि वा शुत्वा मम तौ परिभाषितम् ॥ नागच्छेतां यथाकालं निग्राह्यावपि तौ मम ॥ ९६ ॥ सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधान प्रथमो नय ॥
 मधुरेणैव तौ मन्दौ स्वयमेवाऽऽनयाशु वै ॥ ९७ ॥ अक्रूर कुरु मे प्रीतिमेतां परमदुर्लभाम् ॥ यदि वा नोपजप्तोऽसि वसुदेवेन सुव्रत ॥ ९८ ॥ तथा
 कर्तव्यमेतद्धि यथा तावागमिष्यत ॥ एवमाक्षिप्यमाणोऽपि वसुदेवो वसूपम ॥ सागराऽऽकारमात्मान निष्प्रकम्पमधारयत् ॥ ९९ ॥ वाक्छ
 ल्यैस्ताहयमानस्तु कसेनादीर्घदर्शिनः ॥ क्षमां मनसि सधाय नोत्तरं प्रत्यभापत ॥ १०० ॥ ये तु त ददृशुस्तत्र क्षिप्यमाणमनेकधा ॥ धिग्विधि
 त्यसकृत्तं वै शनैरुचुरवाङ्मुखा ॥ १ ॥ अक्रूरस्तु मवातेजा जानन्दिन्येन चक्षुषा ॥ जल दृष्ट्वेव तृपित प्रेपित प्रीतिमानभूत् ॥ २ ॥ तस्मिन्नेव
 मुहूर्ते तु मधुरायास्तस्य निययौ ॥ प्रीतिमान्पुण्डरीकाक्षं द्रष्टुं दानपतिस्त्वयम् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अङ्क
 प्रस्थानं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शिप्रं यदुष्टपदद्वयं सर्वं ते यदुष्टपञ्चाः ॥ निपीडय श्रवणान्दस्तेभ्योऽग्निरे त गताऽऽ
 युपम् ॥ १ ॥ अन्धकोऽनुद्विगमना धैर्यादविकृत वच ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्समाजे कस्मभोजसा ॥ २ ॥ अल्लाध्यो मे मतः पुत्र तवाय वाक्पारि
 श्रमः ॥ अयुक्तो गर्हितस्सद्भिर्वाग्वेषु विशेषतः ॥ ३ ॥ अयादवो यदि भवाञ्छणु तावदवुच्यते ॥ न हि त्वां यत्सुव धीर बलात्कुर्वन्ति यादवा ॥ ४ ॥
 ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते मध्यरात्रे ॥ १०३ ॥ इति भीमहरिवंशे विष्णुपर्वणिटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशेऽस्मिन्नध्याये तमसेनपितामह । कङ्क कस
 सिनिर्मत्स्यं हितमाहेति वण्यते ॥ १ ॥ निमिमिति ॥ १ ॥ अन्धः कङ्कापरनामा तमसेनस्य पितामह इति प्राञ्च ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इक्ष्वाकुवंशजो असमञ्जाः यथा प्रजापतिः स एव त्वं पुनर्जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥ सहजम् अविकृतं ते तव शिरः उचमाङ्गं वद्वक्कुण्डलं जटी मुण्ड इति लक्षणया मूर्धन्याय बद्धेऽपि चित्तं ॥ ६ ॥ गौणं साफल्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ असाधुमद्रिः निन्दायुक्तैः विवृतः स्पष्टीकृतः ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्तर्गतान् अश्लाघ्या वृणयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता ॥ इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्वयं सकृत् ॥ ५ ॥ भोजो वा यादवो वाऽसि कंसो वाऽसि यथा तथा ॥ सहजं ते शिरस्तात जटी मुण्डोऽपि वा भव ॥ ६ ॥ उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योऽस्माकं कुलपांसनः ॥ दुर्जातीयेन येन त्वमीदृशो जनितः सुतः ॥ ७ ॥ न चाऽऽत्मनो गुणांस्तात प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ परेणोक्ता गुणा गौण्यं यान्ति वेदार्थसंमिताः ॥ ८ ॥ पृथिव्यां यदुवंशोऽयं निन्दनीयो महीक्षिताम् ॥ ९ ॥ बालः कुलान्तकृन्मूढो येषां त्वमनुशासिता ॥ १० ॥ असाधुमद्रिर्वैश्व त्वया साध्विति भाषितैः ॥ न चाप्यासादितं कार्यं सात्मा च विवृतः कृतः ॥ १० ॥ गुरोरेनवलितस्य मान्यस्य महतामपि ॥ क्षेपणं कः शुभं मन्ये द्विजस्येव वधे कृते ॥ ११ ॥ मान्याश्चैवाभिगम्याश्च वृद्धास्तात यथाग्रयः ॥ क्रोधो हि तेषां प्रदेहलोकानन्तर्गतानपि ॥ १२ ॥ बुधेन तात दान्तेन नित्यमभ्युच्छितात्मना ॥ धर्मस्य गतिरन्वेष्या मत्स्यस्य गतिरिष्विव ॥ १३ ॥ केवलं त्वं तु दर्पेण वृद्धानश्रिसमानिह ॥ वाचा तुदसि मर्मधन्या अमन्त्रोक्ता यथाऽऽहुतिः ॥ १४ ॥ वसुदेवं च पुत्रार्थे यदिमं परिगृह्णसि ॥ तत्र मिथ्या प्रलापन्ते निन्दाभिः कृपणं वचः ॥ १५ ॥ दारुणे च पिता पुत्रे नैव दारुणतां ब्रजेत् ॥ पुत्रार्थे ह्यापदः कष्टाः पितरः प्राप्नुवन्ति हि ॥ १६ ॥ छादितो वसुदेवेन यदि पुत्रश्शिशुस्तदा ॥ मन्यसे यद्यकर्तव्यं तत्पृच्छ पितरं स्वकम् ॥ १७ ॥ गृह्णता वसुदेवं च यदुवंशं च निन्दता ॥ त्वया यादवपुत्राणां वैरजं विषमर्जितम् ॥ १८ ॥ अकर्तव्यं यदि कृतं वसुदेवेन पुत्रजम् ॥ किमर्थं सुग्रहेन शिशुस्त्वं न विनाशितः ॥ १९ ॥ पुत्राग्नौ नरकात्पुत्रो यस्माद्वाता पितृस्तदा ॥ तस्माद् भ्रुवन्ति पुत्रेति पुत्रं धर्मविदो जनाः ॥ २० ॥ जात्यां हि यादवः कृष्णस्स च संकर्षणो युवा ॥ त्वं चापि विधृतस्ताभ्यां जातवैरेण चेतसा ॥ २१ ॥ उद्धतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै ॥ वसुदेवे त्वयाऽऽक्षिप्ते वासुदेवे च कोपिते ॥ २२ ॥ कृष्णे च भवतो द्वेष्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥ शंसन्ति चेमानि भयं निमित्तान्यशुभानि ते ॥ २३ ॥ सर्पाणां दर्शनं तीव्रं दुःस्वप्नानां निशाक्षये ॥ पुर्यां वैधव्यशंसीनि कारणैरनुमीमहे ॥ २४ ॥ योगबलाजितानपि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ जात्यां हि उत्पत्तावेव त्वया जातवैरेण चेतसा कृष्णः संकर्षणश्च धृतः ताभ्यां च त्वमपि तथैव जातवैरेण चेतसा धृत इति त्वमेव बालश्चः प्रथमोऽपराधी इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उद्धृतानि अतिकम्पितानि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

एष इति ॥ सर्वतोभद्रचक्रे कस्तस्य जन्मनक्षत्र मृगशिरः । ततो वर्याय चित्रा सत्यैव नक्षत्रम् ॥ तत्र चोरो ग्रह राहुः क्रूरोऽस्ति । कुञ्जव्य वकीभूय तत्रैवागतोऽस्ति । चाभ्यां कर्मभं घ्याप्य जन्यम विद्यमिति तत्र वीर्यायो यत्न सर्वो निष्फलो भविष्यति देहस्य नक्षत्र्यतीति भाष ॥ २५ ॥ एष पञ्चिमायामुदितो बुधोऽपि राज्यमङ्गदित्याह-
बुधेनति ॥ अतिचारं सूर्यमुपहृत्य गगनं यथा च बुधसूर्यशुक्राणाम् अत्यन्त पृथक्दर्शनं ग्रहत्वे नाशाय भक्तीति भाष ॥ २६ ॥ केतुना पुच्छेन धूमकेतोस्त्यातविशेषस्य
भरण्यादीति कस्तस्य जन्मकर्मभे धूमकेतुना तृतीयेन उपग्रहेणापि विद्ये इत्यर्थः । नानुयान्ति निशाक्यभिरूपेन चित्रास्ते राहौ चित्रात् उत्तराणि त्रयोदश नक्षत्राणि जीव

एष चोरो ग्रहः स्वातीमुष्टिस्त्वन्त्वे गभस्तिभिः ॥ चक्रक्रमङ्गरकचक्रे चित्रार्था चोरदर्शनं ॥ २६ ॥ बुधेन पञ्चिमा सध्या व्याप्ता चोरेण तेजसा ॥
वैश्वानरपथे झुको इतिचार चचार इ ॥ २६ ॥ केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश ॥ भरण्यादीनि भिन्नानि नानुयान्ति निशाक्रमम् ॥ २७ ॥
प्राक्सध्या परिग्रस्ता भाभिर्बाधति मास्करम् ॥ प्रतिलोभे च यान्त्येव व्याहरन्तो मृगद्विजा ॥ २८ ॥ शिवा श्मशानान्निष्क्रम्य निश्श्वासा
ङ्गारवर्षिणी ॥ उभे सध्वे पुरी चोरा पर्येति बहुवारती ॥ २९ ॥ उल्कानिर्घातनादेन पपात धरणीतले ॥ चलत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि
च ॥ ३० ॥ ग्रस्त स्वर्भातुना सूर्यो दिवा नक्षत्रजायत ॥ धूमोत्पातेर्विशो व्याप्ता शुष्काशानिसमाहता ॥ ३१ ॥ प्रस्रवन्ति घना रक्त साशानि
स्तनयित्स्व ॥ चलिता देवता स्थानात्यजन्ति विहगा नगान् ॥ ३२ ॥ यानि राजविनाशाय देवता कथयन्ति इ ॥ तानि सर्वाणि पश्यामो
निमित्तान्यञ्जुमानि वै ॥ ३३ ॥ त्व चापि स्वजनद्वेषी राजघर्मपराम्मुख ॥ अनिमित्तागतकोधस्तन्निष्ठमयो ह्यसि ॥ ३४ ॥ यस्त्व देवोपम
बृद्ध ऋसुदेवं वसुपमम् ॥ मोहात्सिपसि दुर्बुद्धे कुत्रस्ते शान्तिरात्मनः ॥ ३५ ॥ त्वद्गतो यो हि नस्मेहस्त त्यजामोऽयं वै वयम् ॥ अहित स्वस्य
वरस्य न त्वा क्षणमुपास्महे ॥ ३६ ॥ स हि दानपतिर्धन्यो यो व्रथयति वने गतम् ॥ पुण्डरीकविशालाक्ष कृष्णमच्छिष्टकारिणम् ॥ ३७ ॥
छिन्नमूलो ह्यय वशो यदूनां त्वत्कृते कृत ॥ कृष्णो ज्ञातीन्त्समानाय्य स सन्धान करिष्यति ॥ ३८ ॥

पक्षे सति पूर्वोणि त्रयोदशनक्षत्राणि मृत्युपक्षे पवितानि । अतस्तत्रत्यः चन्द्रोऽपि न तैर्नक्षत्रैरुत्तमफलकरत्वेनानुगम्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ परिवो रविमण्डले त्रिपञ्चतिर्दण्ड
बाधति वास्ते ॥ २८ ॥ पर्येति परिष्कारमिति । बारहती राध् कुर्वाणा ॥ २९ ॥ अपर्वणि अकाण्डे अकस्मादिति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देवताः देवताप्रतिमाः ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त्वत्कृते स्वार्थं त्वयैवेत्यर्थः । सधानम् इतस्ततो विप्रकीर्णानां यावद्वानामानयनेन पूजयिष्यन् ॥ ३८ ॥

कालेन सम्यक् परिगतं नष्टं ज्ञानं यस्य सः । कालः सम्यक् पारिज्ञातः इति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 चतुर्विंशोऽध्याये अक्रूरागमनानुरा । केशिनो हयरूपस्य कृष्णाच्च वध उच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 क्षान्तमेव तवानेन वसुदेवेन धीमता ॥ कालसम्यक्परिज्ञानो ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि ॥ ३९ ॥ मह्यं तु रोचते कंस वसुदेवसहायवान् ॥ गच्छ कृ
 ष्णस्य निलयं संधिस्तेन च रोचताम् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवचनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ अन्यकस्य वचश्श्रुत्वा कंसस्संरक्तलोचनः ॥ न किञ्चिदब्रवीत्क्रोधाद्विवेश स्वं निकेतनम् ॥ १ ॥ ते च सर्वे यथावेश्म यादवा
 श्श्रुतविस्तराः ॥ जम्बुविगतसंकल्पाः कंसवैकृतशंसिनः ॥ २ ॥ अक्रूरोऽपि यथाऽज्ञप्तः कृष्णदर्शनलालसः ॥ जगाम रथमुख्येन मनसा तुल्यगा
 मिना ॥ ३ ॥ कृष्णस्यापि निमित्तानि शुभान्यङ्गगतानि वै ॥ पितृतुल्येन शंसन्ति बान्धवेन समागमम् ॥ ४ ॥ प्रागेव च नरेन्द्रेण माथुरेणोप्राप्ते
 निना ॥ केशिनः प्रेषितो हृतो वधायोपेन्द्रकारणात् ॥ ५ ॥ स च दूतवचश्श्रुत्वा केशी क्लेशकरो नृणाम् ॥ वृन्दावनगतो गोपान्बाधते स्म दुरा
 सद् ॥ ६ ॥ मातुपं मांसमश्वानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः ॥ दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत्कदनं महत् ॥ ७ ॥ निघ्नन्गा वै सगोपाला गर्वा पिशितभो
 जनः ॥ दुर्मदः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ॥ ८ ॥ तदरण्यं श्मशानाभं नृणां मांसस्थिभिर्वृतम् ॥ यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगश
 नवः ॥ ९ ॥ खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनरुजते द्रुमान् ॥ हेवितैः स्पृष्टते वायुं प्लुतेर्लङ्घयते नभः ॥ १० ॥ अतिप्रबुद्धो मत्तश्च दुष्टोऽश्वो वनगोचरः ॥
 आकम्पितसटो रौद्रः कंसस्य चरितालुगः ॥ ११ ॥ ईरिणं तद्वनं सर्वं तेनाऽऽसीत्पानकर्मणो ॥ कृतं तुरगदैत्येन सर्वान्गोपाञ्जिवांसता ॥ १२ ॥
 तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ॥ न नृभिर्गोधनैर्वाऽपि सेव्यते वनवृत्तिभिः ॥ १३ ॥ निःसंपतः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥ मदा
 च्छलितवृत्तेन नृमांसान्यश्रता भृशम् ॥ १४ ॥ नृशब्दानुसरः क्रुद्धस्स कदाचिद्वनगमे ॥ जगाम घोषसंवांसं चोदितः कालधर्मणा ॥ १५ ॥ तं
 दृष्ट्वा दुष्टदुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिस्सह ॥ कन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 सरः मनुष्यशब्दानुसारी । कालधर्मणा मृत्युना ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १७ ॥ ज्योत्स्नाः उग्र ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वल्लो ललाटस्था कोपज कोपात् प्रस्थिपत्रम् ॥ २६ ॥ रजसा रुरोद्धतेन
नून मिमं केनम् । अपयेति ध्योम्रो विधेयणम् । असुविरे गतेन रजसा ध्याते इत्यर्थः । नीहारम् अवस्थापणम् । पूतेनाय मन्य उपब्रूहिताः । “न ता अया रेणु रुक्माने
अग्रत्वेन न मन्त्रानमुपपन्ति ता अभि । उरुगायमय तस्य ता अनुगावो मर्तस्य विचरन्ति यज्वनः” इतिताः गा अर्वा अश्वरूपी असुर रेणुरुक्कटिति अतिथयेन वपति तेन

तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च ॥ दत्त्वाऽभय तु कृष्णो वै केशिन सोऽभिदुदुवे ॥ १७ ॥ केशी चाप्युन्नतग्रीव प्रकाशदशनेक्षण ॥
द्वेषमाणो जवादग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ ॥ १८ ॥ तमापतन्त सप्रेक्ष्य केशिन ह्यदानवम् ॥ प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदशशिन यथा ॥ १९ ॥
केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमचस्थितम् ॥ मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमबुद्धितेपिण ॥ २० ॥ कृष्ण तात न खल्वेप सवसा ते ह्यायम ॥
उपसर्प्यो भवान्वाल पापैश्चैप दुरासद ॥ ११ ॥ एष कसस्य सहजः प्राणस्तात वहिश्चर ॥ उत्तमश्च ह्येन्द्रणा दानवोऽप्रतिमो युधि ॥ २२ ॥
त्रासनत्सर्वभूतानां तुराणां महाबल ॥ अवध्यत्सर्वभूतानां प्रथम पापकर्मणाम् ॥ २३ ॥ गोपानां तद्वचश्श्रुत्वा वदतां मधुसूदन ॥ केशिना
सद बुद्धाय मतिं चक्रेऽरिमुदन ॥ २४ ॥ तवत्सव्य वशिण च मण्डल म परिभ्रमन् ॥ पद्मयामुभाभ्यां स ह्य कौथिनारुजते द्रुमान् ॥ २५ ॥
मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशावनावृते ॥ वलयोऽग्रतरङ्गनाऽऽमाः सुसुबु कौधज जलम् ॥ २६ ॥ सफेन वक्त्रजं चैव ववर्प रजमावृतम् ॥ हिम
कारेऽयथा द्योन्नि नीहारमिव चन्द्रमा ॥ २७ ॥ गोविन्दमरविन्दाक्ष हेपितोद्गारगीकरे ॥ सफेनेर्वक्त्रनिर्गणैः प्रोक्षयामास भास्त ॥ २८ ॥ सुरो
द्गतावसितेन मधुक्कटोदपाण्डुना ॥ रजसा स ह्य कृष्ण चकारारुणमूर्धजम् ॥ २९ ॥ प्लुतबलितपादस्तु तक्षमाणो धरोऽसुरे ॥ दन्ताग्निदे
शमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ स ससक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तम ॥ पूर्वोभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्ण वक्षस्यताडयत् ॥ ३१ ॥
पुनः पुनस्त च वली प्रादिणोत्पार्श्वतः खुरान् ॥ कृष्णस्य दानवो धोर ग्रहारमगितोजसः ॥ ३२ ॥

रा आहूणेति विश्वमिति रेणुक्कटः । “कृते कषावरण्यो ” इत्यस्मात् यद्लुकि घञ् । न अश्वे न ध्यामेति सस्कृतः सत्कारो दाहृच्छेदौपपणानादिस्तेन प्रापत इति
मन्त्रत्रो वैपम म्रस्यति ता गाव न अभ्युपपन्ति निर्वाचत्वात् यतस्ताः गाव मर्तस्य यज्वन नन्दादः सपन्थिन्य अपयम् उरुगाय महाकीर्तिम् अनुलक्ष्यीकृत्य चरन्तीति
मन्त्रायः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥३॥३४॥३५॥आभोगिनम् अतिवृद्धम् ॥ ३६ ॥३७॥कटाभ्यां गण्ढाभ्याम् ॥३८॥उत्कर्णः ऊर्ध्वकर्णः उक्षिप्त इति वा ॥३९॥४०॥व्याभुग्न इव वक्त्रेण मण्डलेन
 वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै ॥ अदशद्विधुशिखरं कृष्णस्य रुषितो हयः ॥३३॥ स लम्बकेसरसटः कृष्णेन सह संगतः ॥ रराज केशी
 मेघेन संसक्तः ख इवांशुमान् ॥ ३४ ॥ उरस्तस्योरसा हन्तुमियेष बलवान्हयः ॥ वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्विगुणविक्रमः ॥३५॥ तस्योत्सिक्तस्य
 बलवान्कृष्णोऽप्यमितविक्रमः ॥ बाहुमभोगिनं कृत्वा मुखे कुदस्समादधत् ॥ ३६ ॥ स तं बाहुमशक्तो वै स्वादितुं भेतुमेव च ॥ दर्शनैर्मूलनिष्ठं
 तैस्सफेनं रुधिरं वमत् ॥ ३७ ॥ विपाटिताभ्यामोष्ट्राभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः ॥ अक्षिणी विकृते चक्रे विधृते मुक्तबन्धने ॥ ३८ ॥ निरस्तह
 नुराविष्टशोणिताऽक्तविलोचनः ॥ उत्कर्णो नपृचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत ॥ ३९ ॥ उत्पतन्नसकृत्पादैश्चक्रन्मूत्रं समुत्सृजन् ॥ खिन्नाङ्गरोमा
 श्रान्तस्तु निर्यन्नचरणोऽभवत् ॥ ४० ॥ केशिवक्त्रविलम्बस्तु कृष्णबाहुरशोभत ॥ व्याभुग्न इव वर्मान्ते चन्द्रार्धकिरणैर्धवनः ॥ ४१ ॥ केशी च
 कृष्णसंसक्तश्शान्तगात्रो व्यरोचत ॥ प्रभातावनतश्चन्द्रश्रान्तो मेरुमिवाश्रितः ॥ ४२ ॥ तस्य कृष्णमुजोद्धताः केशिनो दशना मुखात् ॥ पेतु
 श्शरवि निस्तोयास्तिताभ्रावयवा इव ॥४३॥ स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाच्छिष्टकर्मणा ॥ स्वभुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ॥ ४४ ॥
 स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताऽऽजनः ॥ केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा ॥ ४५ ॥ विचूर्णमानस्वस्ताङ्गो मुखादुधिरमुद्रमन् ॥
 भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृतार्द्ध इवाचलः ॥४६॥ व्यादिताऽऽस्यो महारौद्रसोऽसुरः कृष्णबाहुना ॥ निपपात यथा कृतो नागो हि द्विदलीकृतः ॥
 ॥ ४७ ॥ बाहुना कृतदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ ॥ पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना ॥४८॥ द्विपादपृष्ठपुच्छार्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके ॥
 केशिनस्तद्विधाभूते द्वे चार्द्धे रेजतुः क्षितौ ॥४९॥ केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः ॥ वृद्धस्साल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाद्धितः ॥५०॥
 तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः ॥ कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवाच ॥५१॥ तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा ॥
 बभ्रुर्मुदितस्सर्वे हतविघ्ना गतक्रमाः ॥ ५२ ॥ दामोदरं तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः ॥ अभ्यनन्दन्प्रियैर्वर्च्यैः पूजयन्तः पुनःपुनः
 ॥ ५३ ॥ गोपा ऊचुः ॥ अहो तात कुतं कर्म हतोऽयं लोककण्टकः ॥ दैत्यः क्षितिचरः कृष्ण हयरूपं समस्थितः ॥ ५४ ॥
 वेष्टितार्द्ध इत्यर्थः ॥४१॥ अवनतो मन्दतेजाः ॥४२॥४३॥स्यायत्तम् अतिपुष्टम् ॥४४॥४५॥४६॥४७॥पशोर्भिहिपक्षस्य ॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥

॥ ५१ ॥ इता अन्तमि चोद । सन्धिराप ॥ ५६ ॥ सर्वकं प्रलयम् ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ केचिन वाति हिनस्तीति केराव ।
 मत्तर्थापलोप आर्प ॥ ६५ ॥ छत्रपेय कस्रवदि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अभ्यारो समीपे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अभिवः सर्वव ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एष मे इति ॥ संदेश
 कृतं वृन्दावनं क्षेमं सेव्य नृमृगपक्षिणाम् ॥ घृता पापमिमं तात केचिनं हयदानवम् ॥ ६५ ॥ इता नो बहवो गोपा गावो वत्सेषु वत्सला ॥ नैके
 चान्ये जनपदा हताग्नेन दुरात्मना ॥ ६६ ॥ एष सर्वर्तकं कर्तुमुद्यत स्वलु पापकृत् ॥ नृलोकं निर्नरं कृत्वा चतुर्कामो यथासुखम् ॥ ६७ ॥ नैतत्स्य
 प्रमुखे स्थातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ॥ अपि देवसमूहेषु किं पुन पृथिवीतले ॥ ६८ ॥ अथाहान्तर्हितो विप्रो नारद स्वगमो मृनि ॥ प्रीतोऽस्मि
 विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णेति चाब्रवीत् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ यदिद दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ॥ त्वग्नेव केवल युक्त त्रिदिव ज्यम्बकस्य
 वा ॥ ६० ॥ अहं बुद्धोऽसुखस्तात त्वद्गतेनान्तराऽऽत्मना ॥ इव नरहय युद्ध द्रष्टु स्वर्गादिहागत ॥ ६१ ॥ पृतनानिघनादीनि कर्माणि तव दृष्ट्वा
 न् ॥ अहं त्वेनेन गोविन्द कर्मणा परितोषित ॥ ६२ ॥ हयावस्थानमहेन्द्रोऽपि बिभेति बलमुदनः ॥ कुर्वाणाश्च वपुर्वोरं केचिनो द्रष्टुचेतसः ॥ ६३ ॥
 यत्तया पादितो देहो भुजेनायतपर्वणा ॥ एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विषयोनिना ॥ ६४ ॥ यस्मात्तया हतः केशी तस्मान्मच्छासन मृणु ॥
 केरावो नाम नाम्ना त्व स्यातो लोके भविष्यसि ॥ ६५ ॥ स्वस्त्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुग ॥ कृत्यशोषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमसि मा
 चिरम् ॥ ६६ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव दिवोक्त्सः ॥ विहम्बयन्त कीदृन्ति लीलां त्वद्वलमाश्रिता ॥ ६७ ॥ अव्याशो वर्तते कालो भारत
 स्यादबोधये ॥ हस्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगमिनाम् ॥ ६८ ॥ एषान्नशो धिता व्योम्नि विमानारोहणोर्ध्वगा ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शक्र
 लोके मदीक्षिताम् ॥ ६९ ॥ दम्पसेनसुते शान्ते पदस्ये त्वयि केराव ॥ अभितस्तन्महदुद्धं भविष्यति मदीक्षिताम् ॥ ७० ॥ त्वां चाप्रतिमकर्मणा
 सत्रयिष्यन्ति पाण्डवा ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षप्राहो भविष्यसि ॥ ७१ ॥ त्वयि राजासनस्ये हि राजत्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यक्ष्यन्ति
 राजानस्तत्त्वमावात्र सराय ॥ ७२ ॥ एष मे कृष्ण संदेश श्रुतिमि स्यातिमेप्यति ॥ देवतानां विविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥ ७३ ॥
 प्रापर वाक्प श्रुतिभि देदैरुक्तमपि इत प्रमृति म्प्राप्तिमेप्यति । श्रुतयश्च । “अहं कृष्णमहर्जुन च विवर्तेते रजसी वेषाभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योविषा
 विस्तर्मानि” इत्याद्याः । अहं युद्धपक्षं कृष्णम् अनु एकः विवर्तेते विरोधेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहं विवर्तेते एकश्चकारोऽन्वाचये अपर समुचये । तेन
 १ नरपते । नृपि कृतम् ।

कृष्णार्जुनाभ्यां विभज्य समुच्चिय वा क्रियमाणौ द्वौ युद्धयज्ञौ विवर्तेते इत्यर्थः । उभे अण्वहनी रजसी रजोगुणकार्ये वेद्याभिः लब्धुं योग्याभिः श्रीभिर्हेतुभूताभिः लक्ष्म्यर्थ
 युद्धानि जायन्त इत्यर्थः । ताभ्यां च सहाय्याभ्यां वैश्वानरो विभेषां नृगाम इष्टफलप्राप्तको धर्मः स्वयम्पट्टरुहोऽणि जायमान आविर्भवन् । वाशब्द इवार्थः । राजा जायमानः
 संस्तर्मांसि अधर्मरूपाणि असुरान्धकाराणि अवातिरत् विस्तरुतवान् । केन अग्निज्योतिषे अग्निना ज्योतिषेत्यर्थः । स्वाण्डवदहे अग्निना दत्ते चकगण्डो वि तद्गुणेन ज्योतिषेति
 भावः ॥ ७३ ॥ साधिते हते ॥ ७४ ॥ सङ्गीतस्य योनिर्गान्धर्वाश्च तद्वतः देवसङ्गीतयोनिनः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इति श्रीहारीशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 दृष्टं मे भवतः कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो ॥ कंसे भूयस्समेप्यामि साधिते साधु याम्यहम् ॥ ७७ ॥ एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा देवसङ्गीतयोनिनः ॥ ७८ ॥ तथेति स समाभाव्य पुनर्गोपान्त्समासदत् ॥ गोपाः कृष्णं समासाद्य त्रिविशुद्रजमेव ह ॥ ७९ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि केशिनधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥
 मन्दरश्मौ दिवाकरे ॥ संध्यारक्ततले ज्योति शशाङ्के पाण्डुमण्डले ॥ १ ॥ नीडस्थेषु विहङ्गेषु सत्सु प्रादुर्कृतमिषु ॥ ईषत्समस्संवृतासु दिक्षु
 सर्वासु सर्वशः ॥ २ ॥ घोषवासिषु सुतेषु वाशन्तीषु शिवासु च ॥ नक्तं चेषु तृष्टेषु पिशिताशनकाङ्क्षिषु ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोपेऽभ्या
 सत्स्करे ॥ संध्यामयीमिव गुहां संप्रतिष्ठे दिवाकरे ॥ ४ ॥ अधिश्रयणवेलायां प्राप्तायां गृहभेविनाम् ॥ वन्यवखानसेर्मन्त्रेहूयमाने हुताशने
 ॥ ५ ॥ उपावृत्तासु वै गोष्ठु दुह्यमानासु च व्रजे ॥ असकृद्रथाहरन्तीषु वद्धवत्सासु धेनुषु ॥ ६ ॥ प्रकीर्णदामनीकेषु गास्तथेवाह्वयत्सु च ॥
 सनिनादेषु गोपेषु काल्यमाने च गोधने ॥ ७ ॥ करीपेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः ॥ काष्ठभारानतस्करन्धेगोपिस्थानगतेस्तथा ॥ ८ ॥
 किंचिदभ्युद्यते सोमे मन्दरश्मौ विराजति ॥ ईषद्विगाहमानायां रजन्यां दिवसे गते ॥ ९ ॥ प्राप्ते दिनव्युपरमे प्रवृत्ते क्षणदामुखे ॥ भारकरे
 तेजसि गते सौम्ये तेजस्युपस्थिते ॥ १० ॥
 पञ्चविंशे त्वथाध्याये कृष्णस्मरणविह्वलः ॥ नानाभिलाष आयातः साधं व्रजमितीर्यते ॥ १ ॥ अथास्त्वमिति ॥ १ ॥ सत्सु याजिकेषु प्रादुर्कृतमिषु सायमग्निहोमार्थं प्रकटो
 कृतामिषु ॥ २ ॥ घोषवासिषु घोषगतेषु सुतेषु अव्यक्तशब्देषु शुक्तालकादिषु इति शेषः ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे इन्द्रगोपानामातपतप्तानामत्यन्तं सुखकरे अग्न्यासत्स्करे
 स्वाध्यायनिवर्तके आसन्नान्धकारे वा ॥ ४ ॥ अधिश्रयणम् अग्निहोत्रार्थस्य पश्यसोऽग्नौ स्थापनं वन्यैः नीवारयैः वैश्वानसेवानमर्थैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रकीर्णो विस्तृताः दामन्दो
 दार्धिगीवन्धनज्ववो घैस्तेषु । काल्यमाने कन्धनार्थं नियम्यमाने ॥ ७ ॥ करीपेषु शुष्कगोमयचूर्णेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१५१॥ इता अनेनेति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ ५६ ॥ सर्वर्तकफलपम् ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ केशिन वाति हिनस्वीति केयव ।
 मत्तर्पीपलोप आर्ष ॥ ६५ ॥ ऋत्यपेप कसवधमि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अभ्यासो समपि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अमित सर्वत ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एप मे इवि ॥ सदेरा
 कृत्त वृन्दावर्न क्षेम सेव्य नृमृगपक्षिणाम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ एप संवर्तक कर्तुमुद्यतः खलु पापकृत् ॥ नृलोक निर्नर कृत्वा चतुंकामो ययासुखम् ॥ ७५ ॥ नेतस्य
 प्रसुखे स्थातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ॥ अपि देवममहेषु किं पुन पृथिवीतले ॥ ७६ ॥ अथाहान्ताह्नितो विप्रो नारद खगमो मुनि ॥ प्रीतोऽस्मि
 विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णेति चाब्रवीत् ॥ ७७ ॥ नारद उवाच ॥ यद्विद दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघासया ॥ त्वय्येव केवल युक्तं त्रिदिव त्र्यम्बकस्य
 वा ॥ ७८ ॥ अह युद्धोत्सुकस्तात त्वद्गतेनान्तराऽऽत्मना ॥ इद नरहर्य युद्धद्रुं स्वर्गोविवागत ॥ ७९ ॥ पूतनानिघनादीनि कर्माणि तव दृष्टवा
 न् ॥ अह त्वनेन गौकिन्द कर्मणा परितोपित ॥ ८० ॥ इयावस्मान्महेन्द्रोऽपि विभेति वलमुदनः ॥ कुर्वाणाश्च वपुर्वोरं केशिनो द्रुष्टचेतस ॥ ८१ ॥
 यत्त्वया पाटितो देहो मुजेनायतपर्वणा ॥ एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विषयोनिना ॥ ८२ ॥ यस्मात्त्वया इत केशी तस्मान्मच्छासन शृणु ॥
 केशात्रो नाम नामा त्व स्यातो लोके भविष्यसि ॥ ८३ ॥ स्वस्त्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुग ॥ कृत्यशेषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमसि मा
 चिरम् ॥ ८४ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव विद्वोक्सः ॥ विदम्बयन्तः क्रीडन्ति लीलां त्वद्वलमाश्रिता ॥ ८५ ॥ अभ्यासो वर्तते कालो भारत
 स्याद्वेदेषु ॥ इत्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगाभिनाम् ॥ ८६ ॥ पन्थानश्रोधिता व्योम्नि विमानारोहणोर्ध्वगा ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शक्र
 लोके महीक्षिताम् ॥ ८७ ॥ तमसेनसुते शान्ते पश्ये त्वयि केशव ॥ अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ८८ ॥ त्वां चाप्रतिमकर्माण
 सश्रयिष्यन्ति पाण्डवा ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥ ८९ ॥ त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यक्ष्यन्ति
 राजानस्त्वत्प्रभावान्न संशय ॥ ९० ॥ एप मे कृष्ण सदेराः श्रुतिभिः स्म्यतिमेव्यति ॥ देवतानां विविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥ ९१ ॥

प्रापक वाक्य श्रुतिभि कैरुचमपि इत प्रमति स्म्यतिमेव्यति । भुतपक्ष "अहश्च कृष्णमहर्जुन च विवर्तेते रजसी वेषाभिः । वैभ्वानरे जायमानो न राजावातिरज्योविषया
 विस्तर्मासि" इत्यापाः । अह युद्धपक्ष कृष्णम् अनु एकः विवर्तेते विरोधेण जायते । एया अर्जुनम् अनु अहर्षिर्वर्तेते एकश्चकारोऽज्वाचये अपर समुद्यते । तेन

॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आर्घयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ धरणीति ॥ येन प्रागुक्तेन एकगणेनैव उत्तानशायिना पादाभ्यां
 णैव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन आत्मदादिनेव श्रीयत इत्यतन्वत्तभात्यर्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥
 अयकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वतैजसाज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमापेक्षया प्रथमं पदं त्रिगुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विधृपितः ॥ २२ ॥ हाराहेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ २३ ॥ ह्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा मन्मथाधिना ॥ पीते वसानो वसने सोऽयं, विष्णुस्सनातनः
 ॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामरिदमः ॥ त्रैलोक्याऽऽक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यां व्यवस्थितः ॥ २५ ॥ रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित
 इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥ शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां भुरंधरः
 ॥ २७ ॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्य कुशलैर्नरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति ॥ २८ ॥ तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योवा इव महार्णवम् ॥ २९ ॥ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थास्यनि शाश्वतम् ॥ निहतामित्रासामन्तस्फीतं कृत
 युगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्देशे ॥ राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा
 यथाऽनेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वा त्रिभिः क्रमैः ॥ स्थापयिष्यति राजान
 सुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टवैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिश्श्रुतः ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य
 भविष्यति च केशवः ॥ तथा ह्यस्यात्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम् ॥ ३५ ॥ अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ॥ विष्णुत्वं मनसा
 चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृपु ॥ अमानुषं वेत्ति चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ३७ ॥ सोऽहं कृष्णेन
 वै राज्ञी संमन्य विदिताऽऽत्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सत्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥ विवेश नन्दगो
 पस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरागमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ४४ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामार्दानामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राते नश्यतीत्यर्थः । अत एवायं प्रश्नोप
 निषदि पद्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सौम्येन्दो भ्रामते मृगशिरसि चम्ब्रे तः । देवते सति तदि किंसस्य न मनस्रं राहुकुजघ्नमकेतुभिधियास्यै प्रागुक्तीत्या सर्वतोमप्रचक्रे विचं सत् चन्द्रयोगे मृत्युकरं तेन उदिते मृत्युपागे सप फेपु काष्ठान्तरे वा मृत्युर्भयतीति अभिप्रेत्य पुराणान्तरे उक्तम् । "श्रीरे तत्रजक हत्वावित्ये कसो निपातिकाः ।" इति । सन्धिप्राप । अघीपिमात्मके रात्रौ तपारेव प्रमशणतत्वात् सन्धौ सदन्ये जगन्मय इति तपोरेव भोक्तृभोग्यात्मकस्य दार्शित्यम् ॥ ११ ॥ पवित्रेण पवित्रतः अभिवर्षीतेन पूर्वेण पूकः उत्पल्यव्रक्तेन मार्गेण दग्धाग्निघटये उभयतो वसमानाश्रित्ये सूर्यास्तस्य चन्द्रोदयस्य चाक्षभसमपत्वात् ॥ १२ ॥ शार्तं गृहम् उर्यातां कामयमानानां पान्थानां बन्धुभिः सह समागमं शसद्भिर्वयोभिः पसिभिः सह धनपतिरुहरो यत्र प्राप्तः । वेदे तु, "देवानां वृत् पुरुषः प्रसूतोऽजागात्रो बोचतु सर्वतासा" इत्यादि । "सवा सुगः पितुमानस्तु पपा" इति "द्वयाप्यो

अग्निमोत्राकुले काले सौम्येन्दो समुपस्थिते ॥ अग्नीयोमात्मके सधौ वर्तमाने जगन्मये ॥ १३ ॥ पश्चिमेनाग्निदीप्तेन पूर्वोत्पल्यवर्चसा ॥ दग्धा विसहरो व्योम्नि किंचित्तरागणाकुले ॥ १२ ॥ वयोभिर्वासुरस्तां बन्धुभिश्च समागमम् ॥ शसद्भिः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम् ॥ १३ ॥ प्रविशन्नेव पप्रच्छ सान्निध्यं केशवस्य सः ॥ रोहिणेयस्य चाक्षरो नन्दगोपस्य चासकृत् ॥ १४ ॥ स नन्दगोपस्य गृहं वासाय विबुधोपमः ॥ अवतीर्य ततो यानात्मविवेश महाबलः ॥ १५ ॥ हर्षपूर्णं वक्त्रेण साश्रुनेत्रेण चैव हि ॥ प्रविशन्नेव च द्वारि ददर्शदोहने गवाम् ॥ १६ ॥ वत्समध्ये स्थित कृष्ण सवत्समिद गोवृषम् ॥ स त हर्षपरीतेन वचसा गद्वेदेन वै ॥ १७ ॥ एहि केशव ततेति प्रव्याहरत घर्भवित् ॥ उत्तान शायिन दृष्ट्वा पुनर्दृष्ट्वा श्रिया वृतम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयौवनं कृष्णमक्रूरः प्रशशस ह ॥ अयं स पुण्डरीकाक्षस्सिंहशार्दूलचिक्रमः ॥ १९ ॥ सपूर्ण जलमेवाऽऽभः पर्वतप्रवराकृतिः ॥ मृधेज्वघर्षणीयेन सश्रीवत्सेन वक्षसा ॥ द्विपन्निघनवक्षाम्यां मुजाभ्यां साधु भूषितः ॥ २० ॥ सूर्तिमान्सरह स्याऽऽभ्रमा जगतोऽयस्य भाजनम् ॥ गोपवेषधरो विष्णुरुद्राभ्यतनुर्बहः ॥ २१ ॥

अस्यां सदन पुरस्सोः" इत्यक्षरस्य मनोरथो वर्णितं देवानां कस इन्नुकामाना कसवागापभिमानिनामयादीनामहं वृत्रोऽस्मि छञ्ज प्रति गन्तु प्रस्थितोऽस्मि पुरुषः शत्रुपकारैः प्रसूतो निघटः कसेन नोऽस्माप्रादे वना गान निष्पापान् सर्वताता सर्वस्य विस्तारकत्वां हरि बोचतु बवतु अस्माभिः सह समापण कर्तव्ये । तथा पन्थाः अपि सदासुग सुगम्य पितुमान् अस्मवान् अस्तु मार्गेऽय स्तरथो वा मुदित्यर्थः । पुरुषोः वधूनां दाय कर्तुं सदन गृहम् अस्यां व्यापुषाम् उत्राप उतकृतसम्पद इति यन्त्रपदानामर्थः ॥ १३ ॥ साभिष्य स्थानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रव्याहरत उक्तवान् । उत्तानशायिन कल्याण्ये बाल यन्त्रपशायिन भिया त्रैलोक्याकमणलक्ष्म्या शमन वटुम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयौवनं वयं समिगस्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ रहस्याऽभ्रमा औपनिषद पुरुष अयस्य प्रथमपूजादेः भाजन पात्रम् । उदगाउपतनुर्बह ऊर्ध्वोभा भेदाभ्य केशा यस्य । यक्षदर्शनभायेण रोमाक्षिगत्र इत्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आधीयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनगौण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ घरणीति ॥ येन प्रागुक्तेन एकार्णवे उच्चानशायिना पादाग्र
 नेव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसंहिता आकान्ता ता इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनेव श्रोगत इत्यत्यन्तभाष्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥
 अग्रकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विष्वैतजसप्राज्ञरुरीयाख्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिकमापेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः ॥ २२ ॥ हाराहेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां धृताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ २३ ॥ स्त्रीसहस्रोपचयेण वपुषा मन्मथाधिना ॥ पीते वसानो वसने सोऽयं विष्णुस्सनातनः
 ॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामारिदमः ॥ त्रैलोक्याऽऽक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यां व्यवस्थितः ॥ २५ ॥ रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित
 इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥ शोभतेऽब्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः
 ॥ २७ ॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्नरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति ॥ २८ ॥ तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योद्या इव महार्णवम् ॥ २९ ॥ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थायस्यति शाश्वतम् ॥ निहतामित्रसामन्तस्फीतं कृत
 युगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्देशे ॥ राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ नूनं त्रिभिः क्रमेजित्वा
 यथाऽनेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वा त्रिभिः क्रमैः ॥ स्थापयिष्यति राजान
 मुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रसूहैरगाधोऽयं प्रश्रैश्च बहुभिः श्रुतः ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य
 भविष्यति च केशवः ॥ तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम् ॥ ३५ ॥ अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ॥ विष्णुत्वं मनसा
 चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु ॥ अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ३७ ॥ सोऽहं कृष्णेन
 वै रात्रौ संमन्य विदिताऽऽत्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सन्नजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥ विवेश नन्दगो
 पस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरागमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ४० ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रसूहस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामादीनामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राप्ते नश्यतीत्यर्थः ॥ अत एवायं प्रश्नोप
 निषदि षड्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

१॥ इति श्रुत्वा मन्त्रं गोतमि यणम् ॥ दशनैः पञ्चैव चान्नभक्ष्यदूरयेति वर्णते ॥ १॥ स नन्दगोपस्य । अमितवर्षिणो दातृपति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ दशाष्टमे
शब्दस्य गोविन्द्रं भूजित्तमं यतो वृद्धं जरायुस्तम् ॥ ६॥ ७॥ पुनरमुदितस्त्वनीमिति कस्यापराध सयोजातिशुष्कफलं सूचयति कोषोद्दिपाय ॥ ८॥ ९॥ १०॥
येऽम्पायन उवाच ॥ स नन्दगोपस्य गृह प्रविष्टस्सहकेशश्च ॥ गोपवृद्धान्समानिय प्रोवाचाभितदक्षिण ॥ ११॥ कृष्ण वैवाब्रीतीत्या रोहिणेयेन
सगतम् ॥ स पुरीं मधुरां तात गमिष्याम सुखाय वै ॥ १२॥ यास्यन्ति च ब्रजा सर्वे गोपालास्सपरिश्रदा ॥ कसाऽऽज्ञया समुचित करमादाय वार्षि
कीनां पुत्रयथान्तं युवामद्य समेष्य ॥ १३॥ तद्रूपं सम्बद्धं स्वजनैश्च समेष्य ॥ १४॥ पितर वसुदेव च सतत दुःखभाजनम् ॥
रसस्य भयसेवस्त भवद्वयां च विनाकुलम् ॥ दद्यामान विवा राज्ञो सोक्तकण्ठनान्तरात्मना ॥ १५॥ तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुनरमुदितस्तनीम् ॥
देवर्षी देवसारां सीदन्तीं विहतप्रभाम् ॥ १६॥ पुत्रशोकैर्न शुच्यन्तीं त्वदर्शनपरायणाम् ॥ वियोगशोकसतां विवत्सामिव सौरमीम् ॥ १७॥
अप्यनुवदनग्रस्तां शराङ्गस्य प्रभामिव ॥ १८॥ त्वदर्शनपरं नित्यं तवाऽऽगमनकाङ्क्षिणीम् ॥ त्वत्प्र
वृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम् ॥ १९॥ त्वत्प्रलापेष्वकुलालं त्वया वाल्ये वियोजिताम् ॥ अरूपज्ञां तव विभो वक्रस्यास्येन्दुवर्चसम् ॥ २०॥
यदि त्वां जनयित्वा मा देवकी तात तप्यते ॥ २१॥ त्व तु रक्तासम् पुत्रो यस्यास्त्वत्सहरो गुणैः ॥ परेषामप्यभयदो न सा शोपितुमर्हति ॥ २२॥
त्वत्फलं पुत्रे धिक्प्रजातेन तप्यते ॥ २३॥ त्वत्पितृतो परभृत्यत्वमागतौ ॥ भर्त्सितो त्वच्छ्ले नित्यं केसेनाशुभवृद्धिना ॥ २४॥ यदि ते देवकी मान्या पृथिवीवाऽऽत्मधारिणी ॥ तां शोकसालिले
दमिता यमुनाद्रेः विमूलस्त रुतशैले यथा वै भूधरस्त्वया ॥ २५॥ वर्षास्तिक्तश्च वल्बानरियो विनिपातितः ॥ परप्राणहरः केशी दुष्टाऽऽत्मा च
इयो दत् ॥ २६॥ एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धावुदत्य दु खितौ ॥ यथा धर्ममवाप्नोषि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम् ॥ २७॥ निर्भर्त्स्यमानो येहँट पिता ते कंसस
सन्निहिते सर्वे चतुरश्रणि नेत्रे दुःखानि सुखदून्यपि ॥ माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहते वशा ॥ २८॥

॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥

जीवतो वास्यकरणादृणं प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ चेलुः प्रस्थानं चतुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ औपनायिकात् उपहराथान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नाशयते अदर्शनं नयति । वपुस्तेजः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गुरुकं भारयुक्तं भाण्डम् उपकरणसामग्री ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हयभाण्डे अश्वभूषणादौ ॥ ४१ ॥

मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयेन वै ॥ ऋणं वै प्रतिकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् ॥ परित्यजेतां तौ शोकं स्याच्च धर्मस्तवानव ॥ २५ ॥ वशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्सुविदितार्थो वै तमाहामितविक्रमम् ॥ बाढमित्येव तेजस्वी न च क्रोधवशं गतः ॥ २६ ॥ ते च गोपास्समागम्य नन्दगोपुरःसराः ॥ अक्रूरवचनं श्रुत्वा चेलुः कंसस्य शासनात् ॥ २७ ॥ गमनाय च ते सज्जा बभूवुर्वजवासिनः ॥ सज्जं चोपायनं कृत्वा गोपवृद्धाः प्रतस्थिरे ॥ २८ ॥ करं चानडुहस्सर्पिर्महिषांश्चोपनायिकान् ॥ यथासारं यथाश्रुयमुपानीय पयो दधि ॥ २९ ॥ तं सज्जयित्वा कंसस्य करं चोपायनानि च ॥ ते सर्वे गोपपतयो गमनायोपतस्थिरे ॥ ३० ॥ अक्रूरस्य कथाभिश्च सह कृष्णेन जाग्रतः ॥ रोहिणेय तृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ॥ ३१ ॥ ततः प्रभाते विमले पक्षिव्याहारसंकुले ॥ नैशाकरे रश्मिजाले क्षणदाक्षयसंहते ॥ ३२ ॥ नभस्यरुणसं स्तीर्णं पर्यस्ते ज्योतिषां गणे ॥ प्रत्यूषपवनासारैः क्लृदिते धरणीतले ॥ ३३ ॥ क्षीणाऽऽकारासु तारासु सुतनिष्प्रतिभासु च ॥ नैशमन्तर्दधे रूपमुद्गच्छति दिवाकरे ॥ ३४ ॥ शीतांशुशान्तकिरणो निष्प्रभस्समपद्यत ॥ एको नाशयते रूपमेको वद्धयते वपुः ॥ ३५ ॥ गोभिश्च समकीर्णासु व्रजनिर्याणभूमिषु ॥ मन्थनावर्तपूर्णेषु गर्गरेषु नदत्सु च ॥ ३६ ॥ दामभिर्दम्यमानेषु वत्सेषु तरुणेषु च ॥ गोपैरापूर्यमाणसु घोषस्थायसु सर्वशः ॥ ३७ ॥ तत्रैव गुरुकं भाण्डं शकटारोपितं बहु ॥ त्वरिताः पृष्ठतः कृत्वा जग्मुस्स्यन्दनवाहनाः ॥ ३८ ॥ कृष्णोऽथ रोहिणेयश्च स चैवामितदक्षिणः ॥ त्रयो रथगता जग्मुस्त्रिलोकपतयो यथा ॥ ३९ ॥ अथाह कृष्णमन्त्रो यमुनातीरमाश्रितः ॥ स्यन्दनं चात्र रक्षस्व यत्नं च कुरु वाजिषु ॥ ४० ॥ हयैभ्यो यवसं दत्त्वा हयभाण्डे रथे तथा ॥ प्रगाढं यत्नमास्थाय क्षणं तात प्रतीक्ष्यताम् ॥ ४१ ॥ यमुनाया ह्रदे ह्यस्मिन्स्तोष्यामि भुजगेश्वरम् ॥ दिव्यैर्भागवतैर्मन्त्रैस्सर्वलोकप्रभुं यतः ॥ ४२ ॥ शुद्धं भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ॥ श्रीमत्स्वस्तिकमृद्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ॥ सह स्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य तस्याथ यद्विषं प्रभविष्यति ॥ सर्वं तदमृतप्रख्यमशिव्याम्यमरो यथा ॥ ४४ ॥

॥ ४१ ॥ भुजगेश्वरं शेषमनन्तारूपम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य धर्माधिष्ठातुः अनुग्रहवशात् विषस्याप्यमृतम् ॥ ४४ ॥

पश्चिदिमेऽप्ये तर्गोपनिमन्त्रणम् ॥ दर्शनं कैष्णव चामस्यकूरस्येति कथ्यते ॥ १ ॥ स नन्दगोपस्य ! अयिन्दक्षिणो दानपति ॥ १ म २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वराज्ज्ये
 पार्श्वेऽप्ये शोपित शीपरकर्मास यतो बृद्धं वराप्रस्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुनर्यद्विस्तनीमिति भस्मापराव स्रजोऽवशिष्टगुणरूप सूचयति क्रोडोदीपनाय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 वैराग्यायन उवाच ॥ स नन्दगोपस्य गृह प्रविष्टस्त्वहं केराव ॥ गोपबृद्धान्समानीय प्रोवाचाचितदक्षिण ॥ ११ ॥ कृष्णं चैवावधीतीत्या रोहिणेयेन
 सगतम् ॥ अथ पुरीं मयुरां तात गमिष्याम सुस्वाय वै ॥ १२ ॥ आस्यन्ति च व्रजाः सर्वे गोपालास्सपरिग्रहा ॥ कसाऽऽज्ञया समुचित क्रमादाय वार्षि
 कम् ॥ ३ ॥ समृद्धस्तत्र कसस्य भविष्यति धनुर्महः ॥ तं द्रक्ष्यस्य समृद्धं च स्वजनैश्च समेष्यथ ॥ ४ ॥ पितरं वसुदेवं च सततं दुःखमाजनम् ॥
 दीन पुत्रवध्वान्त युवामद्य समेष्यथ ॥ ५ ॥ सततं पीब्यमानं च कसेनाशुभबुद्धिना ॥ दशान्ते शोपितं बृद्धं दुःखैश्शियलतां गतम् ॥ ६ ॥
 कसस्य भयसंज्ञस्त भवद्भयां च विनाश्रुतम् ॥ वदमानं विवा राज्ञो सोत्कण्ठनान्तरात्मना ॥ ७ ॥ तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुनरमुदितस्तनीम् ॥
 देवकीं देवसकारां सीदन्तीं विहृतप्रभाम् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकं न श्रुष्यन्तीं त्वदर्शनपरायणाम् ॥ वियोगशोकसुततां विवत्सामिव सौरमीम् ॥ ९ ॥
 उपभ्रमेक्षणां दीनां नित्यं मल्लिनवाससम् ॥ स्वर्मानुवदनप्रस्तां शराङ्गस्य प्रभामिव ॥ १० ॥ त्वदर्शनपरं नित्यं तवाऽऽगमनकाङ्क्षिणीम् ॥ त्वत्प्र
 वृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम् ॥ ११ ॥ त्वत्प्रलपेष्वाकुशलां त्वया बाल्ये वियोजिताम् ॥ अरूपज्ञां तव विमो वक्रस्यास्येन्दुवर्चसं ॥ १२ ॥
 यदि त्वां जनयित्वा सा देवकी तात तप्यते ॥ अपत्यार्यो नु कस्तस्या वर इवानपत्यता ॥ १३ ॥ अयुवाणां हि नारीणामेकं शोको विधीयते ॥ सपुत्रा
 त्वफले पुत्रे विक्रमजतेन तप्यते ॥ १४ ॥ त्वं तु राक्षसम् पुत्रो यस्यास्त्वत्सहरो गुणैः ॥ परेषामप्यभयदो न सा शोपितुमर्हति ॥ १५ ॥ बृद्धो तवा
 मग्रासुत्तारयितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तं च बृद्धं प्रियसुतं वसुदेवं सुलोचितम् ॥ पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्णं धर्ममवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ यथा नागस्त्वुदुर्बुद्धो
 दमितो यमुनाद्वेदे ॥ विसृज्य कुतश्श्लेखो यथा वै प्रवरस्त्वया ॥ १९ ॥ दुर्पोत्सिक्तश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः ॥ परप्राणहरः केरी दुष्टाऽऽत्मा च
 इयो इतः ॥ २० ॥ एतेनैव प्रयत्नेन बृद्धाकुदृत्य दुःखितो ॥ यथा धर्ममवाप्नोति तत्कृष्णं परिधिन्त्यताम् ॥ २१ ॥ निर्भर्त्स्यमानो येदृष्टं पिता ते कंससं
 सदिताते सर्वे चकुरथृणि नेत्रेषु खान्विता भूराः ॥ २२ ॥ गर्भावकर्तृनादीनि दुःखानि सुबहून्यपि ॥ माता ते देवकी कृष्ण कसस्य सवते वरा ॥ २३ ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व्याक्षेपेण व्यासङ्गेन ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ रूपिणा मूर्तिभता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारवशः । पञ्च
 पर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७४ ॥ समाक्षेपेऽस्मिन्नीशेन रजको निहतः पुरा ॥ कुञ्जास्वानुग्रहो भङ्गो घनुषश्चात्र वर्णयते ॥ १ ॥ ते तु इति ॥ प्रायन्मथुरां
 स तौ रथस्थावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ॥ निरीक्ष्यमाणान्वयोन्यं ददर्शद्भुतरूपिणौ ॥ ६२ ॥ अथामब्जत्पुनस्तत्र तदाकूरः कुतूहलाम् ॥ इज्यते
 यत्र देवोऽसौ नीलवासाः सिताऽऽननः ॥ ६३ ॥ तथैवासीनस्तुसङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै ॥ ददर्श कृष्णमकूरः पूज्यमानं तदा प्रभुम् ॥ ६४ ॥ भूयश्च
 सहस्रोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन् ॥ रथ तैर्नैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः ॥ ६५ ॥ तमाह केशवो हृष्टः स्थितमकूरमागतत् ॥ कीदृशं नाग
 लोकस्य वृत्तं भागवते हृदे ॥ ६६ ॥ विरं च भवता कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः ॥ मन्ये दृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथा चलम् ॥ ६७ ॥ प्रत्यु
 वाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना ॥ किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ६८ ॥ तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं कृष्ण यद्विदुर्वि दुर्लभम् ॥ तदि
 हापि यथा तत्र पश्यामि च रमामि च ॥ ६९ ॥ संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणैह रूपिणा ॥ अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहं ॥ ७० ॥ तदा
 गच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ॥ यावन्नास्तं व्रजस्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 अक्रूरकृतनगलोककथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तु युद्धं कृत्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः ॥ कृष्णेन
 सहिताः प्रायस्तथा सकर्षणेन च ॥ १ ॥ आसंदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ॥ विविशुस्ते पुरीं रम्यां काले रक्तदिवाकरे ॥ २ ॥ तौ तु
 स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणादुभौ ॥ प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यक्रूरेणार्कवर्चसौ ॥ ३ ॥ तावाह वरवर्णाभौ भीतो दानपतिस्तदा ॥ त्यक्तव्या तात
 गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ॥ ४ ॥ युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ॥ भत्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ तद्युवाभ्यां हि
 कर्तव्यं पित्र्यं सुखमुत्तमम् ॥ यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हितान्वितम् ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावावामतर्कितौ ॥ प्रेक्षन्तौ मथुरां
 वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अक्रूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा कृष्णमव्य
 यम् ॥ जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तराऽऽत्मना ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकादुभौ ॥ आलानाभ्यामिवोन्मुक्तौ कुञ्जरौ युद्धकांक्षिणौ ॥ ९ ॥
 प्राप्ताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यास्यावेति लोढुन्महादिवचनम् । आवाप्ति च्छेदः । यास्यावोवामिति पाठं प्रकल्प्य आकारलोप आप इति प्राश्नो व्याचक्षुः
 तस्यैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञाभौ आलानाभ्यां गजबन्धनाभ्याम् ॥ ९ ॥

स्वस्तिकायत्नमूढ स्वस्तिकायत्नमूढ रात्र रात्र रोषसर्पिणे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तस्यो
 त्सह इत्यादिभ्यः "सत्र दे सत्र राक्षिन् एकमेकाग्रता ददुः । यमुनायामविभ्रुतमुद्राधो गण्य मृजे निरापो अक्ष्य मृजे" इत्येव मन्त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु मास्य सूक्तम्
 अपमर्पणकाले भगवन्त रद्वा तदेवतां मर्याम् एवं स्तौति । सत्र सत्र एकोनपञ्चाशत् राक्षिन् राक्षनुवन्त्येतिरिति वा राक्षिन् राक्षिमन्तः राक्षिभ्या वा

स्वस्तिकायत्नं दृष्ट्वा द्विजिह्व श्रीविष्टपितम् ॥ समाजस्तत्र सर्पाणां शान्त्यर्थं वै भविष्यति ॥ ४६ ॥ आस्तां मां समुदीक्षन्तौ भवन्तौ सगताधुमौ ॥
 निवृत्तौ भुजगेन्द्रस्य यासवस्मि ह्रदोत्तमात् ॥ ४६ ॥ तमाह कृष्णस्सद्दह्यो गच्छ धर्मिष्ठ मा चिरम् ॥ आर्षा खलु न शक्तौ स्वस्त्वया हीनाधुना
 सितम् ॥ ४७ ॥ स ह्रदे यमुनायास्तु ममचाभितदक्षिण ॥ रसातले स दहरौ नागलोकमिम यथा ॥ ४८ ॥ तस्य मध्ये सद्विज्ञास्य हेमतालौ
 च्छित्त्वजम् ॥ लाङ्गलासकहस्ताम् सुसुलोपाश्रितोवरम् ॥ ४९ ॥ असिताम्बरसवीत पाण्डुर पाण्डुरासनम् ॥ कुण्डलैकधर मत्त सुतमम्बुरुह
 क्षणम् ॥ ५० ॥ भोगोत्कण्ठसने क्षुब्धे स्वेन देहेन कल्पिते ॥ स्वासीन स्वस्तिकाभ्यां च वराहाभ्यां महीधरम् ॥ ५१ ॥ किंचित्सव्यापवृत्तेन मौलिना
 हेमवृलिना ॥ जातरूपमयै पद्मोर्मालया च्छन्नक्षसम् ॥ ५२ ॥ रक्तचन्दनदिग्वाङ् दीर्घबाहुभरिदमम् ॥ पद्मनाभसिताभ्राम भाभिर्ज्वलिततेजसम्
 ॥ ५३ ॥ दवर्शं भोगिनां नाथ स्थितमेकाणविवरम् ॥ पूज्यमान द्विजिह्वेन्द्रैर्वाक्षिकिप्रसुलैः प्रसुम् ॥ ५४ ॥ कम्बलाभतरो नागौ तौ चामरकराधुमौ ॥
 अवीजयेतां त देव धर्मोऽऽस्रगत प्रसुम् ॥ ५५ ॥ तस्याभ्याशगतो भाति वाम्बाकिः पन्नगेधर ॥ वृत्तोऽन्येस्सविवेत्सपै कर्कोटकपुरत्सरेः
 ॥ ५६ ॥ तं घटैः काञ्चनैर्विष्यै पङ्कजच्छन्नमस्तकैः ॥ राजान स्रापयामासुस्सातमेकाणवाम्बाभिः ॥ ५७ ॥ तस्योत्सङ्गे घनश्याम श्रीवत्सा
 च्छविदोमसम् ॥ पीताम्बरधर विष्णु सूर्यविष्ट दवर्शं ह ॥ ५८ ॥ अपर चैव सोमेन तुल्यसंहननं प्रसुम् ॥ सकर्पणमिवाऽऽसीनं तं दिव्य विष्टर
 विना ॥ ५९ ॥ स कृष्ण तत्र सहसा ऽग्राहर्तुमुपवक्रमे ॥ तस्य संस्तम्भयामास वाक्य कृष्णस्स्वतेजसा ॥ ६० ॥ सोऽद्रुपय मुजगतां तं भागव
 तमव्ययम् ॥ उदतिष्ठतुनस्तोयाद्विरिमतोऽप्रमितवक्षिण ॥ ६१ ॥

मरुत एकमेका प्रत्येक गत्वा रात्रैर्भर्यं मकतीति यास्कः । ऐश्वर्याणि ददुः यतोऽह भुवम् एवास्य परमा सम्पदिति वेदशिरोभ्य आकर्णित राधो धन सूत्रान्वयोभिर्भूय
 यमुनायाम् अधि मध्ये मृजे मृगेणामि पस्यामीत्यर्थः । तदेव रात्रः उत् ऊर्ध्वं गच्छं गात्रु सूर्यरक्षिण्यु स्थितं गण्य मृजे तथा अक्ष्यम् अक्षयति रथे स्थित च देवराज नि मुञ्जे
 अपोऽपि मूढोऽने पस्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ विष्टरम् आत्मनं विना मृगोवेव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तथैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञासौ आलानाभ्यां गजबन्धनाभ्याम् ॥ ९ ॥

११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यो युक्तो त्यक्त नष्ट ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यस्त प्रथमतः मस्तको यस्य ॥ १६ ॥ परितेजस्य शोचत्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणको षण्को नाम्बस्तु भीषणाम्बः ॥ १९ ॥ २० ॥ यवतो' स्व मषधीयेतकृतम् ॥ २१ ॥ यत्प्रमथा मलीजनधमथा ॥ २२ ॥ २३ ॥ उत्तर कर्णस्य कसमपाश तो तु मार्गगत दृष्टा रजक रङ्गकारकम् ॥ अयाचेतो ततस्तो सु वासांसि रुचिराणि वै ॥ १० ॥ रजक स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरो ॥ रा जवासांसि यो मोदय्यादाचेतो निर्मयायुभौ ॥ ११ ॥ अहं कस्तस्य वासांसि नानादेशोद्भवानि वै ॥ कामरागाणि दस्तसो रजयाभि विशेषत' ॥ १२ ॥ युवां कस्य वने जालो घृणे सह विवर्द्धितौ ॥ जातरागाविह दृष्टा रक्तमाच्छादन बहु ॥ १३ ॥ अदो वा जीवित त्यक्त यो मयन्ताविहागतौ ॥ सुखौ प्राकृतविधानो वासो याचिदुमिच्छत ॥ १४ ॥ तस्ये शुकोप वै कृष्णो रजकायात्परमेधसे ॥ प्रासारिषाय मूर्त्वायि सृजते वारुमय विपम् ॥ १५ ॥ तलेनगरनिकल्पेन स तं मुदैन्यतादयत् ॥ स गताशुः पपातोर्ध्वो रजको व्यस्तमस्तक' ॥ १६ ॥ त इत परिदेवन्त्यो भार्यास्तस्य विजुकुशु' ॥ त्वीत शुक्केत्यम्ब जग्मु कंसनिवेशनम् ॥ १७ ॥ तावयुमौ सुवसनौ जग्मतुर्माल्यकारणात् ॥ वीर्यी माल्यापणानां वै गन्धात्रातौ द्विपाविब ॥ १८ ॥ गुणको नाम तत्रास्तीन्माल्यवृत्ति' त्रियवव' ॥ प्रथमतमाल्यापणवोद्धस्मीवान्प्रियदर्शन ॥ १९ ॥ त कृष्णस्सङ्गण्या वाचा माल्यार्थम् निवृष्टया ॥ देहीत्युवाच तत्काले मालाकारमकातरम् ॥ २० ॥ ताभ्यां प्रीतो दवौ माल्यं प्रभूत माल्यजीविन' ॥ मवतो' त्वमिद' चेति प्रोवाच त्रियदर्शनौ ॥ २१ ॥ प्रीतः सुमनसा कृष्णो गुणकाय वत दवौ ॥ श्रीस्त्वां मत्संभवा सोम्य घनोवैप्रियत्स्यते ॥ २२ ॥ स लज्जया वरमव्यग्रो माल्यवृत्तिघोषुलः ॥ कृष्णस्य पतितो मूर्च्छां प्रतिजग्राह त वम् ॥ २३ ॥ यत्साविमाविति तदा स मेने माल्यजीवक' ॥ स भृश भयसंविभो नो तरं म्रत्यपपत् ॥ २४ ॥ वसुदेवसुतौ तौ च राजमार्गेतिशुभौ ॥ कृष्णां बहुराधुर्भ्यस्तसुलेपनभाजनाम् ॥ २५ ॥ सामाह कृष्णः कुञ्जेति कस्त्ये वमतुलेपनम् ॥ नयस्यन्बुजपत्राति सिप्रमाल्यासुमर्दसि ॥ २६ ॥ सस्मिता ससुखीभूत्वा प्रत्युवाचाम्बुजेक्षणम् ॥ कृष्णां जलवगम्भीर विद्युत्कुटि ल्गामिनी ॥ २७ ॥ पक्षस्सानग्र यामि तद्दृशणानुलेपनम् ॥ दृष्ट्वै त्वाप्रविन्द्याह विस्मिताप्रस्मि वरानन ॥ २८ ॥ यत्प्रविच्छसि मे वीर त्वं यद्गणानुलेपनम् ॥ स्थिताऽस्त्यागच्छ भद्र ते रुदयस्यासि मे प्रिय ॥ २९ ॥ कुतस्मागम्यते सौम्य यन्मां त्व नावबुध्यसे ॥ महाराजस्य वमितां नियुक्तामनुलेपने ॥ ३० ॥ तामुवाच वसन्ता सु कृष्ण' कुञ्जामवस्थिताम् ॥ आययोगात्रिसहस्र दीपतामनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ सावनाय गोष्ठास्त्विषं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तीर्थगौ जलान्तर्गतौ अत एव तत्पङ्केन दिग्धाङ्गौ ॥ ३४ ॥ स्थगयति नाभिमाच्छादयतीति स्थगुः भुजं पृष्ठं स्थङ्कु इति टक्गोयापधाठे तु मूलं मृग्यम्
 तस्य मध्ये उन्नते देशे शनैः संताडयामास संपीडयामासेति षाठेऽपि स एवार्थः । "तुह भेदने" इति धातुः । संतोलयामासेति षाठेऽपि विषमं पृष्ठं समतया मितवात् ॥ ३५ ॥
 अत एव मग्नमन्तीर्हितम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सतलाक्षेपम् अन्योन्यं दत्तत्वालं यथा स्यात्तथा श्रुतौ श्रोत्रगतौ विस्तरौ गुणकलापो ययोस्तौ ॥ ३८ ॥ राजसंसदम् उपग्रहम्
 वयं हि देशातिथयो मद्याः प्राप्ता वरानने ॥ द्रष्टुं धनुर्महद्विव्यं राष्ट्रे चैव महाविमत् ॥ ३२ ॥ प्रत्युवाचाथ सा कृष्णं प्रियोऽसि मम दर्शने ॥ राजः
 हमिदमव्यग्रं तद्गृहाणालेपनम् ॥ ३३ ॥ तावुभावनुलिताङ्गौ चारुगात्रौ विरेजतुः ॥ तीर्थगौ पङ्कदिग्धाङ्गौ यमुनायां यथा वृषौ ॥ ३४ ॥ तां
 च कुब्जां स्थगोर्मध्ये द्व्यङ्गुलेनाग्रपाणिना ॥ शनैःसंपीडयामास कृष्णो लीलाविधानवित् ॥ ३५ ॥ सा च मग्नं स्थगुं मत्वा स्वायत्ताङ्गौ शुचि
 स्मिता ॥ जहासेचैः स्तनतटा ऋजुयष्टिलेना यथा ॥ ३६ ॥ प्रणयाच्चापि कृष्णं सा बभाषे मत्तकाशिनी ॥ क यास्यसि मया रुद्धः कान्त तिष्ठ
 गृहाण माम् ॥ ३७ ॥ तौ जातहासावन्योन्यं सतलाक्षेपमव्ययौ ॥ वीक्षमाणौ प्रहसितौ कुब्जायाः श्रुतिविस्तरौ ॥ ३८ ॥ कृष्णस्तु कुब्जां कामतां
 सस्मितं विससर्ज ह ॥ ततस्तौ कुब्जया मुक्तौ प्रविष्टौ राजसंसदम् ॥ ३९ ॥ तावुभौ व्रजसंवृद्धौ गोपवेषविभूषितौ ॥ गूढचेष्टाऽऽननौ भूत्वा प्रविष्टौ
 नृपवेशम् तत् ॥ ४० ॥ धनुःशालां गतौ तत्र बालावपरितर्कितौ ॥ हिमवद्भनसंभूतौ सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ४१ ॥ दिदृक्षन्तौ महत्तत्र धनुराया
 गभूषितम् ॥ पप्रच्छतुश्च तौ वीरावायुधगारिकं तदा ॥ ४२ ॥ भोः कंसधनुषां पाल श्रूयतामावयोर्वचः ॥ कतरत्तद्वनुस्सौभ्य महोऽयं यस्य
 वर्तते ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं कंसस्य दर्शयस्व यदीच्छसि ॥ स तयोर्दर्शयामास तद्वनुः स्तम्भसन्निभम् ॥ ४४ ॥ अनारोप्यमसंभेद्यं देवैरपि सवास
 दैः ॥ तद्गृहीत्वा तदा कृष्णस्तोलयामास वीर्यवान् ॥ ४५ ॥ दोर्भ्यां कमलपत्राक्षः ग्रहहेनान्तरात्मना ॥ तोलयित्वा यथाकामं तद्वनुर्देयपूजि
 तम् ॥ ४६ ॥ आरोपयामास बली नामयामास चासकृत् ॥ आनाम्यमानं कृष्णेन प्रकर्षादुरगोपमम् ॥ ४७ ॥ द्विधाभूतसधूमन्मध्ये धनुरायोगभू
 षितम् ॥ भङ्क्त्वा तु तद्वनुश्चेष्टं कृष्णस्त्वरितविक्रमः ॥ निश्चक्राम महावेगस्स च संकर्षणो युवा ॥ ४८ ॥ धनुषो भङ्गनादेन वायुनिर्घोषका
 रिणा ॥ चचालान्तःपुरं सर्वं दिशश्चैव पुष्टुरि ॥ ४९ ॥ निर्गम्य त्वायुधागाराब्जमर्तुगोपसन्निधौ ॥ वेगेनायुधपालस्तु गच्छन्सन्त्रान्तमानसः ॥ ५० ॥
 ॥ ३९ ॥ गूढचेष्टाऽननौ गुप्तचेष्टाप्रारम्भौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आ समन्तात् युज्यन्ते योधा अस्यात् इत्यायोगो विख्यातिः तथा भूषितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं
 प्रख्यातं धनुर्महानिमित्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

काक १ काकः मयचक्रितेन पञ्चकलरि उच्छ्वसितीत्युच्छ्वसत्वेति समास फलरश्च तोच्छ्वसत्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तप्तमोषमम् प्रलभतुल्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥ आपसविष अनात्म्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिकेशो विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥
 ॥ २७ ॥ श्रीमद्रोषीजनमानसहृष्टाय श्रीकृष्णाय नमः ॥ ६३ ॥ आगर्षितो त्वयाध्याये यन्वानां रत्नोष्णते ॥ महाभाषाय कसस्य स्वजभाय विकीर्षितम् ॥ ३ ॥
 पूर्वेणाध्यायेन, “युव वषाणि पीवसा वसाये युवोश्चिद्वरा मन्तवो ह सर्गाः” इत्यर्षार्थ उपश्रुतिः । यत्पार्यस्तु युव युवा पीवसा वलेन रजक हलेत्यर्थः । वषाणि वसाये
 समीप नृपतेर्गत्वा काकोच्छ्वसोऽव्यभापत ॥ श्रुत्वा मम विक्षायमाश्रयं धनुषो गृहे ॥ ६१ ॥ निर्वृतमस्मिन्काले यन्गतस्तस्मिन्मोषमम् ॥ नरो
 कृत्याव्यसहरो शिखावितसमूर्धजो ॥ ६२ ॥ नीलपीताम्बरधरो पीतशेतानुलेपनो ॥ तावन्तं पुरमद्वातो प्रविष्टो कामवेपिणो ॥ देवपुत्रोपमो वीरो
 बालाविव हुतारानो ॥ ६३ ॥ स्थितो धनुर्गृहे सोम्यो सहसा स्वादिवागतौ ॥ मया हष्टो परिव्यक्तं रुचिराच्छादनसज्जो ॥ ६४ ॥ तयोरेकस्तु पद्मा
 सहस्र्यामः पीताम्बरसज्ज ॥ जगद् उद्धरन् बुद्ध्या देवतेरपि ॥ ६५ ॥ तत्स बालो महत्वाप बलाच्चन्वमिवायसम् ॥ आरोपयित्वा वेगेन नामया
 मास लीलया ॥ ६६ ॥ आकृष्यमाणं ततेन विनाशं बाधुरालिना ॥ सुष्टिदेशं विकृजित्वा द्विधामृतमभज्यन ॥ ६७ ॥ ततः प्रचलिता धूमिर्नैव
 सुमागताः ॥ न जानामि महाराज कौ तावमितधिकमौ ॥ ६८ ॥ तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा विस्मय परम गतः ॥ भयाद्भयदशकुम्भ्यस्तदिदाऽऽख्या
 म्बिव द्विप ॥ ६९ ॥ निष्पपातानिलगतित्सानुगोऽप्रितविक्रम ॥ अगमत् द्विधा कृत्वा न जाने कोऽप्यसौ नृप ॥ ७० ॥ श्रुत्वेव धनुषो भङ्ग
 कसो विदितविस्तर ॥ विसृज्यासुचयाल वै प्रविक्रय गृहोत्तमम् ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिवशो विष्णुपर्वणि कसधनुर्भक्तो नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ वैजम्पायन उवाच ॥ स चिन्तयित्वा धनुषो भङ्ग भोजविवर्द्धन ॥ वपुष विमना राजा चिन्तयन्भृशदुःखित ॥ ३ ॥
 युवो युवयो मन्त्रो मानयिवारः माताकारकुञ्जप्रभृतयः सर्गां सृजन्ति यत्पुण्यनुलेपनादिकं ते सर्गां कश्चिद्वरा नीचतकुञ्जत्वादिदोषहीना यवन्तीति । “अवातितम
 नृतानि विश्वकलेन मित्रावरुणा सुकेधे” इत्यस्योपश्रुत्यार्थं उक्तो ग्रन्थः । तत्र अयावदोषि कसो यदुतायाधिपत्यमिच्छन्नुत तेन प्रयुक्तानि महत्वीनि अनृतानि विना
 कसस्यानुवृत्तमत्र महाभाषकस्या उपश्रुत्येन स विष्णुवित्तेति ॥ भोजविवर्द्धनो भोजच्छेदी ॥ ३ ॥

लिनो ॥ कसस्याज्ञा पुरस्कृत्य तद्वा वावशस्तुस्तदा ॥ १८ ॥
मुष्टिं च मञ्जरोहणं सोपानपङ्क्तिर्यत्र ॥ ९ ॥ परीक्षितं व्यासम् ॥ १० ॥ रङ्गधनुर्महम् आज्ञापयत् आज्ञापितवान् । सचित्रा इत्यादि मञ्जवादानां विशेषणम् ॥ १० ॥
पुष्पव्यन्तश्चित्रपुरपादियुक्ताः उत्तरञ्चुदा महास्तरणानि ॥ ११ ॥ करीषस्य शुष्कगोमयचूर्णस्य राशयः मल्लानां स्वेदापमार्जनार्थं मङ्गलार्थं वा ॥ १२ ॥ पानकुम्भा वटो
प्राथिकाः ॥ १३ ॥ कषयाः रसाः प्राथिकाः युद्धधर्मविदः ॥ १४ ॥ प्रेक्षकाणां युद्धसाक्षिणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

नान्याम सोपनिक्तम् ॥ १९ ॥ वीरभक्तः सोत्कर्षधृषकं होदयति तेन उच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ अतिशयोक्तिरपि न भवन्ती ॥ २२ ॥ निपातानन्तर सप्तम्या
 नेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अक्रियौ अशिक्षितौ ॥ २४ ॥ आयत्याम् उचरकाले क्वात्वे वर्तमानकाले ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रमुखे तौ निहन्तव्याविति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 तौ समीपगतौ दृष्ट्वा मल्लो जगति विश्रुतौ ॥ उवाच कसो नृपतिस्सोपन्यासमिदं वचः ॥ १९ ॥ भवन्तौ मम विख्यातौ मल्लो वीरध्वजोच्छ्रितौ ॥
 पुजितौ च यथान्याय सत्काराद्धौ विशेषतः ॥ २० ॥ तन्मतो यदि सत्कारस्समर्थते मुकुतानि च ॥ कर्तव्य मे महत्कर्म भवद्भ्यां स्वेन तेजसा
 ॥ २१ ॥ यावेतौ मम संबद्धौ क्रजे गोपालकधुमौ ॥ सकर्षणश्च कृष्णश्च बालवपि जितश्रमौ ॥ २२ ॥ एतौ रङ्गगतौ युद्धे युद्धयमानौ वनेचरो ॥
 निपातानन्तरं शीघ्रं हन्तव्यौ नात्र शयः ॥ २३ ॥ बालाविमो मुखपलायकियाविति सर्वथा ॥ नावद्वा तत्र कर्तव्या कर्तव्यो यन्न एव हि
 ॥ २४ ॥ ताभ्यां बुद्धि निरस्ताभ्यां गोपाभ्यां रङ्गसन्निधौ ॥ आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो मम भविष्यति ॥ २५ ॥ नृपतेः स्नेहसमुत्कर्षवोभिर्ह
 एमानसौ ॥ कचसुदुर्दसमतौ मल्लो चाणसुधिकौ ॥ २६ ॥ यदाकयोस्तौ प्रमुखे स्थास्येते गोपकिन्धिवौ ॥ इतावित्येव मन्तव्यौ प्रेतरूपौ
 तपस्विनौ ॥ २७ ॥ यदावां प्रतियोत्स्येते तारिणपरिप्लुतौ ॥ आवाभ्यां रोषयुक्ताभ्यां प्रमुखे तौ वनेचरो ॥ २८ ॥ एव वाग्विपमुत्सृज्य ता
 वुमौ मल्लपुङ्गवौ ॥ अनुज्ञातौ नरेन्द्रेण स्वे गृहे तौ प्रजग्मतुः ॥ २९ ॥ महामात्रं ततः कसो बभाषे इस्तिजीविनम् ॥ इस्ती कुवलयपीठस्स
 मज्जद्धारि तिष्ठतु ॥ ३० ॥ बलवान्मदलोलाशम्बलः कोचनो नृपु ॥ दानोत्कटकटभण्डः प्रतिवारणरोषणः ॥ ३१ ॥ स सनोदयितव्यस्ते ता
 बुद्दिभ्य वनेक्ष्मौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ यथा स्यातां गताधुनौ ॥ ३२ ॥ त्वया वैव गजेन्द्रेण यदि तौ गोष्ठजीविनौ ॥ भवेतां पतितौ रङ्गे पश्ये
 यमइमुत्कटौ ॥ ३३ ॥ ततस्तौ पतितौ दृष्ट्वा वसुदेवस्सम्बन्धवः ॥ छिन्नमूलो निरालम्बस्समायौ विनशिष्यति ॥ ३४ ॥ ये चेमे यादवा मूर्त्वा
 त्सर्वे कृष्णपरायणाः ॥ विनशिष्यन्ति च्छिन्नाश्रा दृष्ट्वा कृष्णं निपातितम् ॥ ३५ ॥ एतौ इत्वा गजेन्द्रेण मल्लेभ्यां स्वयमेव वा ॥ पुरीं निर्यादवी
 कृत्वा विचरिष्याम्यह सुखी ॥ ३६ ॥ पिता हि मे परित्यक्तो यादवानां कुलोद्भूतः ॥ शेषाश्च मे परित्यक्ता यादवा कृष्णपक्षिणः ॥ ३७ ॥ न
 चाहमुभसेनेन जातः किल सुतार्थिना ॥ मालुपेणात्पवीर्येण यथा मामाह नारवः ॥ ३८ ॥ महामात्र उवाच ॥ कथमुक्तं नारदेन राजन्देवर्षिणा पुरा ॥
 आश्वर्यमेतत्कथित त्वत् ॥ श्रुतमरिदम् ॥ ३९ ॥ कथमन्येन जातस्त्वमुभसेनात्पितृर्विना ॥ तव मात्रा कथं राजन्कृत कर्मदमीदृशम् ॥ ४० ॥
 ॥ ३० ॥ दानोत्कटः मदीत्यण्डः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संमुखं गत्वा संप्रवेश्य गृहं ततः पायसहितम् अर्घं दत्त्वा आचमनं च दत्त्वा तत्तन्निधौ स्वयमुपविश्य ॥ ४६ ॥ भावितात्मवान्
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अस्याः देवस्याः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रिषवे रिषौ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कथं कीदृशो दुर्मिलः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 पूतचित्तः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 अन्यापि प्राकृता नारी न कुर्याच्च जुगुप्सितम् ॥ विस्तरं श्रोतुमिच्छामि ह्येतत्कौतूहलं हि मे ॥ ८१ ॥ कंस उवाच ॥ यथा कथितवान्विप्रो मह
 र्पिनर्नदः प्रभुः ॥ तथाऽहं संप्रवक्ष्यामि यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ८२ ॥ आगतशकसदनात्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ चन्द्रांशुशुक्लवसनो जटामण्ड
 लमुद्ग्रहत् ॥ ८३ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयेण रुक्मयज्ञोपवीतवाच् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः प्रजापतिरिवापरः ॥ ८४ ॥ गाता चतुर्णां वेदानां विद्वा
 न्गान्धर्ववेदवित् ॥ स नारदोऽथ देवर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ ८५ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा पूजयित्वा यथाविधि ॥ पादार्घ्यमासनं दत्त्वा संप्रवेश्यो
 पविश्य ह ॥ ८६ ॥ सुखोपविष्टोऽथ मुनिः पृष्ट्वा च कुशलं मम ॥ उवाच च प्रीतमना देवर्षिर्भावितात्मवान् ॥ ८७ ॥ नारद उवाच ॥ पूजितोऽहं
 त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ इदमेकं मम वचश्श्रूयतां प्रतिगृह्यताम् ॥ ८८ ॥ गतोऽहं देवसदनं सौवर्णं मेरुपर्वतम् ॥ सोऽहं कदाचिद्देवानां
 समाजो मेरुमूर्धनि ॥ ८९ ॥ तत्र मन्त्रयत्नामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतस्सानुगस्यैव वधोपायस्सुदारुणः ॥ ९० ॥ तत्र यो देवकीगर्भो
 विष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते नृत्युर्भविष्यति ॥ ९१ ॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं रहस्यं
 देवानां स ते नृत्युर्भविष्यति ॥ ९२ ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस गर्भणां पातनं प्रति ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या दुर्बले स्वजनेऽपि वा ॥ ९३ ॥ न
 चायमुग्रसेनस्स पिता तव महाबलः ॥ द्रुमिलो नाम तेजस्वी सौभस्य पतिरूर्जितः ॥ ९४ ॥ श्रुत्वाहं तद्वचस्तस्य किञ्चिद्वोषसमन्वितः ॥ भूयोऽ
 पृच्छं कथं ब्रह्मन्दुमिलो नाम दानवः ॥ ९५ ॥ मम मात्रा कथं तस्य ब्रूहि विप्र समागमः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥ ९६ ॥ नारद
 उवाच ॥ हन्त ते कथादिष्यामि नृणु राजन्यथार्थतः ॥ द्रुमिलस्य च मात्रा ते संवादं च समागमम् ॥ ९७ ॥ सुयामुनं नाम नगं तव माता रजस्वला ॥
 प्रेक्षितुं सहिता स्त्रीभिर्गता वै सा कुतूहलात् ॥ ९८ ॥ सा तत्र रमणीयेषु रुचिरद्रुमसानुषु ॥ चचार नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ ९९ ॥ किन्नरोद्गो
 तमधुराः प्रतिश्रुत्यऽभिनादिताः ॥ शृण्वन्ती कामजननीर्वाचश्चोन्नमसुखावाहाः ॥ १०० ॥ बर्हिणां चैव विरुतं खगानां च विकूजितम् ॥ अभीक्ष्णम
 भिशृण्वन्ती स्त्रीधर्ममभिरोचयत् ॥ १०१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वेनराजिविनिस्तृतः ॥ हृद्यः कुसुमगन्धाढ्यो ववौ मन्मथवोधनः ॥ १०२ ॥
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मम् अष्टगुणकामवत्सम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नीयते अनीयत नीत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ विहायसा आकारमार्गेण क्लमगमः इच्छया गन्तुशीलः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ काननानि
अतोपिवृक्षाणि । वनानि रोपिवृक्षाणि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ नारायणोऽरु निर्भिष जावा वरयी ॥ ७९ ॥ ८० ॥
द्विरेफमरणाम्बेव कदम्बा वायुवद्विता ॥ सुधुर्बुगन्धमधिक सततासारमूर्ध्विता ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
इवामान्ति पुष्पकण्ठकधारिणः ॥ ९१ ॥ मही नवतृणच्छन्ना शक्रगोपविभृषिता ॥ यौवनस्येव वनिता स्वं दधरातत्र वपुः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
पतिश्रीमान्दुभिलो नाम दानवः ॥ भविष्यदैवयोगेन विधात्रा तत्र नीयते ॥ १०१ ॥ कामगेन रथेनाशु तरुणादित्यवर्चसा ॥ यदृच्छया गतस्तत्र
मुयासुनविद्वशया ॥ १०२ ॥ विहायसा कामगमो मनसोऽप्याशुगामिना ॥ स त प्राप्य पर्वतेन्द्रमवतीर्य रथोत्तमात् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥
रथ परथारुजम् ॥ अथाऽसौ सूतसहितश्चचार नगमूर्ध्वनि ॥ १११ ॥ ततो बहून्यपश्येता काननानि वनानि च ॥ सर्वतुंगसपन्न नन्दनस्येव
काननम् ॥ ११२ ॥ वैसुर्नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नवीषु च ॥ नानाचातुपिनदैश्च शृङ्गेर्वह्निभरुच्छिन्ने ॥ ११३ ॥ नानारत्नविचित्रेषु काञ्चनाञ्जनराज
तात् ॥ नानाकुसुमगन्धाढ्यान्नासत्त्वगणैर्युतान् ॥ ११४ ॥ नानादिजगणैस्तुष्टान्नापुष्पफलद्रुमान् ॥ नानोपधिसमायुक्तानृपिसिद्धानुसेवितान्
॥ ११५ ॥ विधायरात्किङ्कुरुपानुत्तवानरयक्षसान् ॥ सिंहाव्याभान्वराहान् महिषाञ्चरमाञ्छसान् ॥ ११६ ॥ सुमरान्धमरण्यङ्कूभतङ्गन्यक्ष
रक्षसान् ॥ एवं बहुविधान्यश्यश्चरमाणो नगोत्तमम् ॥ ११७ ॥ दूराददर्श नृपतिर्वेदी देवसुतोपमम् ॥ क्रीडमानां सखीभिश्च पुण्य चैव विवि
न्क्रीम् ॥ ११८ ॥ ततश्चरन्तीं सुश्रोणीं सखीभिस्सह संवृताम् ॥ हृद्वा सौम्यपतिर्दृष्टिस्मयन्मृतमव्रवीत् ॥ ११९ ॥ कस्येय नृगशावाक्षी वनान्त
रविचारिणी ॥ रूपोदास्यगुणोपेता मन्मथस्य रतिर्यया ॥ १२० ॥ शर्वाव पुरुदृतस्य उताहो वा तिलोत्तमा ॥ नारायणोऽरु निर्भिष सप्तता वरव
र्णिनी ॥ ऐलस्य दयिता देवी योपिद्रव किमुर्वरी ॥ १२१ ॥ क्षीराणिव मध्यमाने सुरासुरगणैस्सह ॥ मन्यान मन्वर कृत्वाऽमृतार्थमिति नश्य
तम् ॥ १२२ ॥ ततोमृतासमुत्तस्यो देवी श्रीलोकभाविनी ॥ नारायणाङ्कुल्लिता किं श्रीरेषा वराङ्गना ॥ १२३ ॥ नीलमेघान्तरगता द्योतयन्त्य
चिरप्रभा ॥ तथा योपिदृग्गान्मध्ये रूप प्रद्योतयद्गनम् ॥ १२४ ॥ अतीव सुकुमारङ्गी सुप्रभेन्दुनिभानना ॥ हृद्वा रूपमनिन्द्याङ्गया विभ्रान्तो
व्याकुलेन्द्रिय ॥ १२५ ॥ कामस्य वरामापन्नो मनो विह्वलस्तीव मे ॥ मुरां कृन्तति मेऽङ्गानि सायके कुसुमायुध ॥ १२६ ॥
॥ १२७ ॥ अचिरमभा विपुदित्र योपिदृग्गान्मन्योपिष्ठानाम् । यदा गणान्वन च प्रयोतयत् रूपं दशनेति रोष ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥

निर्दयं यथा स्यात्तथा मे मां हृदयाग्निः कायाग्निः वर्द्धयति छिन्नं चिह्नं दहतित्यर्थः । मन्मथाग्निना षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ८५ ॥ नोपलभ्य अनुपलभ्य वैयंभिति शेषः ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ गौरवदर्शनात् स्तेः स्पर्शगौरवानुभवात् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अक्षान्तम् अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अन्तो
 नाशो यस्य तम् ॥ ९७ ॥ प्रसज्जन्तीं कलहायमानां क्षिप्तः विह्वलः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ व्यभिचारादमानुषसंन्यजात् चित्तस्य चञ्चलत्वात्तद्वशाभिचारवदयममानुषजो
 भित्त्वा हृदि शरान्पथं निर्दयं हन्ति मे मनः ॥ हृदयाग्निरिवर्द्धयति आज्यसिक्त इवानलः ॥ कथमद्य भवेत्कार्यं शमार्थं मन्मथाग्निना ॥ ८६ ॥
 केनोपायेन किं कुर्मो भजेन्मां मत्तगामिनी ॥ एवं बहु चिन्तयानो नोपलभ्य च दानवः ॥ ८६ ॥ सूतमाह मुहूर्तं तु तिष्ठस्व त्वमिहानव ॥ अहं
 यास्यामि तां द्रष्टुं कस्येयमिति योषितम् ॥ ८७ ॥ प्रतिक्षमाणस्तिष्ठस्व यावदागमनं ममा ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य तथास्तिवति वचोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥
 एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे ॥ वार्युपस्पृश्य बलवान्ध्यानमेवान्वचिन्तयत् ॥ ८९ ॥ मुहूर्तं ध्यानमात्रेण दृष्टं ज्ञानबलात्ततः ॥ उग्रसेनस्य
 यत्नीति ज्ञात्वा हर्षमुपागतः ॥ ९० ॥ उग्रसेनस्य रूपं वै कृत्वा स्वं परिवर्त्य सः ॥ उपासर्पन्महाबाहुः प्रहसन्दानवेत्थरः ॥ ९१ ॥ समयमानश्च
 शनकैर्जग्राहामितवीरवान् ॥ उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् ॥ ९२ ॥ सा पतिस्त्रिगुह्यहृदया तं भावेनोपसर्पती ॥ शङ्किता चाभवत्पश्चा
 त्तस्य गौरवदर्शनात् ॥ ९३ ॥ सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्धुवम् ॥ कश्च त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता ॥ ९४ ॥ एकमर्तुव्रत
 मिदं मम संदूषितं त्वया ॥ पत्युर्मे रूपमास्थाय नीच नीचेन कर्मणा ॥ ९५ ॥ किं मां वक्ष्यन्ति रूपिता बान्धवाः कुलपांसनीम् ॥ जुगुप्सिता च
 वत्स्यामि पतिपक्षेर्निराकृता ॥ ९६ ॥ धिक्त्वामीदृशमक्षान्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ॥ अविधास्यमनायुष्यं परदारभिमर्शनम् ॥ ९७ ॥ स
 तामाह प्रसज्जन्ती क्षिप्तः क्रोधेन दानवः ॥ अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्जितः ॥ ९८ ॥ किं मां क्षिपन्ति रेषेण मूढे पण्डितमानिनि ॥ मानुषं
 पतिमाश्रित्य नीच मृत्युवशे स्थितम् ॥ ९९ ॥ व्यभिचारान्न दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्विते ॥ न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः ॥ १०० ॥
 श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्वचो व्यभिचारव्यतिक्रमैः ॥ प्रसृता देवसंकाशान्पुत्रान्निश्चलविक्रमान् ॥ १०१ ॥ अतीव हि त्वं स्त्रीलोकं पतिधर्मवती सती ॥ शुद्ध
 केशान्निधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि ॥ १०२ ॥ कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशनि ॥ कंसस्तस्माद्रिषुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥
 व्यभिचारस्तव न दोषावेत्यर्थः ॥ १०० ॥ स्त्रियः कुन्तीमदयन्तीप्रभृतयः ॥ १०१ ॥ शुद्धकेशान् “यानि कानि च पापानि केशान्निश्चय तिष्ठन्ति” इति वचनात्
 निष्पापान् अस्मान्नापि विधुन्वन्ती भर्त्सयन्ती यदिच्छसि तद्भाषसे यथेष्टं प्रलपसि भौब्बादित्यर्थः ॥ १०२ ॥ ३ ॥

॥४॥सिगिति ॥ कुन्त्यादीनामप्यापदमायेसया पुरुषान्तरसदस्या न कावधिकारेणेत्यर्थः । स त्व तु सर्वासां निन्वा कुर्वन् पापमोक्षीत्यर्थः ॥५॥६॥७॥ पुमान् ईश्वर' ते
 त्वत्तुत्रस्य च मयि जातस्य ॥ ८ ॥ ० ॥ ११० ॥ वापमान वायन ॥ ११ ॥ लक्ष्यवीथीं ब्रह्मलोकमार्गं देवानाम ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदयो मयेति शेष ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीहरीशयो विष्णुपवि टीकायागष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकेनविंशे कसेभप्रमुखस्याथ मारणम् ॥ श्रीलण्णेन कुशलयापीन

सा सरोपा पुनगूत्वा निन्दन्ती तस्य त वरम् ॥ उवाच व्यथिता देवी दानत्र धृष्टवादिनम् ॥४॥ धिक्ते वृत्त सुदुर्वृत्त य सर्वा निन्दसि स्त्रियः ॥
 सति स्त्रियो नीचवृत्तास्सन्ति चैव प्रतिघता ॥५॥ यास्त्वेकपत्न्यश्रूयन्तेऽरुन्धतीप्रमुखा स्त्रियः ॥ धृता याभिः प्रजास्सर्वा लोकाश्चैव कुला
 धम ॥६॥ यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्तविनाशन ॥ न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते ॥७॥ उत्पत्स्यति पुमात्रीच पतिवशे ममाद्य
 य ॥ भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्तत्रया सुत ॥८॥ द्रुमिलत्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकारमेव तु ॥ तेनैव रथमुख्येन दिव्येनाप्रतिगामिना ॥९॥
 जगाम च पुरीं वीना माता तदहरेव ते ॥ मामेवमुक्त्वा भगवान्नाखो मुनिसत्तम ॥१०॥ दीप्यमानस्तपोवीर्यात्साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ वल्लकीं
 वाद्यमानो हि सप्तस्वरविमृष्टिनाम् ॥११॥ गायनो लक्ष्यवीथीं स जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ शृणुष्वेदं महामात्र निबोध वचन मम ॥१२॥ तस्य
 वीक नारदेन त्रेलोक्यद्वेन वीमता ॥ अल वलेन वीर्येण नयेन विनयेन च ॥१३॥ प्रमाणैर्वापि वीर्येण तेजसा विक्रमेण च ॥ सत्येन चैव दानेन
 नान्योऽस्ति सदृशः पुमान् ॥१४॥ विदित्वा सर्वमार्मानं वचन श्रद्धाभ्युदयम् ॥ क्षेत्रजोऽसु सुतस्तस्य उग्रसेनस्य हस्तिप ॥१५॥ मातापि
 तृभ्यां सत्यकः स्थापितस्त्वेन तेजसा ॥ उभाभ्यामपि विद्विष्टो दान्धर्वेभ्यश्च विशेषतः ॥१६॥ एतानपि हनिष्यामि यादवान्कृष्णपक्षिण ॥ तदिमौ
 वातयित्वा तु हस्तिना गोपकित्त्वियौ ॥१७॥ तद्वच्छ गजमारुह्य सांक्षुराग्रासतोमर ॥ स्थिरो भव महामात्र समाजद्वारि मा चिरम् ॥१८॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशे विष्णुपर्वणि कंसवधस्य नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नहनि निर्धृत्ते द्वितीये समुपस्थि
 ते ॥ आपूर्यत महारङ्गः पौर्युद्धविद्वशुभिः ॥१॥ सचित्राष्टासिचरणास्तार्गलद्वारवेदिका ॥ सगवाक्षार्द्धचन्द्राश्च सुतल्योत्तमधृपिता ॥२॥

नाभो निरूप्यते ॥ १ ॥ तस्मिन् इति ॥ १ ॥ यत्र यत्र भान्ति स सभाजघाटः प्राकमुसैर्मन्त्रागैः शुशुभे इति पञ्चमचतुर्थपृथितस्थानो पादानो संबन्धः । तत्र मन्त्रा
 कीदृशा इत्यत्र आह द्वितीयेन श्लोकेन-मन्त्रिभिरिति ॥ विभक्तद्विधा सचित्रा अष्टास्यो अष्टकोणाभरणा येषां ते सचित्राष्टासिचरणाः ॥ २ ॥

निर्मुक्तैः विरलतन्तुभिस्तः पयैर्युक्तानि मञ्चागाराणि येषु स्थिताः राजद्वाराः सर्वे बहिःस्थः पश्यन्ति बाह्याश्च तात्र पश्यन्ति तादृशैश्चारुनिर्मुक्तैः ॥ ३ ॥ सुनियुक्तैः शोभना नि
र्युक्ताः मञ्चादयो येषु तैः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः यस्य शिल्पवत्तो यदुष्करणद्रव्यं तेन चिह्निताभिः श्रेणीनाम् अनेकजतीनामप्येकशिल्पोपजीविनां गणानाम् एकजानि
नाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तानीति ॥ जवनिकारूपैराक्षरैरन्तर्द्विचरैस्तिरोहिताधोभागानि रत्नौघैः क्लृप्तानि कृतानि प्रेक्षागाराणि ससानुग्रहाणि उपरिदेशे सप्तकाणि खे सपक्षपर्वतवद्भा
प्राङ्मुखैश्चारुनिर्मुक्तैर्माल्यदामावृतसितैः ॥ अलंकृतोर्विराजद्भिः शारदैरिव तोयदैः ॥ ३ ॥ मञ्चागारैः सुनियुक्तैर्युद्धान्य सुविभूषितैः ॥ समाजवाटः
शुशुभे समेघौघ इवर्णवः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिर्निरन्तरम् ॥ श्रेणीनां च गणानां च मञ्चा भान्त्यचलोपमाः ॥ ५ ॥ अन्तःपुरच
रणां च प्रेक्षागाराण्यनेकशः ॥ रेजुः काञ्चनचित्राणि रत्नज्वालाकुलानि च ॥ ६ ॥ तानि रत्नौघक्लृप्तानि ससानुग्रहाणि च ॥ रेजुर्जवनिकाक्षेपैस्स
पक्षा इव खे नगाः ॥ ७ ॥ तत्र चामरहारैश्च भूषणानां च सिञ्चितैः ॥ वाणीनां च विचित्राणां विचित्राश्चेरुर्विषः ॥ ८ ॥ गणिकानां पृथङ्मञ्चा
शुशुभैरास्तरणाम्बरे ॥ शोभिता वारमुख्याभिर्विमानप्रतिमौजसः ॥ ९ ॥ तत्रासनानि ख्यतानि पर्यङ्काश्च हिरण्मयाः ॥ प्रकीर्णाश्च कुथाश्चित्रा
स्सपुष्पस्तवैकैर्वृताः ॥ १० ॥ सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः ॥ फलावदंशपूर्णश्च चाङ्गेर्यः पानयोजिताः ॥ ११ ॥ अन्ये च मञ्चा
बहवः काष्ठसंचयवन्धनाः ॥ रेजुः प्रस्तरणास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२ ॥ उत्तमागारिकाश्चैव सूक्ष्मजालावलोकिनः ॥ स्त्रीणां प्रेक्षागृहा भान्ति
राजहंसा इवाम्बरे ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखैश्चारुनियुक्तो मेरुशृङ्गसमप्रभः ॥ रुक्मपत्रनिभस्तम्भाश्चित्रनियोगशोभितः ॥ १४ ॥ प्रेक्षागारस्स कंसस्य
प्रचकाशेऽधिकं श्रिया ॥ शोभितो माल्यदामैश्च निवासकृतलक्षणः ॥ १५ ॥ तस्मिन्नाजनाकीर्णं जनौघप्रतिनादिते ॥ समाजवाटे संस्तब्धे
कम्पमानानर्णवप्रभे ॥ १६ ॥ राजा कुवल्यापीडस्समाजद्वारि कुञ्जरः ॥ तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागरमुपायौ ॥ १७ ॥ स शुक्ले वाससी
विभ्रच्छ्रुतव्यजनचामरः ॥ शुशुभे श्वेतमुकुटश्चेतात्र इव चन्द्रमाः ॥ १८ ॥ तस्य सिंहासनस्थस्य सुवासीनस्य धीमतः ॥ रूपमप्रतिमं
दृष्ट्वा पौराः प्रोचुर्जयाशिषः ॥ १९ ॥

न्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र प्रेक्षागारेण ॥ ८ ॥ कुथाः आस्तरणविशेषाः ॥ १० ॥ फलावदंशाः जम्बीरायुपदंशास्तैः पूर्णाः चाङ्गेर्यैः चुकिकादिपानरसाः पानयोजिताः
पानार्थं स्थापिताः ॥ ११ ॥ प्रस्तरणाः प्रकट्ठास्तरणाः ॥ १२ ॥ उत्तमागारिकाः गृहोपरि गृहं यत्तदुत्तमागारं तत्र भवाः । सूक्ष्मजालद्वारावलोको यस्तद्वन्तः । प्रेक्षागृहाः
प्रेक्षार्था गृहाः ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखः प्रेक्षागारः कंसस्य चकारो इति द्वयोः संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राजा कंसः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

आसिधानि शस्त्ररितानि अम्बराणि येषाम् ॥ २० ॥ श्वेदित तत्ताडितेन आस्फोटितेन आस्फालनेन उपलक्षितौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर शुण्ढादण्डम् ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ तालस्वन मग कोपयितुं करवाळिकाधनिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ बवाधे व्याकुल चकार ॥ २९ ॥ अपोषयत् पुच्छाकण्ठेन भूमौ धर्षितवान् ॥ ३० ॥
 ततः प्रविशुर्मध्या रङ्गप्रावलिताम्बरा ॥ तिस्रश्च भागशः कक्षा प्राविरान्वलशालिनः ॥ ३१ ॥ ततस्तूर्यनिनादेन श्वेदितास्फोटितेन च ॥
 यमुदेवसुतो हृद्यो रङ्गद्वारमुपस्थितो ॥ ३२ ॥ वल्लभो वल्लसवतीं सुरवन्धनधूपितो ॥ चर्चपीडो स्रगापीडो बाहुशस्त्रकृतो यमौ ॥ आस्फोटय
 न्नावन्योऽन्य बाहू चैवार्गलोण्मौ ॥ ३३ ॥ तावापतन्तो त्वरितौ यतिपिद्वौ वराननी ॥ तेन मत्सेन नागेन चोद्यमानेन वै भृशम् ॥ ३४ ॥ स
 मत्तहस्ती दुष्टाऽऽत्मा कृत्वा कुण्डलिनं करम् ॥ चकार चोदितो यत्नं निहन्तुं वल्लकेश्वरौ ॥ ३५ ॥ ततः प्रहसित कृष्णस्त्रास्यमानो गजेन वै ॥
 कसस्य तन्मत चैव जगर्षे स दुरात्मनः ॥ ३६ ॥ त्वस्ते खलु कसोऽयं गन्तुं वैवस्वतशयम् ॥ यो मामनेन नागेन प्रवर्षयितुमिच्छति ॥ ३७ ॥
 सन्निहृते ततो नागे गर्जमाने तथा वने ॥ सहस्रोत्पत्य गोविन्दश्चेक्रे तालस्वन प्रभु ॥ ३८ ॥ श्वेदितास्फोटितरव कृत्वा नागस्य चाग्रतः ॥ कर
 ससीकरं तस्य प्रतिजग्राह वल्लसा ॥ ३९ ॥ विपणान्तरगो भूत्वा पुनश्चरणमध्यग ॥ बवाधे त गज कृष्ण पवनस्तोयदं यथा ॥ ४० ॥ स हस्ता
 ग्राद्विनिष्कान्तो विपणाग्राच्च वृन्तिनः ॥ विमुक्तः पदमध्याच्च कुण्णो द्विपमपोथयत् ॥ ४१ ॥ सोऽतिकायस्तु समूढो हन्तुं कृष्णमराक्नुवन् ॥
 गजस्त्वेवैव गात्रेषु मथ्यमानो ररास ह ॥ ४२ ॥ पपात भूमौ जानुभ्यां वरानाभ्यां तुतोद च ॥ मद मुखाव रोपाच्च घर्मापाये यथा घन ॥ ४३ ॥
 कुण्णस्तु तेन नागेन कीदृत्वा शिशुलीलया ॥ निघनाय मतिं चक्रे कसद्विष्टेन घेतसा ॥ ४४ ॥ स तस्य प्रमुखे पाद कृत्वा कुम्भादन्तरम् ॥
 दोभ्यां विपणमुत्पाटय तेनैव प्राहरत्तवा ॥ ४५ ॥ स तेन वक्रकल्पेन स्वेन वृन्तेन कुञ्जर ॥ हन्यमानश्चकृन्मूत्रं मुमोचाऽस्तौ रराम ह ॥ ४६ ॥
 कुण्णजर्जरीताङ्गस्य कुञ्जरस्पर्तचेतनः ॥ कटाभ्यामिति मुखाव वेगवद्भरि शोणितम् ॥ ४७ ॥ लाङ्गूल चारय वेगेन निम्बकर्म हलायुध ॥
 शैलप्रष्टादसलीनं वेनतेय इवोरगम् ॥ ४८ ॥ तेनैव गजदन्तेन कुण्णो हत्वा तु दन्तिनम् ॥ जघानेकप्रहारेण गजरोहणमुल्वणम् ॥ ४९ ॥
 सार्तनाद महत्कृत्वा विदन्तो दन्तिनां वरः ॥ पपात समराभात्रो वज्रभिन्न इवाचल ॥ ५० ॥

संपद व्याकुलः ररास राग्न कृतवान् ॥ ४१ ॥ वरानाभ्यां मुल्लो भ्रात्र्यां तुतोद व्यर्था प्राप ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रमुखे ह्रमभ्यदेशे विपाज दन्तम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सतेति सम्भारपः सोऽजीवी वा सोऽर्लोप । महान्यहान्तम् ॥ ४९ ॥

तोरणस्य बहिर्द्वारस्य अङ्गानि स्तम्भादीनि तोरणं वाहनं गजस्तस्याङ्गानीति दन्तद्वयं द्वाभ्यां गृहीतमित्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भोजराजः कंसः विपसादे विषादे
 प्राप । तत्र हेत्वंतरं पौराणामनुरागं च कृष्णे आलक्ष्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेष्टु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिंशेऽमु
 ध्मिन्नथाध्याये मल्लयुद्धं परस्परम् ॥ मद्यानां हननं शोकं कंसस्य सानुगस्य च ॥ १ ॥ प्रविशन्तं पूर्वजं पुरतः कृत्वा प्रविशन्तमित्यन्ययः ॥ १ ॥ मदेन हस्तिसंबन्धना लिप्तवा

ततस्तौ तोरणाङ्गानि प्रयुष्ट्वा रणकर्कशौ ॥ गजस्य पादरक्षाश्च जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ ४० ॥ तांश्च हत्वा विविशतुर्मध्यं रङ्गस्य तावुभौ ॥ नासत्या
 वशिनौ स्वर्गादिवतीणां विवेच्छया ॥ ४१ ॥ वृष्ण्यन्धकाश्च भोजश्च ददृशुर्वनमालिनौ ॥ श्वेडितोत्कृष्टनादेन बाह्वोरास्फोटितेन च ॥ सिंहनादैश्च
 तालैश्च हर्षयामासदुर्जनम् ॥ ४२ ॥ तौ दृष्ट्वा भोजराजस्तु विपसादं ब्रुवामतिः ॥ पौराणामनुरागं च हर्षं चालक्ष्य भारत ॥ ४३ ॥ तं हत्वा पुण्ड
 रीकाक्षो नदन्त दन्तिनां वरम् ॥ अवतीर्णोऽर्णवाकारं समाजं सहपूर्वजः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेष्टु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कुवलयापीडवधो
 नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविशन्त तु वेगेन मारुतावल्लिगतांबरम् ॥ पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥ बाहु
 नाभौ गजदन्तकृतोच्छेखं सुभुजं देवकीसुतम् ॥ लीलाकृताङ्गदं वीरं मदेन रुधिरेण च ॥ २२ ॥ बल्यमानं यथा सिंहं व्यूहमानं यथा घनम् ॥ बाहु
 शब्दप्रहारेण चालयन्तं वसुंधराम् ॥ ३ ॥ औग्रसेनिः समालोक्य दन्तिदन्तोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं भृशायस्तमुखस्सरोपं समुदैक्षत ॥ ४ ॥ भुजास
 केन शुशुभे गजदन्तेन केशवः ॥ चन्द्राब्जबिम्बसंस्तो यथैकशिखरो गिरिः ॥ ५ ॥ बल्यमाने तु गोविन्दे स कृत्स्नोरगसागरः ॥ जनौघप्रतिनादेन
 पूर्यमाण इवाबभौ ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ॥ चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥ ७ ॥ अन्ध्रं मच्छं च निकृति
 मुष्टिकं च महाबलम् ॥ बलदेवाय सक्रोधो दिदेशाद्रिचयोपमम् ॥ ८ ॥ कंसेनापि समाज्ञप्तश्चाणूरः पूर्वमेव तु ॥ योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्न
 वर्तते वै ॥ ९ ॥ स रोषेण तु चाणूरः कषायीकृतलोचनः ॥ अभ्यावर्तत युद्धार्थमर्पां पूर्णौ यथा घनः ॥ १० ॥

तुवेशमित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यूहमानं कंसं हन्तुं विशेषतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्त्वम् । वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्ध्रम्

तुवेशमित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यूहमानं कंसं हन्तुं विशेषतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्त्वम् । वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्ध्रम्
 अन्धयितारं चाणूरापरनामानं कृष्णाय दिदेशेति संबन्धः बलदेवाय मुष्टिकमिति च निकृतिं कपटवन्तमित्युपयत्र संबन्धनीयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अरपुत्रे राजात्रया निशान्न भवतेति भाविते ॥ ११ ॥ सभाभिकं सपर्यशकम् अकार मीरुरहित निर्मित विभिन्ना ॥ १२ ॥ विनेय परिहर्तव्य ॥ १३ ॥ स्थितः स्थितेन
 समुज्यतो निपुबपत ॥ १४ ॥ एष बालो बालेनेत्यादिक्शान्तरेण स्वस्वस्वाम्यप्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रकृते विरोपमाह—वदिदमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवं
 सद्विद्वान् जल मग्नानाश्चास्यति—अहमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ य इति ॥ करीपेणोद्वेतेन जलेन शाल्म कपायेण गैरिकेणानुलेपेन चेति मृद्धानां समदाय इत्यर्थः ॥ २१ ॥
 सुयमः अन्योज्यम् अपसारणम् । स्थिरता अनपसरणं ध्यायाम स्थिरयोरपि हस्तपादादिषाल्म सत्क्रिया चालनेऽपि मर्मास्त्वथित्व सत्क्रियायामपि बलाधिक्येन रङ्गे नियता
 अवधुष्टे समाजे तु निश्शब्दस्तिमिते जने ॥ यावत्वास्सादितास्तत्र इद वचनमद्भवन् ॥ ११ ॥ बाहुयुद्धमिदं रङ्गे सप्राश्रिकमकारम् ॥ क्रियात्रय
 समाज्ञातमशब्द निर्मित पुरा ॥ १२ ॥ अद्रिष्वातिश्रमो नित्य विनेय कालदर्शिभिः ॥ करीपेण च मल्लस्य सतत सत्क्रिया स्मृता ॥ १३ ॥
 स्थितो भूमिगतेनैव यो यथा मार्गतः स्थितः ॥ सुज्यतश्च पर्यायः प्राश्रिके समुदाहृत ॥ १४ ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मध्यो वाऽपि
 कुर्यादपि वा ॥ वल्लस्यो वा स्थितो रङ्गे क्षेय क्लान्तरेण वै ॥ १५ ॥ वल्लश्च क्रियातश्च बाहुयुद्धविशारदे ॥ निपातानन्तर किञ्चित् कर्तव्य
 विजानता ॥ १६ ॥ तर्हिदं प्रस्तुत रङ्गे बुद्ध कृष्णान्धमल्लयोः ॥ बाल कृष्णो महानन्धः कंय न स्याद्विचारणा ॥ १७ ॥ तत किलकिलाशब्द
 स्समाजे समवर्तत ॥ प्रावल्गत च गोविन्दो वाक्य चेवमुवाच ह ॥ १८ ॥ अह बालो महानन्धो वपुषा पर्वतोपम ॥ युद्ध ममानेन सह रेचते बाहु
 शालिना ॥ १९ ॥ युद्धप्यतिक्रम कश्चिन्न भविष्यति मल्लत ॥ न ह्यह बाहुयोधानां दूययिष्यामि यन्मतम् ॥ २० ॥ योऽय करीपधर्मश्च तोय
 धर्मश्च रङ्गजः ॥ कपायस्य च ससर्गः समयो ह्येव कल्पितः ॥ २१ ॥ समयः स्थिरता शौर्यं व्यायाम सत्क्रिया बलम् ॥ रङ्गे च नियता सिद्धि
 रेतद्युद्धविदा मतम् ॥ २२ ॥ अवैरमेव यदय सर्वैर कर्तुमुद्यतः ॥ अत्र वै निग्रहः कार्यस्तोययिष्याम्यह जगत् ॥ २३ ॥ करूपेषु प्रसृतोऽयं
 चाणुरो नाम नामतः ॥ बाहुयोधी शरीरेण कर्मभिश्चाह चिन्त्यताम् ॥ २४ ॥ एतेन बहवो मल्ला निपातानन्तर हता ॥ रङ्गप्रतापकामेन मह
 मार्गश्च दूषितः ॥ २५ ॥ शस्त्रसिद्धिस्तु योधानां सप्राप्ते शस्त्रयोधिनाम् ॥ रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिपातजा ॥ २६ ॥

सिद्धिर्जयात्मा पदभिः साधनेर्भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ यपि रङ्गयुद्धमदैर सपाप्ययम् अन्धः कसो वा सर्वैर कर्तुमुप्लोऽश्रय बधेनैव जगत्तोपयपि मा निपाद कुल्लेति भावः
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ निपातानन्तर न हन्तव्यमिति नियममतिक्रम्य हता ॥ २५ ॥ तदेवाह—यथेति ॥ यश्च शत्रोर्विचारण वदेव सिद्धिः । मृद्धानां तु पातनमात्र सिद्धिर्नैव इत्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हन्तुः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्य वधो वधजं पापम् ॥ ३० ॥ ताभ्यां तयोः ॥ ३१ ॥ कङ्कटः आलिङ्गनेनावरोधसंनिपातः उभाभ्यां वक्षःसंश्लेषेणा
 वरोधः अवधूतं तयोर्वलवता अन्यस्य दूरीकरणं प्रमाथो भूणौ पातनम् उन्माथ उद्ग्राह्य निपातनम् ॥ ३२ ॥ शैलमयौ गण्डशैलोपमौ कठिनौ । क्षेपणैरास्फलनैः मुष्टिभिः
 मुद्रिकाङ्गुलिभिर्हस्ताभ्यां वराहोद्धूतं पादयोर्मध्ये प्रविश्यापक्षेपणम् । निःस्वनः विहीनस्वनो वाचा न्यक्करणं तैः ॥ ३३ ॥ कीलवज्रनिपातः कूर्परजानुभ्यामाघातः । प्रसृष्टः
 रणे विजयमानस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ॥ हतस्यापि रणे शस्त्रेनैकपृष्ठं विधीयते ॥ २७ ॥ रणे ह्युभयतस्सिद्धिर्हतस्येह व्रतोऽपि वा ॥ सा हि प्राणा
 न्तिकी यात्रा महद्भिस्साधु पूजिता ॥ २८ ॥ अयं तु मार्गो बलतः क्रियातश्च विनिःसृतः ॥ मृतस्य रक्ते क्व स्वर्गो जयतो वा कुतो रतिः ॥ २९ ॥
 ये तु केचित्स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ॥ प्रतापार्थे हता मल्ला महहन्तुर्वधो हि सः ॥ ३० ॥ एवं संजल्पतामेव ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ॥ उभा
 भ्यामभवद्वोरं वारणान्यां यथा वने ॥ ३१ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्यथनैस्तथा ॥ ३२ ॥ तावुभानपि
 संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ॥ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धतनिःस्वनैः ॥ ३३ ॥ कीलवज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ शलाकानखपातैश्च पादो
 द्वतैश्च दारुणैः ॥ ३४ ॥ जानुभिश्चाशमनिर्घोषैश्शराभ्यां चावघटितैः ॥ तद्युद्धमभवद्वोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३५ ॥ बाहुयानेन शूराणां समा
 जोत्सवसन्निधौ ॥ अरज्यत जनस्सर्वस्सोत्कृष्टनिनदोत्थितः ॥ ३६ ॥ साधुवादांश्च मञ्चेषु घोषयन्त्यपरे जनाः ॥ ततः प्रस्विन्नवदनः कृष्णप्रणिः
 तेक्षणः ॥ न्यवारयत तूयाणि कंसस्सव्येन पाणिना ॥ ३७ ॥ प्रतिपिद्धेषु तूयेषु मुदङ्गादिषु तेषु वै ॥ स्वे संगतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥
 ॥ ३८ ॥ युद्धयमाने हर्षिकेशे पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ स्वयमेव प्रवाद्यन्त तूर्यघोषस्तु सर्वशः ॥ ३९ ॥ अन्तर्धानगता देवा विमानैः कामरूपिभिः ॥
 चेकर्विद्याधरैस्सार्द्धं कृष्णस्य जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥ जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं महारूपिणम् ॥ इति सप्तपयस्सर्वे उचुश्चैव नभोगताः ॥ ४१ ॥
 चाणूरेण चिरं कालं कीदृत्वा देवकीसुतः ॥ बलमाहारयामास कंसस्याभावदर्शितवान् ॥ ४२ ॥ ततश्च बाल वसुधा मञ्चाश्चैव जुघूर्णिरे ॥ मुकुटाच्चापि
 कंसस्य पपात मणिरुत्तमः ॥ ४३ ॥ दोभ्यामानम्य कृष्णस्तु चाणूरं शीर्णजीवितम् ॥ प्राहरन्मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ॥ ४४ ॥ निःसृतं
 साश्वरुधिरं तस्य नेत्रे सबन्धने ॥ तापनीये यथा घण्टे कक्षोपरि विलम्बिते ॥ ४५ ॥

अन्योन्यमङ्गुलिप्रदाः शलाका नखपाताः जनुदेशे अङ्गुष्ठेन कुक्षिदेशे इतराङ्गुलिभिश्च सहाक्रमणं पादोद्धूतैः तिर्यक्पादप्रक्षेपेण शत्रोश्चालनं स्थानात् ॥ ३४ ॥ अवघटितैः
 तिर्यागास्फलितैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मस्तिष्को गण्डप्रदेशस्यो मांसपिण्डौ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हृमेदो
 मूत्राण्यारम्य क्त्रोरस्योद्ग्राह्ये रोयोरित्यंस्तो जलाकलाप इवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ मानसाग्निना केशावापसधूमेन केशो वे यत् आयस काठिन्यप्रकटीकरणं तदेव
 पपात स तु रङ्गस्य मध्ये निःशुतलोचनः ॥ चाणूरो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले ॥ ६६ ॥ देहेन तस्य मल्लस्य चाणूरस्य गतायुषः ॥ सन्नि
 म्बो महारङ्गस्स गेलेनेव लक्ष्यते ॥ ६७ ॥ रोहिणेयो हते तस्मिन्माणूरे बलदर्पिते ॥ जग्राद मुष्टिक रङ्गे कृष्णस्तोशलक पुनः ॥ ६८ ॥ सन्नि
 पत तु तो महो प्रथमे कोवमूर्च्छितो ॥ समेयातां राभकृष्णो कालस्य वरवर्तिनो ॥ ६९ ॥ निर्घातावनवौ धृत्वा रङ्गमध्ये ववलातुः ॥ कृष्ण
 स्तोशलमुद्यम्य गिरिशृङ्गेपम वली ॥ आम्रयित्वा रभगुण निष्पिपेप महीतले ॥ ७० ॥ तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य वलीयसः ॥ मुत्सादु
 विगमत्यसुजगाम मुमुपतः ॥ ७१ ॥ सकर्पणस्तु मुष्टि र योधयित्वा महाबलः ॥ अन्ध्रमल्ल महामल्लो मण्डलानि व्यदर्शयत् ॥ ७२ ॥ मुष्टिनैकेन
 तेजस्वी सशानिस्तनयितुना ॥ शिरस्परान्यहनद्रीरो वज्रेणेव महागिरिम् ॥ ७३ ॥ स निष्पतितमस्तिष्को विस्सस्तनयनो मुवि ॥ पपात निहत
 स्तेन ततो नादो महानभूत् ॥ ७४ ॥ अन्ध्रतोशलको इत्वा कृष्णसकर्पणबुभौ ॥ क्रोधसरक्तनयनो रङ्गमध्ये ववलातुः ॥ ७५ ॥ समाजवाटो निर्म
 हस्तोऽभिवद्रीमदर्शनः ॥ अन्ये तदा महामल्ले मुष्टिके च नियतिते ॥ ७६ ॥ ये च सप्रेसका गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ॥ भयशोभितसर्वाङ्गनस्तस्रै
 तत्रावन्त्यिरे ॥ ७७ ॥ इषम्वारि नेत्राभ्यां वर्षमाणः प्रवेपती ॥ प्रसन्नोत्पीडिता कृष्ण देवकी समुदेक्षतः ॥ ७८ ॥ कृष्णदर्शनजातेन बाष्पेणा
 उल्लिखेपणा ॥ वृष्टदेवो जर्तृ त्यक्त्वा देहेन तरुणायते ॥ ७९ ॥ वारमुत्स्याध तात्सर्वा कृष्णस्य मुखपङ्कजम् ॥ पपुर्हि नेत्रभ्रमरेर्निमेषान्तरगा
 मिमि ॥ ८० ॥ कसस्याय मुखे स्वेदो ध्रुमेवान्तरगोचरः ॥ अमवद्वोपनिर्योस कृष्णसवर्शनिरितः ॥ ८१ ॥ केशावापसधूमेन रोपनिश्वासवा
 युना ॥ दीप्तमन्तर्गतं तस्य हृदय मानसाग्निना ॥ ८२ ॥ तस्य प्रस्तुरितोष्ठस्य स्थिन्नालिङ्कतलस्य वै ॥ कसवधस्य रोपेण रक्तसूर्यार्यते वपुः
 यतान्वद्भुत् ॥ गाणवितो समाजोवात्रिष्काम्येतां वनेधरो ॥ ८३ ॥ क्रोधरक्तान्मूत्रातस्य निःसृता स्वेदविन्दवः ॥ यथा रविकरस्पृष्टः स्थिन्नालिङ्कतलस्य वै ॥ कसवधस्य रोपेण रक्तसूर्यार्यते वपुः
 पुमस्त्वं गम्य यस्य तेन केशावापसधूमेन रोप विरोधकारकभूमेन यस्तापः स पृथ निश्वातापुर्णस्य ॥ ८४ ॥ स्थिन्नालिङ्कतलस्य प्रस्विन्नललाटस्य ॥ ८५ ॥ यथा वृक्षाय
 वन्ताः अस्मभ्यापिरिन्दो बाह्यमूर्पकस्त्वा यस्मिन् राक्षसिष्यते ॥ ८६ ॥ आज्ञापयत आनापित्वास्तन्धिपतः ॥ व्यापतान् अतिषोतान् ॥ ८७ ॥

॥६६॥ पापेषु कपटेषु निगडकारैः ॥६७॥६८॥६९॥ आयस्तनयनः काथप्रसारितनेत्रः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ मन्त्रान्निष्क्रम्य अध
 व्याकुलीकृतः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ विसृष्टभूषणैः भ्रष्टाभरणैः ॥ ८० ॥ उत्तरीयेण वलितं वेष्टितम् आननं कण्ठो यस्य ॥ ८१ ॥ मन्त्रान्निष्क्रम्य अध
 न चैतौ द्रष्टुमिच्छामि विकृतौ पापदर्शनौ ॥ गोपानामपि मे राज्ये न काश्चित्स्थातुमर्हति ॥ ८६ ॥ नन्दगोपश्च दुर्मेवाः गोपेष्वभिरतो मम ॥
 आयसैर्निगडकारैर्लेहपाशान्निग्रह्यताम् ॥ ८७ ॥ वसुदेवश्च दुर्गतो नित्यं द्वेषकरो मम ॥ अमृद्धहर्षेण दण्डेन क्षिप्रमर्थैव शास्यताम् ॥ ८८ ॥ ये
 चेमे प्राकृता गोपा दामोदरपरायणाः ॥ ह्रियन्तां गात्र एतेषां यच्चास्ति वसु किंचन ॥ ८९ ॥ एवमाज्ञापयानं तं कंसं परुषभाषिणम् ॥ ददर्शाय
 स्तनयनः कृष्णस्सत्यपराक्रमः ॥ ९० ॥ क्षिप्ते पितरि युक्रोध नन्दगोपे च केशवः ॥ ज्ञातीनां च व्यथां दृष्ट्वा विसर्ज्ञां चैव देवकीम् ॥ ९१ ॥ स
 सिंह इव वेगेन केशवो जातविक्रमः ॥ आरुक्षुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः ॥ ९२ ॥ रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंससासनान्तिकम् ॥ असञ्ज
 सिंहायुनाक्षितो यथा खस्थो घनाघनः ॥ ९३ ॥ दहशुर्न हि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् ॥ केवलं कंसपार्थस्थं ददशुः पुरवासिनः ॥ ९४ ॥ सोऽपि
 कंसस्तथायस्तः परितः कालधर्मणा ॥ आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं प्रभुम् ॥ ९५ ॥ स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम् ॥ मूर्द्धजेषु
 परानुष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि ॥ ९६ ॥ मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ॥ शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना ॥ ९७ ॥ स ग्रहग्रस्त
 केशश्च कंसो निर्यन्ता गतः ॥ तथैव च विसंमूढो वैकल्यं समपद्यत ॥ ९८ ॥ निगृहीतश्च केशेषु गतासुरिव निःश्वसन् ॥ न शशाक्र मुखं द्रष्टुं
 कंसः कृष्णस्य वै तदा ॥ ९९ ॥ विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां छिन्नहरेण वक्षसा ॥ प्रलम्बाभ्यां च बाहुभ्यां गात्रैर्विसृतभूषणैः ॥ १०० ॥ अंशितेनो
 उत्तरीयेण सहसावलिताननः ॥ चिष्टमानस्समाक्षितः कंसः काष्णेन तेजसा ॥ १०१ ॥ चकर्प च महारङ्गे मन्त्रान्निष्क्रम्य केशवः ॥ केशेषु तं वल्लाद्बह्व कंसं
 क्लेशार्हतां गतम् ॥ १०२ ॥ कृष्यमाणस्स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः ॥ समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार हा ॥ १०३ ॥ समाजवाटे क्रीडित्वा विकृत्य च
 गतायुषम् ॥ कृष्णो विसर्जयामास कंसदेहमदूरतः ॥ १०४ ॥ घण्ट्यां मृदितः शिंश्वे तस्य देहस्सुखोचितः ॥ क्रमेण विपरीतेन पांसुभिः परुषीकृतः ॥ १०५ ॥
 स्तान्निपात्य तदुपरि स्वयं च निपत्य केशेषु तं गृह्य चकर्प ॥ १०६ ॥ देहकृष्टां देहेन लाङ्गुलेनैव कर्षिताम् ॥ १०७ ॥ गतायुषमिति । गतासुरपि कर्षणं मित्राणां सन्तोषार्थं
 भित्थर्थः ॥ १०८ ॥ विपरीतेन शूरानर्हेण क्रमेण प्रकरेण ॥ ८ ॥

विपर्यय कन्धपापशुण्डित्वेनान्यथाभूतम् ॥८६॥ असमाभेति ॥ ८७ ॥ अथाप्यस्य सन्नक्तिस्वीत्याह—तस्येति ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥ पद्मरोत्ताहैः प्रस्रवस्याविमरैः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कसम्रातर द्रुमिलेतस्मैव कसमिन्निभूत न त्वोप्रसेनिम् ॥ ९२ ॥ वाधिति । बासाभ्यन्तरशत्रुजयिनाविति विशेष
 तस्य तद्वदन श्याम सुप्तस्य मुकुट विना ॥ न विमिति विपर्यस्त विपलाश यथाऽभ्युजम् ॥ ८६ ॥ असम्रामहत कसस्स बाणेरपरिशत ॥ केश
 ग्राहान्निरस्तासुर्वीरमार्गात्रिराकृत ॥ ८७ ॥ तस्य देहे प्रकाशन्ते सदसा केशवापिता ॥ मांसच्छेदघनास्सर्व नस्वाम्रा जीवितच्छिद ॥ ८८ ॥ तं
 हत्वा पुण्डरीकस्य प्रहर्षाधिगुणप्रभ ॥ बबन्दे बसुदेवस्य पादौ निहतकण्टक ॥ ८९ ॥ मातुश्च शिरसा पादौ निपीडय यदुनन्वन ॥ सासिञ्चत्य
 स्रवोत्पीडे कृष्णमानन्दानि स्मृत ॥ ९० ॥ यादवश्चिव तान्सर्वान्यथास्थान यथावय ॥ पप्रच्छ कुशल कृष्णो दीप्यमान स्वतेजसा ॥ ९१ ॥ बल
 देवोऽपि धर्मोत्मा कसम्रातरमूर्जितम् ॥ बाहुभ्यामेव तरसा सुनामानमपोथयत् ॥ ९२ ॥ तौ जितारी जितक्रोधौ चिरविभ्रोपितौ व्रजे ॥ स्वपि
 तुर्भवन वीरौ जगत्तुष्टमानसौ ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कसवयो नाम त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥ ॥ ६ ॥ वैश
 म्यायन उवाच ॥ भर्तार पतित दृढा क्षीणपुण्यमिव ब्रह्म ॥ कसपत्न्यो इत कस समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥ त महीशयने सुप्तं क्षितिनाथ गता
 युपम् ॥ भार्यास्स दृष्ट्वा शोचन्ति मृगयो मृगपतिं यथा ॥ २ ॥ हा इतास्स महाबाहो इतारा इतवान्धवा ॥ वीरपत्न्यो इते वीरे त्वयि वीर
 व्रतप्रिये ॥ ३ ॥ इमामवस्थां पश्यन्त्यः पद्मिमां तव नैष्टिकीम् ॥ कृपण राजशार्ङ्गल विलपामस्तबान्धवा ॥ ४ ॥ छिन्नमूलास्सम सवृत्ताः परि
 त्यक्तास्त्वया विभो ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने नायेऽस्माकं महाबले ॥ ५ ॥ को नः कोपपरीताङ्गी रतिससर्गलालसा ॥ लता इव विचेष्टन्तीश्याय
 नीयानि नेप्यति ॥ ६ ॥ इदं ते सदृश सौम्य ढढनिवासमारुतम् ॥ दहत्यर्को मुख कान्त निस्तोयमिव पङ्कजम् ॥ ७ ॥ इमे ते श्रवणे शून्ये न
 शोभते विकुण्डले ॥ शिरोधरायां संलीने मततं कुण्डलप्रिये ॥ ८ ॥ क ते स मुकुटो वीर सर्वरत्नविभूषित ॥ अत्यर्थं शिरसो लक्ष्मीं यो दधारकं
 समभाम् ॥ ९ ॥ अनेन हि कलत्रेण तथान्तपुरोभिना ॥ कथं दीनेन कर्तव्यं त्वयि लोकान्तर गते ॥ १० ॥ ननु नाम स्त्रियस्साध्य प्रियभोगे
 प्यवक्षिता ॥ पतीनामपरित्याज्यास्स त्व नस्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥ गदगर्भः ॥ १२ ॥ इति भीमविरक्षे वि० णि दीक्षार्या त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥ अथ
 कर्मिणे तस्याप विद्याप कमपेयिताम् ॥ मातुश्च मन्त्रण पशुर्विक्रमि कसवत्तिना ॥ १ ॥ भर्तार पत्नि दहेत्यादि ॥ स्वगर्भः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
अहो कालो महावीर्यो येन पर्यायकर्मणा ॥ कालतुल्यस्सपत्नानां त्वं क्षिप्रमपनीयसे ॥ १२ ॥ कथं दुःखेष्वनुचितास्सुखेष्वेव त्वयैधिताः ॥ कथं
वत्स्याम विधवा नाथ कार्पण्यमाश्रिताः ॥ १३ ॥ स्त्रीणां चारित्र्यबुधानां पतिरेकः परा गतिः ॥ त्वं हि नस्सा गतिश्छिन्ना कृतान्तेन बलीयसा
॥ १४ ॥ वैधव्येनाभिभूतास्मः शोकसंतप्तमानसाः ॥ रोदितव्यहृदो मग्नाः क्व गच्छामस्त्वया विना ॥ १५ ॥ सह त्वया गतः कालस्त्वदङ्गे क्रीडितं
कृतम् ॥ क्षणेन त्वद्विहीनास्म आनित्या हि नृणां गतिः ॥ १६ ॥ अहो बलविहीनास्म विपन्ने त्वयि मानद ॥ एकदुष्कृतकारिण्यस्सर्वा वैधव्यलक्ष
णाः ॥ १७ ॥ त्वया स्वर्गप्रतिच्छन्दैर्ललितास्म रतिप्रियाः ॥ त्वयि कामवशास्सर्वाः स नस्त्यज्य क्व गच्छसि ॥ १८ ॥ अस्माकं त्वमनाथा
नां नाथो ह्यसि सुतोपम ॥ आसां विलपमानानां कुरीणामिव प्रभो ॥ प्रतिवाक्यं जगन्नाथ दातुमर्हसि मानद ॥ १९ ॥ एवमार्तकलत्रस्य शाम्यमा
नेषु बन्धुषु ॥ गमनं ते महाभाग दारुणे प्रतिभाति नः ॥ २० ॥ नूनं कान्ततराः कान्त परलोकं वरस्त्रियः ॥ यतस्त्वं प्रस्थितो वीर विहायेमं
गृहे जनम् ॥ २१ ॥ किं नु ते कारणं वीर भार्यास्वेतासु भ्रूरीद ॥ आर्तनादं रुदन्तीषु यन्मोहान्नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ अहो निष्करुणा यात्रा नरा
णामोर्ध्वदेहिनी ॥ यत्परित्यज्य दारान्स्त्वान्निरपेक्षा व्रजन्ति हि ॥ २३ ॥ अपतित्वं स्त्रियाश्चेयो न तु शूरः पतिः स्त्रियाः ॥ स्वर्गस्त्रीणां प्रिया
श्शूरास्तेपामपि च ताः प्रियाः ॥ २४ ॥ अहो क्षिप्रमदृश्येन नयता त्वां रणप्रियम् ॥ प्रहृतं नः कृतान्तेन सर्वसामन्तरात्मसु ॥ २५ ॥ हत्वा
जरासन्धबलं जित्वा यक्षांश्च संयुगे ॥ कथं मानुषमात्रेण हतस्त्वं जगततिले ॥ २६ ॥ इन्द्रेण सह संग्रामं कृत्वा सायकविग्रहम् ॥ अमर्त्यैरजितो
युद्धे मर्त्येनासि कथं हतः ॥ २७ ॥ त्वया सागरमक्षोभ्यं विक्षोभ्य शरवृष्टिभिः ॥ रत्नसर्वस्वहरणं जित्वा पाशधरं कृतम् ॥ २८ ॥ त्वया पौरज
नस्यार्थं मन्दं वर्षति वासवे ॥ सायकैर्जलदाञ्जित्वा बलाद्धर्पं प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥ प्रतापावनतास्सर्वे तव तिष्ठन्ति पार्थिवाः ॥ प्रेषयन्तो वरा
र्हाणि रत्नान्याच्छादनानि च ॥ ३० ॥ तवैवं देवकल्पस्य दृष्टवीर्यस्य शत्रुभिः ॥ कथं प्राणान्तकं घोरमीदृशं भयमागतम् ॥ ३१ ॥ प्राप्ता
स्मो विधवाशब्दं त्वयि नाथे निपातिते ॥ अप्रमत्ताः प्रमत्तेन कृतान्तेन निराकृताः ॥ ३२ ॥ यद्येवं नाथ गन्तव्यं यदि वा विस्मृता वयम् ॥
वाङ्मात्रेणापि यामीति वक्तव्ये कः परीश्रमः ॥ ३३ ॥ प्रसीद नाथ भीतास्म पादौ ते याम मूर्द्धभिः ॥ अलं दूरप्रवासेन निवर्तस्व नराधिप ॥ ३४ ॥

॥ ३० ॥ ३६ ॥ रुद्रे अनुशप आशयेज्ज करण रुदितानुशप ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 अहो वीर कर्पं शपे निपण्णत्तुणपांसुपु ॥ शयानस्य दि ते भूमौ कस्माज्जोद्धिजने वपु ॥ ३९ ॥ केन सुतप्रहारोऽय दत्तोऽस्माकमतीकृत ॥ प्रदत्त
 केन सर्वांसु नारीष्वेवं सुदारुणम् ॥ ३६ ॥ रुदितानुशयो नार्यो जीवन्त्या परिदेदनम् ॥ किं वय सति गन्तव्ये सह मत्रा रुदामहे ॥ ३७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दीना कसमाता प्रवेपती ॥ क मे वत्स क मे पुत्र इति रोक्ष्यती भृशम् ॥ ३८ ॥ साऽपश्यन्निहत पुत्र निष्प्रम शशिन यया ॥
 हृदयेन विदीर्णेन भ्राम्यमाणा पुनः पुन ॥ ३९ ॥ पुत्र समभीक्षन्ती हा हाऽस्मीति वाशती ॥ स्तुपाणामार्तनवेन विललाप करोद च ॥ ४० ॥
 सा तस्य वदनं दीनमुत्सङ्गे पुष्पद्विनी ॥ कृत्वा पुत्रेति कारुण्य विललापार्तया गिरा ॥ ४१ ॥ पुत्र शुश्रूते युक्त ज्ञातीनां नन्विवर्द्धन ॥ किमि
 द त्वरित वत्स प्रस्थान कृतवानसि ॥ ४२ ॥ प्रसन्नश्चातिविवृते किं पुत्र नियम विना ॥ वत्स नैव विवा भूमौ शेते कुतलक्षणाः ॥ ४३ ॥ राव
 णेन पुर गीत ह्योकोऽय साधुसमत ॥ वलज्येष्टेन लोकेषु राक्षसानां समागमे ॥ ४४ ॥ एवमूर्जितवीर्यस्य मम वेवनिवातिन ॥ वान्वेवभ्यो
 मय वोर बुर्निवार्य भविष्यति ॥ ४५ ॥ तथैव ज्ञातिलुब्धस्य मम पुत्रस्य धीमत ॥ ज्ञातिभ्यो मयमुत्पन्न शरीरान्तकर महद ॥ ४६ ॥ सा
 पतिं भूपतिं वृद्धमुद्येन विचेतसम् ॥ उवाच रुदती वान्व विवत्सा हरिणी यया ॥ ४७ ॥ एमेहि राजकुब्जात्मन्पश्य पुत्रं जनेश्वरम् ॥ शयानं
 वीरण्यने वज्राहतमिवाचलम् ॥ ४८ ॥ अस्य कुर्मो महाराज निर्याणसदृशी क्रियाम् ॥ प्रेतत्वपुपन्नस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ४९ ॥ वीरमो
 ग्यानि राक्ष्यानि वय चापि पराजिताः ॥ गच्छ विज्ञाप्यतां कृष्ण कससत्कारकारणात् ॥ ५० ॥ मरणान्तानि वैराणि शान्ते शान्तिर्मविव्यति ॥
 प्रेतक्षर्याणि कार्याणि मृतः किमपराध्यते ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा पतिं गोज केरानारुज्य वु खिता ॥ पुत्रस्य मृत्वमीक्षन्ती विललापैव सा भृशम्
 ॥ ५२ ॥ इमास्ते किं करिष्यन्ति भार्यो राजन्मुखोपिता ॥ त्वां पतिं सुपतिं प्राप्य या विपन्नमनोरयाः ॥ ५३ ॥ इम ते पितर वृद्ध कृष्णस्य
 वरावर्तिनम् ॥ कय द्रष्ट्यामि शुष्यन्त कासारसालिल यया ॥ ५४ ॥ अह ते जननी पुत्र किमर्थं नाभिभापसे ॥ प्रस्थितो वीरवमञ्चान परित्यज्य
 प्रियं जनम् ॥ ५५ ॥ अहो वीराल्पमग्न्यायां कृतान्तनामिवतिना ॥ आच्छिद्य मम संसार्यो नीयसे नय कोविद ॥ ५६ ॥ दानमानगदीतानि वृत्तान्येता
 नि तेगुणिः ॥ रुदन्ति तव मृत्यानां कुलानि कुलभूयषा ॥ ५७ ॥ वसिष्ठ नरशार्दूल वीरधवाहो महाबल ॥ त्रादि दीन जनं सर्वं पुरमतः पुर यया ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

॥ ५९ ॥ इति श्रीह० टीकायोगकर्त्रेशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ छ ॥ द्वात्रिंशोऽस्मिन्नाध्याये राज्ञो विद्वान्निरुच्यते ॥ उग्रसेनाभिषेकश्च कंससंस्कारपूर्वकः ॥ १ ॥ उग्रसेनः विपरीतः
 नीतविषः ॥ १ ॥ पश्चानुतापत्पश्चात्पाच्छान्दसस्तकारलोपः ॥ २ ॥ तस्मिन् तस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्त्रीणां परिदेवितमात्रेण कृतान्तस्यापि शोको विधीयत इति
 रुदतीनां भृशार्तानां कंसस्त्रीणां सुविस्तस्म ॥ जगामास्तं दिनकरः संध्यारागेण रञ्जितः ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु ह० वि० कंसस्त्रीविलापो
 नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उग्रसेनस्तु कृष्णस्य समीपं दुःखितो ययौ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो विपरीत इव श्वसन् ॥ १ ॥
 स ददर्श गृहे कृष्णं यादवैः परिवारितम् ॥ पश्चानुतापाद्धचारयन्तं कंसस्य निधनाविलम् ॥ २ ॥ कंसनारीविलापांश्च श्रुत्वा स करुणान्वहन् ॥
 गर्हमाणं तथात्मानं तस्मिन्यादवसंसदि ॥ ३ ॥ अहो मया तिबाल्येन रोषादोषानुवर्तिना ॥ वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां कंसस्यास्य वधे कृतम् ॥ ४ ॥
 कारुण्यं खलु नारीषु प्राकृतस्यापि जायते ॥ एवमार्तं रुदन्तीषु मया भर्तारि पातिते ॥ ५ ॥ परिदेवितमात्रेण शोकः खलु विधीयते ॥ कृतान्त
 स्यान्भिज्ञानां स्त्रीणां कारुण्यसंभवः ॥ ६ ॥ कंसस्य हि वधश्चेयान्प्रागेवाभिमतो मम ॥ सतामुद्वेजनीनस्य पापेष्वभिरतस्य च ॥ ७ ॥ लोके
 पतितवृत्तस्य परुषस्याल्पमेधसः ॥ आक्लिष्टं मरणं श्रेयो न विद्विष्टस्य जीवितम् ॥ ८ ॥ कंसः पापपरश्चैव साधूनामप्यसंमतः ॥ धिक्छब्दपति
 तश्चैव जीविते चास्य का दया ॥ ९ ॥ स्वर्गे तपोभृतां वासः पलं पुण्यस्य कर्मणः ॥ इहापि यशसा युक्तस्वर्गस्थैरवधार्यते ॥ १० ॥ यदि स्यु
 निर्भृता लोकास्त्युश्च धर्मपराः प्रजाः ॥ नरा धर्मप्रवृत्ताश्च न राज्ञामनयस्स्पृशेत् ॥ ११ ॥ निग्रहे दुष्टवृत्तीनां कृतान्तः कुरुते फलम् ॥ इष्टधर्मेषु
 लोकेषु कर्तव्यं पारलौकिकम् ॥ १२ ॥ अतीव देवा रक्षन्ति नरं धर्मपरायणम् ॥ कर्तारस्सुलभा लोके दुष्कृतस्य हि कर्मणः ॥ १३ ॥ हतस्सोऽयं
 मया कंससाध्वेतदवगम्यताम् ॥ मूलच्छेदः कृतस्तस्य विपरीतस्य कर्मणः ॥ १४ ॥ तदेष सान्त्वयतां सर्वशोकार्तः प्रमदाजनः ॥ पौराश्च पुण्या
 श्रेण्यश्च सान्त्वयन्तां सर्व एव हि ॥ १५ ॥ एवं ब्रुवति गोविन्दे विवेशावनताननः ॥ उग्रसेनो यदून्यद्वा पुत्रकिल्बिषशङ्कितः ॥ १६ ॥ स कृष्णं पुण्ड
 रीकाक्षमुवाच यदुसंसदि ॥ बाष्पसंदिग्धया वाचा दीनया सज्जमानया ॥ १७ ॥ पुत्रो निर्योपितः क्रोधाव्रितो याम्यां दिशं रिपुः ॥ स्वधर्मा
 धिगता कीर्तिनाम विश्रावितं भुवि ॥ १८ ॥

योजना ॥ ६ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वर्गस्थैस्तुल्य इति शेषः ॥ १० ॥ गङ्गां नृपान् ॥ ११ ॥ कुरुते ददाति ॥ १२ ॥ १३ ॥ विपरीतस्य पापस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

५१० ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतीचान्यु अक्षिकुन्ते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

स्थापित ससु माहात्म्य शङ्किता रिपवः कृता ॥ स्थापितो यादवो वशो गर्वितास्सुहृदः कृता ॥ १९ ॥ सामन्तेषु नरेन्द्रेषु प्रतापस्ते प्रकाशितः ॥ मित्राणि त्वी भजिष्यन्ति सश्रयिष्यन्ति पार्थिव ॥ २० ॥ प्रकृतयोऽनुयास्यन्ति स्तोष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥ सविब्रह्मसुल्यास्त्वां प्रणमिष्यन्ति मन्दिणः ॥ २१ ॥ इत्स्यश्वरधसपूर्णं पदातिगणसकुलम् ॥ प्रतिगृहाण कृष्णो व कसस्य बलमव्ययम् ॥ २२ ॥ धन धान्यं च यत्किंचिद्वनान्याच्छादनानि च ॥ प्रतीच्छन्तु निपुक्ता वै त्वदीया कृष्ण पुरुषाः ॥ २३ ॥ स्त्रियो हिरण्य यानानि यदन्यद्द्रुम किंचन ॥ एव हि विहितो योगो पर्याप्तिं कृष्ण विग्रहे ॥ २४ ॥ प्रतिष्ठितायां मेदिन्यां यदूनां शत्रुमुदन ॥ त्व गतिश्चागतिश्चैव यदूनां यदुनन्दन ॥ २५ ॥ शृणुष्व वदतां वीर कृपणानामिदं वचः ॥ अस्य त्वत्कोपदग्धस्य कसस्य शत्रुसकर्मणः ॥ २६ ॥ तव प्रसादाद्भोविन्द प्रेतकार्यं क्रियेत दातस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्योर्ध्वदेहिकम् ॥ २७ ॥ सस्रुपोऽहः सभार्यश्च चरिष्यामि मुनेस्सहः ॥ प्रेतसत्कारमात्रेण कृते वान्धवकर्मणि ॥ २८ ॥ आदृष्य लोकिक् कृष्ण गताः किल भवन्ति हि ॥ तस्याग्निं पश्चिमं कृत्वा चितित्याने विधानतः ॥ तोयप्रदानमात्रेण कसस्यानुगमयामुयम् ॥ २९ ॥ एतस्ते कृष्ण विज्ञाप्य श्रेष्ठोऽत्र मयि युज्यताम् ॥ प्रप्नोति सुगतिं तत्र कृष्णः पश्चिमां क्रियाम् ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वा ध्रुवस्तस्य कृष्ण परमविस्मितः ॥ प्रभुवाचोप्रसेन वै सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥ कालयुक्तमिदं तात तवैतद्यत्प्रभाषितम् ॥ सदृश राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ ३२ ॥ यत्त्वमेवविधो द्वये गतेऽर्थे दुरतिक्रमे ॥ प्राप्स्यते नृपसत्कार कसः प्रेतगः तोऽपि सप्तः ॥ ३३ ॥ कुले महति ते जन्म वदान्वितवानसि ॥ कथं न ज्ञायते तात नियतिर्दुरतिक्रमा ॥ ३४ ॥ स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च पार्थिव ॥ पूर्वजन्मकृतं कर्म कालेन परिपच्यते ॥ ३५ ॥ ध्रुवन्तोऽर्थवन्तश्च दातारः प्रियदर्शनाः ॥ ब्रह्मण्या नयसंपन्ना दीनानुब्रह्मकारिणः ॥ ३६ ॥ लोकपालसमास्तात महेन्द्रसमाविक्रमाः ॥ सिंतिपालाः कृतान्तेन नीयन्ते नृपसत्तमाः ॥ ३७ ॥ घामकास्सर्वभावज्ञाः प्रजापालनतत्पराः ॥ दान्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३८ ॥ स्वयमात्मकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ प्राप्ते काले तु तत्कर्म दृश्यते सर्वदेदिनाम् ॥ ३९ ॥ ५५ ॥ सन्तोर्हिता माया दुर्विज्ञेया सुरैरपि ॥ यथाऽयं मुष्मते लोको ह्यत्र कर्मैव कारणम् ॥ ४० ॥ कालेनाभिहतं कंसः पूर्वकर्मप्रचोदितः ॥ न ब्रह्म कारणं तत्र कालः कर्म च कारणम् ॥ ४१ ॥ मय्यसौममयः तात कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ कालेन निधनं गत्वा कालेनैव च जायते ॥ ४२ ॥ ३० ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

[illegible]

॥ ७ ॥ ४३ ॥ ६४ ॥ इति भीहरिक्रो विष्णुपूजनि दीक्षायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ७४ ॥ अथसिरो त्वयाध्याये विषां पुत्र गुरोर्मुखात् ॥ लज्जया तस्मै वर दत्त्वा
 पायागतिर्निर्वृति ॥ ११ ॥ म कृष्ण इति ॥ १॥ २॥ कर्मण क्वाणिरेशजम् ॥ ३॥ ४॥ ५॥ अतिथरौ भवणमात्राहिणौ ॥ ६॥ चतुष्पाद दीक्षासप्तहसिबिभिमयोगास्यैधतुर्भि
 हिरण्यस्य सुवणस्य दश कोटीस्तथा हरि ॥ गावो रत्नानि वासांसि ग्रामाव्रणसप्रतान् ॥ ६२॥ ददौ कंस समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो नृपोत्तम ॥ अक्षय
 चापि विभ्रेभ्यो भापमाणा पुन पुन ॥ ६३ ॥ तयोस्ते सलिलं दत्त्वा यादवा दीनमानसाः ॥ पुरस्कृत्योअसेन वै विविशुर्मथुरां पुरीम् ॥ ६४ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिषरो विष्णुपर्वणि त्रयसेनाभिकससंस्कारकथन नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२॥ ॥ ७५॥ वैराभ्यायन उवाच ॥ स
 कृष्णस्तत्र दलत्रागैर्निणेयेन सगतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १॥ प्रातयोवनवेदहस्तु युक्तो राजत्रिया ज्वलन् ॥ चचार मथुरां
 धीरस्म रत्नाकरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचिस्वय कालस्य संहितौ रामकेशवौ ॥ गुरु सान्दीपनि काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ॥ ३॥ धनुर्वेदचिकीर्षार्थं
 मुमो तावभिजगमतु ॥ निवेद्य गोत्र स्वाध्यायमाचारेणाम्यलंकृतौ ॥ ४ ॥ शुश्रूषु निरहकाराबुभौ रामजनादर्नौ ॥ प्रतिजग्राह तौ काश्यो विद्या
 प्रादाच्च केचलाः ॥ ५॥ तौ च अतिथरौ वीर यथावत्प्रतिपद्य ताम् ॥ अहोरोत्रैश्चतुष्यप्यथा साध्वेदमधीयताम् ॥ ६ ॥ चतुष्पाद धनुर्वेद शस्त्रग्राम
 ससप्रहम् ॥ अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत् ॥ ७॥ अतीवामानुषीं मेघां चिन्तयित्वा तयोरुर्गुरु ॥ मेने तावागतौ वीरौ देवौ चन्द्रदिव्या
 करो ॥ ८ ॥ दर्शनं च महात्मानाबुभौ तावपि पर्वसु ॥ पूजयतो महादेवं साक्षाद्रिष्णु व्यवस्थितम् ॥ ९ ॥ गुरुं सान्दीपनिं कृष्णः कृतकृत्योऽ
 भ्यमापत् ॥ गुर्वयं किं ददानीति रामेण सह भारत ॥ १० ॥ तयो प्रभाव स ज्ञात्वा गुरु प्रोवाच हृष्टवान् ॥ पुत्रमिच्छाम्यह दत्त यो मृतो
 लज्जाम्भासि ॥ ११ ॥ पुत्र एकोऽपि मे जातस्स चापि तिमिना हत ॥ प्रभासे तीर्थयात्रायां त मे त्व पुनरानय ॥ १२॥ तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णो
 रामस्यानुमते स्थित ॥ गत्वा समुद्र तजस्वी विवेशान्तर्जल हरि ॥ १३ ॥ समुद्रः प्राञ्जलिभूत्वा दर्शयामास स्व तदा ॥ तमाह कृष्ण कासो
 भोः पुत्रस्सदीपनेरिति ॥ १४॥ समुद्र प्रत्युवाचैदं देस्य पञ्चजनो महेन्द्र ॥ तिमिरूपेण त वाल ग्रस्तवानिति माधव ॥ १५ ॥ उन्मथ्य सलि
 लादस्माद्वस्तवानिति भारत ॥ स पञ्चजनमासाद्य जवान पुरोत्तम ॥ न चाससाव त वाल गुरुपुत्र तदाऽच्युत ॥ १६ ॥
 पादोन्नेतम् ॥ समग्रह सरहस्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तयोभ्यग्नसूर्यतमनुमाय तदाराध्यत्वेन कृष्ण प्रत्यक्षेणैव ददर्शेत्साह-यवरो भेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ त मृत मे
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ रत्नानि च वैस्वतेन दद्यानि ॥ २३ ॥ तस्य वैस्वतस्य दासैरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 स तु पञ्चजनं हत्वा शंखं लेभे जनार्दनः ॥ यस्तु देवमुण्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥ २९ ॥ ततो वैस्वतपुरं जगाम पुरुषोत्तमः ॥ ततो यमोऽ-
 भ्युपागम्य ववन्दे तं गदाधरम् ॥ ३० ॥ तमुवाचाथ वै कृष्णो गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ॥ तयोस्तत्र तदा युद्धमासीद्दोरतरं महत् ॥ ३१ ॥ ततो वैस्वतं
 वीरं निर्जित्य पुरुषोत्तमः ॥ आससाद् च तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युतः ॥ ३२ ॥ आनिनाय गुरोः पुत्रं चिरं नष्टं यमक्षयात् ॥ ततस्सान्दीपनेः पुत्रः
 प्रभावादमितोजसः ॥ ३३ ॥ दीर्घकालगतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवाच् ॥ तदशक्यमचितन्यं च दृष्ट्वा सुमहददुतम् ॥ ३४ ॥ सर्वेषामेव भूतानां
 विस्मयस्समजायत ॥ स गुरोः पुत्रमादाय पाञ्चजन्यं च माधवः ॥ रत्नानि च महाहार्णि पुनरायाज्यगत्प्रभुः ॥ ३५ ॥ राक्षसैस्तस्य रत्नानि महा-
 हार्णि बहूनि च ॥ आनाय्यावेदयामास गुरवे वासवानुजः ॥ ३६ ॥ गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च तावुभौ ॥ अकिरान्मुख्यतां प्राप्तौ सर्वलोकैक धनु-
 र्भूताम् ॥ ३७ ॥ ततस्सान्दीपनेः पुत्रं तद्वृषयसं तदा ॥ प्रादात्कृष्णः प्रतीतात्मा सह रत्नैरुदारधीः ॥ ३८ ॥ चिरनष्टेन पुत्रेण काश्यप्सान्दी-
 पनिस्तदा ॥ समेत्य मुमुदे राजन्पूजयन्रामकेशवौ ॥ ३९ ॥ कृतास्त्रौ तावुभौ वीरौ गुरुमामन्य सुन्नतौ ॥ आयातौ मथुरां भूयो वसुदेवसुतावुभौ
 ॥ ४० ॥ ततः प्रत्युद्युस्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥ सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥ ४१ ॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणस्सपुरोहिताः ॥
 सवालवृद्धा सा चैव पुरी समाभिवर्तत ॥ ४२ ॥ नान्दिनूर्याण्यवाद्यन्त तुष्टुश्च जनार्दनम् ॥ रथ्याः पताकामालिन्यो भ्राजन्ते स्म समन्ततः ॥ ४३ ॥
 प्रहृष्टमुदितं सर्वमन्तःपुरमशोभत ॥ गोविन्दागमनेऽत्यर्थं यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ ४४ ॥ मुदिताश्चाथ गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ तत्रासीत्प्र-
 थिता गाथा यादवानां प्रियङ्करा ॥ ४५ ॥ गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्भयास्सर्वे क्रीडध्वं सह बान्धवैः ॥ ४६ ॥ न
 तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥ मथुरायामभूद्राजन्गोविन्दे समुपस्थिते ॥ ४७ ॥ वर्यासि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्रिपाः ॥ नरना-
 रीगणास्सर्वे भेजिरे मनसस्सुखम् ॥ ४८ ॥ शिवाश्च वाताः प्रववूर्जिजस्का दिशो दश ॥ दैवतानि च हृष्टानि सर्वेष्वायतनेषु च ॥ ४९ ॥ आयानि
 लिङ्गानि लोकस्य चासन्कृतयुगे पुरा ॥ तानि सर्वाण्यदृश्यन्त पुरीं प्राप्ते जनार्दने ॥ ५० ॥ ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनः ॥
 हरियुक्तेन गोविन्दो विवेश मथुरां पुरीम् ॥ ५१ ॥

यदुनन्दनौ यदुनामानन्दयितारौ प्रत्युद्युः संमुखमागमन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१२० ॥ १३ ॥ २२ ॥ १४ ॥ ३ ॥ रक्षतस्य पवतियोगस्य ॥ १४ ॥ इति भीहरिरो विष्णुपूजनि दीक्षायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ अध्याये चतुस्त्रिंशो बुहि
 त्वायां योऽपिः ॥ जरासन्धो यद्वन्द्वं मृदुन इति वर्णते ॥ १ ॥ स कृष्ण ॥ १ ॥ २ ॥ राजगृहेभ्यो जरासन्धः द्रुहिताभ्याम् अस्तिप्राप्तिस्ताभ्या कसमायोर्भा
 विगन्त मधुरा रम्या तमुपेन्द्रमारिन्दमम् ॥ अनुजमुर्यदुगाणाश्शक्र देवगणा इव ॥ ४० ॥ वसुदेवस्य भवनं ततस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ तदप
 वदनौ चन्द्रादित्याविद्याचलम् ॥ ४१ ॥ परेण तेजसोपेतौ मुरेन्द्राविव रूपिणौ ॥ तान्नाथुधानि विन्यस्य गृहे स्वे स्वेरचारिणौ ॥ ४२ ॥ मुमुक्षते
 यद्वरौ वसुदेवमुतावुभौ ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु फलपुष्पावनाभिषु ॥ ४३ ॥ चेतुस्सुमहात्मानौ यादवे परिहारितौ ॥ रक्षतस्य समीपेषु सारिस्तु
 विमलसु च ॥ ४४ ॥ पद्मपत्रविब्रद्धासु कारण्डवयुतासु च ॥ एव तावेकनिर्माणौ मधुरायां शुभाननौ ॥ उग्रसेनानुगौ भूत्वा कचित्काल सुमो
 दतु ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलेषु हरिचरो विष्णुपर्वणि रामकृष्णप्रत्यागमन नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 सु कृष्णस्तत्र सहितो राक्षिणेयेन सगतः ॥ मधुरां यादवाकीर्णां पुरां तां मुखमावसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयोवनवेहस्तु युक्तो राजाश्रिया विमु ॥ चचार
 मधुरां प्रीतः सवनाकरभूषणम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वय राजा राजगृहेभ्यः ॥ शुश्राव निहतः कस द्रुहिताभ्यां मदीपति ॥ ३ ॥ ततो
 नातिचिगत्कलान्तरासन् प्रतापवान् ॥ आजगाम पडङ्गेन चलेन महता वृतः ॥ ४ ॥ जिघांसुर्हं यद्वन्द्वं कसस्यापचितिं स्मरत् ॥ अस्ति
 प्राप्तिश्च नाम्ना ते मागधस्य सुते नृप ॥ ५ ॥ जरासन्धस्य कल्याण्यौ पीनश्रोणिपयोधरे ॥ उमे कसस्य ते भार्ये प्रादाद्वाद्द्वयो नृपः ॥ ६ ॥ स
 ताभ्यां मुमुदे राजा वद्धा पितरमाहुकम् ॥ समाश्रित्य जरासन्धमनाहत्य च यादवान् ॥ शूरसेनेभ्यो राजा यथा ते बहुश श्रुतः ॥ ७ ॥ ज्ञाति
 कार्पाथसिद्धयर्मसुग्रसेनाहिते रतः ॥ वसुदेवोऽभवन्नित्य कसो न ममृषे च तम् ॥ ८ ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य इते कसे दुरात्मनि ॥ उग्रसेनोऽ
 भवद्राजा भोजवृष्यन्धर्कैर्दृतः ॥ ९ ॥ द्रुहिताभ्यां जरासन्ध प्रियाभ्यां वलवान् ॥ नोदितो वीरपत्नीभ्यामुपायान्मधुरां ततः ॥ १० ॥ कृत्वा
 सर्वं मुमुदोग क्रोधादिममो ज्वलन् ॥ प्रतापावन्ता ये च जरासन्धस्य पार्थिवाः ॥ ११ ॥
 निरदिष्टे मतिः ॥ ३॥ पडङ्गेन रथजतुरगपदातिपण्यधाम्यापणिकास्वैः परभिरङ्गैर्लब्धेन ॥ १२ ॥ अपचितियानृण्यम् ॥ १५ ॥ भार्येभ्यो जरासन्ध ॥ १६ ॥ स कस विक्रान्तः ॥
 आरुक्नुवमुपयेतम् ॥ १७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ३० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 पञ्चविंशे त्वथाध्याये मथुरोपेत्य मागधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 मित्राणि ज्ञातयश्चैव संयुक्ताः सुहृदस्तथा ॥ तमेवानुययुः सर्वे सैन्यैः समुदितैर्वृताः ॥ १२ ॥ महोवासा महावीर्या जरासन्धप्रियैषिणः ॥ कारुषो दन्त
 वक्रश्च चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥ कालिङ्गधिपतिश्चैव पौण्ड्रश्च बलिनां वरः ॥ सांकुतिः केशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः ॥ १४ ॥ पुत्रश्च
 भीमकन्यापि रुक्मी मुख्यो धनुर्भृताम् ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां यः स्पर्धते स महाहवे ॥ १५ ॥ वैष्णुदारिश्श्रुतर्वा चक्रश्चैवांशुमानपि ॥ अङ्गराजश्च
 बलवान्वङ्गनामधिपस्तथा ॥ १६ ॥ कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ॥ सुखेश्वरश्च विकान्तो विदेहाधिपतिस्तथा ॥ १७ ॥ मद्वराजश्च
 बलवाङ्गिर्गर्तानामथेश्वरः ॥ शाल्वराजश्च विकान्तो दुरदश्च महाबलः ॥ १८ ॥ यवनाधिपतिश्चैव भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ सौवीरराजश्चैव
 पाण्ड्यश्च बलिनां वरः ॥ १९ ॥ गान्धाराजस्सुबलो नम्रजिह्व महाबलः ॥ काश्मीरराजो गोनदो दुरदाधिपतिर्नृपः ॥ दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा
 महाबलाः ॥ २० ॥ एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ॥ तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्दनम् ॥ २१ ॥ ते शूरसेनानाविश्य प्रभूतयवसे
 न्यनाम् ॥ उषुस्संरुध्य मथुरां पुरस्कृत्य बलं तदा ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरोपरोधो नाम चतुस्त्रिंशोऽ
 ध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मथुरोपवने गत्वा निविष्टांस्तान्नाराधिपान् ॥ अपश्यन्वृष्णयस्सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ३ ॥
 ततो हृष्टमनाः कृष्णो रामं वचनमब्रवीत् ॥ त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ २ ॥ यथाऽयं संनिकृष्टो हि जरासन्धो नराधिपः ॥ लक्ष्यन्ते
 हि ध्वजाग्राणि स्थानां वातरंहसाम् ॥ ३ ॥ एतानि शशिकल्पानि नृपाणां विजिगीषताम् ॥ छत्राण्यार्य विराजन्ते प्रोच्छिन्नानि सितानि च ॥ ४ ॥
 अहो नृपथोदया विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ॥ अभिवर्तन्ति नश्शुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः ॥ ५ ॥ काले खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः ॥ आवयोधु
 द्ननिकषः प्रथमस्समरातिथिः ॥ ६ ॥ आर्ये तिष्ठान् सहितावनुग्राप्ते महीपतौ ॥ युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विप्रृथयताम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा
 ततः कृष्णस्स्वस्थस्संभ्रामलालसः ॥ जरासन्धबलं प्रेषुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ८ ॥ वीक्षमाणश्च तान्सर्वानृपान्यदुर्वरोऽव्ययः ॥ आत्मनैवात्मनो
 वाक्यमुवाच हृदि मन्त्रवित् ॥ ९ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शाल्वदृष्टेन कर्मणा ॥ १० ॥
 बलं परेषां सैन्यं गतायुः चिरायुर्वेति विमृथतां विचारणीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पार्थिवे पृथ्वीस्थजनयोग्ये मृत्युमार्गे इत्यर्थः ॥ १० ॥

मोक्षान्तरागमममृत्युम् ॥ ११ ॥ स्थाने युक्तम् अस्याः भारवत्तणमित्यर्थः । एव इयं विध गता दिवस्यं ब्रह्मार्थं प्रति शरणं गता ॥ १२ ॥ विविक्तं निर्बन्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हेमकेशैः ॥ १६ ॥ सुवर्णहस्तैः प्रेक्षमाणैः कूर्चमानैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वनानि च नादयान ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विभिन्नं प्रोक्षितान्वल्विमान्मन्ये मृत्युना नृपपुङ्गवान् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपुषि प्रचकारिशरे ॥ ११ ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेय दिव गता ॥ एषां नृपाणां मुन्यानां बलवैरभिपीडिता ॥ १२ ॥ मही निरन्तरा चैव बलराष्ट्रमिसंवृता ॥ स्वल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ॥ १३ ॥ भवेप्यति नरेन्द्रोऽश्वत्थो विनिपातितः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जरासन्धस्तत कुब्जं प्रमुस्सर्वमहीक्षितम् ॥ १४ ॥ नराधिपसद्वत्तौघरुयातो मद्वायुति ॥ यायतोदग्रतुरगोस्तुयानेस्तुसमाहितः ॥ १५ ॥ रथेत्सांभ्रामिकैर्युक्तेरसङ्गतिभिः क्वचित् ॥ हेमकेशैर्महाचण्डैर्वारणेर्वारिदोपमैः ॥ १६ ॥ महामानोत्तमाकूटैः कल्पितैः रणकोविदैः ॥ स्वाकूटैः सादिभिर्युक्तैः प्रेक्षमाणैः प्रवर्त्तितैः ॥ १७ ॥ वाजिभिर्मवसकारौ पुत्रद्विरिव पत्तिभिः ॥ खड्गमघरोदग्रे पत्तिभिर्वलिनां वरैः ॥ १८ ॥ सहस्रसख्यामयुक्तेरुत्पतद्भिरिवोरगैः ॥ एव चतुर्विवेस्तेनैः कम्पमानैरिवाम्बुदैः ॥ १९ ॥ नृपं प्रयातो बलवाञ्जरासथो घृतव्रतः ॥ स रथेभेवनिर्घेपिर्गजैश्च मदसयुतैः ॥ २० ॥ हेपमाणैश्च तुरगैः क्ष्वेदमानैश्च पत्तिभिः ॥ नादयानो दिशस्सर्वोत्तस्याः पुर्यां वनानि च ॥ २१ ॥ स राजा मागराकारस्ससेन्यः प्रत्यदृश्यतः ॥ तद्वलं पृथिवीशानां हृद्योवज्रनाकुलम् ॥ २२ ॥ क्ष्वेदितस्तस्मैऽपि त्वमेवैवम्यमिवागमो ॥ रथे पवनसपतैर्गजैश्च जलदोपमैः ॥ २३ ॥ विभिन्नं सर्वतो भाति मत्तद्विपसमाङ्गलम् ॥ घर्माते सागरगत ययात्रपटल तथा ॥ २४ ॥ सत्रलास्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमाः ॥ परिवार्यं पुरीं सर्वे निवेशान्योपचक्रिरे ॥ २५ ॥ उभो तस्य निविष्टस्य नलश्रीशिविरस्य वै ॥ मुकुटपर्यन्तपूर्णस्य यथा रूप महोदधेः ॥ २६ ॥ वीतरात्रे ततः काले समुत्तस्युर्महीक्षितः ॥ आरोहणार्थं पुर्यांस्ते समीयुर्द्वलालसाः ॥ २७ ॥ समवायीकृतास्सर्वे यमुनामनु ते नृपाः ॥ निविष्टा मन्त्रयामासुर्द्वकालकुतूहलाः ॥ २८ ॥ तेषां सुतमुलः रात्र्यंशुश्चैव प्रथिवीक्षितम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां भिव स्वनः ॥ २९ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीपास्त्यविग्रा वेप्रपाणयः ॥ चिरुर्माशब्द इत्येव वदन्तो राजशासनात् ॥ ३० ॥ तस्य रूपं बलस्यासीन्निशश्चस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनग्रहस्यैव निशान्वस्य यथोदधेः ॥ ३१ ॥ मन्यमिति श्रेयः ॥ ३२ ॥ निवेशाय स्थानपरिमहाय ॥ ३३ ॥ शिबिरस्य देवाश्वस्य फण्यस्य जात्याभिप्रायेकचनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सकञ्चुकोष्णीपाः श्रीक्षराः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

योगात् वृत्तानराधात् ॥ ३२ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम् ॥ स
 निशब्दस्तिमिते तस्मिन्योगादिव महार्णवे ॥ जरासन्धो बृहदाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥ ३२ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम् ॥ स
 र्वतो नगरी चयं जनोवैः परिवार्यताम् ॥ ३३ ॥ अश्मन्यन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च सुद्राः ॥ कार्या भूमिःसमा सर्वा जलैर्वैश्च परिप्लुता ॥ ऊ
 र्वं चापा निवाह्यन्तां प्राप्ता वै तोमरास्तथा ॥ ३४ ॥ दार्यतां चैव टङ्कावैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम् ॥ नृपाश्च युद्धमार्गज्ञा विन्यस्यन्तामद्रतः
 ॥ ३५ ॥ अद्यप्रयति सैन्यैर्मै पुरीरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ रणे गोपौ वसुदेवसुताबुभौ ॥ ३६ ॥ संकर्षणं च कृष्णं च दातयामि शितैश्शरैः ॥
 आकाशमपि बाणैर्घ्नैर्विस्संपातं यथा भवेत् ॥ ३७ ॥ मयाऽनुशिष्टास्तिष्ठन्तु पुरीभूमिषु भूमिपाः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां पुरीम् ॥
 ॥ ३८ ॥ मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानस्सबाह्विकः ॥ काश्मीरराजो गोनर्दः करुषाधिपतिस्तथा ॥ ३९ ॥ द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयो ह्यना
 मयः ॥ नगर्याः पश्चिमं द्वारं शीघ्रमारोयन्त्विति ॥ ४० ॥ पौरवो वैष्णुदारिश्च वेदभर्त्ससोमकस्तथा ॥ रुक्मी च भोजाधिपतिस्सूर्याक्षश्च समाल
 वः ॥ ४१ ॥ विन्दात्रुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ छागलिः पुरभिन्नश्च विराटश्च महीपतिः ॥ ४२ ॥ कौरव्यो मालवश्चैव शतवन्त्रा
 विदूरतः ॥ भूरिश्रवाह्निगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ ४३ ॥ उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरुह्य चाभिमर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ४४ ॥
 उत्तूकः केतवश्चैव वीरश्चांशुमतस्सुतः ॥ एकलव्यो बृहत्सन्नः शत्रुधर्मा जयद्रथः ॥ ४५ ॥ उत्तमौजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा ॥ वैदिशौ
 वामदेवश्च साङ्गतिश्च सिनीपतिः ॥ ४६ ॥ पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु नः ॥ दारयन्तो विधावन्तु वाता इव बलाहकान् ॥ ४७ ॥ अहं च
 द्रुदश्चैव चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ दक्षिणं नगरद्वारं पालयामस्सुदर्शिताः ॥ ४८ ॥ एवमेषा पुरी क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टिता बलैः ॥ वज्रावपातविषमं
 प्राप्तोतु तुमुलं भयम् ॥ ४९ ॥ गदिनो ये गदाभिस्ते परिवैः परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु पुरीभिमाम् ॥ ५० ॥ अद्यैव नगरी
 ह्येषा विषमोच्चयसंकटा ॥ कार्या भूमिसमा सर्वा भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥ ५१ ॥ चतुरङ्गबलैर्व्यूहा जरासन्धो व्यवस्थितः ॥ अथाभ्ययाद्यदूकुङ्
 स्सह सर्वैर्नराधिपैः ॥ ५२ ॥ प्रतिजग्मुर्दशाहास्तं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ तद्युद्धमभवद्द्वारं तेषां देवासुरोपमम् ॥ अल्पानां बहुभिस्साधै
 व्यतिषत्तरथद्विपम् ॥ ५३ ॥ नगरान्निस्तृतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुताबुभौ ॥ क्षुभितं नवरानीकं त्रस्तसंभूढवाहनम् ॥ ५४ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ दुर्गसहा दुर्गपुङ्गवं कर्तुं क्षमाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रपस्यो दशितो चैव चेरुस्तत्र यादवौ ॥ मकराधिव सरब्धौ समुद्रक्षोमणावुभौ ॥ ५५ ॥ तयो प्रयुच्यतोऽस्संख्ये मतिरसीन्महात्मनो ॥ आ
सुधानां पुगणानामादानकृतलक्षणा ॥ ५६ ॥ तत स्वात्रिफतन्ति स्म विद्यान्याहवसप्तुवे ॥ लेलिहानानि दीप्तानि महान्ति मुहृदानी च ॥ ५७ ॥
ऋष्यादेरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ॥ तृषितान्याहवे भोक्तु नृपमांसानि वै भृशम् ॥ ५८ ॥ दिव्यस्त्रवामधारीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥
प्रभया भासमानानि पतमानानि चाम्बरात् ॥ ५९ ॥ इल संवर्तकं नाम सौनन्द मुसलं तथा ॥ घनुपां प्रवर शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ॥ ६० ॥
चत्वार्येतानि तेजोभि विष्णुप्रहरणानि च ॥ ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामुघे ॥ ६१ ॥ जम्बाह प्रथम रामो ललामप्रतिम इलम् ॥ सर्प
न्तमिव सर्पेन्द्र दिव्यमालाकुल मृघे ॥ ६२ ॥ सौनन्दं च ततः श्रीमान्निगनन्चकरं द्विपाम् ॥ सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जम्बाह मुसलोत्तमम् ॥ ६३ ॥
दर्शनीयं च लोकेषु यदुर्जलदनि त्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं कृष्णो जम्बाह वीर्यवान् ॥ ६४ ॥ देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥
निश्चिता कुमुदानस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ ६५ ॥ तौ समहरणौ वीरो सत्साद्विष्णुतद्वपमौ ॥ समरे रामगोविन्दौ रिपुस्तान्प्रत्ययबुद्धयताम् ॥
॥ ६६ ॥ सायुधप्रग्रहौ वीरो तावन्योऽन्याग्रयावुभौ ॥ पूर्वजानुजमहौ तौ रामगोविन्दलक्षणौ ॥ ६७ ॥ द्विपस्तु प्रतिक्षुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥
त्रिचेतुर्यथा देवौ वसुदेवसुतानुभौ ॥ ६८ ॥ इलमुद्यस्य रामस्तु सर्पेन्द्रमिव कोपित ॥ चचार समरे वीरो विद्विपामन्तको यथा ॥ ६९ ॥ विकर्ष
नरयवृन्दानि त्रिषयाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोप सफल नागेषु च हयेषु च ॥ ७० ॥ कुद्वरल्लालक्षितान्मुसलाक्षेपताहितान् ॥ रामो विराज
न्समरे निर्ममन्य यथाऽचलान् ॥ ७१ ॥ ते वध्यमाना रामेण रणे क्षत्रियपुङ्गवा ॥ जरासन्धान्तिक भीता समरात्प्रतिजग्मिरे ॥ ७२ ॥ तानुवाच
जरासन्धः तत्रघर्मे व्यवस्थित ॥ धिगेतां क्षत्रवृत्तिं वः समरे कातरात्मनाम् ॥ ७३ ॥ परावृत्तस्य समरे विरथस्य पलायत ॥ भ्रूणहत्याभिषा
सर्वां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७४ ॥ भीता कस्मान्निवर्तन्त्य धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥ क्षिप्र सर्वे निवर्तन्त्य मम धाक्येन चोदिता ॥ ७५ ॥
'अथवा तिष्ठत रथेः प्रेक्षकास्समवस्थिताः ॥' यावदेतौ रणे गोपौ प्रेपयासि यमक्षयम् ॥ ७६ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

! कर्मों के बलिदानों में लगे रहें !

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥
 ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासन्धेन नोदिताः ॥ सृजन्तश्शरजालानि हृष्टा योद्धुं व्यवस्थिताः ॥ ७७ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चाश्वमुदनादिभिः ॥
 नोदैश्चाश्वमुदसंकाशैर्महामात्रप्रचोदितैः ॥ ७८ ॥ सतनुनास्सनिर्द्धिशास्सपताकायुधध्वजाः ॥ स्वारोपितधनुष्मन्तस्सतृणीरास्सतोमराः ॥ ७९ ॥
 सच्छत्रास्सादिनैश्च चारुचामरवीजिताः ॥ रणे तेऽधिगता रेखुस्स्यन्दनस्था महीक्षिताः ॥ ८० ॥ ते युद्धरागा रथिनो व्यगाहन्त युधांवरान् ॥ गदा
 भिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ ८१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र देवानां नन्दिदर्शनः ॥ सुपर्णध्वजमास्थाय कृष्णस्तु रथमुत्तमम् ॥ ८२ ॥ सम
 भ्ययाजरासन्धं शरैर्विव्याध चाष्टभिः ॥ सारथिं चास्य विव्याध पञ्चभिर्निशितैश्शरैः ॥ ८३ ॥ जवान तुरगाञ्चजौ यतमानस्य वीर्यवान् ॥ तं
 कृच्छ्रगतमाज्ञाय चित्रसेनो महारथः ॥ ८४ ॥ सेनानीः कैशिकश्चैव कृष्णं विविधतुः शरैः ॥ त्रिभिर्विव्याध संसक्तं बलेदेवं च कैशिकः ॥ ८५ ॥
 बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाकरोत् ॥ जवेनाभ्यर्दयचापि तानरेञ्छरवृष्टिभिः ॥ ८६ ॥ बाहुभिर्बहुधा वीरान्समन्तात्स्वर्णभूषणैः ॥ तं चित्र
 सेनस्संरन्धो विव्याध नवभिश्शरैः ॥ ८७ ॥ कैशिकः पञ्चभिश्चापि जरासन्धश्च सप्तभिः ॥ त्रिभिस्त्रिभिश्च नाराचैस्तान्विभेद जनार्दनः ॥ ८८ ॥
 पञ्चभिः पञ्चभिश्चैव बलदेवः शितैश्शरैः ॥ रथं चैवास्य चिच्छेद चित्रसेनस्य वीर्यवान् ॥ ८९ ॥ बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाऽकरोत् ॥ स
 चिच्छिन्नधन्वा विरथो गदामादाय वीर्यवान् ॥ ९० ॥ अभ्यधावत्सुसंरन्धो जिचांसुसंलग्नायुधम् ॥ सिसृक्षतस्तु नाराचांश्चित्रसेनवधैपिणः ॥ धनु
 श्चिच्छेद रामस्य जरासन्धो महाबलः ॥ ९१ ॥ गदया च जघानाभ्यान्क्रोधात्स मगधेश्वरः ॥ रामं चाभ्यद्रवद्दीरो जरासन्धो महाबलः ॥ ९२ ॥
 आदाय सुसलं रामो जरासन्धमुपाद्रवत् ॥ तयोस्तद्युद्धमभवत्परस्परवधैषिणोः ॥ ९३ ॥ चित्रसेनस्तु संसक्तं दृष्ट्वा रामेण मागधम् ॥ रथमन्यं
 समारुह्य जरासन्धमवारयत् ॥ ९४ ॥ ततो बलेन महता गजानकेन चाप्यथ ॥ उभयोरन्तरे ताभ्यां संकुलं समपद्यत ॥ ९५ ॥ ततस्सैन्येन महता
 जरासन्धोऽभिसंवृतः ॥ रामकृष्णाग्रगान्भोजानाससाद् महाबलः ॥ ९६ ॥ तत्र प्रक्षुभितस्यैव सागरस्य महास्वनः ॥ प्रादुर्बभूव तुमुलस्सेनयोरुभ
 योरपि ॥ ९७ ॥ वेणुभेरीमृदङ्गानां शङ्खानां च सहस्रशः ॥ उभयोस्सेनयो राजन्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ९८ ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टस्तुमुल
 स्सर्वतोऽभवत् ॥ उत्पपात रजश्चापि सुरनाभंसमुद्धतम् ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति श्रीहरिवंश टीकार्णा पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ पदत्रितोऽयं जगत्सन्धो बन्धुपुं-
 ण्यजितः ॥ मलमन्त्रेण तं हि या पलायत इति पठे ॥ १ ॥ ततो युवानीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अहानि पद्मेत्यादिष्वसंस्थाप्रकृत्यने सप्तविंशतिदिनानि पूर्वमासीदित्यर्थः ॥ ४ ॥
 ममुद्यतमहाशत्राः प्रहृष्टितरारासना ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तश्चूरास्तत्रावतस्थिरे ॥ १०० ॥ रथिनस्साविनश्चैव पत्तयश्च सहस्रशः ॥ गजाश्चा-
 तिचलास्तत्र समुत्पेतुस्तसमन्ततः ॥ १ ॥ स सन्निपातस्तुमुलस्तपक्त्वा प्राणानवर्तत ॥ वृष्णिभिस्सह योधानां जरासन्धस्य दारुणः ॥ २ ॥ तत
 शिरानिराधृष्टिर्वधुर्विपयुराहुः ॥ चलद्वेषं पुरस्कृत्य सेन्यस्याद्धेन वंशिता ॥ ३ ॥ वक्षिण पक्षमासेदुश्शत्रुसेन्यस्य भारत ॥ पालित चेदिराजेन
 जगसन्नेन वा विभो ॥ ४ ॥ उदीच्यैश्च महावीर्यैश्शल्यशाल्वादिभिर्नृपैः ॥ सृजन्तश्शरवर्षाणि समभित्यक्तजीविता ॥ ५ ॥ अत्राग्राहः पृथु
 फट्टश्शनघुन्नो विदूरथः ॥ तृपोकेशो पुरस्कृत्य सेन्यस्यापेन वंशिता ॥ ६ ॥ भीष्मकेणाभिगुप्तश्च रुक्मिणा च महात्मना ॥ देवकेनापि राजेन्द्र
 तथा मन्धरेण च ॥ ७ ॥ प्राच्यैश्च दाक्षिणात्यैश्च गुप्तवीर्यवलान्वितैः ॥ तेषां च युद्धमभवत्समभित्यक्तजीवितम् ॥ शतग्रष्टिप्रासवाणोऽवान्सृजता
 मगनिस्त्वान् ॥ ८ ॥ सात्यकिश्चित्रकश्यपो युग्यानश्च वीर्यवान् ॥ राजाधिदेवो घृदुरश्श्वफलकश्च मदारथः ॥ ९ ॥ सत्राजिश्च प्रसेनश्च बलन
 मदता रूता ॥ व्यूहस्य पक्ष ते सर्वे प्रतीयुर्द्विपतां मूचे ॥ १० ॥ व्यूहस्याद्धं समासेदुर्मृदुरेणाभिरक्षितम् ॥ राजभिश्चापि बहुभिर्वैणुदारिमुख्ये
 स्तद्ग ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपुद्गरिवरो विष्णुपर्वणि मयुरोपरोधे युद्धवर्णन नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 ततो युद्धानि वृष्णीर्तावभृशु सुमहान्तयय ॥ मागधस्य महाभात्रेनृपैश्चातुयाधिभिः ॥ १ ॥ रुक्मिणा वासुदेवस्य भीष्मकेणाहुक्तस्य च ॥ क्रयस्य
 बहुदेवेन दैगिकस्य तु वसुणा ॥ २ ॥ गदेन चेदिराजस्य दन्तवफस्य राङ्गना ॥ तथान्धैर्धृष्टिजिगीराणां नृपणां च महात्मनाम् ॥ ३ ॥ युद्धमार्साद्धि
 सेन्यानां सैनिकैर्भरतपथ ॥ अहानि पञ्च चैक च पद सप्ताधो च दारुणम् ॥ ४ ॥ गजैर्गजा हयैरथाः पदाताश्च पदातिभिः ॥ ५ ॥ रथै रथा विमित्राश्च
 योधा युगुरिरे नृप ॥ ६ ॥ जरासन्धस्य नृपते रामेणाऽऽसीत्समागमः ॥ मदेन्द्रस्येव वृत्रेण दारुणो रोमहर्षग ॥ ६ ॥ अवेत्य रुक्मिणीं कृष्णो रुक्मिण ग
 न व्यपोथयत् ॥ ज्वलनार्कागुमकाशानाशीविपविषयोपमान् ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥ ६ ॥ अवेत्य रुक्मिणीमित्यतो वापते इत पूर्व रुक्मिणीररुणमिति । अनागतावेक्षणपर वा इदम् ॥ ७ ॥
 १ पृथग् मयुः मरुद्वेति पा १२ क्त - इति पा ।

॥ ८ ॥ लक्ष्म्य वधे एककन्धसमुत्थानम् । अत्र तु संख्याया आवृत्तिः । कबन्धसंख्यैव कर्तुं न शक्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 वारयामास कृष्णो वै शरास्तस्य तु शिक्षया ॥ इत्येषां सुमहानासीद्वलौघानां परिक्षयः ॥ ८ ॥ उभयोस्सेनयो राजन्मांसशोणितकर्दमः ॥ कव
 न्धानि समुत्तस्थुस्तुबहूनि समन्ततः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निर्मदे योधानां संख्यावृत्तिकराणि च ॥ रथी रामो जरासंधं शरैराशीविषोपमैः ॥ १० ॥
 आवृण्वन्नभ्ययाद्वीरस्तं च राजा स मागधः ॥ अभ्यवर्तत वेगेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ ११ ॥ अन्योऽन्यं विविधैरस्त्रैर्विद्धा विद्धा विनेदतुः ॥
 तौ क्षीणशस्त्रौ विरथौ हताशौ हतसारथी ॥ १२ ॥ गदे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावताम् ॥ कम्पयन्तौ भुवं वीरौ ताबुघतगदाबुभौ
 ॥ १३ ॥ ददशति महात्मानौ गिरी सशिखराविव ॥ व्युपारमन्त शुद्धानि पश्यतां तौ महाभुजौ ॥ संख्यावभिधावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ
 ॥ १४ ॥ उभौ तौ परमाऽऽचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव गजौ युद्धे तावन्योन्यमयुध्यताम् ॥ १५ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वासिसद्धाश्च स
 महर्षयः ॥ समन्ततश्चाप्सरसस्समाजमुस्सहस्रशः ॥ १६ ॥ तदेवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्दिवं ज्योतिर्गणैरिव ॥ १७ ॥
 अभिदुद्राव रामं तु जरासन्धो महाबलः ॥ सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ १८ ॥ प्रहरन्तौ ततोऽन्योऽन्यं गदायुद्धविशारदौ ॥
 दन्ताभ्यामिव म्नातङ्गौ नादयन्तौ दिशो दश ॥ १९ ॥ गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽशानिनिःस्वनः ॥ जरासन्धस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः
 ॥ २० ॥ न स्म कम्पयते रामं जरासन्धकरच्युता ॥ गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ २१ ॥ रामस्य तु गदावेगं वीर्यात्स मगधे
 श्वरः ॥ सेहे धैर्येण महता शिक्षया च व्यपोहयत् ॥ २२ ॥ एवं तौ तत्र संग्रामे विचरन्तौ महाबलौ ॥ मण्डलानि विचित्राणि विचित्रुरिन्दमौ
 ॥ २३ ॥ व्यायच्छन्तौ विरं कालं परिश्रान्तौ च तस्थतुः ॥ समाश्वास्य सुहृत् तु पुनरन्योऽन्यमाहताम् ॥ २४ ॥ एवं तौ योधसुख्यौ तु समं
 सुयुधतुश्चिरम् ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यमुभावेव प्रजग्मतुः ॥ २५ ॥ अथापश्यद्गदायुद्धे विशेषं तस्य वीर्यवान् ॥ रामः क्रुद्धो गदां त्यक्त्वा जग्राह
 मुसलोत्तमम् ॥ २६ ॥ तमुद्यन्तं तदा दृष्ट्वा मुसलं घोरदर्शनम् ॥ अमोघं बलदेवेन क्रुद्धेन तु महारणे ॥ २७ ॥ ततोऽन्तरिक्षे घागासीत्सुस्वरा
 लोकसाक्षिणी ॥ उवाच बलदेवं तं समुद्यतहलायुधम् ॥ २८ ॥ न त्वया राम वध्योऽयमलं खेदेन मागधे ॥ विदितोऽस्य मया मृत्युस्तस्मा
 त्सधु व्युपारम ॥ अचिरेणैव कालेन प्राणांस्त्यक्ष्यति मागधः ॥ २९ ॥
 ॥ १६ ॥ दिवं स्थानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ आहताम् आजघ्नतुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ अमन्तं निलुम्बेना प्रयान्तमिति प्राञ्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अशौहिण्य इति ॥ “सा सेनाशौहिणी नाम स्वाङ्गानैकदि-
 कैर्गजै २१८९०। रथैरै २१८९० ईवैक्रियैः ६५६७० पद्मैश्च १०९४५० पदाविभिः” इति ॥ ३८ ॥ अभिमुक्ता पुनः पुनरावेष्टिता ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति भीमहरियरो
 जरासन्धस्तु तच्छ्रुत्वा विमनास्समपद्यत ॥ न प्रजह्रे ततस्तस्मै पुनरेव हलायुध ॥ ३० ॥ तौ व्युपारमता युद्धं वृष्णयस्ते च पार्थिवा ॥ असक्त
 मभवयुद्धं तेषामेव सुदारुणम् ॥ ३१ ॥ दीर्घकालं महाराज निघ्नतामितरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासन्धे महीपते ॥ ३२ ॥ अस्त याते
 दिनकरे नानुस्रुतदा निशि ॥ समानीय स्वकं सेन्यं लब्धलक्ष्या महाबला ॥ ३३ ॥ पुरीं प्रविशिशुद्ध्या केशवेनाभियालिता ॥ सान्ध्युता
 न्यायुधान्येव तान्येवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३४ ॥ जरासन्धोऽपि नृपतिर्विमनास्त्वपुरीं ययौ ॥ राजानमनुगा येऽस्य स्वराष्ट्राण्येव ते ययुः ॥ ३५ ॥
 जरासन्धं तु ते जित्वा मेनिरे नैव निर्जितम् ॥ वृष्णय कुरुगार्दूलं राजा हतियलस्स वै ॥ ३६ ॥ दश चाष्टौ च सम्राज्जरासन्धस्य यादवाः ॥
 वदुर्न चैनं समरे हन्तुं शेकुर्महाबला ॥ ३७ ॥ अशौहिण्यश्च तस्याऽऽसन्चिरातिश्च महामते ॥ जरासन्धस्य नृपतेस्तदर्थं यास्समागता ॥ ३८ ॥
 अल्पत्वादिभिभृतास्तु वृष्णयो भरतर्षभ ॥ वार्हद्वयेन राजेन्द्र राजभिस्मरितेन वै ॥ ३९ ॥ भूयः कृत्वोच्यम प्रायाद्यादवान्कृष्णपालितान् ॥ जित्वा
 तु मागय सख्ये जरासन्धं महीपतिम् ॥ विहरन्ति स्म सुखिनो वृष्णिसिंहा महारथा ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपु हरिवरो विष्णुपर्वणि
 जरासन्धपयान नाम पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ अ॥ वैराम्पयन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र वलवात्रौहिणेयेन सगत ॥ मथुरां यादवाऽऽक्षीर्णां पुरीं
 तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजत्रिया विभुः ॥ चचार मथुरां प्रीतस्त्वनाकरमृणाम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा
 राजगृहेऽधरः ॥ सस्मार निहत कस जरासन्धं प्रतापवान् ॥ युद्धाय योजितो भूयो दुहितृभ्यां महीपति ॥ ३ ॥ दश सप्त च सम्राज्जरासन्धस्य
 यादवा ॥ वदुर्न चैनं समरे हन्तुं शेकुर्महारथा ॥ ४ ॥ ततो मागधराद् श्रीमांश्चतुरङ्गवलान्वित ॥ भूयोऽप्यष्टादश कर्तुं समाम स समारम्भ ॥
 ॥ ५ ॥ वेल्क्ष्यात्पुनरेवासौ राजा राजगृहेऽधरः ॥ जरासन्धो वली श्रीमान्पाशशासनविक्रम ॥ ६ ॥ स साधनेन महता बृहद्रथमुतो वली ॥
 कृष्णस्य वधमन्विच्छन्भूयो वै सन्त्यवर्तत ॥ ७ ॥ तं श्रुत्वा सदितास्सर्वे निषुप्तं मगधेश्वरम् ॥ यादवा मन्त्रयामासुर्जरासन्धमयार्जिता ॥ ८ ॥
 विष्णुपर्वणि टीकायां पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सर्वात्रो त्वयाध्याये सबन्धाय विकटुणा ॥ सूर्यसंस्थापयोर्वैरागसङ्कोपावतारित ॥ १ ॥ स कृष्ण सगत सलीपुत्र
 रथेभ्यस्मिपयान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पाठादन्ते अत्राष्टादशः अध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥

॥ ९ ॥ श्रूयतां शृण्वतां पुरः प्राप्तकालोचितम् ॥ १० ॥ मे ममाग्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विश्वस्तो ज्येष्ठे भगवारे लुब्धोऽपि श्रद्धावान् संपरित्यजत

ततः प्राह महतेजा विकटुर्नयकोविदः ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षमुग्रसेनस्य शृण्वतः ॥ ९ ॥ श्रूयतां तात गोविन्द कुलस्यास्य ससुद्रवः ॥ श्रूय
तामभिधास्यामि प्राप्तकालमहं ततः ॥ युक्तं चेन्मन्यसे साधो करिष्यसि वचो मम ॥ १० ॥ यादवस्यास्य वंशस्य ससुद्रवमशेषतः ॥ यथा मे
कथितः पूर्वं व्यासेन विदिताऽऽत्मना ॥ ११ ॥ आसीद्वाजा मनोर्वशे श्रीमानिह्वाकुसंभवः ॥ हर्यश्च इति विख्यातो महेन्द्रसप्तविक्रमः ॥ १२ ॥
तस्याऽऽसीद्वयिता भार्या मघोदैत्यस्य वै सुता ॥ देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥ १३ ॥ सा यौवनगुणोपेता रूपेणाप्रतिभा भुवि ॥
मनोरथकरी राज्ञः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ १४ ॥ दानवेन्द्रकुले जाता सुश्रेणी कामरूपिणी ॥ एकपत्नीव्रतधरा खेचरा रोहिणी यथा ॥ १५ ॥
सा तमिक्ष्वाकुशार्दूलं कामयामास कामिनी ॥ स कदाचिन्नरश्रेष्ठो भ्रात्रा ज्येष्ठेन माधव ॥ १६ ॥ राज्यान्निरस्तो विश्वस्तः सोऽयोध्यां संपरि
त्यजत् ॥ स तदाऽल्पपरीवारः प्रियया सहितो वने ॥ १७ ॥ रमे समेत्य कालज्ञः प्रोवाच कमलेक्षणः ॥ भ्रात्रा विनिष्कृतं राज्यात्प्रोवाच कमले
क्षणा ॥ १८ ॥ एह्यगच्छ नरश्रेष्ठ त्यज राज्यकृतां स्पृहाम् ॥ गच्छावस्सहितौ वीर मघोर्मम पितुर्गृहम् ॥ १९ ॥ रम्यं मधुवनं नाम कामपुष्प
फलद्रुमम् ॥ सहितौ तत्र रंस्यावो यथा दिवि गतौ तथा ॥ २० ॥ पितुर्मे दयितस्त्वं हि मातुर्मम च पार्थिव ॥ मत्प्रियार्थं प्रियतरो भ्रातुश्च लव
णस्य वै ॥ २१ ॥ रंस्यावस्तत्र सहितौ राज्यस्थाविव कामगौ ॥ तत्र गत्वा नरश्रेष्ठ ह्यमराविव नन्दने ॥ भद्रं ते विहरिष्यावो यथा देवपुरे तथा ॥ २२ ॥ तं
त्यजाव महाराज भ्रातरं तेऽभिमानिनम् ॥ आवयोर्द्वेषिणं नित्यं मत्तं राज्यमेदेन वै ॥ २३ ॥ धिगिमं गर्हितं वासं भृत्यवच्च पराश्रयम् ॥ गच्छावस्सहितौ
वीर पितुर्मे भवनान्तिकम् ॥ २४ ॥ तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य पूर्वजं भ्रातरं प्रति ॥ कामाऽऽर्तस्य नरेन्द्रस्य पत्न्यास्तद्गुरुचे वचः ॥ २५ ॥ ततो मधुपुरं
राजा हर्यश्चस्स जगाम च ॥ भार्यया सह कामिन्या कामी पुरुषपुङ्गवः ॥ २६ ॥ मधुना दानवेन्द्रेण स साक्षा समुदाहृतः ॥ स्वागतं वत्स हर्यश्च प्रीतो
ऽस्मि तव दर्शनात् ॥ २७ ॥ यदेतन्मम राज्यं वै सर्वं मधुवनं विना ॥ ददामि तव राजेन्द्र वासश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ २८ ॥ वनेऽस्मिंश्छवणश्चायं सहा
यस्ते भविष्यति ॥ अमित्रनिग्रहे चैव कर्णधारत्वमेष्यति ॥ २९ ॥ पालथेनं शुभं राष्ट्रं समुद्रान्नपशुष्विषितम् ॥ गोसमृद्धं त्रियाजुष्टमाभीरप्रायमानुषम् ॥ ३० ॥

संपरित्यजत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सम्यक्प्रवृत्तस्येत्यस्य श्वशुरपक्षवलेन भ्रातुर्वधमनिच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यायातमपीति ॥ यादम ययातिपुत्रस्य यदो सन्निधौ यथा ते तव वशः सोमस्य वशम् अनु ते तव वशो भविष्यति नृपसगात् ज्युतो भविष्यतीत्यर्थः । ननु इहैव ययातितो यदु यदो क्रोधा क्रोधा देवमीडा देवमीडा वसुदेवात्कृष्ण इति वशः प्रागुक्तः । पुन सूर्यवशी ताव इत्येवात् यदु यदोमांशो माधवस्त्यान् सत्वतो भीम भीमाव अन्यत्र अन्धकैरेवतो रेक्तादश अश्विभिर्गर्भस्स्यात् वसुर्वसो वसुदेवो वसुदेवात्कृष्ण इति तत्कथ यदोः पृथगैवादाश्रयः, न च कल्पभेदाभिप्रायमिदम् एकग्रन्थपठितत्वादिति दुःसमापेयोऽप्य विरोधः । सत्यम् । तथाऽप्यपमत्र समाधिः । यायातमपि वसुर्वसो इत्येतस्मादेव वच नात् एक एव यदु गृहात् गृहान्तरयदेशत्वात् योगशब्देन सूर्यवेशेऽपि आधिभूय सूर्यकर्णं स्वपक्षे आनीतवान् । यथा वसुणो मानस पुत्रो वसिष्ठ केनचिन्मित्रेन पुनर्मित्रा वसुण्यायामपि जन्म लोभे वसिष्ठश्च न जही । एव यदुरेक एव लीलावशात् कथेन देहद्वय वृत्तवान् वाक्तादौ यदु जातौ । तवच्च एक एव यदुर्द्वयोर्विशयो कर्ता । एव वसुदेवौ नैव शृणुच वसोश्चाविर्मन्त्रेक एव । कचिद्यदो पञ्चय कचिद्वरम इति यथायोगं श्रेयम् । कृष्णस्तु वसुदेवानुवाहवसुदेवाच्चाव एक एव सन वसोरपि पौत्र शूरस्य अत्र ते वसतस्तात् दुर्गं गिरिपुरं महत् ॥ भविता पार्थिवावासस्तुराश्रुविपयो महान् ॥ ३१ ॥ अदृषविपयश्चैव समुद्रान्ते निरामय ॥ आनर्त्तं नाम ते रात्रिं भविष्यत्प्रायतं महत् ॥ ३२ ॥ तद्विष्यमह मन्ये कालयोगेन पार्थिव ॥ अघ्यास्यतां यथाकाल पार्थिव वृत्तमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

यायातमपि वशस्ते सोमस्य भविता किल ॥ ३४ ॥ य ए मे विमवस्तात् तवैव विपयोत्तमम् ॥ दत्त्वा यास्यामि तपसे मागर लवणालयम् ॥ ३५ ॥ लवणेन समायुक्तस्त्वमिमं विपयोत्तमम् ॥ पालयस्वात्किल तात् स्वस्य वशस्य वृद्धये ॥ ३६ ॥ य एव । वसुशूर्योरपि विवृभेदानामभेदेषु स्कन्दसन्तुष्टमारवद्रथस्यैव श्रेय तेन पृथाया पाण्डवमातुः शूरोत्तमत्वं वसुत्वं च सगच्छेत् । एवमन्यत्रापि वशविरो धेऽप्युक्तम् । यादवानां देवतात्वेन एकस्याप्युभयसम्पन्नस्य पुण्यसम्पन्नादिति सिद्धिः । अयमत्र समूहः । “नायकस्य असत्यज्य यदुर्हर्षश्चोत्तमवत् । स्वरूपेण वसुर्नाम शूरः शुद्धिभगर्भतः ॥ यदुपुनया दौ जातौ वंशौ द्वे पशुधा तवौ । दिनामि वसुदेवाय विस्तृतीर्थे च सगता ॥” इति । अत एव वैकुण्ठस्यैव तस्य समगुना स्तुपमानस्य समो धन “रम्यपनो वसुपते वसुनाम्” इति । “पवित्रा हि ता गोपति शूरगोनाम्” इति । “वसुर्नां वसुक्षपानां वसुगोत्रे पशानां वसुपते मुख्यस्यामिन्” इति । शूरैरिति । शूरगोत्रत्वेन च पृथग्मनोभनद्वय मन्त्रेण सूचयति । तथा इन्द्राश्वकथमपि । “अहं मुव वसुनः पूर्वस्यति” इति । “प्राभाक्य शक्तातुर्विषय यदुम्” इति च । स्वस्य हर्षश्च सन्तानजव सुमनश्चित्य तु वसुमदचरितवया वस्य यदुस्यचित्त्वं च दर्शयति । एते च मन्त्रा नामजित्याः सत्यायाः पाणिग्रहणमसङ्गे ध्यास्यास्पन्द्ये । वसुनः वसोः मुवम् अमुवम् ॥ ३४ ॥ विसर्गे मनोरथ । तमेवाह । तवेममिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यायात वंशमित्यत्र सूचितमर्थं विवृणोति-तस्यैवमिति ॥ तस्य पुत्रकामतामालक्ष्य यायातोऽयं यदुः स्वयमेव
 हर्यश्वस्य पुत्रो जज्ञे जातो योगबलात्प्रचिताभिज्ञत्वाच्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 बाढमित्येव हर्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुत्रम् ॥ स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ॥ ३७ ॥ हर्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे ॥ निवेशया
 मास पुरं वासार्थममरोपमः ॥ ३८ ॥ आनर्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् ॥ अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत ॥ ३९ ॥ अनूपविपये चैव
 वेलावनविभूषितम् ॥ विचित्रं क्षेत्रसस्याढ्यं प्राकारग्रामसंकुलम् ॥ ४० ॥ शशास नृपतिः स्फीतं तद्राष्ट्रं राट्रवर्द्धनः ॥ राजधर्मेण यशसा प्रजानां
 नन्दिवर्द्धनः ॥ ४१ ॥ तस्य सम्यक्प्रचारेण हर्यश्वस्य महात्मनः ॥ व्यवर्द्धत तदक्षोभ्यं राष्ट्रं राट्रगुणैर्द्युतम् ॥ ४२ ॥ स हि राजा स्थितो राज्ये
 राजवृत्तेन शोभितः ॥ प्राप्तः कुलोचितां लक्ष्मीं वृत्तेन च नयेन च ॥ ४३ ॥ तस्यैव च सुवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमते ॥ मधुमत्यां सुतो जज्ञे
 यदुर्नाम महायशः ॥ ४४ ॥ सोऽवर्द्धत महातेजा यदुर्दुन्दुभिनिस्वनः ॥ राजलक्षणसंपन्नस्स पौर्दुरतिक्रमः ॥ ४५ ॥ यदुर्नामाभवत्पुत्रो राजल
 क्षणपूजितः ॥ यथाऽस्य पूर्वजो राजा पूरुस्स सुमहायशः ॥ ४६ ॥ स एक एव तस्याऽऽसीत्पुत्रः परप्रशोभनः ॥ ऊर्जितः पृथिवीभर्ता हर्यश्वस्य
 महात्मनः ॥ ४७ ॥ दश वर्षसहस्राणि स कृत्वा राज्यमव्ययम् ॥ जगाम त्रिदिवं राजा धर्मेणाप्रतिभो बुधि ॥ ४८ ॥ ततो यदुरदीनात्प्रा प्रजां
 अिस्त्वभ्यपिच्यत ॥ पितर्युपरते श्रीमान्क्रमेणार्क इवोदितः ॥ ४९ ॥ शशास चेमां वसुधां प्रशान्तभयतस्कराय ॥ यदुरिन्द्रप्रतीकाशो नृपो येनास्म
 यादवाः ॥ ५० ॥ स कदाचिन्नृपश्चक्रे जलक्रीडां महोदधौ ॥ दौरेस्सह गुणोदौरेस्सतार इव चन्द्रमाः ॥ ५१ ॥ स तत्र सहसा क्षिप्तस्तिर्तीर्षुस्सा
 गराम्भसि ॥ धूम्रवर्णेन नृपतिस्सर्पराजेन वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ सोऽपाकृष्यत वेगेन जले सर्पपुरं महत् ॥ मणिस्तम्भग्रहद्वारं सुक्तादामविभूषितम्
 ॥ ५३ ॥ कीर्णं शङ्खकुलैश्शुभ्रै रत्नराशिर्विभूषितम् ॥ श्रवालाङ्कुरपत्राढ्यैः पादपैरुपशोभितम् ॥ ५४ ॥ कीर्णं पन्नगवयैर्धौस्समुद्रोदरवासिभिः ॥
 स्वर्णवर्णेन भास्वन्तं स्वस्तिकेनेन्दुवर्चसा ॥ ५५ ॥ स तं ददर्श राजेन्द्रो विमले सागराम्भसि ॥ पन्नगेन्द्रपुरं तोये जगत्यामिव निर्मितम् ॥ ५६ ॥
 स्वच्छं चैव पुरं तत्र प्रविश नृपो यदुः ॥ अगाधं तोयदाकारं पूर्णं सर्पवधूगणैः ॥ ५७ ॥ तस्य दत्तं मणिमयं जलजं परमासनम् ॥ स्वास्तीर्णं
 पद्मपत्रैश्च पद्ममूत्रोत्तरच्छदम् ॥ ५८ ॥ तमासीनं नृपं तत्र परमे पन्नगासने ॥ द्विजिह्वपतिरव्यग्रो धूम्रवर्णोऽभ्यभापत ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ तनयाभ्या इति सधिराप ॥ ६० ॥ तमेति ॥ योवनाभस्य या भगिनी सा तत्कनिष्ठस्य हर्षभस्यापि भगिनीति यदोः सा पितृव्यसा तदीयां कुमारीं यदु कथ
परिणेतुं समेत माणिष्यस्यानिवृत्तेरिति । तथापि मातुलद्विदुषारिणपनसत्त्वेन विगीतमपि कलामातृपर्राजेन एतत्कारितं यदुना चात्यन्तवोपाभावादभ्युपगवमिति मन्तव्यम् ।
यदाय ण्य स योवनाभ इति कल्प्यम् ॥ ६३ ॥ स्पष्टार्थोऽप्यायरोपः । प्राजापत्येन विधिना विवाहविधिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ जलपूर्णेन योगेन सकल्पेन ॥ ६६ ॥

पिता ते स्वर्गंति प्राप्तं कृत्वा वशमिमं मदत् ॥ भवन्त तेजसा युक्तमुत्पाद्य वसुधाधिपम् ॥ ६० ॥ यादवानामय वंरास्त्वन्नाम्ना यदुपुङ्गव ॥ पित्रा
ते मद्रथार्थाय स्थापितं पार्थिवाकरं ॥ ६१ ॥ वरो चार्त्विस्तत्त्व विभो देवानां तनयाव्ययाः ॥ ऋषिणामुगणां च उत्पत्स्यन्ते नृयोनिजा ॥ ६२ ॥
तन्ममेमास्तुता पञ्च कुमार्यो वृत्तसमताः ॥ उत्पन्ना योवनाभस्य भगिन्यां नृपसत्तम ॥ ६३ ॥ प्रतीच्छेमा स्वधर्मेण प्राजापत्येन कर्मणा ॥ वर
य ते प्रदास्यामि वराईस्त्व मतो मम ॥ ६४ ॥ भोमाश्च कुकुराश्चैव भोजाश्चान्वकथादवा ॥ दशार्हां वृष्णयश्चेति ख्यातिं यास्यन्ति सप्त ते ॥ ६५ ॥
स तस्मै धूम्रवर्णो वै कन्याः कन्याव्रते स्थिता ॥ जलपूर्णेन योगेन वदाविन्द्रसमाय वै ॥ ६६ ॥ वर चास्मै ददौ प्रीतस्स वै पन्नगपुङ्गवः ॥ आव
यन्यन्यक्रास्सत्रा ययाक्रममदीनवत् ॥ ६७ ॥ एतासु ते सुता पञ्च सुतासु मम मानव ॥ उत्पत्स्यन्ते पितुस्तेजो मातुश्चैव समाश्रिता ॥ ६८ ॥
अस्मत्समयवद्धाश्च सलिलाभ्यन्तरेचराः ॥ तव वरो भविव्यन्ति पार्थिवा कामरूपिणः ॥ ६९ ॥ स वर कन्यकाश्चैव लब्ध्वा यदुवरस्तदा ॥ उद
तिष्ठत योगेन सलिलाच्चन्द्रमा इव ॥ ७० ॥ स पञ्चकन्यामभ्यस्यो ददरो तत्र पार्थिव ॥ पञ्चतारेण सयुक्तो नक्षत्रेणैव चन्द्रमा ॥ ७१ ॥ स तदन्त
पुर सर्वं ददर्श नृपसत्तमः ॥ वेत्नादिकेन वेपेण दिव्यस्रगनुलेपनं ॥ ७२ ॥ समाभ्यास्य च ता सर्वास्तिपत्नीं पावकोपमां ॥ जगाम स्वपुर राजा
प्रीत्या परमया युतः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विष्णुवाक्य नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ छ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ स तासु नागकन्यासु कालेन महता नृप ॥ जनयामास विक्रान्तान्यत्र पुत्रान्कुलोद्भवां ॥ १ ॥ मुचुकुन्द महाबाहु पद्मवर्णं तथैव च ॥
मायव सारस चैव हरितं चैव पार्थिवम् ॥ २ ॥ एतान्यत्र सुतात्राजा पञ्चभूतोपमान्मुनि ॥ ईक्षमाणो नृप प्रीतिं जगामातुलविक्रम ॥ ३ ॥

॥ ६७ ॥ एतासु मम मुतासु ते तव पञ्च मुताः उत्पत्स्यन्त इत्यभ्ययः ॥ ६८ ॥ अस्मत्समयवद्धा अस्मदस्वानुगृहीताः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ स यदु ताः
पत्नीः समाभ्यास्य पितृगृहपरिपोषात् सप्तपत्नीय ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ अष्टत्रिंशो त्वथाभ्यासे नागक
न्यासु पञ्चसु ॥ यदो पञ्चाभ्यस्तुत्रा मापसममुता नृपा ॥ १ ॥ स तासु इति ॥ २ ॥ ३ ॥

तेजिताः प्रोत्साहिताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विन्ध्येति ॥ विन्ध्यास्योचरतः ऋक्षवतो दक्षिणत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रैव सद्यस्योपरिष्टादेव परतः पश्चिमायां दिशि ॥ ९ ॥
पन्नगराजस्य धूम्रवर्णाख्यस्य ॥ १० ॥ स्वपुरं रैवताचलसमीपस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मृगयन्तो जिज्ञासमानाः ॥ १३ ॥ दारुणोपलसंकटे विषमशमदुर्गमे ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते प्राप्तवयसस्सर्वे स्थिताः पञ्च यथाऽद्वयः ॥ तेजिता बलदर्पाभ्यामृजुः पितरमग्रतः ॥ ४ ॥ तात युक्तास्स्य वयसा वले महति संस्थिताः ॥ क्षिप्र
माब्रूतुमिच्छामः किं कुर्मस्तव शासनात् ॥ ५ ॥ स तावृपतिशार्दूलशार्दूलानिव वेगितान् ॥ प्रीत्या परमया ग्राह सुतान्वीर्यकुतूहलात् ॥ ६ ॥
विन्ध्यक्ष्वन्तावभितो द्वे पुर्यो पर्वताश्रये ॥ निवेशयतु यत्नेन मुचुकुन्दस्सुतो मम ॥ ७ ॥ सद्यस्य चोपरिष्टातु दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ पद्मवर्णोऽपि
मे पुत्रो निवेशयतु मा चिरम् ॥ ८ ॥ तत्रैव परतः कान्ते देशे चम्पकवृषिते ॥ सारसो मे पुरं रम्यं निवेशयतु पुत्रकः ॥ ९ ॥ हरितोयं महाबाहुस्सा
गरे हरितोदके ॥ द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥ १० ॥ माधवो मे महाबाहुर्ज्येष्ठपुत्रश्च धर्मवित् ॥ यौवराज्येन संयुक्तस्त्वपुरं पाल
यिष्यति ॥ ११ ॥ सर्वे नृपश्चिरं प्राप्ता अभिषिक्तास्सचामराः ॥ पित्राऽनुशिष्टाश्चत्वारो लोकपालोपमा नृपाः ॥ १२ ॥ स्वस्वं निवेशनं सर्वे
भोजिरे नृपसत्तमाः ॥ पुरस्थानानि रम्याणि मृगयन्तो यथाक्रमम् ॥ १३ ॥ मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्विन्ध्यमध्यमरोचयत् ॥ स्वस्थानं नर्मदातीरे दारु
णोपलसंकटे ॥ १४ ॥ स च तं शोधयामास विविक्तं च चकार ह ॥ सेतुं चैव समं चक्रे परिखाश्चाभितोदकाः ॥ १५ ॥ स्थापयामास भागेषु
देवतायतनान्यपि ॥ रथ्या वीथीनृणां मार्गाश्चत्वारिण वनानि च ॥ १६ ॥ स तां पुरं धनवतीं पुरुहूतपुरीप्रभाम् ॥ नातिदीर्घेण कालेन चकार
नृपसत्तमः ॥ १७ ॥ नाम चास्याशुभं चक्रे निर्मितं स्वेन तेजसा ॥ तस्याः पुर्यां नृपश्रेष्ठो देवश्रेष्ठपराक्रमः ॥ १८ ॥ महाश्मसंघातवती ऋक्ष
वन्तमुपाश्रिता ॥ माहिष्मती नाम पुरी प्रकाशमुपयास्यति ॥ १९ ॥ उभयोर्विन्ध्ययोः पादे नगयोस्तां महापुरीम् ॥ मध्ये निवेशयामास श्रिया
परमया वृताम् ॥ २० ॥ पुरिकां नाम धर्मात्मा पुरीं देवपुरीप्रभाम् ॥ उद्यानशतसंघावां समृद्धापणचत्वराम् ॥ २१ ॥ ऋक्षवन्तं समभितस्ती
तत्र निरामये ॥ निर्मिता सा पुरी राज्ञा पुरिका नाम नामतः ॥ २२ ॥ स ते द्वे विपुले पुर्यो देवभोग्योपमे शुभे ॥ पालयामास धर्मात्मा राजा धर्मे
व्यवस्थितः ॥ २३ ॥ पद्मवर्णोऽपि राजर्षिस्सद्यपृष्ठे पुरोत्तमम् ॥ चकार नद्या वेणयास्तीरे तरुलताकुले ॥ २४ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ महाश्मसंघातवतीति माहिष्मतीपदस्यावयवार्थो दर्शितः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ राजा मुचुकुन्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥

विपश्येति । मृगागत्याल्लत्वेऽपि अतिनिषिद्धतया सर्वत्र छत्तस्य राट्स्य ॥ २५ ॥ राजापत्येन त्वह्मस्य
 शिवा र्मणा गिन्नेन ॥ २६ ॥ मीन्यपुर वेणाया दक्षिणे मागे ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दाया वीर्या ॥ ३० ॥ सचिन्वन्ति राशीन् कुर्वन्ति युक्ता साधनाः
 जानन्त नमिन्त ॥ ३१ ॥ सचिन्वन्तोऽभ्येपन्त नौभिः महानौकाभिः सयानगामिनः शुद्रनौकाबलेनोढ्य एकत्र महानौकायां प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 विपश्यत्याल्लतां नात्वा मपूर्णं राट्स्येव च ॥ निवेशयामास नृपस्स वप्रप्रायमुत्तमम् ॥ २६ ॥ पद्मावत जनपद करवीर च तत्पुरम् ॥ निर्मितं पद्म
 पर्णेन प्राजापत्येन कर्मणा ॥ २६ ॥ सारसेनापि विहित रम्य कौश्लपुरं महत् ॥ चम्पकाशोकवहुलं विपुल ताम्रमृत्तिकम् ॥ २७ ॥ वनावासीति
 निन्यात स्पीतो जनपदो महान् ॥ पुरस्य तस्य तु श्रीमान्द्रुमेस्सर्वतुर्कृतः ॥ २८ ॥ हरितोऽपि समुद्रस्य द्वीप समभिपालयत् ॥ रत्नसंचयस
 पूर्णं नारीजनमनोहरम् ॥ २९ ॥ तस्य दाशा जले मग्ना महूरा नाम विश्रुता ॥ य हरन्ति सदा शङ्खान्समुद्रोदरचारिणः ॥ ३० ॥ तस्यापरे दाश
 जना प्रवालजिनसम्भवा ॥ सचिन्वन्ति सदा युक्ता जातरूप च मौक्तिकम् ॥ ३१ ॥ जलजानि च रत्नानि निपादास्तस्य मानवा ॥ प्रचिन्वन्तोऽण्वे
 युक्ता नौभिस्सयानगामिनः ॥ ३२ ॥ भरतस्य मसिनः ते सर्वे वर्तन्तेस्म सदा नरा ॥ गृह्णन्तस्सर्वरत्नानि रत्नद्वीपनिवासिनः ॥ ३३ ॥ तैस्सयानगतेर्द्रव्ये
 र्गणिजो दुर्गगामिनः ॥ हरित तर्पयन्त्येक यथैत्र घनदं तथा ॥ ३४ ॥ एवमिष्टाकुशरासु यदुवंशो विनिस्तृतः ॥ चतुर्द्वो यदुपुत्रेस्तु चतुर्भिर्मित्रे
 पुनः ॥ ३५ ॥ न यदुर्माधवे राज्यं विस्तृतं यदुपद्भवे ॥ त्रिविष्टपं गतो राजा देह त्यक्त्वा महीतले ॥ ३६ ॥ बभूव माधवस्तुतस्त्वत्त्वतो नाम वीर्य
 वान् ॥ सत्त्वद्विर्तुर्गोपतो राजा राजगुणे स्थितः ॥ ३७ ॥ सत्त्वतस्य सुतो राजा भीमो नाम महानश्वत् ॥ येन भेमास्तुसदृतास्तस्त्वत्तात्सात्त्वं
 तास्तृता ॥ ३८ ॥ राज्ये स्थिते नृपे तस्मिन्नामे राज्यं प्रशासति ॥ शत्रुग्नो लवण इत्वा चिच्छेद स मघोर्वनम् ॥ ३९ ॥ तस्मिन्मधुवने स्थाने पुरी
 च मधुगमिमाम् ॥ निवेशयामास विमुस्तुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ ४० ॥ पर्यये चैव रामस्य भरतस्य तथैव च ॥ सुमित्रासुतयोश्चैव स्थानं प्राप्तं च
 वैष्णवम् ॥ ४१ ॥ भीमेनेय पुरी तेन राज्यसञ्चयकारणात् ॥ स्ववशा स्थापिता पूर्वं स्वयमध्यासिता तथा ॥ ४२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यदुवरास्य दिशातत्त्वमुपसंहरति—एवमिति ॥ चतुर्धैवि माधवस्य गुल्फस्तम्भरुपात्वात् । शास्त्राख्येनैव चतुर्धातुत्वं वशस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ तस्मिन् भीमे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पर्यये अक्षारोपस्ते सति भीमेन वैष्णवं स्थानं यथुरास्य प्राप्तमित्युत्तरसिद्धिस्तस्यान्वयः ॥ ४१ ॥ राज्यसञ्चयकारणात् मघोः
 पुनः तत्रमे नृपे मधुगोहित्रा राज्यप्राप्तिनो भवन्तीति शास्त्रीयसम्प्रदायबोद्धिः प्रजलाद्य भीमस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ततो वसुदेवादनन्तरं स वसुदेव दारिके जनयामास । ते च प्रथाश्रुतश्रवाण्ये कुन्तिविषये कुन्तिभोजस्य राज्ञा ॥ ५० ॥ भाव
 वोऽभवत् । ततो वसुदेवादनन्तरं स वसुदेव दारिके जनयामास । ते च प्रथाश्रुतश्रवाण्ये कुन्तिविषये कुन्तिभोजस्य राज्ञा ॥ ५० ॥ भाव
 ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ततः कुशो स्थिते राज्ये लवे तु युवराजनि ॥ अन्धको नाम भीमस्य सुतो राज्यमकारयत् ॥ ४३ ॥ अन्धकस्य सुतो जज्ञे रैवतो नाम पाश्र्विवः ॥
 ऋक्षोऽपि रैवताज्ज्ञे रम्ये पर्वतमृद्धनि ॥ ४४ ॥ ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतस्सगरान्तिके ॥ नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरस्स्मृतः ॥ ४५ ॥ रैवत
 स्याऽऽत्मजो राजा विश्वगर्भो महायशः ॥ बभूव पृथिवीपालः पृथिव्यां प्रथितः प्रभुः ॥ ४६ ॥ तस्य तिसृष्टु भार्यासु दिव्यरूपासु केशवा ॥ चत्वारो
 जज्ञिरे पुत्रा लोकपालोपमाशुभाः ॥ ४७ ॥ वसुवधुस्सुषेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान् ॥ यदुप्रवीराः प्रख्याता लोकपाला इवापरे ॥ ४८ ॥ तैरयं या
 दवो वंशः पार्थिवैर्बहुलीकृतः ॥ यैस्साकं कृष्ण लोकेऽस्मिन्प्रजावन्तः प्रजेश्वराः ॥ ४९ ॥ वसोस्तु कुन्तिविषये वसुदेवस्सुतो विभुः ॥ ततस्स जनया
 मास सुप्रभे द्वे च दारिके ॥ ५० ॥ कुन्ती च पाण्डोर्भीहिणीं देवतामिव भूचरीम् ॥ भार्या च दमघोषस्य चेदिशजस्य सुप्रभाम् ॥ ५१ ॥ एष ते स्वस्य
 वंशस्य प्रभवस्संप्रकीर्तितः ॥ श्रुतो मया पुरा कृष्ण कृष्णद्वैपायनान्तिकात् ॥ ५२ ॥ त्वं त्विदानीं प्रनष्टेऽस्मिन्वंशे वंशभृतां वर ॥ स्वयंभूरिव सं
 ग्रामो भवायस्मज्जयाय च ॥ ५३ ॥ न तु त्वां पौरमात्रेण शक्ता गृहयितुं वयम् ॥ देवगुह्येष्वपि भयान्सर्वज्ञस्सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ शक्तश्चापि जरा
 संधं नृप योधयितुं विभो ॥ त्वद्भुद्विशगास्सर्वे वयं योधव्रते स्थिताः ॥ ५५ ॥ जरासंधस्तु बलवान्नृपाणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ अग्रमेयबलश्चैव वयं च
 कृशसाधनाः ॥ ५६ ॥ न चेयमेकाहमपि पुरी रोधं सहिष्यति ॥ कृशभक्तेन्धनक्षामा दुर्गेरपरिचेष्टिता ॥ ५७ ॥ असंस्कृताम्बुपरिखा द्वारयन्त्रविव
 जिता ॥ वप्रपाकारनिचया कर्तव्या बहुविस्तरा ॥ ५८ ॥ संस्कृताभ्यायुधागारा योक्तव्या चेष्टिकाचयैः ॥ कंसस्य बलभोग्यत्वाद्वातिगुप्ता पुरा जनैः
 ॥ ५९ ॥ सद्यो निपतति कंसे राज्येऽस्माकं नवोदये ॥ पुरी प्रत्यग्रोधेन न रोधं विसहिष्यति ॥ ६० ॥ बलं संमर्दभग्नं च कृष्यमाणं परेण ह ॥ अ
 संशयमिदं राटूं जनैस्सह विनङ्कयति ॥ ६१ ॥ यादवानां विरोधेन ये जिता राज्यकामुकैः ॥ ते सर्वे द्वैयमिच्छन्ति यत्क्षमं तद्विधीयताम् ॥ ६२ ॥
 यतीति भावनः ज्ञाता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 अवरुन्धन्ति तद्वत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कामुकैस्सामिभिः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिको विष्णुपर्वणि टीकायापट्टप्रियोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ७ ॥ एकोनपत्वारिंशोऽप्यजरासप्तमयाप्रति ॥ तज्यते जायद्वयेन तप्ती रामकृष्णयोः ॥ ११ ॥ विक्रोदिति ॥ १२ ॥ ४ ॥ हेतुः मभिमिच कैरिति हेतुः । क्मात् शत्रो पराक्रमः । म्यापत् यन्मिच कैरस्यैव

चञ्चनीया भविष्यामो नृपाणां नृपकारणात् ॥ जरासप्तमयात्तानां द्रवतां राज्यसंभ्रमे ॥ ६३ ॥ आर्तो वक्ष्यन्ति न सर्वे रुध्यमानाः पुरे जनाः ॥ यादवानां त्रियोधेन विनष्टाः स्मेति केरव ॥ ६४ ॥ एतन्मम मत् कृष्ण विस्त्रभात्समुदाहृतम् ॥ त्वं तु विज्ञापितं पूर्वं न पुनस्सप्रबोधित ॥ ६५ ॥ यदत्र वः क्षम कृष्ण तच्च वै सविधीयताम् ॥ त्वमस्य नेता सेन्यस्य वयं त्वच्छासने स्थिताः ॥ त्वन्मूलं विरोधोऽयं रक्षास्मानात्मना सह ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विक्रुवाक्य नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ७ ॥ वैरम्यायन उवाच ॥ विक्रोदोस्तु वचं श्रुत्वा वसुदेवो महायशाः ॥ परितुष्टेन मनसा वचनं चैवमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजा पाट्टप्यवक्ता वै राजा मन्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ सतत्त्वं च हितं वै कुरु ण्योक्तं किल धीमता ॥ २ ॥ भापिता राजधर्मोऽयं सत्याश्च जगतो हिताः ॥ विक्रुणा यदुश्रेष्ठ यद्धितं तद्विधीयताम् ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वा पितृवोक्यं विक्रोदोऽपि महात्मनः ॥ विक्रोदोस्तद्रचस्तथ्यं निराम्य यदुपुङ्गव ॥ वाक्यमुत्तममकामो वभापे पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ भवतां वरश्रुतं वाक्यं हेतुतः क्रमतस्तथा ॥ न्यायतश्शास्त्रतमेव देव चैवानुपश्यताम् ॥ ५ ॥ श्रूयतामुत्तरं वाक्यं श्रुत्वा च परिगृह्यताम् ॥ नयेन व्यवहर्तव्यं पार्थिवेन यथाक्रमम् ॥ ६ ॥ सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैवीभारं सश्रयं च पादशुण्यं चिन्तयेत्सदा ॥ ७ ॥ दलिनस्सन्निक्लृष्टे तु न स्थेयं पण्डितेन वै ॥ अपक्रमेद्धि कालश्चस्समर्थो युद्धमुद्वेहत् ॥ ८ ॥ अब तवत्सहायेण मुहूर्तेऽस्मिन्प्रकाशिते ॥ जीवितार्थं गमिष्यामि शक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ ९ ॥ तत्सहाचलयुतं सहायेणाहमक्षयम् ॥ आरमद्वितीयश्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणपथम् ॥ १० ॥ करवीरपुरं चैव रम्यं कौञ्चपुरं तथा ॥ द्रक्ष्यावस्तत्र सदितौ गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ ११ ॥ आवयोर्गेमनं श्रुत्वा जितकारी स पार्थिव ॥ अप्रविश्य पुरीं दुर्योदनुसारं करिष्यति ॥ १२ ॥ ततस्स क्षत्रनेष्वेव राजा याति स सातुगः ॥ आवयोर्ग्रहणे चैव नृपतिः प्रयतिष्यति ॥ १३ ॥

परिश्लेषेणारिणान्ति कर्षयेति युक्ते । शास्त्रं अष्टकस्यापसरणानुशाक्यात् वैव माकिर्मयपनुस्यताम् ॥ ५ ॥ ७ ॥ तत्र क्रमं शास्त्रं इत्येतौ हेतु व्यापृते—मलिन इति । सन्निक्लृष्टे निक्ले ॥ ८ ॥ इतरयोर्द्वैतोरपरमाह—अद्वयित्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनुसारं पृष्ठते वाक्यम् ॥ १२ ॥ राजा जरासंभः प्रयतिष्यति बेनेमागमिम्यति ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ शत्रोः शत्रुं प्राप्य परिब्रष्टाः स्वराष्ट्रे स्थित्वा पृष्ठतः शत्रोर्वधमेव कामयन्ते न तु स्वराष्ट्ररक्षां तत्र मुल्यार्थिनः परस्याभिनिवेशाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षिणौ समर्थौ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ न्यस्तं समारोपितम् अत एव संकुचितम् आधानं त्रेतात्रिविस्तारो यस्य तम् । अथापि काले प्रादुष्टतेष्व

एषा नश्श्रेयसी यात्रा भविष्यति कुलस्य वै ॥ पौराणामथ पुर्याश्च देशस्य च सुखावहा ॥ १४ ॥ न च शत्रोः परिब्रष्टा राजानो विजिगीषवः ॥ परराष्ट्रेषु मृष्यन्ति मृधे शत्रोः क्षयं विना ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तौ वीरौ कृष्णसंकर्षणबुभौ ॥ प्रपेदतुरसंध्रान्तौ दक्षिणौ दक्षिणापथम् ॥ १६ ॥ तौ तु राट्प्राणि शतशश्चरन्तौ कामरूपिणौ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय चेतुर्मार्गौ सुखम् ॥ १७ ॥ सह्यपृष्ठेपु रम्येषु मोदमानाबुभौ तथा ॥ दक्षिणापथगौ वीरावध्वानं संप्रपेदतुः ॥ १८ ॥ तौ च स्वल्पेन कालेन सद्वाचलविभूषितम् ॥ कर्वागपुरं प्राप्नौ स्ववंशेन विभूषितम् ॥ १९ ॥ तौ तत्र गत्वा वेणया नद्यास्तीरान्तर्माश्रितम् ॥ आसेदतुः प्ररोहाऽऽढ्यं न्यग्राधं तरुङ्गवम् ॥ २० ॥ अधस्तात्तस्य वृक्षस्य क्षुनिं दीप्ततपोधनम् ॥ अंसा वसक्तपरशुं जटावलकलधारिणम् ॥ २१ ॥ गौरमग्निशिखाकारं तेजसा भास्करोपमम् ॥ क्षत्रान्तकरमक्षोभ्यं वपुष्मन्तर्भिवार्णवम् ॥ २२ ॥ न्यस्तसंकुचितायानं काले हुतहुताशनम् ॥ छिन्नं त्रिषवणाम्भोभिग्राधं देवगुरुं यथा ॥ २३ ॥ सवत्सां धेनुकां धेतां होमधुक्कामदोहनाम् ॥ क्षीरारणि कर्षमाणं महेन्द्रगिरिगोचरम् ॥ २४ ॥ ददृशतुस्तौ सहितावपरिश्रान्तमव्ययम् ॥ भार्गवं राममासीनं मन्दरस्थं यथा रविम् ॥ २५ ॥ न्यायतस्तौ तु तं दृष्ट्वा पादमूले कृताऽऽसनौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ सधिषण्याविव पावकौ ॥ २६ ॥ कृष्णस्तमृषिशार्दूलमुवाच वदतां वरः ॥ श्लक्ष्णं मधुरया वाचा लोकशृत्ता न्तकोविदः ॥ २७ ॥ भगवन्नामदस्यं त्वामवगच्छामि भार्गवम् ॥ रामं मुनीनामृपभं क्षत्रियाणां कुलान्तकम् ॥ २८ ॥ त्वया सायकवेगेन क्षितो भार्गव सागरः ॥ इषुपतेन नगरं कृतं शूर्पारकं त्वया ॥ २९ ॥ धनुःपञ्चशतायामभिषुपञ्चशतोच्छ्रयम् ॥ सद्वास्य च निकुञ्जेपु स्फुटितो जनपदो महात् ॥ ३० ॥ अतिक्रम्योदधेर्वेलापपरान्ते निवेशितः ॥ त्वया तत्कर्तव्यस्य सहस्रभुजकाननम् ॥ ३१ ॥ छिन्नं परशुर्नकेन स्मरता निधनं पितुः ॥ इयमद्यापि रुधिरैः क्षत्रियाणां हतद्विषाम् ॥ ३२ ॥ क्षिग्वैस्त्वत्परशूत्सृष्टै रक्तपङ्कजा वसुंधरा ॥ रौणकेयं विजाने त्वां क्षितौ क्षितिपरोषणम् ॥ ३३ ॥

त्रिषु हुतहुताशनम् ॥ २३ ॥ होमार्थं दुह्यते सा चासौ कामदोहना चेति समासः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सधिषण्यौ सस्थानौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ समुद्रात् भूमिषु पातमानं प्राप्य तत्र शूर्पारकं नाम नगरं कृतं कृत्स्नायाः क्षितेः काश्याय दानत्वात् ॥ २९ ॥ धनुर्धनुर्हस्तं इषुर्द्विहस्तः ॥ ३० ॥ अपरान्ते पथिपसमुद्रतीरे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

गच्छाम दुर्गमम् ॥ ५६ ॥

विषयान्ते देशसीन्नि निबामाय रात्रिवासाय, ॥५६॥

अरुहम् उपागिरिम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ आम्पतः श्रममाणान् वानप्रस्थानिति यावत् ॥ ६१ ॥ वनमेव वास्यं स वासाहं यस्य स वनवास्यः स चासौ जनश्च तस्यापिपतिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्यन्ति प्रकटीभविष्यन्ति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

रम्यं यज्ञगिरिं नाम सद्यस्य प्ररुहं गिरिम् ॥ निवासं मांसभक्षणां चौराणां घोरकर्मणाम् ॥ ७७ ॥ नानादुर्मलतायुक्तं चित्रं पुष्पितपादपम् ॥ प्रोष्ये तत्र निशामेकां खट्वाङ्गां नाम निम्नगाम् ॥ ७८ ॥ भद्रं ते संतारिष्यामो निकषोपलभूषणाम् ॥ गङ्गाप्रपातप्रतिमां अष्टां च महतो गिरिः ॥ ७९ ॥ तस्याः प्रपातं द्रक्ष्यामस्तापसाऽऽप्यभूषणम् ॥ उपभुज्य त्विमान्कामान्गत्वा तान्धरणीधरान् ॥ ८० ॥ द्रक्ष्यामस्तत्र तान्विप्राञ्छाम्यतो वै तपो धनान् ॥ रम्यं कौञ्जपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम् ॥ ८१ ॥ वंशजस्तत्र ते राजा कृष्ण धर्मरतस्सदा ॥ महाकपिरिति ख्यातो वनवास्यजना धिपः ॥ ८२ ॥ तमदृष्ट्वैव राजानं निवासाय गतेऽहनि ॥ तीर्थमानन्दुहं नाम तत्रस्थाः स्याम संगताः ॥ ८३ ॥ ततश्च्युता गमिष्यामस्सद्यस्य विवरे गिरिम् ॥ गोमन्तमिति विल्यातं नैकशृङ्गविशेषितम् ॥ ८४ ॥ स्वगतैकमहाशृङ्गं दुरारोहं खगैरपि ॥ विश्रामभूतं देवानां ज्योतिर्भिरभि संवृतम् ॥ ८५ ॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य गगनाद्भिर्मोच्छ्रितम् ॥ तं विमानावतरणं गिरिं मेरुमिवापरम् ॥ ८६ ॥ तस्योत्तमे महाशृङ्गे भास्वन्तौ देवहू पिणौ ॥ उदयास्तमये सूर्यं सोमं च ज्योतिषां पतिम् ॥ ८७ ॥ कर्मिमन्तं समुद्रं च अपारद्वीपभूषणम् ॥ प्रेक्षमाणौ सुखं तत्र नगाग्रे विचारिष्यथः ॥ ८८ ॥ शृङ्गस्यौ तस्य शैलस्य गोमन्तस्य वनेचरौ ॥ दुर्गयुद्धेन धावन्तौ जरासंधं विजेष्यथः ॥ ८९ ॥ तत्र शैलगतौ दृष्ट्वा भवन्तौ युद्धदुर्मदौ ॥ आसक्तशैलयुद्धे वै जरासंधो भविष्यति ॥ ९० ॥ भवतोरपि युद्धे तु प्रवृत्ते तत्र दारुणे ॥ आयुधैस्सह संयोगं पश्यामि न चिरादिव ॥ ९१ ॥ संग्रामश्च महान्कृष्ण निर्दिष्टस्तत्र दैवतैः ॥ यदूनां पार्थिवानां च मांसशोणितकर्दमः ॥ ९२ ॥ तत्र चक्रं हलं चैव गदां कौमोदकीं तथा ॥ सौनन्दं मुसलं चैव वैष्णवान्यायुधानि च ॥ ९३ ॥ दर्शयिष्यन्ति संग्रामे पास्यन्ति च महीक्षिताम् ॥ रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसंनिभैः ॥ ९४ ॥ स चक्रमुसलो नाम संग्रामः कृष्ण विश्रुतः ॥ दैवतैरिह निर्दिष्टः कालस्यादेशसंज्ञितः ॥ ९५ ॥ तत्र ते कृष्ण संग्रामे सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः ॥ द्रक्ष्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुरभावन ॥ ९६ ॥ तां भजस्व गदां कृष्ण चक्रं च चिरविस्मृतम् ॥ भजस्व स्वेन रूपेण सुराणां विजयाय वै ॥ ९७ ॥ बल श्रायं हलं धोरं मुसलं चारिभेदनम् ॥ वधाय सुरशत्रूणां भजताल्लोकभावनः ॥ ९८ ॥

॥ ७९ ॥ मूहानी शत्रुमैग्यानाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इति भोमहाभारते खिलेषु हरिरो विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 चत्वारिंशेऽध्याये कथ्यते रामकृष्णयो ॥ गोमन्वापोहणं तस्मात्प्रत्यवाचिर्विजगमन ॥ १ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथविधिना मानुषगत्या ॥ ४ ॥ वित्रैः मयूरेः ॥ ५ ॥
 एष ते प्रथमः कृष्ण सन्नामो भुवि पार्थिवे ॥ पृथिव्यर्थे समाल्यातो भागवतरणे सुरैः ॥ ७९ ॥ आयुधावातिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ॥ ल
 क्ष्म्याश्च तेजसश्चैव व्यूहानां च विदारणम् ॥ ८० ॥ अतः प्रभृति सप्रमोऽवरण्यां शस्त्रमुच्छ्रितः ॥ भविष्यति महान्कृष्ण भारत नाम वैशसम्
 ॥ ८१ ॥ तद्गच्छ कृष्ण शैलेन्द्रं गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ जरासधसृषे चापि विजयस्त्वामुपस्थितः ॥ ८२ ॥ इदं वैवस्वतप्रलब्धं होमधेनो ययोऽमृ
 तम् ॥ पीत्वा गच्छत भद्र वो मयाऽऽदिष्टेन कर्मणा ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिरो विष्णुपर्वणि सप्तषष्ठाक्य नाम एकोनचत्वारिं
 शोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तत्तु घेन्वाः पयः पीत्वा बलद्वयं समन्वितौ ॥ ततस्तौ रामसहितौ प्रस्थितौ यदु
 पुङ्गवौ ॥ १ ॥ गोमन्तं पर्वतं द्रुपं मत्तनागेन्द्रगामिनौ ॥ जामदग्न्यप्रदिष्टेन मार्गेण यवर्ता वरौ ॥ २ ॥ जामदग्न्यस्त्वृतीयस्ते त्रयस्त्रय इवामय ॥
 शोभयन्ति स्म पन्थानं त्रिदिवं त्रिदशा इव ॥ ३ ॥ ते चाचविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ॥ गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥ ४ ॥
 लताचारविचित्रं च नानाद्रुमविभूषितम् ॥ नानागुरुपिण्डाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरैः ॥ ५ ॥ द्विरेफगणसुकीर्णं शिलासकटपादपम् ॥ मत्तवर्णिनि
 चोपनिर्नादितं मेघनादिभिः ॥ ६ ॥ गगनालम्रशिखरं जलदासकटावपम् ॥ मत्सिंहपविषाणामैः परिचृष्टोपलाङ्कितम् ॥ ७ ॥ कूजम्रिष्वाण्डजगणैस्त
 मन्ताभ्रप्रतिनादितम् ॥ दरीप्रपातान्मृगैश्च शार्दूलपङ्क्तैः ॥ ८ ॥ नीलाश्वचयसचोर्ध्ववर्णं यथा घनम् ॥ घातुविस्त्रावदिग्धवाक् सानुप्रसन्नवभृपि
 तम् ॥ ९ ॥ कीर्णं सुरगणे कान्तैर्मैनाकमिव कामगम् ॥ रञ्जितं सुविशालार्द्रं समूलाभ्युपरिस्त्रिबम् ॥ १० ॥ सकाननदरीप्रस्य भेताभ्रगणधूपितम् ॥
 पनसाम्रातकाम्रोर्वैवस्यन्दनचन्दने ॥ ११ ॥ तमालैलानवनयुतं मरीचक्षुपसंकुलम् ॥ पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिदृशविपादपैः ॥ १२ ॥ द्रुमे
 सर्जरसानां च सर्वतः परिशोभितम् ॥ प्राशुरालवनैर्युक्तं बहुविधवनेर्युतम् ॥ १३ ॥ सर्जनित्वाञ्जनवनपाटलीकुलसंकुलम् ॥ दिन्तालैश्च तमालैश्च
 पुत्रागैर्भोषोभितम् ॥ १४ ॥ जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि ॥ पङ्कजैर्द्रुमस्वण्डैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥ १५ ॥ जम्बूजम्बूलवृक्षाश्च
 कद्रुकन्दूलभूषितम् ॥ चम्पकाशोकचकुलं विस्वतिन्दुकशाभितम् ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दरीकन्दरयोः कृत्रिमाकृत्रिमत्वेन व्यवस्था ॥ २५ ॥ २६ ॥ गाहयन्तं गाहमानम् ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ साम्प्रयायिकः परलोकहितः ॥ ३४ ॥ नैष्ठिकं तात्त्विकम् ॥ ३५ ॥ इदं भूभारहरणरूपं प्रस्तुतम् आरब्धम्
 कुञ्जैश्च नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ॥ नागयूथसमाकीर्णं मृगसंघातशोभितम् ॥ १७ ॥ सिद्धचारणरक्षोभिस्सेवितप्रस्तरान्तरम् ॥ गन्धर्वैश्च
 समायुक्तं शुद्धकैः पक्षिभिस्तथा ॥ १८ ॥ विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ॥ सिंहशार्दूलसन्नादैस्सततं प्रतिनादितम् ॥ सेवितं वारिधारा
 भिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥ १९ ॥ स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैर्पुष्परोभिरलंकृतम् ॥ वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चाचैश्चितम् ॥ २० ॥ शक्रवज्रग्रहा
 राणात्मनिहो कदाचन ॥ द्वात्रिंशयनिसुक्तं महावातभयोऽज्झितम् ॥ २१ ॥ प्रतापप्रभवाभिश्च सारिद्रिरुपशोभितम् ॥ २२ ॥ पार्श्वैरुपलक
 शेषद्विरिव त्रियम् ॥ २२ ॥ जलशैवलशृङ्गैरुन्मिषन्तामिव त्रिया ॥ स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ॥ २३ ॥ पार्श्वैरुपलक
 लमाषैर्मधैरिव विभूषितम् ॥ पादप्रच्छन्नभूमीभिस्सपुष्पाभिस्समन्ततः ॥ २४ ॥ मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतितं यथा ॥ सुन्दरीभिर्दरीभि
 श्च कन्दराभिस्तथैव च ॥ २५ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु सदराभिव शोभितम् ॥ औषधीदीप्ताशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ॥ जातरूपैर्वनोद्देशैः कृ
 त्रिमैरिव भूषितम् ॥ २६ ॥ मूलेन सुविशालेन शिरसाऽप्युच्छ्रितेन च ॥ पृथिवीमन्तरिक्षं च गाहयन्तामिव स्थितम् ॥ २७ ॥ ते तमासाद्य गो
 मन्तं रम्य भूमिधरोत्तमम् ॥ रुचिरं रुरुत्सर्वे वासायामरसन्निभाः ॥ २८ ॥ रुरुहस्ते गिरिवरं खमूर्ध्वमिव पक्षिणः ॥ असम्भमाना वेगेन वैनते
 यपराक्रमाः ॥ २९ ॥ ते तु तस्योत्तरं शृङ्गमारूढास्त्रिदश ॥ अगारं सहसा चक्रुर्मनसा निर्मितोपमम् ॥ ३० ॥ निविष्टौ यादवौ दृष्ट्वा जामद
 ग्न्यो महामतिः ॥ रामोऽभिमतमक्लिष्टमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥ कृष्ण यास्याम्यहं तात पुरं शूर्पारकं विभो ॥ युवयोर्नास्ति वैमुख्यं संग्रामे दैव
 तैरपि ॥ ३२ ॥ प्राप्तवानस्मि यां प्रीतिं मार्गानुगमनादपि ॥ सा मे कृष्णानुगृह्णाति शरीरमिदमन्ययम् ॥ ३३ ॥ इदं यस्तथानमुहिष्टं यत्रायुधस
 मागमः ॥ युवयोर्विहितो देवैस्समयस्साम्प्रयायिकः ॥ ३४ ॥ देवानां मुख्य वैकुण्ठ विष्णो देवैरभिदुत ॥ कृष्ण सर्वस्य लोकस्य शृणु मे नैष्ठिकं
 वचः ॥ ३५ ॥ यदिदं प्रस्तुतं कर्म त्वया गोविन्द लौकिकम् ॥ मानुषाणां हितार्थाय लोके मानुषदेहिना ॥ ३६ ॥ तस्यायं प्रथमः कल्पः
 कालेन तु वियोजितः ॥ जरासन्धेन वै सार्द्धं संग्रामे समुपस्थिते ॥ ३७ ॥

तत्राति ॥ त्वमेव तदाऽप्युधादिकं भाव्यमलौकिकेन सामर्थ्येन । यदाह यास्कः । “आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्रेणैव आत्मा सर्वं देवस्य” इति ॥ ३८ ॥
चतुर्दिगुणपीनांसम् अष्टबाहुमित्यर्थः । एतेन कृष्णस्य शस्त्रादिष्णुत्वमुक्तं न तत्तदरात्वं विद्वद्भस्मस्य रूपं त्रिभुज त्वविद्वद्भस्मस्यमिति शेषम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ईश्वर्येन आत्माभिना अधिवासिता परिगृहीता अत एव एकवेणीधरा अतस्तत्त्वकेयमन्या ॥ ४३ ॥ हे कृष्ण, क्षत्र ससिष्य न प्रतीक्षत इति पूर्वेण समन्व । क्षत्रिया
मरणमयास्तकोच श्राप्य फलावधिं न प्रतीक्षन्ते अपि तु उत्तुहा मृत्वा शीघ्रमेव मरणं कायन्ते । यतः समग्रं क्रूरैः ग्रहीराकान्तं नक्षत्रमस्ति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तत्रायुधवल चैव रूपं च रणकर्कशम् ॥ स्वयमेवाऽऽत्मना कृष्ण त्वयाऽऽत्मानं विधत्स्व ह ॥ ३८ ॥ चक्रोष्णतकरं दृष्ट्वा त्वां गदापाणिमाहवे ॥
चतुर्दिगुणपीनांसं विभ्वेषुपि शक्तस्तु ॥ ३९ ॥ अद्यप्रभृति ते यात्रा स्वर्गोक्ता समुपस्थिता ॥ पृथिव्यां पार्थिवेन्द्राणां कृतास्त्रे त्वयि मानद
॥ ४० ॥ वेनतेयन्य चाह्वानं वाहनं ध्वजकर्मणः ॥ कुरु शीघ्रं महाबाहो गोविन्दं वदतां क ॥ ४१ ॥ युद्धकामा नृपतयस्त्रिदिवामिमुल्लोचता ॥
यार्तपट्टस्य करमास्तिमृन्ति रणद्वृतयः ॥ ४२ ॥ रज्ज्वा निघनदृष्टार्था वेधव्येनाधिवासिता ॥ एकवेणीधरा चैव वसुधा त्वां प्रतीक्षते ॥ ४३ ॥
समग्रं कृष्ण नक्षत्रं ससिष्यासि विमर्दनं ॥ त्वयि मानुष्यमाप्नोते युद्धे च समुपस्थिते ॥ ४४ ॥ त्वरस्व कृष्ण युद्धाय दानवानां वधाय च ॥ स्वर्गाय च
नरेन्द्राणां देवतानां सुखाय च ॥ ४५ ॥ सत्कृतोऽहं त्वया कृष्ण लोकैश्च सचराचरैः ॥ त्वया सत्कृतकरणेन येन सत्कृतवानहम् ॥ ४६ ॥ साध
यामि महाबाहो भवतः कार्यसिद्धये ॥ स्मर्तव्यश्चास्मि युद्धेषु कान्तोरेषु महीक्षिताम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्तु कृष्णमच्छिपकारिणम् ॥
जयाशिषा वदयित्वा जगामामीप्सिता विराम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलोके ब्रह्मणे विष्णुपर्वणि गोमन्तारोहण नाम चत्वारिंशोऽध्याय
॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जामदग्न्ये गते रामे तौ यादवकुलोद्बहौ ॥ गोमन्तशिखरे रम्ये चरेतुः कामरूपिणौ ॥ १ ॥ वनमालाकुलोरस्कौ
नीलपीताम्बरावुभौ ॥ नीलश्वेतधुष्पन्तौ गगनस्याधिवाम्बुदौ ॥ २ ॥ तौ शैलधातुविघातने युवानौ शिखरे स्थितौ ॥ चरेतुस्तत्र कान्तेषु
वनेषु रतिलाकसौ ॥ ३ ॥ उदयन्तं निरीक्षन्तौ शरानि ज्योतिषां कर्म ॥ उदयास्तमने चैव ग्रहाणां चरणीधरे ॥ ४ ॥

सत्कृतं सत्कारस्त्वानहं त्वया शिष्यात्मना यतोऽस्मि अतः सर्वत्र सत्कृतोऽमीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ साधयामीति ॥ एतेन युद्धे जयाधिपि गुरौ परशुरामः स्मर्तव्य इति विधीयत
इति श्रेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति भीमार्क्ये विष्णुपर्वणि टीकार्थां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अयैकषत्वारिंशेऽस्मिन्नामकृष्णमिषुक्षया ॥ जरातकस्य नृपते
रन्वाप्समनुच्यते ॥ १ ॥ जामदग्न्ये इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उदयन्याम् उद्वच्छन्त्याम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ सुच्छये शोभनायां छायायाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रूपिणीं मूर्तिमतीं अमृतारणीं अमृतप्रसूः । यथा वाजपेयसौत्रायण्यदिषु सुराग्रह
वत्सु ऋतुषु अस्वादितया पुरुषा आमृतपानमपि प्राप्नुवन्ति तादृशी मेध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ कादम्बरीमदकलं सुराग्रदेनाव्यक्तवाचम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वडवा
मुखे वडवात्रिमंत्रिचौ पाताले शेषरूपेण नित्यं स्थितं त्वाम् इदानीमन्तर्हितम् । एतेन रामोऽपि पूर्ण एव शेषावतारो न तु शेषांश इति दर्शितम् । पर्येभि परित्रमामि त्वामन्वे
मुखे

अथ संकर्षणश्रीमान्विना कृष्णेन वीर्यावान् ॥ चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः ॥ ५ ॥ प्रफुल्लस्य कदम्बस्य सुच्छाये निषसाद् ह ॥
बायुना मन्दगन्धेन वीज्यमानस्सुखेन वै ॥ ६ ॥ तस्य तेनानिलोवेन सेव्यमानस्य तत्र वै ॥ मद्यसंस्पर्शनजो गन्धसंस्पर्शान्द्राणमागतः ॥ ७ ॥
तृण्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा ॥ शुशोष च सुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि ॥ ८ ॥ स्मारितस्स पुरावृत्तममृतप्राशनं विभुः ॥ तृषितो
मदिराऽन्वेषी ततस्तं तरुमैक्षत ॥ ९ ॥ तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलजोऽज्झितम् ॥ तत्कोटरस्थं मदिरा संजायत मनोहरा ॥ १० ॥ तां तु
तृण्णाऽभिभूतात्मा पिवन्नातं इवासकृत् ॥ मोहाच्च चलिताकारस्समजायत स प्रभुः ॥ ११ ॥ तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिलितलोचनम् ॥ घूर्णि
ताकारमभवच्छत्कालेन्दुसप्रभम् ॥ १२ ॥ कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा ॥ रूपिणी वारुणी तत्र देवानाममृतारणी ॥ १३ ॥ काद
म्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्वजम् ॥ तिस्रस्त्रिदशनार्थस्तमुपतस्थुः प्रियंवदाः ॥ १४ ॥ मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिञ्च शशिनः प्रिया ॥
श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाग्बुजध्वजा ॥ १५ ॥ साञ्जलिप्रग्रहा देवी रोहिणेयमुपस्थिता ॥ वारुण्या साहितं वाक्यमुवाच मदक्लिवम् ॥ १६ ॥
बलं जयस्व दैत्यानां बलदेव दिवीश्वर ॥ अहं ते दयिता कान्ता वारुणी समुपस्थिता ॥ १७ ॥ त्वामेवान्तर्हितं श्रुत्वा शाश्वतं वडवामुखे ॥
क्षीणपुण्येव वसुधां पर्येभि विमलानन ॥ १८ ॥ पुष्पचक्राञ्जलिषु केसरेष्पूषितं मया ॥ अतिसुक्तेषु चाक्षोभ्य पुष्पस्तवकवत्सु च ॥ १९ ॥ अहं
कदम्बमालीना मेवकाले सुखप्रिया ॥ तृषितं मार्गमाणा त्वां स्वेन रूपेण छादित्वा ॥ २० ॥ साऽस्मि पूर्णेन योगेन यथैवामृतमन्थने ॥ समीपे
प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ ॥ २१ ॥ सा यथैवाणवगता तथैव वडवामुखे ॥ त्वयोपभोक्तुमिच्छामि संमतस्त्वं हि मे गुरुः ॥ २२ ॥ न त्वानन्त
परित्यक्ष्ये भर्तिताऽपि त्वयाऽनघ ॥ नाहं त्वया विना लोकानुत्सहे देव सेवितुम् ॥ २३ ॥

पयन्तीति शेषः ॥ १८ ॥ पुष्पचक्रं विकसितसमुदायः केसरगणायैव तेनानुलिषेपु केसरवत्सु कुसुमादिषु अतिमुक्तेषु वासन्तीलतासु ॥ १९ ॥ २० ॥ पूर्णेन योगेन सर्वाङ्ग
संपत्त्या युक्ता सती ॥ २१ ॥ त्वया कर्त्रा उपभोक्तुमाल्यानं भोक्तुं गुरुः स्वायी । पाठान्तरे गुरोः पितुः संमतः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ कान्तिर्मुक्तिमयी जपपूर्वेण योगेन रामसंगोपसम्भवेन त्वय रागेति शब्देन अग्निमुत्तीकृत्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ भीष्म वैष्णव्यपि राममेवानुगतेत्याह—भीष्मेति ॥ २८ ॥ दक्षिणा ब्रह्मभूषणादिभिः सप्तसा ॥ २९ ॥ ३० ॥ मौलिर्मुकुटः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समुद्रार्द्धाणि समुद्र काम ॥ काम समुद्रमाविकेशेति मन्त्रकर्णात् । मनोरथानुरूपानीत्यर्थः । भास्व आदरेण प्रसिद्धीभ्येत्युच्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भूषणेष्वेव त्वयाऽऽम्बियाऽऽम्बरण भवति न तु वैस्त्वव कथापि ते तव समयोऽयमङ्कारप्रतिब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 आदिपद्म च पद्माङ्क दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ कौशेयानि च नीलानि समुद्रार्द्धाणि विभ्रती ॥ २४ ॥ मदिरानन्तरं कान्तिस्सकर्मणमुपस्थिता ॥ मदेनागलितश्रोणी किञ्चिदाघूर्णितेक्षणा ॥ २५ ॥ प्रोवाच प्रणयात्कान्तिर्बद्धाञ्जलिपुटा सती ॥ जयपूर्वेण योगेन सस्मित वाक्यमर्थवत् ॥ २६ ॥
 अह चन्द्रादपि पुरु सहस्रशिरसं प्रभुम् ॥ स्वर्गुर्गेरुरक्ता त्वां यथेव मदिरा तथा ॥ २७ ॥ श्रीश्च पद्मालया देवी विधेया वैष्णवोरसि ॥ रौहिणे योरसि शुभा मालेखामल्लतां गता ॥ २८ ॥ सा मालाममलां शुभ बलस्योरसि दुरिता ॥ पद्मास्या पद्महस्ता वै सकर्मणमथाब्रवीत् ॥ २९ ॥
 राम रामाभिरमस्त्व वारुण्या समलङ्कृता ॥ कान्त्या मया च देवेश सङ्गतमन्त्रमा यथा ॥ ३० ॥ इय च सा मया मौलिः प्रोद्धता वरुणालया त् ॥ मूर्ध्नि शीर्षसहस्रस्य या ते भानुरिवास्मौ ॥ ३१ ॥ जातरूपमय चैककुण्डल वज्रसूचितम् ॥ आदिपद्म च पद्माक्ष दिव्यश्रवणभूषणम् ॥ ३२ ॥
 कौशेयानि च नीलानि समुद्रार्द्धाणि भावत ॥ हार च पीनतरल समुद्राभ्यन्तरोपितम् ॥ ३३ ॥ देवमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणी भूषणक्रियाम् ॥ समयस्ते महाबाहो भूषणानामलक्रिया ॥ ३४ ॥ सगृह्य तमलंकार ताम्र तिस्रस्सुरास्त्रिय ॥ शुश्रुमे बलदेवो हि शारदेन्दुसमप्रम ॥ ३५ ॥ स समागम्य कृष्णेन जलजम्भोदवर्चसा ॥ मुदं परमिकां लेभे ब्रह्मयुक्तश्शशी यथा ॥ ३६ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां सलापे वर्तमाने गृहे यथा ॥ देवते यस्ततोऽध्वानमतिचक्राम वेगत ॥ ३७ ॥ सभ्रामयुक्तस्तेजस्वी वैत्यप्रहरणाद्भित्ति ॥ देवतानां जयश्लाघी दिव्यस्त्रगनुलेपन ॥ ३८ ॥ सुप्तस्य शयने दिव्ये क्षीरोदे वरुणालये ॥ विष्णो किरिटं देत्येन द्रुत वेगेचनेन वै ॥ ३९ ॥ तदर्थस्तेन सभ्राम कृतो गुर्वर्थमोजसा ॥ किरिडार्थे समुद्रस्य मध्ये वैत्यगणैस्सह ॥ ४० ॥ मोक्षयित्वा किरिटं तु वैष्णव पततां वर ॥ व्यत्यक्रमत वेगेन गगन देवतालयम् ॥ ४१ ॥ स ददर्श गुरु शैले विष्णुं कार्यान्तरागतम् ॥ तेन कोढावलम्बेन किरिटेन विराजता ॥ ४२ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ताभ्यां देवा सहाभ्येभ्योऽप्यभाषणे अष्वानमतिचक्राम एताजगामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किरिटं मोक्षयित्वा क्षीरोदे विष्णुमहत्पद्म गगन प्रत्यक्षमतेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ततो गमनस्यैव शैले विष्णुं ददर्श न तु वैकुण्ठे । कोढावलम्बेन स्कन्ध्यावसत्वेन ॥ ४२ ॥

विमौलिं विकीरीटम् । एतावता ग्रन्थेन कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्वर्णितं वैकुण्ठक्षीरोदयोस्तदभावात् । तत्रापि युतैः सत्त्वे तु अंशवतारत्वमेव स्यादिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
स्थाने निर्गुणा निश्चयेन योजिता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अद्विषयनात् गते इति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स दृष्ट्वा मानुषं विष्णुं शैलराजशिरोगतम् ॥ प्रकाशचेष्टानिमुक्तं विमौलिमिव मानुषम् ॥ ४३ ॥ अभिज्ञस्तस्य भावानां गरुत्मान्पततां वरः ॥
चिक्षेप ख गतो मौलिं विष्णोश्शिरसि दृष्टवत् ॥ ४४ ॥ उपेन्द्रसूक्ष्मं सा मौलिरपिनद्धा इवापतत् ॥ शिरसस्स्थाननिमुक्ता कृष्णं चैवान्वशोभ
यत् ॥ यथैव मेरुशिखरे भानुर्मध्यंदिने यथा ॥ ४५ ॥ वैनेतेयप्रयोगेण विदित्वा मौलिमागताम् ॥ कृष्णः प्रहृष्टवदनो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ यथेयमावयोश्शैले संश्रामे रचना कृता ॥ ४७ ॥ वैरोचनेन सुप्तस्य मम मौलिर्महोदधौ ॥ शक्रस्य
सदृशं रूपं दिव्यमास्थाय सागरात् ॥ ४८ ॥ ग्राहरूपेण यो नीत आनीतोऽसौ गरुत्मता ॥ ममाद्विषयनान्मौलिर्हृत्वा क्षितौ गरुत्मता ॥ ४९ ॥
सुव्यक्तं सन्निकृष्टस्स जरासंधो नराधिपः ॥ लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि रथानां वातरंहसाम् ॥ ५० ॥ एतानि विजिगीषूणां शशिकल्पानि भूभृताम् ॥
छत्राण्यार्यं विराजन्ते दंशितानि भित्तानि चाऽऽ ॥ ५१ ॥ अहो नृपथोदग्रा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ॥ अभिवर्त्तन्ति नशुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः ॥ ५२ ॥
अहो द्यौर्विमलभानां शङ्खाणां विमलानना ॥ प्रभा भास्करभामिश्रा चरन्तीव दिशो दश ॥ ५३ ॥ एतानि नूनं समरे पार्थिवैरायुधानि च ॥
क्षितानि विनशिष्यन्ति मयि सर्वाणि संयुगे ॥ ५४ ॥ काल खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः ॥ आवयोर्दुर्द्धनिकपः प्रथमस्समरातिथिः
॥ ५५ ॥ आर्यं तिष्ठाव सहितौ न खल्वनागते नृपे ॥ शुद्धाऽऽरम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विभूशयताम् ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्स्वस्थस्सं
ग्रामलालसः ॥ जरासन्धवचं प्रेम्मुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ५७ ॥ वीक्षमाणश्च तान्त्सर्वानृपान्यदुर्वरोऽव्ययः ॥ आत्मानमात्मनोवाच यत्पूर्वं दिवि
मन्त्रितम् ॥ ५८ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मानि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥ प्रोक्षितान्खल्विचमान्मन्ये
मृत्युना नृपसत्तमात् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपुषि प्रचकाशिरे ॥ ६० ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ॥ एषां नृपतिसिंहानां बलो
धैरभिपीडिताः ॥ ६१ ॥ अल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ॥ भविष्यति नरेन्द्रौघराकीर्णं च नभस्तलम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासन्धाभिगमनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४३ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एषां स्थाने सति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अप दिव्यार्गिगोप्रिमजरासन्धप्रचोदितै ॥ राजनिर्विषितो दाहो गोमयस्तयेति वर्णयते ॥ १ ॥ जरासन्ध इति ॥ १ ॥ विस्पष्टार्थां अभयशान्तिद्विस्तै समाहिता सुरीशित
 तास्तैः ॥ २ ॥ ३ ॥ आरुह सर्वत्र प्रसिद्धिस्वरूपैकै साक्षैः प्रख्यातै सादिभि युक्ताः नियुक्ताः बाजिनस्तैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ धृतवत इत्यलौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितम् ॥ ६ ॥
 ॥ वैराग्यायन उवाच ॥ जरासन्धस्ततः प्राप्तो नृपस्सर्वमहीक्षिताम् ॥ नराधिपैर्बलद्युतेरनुयातो महाद्युतिः ॥ १ ॥ व्यायतोवज्रतुरगेर्विस्पष्टार्थ
 समाहितै ॥ रयेस्साद्यामिकैर्युतेरसङ्गतभि क्वचित् ॥ २ ॥ हेमकक्षैर्महावण्टैर्वारणैर्वारिदोपमै ॥ महामात्रोत्तमाकूटै कल्पितै रणवलितै
 ॥ ३ ॥ सारूढेस्सादिभिर्युक्तैः प्रेस्समाणैः प्रबलितै ॥ बाजिभिर्वायुसकारैः पुवद्विस्त्रिष पत्रिभिः ॥ ४ ॥ स्वधर्मबलोदमै पत्रिभिर्बलिताम्बरेः ॥
 सहस्रसूर्यनिर्मुक्तैरुपतद्विस्त्रिषैः ॥ ५ ॥ एव चतुर्विधैस्तेन्यैः प्रचलद्विस्त्रिषाम्बुदैः ॥ त्रयोदशियातो बलवाजरासन्धो धृतवतः ॥ ६ ॥ स
 रयेर्नमिवापेक्ष गजैश्च मदसिञ्चितैः ॥ द्वेपद्विभ्यापि तुरगे ह्वेडितोऽग्रेष पत्तिभि ॥ ७ ॥ सन्नादयन्दिशस्सर्वास्सन्नाम्नापि गुहाशयान् ॥ स राजा
 सागराकाररससेन्य प्रत्यहृष्यत ॥ ८ ॥ तद्वल वृथिवीशानां हृष्टयोधजनाकुलम् ॥ ह्वेडितास्फोटितरवं मेघसेन्यमिवावमौ ॥ ९ ॥ रथे पवन
 संपत्तैर्गजैश्च जलदोपमै ॥ तुरगैश्च सिताश्रमैः पत्तिभिश्चापि दशितै ॥ १० ॥ व्याभिद्यं तद्वल भाति पत्तिद्विपरथाकुलम् ॥ वर्मान्ते सागरगत
 ययाऽप्रपटल तथा ॥ ११ ॥ सवलस्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमा ॥ परिवार्य गिर सर्वे निवेशायोपचक्रमु ॥ १२ ॥ वयौ तस्य निविष्टस्य
 बलश्रीश्चाविरस्य वै ॥ शुक्रपर्वणि पूर्णस्य यथा रूप मदोदधे ॥ १३ ॥ वीतरात्रे ततः काले नृपास्ते कृत्तकौतुका ॥ आरोहणार्थं शैलस्य
 समेता युद्धलालसाः ॥ १४ ॥ समवायीकृतास्सर्वे गिरिप्रस्थेषु ते नृपा ॥ निविष्टा मन्त्रयामासुर्बद्धकालकुनहला ॥ १५ ॥ एषां तु तुमुल्लंशा
 ध्वंशुश्चैव वृथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां यथा स्वन ॥ १६ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीपास्त्यविग वेत्रपाणय ॥ चेरुमा शब्द
 इत्येव ह्वन्तो राजशासनात् ॥ १७ ॥ तस्य रूप बलस्यासीन्निश्शब्दस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनमुजङ्गस्य निःशब्दस्य पयोदधेः ॥ १८ ॥
 तस्मिन्स्तिमितनिश्शब्दे योगविष महाणवि ॥ जरासन्धो दृढद्वय दृढस्यतिरिवादये ॥ १९ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानीह महीक्षिताम् ॥
 सर्वतः पर्वतश्चाय बलैर्वैः परिवार्यताम् ॥ २० ॥ अश्रमयन्त्राणि युज्यन्तां हेषणीयाश्च सुद्वरा ॥ चर्चं चापि प्रवाहन्तां प्रासा वै तोमराणि च
 ॥ २१ ॥ चर्चं प्रहोपणार्थाय दृढानि च लघूनि च ॥ शस्त्रपातविघातानि कियन्तामासु शिल्पिभिः ॥ २२ ॥
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नरपतिः शिशुपालो युद्धाभिज्ञत्वादिति प्राञ्चः । नरपतिर्न्यविशेषो यत्र वाहनध्वजादीनां संस्कार उच्यते रुद्रयामलादिषु दृश्यमानः । तत्र चतुरशीतिभूवलानि चतुरशीति
चक्राणि च । तत्र यस्य यस्य या भूर्वलकरी शत्रोश्चाकर्षकरी स तामाश्रयत्वित्यर्थः । यथा पतन्ति नो वाहा इति पाठे तु तथा गिरिप्रान्तो विपमः समीकर्तव्यः । यथाऽ
शूराणां युद्धचमानानां प्रमत्तानां परस्परम् ॥ यथा नरपतिः ग्राह तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २३ ॥ दार्यतामेप टङ्कौघैः खनित्रैश्च नगोत्तमः ॥ नृपाश्च
युद्धदुर्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ॥ २४ ॥ अब्रप्रभृति सैन्यैर्मे गिरिरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ पातयामो वसुदेवसुताबुभो ॥ २५ ॥ अचलोऽयं
शिलायोनिः क्रियतां निश्चलाण्डजः ॥ आकाशमपि बाणौघैर्निस्संपातं विधीयताम् ॥ २६ ॥ मयाऽनुसृष्टास्तिष्ठन्तु गिरिभूमिषु भूमिषा ॥ तेषु
तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां गिरिः ॥ २७ ॥ मद्गः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानश्च बाहिकः ॥ काशमीराजो गोनर्दः करूपाधिपतिस्तथा ॥ २८ ॥
द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयाश्च मालवाः ॥ पर्वतस्यापरं पार्थ क्षिप्रमारोहयन्त्वमी ॥ २९ ॥ पौरवो वैष्णुदारिश्च वेदर्भस्सोमकस्तथा ॥ रुक्मी च
भोजाधिपतिः सूर्यक्षश्चैव मालवः ॥ ३० ॥ पाञ्चालाधिपतिश्चैव द्रुपदश्च नराधिपः ॥ विन्दानुविन्दावावन्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ३१ ॥
छागलिः पुरमित्रश्च दरुश्च महीपतिः ॥ कौशाभ्यो मालवश्चैव शतवन्वा विदूरथः ॥ ३२ ॥ भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ उत्तरं
पर्वतोद्देशमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरोहन्तु विमर्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ३३ ॥ उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः ॥ एकलव्यो दृढाश्वश्च
क्षत्रधर्मो जयद्रथः ॥ ३४ ॥ उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरलेयश्च कैशिकः ॥ वैदिशो वामदेवश्च सुकेतुश्चापि वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ पूर्वपर्वतनिर्व्यू
हमेतेष्वायतमस्तु नः ॥ विदारयन्तो धावन्तु वाता इव वलाहकान् ॥ ३६ ॥ अहं च दरुदश्वैव चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ दक्षिणं शैलनिचयं दारयि
ष्याम दंशिताः ॥ ३७ ॥ एवमेव गिरिः क्षिप्रं समन्ताद्द्विष्टो वलैः ॥ वज्रप्रपातप्रतिमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥ ३८ ॥ गदिनो वै गदाभिश्च परिघैः
परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु नगोत्तमम् ॥ ३९ ॥ एष भूमिघरोऽध्वेव विपमोचशिलान्वितः ॥ कार्यो भूमिसमस्सर्वो भवद्भिवसु
धार्धैपः ॥ ४० ॥ जरासन्धवचश्श्रुत्वा पार्थिवा राजशासनात् ॥ गोमन्तं वेष्टयामासुस्सागरः पृथिवीमिव ॥ ४१ ॥ उवाच राजा चेदीनां देवानां
मघवानिव ॥ किं ते युद्धेन दुर्गेऽस्मिन्गोमन्ते च नगोत्तमे ॥ ४२ ॥

स्माकं च हयास्तत्र गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ युद्धदुर्गज्ञाः युद्धरहस्यज्ञाः ॥ २४ ॥ निःसंपातं निरवकाशम् अत एव संचारस्थानाभावाच्चिश्चलाण्डजत्वं युज्यते गिरेः
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रतिबन्धेन रोषमात्रेण अस्वच्छन्देन कर्मणा उपर्युत्तुब्धेन ॥ ४५ ॥ मरुतादिभिः रक्षिता एव पात्यन्ते न त्वन्यथा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 दुरारोहश्च रिस्वरे प्रांशुपादपकण्टके ॥ काष्ठैस्तुणैश्च धनुभिः परिवार्य समन्ततः ॥ ७१ ॥ अथैव दीप्यतां क्षिप्रमलमन्येन कर्मणा ॥ क्षत्रियास्तु कु
 मारा हि रणे सायकयोधिनः ॥ ७२ ॥ नियुक्ताः पर्वते दुर्गे नियोक्तुं पादयोधिनः ॥ न नामप्रतिषन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा ॥ ७३ ॥ शक्य एव
 गिरिस्तात वैश्वरूप्यमर्दितम् ॥ दुर्गयुद्धे क्रमशः श्रेयान्नोपयुद्धे न पार्थिवाः ॥ ७४ ॥ भक्तो वै केचन क्षीणाः पात्यन्ते गिरिसंश्रिताः ॥ कथं बहुव इत्येवं
 नाप्येषु निपुणो नयः ॥ ७५ ॥ यादवो नावमन्तव्यौ द्वावप्येतौ रणे स्थितौ ॥ अविज्ञातबलावेतौ भूयते देवसमितौ ॥ ७६ ॥ कर्मभिस्त्वमरो
 विभ्यो बालावतिचलान्वितौ ॥ बुष्कराणीह कर्माणि कृतवन्तौ यद्वत्तमौ ॥ ७७ ॥ शुष्ककाष्ठैस्तुणैर्वैद्यैश्च सर्वतः पर्वतोत्तमम् ॥ अग्निना दीपयिष्यामो
 दद्येतां गतचेतनौ ॥ ७८ ॥ यदि चेन्निष्कमिष्येते दग्धमानावितोऽन्तिके ॥ समेत्य पातयिष्यामस्त्यह्यतो जीवित ततः ॥ ७९ ॥ वाक्यमेतच्च कुरुचे
 सवलानां महीक्षिताम् ॥ यदुक्तं वैदिराजेन नृपाणां हितरसिना ॥ ८० ॥ ततः काष्ठैस्तुणैर्वैश्वरूप्यैश्च पादपैः ॥ उपादीप्यत रोल्लेन्द्रस्तु
 र्यपादेरिवाम्बुदः ॥ ८१ ॥ ददुस्ते सर्वतस्तूर्णं पावकं तत्र पार्थिवाः ॥ ययोदेश शैलस्य लघुविक्रमा ॥ ८२ ॥ स वायुदीपितो वद्विरुप्य
 पात समन्ततः ॥ सधूमज्वालमालाभिर्भाभिः खमिव शोभयन् ॥ ८३ ॥ सोऽनलः पवनायस्तः काष्ठसंचयमूलवान् ॥ वदाह शैलं श्रीमन्त
 गोमन्तं कान्तपादपम् ॥ ८४ ॥ स दग्धमानश्शेलेन्द्रो धुमोच विपुलाशिराला ॥ शतशशतवा भूत्वा महोल्काऽऽकारदर्शना ॥ ८५ ॥ सचित्रमानु
 शेलेन्द्रो भाभिर्मानुरिवाम्बुदम् ॥ आलिम्प्यतीव विधिवत्समन्ताद्विचरुद्धतः ॥ ८६ ॥ घातुभिः पच्यमानैश्च ज्वलद्भिश्चैव पादपैः ॥ उद्भ्रान्तवा
 पदो रोति दग्धमान इवाद्रिरादः ॥ ८७ ॥ प्रतप्तो दग्धमानस्तु स शैलः कृष्णवर्त्मना ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनरजती ॥ ८८ ॥ वह्निना
 चापि दीतान्द्रो गिरिर्नातिविराजते ॥ धुमान्यकारोर्ध्वतनुर्मेषमान इवाम्बुदः ॥ ८९ ॥ विच्छिद्योपलसघात कर्कराङ्गारवर्पण ॥ गिरिर्भात्यनलो
 द्गरेरुक्कावृष्टिरिवाम्बुदः ॥ ९० ॥ प्रपातप्रव्रवोत्तिप्तो धूमसंवाद्धितोदरः ॥ स गिरिर्मस्मतां यातो युगान्तामिदतोपमः ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ६४ ॥ रेसुः आर्तदां चक्रुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विरसन्तीव कन्दन्तीव ॥ ७४ ॥ कौलीनं लोकापवादः

विह्वलास्तस्य पार्श्वेभ्यस्सर्पा दग्धाद्धेदेदिनः ॥ श्वसन्तः पृथुमुर्द्धानो निश्चेरुरशिवेक्षणाः ॥ ६४ ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पुनरवाङ्मुखाः ॥
 रेसुश्चोद्रेजितास्सिंहाश्चार्दूलाश्चानलविलाः ॥ ६५ ॥ मुमुबुः पादपाञ्चैव दाहिन्यासजं जलम् ॥ ६६ ॥ वहत्यूर्ध्वगतिर्वातो भस्माङ्गराभिपिङ्गलः ॥
 धूमच्छाया च गगने दर्पिताम्भोदर्शना ॥ ६७ ॥ त्यज्यमानो महासात्रुर्विहगैः श्वापदैरपि ॥ गिरिवैकल्यमायाति प्रागल्भ्यात्कृष्णवर्त्मनः ॥ ६८ ॥
 स सुमोच शिलाशैलश्चलोदग्रशिलोच्चयः ॥ ६९ ॥ आदीप्य तं तु शैलेन्द्रं क्षत्रिया व्यूहदंशिताः ॥ अर्धं
 क्रोशमपक्रान्ताः पावकेनाभितापिताः ॥ ७० ॥ दह्यमाने नगश्रेष्ठे सीदमानैर्महाद्रुमैः ॥ धूमभरैरनालदग्ने मूले शिथिलतां गते ॥ ७१ ॥ सरोषं हि
 तदा रामो वचनं केशिसूदनम् ॥ बभाषे पद्मपत्राक्षं स साक्षान्मधुसूदनम् ॥ ७२ ॥ दह्यतेऽयं गिरिस्तात ससात्रुशिखरद्रुमः ॥ आवयोः कृष्ण वरेण
 बलिभिर्वसुधाधिपैः ॥ ७३ ॥ पश्य कृष्णानलोष्णानां सधूमानां समन्ततः ॥ वनानां विरसन्तीव नगभ्याशे द्विपोत्तमाः ॥ ७४ ॥ अयं यद्याव
 योरर्थं गोमन्तस्तात दह्यते ॥ अयशस्यमिदं लोकं कौलीनं च भविष्यति ॥ ७५ ॥ तदस्यावृण्यहेतोर्हि नगस्य नगसन्निभ ॥ क्षत्रियाव्रिहनि
 प्यामो दोर्भ्यमेव युर्धा वर ॥ ७६ ॥ एते ते क्षत्रियाः सर्वे गिरिमादीप्य दंशिताः ॥ रथिनस्तात दश्यन्ते यथादेशं युयुत्सवः ॥ ७७ ॥ एव
 मुक्त्वा गिरेशृङ्गान्मेरुशृङ्गादिवोडुराद् ॥ निपपात बलश्रीमान्वनमालाधरो युवा ॥ ७८ ॥ कादम्बरीमदक्षीवो नीलवासास्सिताननः ॥ ७९ ॥ म
 शारदेन्दुसंकाशो वनमालाचितोदरः ॥ ७९ ॥ कान्तैककुण्डलधरश्चारुमौलिरवाङ्मुखः ॥ निपपात नरेन्द्राणां मध्ये केशवपूर्वजः ॥ ८० ॥ अत्र
 प्लुते ततो रामे कृष्णः कृष्णाम्बुदोपमः ॥ गोमन्तशिखराच्छ्रीमानाप्लुतोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ ततस्तं पीडयामास पद्मर्थां गिरिवरं हरिः ॥
 स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममज समन्ततः ॥ ८२ ॥ जलऽऽकुलोपलस्तत्र प्रभुतो द्विस्दो यथा ॥ स तेन वारिणा वह्निस्तक्षणात्प्रशमं ययौ ॥ ८३ ॥
 कल्पान्ते वारिथारामिमेघजालैरिवांशुमान् ॥ सिंहासितनिर्घोषः पीतवासा वनाकृतिः ॥ ८४ ॥ किरीटमूर्द्धां सौम्यास्यः पुण्डरीकनिभेक्षणः ॥
 श्रीवत्सवशात्सुखस्सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ८५ ॥ रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतो वै वीर्यवांस्ततः ॥ ताभ्यामेव प्लुताभ्यां च चरणैः पीडितो गिरिः ॥ ८६ ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीहरिवंशो विष्णुपर्वणि दीक्षार्था विश्वत्वारिरोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४४ ॥ अथ त्रिचत्वारिंशिऽस्मिन्मासस्य पराजयः ॥ कर्षीपुरे प्रोक्तः
 शमालस्य यथोदृतः ॥ १ ॥ तौ न्यात इति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ पतन्ति स्म आयुधानीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यानि त्रैष यथुरायां निक्षिप्य शतीं तानि प्राप्नो लम्बव
 मुमोच सलिलोत्पीडांस्तीव्रपावकशान्तये ॥ सलिलोत्पीडनं दृष्ट्वा पार्थिवा मथमाकिरात् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो विष्णु
 पर्वणि गोमन्तवाहो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४४ ॥ यैशम्यायन उवाच ॥ ॥ तौ नगावाप्लुतो दृष्ट्वा वसुदेवसुताधुभौ ॥ क्षुब्ध
 नरवरातीकं सर्वं समृद्धावनम् ॥ १॥ बाष्पप्रहरणौ तौ तु चेरतुस्तत्र याववौ ॥ मकराधिवि सुरब्धौ समुद्रक्षोभणाधुभौ ॥ २ ॥ ताभ्यां नृधे प्रवि
 ष्ठाभ्यां याववाभ्यां मतिस्त्वभूत् ॥ आयुधानां पुराणानामावानकृतालक्षणा ॥ ३ ॥ ततोऽन्वतलाद्वय पतन्ति स्म महात्मनो ॥ मध्ये राज
 सहस्रस्य समर प्रतिकाङ्क्षिणो ॥ ४ ॥ यानि वै मायुरे युद्धे प्राप्तान्याहवरोभिर्नो ॥ तान्यम्बरात्पतन्ति स्म दिव्यान्याहवसमुवे ॥ ५ ॥ लेलि
 हानानि दिव्यानि दीप्ताग्निदृशानि वै ॥ निक्षिप्य यानि तत्रैव तानि प्राप्नो स्म याववौ ॥ ६ ॥ क्रव्यादेरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ॥
 दपितान्याहवे मोक्षं नृपमांसानि सर्वरा ॥ ७ ॥ दिव्यस्मदामघारीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥ प्रभया मासमानानि दशितानि विशो दरा
 ॥ ८ ॥ हल सार्धतर्क नाम सौनन्दं सुसलं तथा ॥ चक्रं सुदर्शनं नाम गर्वा कौमोदकीं तथा ॥ ९ ॥ चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि वै ॥
 ताभ्यां समवतीर्णानि यादवान्या महाभुवो ॥ १० ॥ जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिम रणे ॥ सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाऽऽकुलं हलम् ॥ ११ ॥
 सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह सुसलोत्तमम् ॥ सौमन्दं नाम बलवात्रिगानन्दकर द्विपाम् ॥ १२ ॥ दर्शनीयं च लोकेषु चक्रमादित्यवर्चसम् ॥ नाम्ना
 सुदर्शनं नाम प्रीतो जग्राह केरात्र ॥ १३ ॥ दर्शनीयं च लोकेषु घनुर्जलदनिस्त्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यात प्रीतो जग्राह वीर्यवान् ॥ १४ ॥
 देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे क्वरे ॥ निषिक्ता क्रुमुदासस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ १५ ॥ तौ समहरणो धीरौ साक्षाद्विष्णुतनुपमौ ॥
 समरे रामगोविन्दौ रिपूस्तान्प्रत्ययुद्धयताम् ॥ १६ ॥

श्लो ॥ ६ ॥ ७ ॥ सगदममालाङ्गपाणि दामानि रञ्जुविशेषाः ॥ ८ ॥ १० ॥ ललायपथिं चञ्जतुल्यम् । “ललाम लाञ्छने ध्वजे” इति मेदिनी
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ बर्षसमिति समास्तान्ताव् दत्त् ॥ १३ ॥ १४ ॥ विष्णुतनुः ब्रह्मा तनुर्वी कर्तुमन्यथाकर्तुं शक्नोति ॥ १५ ॥

॥ १७ ॥ अमतिरूपौ अतुल्यौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पराक्रान्तस्य रात्रुणा वशीकृतस्य ॥ २४ ॥ पत्तिनः पदातेः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 आशुघप्रग्रहौ वीरौ तावन्योन्यमयावुभौ ॥ पूर्वजावुजसंज्ञौ तु रामगोविन्दलक्ष्णौ ॥ १७ ॥ समरेऽप्रतिरूपौ तौ विष्णुरेको द्विधा कृतः ॥ द्विपत्सु
 प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥ १८ ॥ हलमुद्यम्य रामस्तु सपेन्द्रमिव कोपनम् ॥ चचार समरे वीरो द्विषतामन्तकोपमः ॥ १९ ॥ निकर्षे
 ब्रथवृन्दानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥ २० ॥ कुञ्जोच्छादलोत्क्षिप्तान्मुसलाक्षेपताडिताम् ॥ रामोऽभि
 रामस्समरे निर्ममन्याचलोपमः ॥ २१ ॥ ते वध्यमाना रामेण समरे क्षत्रियर्षभाः ॥ जरासन्धान्तिकं भीता विरथाः प्रतिजग्मिरे ॥ २२ ॥ तातु
 वाच जरासन्धः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ॥ धिमेतां क्षत्रवृत्ति वत्समरे कातरात्मनाम् ॥ २३ ॥ पराक्रान्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ॥ भ्रूणहत्या
 मिधासह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥ पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्पबलीयसः ॥ भीताः किं विनिवर्तध्वं धिमेतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥ २५ ॥
 क्षिप्रं समभिवर्तन्तां मम वाक्येन नोदिताः ॥ यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ २६ ॥ ततस्ते क्षत्रियास्तर्षे जरासन्धेन नोदिताः ॥
 क्षिपन्तश्शरजालानि तृष्ट्वा योद्धुमुपस्थिताः ॥ २७ ॥ ते हयैः काञ्चनापडि रथैश्चेन्दुसमप्रभैः ॥ नागैश्चाम्भोदसंकाशैर्महामात्रप्रणोदितैः ॥ २८ ॥
 सतनुत्राणनिस्त्रिशास्साशुधाभरणाम्बराः ॥ स्वरोपितधनुष्मन्तस्सतूणीरास्ससायकाः ॥ २९ ॥ सच्छत्रोत्सेधि नस्सर्वे चारुचामरवीजिताः ॥ रणा
 वनिगता रेजुस्सयन्दनस्था महीक्षितः ॥ ३० ॥ तौ युद्धरङ्गापतितौ विधावन्तौ महाभुजौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ युयुत्सु प्रत्यदृश्यताम् ॥ ३१ ॥
 तद्युद्धमभवत्तत्र तयोस्तेषां तु संयुगे ॥ सायकोरसर्गबहुलं गदानिर्घातदारुणम् ॥ ३२ ॥ ततश्शरसहस्राणि प्रतीच्छन्तौ रणेपिणौ ॥ तस्यतुभ्यौ
 धमुर्यौ तावमिवृष्टौ यथाऽचलौ ॥ ३३ ॥ गदाभिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयेश्च मुद्गरैः ॥ अर्धमानौ महेष्वासौ यादवौ न चकम्पतुः ॥ ३४ ॥ ततः
 कृष्णोऽम्बुदाकारश्शङ्खचक्रगदाधरः ॥ व्यवर्द्धत महातेजा वातयुक्त इमानलः ॥ ३५ ॥ स चक्रेणार्कतुल्येन दीप्यमानेन तेजसा ॥ चिच्छेद
 समरे वीरो नृगजाश्वमहारथान् ॥ ३६ ॥ गदानिपातविहता लाङ्गलेन च कर्षिताः ॥ न शेकुस्ते रणे स्थातुं पार्थिवा नष्टचेतसः ॥ ३७ ॥ चक्रशु
 रानिकृन्तानि विचित्राणि महीक्षिताम् ॥ रथयूथानि भग्नानि न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ३८ ॥ मुसलाक्षेपभग्नश्च कुञ्जराः पट्टिहायनाः ॥ घना इव
 घनापाये भग्नदन्ता विबुक्कुशुः ॥ ३९ ॥ चक्रानलज्वालहतास्स दिनस्सपदातयः ॥ पेतुः परासवस्तत्र यथा चकाहतास्तथा ॥ ४० ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सूर्यजः सप्तातुक ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तेवनी कयक
 नकलाङ्गलनिर्दग्ध तत्सेन्यं विदलीकृतम् ॥ युगान्तोपहतप्रस्थ सर्वं पतितमावभौ ॥ ४१ ॥ आक्रीडभूमिं दिव्यानामायुधानां वपुष्मताम् ॥
 वेष्णवानां नृपास्ते तु द्रुमुपप्यवलीयसः ॥ ४२ ॥ केचिद्रथास्समृदिताः केचिन्निहतपार्थिवाः ॥ भग्नेकचक्रास्त्वधरे विकीर्णा धरणीतले ॥ ४३ ॥
 तस्मिन्विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसमुद्ये ॥ दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षास्थोत्पातिकाणि च ॥ ४४ ॥ आर्तानां कूजमानानां पाटितानां च वेणुषत् ॥
 अन्तो न शक्यतेऽन्वेष्टु नृनागरथवाजिनाम् ॥ ४५ ॥ सा पातितनेन्द्राणां रुधिराऽऽर्द्रा रणक्षितिः ॥ योषेव चन्वनाऽऽर्द्राङ्गी भैरवा प्रतिभाति वै
 ॥ ४६ ॥ नरकेशास्थिमज्जाञ्जेशातितानां च वन्तिनाम् ॥ रुधिरौघप्लवस्तत्र च्छादयामास मेविनीम् ॥ ४७ ॥ तस्मिन्महाभीषणके नरबाहनसस्ये ॥
 रित्रानामरिवेश्चन्देर्नादिते घोसदरनि ॥ ४८ ॥ आर्तस्तनितसनादे रुधिराम्बुद्वदाकुल ॥ अन्तकाकीडसदृशो नागवेहेस्समावृते ॥ ४९ ॥ अपा
 स्तेत्राहुर्भयोधैस्तुरगैश्च विदारितैः ॥ कङ्कैश्च बलगृध्रैश्च नादितैः प्रतिनादितैः ॥ ५० ॥ निपाते पृथिवीशानां मृत्युसाधारणे रणे ॥ कृष्णशत्रु
 यय कर्तुं चचारान्तकदरान् ॥ ५१ ॥ युगान्तार्कप्रभ चक्र कालीं वैवायसीं गदाम् ॥ गृध्र सेन्यावनिगतो बभापे केशवो नपात् ॥ ५२ ॥ किन्न
 युद्धयत वै भ्रातृ हस्त्यधरथसयुता ॥ किमिदं गम्यते शूराः कृतास्त्रा दृढनिश्चया ॥ अहं सर्वजस्सख्ये पदाति प्रमुखे स्थित ॥ ५३ ॥ अह
 एदोपेण रणे भवन्तो येन पालिताः ॥ स इदानीं जरसध किमर्थं नाभिवर्तते ॥ ५४ ॥ एवमुक्ते तु नृपतिर्दरवो नाम वीर्यवान् ॥ राम हलाङ्गोऽमुज
 प्रत्ययात्सेन्यमध्यगम् ॥ ५५ ॥ वभापे स तु ताम्राक्षमुक्षानमिव सेवनीम् ॥ एषोहि राम युध्यस्व मया सार्द्धमरिन्दम् ॥ ५६ ॥ तद्बुद्धमभवत्तान्यां रामस्य
 दरदस्य च ॥ मृधे लोकवारिषाभ्यां कुक्षराभ्यामिषो जसा ॥ ५७ ॥ योजयित्वा ततस्स्कन्धे रामो दूरदमाह्वे ॥ हलेन बलिनां श्रेष्ठो सुसलेनावपोथयत्
 ॥ ५८ ॥ स्वकायगतमूर्ध्ना वै सुसलेनावपोथितगणपात दरवो भूमौ दारितार्द्ध इवाचल ॥ ५९ ॥ रामेण निहते तस्मिन्दरदे राजसत्तमे ॥ जरासधस्य
 राक्षस्तु रामेणाऽऽसीत्सिन्मगम ॥ ६० ॥ महेन्द्रस्येव वृजेण वारुणो लोमहर्षण ॥ गगे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावत ॥ ६१ ॥ कम्पयन्तो भुव वीरो
 तावुद्यतमहागदौ ॥ ददराते महात्मानो गिरी सशस्त्रराविषा ॥ ६२ ॥ व्युपारमन्त युद्धानि प्रेक्ष्य तो पुरुषर्षभौ ॥ सरग्वाक्वि घावन्तो गदापुण्ड्रेषु विश्रुतो व३
 “भेन मीरनोपास्तोर्हेले रामस्य कृपे ॥” इति मेदिनी । मनो वृष कर्पकस्येव तद्वचमगणयन्मित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 दरयाते हस्ये ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
तावुमौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव महानागवन्योन्यं समाधावताम् ॥ ६४ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ यक्षा
श्चाप्सरसश्चैव समाजमुस्सहस्रशः ॥ ६५ ॥ तदेवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेऽभ्याधिकं राजन्नभो ज्योतिर्गणैरिव ॥ ६६ ॥ अभिदुद्राव
रामं तु जरासंधो नराधिपः ॥ सर्व्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ ६७ ॥ तावन्योन्यं प्रजहाते गदायुद्धविशारदौ ॥ दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ
नादयन्तौ दिशो दश ॥ ६८ ॥ गदानिपातौ रामस्य शुश्रुवेऽशनिनिस्वनः ॥ जरासंधस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ६९ ॥ न स्म कम्पयते रामं
जरासंधकरच्युता ॥ गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ ७० ॥ रामस्य तु गदावेगं राजा स मगधेश्वरः ॥ सेहे धैर्येण महता शिखया च
व्यपेथयत् ॥ ७१ ॥ ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुखरा लोकसाक्षिणी ॥ न त्वया राम बध्योऽयमलं खेदेन मानद ॥ ७२ ॥ विहितोऽस्य मया मृत्यु
स्तस्मात्साधुव्युपारम ॥ अचिरैरेव कालेन प्राणास्त्यक्ष्यति मागधः ॥ ७३ ॥ जरासंधस्तु तच्छ्रुत्वा विमनाः समपद्यत ॥ न ग्राहरत्ततस्तस्मै पुन
रेव हलायुधः ॥ तौ व्युपारमतां युद्धादृष्णयस्ते च पार्थिवाः ॥ ७४ ॥ दीर्घकाले महाराज निजह्वरितरतम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासंधे महीपतौ ॥
विविक्तमभवत्सैन्यं परावृत्तमहारथम् ॥ ७५ ॥ ते नृपाश्चोदितैर्नगिरस्यन्दनैस्तुरगैस्तथा ॥ दुद्रुवर्भतमनसो व्याघ्राऽऽघ्राता मृगा इव ॥ ७६ ॥ तन्न
रेन्द्रैः परित्यक्तं भग्नदपैर्महारथैः ॥ घोरं क्रव्यादबहुलं रौद्रमायोधनं बभौ ॥ ७७ ॥ द्रवत्सु रथमुख्येषु चेदिराजो महाधुतिः ॥ स्मृत्वा यादवसंबन्धं
कृष्णमेवान्ववर्तत ॥ ७८ ॥ वृतः कारूचसैन्येन चेदिसैन्येन चानघ ॥ संबन्धकामो गोविन्दमिदमाह स चेदिराट् ॥ ७९ ॥ अहं पितृष्वसुभर्ता तव
यादवनन्दन ॥ सबलस्त्वामुपावृत्तस्त्वं हि मे दयितः प्रभो ॥ ८० ॥ उक्तञ्चैव मया राजा जरासंधोऽल्पचेतनः ॥ कृष्णाद्रिरम दुर्बुद्धे विश्रहाद्रणक
र्मणि ॥ ८१ ॥ तदेवोऽद्य मया त्यक्तो मम वाक्यस्य दूषकः ॥ भग्नो युद्धे जरासंधस्त्वया द्रवति सानुगः ॥ ८२ ॥ निर्वैरो नैव संयाति स्वपुरं
पृथिवीपतिः ॥ त्वय्येव भूयोऽप्यपरं दर्शयिष्यति किल्बिषम् ॥ ८३ ॥ तदिमां संत्यजाशु त्वं महौ हतनराकुलाम् ॥ क्रव्यादगणसंकीर्णां सेवित
व्याममानुषैः ॥ ८४ ॥ कर्वापरं कृष्ण गच्छामः सबलानुगाः ॥ शृगालं वासुदेवं वै द्रक्ष्यामस्तत्र पार्थिवम् ॥ ८५ ॥ इमौ रथवरोदयौ युवयोः
कारितौ मया ॥ योजितौ शीघ्रतुरगैस्स्वङ्गचक्राक्षकूबरौ ॥ ८६ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ किल्बिषमपकारम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ रथवरेष्वपि उदयौ श्रेष्ठतमौ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ धरिष्यन्ति जीविष्यन्ति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीक्षया त्रिषत्या
 रित्योऽप्याय ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ चतुर्थत्वारिंशेऽप्य श्यालवध ईयते ॥ तन्मारीणां विष्ठाप्य तनुमस्याभिषेधनम् ॥ १ ॥ तानागतानिवि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 श्रीप्रमारुह भद्र ते वलदेवसदायवान् ॥ त्वराम करवीरस्य ब्रह्म त वसुधाधिपम् ॥ ८७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितृष्वसुपतेर्वाक्य श्रुत्वा चेदिप
 तेस्तदा ॥ वाक्य दृष्टमना कृष्णो जगाद जगतो गुरु ॥ ८८ ॥ अहो युद्धाभिसतप्तौ देशकालोचितौ त्वया ॥ बान्धवप्रतिरूपेण ससितौ वच
 नाम्बुना ॥ ८९ ॥ देशकालविशिष्टस्य दितस्य मधुरस्य च ॥ वाक्यस्य दुर्लभा लोके वत्सार्धेविसप्तम ॥ ९० ॥ चेदिनाय सनाथो स्वस्सवृत्तो
 तव दर्शनात् ॥ नावयो किंचिदप्राप्य ययोस्त्व वन्धुरीदृश ॥ ९१ ॥ जरसवस्य निघर्न ये चान्ये तत्समा नृपा ॥ पर्याप्तौ त्वत्सनाथौ स्व कर्तु
 चेदिकुलोद्भू ॥ ९२ ॥ यदूर्ना प्रथमो वन्द्युस्त्व हि सर्वमहीक्षिताम् ॥ अत प्रभृति सप्रामान्द्रक्ष्यसे चेदिसत्तम ॥ ९३ ॥ चाक्र मौसलमित्येवं
 सप्राम रणवृत्तय ॥ कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन्ये धरिष्यन्ति पार्थिवा ॥ ९४ ॥ रात्रां पराजय युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे ॥ अथणाद्धारणाद्वाऽपि
 स्वर्गलोक व्रजन्ति हि ॥ ९५ ॥ तद्वच्छाम महाराज करवीर पुरोत्तमम् ॥ त्वयोद्दिष्टेन मार्गेण चोदिराज शिवाय वै ॥ ९६ ॥ ते स्यन्दनगता
 त्सर्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः ॥ मेजिरे दीर्घमध्वान मूर्तिमन्त इवाग्रय ॥ ९७ ॥ ते त्रिरात्रोपिता प्राप्ता करवीर पुरोत्तमम् ॥ शिवाय च शिवे देशे
 निविष्टास्त्रिदशोपमा ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि करवीरपुराभिगमन नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तानागतान्विदित्वाऽय शृगालो युद्धदुर्मद ॥ पुरस्य धर्पण मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रम ॥ १ ॥ रथेनाऽऽदित्यवर्णेन
 भास्तता रणगामिना ॥ आयुध प्रतिपूर्णेन नेभिनिर्घोषहासिना ॥ २ ॥ मन्दराचलकल्पेन चित्रामरणभृषिणा ॥ अश्वस्यसायकैस्तूणे पूर्णेनार्णव
 वोषिणा ॥ ३ ॥ इयधेनाश्रुगतिना सक्तेन शिखरेष्वपि ॥ हेमकूवरगर्भेण दृढक्षेणातिशोभिना ॥ ४ ॥ सुबन्धुरेण दीप्तेन पतत्रिवरगामिना ॥
 स्रगतेनेव शक्रस्य हयधेन रथाद्रिणा ॥ ५ ॥ सावित्रे नियमे पूर्णे य दवो सधिता स्वयम् ॥ आदित्यरश्मिभिरिव रश्मिभिर्यो निगृह्यते ॥ ६ ॥
 तेन स्यन्दनमुत्थेन द्विपत्स्यन्दनघातिना ॥ स शृगालोऽभ्ययात्कृष्ण शलभ पावक यया ॥ ७ ॥ चापपाणिस्सुतीक्ष्णेषुः क्वचची हेममालिकः ॥
 सितप्रावरणेष्णीप पावकाकारलोचन ॥ ८ ॥
 शक्यस्य रथाद्रिणा समान इति शेष ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९॥१० ॥ आरमितशब्देन गजितञ्चनिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
सुदुर्महुज्याचपलं विक्षिपन्दुस्सहं धनुः ॥ निर्वमत्रोपजं वायुं सानलज्वालमण्डलम् ॥ ९ ॥ भाभिर्भूषणपङ्क्तिनां दीप्तो मेरुरिवाचलः ॥ रथस्थ इव
शैलेन्द्रः शृगालः प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ तस्याऽऽसितशब्देन रथनोमिस्वनेन च ॥ गुरुत्वेन च नाम्यन्ती चवालौर्वी भयातुरा ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
श्रीमन्तं मूर्तिमन्तमिवाचलम् ॥ शृगालं लोकपालाभं दृष्ट्वा कृष्णो न विव्यथे ॥ १२ ॥ शृगालश्चापि संरब्धस्यन्दनेनाशुगामिना ॥ समीपे वासु
देवस्य युयुत्सुः प्रत्यदृश्यत ॥ १३ ॥ वासुदेवं स्थितं दृष्ट्वा शृगालो युद्धलालसः ॥ अभिदुद्राव वेगेन मेघराशिरिवाचलम् ॥ १४ ॥ वासुदेवस्मृतं
कृत्वा प्रतियुद्धाय तस्थिवान् ॥ तद्युद्धमभवत्ताभ्यां समरे घोरदर्शनम् ॥ उभाभ्यामिव मत्ताभ्यां कुञ्जराभ्यां यथा वने ॥ १५ ॥ शृगालस्त्वद्र
वीरकुण्णं समरे समुपस्थितम् ॥ युद्धरागेण तेजस्वी मोहाच्चालितगौरवः ॥ १६ ॥ गोमन्ते युद्धमार्गेण यत्त्वया कृष्ण चेष्टितम् ॥ अनायकानां
मूर्खाणां नृपाणां दुर्बले बले ॥ १७ ॥ स मे सुविदितः कृष्ण क्षत्रियाणां पराजयः ॥ कृपणानामसत्त्वानामयुद्धानां रणोत्सवे ॥ १८ ॥ तिष्ठदानीं
यथा कामं स्थितोऽहं पार्थिवे पदे ॥ क यास्यसि मया रुद्धो रणेष्वपरिनिष्ठितः ॥ १९ ॥ न चाहमेकं सबलो युक्तस्त्वां योद्धुमाहवे ॥ अहमेकस्त्व
मप्येको द्वौ युध्याव रणे स्थितौ ॥ २० ॥ किं जनेन निरस्तेन त्वं वाऽहं च रणे स्थितः ॥ धर्मयुद्धेन निधनं व्रजत्येकतरो रणे ॥ २१ ॥ लोकेऽ
स्मिन्वासुदेवोऽहं भविष्यामि हते त्वयि ॥ हते मायि त्वमप्येको वासुदेवो भविष्यसि ॥ २२ ॥ शृगालस्य वचश्श्रुत्वा वासुदेवः क्षमापरः ॥ ईर्ष्यन्तं
प्रहरस्वेति तमुक्त्वा चक्रमाददे ॥ २३ ॥ ततस्सायकजालानि शृगालः क्रोधमूर्च्छितः ॥ चिक्षेप कृष्णे घोराणि युद्धाय लघुविक्रमः ॥ २४ ॥
शस्त्राणि यानि चान्यानि सुसलाद्यानि संयुगे ॥ पातयामास गोविन्दे स शृगालः प्रतापवान् ॥ २५ ॥ शृगालग्रहितैरस्त्रैः पावकज्वालमालिभिः ॥
निर्दयाभिहतः कृष्णः स्थितो गिरिरिवाचलः ॥ २६ ॥ सोऽस्त्रप्रहाराभिहतः किंचिदेषममन्वितः ॥ चक्रमुद्यम्य गोविन्दश्शृगालस्य परिक्षिपत् ॥
॥ २७ ॥ तं रथस्थं प्रमाणस्थं शृगालं युद्धदुर्मदम् ॥ जघान समरे चक्रं जातदरुपं महाबलम् ॥ २८ ॥ ततस्सुदर्शनं चक्रं पुनरायाहुरोः करे ॥
चक्रेणोरसि निर्भिन्नस्स गतासुर्गतोत्सवः ॥ पपात क्षतजन्धावी शृगालोऽद्विरिवाहतः ॥ २९ ॥
॥ २६ ॥ परिक्षिपत् पर्यक्षिपत् ॥ २७ ॥ प्रमाणस्थं चक्रमयादपलायितामित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अस्य शृगालस्य ॥ ४५ ॥

निगम्य त निपातित पद्मपातादिवाचलम् ॥ तस्य सैन्यान्यपययुर्विभर्नासि स्ते नृपे ॥ ३० ॥ केचित्प्रविश्य नगर कश्मलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु
दु गमता भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ३१ ॥ केचित्तत्र शोचन्तस्मरन्तश्चकुतानि च ॥ पतितं भ्रूपतिं भ्रूमौ न त्यजन्ति स्म दु खिता ॥ ३२ ॥
ततो भयानिनादेन म्वरेणारिविर्मर्दन ॥ कृष्य कमलपत्राक्षो जनानामभय ददौ ॥ ३३ ॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजतगुलिपर्वणा ॥ न भेतव्य न भेत
द्यमिति तानभ्यभाषत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निरावाचकर जनम् ॥ वातयिष्यामि समरे नेद शूरव्रत मतम् ॥ ३५ ॥ अश्रुपूर्णमुखा
दीना कन्दमाना भग्न तदा ॥ पतितो वे शृगालारयो भ्रष्टस्सन्दीनमानस ॥ ३६ ॥ ते स्म पश्यन्ति पतित धरण्यां धरणीपतिम् ॥ चक्रनिर्दो
रितोरक्त भिन्नशृङ्गमिमाचलम् ॥ ३७ ॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साश्रुपतेक्षणा दीनाशोकस्य वशमागता ॥ ३८ ॥
तेषां नन्तिगन्देन पोरणां विस्वरेस्वरे ॥ महिष्यस्तस्य निष्येतुस्वपूत्रा रुदितानना ॥ ३९ ॥ तास्त निपातित दृष्ट्वा ह्लाप्य भूमिपतिं पतिम् ॥
स्तनानाकृत्य करजैर्भृशतां पयदेवयन् ॥ ४० ॥ दरास्तुरसिजांश्चैव शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दय ताडयन्त्यस्ता विस्वर रुरुदु स्त्रिय ॥ ४१ ॥
तस्योगमि सुदु खतां दृदिता क्रिन्लोजना ॥ पेतुर्दुर्ध्वभुजास्सर्वाश्छिन्नमूला लता इव ॥ ४२ ॥ तार्सां वाष्पाम्बुपूर्णानि नेत्राणि नृपयोपिताम् ॥
वाग्निप्रहतानि पट्टजानि चक्राशिरे ॥ ४३ ॥ तां पतिं पतित भ्रूमौ रुदन्यो हृदि ताडिता ॥ लालप्यमाना करुण योपित पयदेवयन्
॥ ४४ ॥ पुत्र चास्य पुरस्तुत्य बाल प्रभुतलोचनम् ॥ अकदेव पितु पार्श्वे द्विगुण रुरुदु स्त्रिय ॥ ४५ ॥ अय ते वीर विक्रान्तो बाल पुत्रो न
पण्डित ॥ तद्विद्वीन कथमय पदे स्थास्यति पेटके ॥ ४६ ॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्त पुर परम् ॥ अतृमास्तव सौह्यानां किं कुर्मो
विधया वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रमावाय यासुदेवमुयास्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रणप्रो
क्तेन कम्पणा ॥ तस्य प्रेनगतस्याय पुत्रस्त्वां शरण गत ॥ ४९ ॥ यदि त्वां प्रणमेतासौ कुर्याद्रा शासन तव ॥ नायमेकग्रहारेण जनस्तप्येत दारु
णम् ॥ ५० ॥ यदि कुर्यादय मूढस्त्वपि वान्यवक विधिम् ॥ नैव परीत कृपणस्सेधेत धरणीतलम् ॥ ५१ ॥ अयमस्य विपन्नस्य वान्यवस्य तथा
नव ॥ मुन्तती रक्ष्यतां धीर पुत्र पुत्र इवाऽऽत्मज ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दन ॥ मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वर ॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ परितः कथ्यवैरिणि शेष ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तेन रथेन शृगालाय सवितृत्वेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीहरिवंशो विष्णुपर्वणि
 दीकार्यां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४४ ॥ पञ्चचत्वारिंशेऽस्यिन्द्रोच्यते रामकृष्णयोः ॥ १ ॥ तौ त्विति ॥ १ ॥ २ ॥

राजपत्निगतो रोषस्सहानेन दुरात्मना ॥ प्रकृतिस्त्था वयं जाता देवि सैषोऽस्मि बान्धवः ॥ ५४ ॥ रोपो मे विगतस्साध्वि तव वाक्यैरकल्मषैः ॥
 योऽयं पुत्रः शृगालस्य प्रमाव्येप न संशयः ॥ ५५ ॥ अभयं चाभिषेकं च ददाग्यस्मै सुखाय वै ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ५६ ॥
 पितृपैतामहे राज्ये तव पुत्रोऽभिषिच्यताम् ॥ ततः प्रकृतयस्सर्वाः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ५७ ॥ अभिषेकार्थमाजगमुर्थतो वै रामकेशवौ ॥
 ततः सिंहासनस्थं तु राजपुत्रं जनार्दन ॥ ५८ ॥ अभिषेकेण दिव्येन योजयामास वीरवान् ॥ अभिषिच्य शृगालस्य कर्वरपुरे सुतम् ॥ कृष्णस्त
 दहरेवान्नु प्रस्थानमभ्यरोचयत् ॥ ५९ ॥ रथेन हरियुक्तेन तेन युद्धाजितेन वै ॥ केशवः प्रस्थितोऽध्वानं वृत्रहा त्रिदिवं यथा ॥ ६० ॥ शक्रदेवोऽपि
 धर्माऽऽत्मा सह मात्रा परंतप ॥ सबालवृद्धयुवतीमुख्याः प्रकृतयस्तथा ॥ ६१ ॥ शिञ्जिकायाथारोप्य शृगालं युद्धदुर्मदम् ॥ संहता दूरभार्गेण
 पश्चिमाभिसुखा ययुः ॥ ६२ ॥ नैघनस्य विधानेन चक्रुस्ते तस्य सत्क्रियाम् ॥ सत्कारं कारयामातुः पितॄणां पारलौकिकम् ॥ ६३ ॥ इति श्यो
 दिक्ष्य राजानं श्राद्धं कृत्वा सहकशः ॥ ततस्ते सलिलं दत्त्वा नाग्रगोत्रादिकीर्तनैः ॥ ६४ ॥ पितर्युपस्ते वीरे शोकसंविग्रमानसः ॥ कुत्वोदकं तदा
 राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शृगालवचो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैश
 म्पायन उवाच ॥ तौ तु स्वल्पेन कालेन दमघोषेण संगतौ ॥ अथाध्वविधिना तौ तु पञ्चरात्रोपितौ पथि ॥ १ ॥ दमघोषेण संगम्य एकत्र गोषिता
 विव ॥ जगत्तुस्सहितौ वीरौ सुदा परमया शुनौ ॥ नगरीं मथुरां प्राप्तौ वसुदेवसुतावभौ ॥ २ ॥ ततः प्रत्युद्गतास्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥ सबला
 लहृमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥ ३ ॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणश्च यथोचिताः ॥ सबालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तता ॥ ४ ॥ नन्दित्यर्थयवाद्यन्त
 स्तुर्येतां पुरुषर्षभौ ॥ रथ्यापताकामालिन्यो भासन्ति स्म समन्ततः ॥ ५ ॥ हृष्टा प्रमुदिता सर्वा पुरी परमशोभिता ॥ आत्रोस्तयोरगमने
 यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ ६ ॥ मदितास्तत्र गायन्ति राजभार्गेषु गायकाः ॥ स्तवाशीर्बहुला गाथा यादवानां प्रियङ्कराः ॥ ७ ॥

॥ ३ ॥ श्रेण्यः नानाजातीया अनेकशिल्पोपजीविनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
निराम्य त निपतित वध्रपातादिवाचलम् ॥ तस्य सैन्यान्यपययुर्विर्मानसि स्ते नृपे ॥ ३० ॥ केचित्प्रविश्य नगर कथमलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु
हुं खमतता भर्तृगोकाभिपीडिताः ॥ ३१ ॥ केचित्तत्रैव शोचन्तस्मरन्तस्सुकृतानि च ॥ पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दुःखिता ॥ ३२ ॥
ततो मेघनिनादेन स्वरेणारिविमर्दन ॥ कृष्य कमलपत्राक्षो जनानामभय वदो ॥ ३३ ॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजतांशुलिपर्वणा ॥ न भेतव्यं न भेत
व्यमिति तानभ्यभापत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निरावाधकरं जनम् ॥ घातयिष्यामि समरे नेदं शूरात्रत मतम् ॥ ३५ ॥ अष्टपूर्णमुखा
दीना कन्दमाना भृशं तदा ॥ पतितो वे शृगालाल्यो भ्रष्टसन्दीनमानस ॥ ३६ ॥ ते स्म पश्यन्ति पतित धरण्यां घरणीपतिम् ॥ चक्रनिर्वा
रितोरस्क भित्गृह्णमिवाचलम् ॥ ३७ ॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साश्रुपातेक्षणा दीनाश्लोकस्य वशमागता ॥ ३८ ॥
तेषां रुदितशब्देन पौराणां त्रिस्त्रैस्त्वरे ॥ महिष्यस्तस्य निप्येतुस्सपुत्रा रुदितानना ॥ ३९ ॥ तास्त निपतित दृष्ट्वा ह्लाध्यं भूमिपतिं पतिम् ॥
स्तनानारुज्य करजैर्भृशार्ता पर्यदेवयन् ॥ ४० ॥ उरस्तुरसिजोभेव शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दय ताडयन्त्यस्ता विद्वर रुरुदु स्त्रिय ॥ ४१ ॥
तस्योरसि सुदु खार्तां मुवेतां छिन्नलोचना ॥ पेतुर्दुर्ध्वमुजास्सर्वोभ्रिन्नमूला लता इव ॥ ४२ ॥ तासां बाष्पांश्चुपूर्णोने नेत्राणि नृपयोर्योपिताम् ॥
वारिविप्रहतानीव पङ्कजानि चकाशिरं ॥ ४३ ॥ ता पतिं पतित भूमौ रुदन्त्यो हृदि ताडिता ॥ लालप्यमाना करुण योपित पर्यदेवयन्
॥ ४४ ॥ पुत्र चास्य पुरस्कृत्य बाल प्रभ्रुतलोचनम् ॥ शक्रदेव पितु पार्श्वे द्विगुणं रुरुदु स्त्रिय ॥ ४५ ॥ अय ते वीर विक्रान्तो बाल पुत्रो न
पण्डित ॥ त्वद्विहीन कथमय पदे स्थास्यति पेतुके ॥ ४६ ॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्तपुर परम् ॥ अतस्मास्तव सौख्यानां किं कुर्मो
विधवा वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रमावाय वासुदेवमुपस्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रणप्रो
क्तेन कमणा ॥ तस्य प्रेतगतस्याय पुत्रस्त्वा शरण गत ॥ ४९ ॥ यदि त्वा प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासन तव ॥ नायमेकप्रहारेण जनस्तप्येत दारु
णम् ॥ ५० ॥ यदि कुर्यादय मूढस्त्वयि बान्धवक विधिम् ॥ नैव परित कृपणस्सवेत धरणीतलम् ॥ ५१ ॥ अयमस्य विपन्नस्य बान्धवस्य तवा
नय ॥ सन्तती रक्ष्यतां वीर पुत्रः पुत्र ह्वाऽऽत्मजः ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दन ॥ मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वर ॥ ५३ ॥
५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तिमिना तिमितुल्येन पञ्चजनेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ आवृतमौलिना वकीभूतकिरीटेन ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्नातुं स्नानपूर्वकं त्वां परिणेतुम् इच्छे इच्छामि रूपिणी मूर्तिमती भूतेति शेषः
 त्रिदशानां वयं मान्या ध्रुवप्रदामलाननाये स्म दृष्टास्त्वया तात काङ्क्षमाणस्तवागमम् ॥ १० ॥ दिष्ट्या ते निहता मल्लाः कंसश्च विनिपातितः ॥
 उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च माहात्म्येन जनेन वै ॥ ११ ॥ समुद्रे च श्रुतोऽस्माभिस्तिमिना सह विश्रहः ॥ वधः पञ्चजनस्यैव जरासंधेन विश्रहः ॥ गोमन्ते
 च श्रुतोऽस्माभिः क्षत्रियैस्सह विश्रहः ॥ १२ ॥ दुरदस्य वधश्चैव जरासन्धपरजयः ॥ तत्रायुधावतरणं श्रुतं नः परमाहवे ॥ २३ ॥ वधश्चैव शृगालस्य
 करवीरगुणेत्तमे ॥ तत्सुतस्याभिषेकश्च नागराणां च सान्त्वनम् ॥ १४ ॥ मथुरायां प्रवेशश्च कीर्तनीयस्सुरोत्तमे ॥ प्रतिष्ठिता च वसुधा पाथि
 वाश्च वशीकृताः ॥ १५ ॥ तव चागमनं दृष्ट्वा सभाग्यास्सम यथा पुरा ॥ तेन स्म परितुष्टा वै हर्षिताश्च सबान्धवाः ॥ १६ ॥ प्रत्युवाच ततो
 रामस्सर्वास्तानभितः स्थिताश्च ॥ यादवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः ॥ १७ ॥ इहावयोरगतं बाल्यमिह चैवावयो रतम् ॥ भवद्विवर्द्धिता
 श्रैव यास्यामो विक्रियां कथम् ॥ १८ ॥ गृहेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः ॥ अस्माकं बान्धवास्सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः ॥ १९ ॥ ब्रुवत्येवं
 यथातत्त्वं गोपमध्ये हलद्युधे ॥ संहृष्टवदना भूयो बभ्रुव्रजयेपितः ॥ २० ॥ ततो वनान्तरगतो रेमे रामो महाबलः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते रामाय
 विदितारमने ॥ २१ ॥ गोपालैर्दशकालद्वैरुपानीयत वारुणी ॥ सोऽपिवत्पाण्डुराभ्रभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्वृतः ॥ २२ ॥ वनान्तरगतो रामः पानं
 मदसमीरणम् ॥ उपनिन्युस्ततस्तस्मै वन्यानि विविधानि च ॥ २३ ॥ प्रत्यग्रमणीयानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ मेघ्यांश्च विविधान्यगन्धान्भक्ष्यांश्च
 हृदयंगमाश्च ॥ २४ ॥ सद्यो हतानि पद्मानि विकचान्युत्पलानि च ॥ शिरसा चारुक्शेन किञ्चिदावृतमौलिना ॥ श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विरा
 जता ॥ २५ ॥ चन्दनाद्रौण पीतेन वनमालावलम्बिना ॥ विबभावुरसा रामः कैलासेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥ नीले वसनो वसाने प्रत्यग्रजलद्रुमे ॥ रराज
 वपुषा शुभ्रस्तिमिरावै यथा शशी ॥ २७ ॥ लाङ्गलेनावसितेन भुजगाभोगवर्तिना ॥ तथा भुजाग्रस्थितेन सुशलेन च भास्वता ॥ २८ ॥ स मत्तो
 बलिनां श्रेष्ठो राजावूर्णिताननः ॥ शैशिषिषु त्रियामासु यथा स्वेदालसशशी ॥ २९ ॥ रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ॥ एहि माम
 भिगच्छ त्वं हविर्णी सागरंगमे ॥ ३० ॥ संकर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ॥ नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥ ३१ ॥
 ॥ ३० ॥ मत्तोक्तां मत्तेनोक्तमिति हेतुना तां भारतीं परिभूय नाभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवतानि प्रतिष्ठा ॥ ११ ॥ लिङ्गानि लक्षणानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 दीप्त्या पञ्चवत्वारिगोऽप्याय ॥ ४१ ॥ ॥ पञ्चवत्वारिगोऽप्याये रामस्य गोकुलमगम ॥ श्रीरत्नं गोपनारीभिः कालिन्ध्या कर्पणं तथा ॥ १ ॥ कस्येति ॥ १ ॥
 गोविन्दरामौ संप्राप्तौ आतरो लोकविद्युतौ ॥ स्वे पुरे निर्मयास्सर्वे क्रीडध्व यादवास्तुल्यम् ॥ ८ ॥ न तत्र कश्चिदीनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥
 मधुरायामभृत्कश्चिद्रामकृष्णसमागमे ॥ ९ ॥ वर्यासि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहृद्यद्विपा ॥ नरनारीगणाश्चैव भेजिरे मानसं सुखम् ॥ १० ॥
 शिवाश्च प्रवृत्तार्ता विरजस्का दिशो दरा ॥ देवतान्यपि सर्वाणि हृष्यन्त्यायतनेष्वपि ॥ ११ ॥ यानि लिङ्गानि लोकस्य वृत्तानीदृ कृते युगे ॥
 तानि सर्वाण्यदृश्य त तयोराममने तदा ॥ १२ ॥ तत् काले शिवे पुण्ये स्यन्वनेनारिमर्दनौ ॥ हरियुक्तेन तो धीरौ प्रविष्टौ मधुरां पुरीम् ॥ १३ ॥
 प्रविशन्त पुरीं रम्यां गोविन्दं राममेव च ॥ अतुजगुर्गुणगुणशक्र देवगणा इव ॥ १४ ॥ वसुदेवस्य भवनं पितुस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्ट
 वदनौ चन्द्रादित्याविवाचलम् ॥ १५ ॥ तत्रायुधानि संन्यस्य गृहे स्वे स्वेरचारिणौ ॥ मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवमुताडुमौ ॥ १६ ॥ ततस्तु वसुदे
 वरय पादौ समभिपीडय च ॥ तत्रोपसेन राजानमन्याश्च यदुपुङ्गवान् ॥ १७ ॥ यथान्यायं पूजयित्वा तौ सर्वेभ्यामिनिन्दितौ ॥ जग्मतुर्हृष्टमनसौ
 मातुरेव निवेशनम् ॥ १८ ॥ एवं तावकनिर्माणौ मधुरयां सुभाननौ ॥ उग्रसेनानुगो भूत्वा कचित्कालं सुमोवतु ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णयोर्मधुरयां प्रत्यागमनं नाम पञ्चवत्वारिगोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य
 स्मृत्वा गोपेषु सोढुदम् ॥ जगामैको व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः ॥ १ ॥ स गतस्तत्र रम्याणि वदंश विपुलानि वै ॥ सुकपूर्वाण्यरण्यानि
 सर्वासि सुरभीणि च ॥ २ ॥ स प्रविष्टस्तु वेगेन तं व्रजं कृष्णपूर्वजः ॥ कन्येन रमणीयेन वेषेणालंकृतः प्रसु ॥ ३ ॥ स तानमापत प्रीत्या यथा
 पूर्वमरिदमः ॥ गोपांस्तैर्नैव विधिना यथान्याय यथावयः ॥ ४ ॥ तथैव प्राह तान्सर्वस्तथैव परिहरयन् ॥ तथैव सह गोपीभिर्योजयन्मधुरां
 कथा ॥ ५ ॥ तमृजुः स्थविः गोपाः प्रियं मधुरमापिणः ॥ राम रमयतां श्रेष्ठ प्रवासात्पुनरागतम् ॥ ६ ॥ स्वागतं ते महाबाहो यदूर्नां कुल
 नन्दन ॥ अद्य स्म निर्धृतास्तात यत्त्वां पश्यामहे वयम् ॥ ७ ॥ श्रीताम्रैश्च वर्यं वीर यत्त्व पुनरिवागतः ॥ विल्यातस्त्रिषु लोकेषु रामशशुभय
 करः ॥ ८ ॥ वर्द्धनीया वय वीर त्वया यादवनन्दन ॥ अथवा प्राणिनस्तात रमन्ते जन्मश्रमिषु ॥ ९ ॥
 ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निर्धृताः स्म सुस्तिनः स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
सप्तचत्वारिंशेऽस्मिन्धराणां वचनादथ ॥ ॥ छणस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गपनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ श्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥ १ ॥ आत्य

यावत्स्थस्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते ब्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥
तां विमृज्य महाभार्गां तांश्च सर्वान्चजौकसः ॥ ५३ ॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहस्तां वरः ॥ पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ॥ ५४ ॥
स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं ददृशे पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥ ५५ ॥ तथैवाध्वन्यवेधेण सोपाश्लिष्यं जनार्दनम् ॥ प्रत्यग्रव
नमालेन वक्षसाऽभिविराजता ॥ ५६ ॥ स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहस्रोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ॥ ५७ ॥ उपविष्टं
तदा रामं पप्रच्छ कुशलं ब्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोपु चैव जनार्दनः ॥ ५८ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम् ॥ सर्वत्र कुशलं कृण्व
येपां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवन्कथाः ॥ वसुदेवव्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते
सिवलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रा
वृत्तिका नराः ॥ चक्रायुचगृहं सर्वे लोकपालगृहोपमम् ॥ १ ॥ तेष्वत्ययिकशंसीपु लोकप्रावृत्तिकेऽपि बह ॥ कृतसंज्ञा यदुश्रेष्ठस्समेताः कृष्णसंस
दि ॥ २ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥ ३ ॥ जनार्दन नोन्मद्गणां पार्थिवानां समागमः ॥
भविष्यति क्षितीशानां समूढानामनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात् ॥
॥ ५ ॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥ ६ ॥ भार्गी स्वयंवरस्तत्र तस्यः किल
जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्यास्त्रैर्लोकव्यसुन्दर्यास्तृतीयेऽहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्व
यंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यथरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामश्शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

यिकशंसीपु विरोधशंसिपु । दैव्यं छन्दोजनुरोधात् ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात्
॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कृपणाय अशेमुर कर्पणधोमुखम् ॥ ४२ ॥ तस्यां हलाष्टार्यां याः सजः पेतुः ताः पुण्यकोरौ करौ वासरेष्कणं सुगम्भिरागरुम मदिरारूप जलं मुमुक्षुः खेमुरि
 तर्प ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हृदप्रस्थितसधया हृदात् प्रस्थिता प्रचलिता सचया यत्स्यादयो यस्याः सा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुलिन भोषिरिव यस्याः बिम्ब रक्षपमण्डलमेव
 ततश्चोय बलवान्नामो मदसमीरितः ॥ चकार स हल हस्ते कर्पणाधोमुख बली ॥ ३७ ॥ तस्यामुपरि भेदिन्यां पेतुस्तामरसखजः ॥ मुमुक्षुः पुष्प
 कोरौश्च वासरेण्वरुण जलम् ॥ ३८ ॥ स हलेन नताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ॥ चकर्प यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥ ३९ ॥ सा विह्वलजल
 खोता हृदप्रस्थितमचया ॥ व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गनुसारिणी ॥ ४० ॥ लाङ्गलादिष्टवर्त्मा सा वेगगा चक्रगामिनी ॥ सकर्पणभयत्रस्ता योपे
 वाकुलतां गता ॥ ४१ ॥ पुलिनश्रीणि विम्वीष्टी दृढितैस्तोयताहिते ॥ फेनैर्भखलसुत्रैश्च च्छिन्नैरम्बुदगामिनी ॥ ४२ ॥ तरङ्गविषमापीडा चक्रवा
 कोन्मुखस्तनी ॥ वेगगम्भीरवक्त्राङ्गी त्रस्तमीनविधूषणा ॥ ४३ ॥ सिनहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौभोच्छ्रिताम्बरा ॥ तीरजोद्भूतकेशान्ता जलस्वलित
 गामिनी ॥ ४४ ॥ लाङ्गलोलिखितापाङ्गी धुमिता सागरगमा ॥ मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥ ४५ ॥ कृष्यते साऽतिवेगेन स्रोत स्वलि
 तगामिनी ॥ उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावन वनम् ॥ ४६ ॥ वृन्दावनस्य गच्छेन सा नीता यमुना नदी ॥ रोरुयमाणेव खगैरन्विता तोयवासि
 भि ॥ ४७ ॥ सा यदा समत्क्रान्ता नदी वृन्दावन वनम् ॥ तदा स्त्रीरूपिणी मृत्वा यमुना राममवधीत् ॥ ४८ ॥ प्रसीद नाथ मीताऽस्मि प्रतिलो
 मेन कर्मणा ॥ विपरीतमिदं रूपं तोयं च मम जायते ॥ ४९ ॥ असत्यह नदीमध्ये रौहिणेय त्वया कृता ॥ कर्पणेन महाबाहो स्वमार्गेव्यभिचारिणी ॥
 ॥ ५० ॥ प्राप्तां मां सागरे पूर्वं सपत्न्यो वेगगर्विता ॥ फेनहासेर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥ ५१ ॥ प्रसादं कुरु मे वीर याचे त्वां कृष्णपूर्वज ॥
 सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ॥ ५२ ॥ कर्पणायुधकुण्डाऽस्मि रोपोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ मूर्ध्ना गच्छामि चरणौ तवैषा लाङ्गलायुध ॥
 मार्गमादिष्टमिच्छामि कं गच्छामि महासुजा ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणयावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुध ॥ प्रत्युवाचार्णववधू मदकान्त इदं
 वच ॥ ५४ ॥ लाङ्गलादिष्टमार्गो त्वमिदं मे प्रियदर्शने ॥ देशमम्बुप्रदानेन प्रावयत्वाखिल शुभे ॥ ५५ ॥ एष ते सुष्ठु संदेश कथितः सागर
 गमे ॥ शान्तिं व्रज महाभागे गम्यतां च यथासुखम् ॥ ५६ ॥

ओष्ठो यस्याः । अम्बुदगामिनी सागरगामिनी ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
सप्तचत्वारिंशेऽस्मिन्धराणां वचनादथ ॥ ॥ कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥ १ ॥ आत्य

यावत्स्थास्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते ब्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥
तां विमृज्य महाभागां तांश्च सर्वान्ब्रजौकसः ॥ ५३ ॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहस्तां वरः ॥ पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ॥ ५४ ॥
स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं दृष्ट्वा शेषे पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥ ५५ ॥ तथैवाध्वन्यवेषेण सोपस्थिभ्यः जनार्दनम् ॥ प्रत्यग्रव
नमालेन वक्षसाऽभिविरजता ॥ ५६ ॥ स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहस्रोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ॥ ५७ ॥ उपविष्ट
तदा रामं पप्रच्छ कुशलं ब्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥ ५८ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो आतरं साधुभाषिणम् ॥ सर्वत्र कुशलं कृष्ण
येषां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवन्कथाः ॥ वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे निष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रा
वृत्तिका नराः ॥ चक्राद्युघट्टं सर्वे लोकपालयुहोपमम् ॥ १ ॥ तेष्वत्ययिकशंसीषु लोकप्रावृत्तिकेष्विह ॥ कृतसंज्ञा यदुभ्रेष्टास्समेताः कृष्णसंस
दि ॥ २ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥ ३ ॥ जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः ॥
भविष्यति क्षितीशानां समूढानामनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात् ॥
॥ ५ ॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥ ६ ॥ भावी स्वयंवस्तत्र तस्यः किल
जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्यास्त्रैलोक्यसुन्दर्यास्तृतीयेऽहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्व
यंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यध्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामश्शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

यिकशंसीषु विरोधशंसिषु । दैर्घ्यं छन्दोऽनुरोधात् ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात्
॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ निरुद्धा रुक्मिणीलिप्सयेति शयः । वय किं भिष्टवदेकान्तचरा येन निरुत्साहा भविष्याम । अपि तु अतिप्रसिद्धास्तेन सोत्साहा एव तत्र गच्छाम इति
 नादोक्तास्पम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शिखितिक्षा कपटदुष्य- राक्षान्धितदर्याः राजनातिविद जवस्ये मम पृष्ठत यूये इत्यर्थं
 सिद्धशाहलदत्तानां मत्तदिरदगाभिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परममर्पिणाम् ॥ १० ॥ जयाय शीघ्रं सहिता बलोवेन समन्विता ॥ निरुद्धा
 प्रथिपीपाला किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुत्साहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दन ॥ ११ ॥ अथैतत्केशवो वास्य हृदि शस्यभिवार्पितम् ॥
 निर्जगाम यदुग्रेष्ठो यदूर्ना सहितो वले ॥ १२ ॥ यावदास्ते वलोद्व्यास्त्वे सग्रामलालसा ॥ निर्ययुस्त्यन्दनवेर्गोर्वितास्त्रिदशा इव ॥ १३ ॥
 वलाग्रेण नियुक्तेन हरिश्चानसंमत ॥ चक्रोद्यतकर कृष्णो गवापाणिष्यरोचत ॥ १४ ॥ यावद्यापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः ॥ रथेरादित्यसंका
 शे किद्विणीप्रतिनादिते ॥ १५ ॥ दमसेन तु गोविन्द प्राह निधितदर्यन ॥ तिष्ठ त्वभूषणार्दूल भ्रात्रा मे सहितोऽञ्च ॥ १६ ॥ क्षत्रिया विक्र
 तिप्रज्ञाशस्त्रनिधितवर्यना ॥ पुरी शून्यामिमां वीर ऊचयेप्रभेतन्ति इ ॥ १७ ॥ अस्माक शङ्कितास्त्वे जरासंघकशानुगाः ॥ मोदन्ते सु
 खिनस्तत्र देवलोकं यथामराः ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचन ध्रुत्वा भोजराजो महायशः ॥ कृष्णस्येन विकृत वभापे वचनानृतम् ॥
 ॥ १९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूर्ना नन्दिवर्दन ॥ श्रूयतां यदह त्वद्य वक्ष्यामि रियुसुदन ॥ २० ॥ त्वया विहीनास्त्वे स्म न शकास्सुखमा
 सितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विपयान्ते वा पतिदीना इव स्त्रियः ॥ २१ ॥ त्वत्सनाथा वय तात त्वद्बलबलमाश्रिता ॥ धिमीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि
 मानद ॥ २२ ॥ विजयाय यदुग्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्य सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षम् ॥ २३ ॥ तस्य राक्षो वचश्श्रुत्वा सस्मित
 देवकीसुतः ॥ ययेष्ट भवतामद्य तथा कर्तोऽस्म्यसशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भी
 मकस्य गृह प्राप्नो लोबितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राप्ते राजसभाजे तु शिबिराकीर्णभूतले ॥ रज्जु सुविपुल दृष्ट्वा राजसी तनुमाविशत् ॥ २६ ॥
 वित्रासनाथं भूपानां प्रकाशायं पुरतनम् ॥ मनसा चिन्तयामासु वैनेतेय महाबलम् ॥ २७ ॥ ततश्चिन्तितमाश्रितु विदित्वा विनतात्मजः ॥
 सुखलक्ष्यं वपु कृत्वा निखिल्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥

॥ १७ ॥ अस्माकम् अस्मत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राजसीं तु कायकोषप्रबानां प्रकृषिम् ॥ २६ ॥ पुरतनं प्राक्सितम्
 ॥ २७ ॥ सुखलक्ष्यं सीम्पम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह-तस्येति ॥ न्युञ्जाः अधोमुखास्तथाऽचेष्टन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मनसा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मक

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युञ्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यसगनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षपातेन पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ पृष्ठासक्तैः प्रहरणैर्ललित्वन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैरवाङ्मुखैः ॥ चरणाभ्यां प्र कर्पयन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृताग्भहतारं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासनं दैत्य संघानां वाहनं ध्वजलक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांपरायिकम् ॥ ३५ ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगद् मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्या वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनता हृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७ ॥ ब्रज पत्ररथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनतेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरीं कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनतेयसखश्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदर्भनगरं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ हृष्टाः प्रमु दितस्सर्वे निवासायोपचक्रुः ॥ सर्वे शस्त्रायुधधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्ध्यमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलश्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ॥ स्वाद्यपानादिरत्नौघैरर्चितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखेन उषितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ शृजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णं चेतसा ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

तिष्ठः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ १० ॥ निरुद्धा रुक्मिणीलिप्सयेति शयः । तत्र वय किं भिष्टवदेकान्तचराः येन निरुद्धादा भविष्याम् । अपि तु अविशसिद्धास्येन सोरसाहा एव तत्र गच्छाम इति
 सार्द्धोक्त्यनाक्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विकृतिपक्षा कपट्युदयः शास्त्रनिमित्तदर्शनाः राजनीतिविद जवत्ये मम पृष्ठत शूये इत्यर्थः
 सिद्धादलहतानां मत्तद्विरदगामिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परममर्पिणाम् ॥ १० ॥ जयाय शीघ्रं सञ्चिता बलौघेन समन्विता ॥ निरुद्धा
 पृथिवीपाला किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुद्धादा भविष्यामो गच्छामो यवुन्दन ॥ ११ ॥ श्रुत्येतत्केशवो वाक्यं हृदि शल्यभिवार्पितम् ॥
 निर्जगाम यदुद्ग्रेष्ठो यदूनां सहितो बले ॥ १२ ॥ यावदास्ते बलोदग्रास्सर्वे सभामलालसा ॥ निर्ययुस्त्यन्दनवैरर्गवितास्त्रिवरा इव ॥ १३ ॥
 बलाग्रेण नियुक्तेन हरिरीशान्समत् ॥ चक्रोद्धतकर कृष्णो गदापाणिर्व्यरिचत् ॥ १४ ॥ यादवाभापरे तत्र वामुदेवानुयायिनः ॥ रथैरादित्यसंका
 शे किङ्किणीप्रतिनादितै ॥ १५ ॥ उग्रसेन तु गोविन्दः ॥ प्राह निमित्तदर्शनः ॥ तिष्ठ त्वभृपशार्दूल आत्रा मे सस्तिोऽनघ ॥ १६ ॥ क्षत्रिया विह्व
 तिमन्नाशशस्त्रनिमित्तदर्शना ॥ पुरीं शून्यामिमां वीर जघन्येऽभिपतन्ति इ ॥ १७ ॥ अस्माक शङ्कितास्सर्वे जरासंघवशालुगाः ॥ मोदन्ते सु
 खिनस्तत्र देवलोकै यथामरा ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशः ॥ कृष्णवर्देन विह्वतं वभावे वचनान्तम् ॥
 ॥ १९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्विषर्द्धन ॥ श्रूयतां यदह त्वद्य वक्ष्यामि रिपुमुदन ॥ २० ॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्तास्तुत्वमा
 सितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विषयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रिय ॥ २१ ॥ त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्बलबलमाश्रिता ॥ विभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि
 मानद ॥ २२ ॥ विजयाय यदुद्ग्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्व सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षम् ॥ २३ ॥ तस्य राक्षो वचश्श्रुत्वा सस्मित
 देवकीपुत्रः ॥ यथेष्ट भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसंशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु वे कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भी
 ष्मकस्य गृहं प्राप्तो लोडितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राप्ते राजसभाजे तु शिबिराकीर्णभूतले ॥ रङ्गं सुविपुलं दृष्ट्वा राजसीं तनुमाविरात् ॥ २६ ॥
 विवासनार्थं भूपानां प्रकारार्थं पुरातनम् ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेय महाबलम् ॥ २७ ॥ तत्तन्निमित्तमात्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः ॥
 सुखलक्ष्यं वपुः कृत्वा निलिख्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥
 ॥ १७ ॥ अस्याकम् अस्मत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राजसीं एतुं कायकोषवधानां पठितम् ॥ २६ ॥ पुरातनं प्राक्सिन्धवम्
 ॥ २७ ॥ सुखलक्ष्यं लोभम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाहन्तस्येति ॥ न्युब्जाः अधोमुखस्ताथाज्चेष्टन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मनसा प्रजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्प्रयायिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मक

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यसगनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षपातेन पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ पृष्टासक्तैः प्रहरणैर्लेलिहन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैरवाङ्मुखैः ॥ चरणाभ्यां प्र कर्पन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृतारम्भहृत्कारं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासन दैत्य संचानां वाहनं ध्वजलक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांपरायिकम् ॥ ३५ ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगद् मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्यया वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनता हृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७ ॥ ब्रज पत्रथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनतेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरो कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनतेयसखश्श्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ हृष्टाः प्रमु दितास्सर्वे निवासायोपचक्रुः ॥ सर्वे शस्त्रायुधधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विभिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलश्श्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ॥ स्वाद्यपानादिरत्नैर्विचरचितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखेन उपितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णं चेतसा ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वितुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अचत्वारिंशद्विंश जरासपसुनीथयोः ॥ विदर्भस्य सभायां तु बचन राजसूच्यते ॥ १ ॥ त कृष्णमिति ॥ वैनतेत्यत्र धृतीयालोप आपः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अद्वित्वम् क्वद्वि सजायते येन क्व ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदेत्यास्य सूरैः सहेत्यन्वोऽप्य श्लोकः सर्वपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ १२ ॥

वैराग्यायन उवाच ॥ ते कृष्णमागतं दृष्ट्वा वैनतेय सदाच्युतम् ॥ वध्रुदुःखिन्तयाविशस्सर्वे नृपतिसत्तमाः ॥ १ ॥ ते समेत्य सर्मा राजन्तजानो भीमविक्रमा ॥ मन्त्राय मन्त्रकुशला नीतिशास्त्रार्थवित्तमा ॥ २ ॥ भीष्मवस्य सर्मा गत्वा रम्या हेमपरिष्कृताम् ॥ सिंहासनेषु वित्रेषु विचित्रास्तरणेषु च ॥ निपेदुरते नृपवरा देवा देवसमाभिष ॥ ३ ॥ तेषां मध्ये महाबाहुर्जरासधो महाबल ॥ बभापे समहातेजा देवान्देवैश्च यया ॥ ४ ॥ जरामन्य उवाच ॥ श्रूयतां भो नृपत्रेष्ठा भीष्मकश्च महाभाति ॥ कथ्यमान मया बुद्ध्या वचन वदतां वरा ॥ ५ ॥ योऽसौ कृष्ण इति ह्ययातो वसुदेवसुतो वली ॥ वैनतेयसहायेन सप्राप्त कुण्डिन त्विह ॥ ६ ॥ कन्यादेतोर्महातेजा यादवैरभिसवृत ॥ अवश्यं कुरुते यत्र कन्यावातिर्यया भवेत् ॥ ७ ॥ यदत्र कारण कार्यं सुनयोपेतमृद्धितम् ॥ कुरुष्व नृपशार्दूला विनिश्चित्य बलावलम् ॥ ८ ॥ पदातिनो महावीर्यो वसुदेवसुताधुभो ॥ वैनतेय विना तस्मिन्गोमन्ते पर्वतोत्तमे ॥ कृतवन्तो महाबो र भवन्निर्विदित हि तत् ॥ ९ ॥ वृष्णिभिर्यदयैश्च भोजान्यकमहारथैः ॥ समेत्य बुद्धयमानस्य कीदृशो विप्रदो भवेत् ॥ १० ॥ कन्यार्ये यतताऽनेन गरुडस्येन विष्णुना ॥ कः स्थास्यति रणे तस्मिन्नपि शक्ररसुरैस्सह ॥ ११ ॥ यदा चास्मै नापि सुता कदाचित्सप्रवीयते ॥ ततो ह्यय बलादेनां नेतु शक्तस्सुरैस्सह ॥ १२ ॥ पुरा एकांशे वीरे श्रूयते मेदिनी त्वियम् ॥ पातालतलसमग्रा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥ वाराह रूपमास्थाय उद्धृता जगदादिना ॥ हिरण्याक्षश्च देत्येन्द्रो वराहेण निपातितः ॥ १४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव महाबलपराक्रमः ॥ अवध्योऽप्रमदेत्यानामृगिगन्धर्वकिन्नरैः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षसनागानां नाकाशे नावनिस्थले ॥ न चाभ्य तरात्र्यहोर्न शुष्ककेणाद्रिकेण च ॥ १६ ॥ अवध्यस्त्रिषु लोकेषु देत्येन्द्रस्त्वपराजितः ॥ नारासिंहेन रूपेण निद्रतो विष्णुना पुरा ॥ १७ ॥ वामनेन तु रूपेण कश्यपस्यात्मजो वली ॥ अदित्या गर्भसभृतो बलिर्वद्धामुरोत्तमः ॥ १८ ॥ सत्परज्जुमयै पारो कृतः पातालसुत्रयः ॥ कार्त्तवीर्यो महावीर्यस्सहस्रभुजविग्रहः ॥ १९ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ योजयित्वा गर्भसंभृतो रौत्रेण विष्णुना बलिर्वद्धा पातालसभयः कृत इति पूर्वेषु सबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ पशुना परशुना ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शकुनीं पूतनाम् ॥ २७ ॥ दिव्यानि कर्मणीति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दत्तात्रेयप्रसादेन मत्तो राज्यमदेन च ॥ जामदग्न्यो महातेजा रेणुकागमसंभवः ॥ २० ॥ त्रेताद्रापरयोस्संधौ रामश्शस्त्रभृतां वरः ॥ पशुना वज्र
कल्पेन सप्तद्वीपेश्वरो नृपः ॥ विष्णुना निहतो भूयश्छद्मरूपेण हृदयः ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलसंभृतो रामो दाशरथिः पुरा ॥ त्रिलोकविजयं वीरं
रावणं संन्यपातयत् ॥ २२ ॥ पुरा कृतयुगे विष्णुस्संग्रामे तारकामये ॥ षोडशाद्धभुजो भूत्वा गरुडस्थो हि वीर्यवान् ॥ २३ ॥ निजधानासुरा
न्युद्धे वरदानेन गर्वितान् ॥ कालनेमिश्च दैतेयो देवानां च भयप्रदः ॥ २४ ॥ सहस्रकिरणाभेन चक्रेण निहतो युधि ॥ महायोगबलेनजौ विश्वरूपेण
विष्णुना ॥ २५ ॥ अनेन प्रातःकालास्ते निहता बहवोऽसुराः ॥ वने वनचरा दैत्या महाबलपराक्रमाः ॥ २६ ॥ निहता बालभावेन प्रलम्बारिष्टवे
तुकाः ॥ शकुनीं केशिनं चैव यमलार्जुनकावपि ॥ २७ ॥ नागकुवल्यापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा ॥ कंसं च बलिनं श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ॥ २८ ॥
न्यहनद्वोपवेषेण क्रीडमानो हि केशवः ॥ एवमादीनि दिव्यानि च्छद्मरूपाणि चक्रिणा ॥ २९ ॥ कृतानि दिव्यरूपाणि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि भवतां हितकाम्यया ॥ ३० ॥ तं मन्ये केशवं विष्णुं सुराद्यमसुरान्तकम् ॥ नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
स्रष्टारं सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ अदृश्यं सर्वलोकानां सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ३२ ॥ अनादिमध्यनिधनं क्षरमक्षराश्वतम् ॥ स्वयंभुवमजं
स्थानुमजेयं सत्त्वरचरैः ॥ ३३ ॥ त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं त्रिदशेन्द्रारिनाशनम् ॥ इति मे निश्चिता बुद्धिर्जातोऽयं मथुरामधि ॥ ३४ ॥ कुले महति
वै रात्रौ विपुले चक्रवातनाम् ॥ कथमन्यस्य मर्त्यस्य गरुडो वाहनं भवेत् ॥ ३५ ॥ विशेषेण तु कन्यार्थे विक्रमस्ये जनादने ॥ कस्स्थास्यति
पुमानद्य गरुडस्याग्रतो बली ॥ ३६ ॥ स्वयंवरकृतेनासौ विष्णुस्स्वयमिहागतः ॥ विष्णोरगमने चैव महान्दोषः प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥ भवद्भिरनु
चिन्त्येवं क्रियतां यदनन्तरम् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विबुवमाणे तु मगधानां जनेश्वरे ॥ ३८ ॥ सुनीथोऽथ महाप्राज्ञो वचनं चेदमब्रवी ॥
सुनीथ उवाच ॥ सम्यगाह महाबाहुर्मगधाधिपतिर्नृपः ॥ ३९ ॥ समक्षं नरदेवानां यथावृत्तं महाहवे ॥ गोमन्ते रामकृष्णाभ्यां कृतं कर्म सुदुष्करम्
॥ ४० ॥ गजाश्वरथसंबाधा पत्तिध्वजसमाकुला ॥ निर्दग्धा महती सेना चक्रलाङ्गलवह्निना ॥ ४१ ॥

क्षरं दृश्यरूपम् अक्षरं कूटस्थम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तेनायं मागधश्च्रीमाननगतमचिन्तयत् ॥ भ्रुवते राजसेनायामनुस्मृत्य मुदाफणम् ॥ ४२ ॥ पदात्युर्ध्व्यतोस्तत्र बलकेशवयोर्धुवि ॥ बुर्निवार्य
तरो वीरो ह्यमवद्वादिनीक्षयः ॥ ४३ ॥ विदितं वः सुपर्णस्य स्वागतस्य नृपोत्तमाः ॥ पक्षवेगानिलोद्भूता वध्रमुर्गनेचराः ॥ ४४ ॥ समुद्रा क्षुभिता
स्सर्वे चचालाद्रिमंही मुहुः ॥ कथं सर्वे सुसन्नस्ता किमुत्पातेतिक्लिवाः ॥ ४५ ॥ यदा सनत्तं युध्येत आरूढ केशवः स्वगम् ॥ कथमस्मद्विष
श्शक्तः प्रतिस्थास्तु रणजिरे ॥ ४६ ॥ राज्ञां स्वयकरो नाम सुमहान्दर्पवर्धन ॥ कृतो नरवैराग्येयशो धर्मस्य वै विवि ॥ ४७ ॥ इव तु कुण्डिनगर
मासाद्य मनुजेचराः ॥ पुनरेवैष्यते क्षिप्रं महापुरुषविग्रहम् ॥ ४८ ॥ यदि सा करयेदन्य राज्ञां मध्ये नृपात्मजा ॥ कृष्णस्य मुजयोर्वीर्यं कं पुमान्त्र
सद्विध्यति ॥ ४९ ॥ विद्वान्पितृमित्रं दोषं स्वयंवरमहोत्सवम् ॥ तदर्थमागतः कृष्णो वयं वैव नराधिपाः ॥ ५० ॥ कृष्णस्यागमनं चैव नृपाणामति
गर्हितम् ॥ कन्याहेतोर्नरेन्द्राणां यथा वदति मागधः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु वरिवरो विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सुनीथवाक्येऽष्टच
त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ५२ ॥ कैशम्यायन उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने सुनीथेन महात्मना ॥ करूपाधिपतिवीरि वन्तवक्रोऽव्यमापत ॥ ५३ ॥
दन्तवक्र उवाच ॥ यदुक्तं मागधेनात्र सुनीथेन नराधिपा ॥ युक्तपूर्वमह मन्ये यदस्माकं वचो वितम् ॥ ५४ ॥ न च विद्वेषणेनाहं न चाहकारवा
दिना ॥ न चात्मविजिगीषुत्वाद्दुपयामि वचोऽस्तम् ॥ ५५ ॥ वाक्यार्णवं महागाध नीतिशास्त्रार्थवृद्धितम् ॥ क एष निखिल वृद्धं शक्तो वै राजसं
सदि ॥ ५६ ॥ किं त्वनुस्मरणार्थेऽहं यद्वीर्यमि शृणुष्व मे ॥ आगतो वासुदेवति किमाश्चर्यं नराधिपाः ॥ ५७ ॥ यथाऽऽगता दयं सर्वे कृष्णोऽपीदं
तथागतः ॥ किमत्र दोषो गौण्यो वा कन्याहेतोस्समागताः ॥ ५८ ॥ यदस्माभिस्समेत्येक्यात्कृतं गोमन्तरोचनम् ॥ तत्र युद्धकृतं दोषं कथं वै त्व
मर्ह्यं ॥ ५९ ॥ वनवासे स्थितो वीरो कस्य्यामोहहेतुना ॥ देवर्षिवचनाप्राजन्वृन्दावनतटे स्थितो ॥ ६० ॥ तावाहूय वधार्थेन उभौ रामजनार्दनौ ॥
नागेनोदीपितो वीरो इत्वा नार्गं विवेशस्तुः ॥ ६१ ॥

देवति स्त्रीवर्णः ॥ १ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

गतासुरिवेत्यसाधानत्वमस्योक्तम् ॥ १० ॥ येन कंसं निवृत्ता वयोवैकस्याभिः सह वैरं कृतं तस्य उपरोधपरा यदि वयं तदा किमत्र दोषो विहितः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ रथादिबलेन उपेतस्माभिः सह तेन विग्रहो युद्धं न कृतम् । अथोपरोधश्च कृतस्तत्र दण्डो दहनमेव युक्तमित्याशयः ॥ १४ ॥ न चाप्ययमधर्म इत्याह—
दावाधीति ॥ तपस्विनो दावाग्रिमरणं श्रेय इति एतौ च दुर्विनीतपस्विनौ । अत एतयोर्बुद्ध्यो दुर्विनीततरः सं एतेन मरणेन विनीतः सुशिक्षितः स्यादिति मन्याम इति

तत्तत्स्ववीर्यमाश्रित्य निहतो रङ्गसागरे ॥ गतासुरिव चासीनो मथुरेशस्सहातुगः ॥ १० ॥ किमत्र विहितो दोषो येनास्माभिर्वयोऽधिकैः ॥ उप
रोधपरा राजन्वयं सर्वे समागताः ॥ ११ ॥ सेनातिबलमालोक्य वित्रस्तौ रामकेशवौ ॥ पुरं बलं ससुत्सुज्य गोमन्ते च गताबुभौ ॥ १२ ॥ तत्रापि
गतमस्माभिर्हन्तुं समरयोधिभिः ॥ अप्राप्तयोवनाभ्यां च पदातिभ्यां रणाजिरे ॥ १३ ॥ रथाश्चरनागेन नास्माभिर्विश्रहः कृतः ॥ कृत्वोपरोधं
शैलस्य क्षत्रधर्मेण दीपितः ॥ १४ ॥ दावाग्रिमुखमाविश्य दुर्विनीतपस्विनौ ॥ विनीत इति मन्यामस्सर्वे क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ प्रतियुद्धे कृते त्वेवं
दूषयाम जनादनम् ॥ १५ ॥ यत्र यत्र प्रयास्यामो वयं तत्र भवेत्कलिः ॥ प्रीत्यर्थं प्रयतिष्यामः कृष्णेन सह भूमिपाः ॥ १६ ॥ इदं कुण्डिपुरं
कृष्णो नागतः कलिहेतुना ॥ कन्यानिमित्तागमने कस्य युद्धं प्रयच्छति ॥ १७ ॥ मर्त्येऽस्मिन्पुरुषेन्द्रोऽसौ न कश्चित्प्राकृतो नरः ॥ देवलोकेषु
देवेषु प्रवरः दुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ देवानामपि कर्त्ताऽसौ लोकानां च विशेषतः ॥ न चैव बालिशो बुद्धिर्न चेर्ष्या नापि मत्सरः ॥ १९ ॥ न स्तब्धो
न क्रुशो नार्तः प्रणतार्तिहरस्सदा ॥ एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि देवतम् ॥ २० ॥ आगतो गरुडेनह च्छद्मप्राकाशहेतुना ॥ नानास्त्रसहितो
याति कृष्णश्शत्रुविनाशने ॥ २१ ॥ इमां यात्रां विजानीध्वं प्रीत्यथ ह्यागतो हरिः ॥ सहितो यादवेन्द्रैश्च भोजवृण्यन्यकैरिह ॥ २२ ॥ अर्घ्यं
भाचमनं दत्त्वा आतिथ्यं च नराधिपाः ॥ करिष्याम वयं सर्वे केशवाय महात्मने ॥ २३ ॥ एवं संधानतः कृत्वा कृष्णेन सहिता वयम् ॥ वसामो
विगतोद्देगा निर्भया विगतज्वराः ॥ २४ ॥

योजना । अथ युद्धकरणं श्रेयो विमुखस्य दूषणमिति तृतीयाद्वार्थः । सार्द्धश्लोकवाक्यम् ॥ १५ ॥ एवं स्वस्यानपराधित्वमुक्त्वा संप्रति विरोधे हेत्वन्तरमाह—यत्र यत्रेत्या
दिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्ववैरं स्मृत्वा युद्धं दास्यतीत्यपि नेत्याशयेनाह—मर्त्य इति ॥ मर्त्ये मनुष्यलोके ॥ १८ ॥ ईर्ष्या अक्षया मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ छद्मप्रा
काशहेतुना स्वयंवरानामनव्याजेन स्वरूपं प्रकाशनीयमिति हेतोः ॥ २१ ॥ यादवेन्द्राणां मुख्यैर्भोजादिभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ संधानतः साम्ना विगत उद्देगो येषां ते विगतोद्देगाः ॥ २४ ॥

॥ २१॥ किमिति ॥ अत्र अस्मात् नोऽस्माकं भये सति किं व्यस्तशशाः न भवामहे अपि तु भवामहे एव । भीतेन राज्ञात्यागपूर्वकं सभानमस्य कर्तव्यं न तु वयं भीताः स्म
इत्यप ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यस्मात्तर्जं मृत्योर्मृत्युम् । विष्णुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ केषानि कर्माणि ॥ ३७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दन्तवक्रस्य धीमतः ॥ राज्ञः प्रवृत्तां श्रेष्ठस्तानुवाच नराधिपान् ॥ २५ ॥ राज्ञः उवाच ॥ किं भयेनास्य नस्सर्वे न्यस्त
शस्त्रा भवामहे ॥ संधानकरणाद्धेतोः कृष्णस्य भयकम्पिता ॥ २६ ॥ परस्त्वेन किं कार्यं विनिन्य वलमात्मनः ॥ नेप धर्मो नरेन्द्राणां क्षात्रे
धर्मो च तिष्ठताम् ॥ २७ ॥ महत्सु राजवशेषु संभृताः कुलवर्जनाः ॥ तेषां कापुरुषा बुद्धिः कथं भवितुमर्हति ॥ २८ ॥ अहं जानामि वै कृष्ण
मादिदेव सनातनम् ॥ प्रसु सर्वाभरेन्द्राणां नारायणपरायणम् ॥ २९ ॥ वेकुण्ठमजय लोके चराचरगुरु हरिम् ॥ समृत देवकीगर्भे विष्णु लोकन
मस्मृताम् ॥ ३० ॥ कसुराजवधार्थाय भारयतरणाय च ॥ अस्माकं च विनाशाय लोकसंरक्षणाय च ॥ ३१ ॥ अशावतरणे कृत्स्न जाने विष्णो
विचिष्टिम् ॥ संग्राममनुलं कृत्वा विष्णुना सह भूमिपाः ॥ ३२ ॥ चक्रानलविनिर्दग्धा यास्यामो यमसादनम् ॥ तत्त्व जानामि राजेन्द्रा काले
नाभुःशयो भवेत् ॥ ३३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चित्त्रासे काले न जीवति ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा न कुर्यात्कस्यचिद्वयम् ॥ ३४ ॥ स एव भग
वान्विष्णुरालोक्य तपसः शयम् ॥ निहन्ता दितिजेन्द्राणां ययाकालेन योगविदा ॥ ३५ ॥ वलिं वेरोचर्नि चैव यद्धाऽवध्य महाबलम् ॥ वृत्तवान्देव
देवेशः पातालतलवासिनम् ॥ ३६ ॥ एवमादीनि वै विष्णोर्भेषानि च नराधिपाः ॥ तस्मादश्रुतं भवतां विग्रहार्थं विचारणम् ॥ ३७ ॥ न च स
ग्रामदेवो हि कृष्णस्यागमनं तिष्ठ ॥ यस्य वा कस्य वा कस्या वरिष्यति तस्य सा ॥ किमत्र विग्रहो राज्ञां प्रीतिर्भवतु वै ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ वैश
म्पायन उवाच ॥ एव कथयमानानां नृपाणां बुद्धिशालिनाम् ॥ न किंचिदत्रवीद्राजा भीष्मक पुनकारणात् ॥ ३९ ॥ महावीर्यमदोत्सिक्तं मार्ग
वास्त्राभिरक्षितम् ॥ रणप्रचण्डातिस्य विचिन्त्य मनसा सुतम् ॥ ४० ॥ भीष्मक उवाच ॥ कृष्ण न सहते नित्यं पुत्रो मे बलदर्पितः ॥ नित्याभि
मानी च रणे न विभेति च कस्यचित् ॥ ४१ ॥ कृष्णस्य भुजवीर्येण ह्रियते नात्र सरथः ॥ भविष्यति ततो युद्धं महापुरुषविग्रहम् ॥ ४२ ॥
द्वेपी चैवाभिमानी च कुतो जीवति मे सुत ॥ जीवितं नात्र पश्यामि मम पुत्रस्य केशवात् ॥ ४३ ॥

पस्य य तस्य तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कस्यचित् कस्माच्चिद् ॥ ४१ ॥ ह्रियते कस्येति शेषः । यद्वाज्येष ह्रियते कालेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ज्येष्ठं सुतं केशवेन सह केशवं च पुत्रेण सह कथं शुद्धं कारयिष्ये इति योज्यम् ॥ ४४ ॥ रुक्मवान् रुक्मी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

कन्याहेतोस्तुतं ज्येष्ठं पितृणां नन्दिर्वर्द्धनम् ॥ कारयिष्ये कथं शुद्धं पुत्रेण सह केशवम् ॥ ४४ ॥ न च नारायणं देवं वरमिच्छति रुक्मवान् ॥ मूढ
भावो मदोन्मत्तः संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ नित्यं भस्मसाद्याति तूलारशिर्याडनलात् ॥ ४५ ॥ कर्वरिश्वरश्चरश्शृगालश्चित्रयोधिना ॥ क्षणेन
भस्मसाक्षीतः केशवेन बलीयसा ॥ ४६ ॥ वृन्दावनेऽवसच्छ्रीमान्केशवो बलिनां वरः ॥ उद्धृत्यैकेन हस्तेन सप्ताहं धृतवान्गिरिम् ॥ ४७ ॥ दुष्टकं
कर्म संस्मृत्य मनस्सीदति मे भृशम् ॥ ४८ ॥ नगेन्द्रे सहसाऽऽगम्य देवतैस्सह वृत्रहा ॥ अभिपिच्यान्नवीकृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः ॥ ४९ ॥
यथा वै दमितो नागः कालियो यमुनाह्वदे ॥ विषाग्निज्वालितां घोरः कालान्तकसमप्रभः ॥ ५० ॥ केशी चापि महावीर्यो दानवो हयविग्रहः ॥
निहतो वासुदेवेन देवैरपि दुरासदः ॥ ५१ ॥ सान्दीपनिसुतश्चैव चिरनद्यो हि सागरे ॥ दैत्यं पञ्चजनं हत्वा आनीतो यममन्दिरात् ॥ ५२ ॥
गोमन्ते सुमहद्युद्धं बहुभिर्वेष्टिताबुधौ ॥ कृत्वा वित्रासजननं नागाश्चरथसंक्षयम् ॥ ५३ ॥ गजेन गजवृन्दानि रथेन रथयोधिनः ॥ सादिनश्चाथ
योधेन नरेण च पदातिनः ॥ जघ्नतुस्तौ महावीर्यौ वसुदेवसुताबुधौ ॥ ५४ ॥ न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न नागा न च दैत्येन्द्रा न
पिशाचा न गृह्यकाः ॥ ५५ ॥ कृतवन्तस्तथा घोरं गजाश्चरथसंक्षयम् ॥ तमनुस्मृत्य संग्रामं भृशं सीदति मे मनः ॥ ५६ ॥ न मया श्रुतपूर्वो
वा दृष्टपूर्वः कुतोऽपि वा ॥ तादृशो भुवि मर्त्योऽन्यो वासुदेवात्सुरोत्तमात् ॥ ५७ ॥ सम्यगाह महाबाहुर्दन्तवक्रो महीपतिः ॥ सान्त्वयित्वा
महावीर्यं संविधास्याम यत्क्षमम् ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति संचिन्त्य मनसा बलबलविनिश्चयम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे प्रमादयितु
मच्युतम् ॥ ५९ ॥ चिन्तयानो नरेन्द्रस्तु बहुभिर्नरशालिभिः ॥ सूतमागबन्दिभ्यो बोधितः स्तुतिमङ्गलैः ॥ ६० ॥ प्रभातायां जन्यां तु
कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ॥ उपविष्टा नृपास्सर्वे स्वेष्टे विश्रामवैश्वसु ॥ ६१ ॥ ये विसृष्टास्तु राजानो विदर्भायां नराधिपैः ॥ तैरागम्य स्वभूषणेषु रहो
गत्वा निवेदितम् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा कृष्णाभिषेकं तु केचिद्दृष्ट्वा नराधिपाः ॥ केचिदीनतरा भीता उदासीनास्तथा परे ॥ ६३ ॥ त्रिधा प्रभिन्ना
सा सेना नरनागाश्चमालिनी ॥ महार्णव इव क्षुब्धा अभिषेकेण चालिता ॥ ६४ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सेना नृपमण्डली ॥ ६४ ॥

अप्यकिम् रामोज्जाहृत्य संस्मरम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ब्रूया इन्द्रस्येति शेषः । लेखं राजेन्द्रते सर्वं कृष्णोधिपिप्यतामित्येष रूपम् उद्धृत्य ऋष्यकैशिकौ समर्पितवन्त इति शेषः ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्रीहरिकेशे विष्णुपर्वणि टीकापायेकेन तत्राचार्ययोग्यथायः ॥ ६९ ॥ ॥ ६८ ॥ अथ पञ्चाशत्तमे वृ कृष्णेनाश्वत्थं कृतम् ॥ नृपाणां समवेवानो कुण्डिने भीष्मसमदि ॥ १ ॥ इत्येति ॥ १ ॥ अतिथिर्न ह्यत्र आतिथ्येन नार्थित अमानस्य अपमानम् ॥ २ ॥ कारण निमित्तम् अपेक्षित आभितः ॥ ३ ॥ समामूल ऋष्यकैशिक्या नृपाणां भेदमालोक्य भीष्मको राजसत्तमः ॥ व्यतिक्रममचिन्त्य च क्लृप्तं नृपतिना स्वयम् ॥ ६६ ॥ विचिन्त्य मनसा राजा दक्षमनेन वेतसा ॥ जगाम नरेदेवानां समाजे प्रतियोधिपुम् ॥ ६६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रूता संग्राप्ता ऋष्यकैशिकौ ॥ लेखमुद्धृत्य शिरसा विविक्षुस्ते नृपार्णवम् ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयम्बर एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ इत्वा कंस महावीर्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ नाभिपिक्त स्वयं राज्ये नोपविष्टो नृपासने ॥ १ ॥ कन्याप्ये चागत कृष्णस्तत्रापि न कृतोऽतिथिः ॥ अमानमतुल प्राप्य शान्तवाक्चेन हेतुना ॥ २ ॥ विनतायास्तुतमेव मदाधलयपराक्रमः ॥ स चापि क्षमया युक्तः कारण किमपेक्षितः ॥ एतदाल्याहि भगवन्पर कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुर्मनगरो प्राप्ते वेनतेये सहाच्युते ॥ मनसा चिन्तयामास वासुदेवाय कैशिकः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नः सर्वान्राजन्यान्प्रवदाम्यहम् ॥ वसुदेवसुते हृष्टे ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ ५ ॥ विशुद्धभावः कृष्णस्य आवयोर्दृष्टत्त्वत् ॥ अतः पात्रतरः कोऽन्यत्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६ ॥ कृष्णात्मकमलपत्राक्षोऽवेवैवाजनार्दनात् ॥ तस्यात्रां किं प्रदास्याव आतिथ्यकरणे नृपः ॥ ७ ॥ पात्रमासाद्य वै राजन्यया धर्मो न लुप्यते ॥ एवमन्योन्य सचिन्त्य भ्रातरो ऋष्यकैशिकौ ॥ ८ ॥ त्वं राज्यं वस्तुकामोऽसु जगमत्तु केरावान्तिकम् ॥ देवमासाद्य तौ वीरौ विदुर्मनगराधिपौ ॥ ९ ॥ कचदुस्तौ महाभागौ प्रणम्य शिरसा हरिम् ॥ अद्यावां सफलं जन्म अद्यावां सफलं यया ॥ अद्यावां पितरस्तुता देवे धार्त्रा गृहागते ॥ १० ॥ चाप्रर व्यजनं ध्वजं सिंहासनं वलयम् ॥ स्तूतकोशा पुरी चैयमावाभ्यां सुहिता तव ॥ ११ ॥ उपेन्द्रस्त्व महाबाहो देवेन्द्रेणामिपितृवान् ॥ आवाभिह हि राज्ये त्वाममिपितृ वदामि ते ॥ १२ ॥ उपेत्याह—विदेभिति ॥ १३ ॥ इत्येति । आश्चर्यं कृष्णामिपेकं नोक्त्याकं पापक्षय इति ॥ ५ ॥ सर्वान् विशुद्धभाव आविरोदिति बाध्याहृत्य येन्यम् । ऋष्यकैशिकयो रम्यतन्त्रतः दृष्टत्वात् । कृष्णस्य तन्त्रमवाप्त्या दृष्टमस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आवाय् आवायोः ॥ १० ॥ सुहिता सुपुत्रा तव त्वदीयेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अभिमिपिक्म अभिमिपिक्मत्वाद् वदामि वद ॥ १२ ॥

आवयोः आवापयो जरासंघोऽपि नान्यथा कर्तुं शक्नोतीति विपरिणामेन योज्यम् ॥ ३३ ॥ १४ ॥ अनन्यस्यम् अध्यासितुं योग्यं नास्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ आन्यतो
 आसिष्यति उपवेक्ष्यतीति यावत् ॥ ३७ ॥ १८ ॥ कस्ति विभक्तिलोप आर्षः ॥ १९ ॥ न केवल राजन्वमपि किं तु राजेन्द्रत्वम् । आसनसंकटम् उपवेगेने संगयः
 अराजा कथमुच्चतमासनमरोष्यतीत्येकैरूपः ॥ २० ॥ एषां जरासंधादीनां विचेष्टय विचालय ॥ २१ ॥ अधिवाम्य पूर्वोद्गेन संस्कारेण संयोज्य देवशामनात् पूर्वोऽध्यायान्ते
 आवयोर्येच्छतं कार्यं बहुभिः पार्थिवैरपि ॥ न शक्यतेऽन्यथा कर्तुं जरासन्धेन वा स्वयम् ॥ १२ ॥ शत्रुस्ते मागवो राजा जगसन्धो महाद्युतिः ॥
 कथां ते श्रुते नित्यं नृपाणामभयप्रदः ॥ १४ ॥ सिंहासनमनन्यस्यं पुरं चास्य न विद्यते ॥ कथं गजसमाजेऽस्मिन्नास्यते देवकीसुतः ॥ १५ ॥
 कृष्णोऽपि सुमहावीर्यो ह्यभिमानी महाद्युतिः ॥ न चागमिष्यते वाऽस्मिन्कन्यार्यं च स्वयंवरे ॥ १६ ॥ पार्थिवेषु विष्टेषु स्वेषु सिंहासनेषु त्रे ॥
 कथमास्यति नीचेषु आसनेषु महाद्युतिः ॥ १७ ॥ इति मंचिन्यमानस्तु श्रुत्वाऽसौ भीष्मको नृपः ॥ आवयोः सह संमन्य विग्रहोपशमार्थिना
 ॥ १८ ॥ तव विश्रामहेतोर्हि कारितेदं गृहोत्तमम् ॥ देवानामादिदेवोऽसि सर्वलोकनमस्कृतः ॥ १९ ॥ मानुष्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्नाजेन्द्रत्वं समाचर ॥
 समाजमनुजेन्द्राणां मा भूदासनसंकटम् ॥ २० ॥ विदर्भनगरे चेपां राजेन्द्रत्वं विचेष्टय ॥ आस्यतामासनं गुप्ते श्वः प्रभाते महाद्युते ॥ २१ ॥ अत्रि
 वास्याद्य चात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ यथा गमिष्यन्ति नृपाः करिष्ये देवशासनात् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरश्रेष्ठं प्रणिपत्य कृताञ्जली ॥ प्रेप
 यामासतुर्वीरो रज्जुमध्ये नृपेवृते ॥ २३ ॥ एवं दूतस्य वचनं यथोक्तं वज्रपाणिना ॥ लिखित्वा सुमहातेजाः केशिकः प्राह शासनम् ॥ २४ ॥
 केशिक उवाच ॥ ॥ विदितं वो नृपाः सर्वे वनतेय सहाच्युतः ॥ आगतोऽतिथिरूपेण विदर्भनगर्गं हरिः ॥ २५ ॥ प्राप्तमालोक्य पात्रोऽयमिति
 संचिन्त्य भूषतिः ॥ प्रदक्षो वासुदेवाय स्वं राज्यं धर्महेतुना ॥ २६ ॥ इदमासनमास्त्विति प्रात्रा मे चोदिते ततः ॥ वायुक्ता चाशमेगेन केनापि
 व्योमचारिणा ॥ २७ ॥ देवदूत उवाच ॥ न युक्तमासनं दातुं त्वयाऽऽसीनं नराधिप ॥ इदमस्यासनं दिव्यं सर्वत्रविभूषितम् ॥ २८ ॥ नाम्बूनदमयं
 शुभ्रं रचितं विश्वकर्मणा ॥ प्रेषितं देवराजेन सिंहलशृणलक्षितम् ॥ २९ ॥

उक्तात् इन्द्राज्ञापनात् आगमिष्यन्ति अभिप्रेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रेषयामासतुः देवशामनमिति विपरिणामेनानुगतः ॥ २३ ॥ देवदूतस्य वचनं स्पष्टं पत्रे लिखित्वा
 लेखद्वारैव आह तथा शासनमपि देवेन्द्राज्ञापत्रमपि प्राह ॥ २४ ॥ तदनुसारी स्वकर्तं नावदाह—विदिनमिति ॥ २५ ॥ भूषतिः कथः ॥ २६ ॥ देवदूतस्य
 वाक्यमाह—देवदूत उवाचेत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अभिषिञ्चन्तु पट्टाभिषेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दिव्याभरणा दिव्यास्त्राः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये समागतास्तेभ्यश्चि
 शस्य इतीरिं दुर्निवार्यतरित्यन्य ॥ ३६ ॥ अभिषिञ्चन्तु अभिषिञ्चमान कृष्ण युष्माभिर्दर्शने युष्मत्कृत्यै दर्शने युक्त प्रेष्यतमं मन्यामहे इति शेष ॥ ३७ ॥
 अत्रोपविष्ट देवेश चराचरनमस्कृतम् ॥ अभिषिञ्चन्तु राजेन्द्र चक्षुभिः पार्थिवेस्सह ॥ ३८ ॥ आगता कुण्डिनगरे कन्यादेतोनराधिपा ॥ नागमि
 व्यति य कश्चित्सोऽस्य वच्यो भविष्यति ॥ ३९ ॥ इमे चेवाए कलशा निधीनामशसम्बा ॥ अक्षया राजराजस्य घनेशस्य महात्मन ॥ ४० ॥
 दिव्या काञ्चनरत्नाद्या दिव्याभरणयोनय ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकार्यमागच्छन्ति नृपेधृताः ॥ ४१ ॥ एष शक्रस्य सदेश कथितो वो नराधिपाः ॥
 लेखेनाहूय तान्सर्वानभिषिञ्चन्तु केशवम् ॥ ४२ ॥ केशिक उवाच ॥ इति सचोब स्वस्योऽसौ देवदूतो गतो विषम् ॥ दत्त्वाऽऽसन च कृष्णाय बाला
 कंसदृशप्रभम् ॥ ४३ ॥ तेनाह नोवयिष्यामि भवद्विषे समागता ॥ दुर्निवायतरं चोर शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥ ४४ ॥ युष्माभिर्दर्शने युक्तमद्भुत
 भुवि दुर्लभम् ॥ कल्लोभमभिषिञ्चन्त स्वयमेव नमस्तलात् ॥ ४५ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नस्सर्वा ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय
 विष्णवे ॥ ४६ ॥ आगच्छच्च नपत्रेष्टा न भय कर्तुमर्हय ॥ आक्यो कृतसधानो युष्मदर्थे जनार्दन ॥ ४७ ॥ सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभय कुरुते
 हरि ॥ विगुह्मभाव कृष्णास्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वत ॥ ४८ ॥ मागधस्य विशेणेन न वैर हृदि दृश्यते ॥ यदत्र कारण कार्यं तद्भवद्भिर्विचिन्त्यताम्
 ॥ ४९ ॥ वशम्पायन उवाच ॥ एव सचिन्तयामासुर्नृपाश्चापमयार्दिता ॥ भूयश्शुश्रुव राजेन्द्रा केशवाय महात्मने ॥ ५० ॥ मेघगम्भीरनादेन
 स्वरेणापूरयत्रम् ॥ वासुधाचाशरीरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ५१ ॥ चित्राङ्गद उवाच ॥ त्रेलोक्याधिपतिशक्र प्रजापालनहेतुना ॥ आज्ञापय
 ति युष्माकं नृपानां दितकाम्यया ॥ ५२ ॥ न युक्तं वसताऽन्योऽन्य कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसच्च भ्रंतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमा ॥ ५३ ॥ प्रण
 तातिहर कृष्ण प्रतिसेनान्तकोऽनल ॥ अनेन सह संग्रीत्या मोदच्च विगतज्वराः ॥ ५४ ॥ मानुषाणां नृपा देवा नृपानां देवतास्सुराः ॥ मुराणां
 देवता शक्रशक्रस्यापि जनार्दन ॥ ५५ ॥ एष विष्णु प्रसुर्ववो देवानामपि देवतम् ॥ जातोऽय मानुषे लोके नररूपेण केशव ॥ ५६ ॥ अजेय
 स्सर्वलोकेषु देवदानवमानवे ॥ कार्तिकेयसहायस्य अपि शूलभृतस्त्वयम् ॥ ५७ ॥
 एतेति प्रमम्यास्यातम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अशरीरेण अशरीरेण प्रमुक्ता ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ वैरिणा कृष्णेन सह
 एव यन्त तत् सोऽन्योऽन्यं न युक्तमिति योजना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अभिषेक्तुम् इच्छेयमित्यपकृष्य योज्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वसूनामयं वासवो देवानां दूतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तिष्ठन्तु चत्वारः कृष्णद्विपिणः
 इत्याशयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दक्षमानेन पुत्रदोषादित्याशयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्नानेहतोः षट्त्रिंशद्विपिणः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 तस्मै देवाधिदेवाय केशवाय महात्मने ॥ अभिषेकं सुरैस्सार्द्धं किमिच्छेयमतः परम् ॥ ६० ॥ न चाधिकारो देवानां राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ तेनाहं
 नाभिपिञ्चामि सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ नृपाणामधिकारोऽयं राजेन्द्रस्य निवेशने ॥ ६१ ॥ गत्वा यूयं विदर्भार्यां क्रयकैशिकयोः सह ॥ संचिन्त्य
 विधिद्वयेन कुरुध्वं नृपसत्तमाः ॥ ६२ ॥ प्रीतिसंधानकालोऽयमिति संचिन्त्य वासवः ॥ बोधनार्थं विमृष्टोऽहं शुष्माकं मनुजेश्वराः ॥ ६३ ॥
 विदर्भनगरे कृष्णश्रावितोऽस्याधिवासनम् ॥ राजेन्द्रत्वाभिषेकार्थं राजानो क्रयकैशिकौ ॥ ताभ्यां सह नृपश्रेष्ठाः कृत्वा सुमहदुत्सवम् ॥ ६४ ॥
 अभिषेकेण सत्कृत्य प्रतिगृह्यास्य दक्षिणाम् ॥ आगमिष्यथ संहृष्टाः पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ६५ ॥ जरासंधः सुनीथश्च रुक्मी चैव महारथः ॥
 शाल्वः सौभपतिश्चैव चत्वारो राजसत्तमाः ॥ रङ्गस्याशून्यहेतोर्हि तिष्ठन्तु इह पार्थिवाः ॥ ६६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाज्ञां सुरेशस्य
 श्रुत्वा चित्राङ्गदेरिताम् ॥ गमनाय मर्ति चक्रुः सर्व एव नृपेत्तमाः ॥ ६७ ॥ अनुज्ञाता नरेन्द्रेण जरासंधेन धीमता ॥ भीष्मकं पुरतः कृत्वा
 प्रयाताः त्वबलैर्वृताः ॥ ६८ ॥ भीष्मकश्च महाबाहुस्त्वबलेन समन्वितः ॥ जगाम पार्थिवैस्सार्द्धं दक्षमानेन चेतसा ॥ ६९ ॥ यत्र कृष्णो महा
 बाहुः कैशिकस्य निवेशने ॥ दूरादेव प्रकाशन्ती पताकाध्वजमालिनी ॥ ६० ॥ शुभा देवसभा रम्या स्नानेहोत्तिहागता ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णा
 दिव्यध्वजसमाकुला ॥ ६१ ॥ दिव्याम्बरपताकाऽऽख्या दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यस्रग्दामकलिला दिव्यगन्वाधिवासिता ॥ ६२ ॥ त्रिमानया
 नैश्वर्यामद्भिस्समन्तात्परिवारिता ॥ दिव्याम्बरोगणाश्चैव विद्याधरगणास्तथा ॥ ६३ ॥ गन्धर्वा मुनयश्चैव किन्नराश्च समन्ततः ॥ ६४ ॥ गायन्ति
 देवेशमम्बरान्तरमाश्रिताः ॥ ६५ ॥ स्तुवन्ति मुनयश्चैव सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ देवदुन्दुभयश्चैव स्वयमेवानन्दन्दिवि ॥ ६६ ॥ पञ्चतानिसमुत्थानि
 गन्धर्वगान्धर्वान्यनेकशः ॥ समन्तात्पात्यमानानि चाकाशस्थैर्दिवौकसैः ॥ ६७ ॥ स्वयमागत्य देवेन्द्रो देवैस्सह शचीपतिः ॥ विमानवरमारुह्य स्रग
 काशस्थितोऽम्बरे ॥ ६८ ॥ अष्टौ ये लोकपालास्ते स्वासु दिक्षु समास्थिताः ॥ उपगायन्ति नृत्यन्ति स्तुवन्ति च समन्ततः ॥ ६९ ॥
 यश्च योनिमुत्थानि मूलत्वक्प्रपुष्पफलानि योनयः कारणानि तेष्वः समुत्थानि पञ्च मन्दारपारिजातकस्तनानकल्पवृक्षहरिचन्दनाख्या देवराज एव येन तद्देव्यः
 समुत्थानि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अभिषिच्यन्तु ण्टाभिषेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अत्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दिव्यामरणा दिव्ययोनयो दिव्यासनाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये समागतास्तेभ्यश्चि-
रास्य इतिरेवं दुर्निवार्यतरमित्यन्वय ॥ ३६ ॥ अभिषिच्यन्तम् अभिषिच्यमानं कृष्णं युष्माभिर्दर्शने युष्मत्कृत्तिके यरुनि युक्तं वेक्ष्यतमं मन्यामहे इति रोप ॥ ३७ ॥

अत्रोपविष्ट देवेश चराचरनमस्कृतम् ॥ अभिषिच्यन्तु राजेन्द्र धनुभिः पार्थिवेस्सह ॥ ३० ॥ आगता कुण्डिनगरे कन्यादेतोर्नराधिपा ॥ नागमि-
प्यति यः कश्चित्सोऽस्य वध्यो भविष्यति ॥ ३१ ॥ इमे चेवाष्ट कलशानि निधीनामशसम्वा ॥ अक्षया राजराजस्य घनेशस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥
दिव्या काञ्चनरत्नाद्या दिव्याभरणयोनय ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकार्यमागच्छन्ति नृपैर्वृताः ॥ ३३ ॥ एष शक्रस्य संदेश कथितो वो नराधिपा ॥
एतेनाहूय तान्मन्वानिभिषिच्यन्तु केशवम् ॥ ३४ ॥ कैशिक उवाच ॥ इति सुचोद्य स्वस्योऽसौ देवदूतो गतो दिवम् ॥ दत्त्वाऽऽसुन च कृष्णाय बाला-
कंसदण्डप्रभम् ॥ ३५ ॥ तेनाह नोदयिष्यामि भवद्भिर्ये समागताः ॥ दुर्निवार्यतरं चोर शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥ ३६ ॥ युष्माभिर्दर्शने युक्तमद्भुत-
मुनि दुर्लभम् ॥ कलशैरभिषिच्यन्त स्वयमेव नमस्तलात् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नस्सर्वा सुव पापक्षयो भवेत् ॥ स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय
विष्णवे ॥ ३८ ॥ आगच्छच्च नृपश्रेष्ठा न भय कर्तुमर्हय ॥ आवयो कृतसधानो युष्मदर्थे जनार्दन ॥ ३९ ॥ सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभय कुरुते
हारे ॥ विभुद्वमात्रं कृष्णस्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वतः ॥ ४० ॥ मागधस्य विशेषेण न वैरं हृदयि दृश्यते ॥ यद्वन्न कारणं कार्यं तद्वद्विर्विचिन्त्यताम्
॥ ४१ ॥ वगम्पायन उवाच ॥ एव सचिन्तयामासुर्नृपशरापभयार्दिताः ॥ भयश्शुश्रुषु राजेन्द्राः केशवाय महात्मने ॥ ४२ ॥ मेवगम्भीरनादेन
स्वरेणापूरयन्म ॥ वायुवाचाररीरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ चित्राङ्गद उवाच ॥ त्रैलोक्याधिपतिशक्र प्रजापालनहेतुना ॥ आह्वापय-
ति युष्माकं नृपणां हितकाम्यया ॥ ४४ ॥ न युक्त वसताऽन्योऽन्य कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसुध्व प्रीतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमा ॥ ४५ ॥ प्रण-
तार्तिहर कृष्ण प्रतिसेनान्तकोऽनलः ॥ अनेन सह समीत्या मोवध्व विगतज्वराः ॥ ४६ ॥ मातुषाणां नृपा देवा नृपणां देवतास्सुराः ॥ मुराणां
देवता शक्रशक्रस्यापि जनार्दन ॥ ४७ ॥ एष विष्णुः प्रमुदेवो देवानामपि देवतम् ॥ जातोऽय मातुषे लोके नररूपेण केशव ॥ ४८ ॥ अजेय-
स्सर्वलोकेषु देवानवमानवे ॥ कार्तिकेयसहायस्य अपि शूलभृतस्त्वयम् ॥ ४९ ॥

रद्वेति वाग्यारत्याम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शुश्रुषु अत्र दीर्घपाव भार्यः ॥ ४२ ॥ अरारीण कश्यपेन प्रयुक्त ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वैरिणा कृष्णेन सह
एव स्मृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कार्तिकेयस्य तृतीयाक्षोप भार्यः ॥ स्वयं जेतुं न शक्त इति रोपः ॥ ५१ ॥

॥ ८९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ६३ ॥ एकपञ्चाशत्तमेऽथ कृष्णभीष्मकयोरीह ॥ उचिप्रत्युक्तैः प्रोक्ता कथकैर्गिरिमित्तिकिया
॥ १ ॥ पुत्रो मे इति ॥ १ ॥ मम मतिस्तु स्वयंवरे दानमतीव बाल्यम् एका एकं वृणीतेति युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथापि मम मत न प्रति द्वयीत्याशयेनाह—अत इति
॥ ३ ॥ चालितम् चालितवान् । कर्तारि कः । अभिनय इति च्छेदः ॥ ४ ॥ यो वितथं वदेत् स स्वाज्ञ लोकान् दण्डवदिना यमयातनाग्निना निर्दिहेदिति द्वयोः भवन्यः ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मको नयकोविदः ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदर्ता वरः ॥ ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
रुक्मिणीस्वयंवरे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ६३ ॥ भीष्मक उवाच ॥ ॥ पुत्रो मे बालभावंन भगिर्ना दातुमिच्छति ॥
स्वयंवरे नरेन्द्राणां न चाहं दातुमुत्सहे ॥ १ ॥ अतीव बालभावत्वाद्दातुमिच्छेन्मतिर्ममा एका ह्येकं समालोक्य वरधिष्यति मे मतिः ॥ २ ॥ अतः
प्रसादयिष्ये त्वां पुत्रदुर्नयेहतुना ॥ प्रसादं कुरु देवेश क्षन्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ ३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ बालभावेन पुत्रेण चालितं नृपमण्ड
लम् ॥ यदा भवति वै प्रौढः कीदृशोऽभिनयो भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्येन्दुसदृशोल्लोकांस्तपसोपार्जिताग्रियः ॥ लोकेऽस्मिन्नरदेवानां महाकुलसमुद्रवान्
॥ ५ ॥ एकस्यापि नृपस्याग्रे मोहाद्यो वितथं वदेत् ॥ न स तिष्ठति लोकेऽस्मिन्निर्देहदण्डवहिना ॥ ६ ॥ एष धर्मो नरेन्द्राणामिति ते विदितं
प्रभो ॥ लोकधर्मं पुरस्कृत्य पुरा गीतं स्वयंभुवा ॥ ७ ॥ कथं तव सुतस्तेषामग्रतो मनुजेश्वरः ॥ वक्तुमर्हति राजेन्द्र वितथं राजसंसदि ॥ ८ ॥ तादृशं
रङ्गमतुलं कारयन्तनयस्तव ॥ कथं त्वया ह्यभिज्ञात इति मे संशयो महान् ॥ ९ ॥ आगतानां नरेन्द्राणामनलार्कैर्बुधैश्चसाम् ॥ यथार्हं न तु
संपूज्य आतिथ्यं कृतवानसि ॥ १० ॥ रथाथनरनागानां विमर्दमतुलं तथा ॥ कथं न ज्ञातवान्राजंस्त्व पुत्रस्य चेष्टितम् ॥ ११ ॥ विपादो न भवे
दत्र चतुरङ्गबलागमे ॥ कथं न ज्ञायते राजन्निति मे बुद्धिसंशयः ॥ १२ ॥ ममागमनमेवेह प्रायेण न हितं तव ॥ अतो न कृतमातिथ्यं न पात्राय
नरेश्वर ॥ १३ ॥ पात्रेभ्यो दीयतां कन्या मामपास्य नरेश्वर ॥ ममागमनदोषेण कथं कन्यां न दास्यसे ॥ १४ ॥ कन्याविघ्नं च दुःखाणो नरके
परिपच्यते ॥ इति धर्मविदैर्गीतं मन्वादभिर्नरोत्तमैः ॥ १५ ॥ अतोऽथ न प्रविष्टोऽहं रङ्गमध्ये विशापते ॥ विदित्वा नकृतातिथ्यं नरदेवं तच्चालयम् ॥ १६ ॥

कौदशात् लोकान् सूर्येन्दुवत्प्रकाशमानान् महाकुलोत्पन्नत्वेन किञ्चिदादिक्रतुभवान् यतो दहेदस्तेषां लोकानां मध्येऽस्मिन्नेकस्मिन्नेकस्मिन्नपि लोके न विधति सर्वेषां
दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आस्तां तावत् पुत्रवार्षां त्यमपि मिथैव वर्षापीत्याह—तादृशीमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नकृतातिथ्य
मिति समस्त पदम् । आतिथ्यहीनं तवालम् । विदित्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ ५० ॥ सुरभट्ट रच्य ॥ ३१ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अपिज्ञाता ज्ञानहीनाः ॥ ८३ ॥ उपरुचानाम् अपराधवर्ता भवतमुक्षिय
॥ १ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ७२ ॥ इदमम सिंहासनं उपायनं ॥ ७३ ॥
श्रुत्वा सुमुखं नाद सर्वं एव नराधिपा ॥ विस्मयोत्पुल्लनयना विविशुस्ते सर्भां शुभाम् ॥ ६९ ॥ कैशिकश्च महाबाहुरुपगम्य नराधिपान् ॥
प्रवेशायामास वली प्रतिपूज्य यथाविधि ॥ ७० ॥ निवेदिते सुरश्रेष्ठे पार्थिवानां समागमे ॥ निर्जगाम हरिश्श्रीमान्सर्वमङ्गलपूजित ॥ ७१ ॥
ततोऽम्बरस्थास्ते दिव्याः कलशाम्बेलकण्ठिन ॥ सहकारसमायुक्ता वरपुञ्जलदा इव ॥ ७२ ॥ विव्यकाञ्चनरत्नौघैर्दिव्यपुष्पसमन्वितैः ॥ गन्धद्व
र्णविभिन्नेभ्यः राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ ७३ ॥ ययोक्तविधिपूर्वेण अभिषिज्य जनार्दनम् ॥ दर्शयित्वा नरेन्द्राणां दिव्यैरामरणैश्शुभैः ॥ ७४ ॥
दिव्याम्बरविचित्रैश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ॥ सत्कृत्य विधिवद्वाज्र उपविष्टो जनार्दन ॥ ७५ ॥ शुभे देवसंसे रम्ये स्नानदेतोरिहागते ॥ उपास्य
मानो यदुभिविदर्भश्च नराधिपैः ॥ ७६ ॥ वैनतेयश्च जलवान्कामरूपी नराकृति ॥ दक्षिण पार्थमाश्रित्य आसनस्थो महाबलः ॥ ७७ ॥ क्रय
कैरिक्तो च वीरो वामपार्श्वे तथासने ॥ उपविष्टो महात्मानो देवस्यानुमते नृपो ॥ ७८ ॥ तथैव वामपार्श्वे तु वृष्यन्धकमहारथाः ॥ सात्य
किप्रमुखा वीरा उपविष्टा नराधिपा ॥ ७९ ॥ भास्करप्रतिमे दिव्ये विव्यास्तरणविस्तृते ॥ सुखोपविष्ट श्रीमन्तं देवैरिव शचीपतिम् ॥ ८० ॥
सुचित्रैः श्रवितास्मर्वे प्रविष्टास्ते नराधिपा ॥ यथाहरेण च सपूज्य राजानस्सर्व एव ते ॥ ८१ ॥ सुखोपविष्टास्ते स्वेषु आसनेषु नराधिपा ॥
कैशिकस्तु महाम्राज्ञस्सर्वशास्त्रार्थवित्तम ॥ ८२ ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वर ॥ कैशिक उवाच ॥ अविज्ञाता नृपास्सर्वे मानुषोऽ
यमिति प्रभो ॥ ८३ ॥ भवन्तसुपुरुद्धानां देव त्व क्षन्तुमर्हसि ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ न मे वैर प्रवसति एकाहमपि कैशिक ॥ ८४ ॥ विशेषेण नरे
न्द्राणां क्षत्रधर्मेऽवतिष्ठताम् ॥ योऽद्वयमिति घर्मेण अवर्मे तु पराङ्मुखः ॥ ८५ ॥ तेषां किं हेतुना कोपः कर्तव्यस्त्वयनीश्वरा ॥ यद्गतं तदतिक्रान्त
ये मृतास्ते दिव गता ॥ ८६ ॥ एष घर्मो नृलोकेऽस्मिन्नायन्ते च क्रियन्ति च ॥ तस्मादशौन्य भवतां मृतार्थे च नराधिपा ॥ क्षन्तव्य रोचतेऽ
भ्याकं धीतवैरा भवन्तु ते ॥ ८७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा नरेन्द्रांस्तानाश्वास्थ्य मधुसूदनः ॥ कैशिकस्य मुखं वीक्ष्य विराम महाप्रतिः ॥ ८८ ॥

[illegible]

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्माद्विषयस्य हृदि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्माकं पिता मान्यः वयसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 न च तां शक्यसे राजैर्हृक्ष्मीं दातुं स्वयंवरं ॥ सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३ ॥ अतोऽर्थं वेनतेयोऽयं विप्रकारणहेतुना ॥ आगतः
 कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ॥ ३४ ॥ अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामा महोत्सवम् ॥ तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् ॥ ३५ ॥
 क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्तं त्वया राजन्ममाग्रतः ॥ युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुपाय न पार्थिव ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव मया ख्यातं येनाऽस्मि विपये तव ॥
 आगतस्सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान्विभो ॥ ३७ ॥ क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापरहणं क्षमा ॥ कथमस्माद्विधे राजन्कलुपो वसते हृदि ॥ ३८ ॥
 कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ भवादृशे कथं राजन्कलुपो भुवि वर्तते ॥ ३९ ॥ क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् ॥ न
 चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवादिनिम् ॥ ४० ॥ अक्षान्तश्चारसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ॥ स्थितस्सोमार्कसंकाशान्यायुधानि कर्तव्यतः
 ॥ ४१ ॥ मान्योऽस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः ॥ पालयस्व पुरीं सम्यक्क्षेत्रेषु पितृवद्भस ॥ ४२ ॥ कलुपो नाम राजेन्द्र वसेत्काष्ठ
 रेषु वै ॥ शूरेषु शुद्धभावेषु कलुपो वसते कथम् ॥ ४३ ॥ जानीध्वमेपा मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्भयम् ॥ इमावपि च राजानो विदर्भनगराधिपो
 ॥ ४४ ॥ आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं ददतांभौ ॥ तेन दानफलेनास्य दश पूर्वा दिवं गताः ॥ ४५ ॥ भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा
 दशावराः ॥ तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः ॥ ४६ ॥ अनयोस्सुचिरं कालं भुत्तवा राज्यमकण्टकम् ॥ यदाभिलाषो मोक्षस्य यास्यते
 निर्धृतिं सुखम् ॥ ४७ ॥ नरेन्द्राश्च महाभागा येषु भिषेचितुमागताः ॥ कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकं त्रिविष्टपम् ॥ ४८ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि
 वेनतेयसहायवान् ॥ नगरीं रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजान भीष्मकं यदुनन्दनः ॥ गतोऽथैव सुपा
 मन्यं वैदर्भाभ्यां विशेषतः ॥ सभान्निष्क्रम्य देवेशो जगाम रथमन्तिकम् ॥ ५० ॥ ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् ॥ ते सर्वे च महीपाला
 विषण्णवदनाऽभवन् ॥ ५१ ॥ आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ सहस्रभुजविग्रहम् ॥ ५२ ॥ सहस्राशिरसं देवं सहस्रमुकुटो
 ज्ज्वलम् ॥ दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणसंयुतं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं रक्तारविन्दाक्षं चन्द्रसूर्यांश्च
 लोचनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ वाङ्मनःकायसंयुतं स्तोतुमारब्धवांस्तदा ॥ ५५ ॥
 एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वैदर्भाभ्यां क्रथकैशिकाभ्यां सह सभात् सभास्थानात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ह नराधिप राजेन्द्राणां पार्थिवोऽप्यह हिपाभिपुत्रोऽस्मि । तत्र हेतुर्भवेति । यत्र विभागो न कृत स्यात्तदानर्वाभिपिचो भयामिभयो न जाय स्यादिति भावः ॥ १७ ॥
 एवमप्यार्या कृष्णमरुद्वार्या कृत पूर्णम् आतिथ्यं सम्भवेति शेषः । तत्र हेतुमाह । कैशिकस्तिवति ॥ १८ ॥ बाणश्च चोदितं येन त कृष्णम् आसिष्य स एव शमित
 शान्तिं नीतः ॥ १९ ॥ २० ॥ असम्यग्भिविता विपरीक्ताना क्रियतां कुर्वताम् ॥ २१ ॥ सप्तसन्तु सप्तमा सन्तु ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाधति बाधते । मे माम् ॥ २४ ॥

द्वियाऽभिपुत्रो राजेन्द्र पार्थिवोऽहं नराधिप ॥ विदर्भनगरे राजन्वल्गविश्रामहेतुना ॥ १७ ॥ आवाभ्यां कृतमतिष्य कैशिकस्तु प्रियातिथि ॥
 तवितौ च यथा स्वर्गे पुरा गरुडकेश्वरौ ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेव श्रुवाण त कृष्ण बाणश्चोदितम् ॥ छक्ष्णवाचाम्बुनाऽऽसिष्य शमि
 तोऽग्निरेव ज्वलन् ॥ १९ ॥ भौष्मक उवाच ॥ प्रसीद देव लोकेरा पादि मां लोकेऽरासन ॥ अद्भानतमसाविष्टं ज्ञानचक्षुष्यदो भव ॥ २० ॥ मानुष्ये
 मांसचक्षुष्मादसम्यग्भिविता वयम् ॥ न प्रसिद्धयन्ति कर्माणि क्रियतामविवारणात् ॥ २१ ॥ भवन्तं शरणं प्राप्य देवानामपि दैवतम् ॥ सम्यग्भवतु
 मे दृष्टिः सपश्यन्तु च मे क्रियाः ॥ २२ ॥ अनिष्यन्नामपि क्रिया नयोपेतां विचक्षणा ॥ फलार्वा हि प्रकुर्वन्ति महासेनायतिर्यया ॥ २३ ॥ भवन्त
 गरण प्राप्य नातिवाधति मे भयम् ॥ यन्मया चिन्तितं कार्यं तद्दवाच्छृतुमर्हसि ॥ २४ ॥ न दातुमिच्छेत्कन्यां वै पार्थिवेभ्यस्त्वयवरोऽप्रसादं
 कुरु देवेश न कोप कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ वचनेन किमुक्तेन त्वया राजन्महासते ॥ स्वकन्यां दास्यसे नेति कोऽत्र नेता तवा
 नव ॥ २६ ॥ मा देहीति न चाल्पेय ददस्विति न मे वचः ॥ रुक्मिण्या दिव्यमूर्तित्व सधन्वे कारण मम ॥ २७ ॥ मेरुद्वटे पुरा देवैः कृतमशा
 वतरणम् ॥ तदा निसृष्टा सा पूर्वं गच्छत्वं पतिना सह ॥ २८ ॥ मानुष्ये कुण्ठनगरे भीष्मकस्याङ्गनोवरो ॥ जायस्व विपुलश्रीणि प्रत्यवेक्ष्य च
 वासवम् ॥ २९ ॥ तेनाहं वः श्रवक्ष्यामि राजकृत्ताक वच ॥ श्रुत्वा स्वयं विनिश्चित्य यदुक्तं तत्करिष्यति ॥ ३० ॥ रुक्मिणी नाम ते कन्या
 न सा प्राकृतमानुषी ॥ श्रीरेपा ब्रह्मवाक्येन जाता केनापि हेतुना ॥ ३१ ॥ न च सा यलुजेन्द्राणां स्वयवरविधिसमा ॥ एका त्वेकाय वातव्या
 इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥

स्वपवरण यत्र क्रियार्ता तया स्वयंवर मे कन्यां दातुं न इच्छेत्सुच इति शेषः । स्वयवरो हि सति त्वामेव सा धृष्टपादित्यभिप्रेत्य त्वम्यागते पुत्रो मे स्वयवर न इच्छेदित्यर्थ
 ॥ २५ ॥ नेता नियन्ता ॥ २६ ॥ मे मया मा देहि अन्यस्मै, ददास्व ममम् इत्युभयमपि नाल्पेयम् । सधन्वे स्वयभाषिणि शदैवास्माकं करण प्रधानमित्यर्थ ॥ २७ ॥ स्त
 देवाह-देवकृत् इत्यादिना ॥ कृत स्वीकृत निसृष्टा आह्वता भीषतिना विष्णुना ॥ २८ ॥ प्रत्यवेक्ष्य अनुकम्प्य वासवस इत्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एकपय एकस्यै ॥ ३२ ॥

३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्माद्विध अस्माद्विधस्य हृदि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्माकं पिता गान्धः वयसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 न च तां शक्यसे राजैच्छर्मां दातुं स्वयंवरे ॥ सहशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३ ॥ अतोऽयं वैनतेयोऽयं विघ्नकारणहेतुना ॥ आगतः
 कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ॥ ३४ ॥ अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामा महोत्सवम् ॥ तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां त्रियम् ॥ ३५ ॥
 क्षन्तव्यमिति यत्रोक्त त्वया राजन्ममाग्रतः ॥ शुक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुषाय न पार्थिव ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव मया ख्यातं येनाऽस्मि विपये तव ॥
 आगतस्सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान्विभो ॥ ३७ ॥ क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापहरणं क्षमा ॥ कथमस्मद्विधे राजन्कलुषो वसते हृदि ॥ ३८ ॥
 कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ भवाहरो कथं राजन्कलुषो भुवि वर्तते ॥ ३९ ॥ क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् ॥ न
 चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ४० ॥ अक्षान्तश्चारसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ॥ स्थितस्सोमार्कसंकाशान्यायुधानि करैर्वृतः
 ॥ ४१ ॥ मान्योऽस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः ॥ पालयस्व पुरी सम्यक्क्षेत्रेषु पितृवद्भस ॥ ४२ ॥ कलुषो नाम राजेन्द्र वसेत्कापु
 रेषु वै ॥ शूरेषु शुद्धभावेषु कलुषो वसते कथम् ॥ ४३ ॥ जानीध्वमेया मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्भयम् ॥ इमावपि च राजानो विदर्भनगराधिपो
 ॥ ४४ ॥ आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वरज्यं ददतांभौ ॥ तेन दानफलेनास्य दश पूर्वा दिवं गताः ॥ ४५ ॥ भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा
 दशावराः ॥ तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकां नराधिपाः ॥ ४६ ॥ अनयोस्सुचिरं कालं भुत्त्वा राज्यमकण्टकम् ॥ यदाभिलापो मोक्षस्य यास्यते
 निर्वृतिं सुखम् ॥ ४७ ॥ नरेन्द्राश्च महाभागा यऽभिषेचितुमागताः ॥ कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकां त्रिविष्टपम् ॥ ४८ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गर्भिण्यामि
 वैनतेयसहायवान् ॥ नगरीं मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजान भोष्मकं यदुनन्दनः ॥ रा
 मन्य वैदर्भाभ्यां विशेषतः ॥ स भान्विष्कम्य देवेशो जगाम रथमन्तिकम् ॥ ५० ॥ ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भोष्मकः किल केशवम् ॥ ते सर्वे च महीपाला
 विषण्वदनाऽभवन् ॥ ५१ ॥ आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ सहस्रपात्सहस्राक्षं सहस्रभुजवियहम् ॥ ५२ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रमुकुटो
 ज्ज्वलम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यताशुधम् ॥ कृष्णं रत्नारविन्दाक्षं चन्द्रमूर्याग्नि
 लोचनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ वाङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारब्धवांस्तदा ॥ ५५ ॥
 एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वैदर्भाभ्यां कथकैशिकाभ्यां सह सभात् सभास्थानात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ व्याहृतं कृष्णस्तुतिरूपं कृतः कारितः कृतवान्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ इमानिति पुत्र प्रदर्शाह । एषः कृष्णः ॥ १४ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य तान्सर्वान्सत्कृत्य च यथाविधि ॥ ततो विसर्जयामास नृपांस्तान्मध्यदेशजान् ॥ १५ ॥ पूर्वपश्चिमजंश्चैव उत्त
रापथिकानपि ॥ तेऽपि सर्वे महेश्वासाः प्रहृष्टमनसो नराः ॥ १६ ॥ यथाहोण च संपूज्य जग्मुस्ते नरपुङ्गवाः ॥ जरासंधस्सुनीथश्च दन्तवक्रश्च वीर्य
वान् ॥ १७ ॥ शाल्वस्सौभपतिश्चैव महाकूर्मश्च पार्थिवः ॥ क्रथैकैशिकमुख्याश्च नृपाः प्रवरवंशजाः ॥ १८ ॥ वैष्णुदारिश्च राजर्षिः काशमीराधिपति
स्तथा ॥ एते चान्ये च बहवो वक्षिणापथिका नृपाः ॥ १९ ॥ श्रोतुकामा रहोवाक्यं स्थिता वै भीष्मकान्तिके ॥ तान्चैव समीक्ष्य राजेन्द्रस्स राजा
भीष्मको बली ॥ २० ॥ स्नेहपूणेन मनसा स्थितास्तानवनीश्वरान् ॥ त्रिवर्गसहितं श्लक्ष्णं पङ्गुणालङ्कृतं शुभम् ॥ २१ ॥ उवाच नयसंपन्नं स्निग्धम्
म्भीरया गिरा ॥ भीष्मक उवाच ॥ भवतामवनशिनां समालोक्य नयान्वितम् ॥ २२ ॥ वचनं व्याहृतं श्रुत्वा कृतवान्कार्यमिदृशम् ॥ क्षन्तव्यं
भवतां सद्भिर्वयं नित्यापराधिनः ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजा स भीष्मको नयकोविदः ॥ उवाच सुतमुद्दिश्य वचनं राज
संसदि ॥ २४ ॥ भीष्मक उवाच ॥ पुत्रस्य चेष्टामालोक्य त्रासाकुलिः शोचनः ॥ मन्ये बालानिमौहोक्तान्स एव पुरुषः परः ॥ २५ ॥ कीर्ति
कीर्तिमतां श्रेष्ठो यशश्च यशभागवली ॥ स्थापिता भुवि मर्त्येऽस्मिन्स्वबाहुबलसूर्जितम् ॥ २६ ॥ धन्या खलु महाभागा देवकी योषितां वरा ॥
पुत्रं त्रिभुवनश्रेष्ठं कृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ २७ ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं श्रीपुञ्जममरार्चितम् ॥ नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णार्भ्यां वीक्षते सुखपङ्कजम् ॥ २८ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ एवं लालयमानं तु राजानं राजसंसदि ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा शाल्वराजो महाद्वुतिः ॥ २९ ॥ शास्व उवाच ॥ अलं
खेदेन राजेन्द्र सुताय रिपुमर्दिने ॥ क्षत्रियस्य रणे राजन्ध्रुवं जयपराजयौ ॥ ३० ॥ नियता गति मर्त्यानामेव धर्मस्सनातनः ॥ न भवयोर
न्यस्तृतीयः कः पुमानिह ॥ ३१ ॥ रणे योधयितुं शक्तस्तव पुत्रं महाबलम् ॥ रथातिरथवृन्दानामेक एव रणाजिरे ॥ ३२ ॥ रिपून्वाधयितुं शक्तो
यदुर्गृह्य महाभुजः ॥ भार्गवाह्नं महारौद्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३३ ॥ मुजतो बाहुवीर्येण कः पुमानग्रसहिष्यति ॥ अयं तु पुरुषः कृष्णो ह्यनादिनिधनो
ऽव्ययः ॥ ३४ ॥ तं विजेता नृलोकेऽस्मिन्नापि शूलधरस्स्वयम् ॥ तव पुत्रो महाराज सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ३५ ॥ विदित्वा देवमीशानं न योधयति
केशवम् ॥ अद्य तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृप ॥ ३६ ॥ स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह ॥ तस्मा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् ॥ ३७ ॥
यशभाग्यशोभोगी स्थापिता स्थापयिष्यति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गतिः विष्मक्त्रिलोप आर्पः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अपोग्न साहज्जाहार मुनिना गार्पणं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणो वचनम् अन्योऽस्य मृत्युरस्तीति बल्लेखे प्रत्यरारिवाक्यम् ॥ ३३ ॥
 पुरश्चिनः ॥ ३४ ॥ यथा कन्या स्वपतिमहाय जारमाभयते एवमहं स्वच्छमनाभित्य परयाभयामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ योगविहीनः त्वाप्यहीनः ॥ ३७ ॥ हन्ता
 रुद्रमाराधयामास द्वादशाध्यानयोरान ॥ पुत्रकामेन मुनिना तोष्य रुद्रात्सुतो वृतः ॥ २७ ॥ माधुराणामवध्योऽयं भवेदिति च शङ्करात् ॥ एव
 मस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ मुनये सुतम् ॥ २८ ॥ एव गार्ग्यस्य तनयश्श्रीमान् रुद्रवरोद्भवः ॥ माधुराणामवध्योऽयं मधुरायां विशेषतः ॥ २९ ॥
 कृष्णोऽपि बलवानेव माधुरे जातवानयम् ॥ स जेष्यति रणे कृष्णं मधुरायां समागत ॥ ३० ॥ मन्यध्व यदि वा युक्तां नृपा वाच मयेरिताम् ॥
 तत्र दूतं विमुञ्चय यवनेन्द्रपुरं प्रति ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा सोमपतेर्वाक्यं सर्वे ते नृपसत्तमा ॥ कुर्मं इत्यब्रुवन् हृष्टा जरासच
 महाबलम् ॥ ३२ ॥ स तेषां वचनं श्रुत्वा जरासन्धो महीपतिः ॥ धृष्टव विमना राजन्ऋणो वचनं स्मरन् ॥ ३३ ॥ जरासच उवाच ॥ मां समा
 श्रित्य पूर्वास्मिन्नुपा नृपभयार्विता ॥ ग्रामुवन्तु हतं राज्यं सभृत्यबलवाहनम् ॥ ३४ ॥ इदं चोद्यते भूपैः परसश्रयेहेतुना ॥ कन्येव स्वपति
 द्वेषादन्यं रतिपरायणा ॥ ३५ ॥ अहो सुबलवर्देवमशक्यं चिनिर्वर्तितुम् ॥ यदहं कृष्णमीतोऽन्यं सश्रयामि बलाधिकम् ॥ ३६ ॥ नूनं योगवि
 हीनोऽहं कारयिष्ये पराश्रयम् ॥ श्रेयो हि मरणं न चान्यं सश्रये नृपा ॥ ३७ ॥ कृष्णो वा बलदेवो वा यो वाऽसौ वा नराधिपा ॥ हन्तार
 प्रतियोत्स्यामि यथा ब्राह्मप्रचोदितः ॥ ३८ ॥ एषा मे निश्चिता बुद्धिरेतत्सत्पुरुषवतम् ॥ अतोऽन्यथा न शक्नोऽहं कर्तुं परसमाश्रयम् ॥ ३९ ॥
 भवतां साधुवृत्तानामावाच न करोति सः ॥ तेन वृतं प्रवास्यामि नृपणां रक्षणाय वै ॥ ४० ॥ व्योममार्गेण यातव्यं यथा कृष्णो न बाधते ॥
 गच्छन्तमनुचिन्त्येवं प्रपयध्व नृपोत्तमा ॥ ४१ ॥ अयं सोमपतिश्श्रीमाननलार्केन्दुविक्रमः ॥ रथेनादित्यवर्णेन प्रयाति स्वपुरं बली ॥ ४२ ॥
 यवनेन्द्रो यथाभ्येति नरेन्द्राणां समागमम् ॥ वचनं च तथास्मभिर्बुद्धये न कृष्णविभदे ॥ ४३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेवाश्रयीव्राजा
 सोमस्य पतिर्मुर्जितम् ॥ गच्छ सर्वस्मरेन्द्राणां साहाय्यं कुरु मानदः ॥ ४४ ॥ यवनेन्द्रो यथायाति यथा कृष्णं विजेष्यति ॥ यथा वयं च
 तुष्यामस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ४५ ॥

अस्मिन्निच्छेदः ॥ ब्राह्मेण अश्रमेण वचनेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वृत्ते वृत्तकर्मणि यथाऽस्याभिर्बुधेन वक्तव्यं तथाऽप्य वदत्वित्यर्थः । नः अस्याक
 रुष्णविषये उपस्थिते सति ॥ ४३ ॥ राजा जरासच ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तावुभौ कथकैशिकौ दुर्नयं च पुनस्यानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता ज्ञातव्यौ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 दीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ त्रिध्वाशत्तमोऽध्याये शाल्व आकाशवर्त्मना ॥ अस्थयायवनाधीशपुरीं विज्ञप्तिकारणात् ॥ १ ॥ १ ॥ “पदः स्थानं च वृद्धिश्च
 त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।” इत्युक्तविशेषेणा । षड्गुणान्संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावाश्रयाच् । सप्त व्यसनानि, “श्रुतं मांसं मुरा वेश्या त्रिवर्गेष्वनभिज्ञता ।” इत्युक्तानि तेषु
 एवं संदिश्य सर्वास्ताभीष्मकं पूज्य धर्मतः ॥ प्रथमौ स्वपुरं राजा स्वन सैन्येन संवृतः ॥ ४६ ॥ शाल्वोऽपि नृपतिश्चेष्टस्ताभ्यां संपूज्य धर्मतः ॥
 जगामाकाशमार्गेण रथेनानिलरंहसा ॥ ४७ ॥ तेऽपि सर्वे महीपाला दक्षिणापथवासिनः ॥ अनुब्रज्य जरासंधं गतास्स्वनगरं प्रति ॥ ४८ ॥ भीष्म
 कस्तह पुत्रेण तावुभौ चिन्त्य दुर्नयम् ॥ स्वे गृहे न्यवसदीनः कृष्णमेवानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता रुक्मिणी साध्वी स्वयंवरनिवर्तनम् ॥
 कृष्णस्यागमनार्द्धे तोर्नृपाणां दोषदर्शनम् ॥ ५० ॥ गत्वा तु सा सखीमध्ये उवाच व्रीडितानना ॥ न चान्येषां नरेन्द्राणां पत्नी भवितुमुत्सहे ॥
 कृष्णात्कमलपत्राक्षस्त्यमेतद्वचो मम ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्या
 यः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यवनानां बलोदग्रः स कालयवनो नृपः ॥ बभूव राजा धर्मेण रक्षिता पुरवासिनाम् ॥ १ ॥ त्रिवर्ग
 विदितः प्राज्ञष्वड्गुणानुपजीवकः ॥ सप्तव्यसनसंमूढो गुणेष्वभिरतस्सदा ॥ २ ॥ श्रुतिमानधर्मशीलश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ सांघ्रामिकविधि
 ज्ञश्च दुर्गलाभानुसारणः ॥ ३ ॥ शूरोऽप्रतिबलश्चैव मन्त्रिप्रवरसेवकः ॥ सुखासीनस्सभां रम्यां सचिवैः परिवारितः ॥ ४ ॥ उपास्यमानो यवनैरा
 त्मविद्विर्विपश्चितैः ॥ विविधाश्च कथा दिव्याः कथ्यमानाः परस्परम् ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्यगन्धर्वहोऽनिलः ॥ प्रववौ मदनाबोधं चकार
 सुखशीतलः ॥ ६ ॥ किंस्विदित्येकमनस्सभायां ये समागताः ॥ उत्फुल्लनयनास्सर्वे राजा चैवावलोक्य सः ॥ ७ ॥ अपश्यन्त रथं दिव्यमायान्तं
 भास्करोपमम् ॥ शतकुम्भमयैः शुभ्रे रथाङ्गैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णं दिव्यध्वजपताकिनम् ॥ वाहितं दिव्यतुर्गैर्मनोमारातरंहसैः
 ॥ ९ ॥ चन्द्रभास्करबिम्बानि कृत्वा जाम्बूनदेन तम् ॥ रचितं वै विश्वकृता वैयाघ्रवरभूषितम् ॥ १० ॥ रिपूणां त्रासजननं मित्राणां हर्षवर्द्धनम् ॥
 दक्षिणादिगुणायान्तं रथं परथारुजम् ॥ ११ ॥ तत्रोपविष्टं श्रीमन्तं सौभस्य पतिमूर्जितम् ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टश्चाध्वं पाद्येति चासकृत् ॥ १२ ॥
 संमूढोऽनभिज्ञः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अर्चितम् अर्पणम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ यत् यस्य जरासक्तस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जगती वाची
 उवाच यवनेन्द्रस्य मन्त्री मन्त्रविदा वरः ॥ तत्रोत्थाय महाबाहुस्त्वयमेव नृपासनात् ॥ १३ ॥ प्रत्युद्गम्यार्घ्यमादाय रथावतरणे स्थित ॥ शाल्वोऽ
 पि च महातेजा दृष्ट्वा राजानमागतम् ॥ १४ ॥ सुदा परमया युक्त शक्नोति मतेजसम् ॥ अवतीर्य सुविश्रब्ध एक एव रथोत्तमात् ॥ १५ ॥ विवेश
 परम प्रीतो मित्रदर्शनलालसः ॥ दृष्ट्वा रघुयुधत राजा शाल्वो राजर्षिसत्तम ॥ १६ ॥ उवाच छद्मण्या वाचा नार्वाहोऽस्मि महायुते ॥ दूतोऽह
 मनुजेन्द्राणां सकाराश्रक्तोऽन्तिकम् ॥ १७ ॥ प्रेषितो बहुभिस्साहं जरासंधेन धीमता ॥ तेन मन्ये महाराज नार्वाहोऽस्मीति राजसु ॥ १८ ॥
 कालयवन उवाच ॥ जानाम्यह महाबाहो दौत्येन त्वामिहागतम् ॥ साहित्ये नरदेवानां प्रेषितो मागधेन वै ॥ १९ ॥ तेन त्वामर्चये राजन्विश
 पेण महामते ॥ अर्घ्यपाद्यादिसत्कारेण रसनेन यथाविधि ॥ २० ॥ भवत्यर्घ्यचित्ते राज्ञां सर्वेषामर्चित भवेत् ॥ आस्यतामासने क्षुभ्रे मया साह
 जनेश्वर ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स हस्तलिङ्गन कृत्वा दृष्ट्वा च कुशलामयम् ॥ मुखोपविष्टो सन्नितो शुभे सिंहासने स्थितो ॥ २२ ॥
 कालयवन उवाच ॥ यद्बहुबलमाश्रित्य वय सर्वे नराधिपा ॥ वसामो किमतोद्दिग्वा देवा इव शचीपतिम् ॥ २३ ॥ किममाध्यं भवेदस्य येनासि
 प्रेषितो मयि ॥ वद सत्य वचस्तस्य किमाज्ञापयति प्रभुः ॥ करिष्ये वचन तस्य अपि कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ शाल्व उवाच ॥ यथा वदति
 राजेन्द्र मगधाधिपतिस्तव ॥ तथाऽह सप्रवक्ष्यामि श्रुतां यवनाधिप ॥ २५ ॥ जरासंध उवाच ॥ जातोऽयं जगतां वाधी कृष्ण परमबुर्जय ॥
 भिदित्वा तस्य दुष्टं तमह इन्तु समुद्यत ॥ २६ ॥ पापिर्बहुभिस्साहं समग्रबलवाहनैः ॥ उपरुध्य महासैन्यैर्गोमन्तमचलोत्तमम् ॥ २७ ॥ चेदि
 राजस्य वचनं महायं श्रुतवानहम् ॥ यदा तयोर्विनाशाय हुतारमयोजयम् ॥ २८ ॥ ज्वालाशतसस्त्राढ्य युगान्ताभिसमप्रमम् ॥ हृष्ट्वा रामो गिरे
 कूटादाप्लुतो हेमतालधृक् ॥ २९ ॥ विनिष्पत्य महासेनां मध्ये सागरसन्निभाम् ॥ आजघान दुराघर्षो नराश्वर्यदन्तिनाम् ॥ ३० ॥ सर्पन्तमि
 र्सेपेन्द्र त्रिकृष्याकृत्य लाङ्गलम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानि सुसलेन व्यपोथयत् ॥ ३१ ॥ गजेन गजमास्फाल्य रथेन रथयोधिनम् ॥ इथेन च हया
 रोह पवतेन पद्मातिनम् ॥ ३२ ॥ समरे स महातेजा नृपाश्रितसङ्कुले ॥ विचरन् विधान् मार्गान्निवाचे भास्करो यथा ॥ ३३ ॥ रामादनन्तर
 कृष्णः प्रयुष्ठाकसमप्रभम् ॥ चक्र चक्रभूतां श्रेष्ठस्तिह शुभ्रशृंग यथा ॥ ३४ ॥

वाचः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हलं सौनन्दं मुसलं च उत्सृज्य त्यक्त्वा गदयेव मामताडयत् अयोधयत् ॥ ४३ ॥ वैशाखेन विशाखः
 कातिकेयः तस्येदं वैशाखं शक्तिग्रहरणं तेन ॥ ४४ ॥ स्यात्तं मर्मस्थानमास्थाय अभिलक्ष्य वैशाखं मोक्षम् इच्छन्वीक्षते स्मेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कुला
 प्रविचाल्य महावीर्यः पादवेगेन तं गिरिम् ॥ शत्रुसैन्ये पपातोचैर्यदुवीरः प्रतापवान् ॥ ४६ ॥ प्रवृत्त्यन्निव शैलेन्द्रस्तोयधाराभिषेचितः ॥ घूर्णमानो
 विवेशोर्ध्वं विनिर्वाप्य हुताशनम् ॥ ४६ ॥ आदीप्यमानशिखरादवलुत्य जनार्दनः ॥ जघान वाहिनीं राजंश्चक्रव्यग्रेण पाणिना ॥ ४७ ॥ विक्षिप्य
 विपुलं चक्रं गदापातादनन्तरम् ॥ नरनागाश्चवृन्दानि मुसलेन व्यचूर्णयत् ॥ ४८ ॥ क्रोधानिलसमुद्रतचक्रलाङ्गलवह्निना ॥ निर्दग्धा महती सेना
 नरेन्द्रार्काभिपालिता ॥ ४९ ॥ नरनागाश्चकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ॥ रथानीकं पदाताभ्यां क्षणेन विदलीकृतम् ॥ ४० ॥ सेनां प्रभग्नमा
 लोक्य चक्रानलभयादिताम् ॥ महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ॥ ४१ ॥ तत्राहं शुद्धयमानस्तु भ्राताऽस्य बलवान्बली ॥ स्थितो ममाग्रतश्शूरो
 गदापाणिर्हलायुधः ॥ ४२ ॥ द्वादशक्षौहिणीहन्ता अभिन्न इव केसरी ॥ हलं सौनन्दमुत्सृज्य गदया मामताडयत् ॥ ४३ ॥ वज्रपातनिभं वेगं
 पातयित्वा ममोपरि ॥ भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो महीम् ॥ ४४ ॥ वैशाखं स्थानमास्थाय मुहः क्रौञ्चं यथा पुरा ॥ तथा मां दीर्घनेत्रा
 भ्यामीक्षते निर्दहन्निव ॥ ४५ ॥ तादृशपुं समालोक्य बलदेवं रणाजिरे ॥ जीवितार्थी नृलोकैऽस्मिन्कः पुमान्स्थानुमर्हति ॥ ४६ ॥ गृहीत्वा स गदो
 भीमां कालदण्डमिवोद्यताम् ॥ कुलाङ्कुशेन निर्धूतां स्थित एवाग्रतो मम ॥ ४७ ॥ ततो जलदगम्भीरस्वरेणापूरयन्नभः ॥ बाणुवाचाशरीरेण
 स्वयं लोकपितामहः ॥ ४८ ॥ प्रहर्तव्यो न राजाऽयमवध्योऽयं तवानघ ॥ कल्पितोऽस्य वधोऽन्यस्माद्विरमस्व हलायुध ॥ ४९ ॥ श्रुत्वाऽहं तेन
 वाषधेन चिन्ताविष्टो निवर्तितः ॥ सर्वप्राणहरं घोरं ब्रह्मणा स्वयमीरितम् ॥ ५० ॥ तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ॥ ५० ॥ त्वन्वा त्वमेव
 राजेन्द्र कर्तुमर्हसि तद्वचः ॥ ५१ ॥ तपसोऽग्रेण महता पुत्रार्थं तोष्य शंकरम् ॥ प्राप्तवान्नरदेवं त्वामवध्यं माश्रुरेजेनै ॥ ५२ ॥ महासुनिश्चायसह
 र्णमश्रुपस्थितो द्वादशवार्षिकं व्रतम् ॥ सुरासुरैस्संस्तुतादपङ्कजस्स लब्धवानीप्सितकामसम्पदम् ॥ ५३ ॥ तपोबलद्वारग्यमुनेर्महात्मनो वरप्र
 भावाच्छकलेन्दुमौलिनः ॥ भवन्तमासाद्य जनार्दनो हिमं विलीयते भास्करशिमना यथा ॥ ५४ ॥

नशङ्कुः कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलं हलं तदेवाङ्कुशः तेन निर्दूतां कम्पितां भागितां वा कृतेति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ देवदेवं
 देवराजानं प्राप्तवान्महामुक्तिरित्यग्निमेण संबन्धः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीहरिल्लो विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ चतुष्पञ्चाशत्तमेऽप्य शाल्वशक्त्येन तेजित ॥ अभयपापवनाधीश
कुर्वाणं देवुर्मिरीक्यते ॥ १ ॥ ११ ॥ १२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सिद्धादेस्तस्य अविष्काराशये ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति श्रीहरिकेशो विष्णुपर्वणि टीकायां चतुष्पञ्चा
शत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ चतुष्पञ्चाशत्तमेऽप्य शाल्वशक्त्येन तेजित ॥ अभयपापवनाधीश

यतस्व राज्ञां वचनप्रचोदितो ब्रजस्य यात्रां विजयाय केरावम् ॥ प्रविश्य राष्ट्र मयुरां च सेनया निहत्य कृष्णं प्रथयन्स्वक यशः ॥५५॥ मायुरो
बाह्वेवोर्ध्वं दलदेवस्सधान्वधः ॥ तौ विजेष्यसि संग्रामे गत्वा तां मयुरां पुरीम् ॥ ५६ ॥ शास्त्र उवाच ॥ इत्येव नरपतिभास्करप्रगीत वाक्यं ते
कथितमिदं हित नृपाणाम् ॥ तत्सर्वं सह सधिवैर्विशृणुष्य बुद्ध्या यद्युक्तं कुरु मनुजेन्द्र चात्मनिष्ठम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते स्थिलेषु हरिवक्त्रे
विष्णुपर्वणि शात्ववाक्य नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥॥॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एव कथयमानं तं शास्त्रराज नृपाञ्चया ॥ उवाच
परमप्रीतो यवनाधिपतिर्नृप ॥ १ ॥ कालयवन उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुद्वीहीतोऽस्मि सफल जीवित मम ॥ कृष्णानिब्रह्मेतोर्यत्रियुक्तो बहुभिर्नृपैः
॥ २ ॥ दुर्जयस्त्रिषु लोकेषु सुरासुरगणैरपि ॥ तस्य निब्रह्मेतोर्मागवचार्यं जयाशिपमम् ॥ ३ ॥ प्रहृष्टै राजसिंहैस्तैरवधार्यो जयो मम ॥ तेषां वाचा
म्बुवर्येण विजयो मे भविष्यति ॥ ४ ॥ करिष्ये वचनं तेषां नृपसत्तमचोदितम् ॥ पराजयोऽपि राजेन्द्र जयेन सहशो मम ॥ ५ ॥ अथैव तिथि
नक्षत्र मुहूर्तं करण शुभम् ॥ यास्यामि मयुरां राजन्विजेतुं केराव रणे ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य राजानं सौमस्य पतिवृजितम् ॥
सत्कृत्य च यथान्याय महाहर्मणिमूर्पणैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो देवो वित्तं सिद्धादेशाय वे नृप ॥ पुरोहिताय राजेन्द्र प्रवदौ बहुशो धनम् ॥ ८ ॥
दुस्त्वामिं विधिवद्राजा कृतकैस्तुक्कमङ्गलं ॥ प्रस्थानं कृतवान्सम्यग्जेतुं कामो जनार्दनम् ॥ ९ ॥ शास्त्रोऽपि भवतश्चेष्ट कृताथो हृष्टमानसः ॥
यवनेन्द्र परिष्वज्य जगाम स्वपुरं नप ॥ १० ॥ इति श्रीहरिवक्त्रे कालयवनवाक्य नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
जनमेजय उवाच ॥ विदुर्मनगरायाते शक्रमुल्यपराक्रमे ॥ किमर्थं गरुडो नीतः किं च कर्म प्रकारं सः ॥ १ ॥ न चाश्वरोह भगवान्वेननेय महाब
लम् ॥ एतन्मे संशयः ऋन्मन्त्रि तत्त्व महासुने ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्पुण्येन कृतं कर्मातिमानुषम् ॥ विदुर्मनगरीं गत्वा वैनतेयो
महाश्रुतिः ॥ ३ ॥ असंप्राप्ते च नगरीं मयुरां मञ्जुसूदने ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेयो महाश्रुतिः ॥ ४ ॥

शुभमोऽप्याय ॥ ५४ ॥ छ ॥ पञ्चपञ्चारातमेऽथ गुरुहमेपान्तरम् ॥ राज्ञेनस्यामियेकच खर्यतेऽतिमहोत्सुख ॥ १ ॥ विवर्धनप्रपादे मयुरां प्रति ॥ ३ ॥ २ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ गमिष्येति सन्धार्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वैरिण्यो नर्तक्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतसंधानं कृताभिसंधिं दूतं च चित्राङ्गदं कृत्विति संबन्धः ॥
॥ १४ ॥ नृपतेः माण्डलिकस्य शतसहस्रं लक्षं दत्तं माण्डलिकेराय अबुद्धं मनुष्यमात्रे दशसहस्रम् ॥ १५ ॥ न रिक्ताः न अपूर्णाः शङ्खो निधिः यादवरूपेण धनं ददौ
यदुक्तं देवदेवेन नृपाणामग्रतः प्रभो ॥ यास्यामि मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ५ ॥ इति तद्वचनस्यान्ते गमिष्येति विचिन्तयन् ॥
कृताञ्जलिपुटः श्रीमान्प्रणिपत्याब्रवीदिदम् ॥ ६ ॥ गरुड उवाच ॥ देव यास्यामि नगरीं रैवतस्य कुशस्थलीम् ॥ रैवतं च गिरिं रम्यं नन्दनप्रतिमं
वनम् ॥ ७ ॥ रुक्मिणोद्भासितां रम्यां शैलोदधितटाश्रयाम् ॥ वृक्षयुलमलताकीर्णां पुष्परेणुविभूषिताम् ॥ ८ ॥ गजेन्द्रमुजगाकीर्णानिष्वानरसेवि
ताम् ॥ वराहमहिषाक्रान्तां मुगधूथैरनेकशः ॥ ९ ॥ तां समन्तात्समालोक्य वासार्थं ते क्षमां क्षमा ॥ यदि स्याद्भक्तो रम्या प्रशस्ता नगरीति
च ॥ कण्टकोद्धरणं कृत्वा आगमिष्ये तवान्तिकम् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विज्ञाप्य देवेशं प्रणिपत्य जनार्दनम् ॥ जगाम पतगेन्द्रोऽ
पि पश्चिमाभिमुखो बली ॥ ११ ॥ कृष्णोऽपि यदुभिस्सार्द्धं विवेश मथुरां पुरीम् ॥ स्वैरिण्य उग्रसेनश्च नागराश्चैव सर्वशः ॥ प्रत्युद्गम्यार्चयन्कृष्णं
प्रहृष्टजनसंकुलम् ॥ १२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वाऽभिपिक्तं राजेन्द्रं बहुभिर्वसुधाधिपैः ॥ किं चकार महाबाहुग्रसनो महीपतिः ॥ १३ ॥
वशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वाऽभिपिक्तं राजेन्द्रं बहुभिः पार्थिवोत्तमैः ॥ इन्द्रेण कृतसंधानं दूतं चित्राङ्गदं कृतम् ॥ १४ ॥ एकैकं नृपतेर्भागं शतसा
हस्रसंमितम् ॥ राजेन्द्रे त्वर्बुद्धं दत्तं मानवेषु च वै दश ॥ १५ ॥ ये तत्र समनुग्राप्ता न रिक्तास्ते गृहं गताः ॥ शङ्खो यादवरूपेण प्रददौ हरिचिन्ति
तम् ॥ १६ ॥ एवं निधिपतिः श्रीमान्देवैरनुमोदितः ॥ इति श्रुत्वात्मिकजनाल्लोकप्रावृत्तिकान्तरात् ॥ १७ ॥ चकार महर्तो पूजां देवतायतनेष्वपि ॥
वसुदेवस्य भवने तोरणोभयपार्श्वतः ॥ १८ ॥ नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां कारयामास वै नृपः ॥ १९ ॥ राजस्य
च सर्भां विचित्राम्बरसुभ्राम् ॥ पताका विविधाकारा दापयामास भोजराट् ॥ २० ॥ तोरणं गोपुरं चैव सुधापङ्कजालेपनम् ॥ कारयामास राजेन्द्रो
राजेन्द्रस्यासनालयम् ॥ २१ ॥ नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः ॥ पताका वनमालाढ्याः पूर्णकुम्भास्समन्ततः ॥ २२ ॥ राजमार्गेषु राजेन्द्र
चन्दनोदकसेचितम् ॥ वस्त्राभरणकं राजा दापयामास भूतले ॥ २३ ॥ धूपं पार्श्वोभये चैव चन्दनागुरुगुलैः ॥ गुडं सर्जरसं चैव दद्यामानं ततस्ततः ॥ २४ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ चकार नृप इत्युत्तरेणान्वयः ॥ तोरणवत्तौ उभयपार्श्वौ यस्य तत् तोरणोभयपार्श्वं पार्श्वत इति प्रथमार्थे तासिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्भां सभायाम् ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ चन्दनोदकस्य सेचितं सेकं कारयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २० ॥ पुराणं पुण्यं नृपस्य त्रिभिर्लभ्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ मधुरं मधुरं तदासिन ॥ २८ ॥ उग्रसेन सह इति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आभेभू
प्यानम् ॥ ३३ ॥ वलनिपुदत शुभं यद्वन्तारम् ॥ ३४ ॥ त्व स्पन्देन गच्छेत्तु स्थाज्यतीर्णोऽभवत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ३६ ॥ नृगणैर्विषेयत्वं दर्शयामि
गृद्धरीजनमवैश्च गायद्भिः स्तुतिमङ्गलम् ॥ अर्घं कृत्वा प्रतीक्षन्ते स्वेपु स्थानेषु योषितः ॥ २५ ॥ पर्वकृत्वा पुरानन्दमुग्रसेनो नराधिप ॥ वसु
देवस्य गत्वा प्रियाभ्यान् निवेद्य च ॥ २६ ॥ रामेण सह संमन्य निर्गतो रथमन्तिकम् ॥ तस्मिन्नेवान्तरे राजञ्छस्वध्वनिरभून्महान् ॥ २७ ॥
पाञ्चजन्यस्य निन्दं श्रुत्वा मधुरवासिनः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च वालाश्च सता मागधवन्दिनः ॥ २८ ॥ विनिर्ययुर्भद्रासेना राम कृत्वाऽप्रतो नृप ॥ अथ्य
पाय पुरस्तृत्य उग्रसेनेन धीमता ॥ २९ ॥ दृष्टिपन्यानमासाद्य उग्रसेनो महीपतिः ॥ अर्वागं रथाच्छुभ्रात्पादमार्गेण चाग्रतः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वासीन रथे
रम्ये दिग्दरवविभ्रपितम् ॥ अङ्गेष्वाभरणं चैव दिग्दरवप्रमायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमालोरस दिव्य तपन्तमिव भास्करम् ॥ चामर व्यञ्जन छत्रं स्वगेन्द्र
ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ ३२ ॥ राजलक्षणसपूर्णमासत्रार्कमिवोज्ज्वलम् ॥ श्रियाऽभिभूत देवेश दुर्निरीक्ष्यतर हरिम् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्र
द्वपगद्गया गिरा ॥ यमापे पुण्डरीकान् राम वलनिपुदनम् ॥ ३४ ॥ रथेन न मया गन्तु युक्तपूर्वेति चिन्त्य वै ॥ अवतीर्णो महाभाग गच्छ त्व
स्यन्दनेन च ॥ ३५ ॥ विष्णुना छद्मरूपेण गतेर्मा मयुरा पुरीम् ॥ अनुष्काशितात्मान देवेन्द्रत्व नृपणञ्चि ॥ ३६ ॥ तमह स्तोत्रमिच्छामि सर्व
भारेण केवलम् ॥ प्रत्युक्त्वा महातेजा राजानं कृष्णपर्वजः ॥ ३७ ॥ न युक्त नृपते स्तोत्रं व्रजन्तं देवसत्तमम् ॥ विना स्तोत्रेण सत्पुष्टव राज
जनादनं ॥ ३८ ॥ तुष्टस्य स्तुतिना किं ते दर्शनेन तत्र स्तुतिः ॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य आगतस्तत्र वैशमनि ॥ ३९ ॥ न त्वया स्तुतवात्राज
न्दिन्ये स्तोत्रेमानुषे ॥ पर्वमात्रुवमाणो तो ममातो केशवान्तिकम् ॥ ४० ॥ अर्घोद्यतमुज दृष्ट्वा स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठ
न्यमेन नराधिपम् ॥ ४१ ॥ यन्मया चाभिपिक्तस्त्वं मधुरेशो भवत्विति ॥ न युक्तमन्यथा कर्तुं मधुराधिपते स्वयम् ॥ ४२ ॥ अर्घ्यमाचमनीय
च गार्ध चारुमे निवेदितम् ॥ न दातुमर्हसे राजन्नेप मे मनसः प्रिय ॥ ४३ ॥ तथाभिप्राय विज्ञाय त्रीमि नृपते वचः ॥ त्वमेव माधुरो राजा
नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ स्थानभाग च नृपते दास्यामि तत्र दक्षिणम् ॥ यथा नृपाणां सर्वेषां तथा ते स्थापितोऽग्रतः ॥ ४५ ॥
॥ १ ॥ तम् अनुवस्तिमान् पश्चात्तदर्थितरवरूपमह स्तोत्रमिच्छामीत्यव्ययः ॥ ३७ ॥ हे नृपते, त्वया न युक्तं न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्तुतिना स्तुत्या दर्शनमात्रेण
स्तुतित्राणित्वे ॥ ३० ॥ ४० ॥ वदतां श्रेष्ठ कृष्ण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तथा शतसाहस्रिकः लक्षसंमितः वस्त्रादिवर्जितः केवलकाञ्चनमयः तदर्थे स्थापितोऽस्तीति संबन्धः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ देवाय कान्ताय अनन्ताय शेषाय शौरिणे
 शूरपुत्राय। शौरिण इति पाठे हलिने वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ दिव्याभरणमित्येकत्वं ज्ञातव्यमप्रायेण । दीनारः स्वर्णसाहस्रमित्याभिधानोक्तः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धात्रा इन्द्रेण ॥ ५२ ॥
 शतसाहस्रिको भागो वस्त्राभरणवर्जितः ॥ आरुहस्व रथं शुभ्रं चामीकरविभूषितम् ॥ ४६ ॥ चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं च मनुजेश्वर ॥ दिव्यभूषणसंयुक्तं मुकुटं भास्करप्रभम् ॥ ४७ ॥ धारयस्व महाभाग पालयस्व पुरीमिमाम् ॥ पुत्रपौत्रैः प्रमुदितो मथुरां परिपालय ॥ ४८ ॥ जित्वाऽरिगणसंघांश्च भोजवंशं विवर्द्धय ॥ देवदेवाद्यनन्ताय शौरिणे वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ प्रेषितं देवराजेन दिव्याभरणमम्बरम् ॥ माथुराणां च सर्वेषां भागादीनारका दश ॥ ५० ॥ सूतमागधबन्दीनामेकैकस्य सहस्रिकम् ॥ वृद्धस्त्रीजनसङ्घानां गणिकानां शतं शतम् ॥ ५१ ॥ नृपेण सह तिष्ठन्ति विकदुप्रसुखाश्च ये ॥ दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः ॥ ५२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संपूज्य राजानं माथुराणां च समुत्सवे ॥ कृत्वा सुमहदानन्दां मथुरां मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणमाल्यैश्च दिव्याम्बरविलेपनैः ॥ दीप्यमानस्समन्ताच्च देवा इव त्रिविष्टपे ॥ ५४ ॥ भरीपटद्वनादेन शङ्खस्वदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ वृंहितेन च नागानां हयानां होपितेन च ॥ ५५ ॥ सिंहनादेन शूराणां रथनोमिस्वनेन च ॥ तुमुलस्सुमहानासीन्मेघनाद् इवाम्बरे ॥ ५६ ॥ बन्दिभिः स्तूयमानं च नमश्चक्रुरपि प्रजाः ॥ दत्त्वा दानमनन्तं च न ययौ विस्मयं हरिः ॥ ५७ ॥ स्वभावोन्नतभावत्वाद्दृष्टपूर्वात्ततोऽधिकम् ॥ अनहंकारभावश्च विस्मयं न जगाम हा ॥ ५८ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा आयान्तं भास्करप्रभम् ॥ दृष्ट्वा मथुरवासिन्यो नमश्चक्रुः पदे पदे ॥ ५९ ॥ एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ॥ नागपर्यङ्कुसुमसूज्यं प्राप्तोऽयं मथुरां पुरीम् ॥ ६० ॥ बद्धा बलिं महावीर्यं दुर्जयं त्रिदशैरपि ॥ शक्राय प्रहदौ राज्यं त्रैलोक्यं वज्रपाणये ॥ ६१ ॥ हत्वा दैत्यगणान्सर्वान्कंसं च बलिनां करम् ॥ भोजराजाय मथुरां त्वा कोशं निपूदयः ॥ ६२ ॥ नाभिषिक्तस्त्वयं राज्ये न चासीनो नृपासने ॥ राजेन्द्रत्वं च संप्राप्य मथुरामाविशततः ॥ ६३ ॥ एवमन्योन्यं च श्रुत्वा पुरनिवासिनाम् ॥ बन्दिमागधसूतानामिदमृचुर्गणाधिपाः ॥ ६४ ॥ किं वा शक्यामेह वक्तुं गुणानां ते गुणोदधे ॥ मातुपेणेकजिह्वेन प्रभातोत्साहसं भवान् ॥ ६५ ॥ स तत्र भोगी नागेन्द्रः कदाचिदेव वृद्धिमान् ॥ द्विसाहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥ ६६ ॥

मथुरां प्रविशति शेषः ॥ ५३ ॥ देवा इवासाक्षिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मथुरावासिन्यः मथुरावासिन्यः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ भोजराजाय उद्यमेनाय ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गुणानां प्रभावः उत्साहः संभवश्च तान् ॥ ६५ ॥ जिह्वारथेन वागिन्द्रेण द्विसाहस्रस्थानेष्वभिव्यक्तेत्यर्थः । वासुकिरत्र शेष एव ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ रुडगं कृमिभिः ॥ ६८ ॥ धन्याभूदिति शेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मथुराधिपति उग्रसेन ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मथुरास्य तव ॥ ७६ ॥
 किं त्वद्रुतमिदं लोके मानवेन्द्रेषु भूतले ॥ न मृतं न भविष्य च शक्रावासनमागतम् ॥ ६७ ॥ समाधतरणं चैव कलशैरागतं स्वयम् ॥ न श्रुतं
 न च दृष्टं वा तेन मन्यामहेऽद्रुतम् ॥ ६८ ॥ धन्या देवी महाभागा देवकी योपिता वरा ॥ भवन्तं त्रिविशेषेषु धृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ ६९ ॥ कृष्णं
 पद्मपलारासं श्रीपुञ्जममराचितम् ॥ नन्वाभ्यां स्नेहपूर्णभ्यां वीक्षते सुखपङ्कजम् ॥ ७० ॥ इति सजल्पमानानां शृण्वन्तौ पृथगीरितम् ॥ उग्रसेन
 पुरस्तुत्य भ्रातरो रामकेशवौ ॥ ७१ ॥ प्राकारद्वारे सप्राप्तावर्चयामास वै तदा ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा पादौ पादौ चित्रवीत् ॥ ७२ ॥ उग्रसेन
 नस्ततो धीमान्केशवस्य रथायतः ॥ प्रणम्य शिरसा कृष्णं गजमारुह्य वीर्यवान् ॥ ७३ ॥ धनौर्ध्वैर्वर्षमा
 णस्तु समाप्तः पितृवैश्वमनि ॥ मथुराधिपतिः श्रीमानुवाच मधुसूदनम् ॥ ७४ ॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य युक्तं मे नृपवैश्वमनि ॥ स्थापितुं देवराजेन दत्तं
 सिद्धमनु प्रभो ॥ ७५ ॥ नेप्यामि मथुरेशस्य सर्वां भुजवलाङ्गिताम् ॥ प्रसादयिष्ये मगधं कोपं कर्तुमर्हसि ॥ ७६ ॥ देवकी वसुदेवस्य रोहिणी
 च विरापते ॥ न किञ्चित्करणे राक्ता इपङ्कमविमोहिता ॥ ७७ ॥ कसमाता ततो राजन्नर्चयामास केशवम् ॥ नानाविदेशजानीतं कसेनोपाजितं
 धनम् ॥ ७८ ॥ देशकालं समालोक्य पादयुग्मे न्यवेदयत् ॥ उग्रसेनं समाहूय उवाच छद्मण्या गिरा ॥ ७९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ न चाहं मथुरा
 क्राही न मया वित्तकाङ्क्षया ॥ वातितस्तव पुत्रोऽयं कालेन निघर्नं गतः ॥ ८० ॥ यजस्व विविधान्यज्ञान्दस्व विपुलं धनम् ॥ जयस्व रिपुसेन्यानि
 मम बाहुबलाश्रयात् ॥ ८१ ॥ त्यजस्व मनसस्तापं कसनारोम्भं भयम् ॥ नयस्व वित्तनिचयं मया दत्तं पुनस्तव ॥ ८२ ॥ इति प्राश्नास्य राजानं
 कृष्णस्तु इतिना सह ॥ प्रविवेश ततश्च श्रीमान्मातापित्रोरथान्तिकम् ॥ ८३ ॥ आनन्दपरिपूर्णाभ्यां हृदयाभ्यां महाबलौ ॥ पितृमात्रोस्तु पादान्वे
 नमश्चक्रतुरानतौ ॥ ८४ ॥ तस्मिन्मुहूर्ते नगरी मथुरा तु बभूव सा ॥ स्वर्गलोकं परित्यज्यावतीर्णैवामरावती ॥ ८५ ॥ वसुदेवस्य भवनं समीक्ष्य
 पुरवासिनः ॥ मनसा चिन्तयामासुर्वेलोकं न भूतलम् ॥ ८६ ॥ विभुज्यं मथुरेशं तु मरिचीसहितं तदा ॥ भवनं वसुदेवस्य प्रविश्य बलकेशवौ ॥
 ॥ ८७ ॥ न्यस्तशस्त्रावुभौ वीरौ स्वगृहे स्वेरचारिणौ ॥ ततः कृताङ्गिकौ धृत्वा सुखासीनौ कथान्तरे ॥ ८८ ॥
 ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उवाच कृष्णः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

घना आकाशे इत्यत्र संचिरार्षः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ विज्ञातौ ज्ञातवन्तौ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ असौ जरासन्धः कालयवनां वा ॥ ९८ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु महोत्पातो बभूव ह ॥ बभ्रुश्च घनाकाशे चेलुश्च भुवि पर्वताः ॥ ८९ ॥ समुद्राः क्षुभितास्सर्वे विभ्रान्तो भोगिनां वरः ॥
 कम्पिता यादवास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ ९० ॥ तौ तान्निपतितान्दृष्ट्वा रामकृष्णौ तु निश्चलौ ॥ महता पक्षवातेन विज्ञातौ पतगो
 त्तमम् ॥ ९१ ॥ ददर्श समनुप्राप्तं दिव्यस्रगलुपनम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां सौम्यरूपी कृतासनः ॥ ९२ ॥ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सचिवं साम्प
 राधिकम् ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तमुवाच बलिमुद्गनः ॥ ९३ ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनताहृदयाननन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ९४ ॥
 तमुवाच ततः कृष्णः स्थितं देवमिवापरम् ॥ तुल्यसामर्थ्यया वाचा आसीनं विनतात्मजम् ॥ ९५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ यास्यामः पतगश्रेष्ठ भो
 जस्यान्तःपुरं महत् ॥ तत्र गत्वा सुखासीना मन्त्रयामो मनोऽनुगम् ॥ ९६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविष्टौ तौ महावीर्यौ बलदेवजनार्दनौ ॥
 धैनेतेयतृतीयौ च गुह्यं मन्त्रमथाब्रुवन् ॥ ९७ ॥ अबध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम् ॥ वृतस्सैन्येन महता महद्भिश्च नराधिपैः ॥ ९८ ॥
 बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्यामः क्षयं कर्तुं जरासंधस्य वाहिनीम् ॥ ९९ ॥ अतोऽर्थं वेनेतेय त्वां ब्रवीमि मधुरां पुरीम् ॥
 वसतोरावयोश्चैव न भवेदिति मे मतिः ॥ १०० ॥ गरुड उवाच ॥ देवदेवं नमस्कृत्य गतोऽहं भवतोऽन्तिकान् ॥ वात्सार्थमीक्षितुं भूमिं तव
 देव कुशस्थलीम् ॥ १ ॥ गत्वाऽहं खे समास्थाय समन्तादवलोक्य ताम् ॥ दृष्ट्वाऽहं विबुधश्रेष्ठ पुरीं लक्षणपूजिताम् ॥ २ ॥ सागरानूपविपुलां
 प्रागुदक्प्लवशीतलाम् ॥ सर्वतोऽधिगम्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि ॥ ३ ॥ सर्वरत्नाकरवतीं सर्वकामफलद्रुमाम् ॥ सर्वतुल्यसुमार्कीणां सवतस्सुमनोह
 राम् ॥ ४ ॥ सर्वाश्रमाधिवासां च सर्वकामगुणैर्धुताम् ॥ नरनारीसमाकीणां नित्यामोदविवर्द्धिनीम् ॥ ५ ॥ प्राकारपरिखोपेतां गोपगङ्गालमालि
 नीम् ॥ विवित्रचत्वरथां विपुलद्वारतोरणाम् ॥ ६ ॥ यन्त्रार्गलविचित्राढ्यां हेमप्राकारशोभिताम् ॥ नरनागाश्वकलिलां रथसैन्यसमाकुलाम् ॥
 ७ ॥ नानादिदेशाकीर्णां दिव्यपुष्पफलद्रुमाम् ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां महाभवनशालिनीम् ॥ ८ ॥ भीषणीं रिपुसङ्घानां मित्राणां हर्षवर्द्ध
 नीम् ॥ मनुजेन्द्राधिवासेभ्यो विशिष्टां नगरोत्तमाम् ॥ ९ ॥ रैवतं च गिरिश्रेष्ठं कुरु देव सुरालयम् ॥ नन्दनप्रतिमं दिव्यं पुरद्वारस्य भूषणम्
 ॥ ११० ॥ कारयस्वाधिवासं च तत्र गत्वा सुरोत्तम ॥ कुमारिणां प्रचारश्च सुरमण्यो भविष्यति ॥ ११ ॥
 १११ ॥ ११० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ सुरमण्यः सुतरां रमणीयः ॥ ११ ॥

॥ १० ॥ यदि मदाधिभूमिं नासति तर्हि नृगुणा पुरी स्यादिति योजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ इति भीमारेवणे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥
 नाम्ना द्वावती नेया त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती ॥ १२ ॥ यदि स्यात्सवृतां भूमिं प्रदास्यति महोदधि ॥
 यथेष्ट विविच कर्म विधकर्मा करिष्यति ॥ १३ ॥ मणिसुक्ताप्रशालाभिर्वज्रैर्वदूयसप्रभैः ॥ दिव्यैरभिग्राययुतैर्दिव्यरत्नैर्विलोक्यते ॥ १४ ॥ दिव्य
 स्तम्भस्तत्ताकीर्णान्स्वर्ग देवसमोपमान् ॥ जाम्बूनदमयाञ्जुभ्रान्सर्धर्वाभिश्चिपितान् ॥ १५ ॥ दिव्यध्वजपताकाटचान्देवगन्धर्वपालितान् ॥ चन्द्र
 मूयप्रतीकाशान्प्रासादान्कारय प्रभो ॥ १६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एष कृत्वा तु सकल्प्य वैनेतेयोऽथ केशवम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां निपसाद
 ऋत्तामन ॥ १७ ॥ कृष्णोऽपि रामसहितो विचिन्त्य हितमीरितम् ॥ प्रकारा कर्तुं कामौ तौ विसृज्य विनतात्मजम् ॥ १८ ॥ सत्कृत्य विधिवद्वा
 जं महाहर्षभूषणैः ॥ मोदते सुखिनौ तत्र सुरलोके यथाऽमरौ ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशः ॥ कृष्ण स्नेहेन विसृज्य वभापे
 वचनामृतम् ॥ २० ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिषर्द्धनं ॥ श्रूयतां वचनं त्वाऽद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया विहीनास्सर्व स्म
 न शकास्सुखमासितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विषयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रिय ॥ २२ ॥ त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्बहुबलमाश्रिताः ॥ विभीमो न नरे
 न्द्वार्णा सेन्द्राणामपि मानव ॥ २३ ॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्व संहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षम् ॥ २४ ॥ तस्य राज्ञो वच
 श्रुत्वा सस्मित देवकीसुत ॥ यथेष्ट भवतामद्य तथा कर्तास्यसशयम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहामारते खिलेषु द्वारिक्वशे विष्णुपर्वणि मन्त्रोदाहरणे
 रुक्मिणीस्वयंवरे रजेन्द्राभिषेचनममातिर्नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सभ्यास्तान्यदुस
 सन्नि ॥ वभापे पुण्डरीकाक्षो हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १ ॥ यादवानाभिर्यं भूमिर्मथुरा राष्ट्रमालिनी ॥ वयं वैवेद सभृता व्रजे च परिवर्द्धिताः ॥ २ ॥
 तदिदानीं गत दुःख शत्रवश्च पराजिता ॥ नृपेषु जनिता वैर जरासधेन विग्रहः ॥ ३ ॥ वाहनानि च नस्सन्ति पादात चाप्यनन्तकम् ॥ रत्नानि च
 विचित्राणि मित्राणि च वदूनि च ॥ ४ ॥ इयं च माधुरी भूमिरित्या गम्या परस्य तु ॥ वृद्धिर्बेध पराऽस्माकं वलतो मित्रतस्तथा ॥ ५ ॥ कुमार
 कोटयो याश्चेमा पवतीर्नां गणाश्च ये ॥ एषामपीदं वसतां समर्दयुपलक्षये ॥ ६ ॥
 पल्लव इरेः ॥ १ ॥ कस्यचिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ राजा जरासंधः सकलयवनः कालयवनेन सहितः ॥ १२ ॥ इदम् अवध्योऽज्ञावित्यादिपूर्वोक्तम् अपयानं प्रतिपेदिरे शरणीचक्रुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्रुतैः आज्ञामात्रादुत्पत्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वास्तु स्थानम् ॥ २४ ॥ सिकतायुक्तं
 अत्र नो रोचते मह्यं निवासो यदुपुद्गवाः ॥ पूर्णं निवेशयिष्यामि मम तत्सन्तुमर्हथ ॥ ७ ॥ एतद्वादुरूपं वो ममाभिप्रायजं वचः ॥ भवाय भवतां
 काले यदुक्तं यदुसंसदि ॥ ८ ॥ तमृचुर्यादवास्सर्वे हृष्टेन मनसा तदा ॥ साध्यतां यदाभिप्रेतं जनस्यास्य भवाय वै ॥ ९ ॥ ततस्संमन्त्रयाभामुवृ
 ष्णयो मन्त्रमुत्तमम् ॥ अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपेर्बलम् ॥ १० ॥ कृतस्सैन्यक्षयश्चापि महानिह नराधिपैः ॥ बहुलानि च सैन्यानि
 हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्यामो ह्यतस्तेषामपयानेऽभवन्मतिः ॥ ११ ॥ तस्मिन्मैवान्तरे राजा सकलयवनस्तदा ॥ सैन्येन तद्विधेनैव मथुरामभ्यु
 पागमत् ॥ १२ ॥ ततो जरासंधबलं दुर्निवार्यमभूत्तदा ॥ ते कालयवनं चैव श्रुत्वेदं प्रतिपेदिरे ॥ १३ ॥ केशवः पुनरेवाह यादवान्सत्यसंगरः ॥
 अथैव दिक्सः पुण्यो निर्यामस्स्वबलानुगाः ॥ १४ ॥ ततो निश्चक्रुः सर्वे यादवाः कृष्णशासनात् ॥ ओषा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिनादिताः ॥
 ॥ १५ ॥ संगृह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ॥ सुसन्नद्धैर्जर्मत्तै रथैरथैश्च दंशितैः ॥ १६ ॥ आहत्य दुन्दुभीन्सर्वे स्वजनज्ञातिबान्धवाः ॥
 निर्ययुर्यादवास्सर्वे मथुरामपहाय वै ॥ १७ ॥ स्यन्दनैः काञ्चनापीडैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ स्रुतैः प्लुतैश्च तुरगैः कशापाणिप्रणोदितैः ॥ १८ ॥
 स्वानि स्वानि बलाग्राणि शोभयन्तः प्रकर्षिणः ॥ प्रत्यङ्मुखं ययुर्हृष्टा वृष्णयो भारतर्षभ ॥ १९ ॥ ततो मुख्यतमास्सर्वे यादवा रणकोविदाः ॥
 अनीकाग्राणि कर्षन्तो वासुदेवपुरोगमाः ॥ २० ॥ ते स्म नानालताचित्रं नालिकेरवनायुतम् ॥ कीर्णं नागबलैः कान्तं केतकीखण्डमण्डितम् ॥ २१ ॥
 तालपुत्रागबकुलद्रक्षावनघनं कंचित् ॥ अत्रपं सिन्धुराजस्य प्रपेतुर्यदुपुद्गवाः ॥ २२ ॥ ते तत्र रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः ॥ सुमन्त्रा इवास्सर्वे
 देवास्स्वर्गता इव ॥ २३ ॥ पुरवास्तु विचिन्वन्स कृष्णस्तु परवीरहा ॥ ददर्श विपुलं देशं सागरेणोपशोभितम् ॥ २४ ॥ वाहनाः ॥ इतं चैव सिक
 ताताम्रमृत्तिकम् ॥ पुरलक्षणसंपन्नं कृतास्पदमिव श्रिया ॥ २५ ॥ सागरानिलसंवीतं सागराम्बुनिषेवितम् ॥ विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुर
 लक्षणैः ॥ २६ ॥ तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिहृतः ॥ मन्दरोदारशिखरस्सर्वतोभिविराजते ॥ २७ ॥ तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् ॥
 प्रभूतपुरुषोपेतस्सर्वरत्नसमाकुलः ॥ २८ ॥ विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राजस्सुनिर्मिता ॥ नाम्ना द्वावतीनाम स्वायताष्टापदोपमा ॥ २९ ॥
 ताम्रमृत्तिका यस्मिन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अष्टापदोपमा शारिकाफलतुल्या दीर्घचतुरस्रद्वयसंबन्धवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

मतिः इच्छा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वास्तुनि गृहाणि निर्ममे विभक्त्यान् मनसा सकल्पसाधनेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिकृतो विष्णुपर्वणि टीकायां पदपञ्चा
शतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ समपञ्चारानेयेऽस्मिन्पुण्ड्रकन्दरा हरि ॥ यवन पातयासास मानयच्छाङ्कुर वरम् ॥ १ ॥ परित्यज्य गत इत्यर्थः ॥ २ ॥
केशनेन मतिस्तत्र पुर्य्ये विनिवेशिता ॥ निवेशं तत्र सेन्यानां रोचयन्ति स्म यादवा ॥ ३० ॥ ते रक्तसूर्यदिवसे तत्र यादवपुङ्गवा ॥ सेनाया
लाश्च संचकुस्त्कन्धावारनिवेशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवाय तत्र न्यवसत्केशवस्सह यादवै ॥ देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विमु ॥ ३२ ॥ तस्योस्तु
विधिवन्नाम वास्तुनि च गदाग्रज ॥ निर्ममे पुरुषग्रेष्ठो मनसा यावोत्तम ॥ ३३ ॥ एव द्वारवतीं चैव पुरीं प्राप्य सञ्चान्ववा ॥ सुखिनो न्यवस
ज्जानन्स्वर्गे देवगणा इव ॥ ३४ ॥ कृष्णेऽपि कालयवन आत्वा केशिनिपूदन ॥ जरासधभयाच्चैव पुरे द्वारवतीं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभा
रते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वात्रावतीप्रयाण नाम पदपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवच्छ्रोत्रुमि
च्छामि विस्तरेण महात्मन ॥ चरित वासुदेवस्य यदुग्रेष्ठस्य धीमत ॥ १ ॥ किमर्थं च परित्यज्य मधुरां मधुसूदन ॥ मध्यदेशस्य ककुद धाम
लक्ष्म्याश्च केवलम् ॥ २ ॥ शृङ्ग पृथिव्यास्त्वालक्ष्य प्रभूतघनचान्यवत् ॥ आर्योऽथजलभूयिष्ठमधिष्ठानवरोत्तमम् ॥ ३ ॥ अपुद्भनैव दशार्ह
स्त्यक्तवान्द्विजसत्तम ॥ स कालयवनश्चापि कृष्णे किं प्रत्यपद्यत ॥ ४ ॥ द्वारकां च समासाद्य वारिदुर्गां जनार्दन ॥ किं चकार महाबाहुर्महायोगी
महातापा ॥ ५ ॥ किंवीर्यं कालयवन केन जातश्च वीर्यवान् ॥ यमसङ्ग समालक्ष्य व्यपयातो जनार्दन ॥ ६ ॥ कैशम्पायन उवाच ॥ वृष्णीना
मन्यकानां च गुह्यगोप्य महात्मना ॥ ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स्म दारान्स विन्दति ॥ ७ ॥ तथा हि वर्तमान तमूर्ध्वरितसमव्ययम् ॥ श्यालोऽभि
शस्तवान्नागयमपुमानिति राजनि ॥ ८ ॥ सोऽग्निरास्तस्तदा राजन्नगरे त्वजित जये ॥ अलिप्सस्तु स्त्रिय चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ९ ॥ ततो
द्वादशवर्षाणि सोऽयं भर्गमभक्षयत् ॥ आराधयन्महादेवमचिन्त्य शूलपाणिनम् ॥ १० ॥ रुद्रस्तस्मै वर प्रादात्समर्थं युधि निग्रहे ॥ वृष्णीनाम
न्यकानां च सर्वतेजोमय सुतम् ॥ ११ ॥ ततश्शुश्राव त राजा यवनाधिपतिर्वरम् ॥ पुत्रप्रसवजं देवावपुत्र पुत्रकामिता ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दाराम्बिषयमानानपि न विन्दति नाभ्यगच्छत् ॥ १७ ॥ राजनि राजसभायाम् ॥ १८ ॥ अलिप्सन् अनिच्छन् कोपेन ॥ १९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ पुत्रस्य
रुमिषा समपिता ॥ ११२ ॥

तं गार्ग्यम् उपानाथ्य स्वगृहमानाथ्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ मानुष्यां मानुषीरूपायाम्सरसि भार्ययां भार्यवद्वर्त्तमानायाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 स नृपस्तुपानाथ्य सान्वयित्वा द्विजोत्तमम् ॥ तं वोषमध्ये यवनो गोपस्त्रीषु समासृजत् ॥ २१ ॥ गोपाली त्वप्सरास्तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणी ॥
 धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ २२ ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे शूरो महाबलः
 ॥ २३ ॥ अणुत्रयाथ राज्ञस्तु वधुर्येऽन्तःपुरे शिशुः ॥ तस्मिन्नुपरते राजन्स कालयवना नृपः ॥ २४ ॥ युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्वि
 जोत्तमात् ॥ वृष्णयन्धककुलं तस्य नारदेन निवेदितम् ॥ २५ ॥ ज्ञात्वा तु वरदानं तन्नारदान्मधुसूदनः ॥ उपग्रेक्षत तेजस्वी वर्द्धन्तं यवनेषु
 तम् ॥ २६ ॥ समृद्धो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ॥ तत एवं नृपा म्लेच्छास्संश्रित्यानुययुस्तदा ॥ २७ ॥ शकास्तुषारा दूरदाः पारदा
 शृङ्गलाः खसाः ॥ पद्मवाशतशश्चान्ये म्लेच्छा हेमवतास्तथा ॥ २८ ॥ स तैः परिवृतो राजा दस्युभिश्शलभैरिव ॥ नानावेषाद्युधैर्भैर्मथुरा
 मभ्यवर्तत ॥ २९ ॥ गजवाजिखरोद्गणामयुतैर्वुदैरपि ॥ पृथिवीं कम्पयामास सैन्येन महता वृतः ॥ ३० ॥ रेणुना सूर्यमार्गं तु समवच्छाद्य पा
 र्थिवः ॥ सूत्रेण शकृता चैव सैन्येन संसृजे नदीम् ॥ ३१ ॥ अश्वोद्गशकृतां राशेर्निस्तृतेति जनाधिप ॥ ततोऽश्वशकृदित्येव नाम नद्या बभूव ह
 ॥ ३२ ॥ तत्सैन्यं महदायोद्रे श्रुत्वा वृष्णयन्धकाग्रणीः ॥ वासुदेवस्समानाथ्य ज्ञातीनिदमुवाच ह ॥ ३३ ॥ इदं समुत्थितं चोरं वृष्णयन्धकभयं
 महत् ॥ अवध्यथापि नशशुर्वरदानात्पिनाकिनः ॥ ३४ ॥ सामादयोऽन्युपायाश्च विहितास्तस्य सर्वशः ॥ मत्तो मदबलान्यां तु युद्धमेव चिकी
 र्षति ॥ ३५ ॥ एतावानिह वासश्च कथितो नारदेन मे ॥ एतावति च वक्तव्यं सामैव परमं मतम् ॥ ३६ ॥ जरासंधश्च नो राजा नित्यमेव न मृष्यते ॥
 तथाऽन्ये पृथिवीपाला वृष्णिचक्रप्रतापिताः ॥ ३७ ॥ केचित्कंसवधाच्चापि विरक्तास्तद्गता नृपाः ॥ समाश्रित्य जरासंधमस्मानिच्छन् वाधितुम्
 ॥ ३८ ॥ बहवो ज्ञातयश्चैव यदूनां निहता नृपैः ॥ वर्द्धितुं नैव शक्याम पुरेऽस्मिन्निति केशवः ॥ ३९ ॥ अपयाने मतिं कृत्वा दूतं तं मे ससर्ज ह ॥ ततः
 कुम्भे महासर्पं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ॥ ४० ॥ घोरमाशीविषं कृष्णं कृष्णः प्राक्षेपयत्तदा ॥ ततस्तं मुद्रयित्वा तु स्वेन दूतेन हारयत् ॥ ४१ ॥ निदर्श
 नार्थं गोविन्दो भीषयामास तं नृपम् ॥ स दूतः कालयवने दर्शयामास तं घटम् ॥ ४२ ॥ कालसर्पपमः कृष्ण इत्युक्त्वा भरतर्षभ ॥ तत्कालयवनो
 बुद्धा त्रासनं यादवैः कृतम् ॥ ४३ ॥ पिपीलिकानां चण्डानां पूरयामास तं घटम् ॥ स सर्पा बहुभिस्तीक्ष्णैस्सर्वतस्तैः पिपीलिकैः ॥ ४४ ॥
 शलभैरेवेति बहुले दृष्टान्तः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 मध्यमाण किलाङ्ग्रेषु भस्मीभूतोऽभवत्तदा ॥ तमुद्रयित्वा तु घटं तथैव यवनाधिप ॥ प्रेषयामास कृष्णाय बाहुल्यमुपवर्णयन् ॥ ३७ ॥ वासु
 देवस्तु तं दृष्ट्वा योगं विदितमात्मनः ॥ उत्सृज्य मयुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ३८ ॥ वैरस्यान्तं विधित्सस्तु वासुदेवो महायशः ॥ निवेश्य
 द्वारकां राजन्धृष्णीनधास्य वै ॥ ३९ ॥ पदातिं पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ॥ आजगाम महावीर्यो मयुरा मधुसूदन ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा
 निर्ययो हृष्टस्त कालयवनो रुपा ॥ प्रेक्षापूर्वं च कृष्णोऽपि निश्चकर्पं महाबलः ॥ ४१ ॥ अथान्यगच्छत्रोविन्द जिघृक्षुर्यवनेश्वरः ॥ न चैनमशकद्राजा
 ग्रहीतु योगधर्षिणम् ॥ ४२ ॥ मान्यास्तुस्तु स्मृतो राजा मुचुकुन्दो महायशः ॥ पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः ॥ ४३ ॥ वरेण च्छन्दितो
 देवर्निद्रामेव गृहीतवान् ॥ आन्तस्य तस्य बागेव तदा प्रादुरभूत्किल ॥ ४४ ॥ प्रसूत वोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुरा ॥ चक्षुषा कोपदीप्तेन एवमाह
 पुनः पुनः ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशेस्सह ॥ स सुरेभ्यनुज्ञातो ह्यविराजसुपागमत् ॥ ४६ ॥ स पर्वतगुहां काचित्प्रविश्य
 श्रमकरीतः ॥ सुप्त्वाप कालमेतं वै यावत्कृष्णस्य वर्गनिम् ॥ ४७ ॥ तत्सर्वं वासुदेवाय नारदेन निवेदितम् ॥ वरदानं च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च
 भूपते ॥ ४८ ॥ कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा ॥ तां गुहां मुचुकुन्वस्य प्रविवेश विनीतवत् ॥ ४९ ॥ शिरस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य
 केवा ॥ सदशनपथं त्यक्त्वा तस्यो दुर्द्धिमतो वरः ॥ ५० ॥ अनुप्रविश्य यवनो ददर्श शृण्वीपतिम् ॥ स तं सुतं कृतान्ताभमाससाद सुदुर्मति
 ॥ ५१ ॥ वासुदेव तु तं मत्वा दहयामास पार्थिवम् ॥ पादेनात्माविनाशाय शलम् पावकं यथा ॥ ५२ ॥ मुचुकुन्दस्तु राजर्षिं पादस्पर्शप्रबोधितः ॥
 निद्राच्छेदेन चुक्रोध पादस्पर्शेन तेन च ॥ ५३ ॥ सस्मृत्य स वरं शक्रादवैक्षत तमग्रतः ॥ स दृष्ट्वात्र कोपेन सप्रजज्वाल सर्वशः ॥ ५४ ॥ ददाह
 पावकस्तं तु मुष्कं धूममिवारानि ॥ क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतं ॥ ५५ ॥ तं वासुदेवश्रीमन्तं चिरगुप्तं नराधिपम् ॥ कृतकार्योऽर्च्यं
 दीमानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ५६ ॥ राजम्बिरप्रसूतोऽसि कथितो नारदेन मे ॥ कृतं मे सुमहत्कार्यं स्वास्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ वासुदेवमु
 पालस्य राजा ह्रस्व प्रमाणतः ॥ परिष्कृतं युगं मेने कालेन महता तदा ॥ ५८ ॥ उवाच राजा गोविन्द को भवान्किमिदमगत् ॥ कश्च कालं प्रसु
 तस्य यदि जानासि कथ्यताम् ॥ ५९ ॥ श्रीकृष्ण उवाचा ॥ सोमवशोद्भवो राजा यथातिर्नाम नाद्रुपः ॥ तस्य पुत्रो यदुज्यैष्ठ्यश्चत्वारोऽन्ये यवीयसः ॥ ६० ॥
 ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एतत्तत्तुंशुपु पुरुरिति । यवीयसो यवीयसः ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ अट्टपञ्चाश
नयेऽध्याध्याये त्वष्टारमाह्वयत् ॥ द्वारकतिविशेषान्यो हरिस्तेन विनिर्ममे ॥ १ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे श्रेष्ठे अहनि मन्दवासरे । 'शनौ हि सुसमारम्भं
यदुवंशात्समुत्पन्नं वसुदेवात्मजं विभो ॥ वासुदेवं विजानीहि नृपते त्वामिहागतम् ॥ ६१ ॥ त्रेतायुगे प्रसूतोऽसि विदितो मेऽसि नारदात् ॥ इदं
कालियुगं विद्धि किमन्यर्करवाणि ते ॥ ६२ ॥ मम शत्रुस्त्वया दुग्धो देवदत्तवरो नृप ॥ अवध्यो यो मया संख्ये भवेद्भर्षत्तरपि ॥ ६३ ॥ वैश
म्पायन उवाच ॥ इत्युक्तस्स तु कृष्णेन निर्जगाम गुह्यमुखात् ॥ अन्वीयमानः कृष्णेन कृतकार्येण धीमता ॥ ६४ ॥ ततो ददर्श पृथिवीमावृतो
ह्रस्वकैर्नरैः ॥ स्वल्पोऽत्साहैरल्पलैरल्पवीर्यपराक्रमैः ॥ परेणाचिष्टितं चैव राज्यं केवलमात्मनः ॥ ६५ ॥ प्रीत्या विसृज्य गोविन्दं प्रविवेश महद्भ
नम् ॥ हिमवन्तमगाद्राजा तपसे धृतमानसः ॥ ६६ ॥ ततस्स तप आस्थाय विनिर्मुच्य कलेवरम् ॥ आरुरोह दिवं राजा कर्मभिस्स्वेजिताशुभैः
॥ ६७ ॥ वासुदेवोऽपि धर्मोत्सा लपायेन महाभनाः ॥ घातयित्वात्मनश्शत्रुं तत्सैन्यं प्रत्यपद्यत् ॥ ६८ ॥ प्रभूतग्रहस्त्यश्ववर्मशस्त्राद्युधध्वजम् ॥
आदायोपययौ धीमान्स सैन्यं निहतेश्वरम् ॥ ६९ ॥ निवेदयामास ततो नराधिपे तदुग्रसेने प्रतिपूर्णमानसः ॥ जनार्दनो द्वारवर्ती च तां पुरीमशो
भयत्तेन धनेन धूरिणा ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कालयवनवधो नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले भास्करे उदिते तदा ॥ कृतजाप्यो हृषीकेशो वनान्ते निपसाद ह ॥ १ ॥ परिचक्राम तं देशं दुर्गस्थान
विदृक्षया ॥ उपतस्थुः कुलप्राश्याः यादवा यदुनन्दनम् ॥ २ ॥ रोहिण्यामहनि श्रेष्ठे स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ पुण्याहघोषैर्विपुलैर्दुर्गस्यारब्ध
वान्क्रियाम् ॥ ३ ॥ ततः पङ्कजपत्राक्षो यादवान्केशिसूदनः ॥ शोवाच वदतां श्रेष्ठो देवान्वृत्रिषुर्यथा ॥ ४ ॥ कल्पितेयं मया भूमि र्यध्वं देव
सद्ववत् ॥ नाम चास्याः कृतं पुर्याः ख्यातिं यदुपयास्यति ॥ ५ ॥ इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया ॥ भविष्यति रस्या शक्रस्ये
वामरवती ॥ ६ ॥ तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्याथतनानि च ॥ चत्वारत्राजमार्गाश्च सम्यगन्तःपुराणि च ॥ ७ ॥ देवा इवात्र मोदन्तु भवन्तो
विगतज्वराः ॥ बाधमाना रिपुत्रागुग्रसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ गृहान्तां वैश्रमवास्तूनि कल्पयन्तां त्रिकचत्वरः ॥ मीयन्तां राजमार्गाश्च प्रासादस्य च यागतिः ९ ॥
कृतवानश्विरः स्वयम् ।" इति वचनात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्रिकं तिसृभिः अट्टपङ्क्तिभिः कल्पितं त्रिकोणं त्रिकं चत्वरं चतसृभिश्चत्वरं तदेयं राज
मार्गः द्वाभ्यां पण्यपङ्क्तिभ्यां कल्पितदीर्घव्याख्यः ॥ ९ ॥

शिल्पिमुत्पन्नानाम् आद्यायका इति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्थणीन् वास्तुकर्मज्ञानं सूत्रपारम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ संस्कारान् कंटकायुद्धासनवदोषादीन्
 ॥ १५ ॥ ब्रह्मादीनां, "क्षारे पितामह विषाह" इत्यादिशोचकानां गृहबल्लिखितानाम् ॥ १६ ॥ षड्वेदानीति षाठे वेदः शुद्धाशादयस्तद्वन्ति तांश्च तत्तत्स्थापनपूर्वकं
 प्रेष्यन्तां शिल्पिमुत्पन्नानां युक्तानां वैश्वकर्मसु ॥ नियुज्यन्तां च देशेषु प्रेष्यकर्मकरा जनाः ॥ १० ॥ एवमुक्ते तु यद्वो गृहसमस्ततत्परा ॥
 ययानिवेशं सदृष्टाश्चकुर्वास्तुपरिश्रमम् ॥ ११ ॥ सुब्रह्मस्तास्ततो मानं चक्रुर्यादवसत्तमा ॥ पुण्येऽद्वनि महाराज द्विजतीनिभिषूज्य च ॥ १२ ॥
 वास्तुदेवतकर्मणि विधिना कारयन्ति च ॥ स्थपतीनप गोविन्दस्तत्रोवाच महामतिः ॥ १३ ॥ अस्मदर्थे सुविहितं कियतामत्र मन्दिमम् ॥
 विविक्तचत्वरपर्यं सुनिविष्टेष्टदेवतम् ॥ १४ ॥ ते तेथेति महाबाहुमुत्त्वा स्थपतयस्तदा ॥ दुर्गकर्मणि संस्कारानुपकल्प्य यथाविधि ॥ १५ ॥
 ययान्याय निर्मिमिरे दुर्गोणयायतनानि च ॥ स्यानानि निवृद्धाश्च ब्रह्मादीनां यथाकमम् ॥ १६ ॥ अपामग्नेस्तुरेशस्य हृपदोलखलस्य च ॥ चातुर्द
 वानि चत्वारि द्वाराणि निवदुष्यते ॥ १७ ॥ बुद्धाक्षमेन्द्र भ्रष्टाट पुण्यदन्त तथैव च ॥ तेषु वैश्वसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु ॥ १८ ॥ पुर्यां क्षिप्र
 निवेशायं चिन्तयामास माचव ॥ तस्य देवोत्पिता बुद्धिर्विमलाक्षिप्रकारिणी ॥ १९ ॥ पुर्यां प्रियकरी सा वै यदूनामभिवादिनी ॥ शिल्पिमु
 स्यस्तु देवानां प्रजापतिमुतः प्रभुः ॥ २० ॥ विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं सस्थापयिष्यति ॥ मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात् ॥ त्रिदशा
 भिमुखं कृष्णो विधिके समपद्यत ॥ २१ ॥ तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पाचार्यो महामतिः ॥ विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठ कृष्णस्य प्रमुखे स्थितः ॥ २२ ॥
 विश्वकर्मोवाच ॥ शक्रेण प्रेषितः क्षिप्रं तव विष्णो धृताव्रत ॥ किंकरस्समुद्रप्राप्तश्शाधि मां किं करोमि ते ॥ २३ ॥ यथाऽसौ देवदेवो मे शक्रश्च
 ययाऽव्ययः ॥ तथा त्वं देवमान्यो मे विशेषो नास्ति वः प्रभो ॥ २४ ॥ वैलोक्यन्नापिकां वाचमुत्तजस्व महाभुज ॥ एषोऽस्मि परिहृष्टार्थं किं
 करोमि प्रशाधि माम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा विनीतं वचनं केशवो विश्वकर्मणः ॥ प्रत्युवाच यदुश्रेष्ठः कंसारिस्तुल वचः ॥ २६ ॥ श्रुताथो देवगुह्यस्य
 भवान्यत्र वयं स्थिताः ॥ अवश्यं त्विदं कर्तव्यं सदनं मे सुरोत्तम ॥ २७ ॥ तद्विषयं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मायि सुव्रत ॥ मत्प्रभावातुरूपैश्च
 गृहैश्चैव समन्ततः ॥ २८ ॥ उत्तमा च पृथिव्यां वै यथा स्वर्गेऽपरावती ॥ तथैव हि त्वया कार्या शक्तो ह्यसि महामते ॥ २९ ॥
 पूजयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यथा मे ब्रह्मादयो मान्यास्तथा त्वं देवमान्यो ब्रह्मादीनां मान्योऽसि । वः युष्मत् प्रजापां बहुत्व
 विशेषो विशिष्टत्व नास्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकाशार्थं स्वकौशलस्य मयि यन्निमित्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

मम स्थानं वैकुण्ठमिदं रहस्यं कार्यम् ॥ ३० ॥ मताश्वरः यत्किमतां प्रभुः ॥ ३१ ॥ पुरी पुर्यथा भूमिः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मारुतेन योगेन
वायुसंकोचनप्रधानेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्राग्रतोरेणा श्रेष्ठवन्दनमालिका ॥ ४२ ॥ परिचर्याक्षयं लानादिगृहम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पृथिवीम
मम स्थानमिदं कार्यं यथा वै त्रिदिवे तथा ॥ मर्त्याः पश्यन्तु मे लक्ष्मीं पुर्यां यदुकुलस्य च ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्ततः प्राह विश्वकर्मा मतीश्वरः ॥
कृष्णमक्लिष्टकर्माणं देवामित्रविनाशनम् ॥ ३१ ॥ सर्वभेत्तत्करिष्यामि यत्त्वयाऽभिहितं प्रभो ॥ पुरी त्वियं जनस्यास्य न पर्याप्ता भविष्यति
॥ ३२ ॥ भविष्यति च विस्तीर्णा वृद्धिरस्यास्तु शोभना ॥ चत्वारः सागरा ह्यस्यां विचरिष्यन्ति रूपिणः ॥ ३३ ॥ यदीच्छेत्सागरः किंचिदुत्स
ष्टुमपि तोयराट् ॥ ततस्त्वायतलक्षण्या पुरी स्यात्पुरुषोत्तम ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः ॥ सागरं सरितां नाथमुवाच
वदतां वरः ॥ ३५ ॥ समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलाशये ॥ प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥ ३६ ॥ अवकाशो त्वया दत्ते
पुरीयं मामकं बलम् ॥ पर्याप्तविषया रम्या समग्रं विसिद्ध्यति ॥ ३७ ॥ ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः ॥ स मारुतेन योगेन उत्स
सर्जं जलाशयम् ॥ ३८ ॥ विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्यास्संलक्ष्य वास्तु तत् ॥ गोविन्दे चैव सन्मानं कृतवान्सगरस्तदा ॥ ३९ ॥ विश्वकर्मा ततः
कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ॥ अद्यप्रभृति गोविन्द सर्वे समधिरोहत ॥ ४० ॥ मनसा निर्मिता चेयं मया पूः प्रवरा विभो ॥ अचिरैरेव कालेन गृह
संवाधमालिनी ॥ ४१ ॥ भविष्यति पुरी रम्या सुद्वारा प्राग्रतोरेणा ॥ चयाहालककेयूरा पृथिव्यां ककुदोपमा ॥ ४२ ॥ अन्तःपुरं च कृष्णस्य
परिचर्याक्षयं महत् ॥ चकार तस्यां पुर्यां वै देशे त्रिदशपूजिते ॥ ४३ ॥ ततस्सा निर्मिता कान्ता पुरी द्वारावती तदा ॥ मानसेन प्रयत्नेन
वैष्णवी विश्वकर्मेणा ॥ ४४ ॥ विधानविहितद्वारा प्राकारवरशोभिता ॥ परिस्वाचयसंशुता सादृप्राकारतोरेणा ॥ ४५ ॥ कान्तनागी गगणा वणि
गिभरुपशोभिता ॥ नानापण्यगणकीर्णां खेचरीव च गां गता ॥ ४६ ॥ प्रपावापीप्रसन्नोदा उद्यानैरुपशोभिता ॥ समन्ततस्त् ॥ ४७ ॥ वनित्रेवाय
तेक्षणा ॥ ४७ ॥ समुद्धचत्वरवती वेश्मोत्तमघनाचिता ॥ रथ्याकोटिसहस्राढ्या शुभ्रराज्ञपथोत्तरा ॥ ४८ ॥ भूपयन्ती समुद्र सा स्वर्गमिन्द्रपुरी
यथा ॥ पृथिव्यां सर्वरत्नानामेका निचयशालिनी ॥ ४९ ॥ सुराणामपि सुक्षेत्रा सामन्तक्षोभकारिणी ॥ अप्रकाशं तदाकाशं प्रासादैरुपकुर्वती
॥ ५० ॥ पृथिव्यां पृथुराष्ट्राणां जनौघप्रतिनादिता ॥ और्वैश्च वारिराजस्य शिशिरिकृतमारुता ॥ ५१ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेश्मोत्तमेषु तद्वेश्मसु घनाचिता मेघव्याघ्रा अत्युच्चैर्यथः ॥ ४८ ॥ निचयशालिनी समृद्धियता ॥ ४९ ॥ सुक्षेत्रा पुण्याधिवमतिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ उद्यमैरत्युत्सोचैः उग्रवृद्धः छापया विहितं मन्त्रायो यस्यां ता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अनशितं
 अनूपोपवने कान्ते कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥ ६२ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन शतकोम्पेन सवृता ॥ हिरण्य
 प्रतिवर्णेन गृहैर्गभीरनिस्त्वनै ॥ ६३ ॥ शुभ्रमेघप्रतीकारोद्गरेस्तो वैश्च शोभिता ॥ क्वचित्क्वचिदुदयग्रैरुपावृतमहापथा ॥ ६४ ॥ तामावस
 तुरी कृष्णस्सर्वे यादवनन्वना ॥ अभिप्रेतजनाकीर्णां सोम खेमिव भासयन् ॥ ६५ ॥ विषकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ॥ जगाम
 त्रिविवं देवो गोविन्देनाभिपूजितः ॥ ६६ ॥ भूयश्च दुद्धिरभवत्कृष्णस्य विवितात्मनः ॥ जनानिमान्धनौ वैश्च तर्पयिमह यदि ॥ ६७ ॥ स
 वैश्रवणससृष्ट निधीनामृतामं निधिम् ॥ शङ्खस्वमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रभुः ॥ ६८ ॥ स शङ्ख केशवाह्वान ज्ञात्वा हि निधिराद स्वयम् ॥
 आजगाम समीप वै तस्य द्वारवतीप्ते ॥ ६९ ॥ स शङ्ख प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवनिं गतः ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवण तथा ॥ ६० ॥
 भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वितरहिणा ॥ नियोजय महाबाहो यत्कार्यं यदुनन्दन ॥ ६१ ॥ तमुवाच हृषीकेशः शङ्खवयुद्भक्तमुत्तमम् ॥ जना
 वृक्षाघना येऽस्मिस्तान्धनेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशितं द्रष्टुं कृश मलिनमेव च ॥ देहीति चैव याचन्त नगर्यां निर्धनं नरम् ॥ ६३ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ गृहीत्वा शासनं मृध्नां निधिराद केशवस्य ह ॥ निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ धनौघैरभिवर्ष्य च
 चक्रुस्सर्वं तथा च ते ॥ नावनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः ॥ ६५ ॥ कृशो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा
 केशवस्य महात्मनः ॥ ६६ ॥ चकार वायोरह्वानं भूयश्च पुरुषोत्तम ॥ तत्रस्थ एव भगवान्यादवानां प्रियङ्करः ॥ ६७ ॥ प्राणयोनित्तु भूताना
 मुपतस्थे गदाधरम् ॥ एकमासीनमेकान्ते वैवशुद्यधरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव कर्तव्यं सर्वेणानुगामिना ॥ यथैव दूतो देवानां तथैवास्मि
 तवानच ॥ ६९ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो रक्षस्य पुरुषो द्यौरि ॥ मारुत जगतः प्राण रूपिण समुपस्थितम् ॥ ७० ॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य
 सहामरैः ॥ सर्वा सुचर्मामावाय देवेभ्यस्त्वभिदानय ॥ ७१ ॥ यादवा धार्मिका द्यौते विक्रान्ताश्च सहस्रशः ॥ तस्यां विशेयुरेते वै न तु या कुत्रिमा
 भवेयुः ॥ ७२ ॥ या सप्तया समा रम्या कामगा कामरूपिणी ॥ सा यदून्धारयेत्सर्वान्यथैव विदशांस्तथा ॥ ७३ ॥ सगृह्य यचन तस्य कृष्णस्याङ्कि
 एकमेव ॥ त्रापुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिविवालयम् ॥ ७४ ॥ सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्यं निवेद्य च ॥ सर्वा सुचर्मामावाय पुनरायानमहीतलम् ॥ ७५ ॥
 निरगम्य ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं सान्दीपनिम् ॥ ८० ॥ स्थविरान्दरोति वक्ष्यमाणान् । “उद्धवो वासुदेवश्च कङ्को विपृथुरेव च ॥ श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक
एव च ॥ बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेव्यश्चान्तरा दरा ॥” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ४३ ॥

सुधर्माय सुधर्मा तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ देवो देवसर्मा दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७६ ॥ द्वावत्यस्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ॥ सुधर्मा
यदुमुत्थानां देवानां त्रिदिवे यथा ॥ ७७ ॥ एवं दिव्यैश्च भोगश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः ॥ द्रव्यैरलं करोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥ ७८ ॥ मर्यादाश्चैव
संचक्रे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ॥ बलाध्यक्षाश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥ ७९ ॥ उग्रसेनं नरपतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाद्यष्टि
विकटुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ॥ मतिमान्स्थापयामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥ ८१ ॥ स्थेष्वतिरथो यन्ता
दारुकः केशवस्य वै ॥ योधमुख्यश्च योधानां प्रवरस्तात्याकिः कृतः ॥ ८२ ॥ विद्यानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ सुसुदे यदुभिस्साद्ध
लोकस्रष्टा महीतले ॥ ८३ ॥ रेवतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ॥ प्राप्तवान्बलदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ४३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः
प्रतापवान् ॥ नृपादुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥ १ ॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मण्या रुक्मभूपणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता
किल ॥ २ ॥ दन्तवक्त्रस्य तनयं सुवक्त्रमभितौजसम् ॥ सहस्राक्षसमं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥ ३ ॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम् ॥
सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥ पुत्रं च पाण्ड्वराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५ ॥
कृताप्रियं च कृष्णेन वैष्णुदार्णि नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा काश्यं श्रुतधर्माणमिव च ॥ ६ ॥ निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य
च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शलश्शाल्वो महाबलः ॥ भारथ्रवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान् ॥ स्वयंवराय
संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देशे नपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभृतो द्विजसत्तम
॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजर्ष्यादवस्यासीद्विद्मो नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भायां न्यवेशयत् ॥ १० ॥

अथैकोनषट्चितमे गत्वा कुण्डिनभोजसा ॥ रामोऽपरान्तमासज्य रुक्मिणीभरद्वाजः ॥ १ ॥ एतस्मिन्नि ॥ चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालारण्यपुत्रस्य विवाहस्त
दीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह मुताया—इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः निष्पचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुं कीलितशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ५२ ॥ १३ ॥ उद्यमैरत्युत्तमैश्चै उपायैः महामयो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अनशितं
 अतृपोपवने कान्ते कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥ ६२ ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन शातकोम्भेन सबुता ॥ हिरण्य
 प्रतिवर्णेऽथ गृहेर्गम्भीरानिस्त्वेनै ॥ ६३ ॥ शुभ्रमेघप्रतीकारोद्धारिस्सौधैश्च शोभिता ॥ क्वचित्क्वचिपुष्पमग्नैरुपावृतमहापथा ॥ ६४ ॥ तामावस
 तुरीं कृष्णस्सर्वे यादवनन्दना ॥ अभिप्रेतजनाकीर्णां सोम खेमिव भासयन् ॥ ६५ ॥ विश्वकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ॥ जगाम
 त्रिविधं देवो गोविन्देनाभिपूजित ॥ ६६ ॥ भूयश्च बुद्धिरभवत्कृष्णस्य विदितात्मनः ॥ जनानिमान्यनोवैश्च तर्पयिषमह यदि ॥ ६७ ॥ स
 वैश्रवणसस्पृष्ट निधीनामुत्तमं निधिम् ॥ शङ्खलमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रभुः ॥ ६८ ॥ स शङ्खल केशवाह्वान ज्ञात्वा हि निधिराद स्वयम् ॥
 आजगाम समीप वे तस्य द्वारवतीपते ॥ ६९ ॥ स शङ्खलः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवर्णि गत ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवण तथा ॥ ६० ॥
 भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरणिणा ॥ नियोजय महाबाहो यत्कार्यं यदुनन्दन ॥ ६१ ॥ तमुवाच ऋषीकेशश्शङ्खलः कमुत्तमम् ॥ जना
 कुशलयना येऽस्मिस्तान्धनेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशितं द्रष्टुं कुरा मलिनमेव च ॥ देहीति चैव याचन्त नगर्यां निर्द्धनं नरम् ॥ ६३ ॥
 केऽम्प्रायन उवाच ॥ ॥ गृहीत्वा शासन मूर्ध्नां निधिराद केशवस्य ह ॥ निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ धनौवैरभिवर्षच्च
 चतुस्सर्वं तथा च ते ॥ नाधनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः ॥ ६५ ॥ कुराो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा
 केशवस्य महात्मन ॥ ६६ ॥ चकार वायोराह्वान भूयश्च पुरुषोत्तमः ॥ तत्रस्य एव भगवान्यादवानां प्रियङ्करः ॥ ६७ ॥ प्राणयोनिस्तु मृतानां
 सुपतस्थे गदाधरम् ॥ एकमासीनेमकान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव कर्तव्य सर्वेनाश्रुगामिना ॥ यथैव दूतो वैवानां तथैवास्मि
 तवानव ॥ ६९ ॥ तमुवाच तत कृष्णो रघस्य पुरुषो हरि ॥ मारुत जगत प्राण रूपिण समुपस्थितम् ॥ ७० ॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य
 सहामरे ॥ सुर्मा सुवर्माभादाय देधेभ्यस्त्वमिहानय ॥ ७१ ॥ यादवा धार्मिका द्योते विक्रान्ताश्च सहस्ररा ॥ तस्यां विशेयुस्ते वै न तु या कृत्रिमा
 भवेत् ॥ ७२ ॥ या ह्यक्षया समा गम्या कामगमा कामरूपिणी ॥ सा यदून्वारयेत्सर्वान्यथैव त्रिदशांस्तथा ॥ ७३ ॥ सगृह्य वचनं तस्य कृष्णस्याक्लि
 एकमण ॥ वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ७४ ॥ सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्य निविद्य च ॥ समर्मा सुवर्माभादाय पुनरायान्महीतलम् ॥ ७५ ॥
 निरजम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं सान्दीपनिम् ॥ ८० ॥ स्थविरान्देशेति वक्ष्यमाणान् । “उद्धवो वासुदेवश्च कङ्करो विपुत्रेव च ॥ श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक एव च ॥ बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेव्यन्तरा दश ॥” इति श्रीहरिवंश विष्णुपर्वणि दीकयामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ७९ ॥

सुधर्माय सुधर्मा तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ देवो देवसर्मा दत्त्वा वायुन्तरधीयत ॥ ७६ ॥ द्वावन्तरधीयत सा मध्ये केशेन निवेशिता ॥ सुधर्मा यदुमुल्यानां देवानां त्रिदिवे यथा ॥ ७७ ॥ एवं दिव्यैश्च भोगैश्च जलजैश्चान्ययो हरिः ॥ द्रव्यैरलंकरोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥ ७८ ॥ मर्यादाश्चैव संचक्रे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ॥ बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतींशांस्तथैव च ॥ ७९ ॥ उग्रसेनं नरपतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाधृष्टं विकटुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ॥ मतिमान्स्थापयामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥ ८१ ॥ रथेष्वतिस्थो यन्ता दारुकः केशवस्य वै ॥ योधमुख्यश्च योधानां प्रवरस्तात्याकिः कृतः ॥ ८२ ॥ विधानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ मुमुदे यदुभिस्तादृ लोकांश्च महीतले ॥ ८३ ॥ रेतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ॥ प्राप्तावान्बलदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः प्रतापवान् ॥ नृपादुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥ १ ॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मिण्या रुक्मभूषणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता किल ॥ २ ॥ दन्तवक्रस्य तनयं सुवक्रमभिमतौजसम् ॥ सहस्राक्षसमं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥ ३ ॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम् ॥ सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥ पुत्रं च पाण्डवराजस्य कलिङ्गधिपतिं तथा ॥ ५ ॥ कृताप्रियं च कृष्णेन वैष्णुदारिं नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा काथं श्रुतधर्माणमव च ॥ ६ ॥ निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शलशाल्वो महाबलः ॥ भारथवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान् ॥ स्वयंवराथ संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देशे नपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभृतो द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजर्षेयादवस्थासीद्विदर्भो नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भ्यां न्यवेशयत् ॥ १० ॥

अथैकोनपष्ठितमे गत्वा कुण्डिनमेजसा ॥ रामोऽपरान्त्समासज्य रुक्मिणीमहरद्वारिः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालाख्यपुत्रस्य विवाहस्त दीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह मुताया-इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः निष्पचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भगवाकणनाव ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनीथस्य सुनीथपुत्रस्य शिशुपालस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 सुनीथः सुतं शिशुपालं ददौ त्वाय सहकारी भूषाविति ॥ २४ ॥ वृष्णोनां दुःखदानिवि रोष ॥ २५ ॥ तत्र निगिन्नाह-जामतेति ॥ २६ ॥ वरयामास जरा
 क्रयकैश्चिक्कुमुल्यास्तु पुत्रास्तस्य महाबलः ॥ वधुर्वीर्यसपत्ना पृथग्भगवत्पुत्रा ॥ ११ ॥ तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे वृष्णयो नृपा ॥
 कयस्य त्वंशुमान्वरो भीष्मक कैश्चिक्कुमुल्यास्तु ॥ १२ ॥ हिरण्यरोमेत्याहुयं दाक्षिणात्येश्वर नृपा ॥ आगस्त्यगुप्ताभार्या य कुण्डिनस्योऽन्वशा
 नृप ॥ १३ ॥ रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च विशांपते ॥ रुक्मी चास्त्राणि दिव्यानि द्रुमात्प्राप महाबल ॥ १४ ॥ जामदग्न्यात्तया रामा
 द्रक्षामस्त्रमवाप्तवान् ॥ प्रास्पृष्टत स कृप्येन नित्यमद्रुतकर्मणा ॥ १५ ॥ रुक्मिणी त्वमधद्राजनेपेणासदृशी भुवि ॥ चकमे वामुदेवस्तां अत्रादेव
 महायुतिः ॥ १६ ॥ स तथा चाभिलपितश्चवादेव जनार्दन ॥ तेजोवीर्यबलोपेतस्स मे मर्ता भवेदिति ॥ १७ ॥ तां ददौ न च कृष्णाय द्वेषा
 द्रुक्मी महाबल ॥ कसस्य वचसतापाकृष्णायामिततेजसे ॥ याचमानाय कसस्य द्वेष्योऽप्यमिति चिन्तयन् ॥ १८ ॥ चैद्यत्यार्ये सुनीथस्य जरा
 सन्धस्तु श्रमिप ॥ वरयामास तां राजा भीष्मक भीमाविक्रमम् ॥ १९ ॥ चेदिराजस्य तु वसोरसीत्पुत्रो बृहद्रथः ॥ मगधेषु पुरा येन निर्मितोऽसौ
 गिरित्र ॥ २० ॥ तस्यान्ववाये जज्ञेऽसौ जरासधो महाबल ॥ वसोरेव तदा करो दमघोपोऽपि चेदिराद ॥ २१ ॥ दमघोपस्य पुत्रास्तु पञ्च
 भीमपराक्रमाः ॥ मगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ॥ २२ ॥ शिशुपालो वराभीवो रभ्योऽयोपदिशो बली ॥ सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्यवन्तो
 महाबला ॥ २३ ॥ ज्ञातेऽस्मानवशास्य सुनीथः प्रददौ सुतम् ॥ जरासधस्तु सुतवहदशेन जुगोप च ॥ २४ ॥ जरासध पुरस्कृत्य वृष्णिशत्रु
 महाबलम् ॥ कृतान्यागांसि चैवेन वृष्णीनां चाप्रियोपिणा ॥ २५ ॥ जामाता त्वमवतस्य कसस्तास्मिन्हते शुचि ॥ कृष्णार्यं वैरमभवत्वरसस्य
 वृष्णिभिः ॥ २६ ॥ भीष्मक वरयामास सुनीथार्ये च रुक्मिणीम् ॥ तां ददौ भीष्मकश्चापि शिशुपालाय वीर्यवान् ॥ २७ ॥ ततश्चेद्यमुपादाय
 जरासधो नराधिप ॥ ययो विदर्मान्सिद्धिस्तो दन्तवक्त्रेण यायिना ॥ २८ ॥ अनुष्ठातश्च पौण्ड्रेण वामुदेवेन धीमता ॥ अश्ववङ्गकलिङ्गनामीश्च
 रस्स महाबल ॥ २९ ॥ मानयिष्यश्च तान् रुक्मी प्रत्युद्रम्य नराधिपान् ॥ वरया पूजयोपेतास्तात्रिनाय पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ पितृष्वसु प्रियायं
 च रामकृष्णानुमावपि ॥ प्रयसुर्वृष्णयश्चान्ये रपेस्तत्र बलान्विता ॥ ३१ ॥
 सप्त सुनीथार्यं शिशुपालार्यं ॥ २७ ॥ यायिना यच्छता सह सहायेन वा ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता ज्येष्ठो दमघोषः ॥ ३२ ॥ चतुर्भुजा चतुरश्ववता ऐन्द्रे ज्येष्ठानक्षत्रे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रभासाद्विः
 क्रथकैशिकभर्ता तान्प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ पूजयामास पूजार्हान्चिद्विश्वेव न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ श्रो भाविनि विवाहे च रुक्मिणीं निर्ययौ बहिः ॥
 चतुर्भुजा रथेनैन्द्रे देवतायतने शुभे ॥ ३३ ॥ इन्द्राणीमर्चयिष्यन्तीं कृतकौतुकमङ्गला ॥ दीप्यमानेन वपुषा बलेन महतावृता ॥ ३४ ॥ तां ददर्श
 तदा कृष्णो लक्ष्मीं साक्षादिव स्थिताम् ॥ रूपेणाग्रेण संपन्नां देवतायतनान्तिके ॥ ३५ ॥ वदन्निव शिखां दीप्तां मायां भूमिगतामिव ॥ पृथिवी
 मिव गम्भीरासुस्थितां पृथिवीतलात् ॥ ३६ ॥ मरीचिमिव सोमस्य सौम्यां स्त्रीविग्रहां भुवि ॥ श्रीमिवाग्न्यां विना पद्मं भविष्यां श्रीसहायिनमिमां
 कृष्णेन मनसा दृष्ट्वा दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ३७ ॥ श्यामावदाता सा ह्यासीत्पृथुचाचार्यतेक्षणा ॥ ताम्रौष्ठनयनापाङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ॥ ३८ ॥
 बृहती चारुसर्वाङ्गी तन्वी शशिसितानना ॥ ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ३९ ॥ अत्यर्थं रूपतः कान्ता पीनश्रीणिपयोधरा ॥
 तीक्ष्णशुक्लैस्सर्पैर्नतैः प्रभासद्भिरलङ्कृता ॥ ४० ॥ अनन्या प्रमदा लोके रूपेण यशसा श्रिया ॥ रुक्मिणी रूपिणी देवी पाण्डुरक्षौमवासिनी
 ॥ ४१ ॥ तां दृष्ट्वा ववृधे कामः कृष्णस्य प्रियदर्शनाम् ॥ हविषेवानलस्यार्चिर्मनस्तस्यां समादधत् ॥ ४२ ॥ रामेण सह निश्चित्य केशवस्तु
 महाबलः ॥ तत्प्रमाणेऽकरोद्बुद्धिं वृष्णिभिः प्रणिधाय च ॥ ४३ ॥ कृते तु देवताकार्ये निष्क्रामन्तीं सुरालयात् ॥ उन्मथ्य सहसा कृष्णः स्वं निनाय
 रथोत्तमम् ॥ ४४ ॥ बृहस्पत्याब्ज रामोऽपि जवानापततः परान् ॥ समनहन्त दाशार्हस्तदाज्ञात्वाश्च सर्वशः ॥ ४५ ॥ ते रथैर्विचित्राकारैस्समु
 च्छिन्नतमहाध्वजैः ॥ वाजिभिर्वारणैश्चैव परिववृहंलाघुघ्नम् ॥ ४६ ॥ आदाय रुक्मिणीं कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति ॥ रामे भागं ॥ सज्य युयु
 धाने च वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ अक्रूरे विपृथौ चैव गदे च कृतवर्माणि ॥ चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले ॥ ४८ ॥ निर्वृत्तः ॥ वक्रान्ते भङ्ग
 कारे विदूरथे ॥ उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युमे च केशवः ॥ ४९ ॥ राजाधिदेवे मुदुरे प्रसेने चित्रके तथा ॥ अतिदान्ते बृहदु ॥ श्वफल्के सत्यके
 पृथौ ॥ ५० ॥ वृष्ण्यन्यथकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदनः ॥ गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्दारवर्तो प्रति ॥ ५१ ॥ दन्तवक्रो जरासंधः शिशुपालश्च
 वीर्यवान् ॥ सन्नद्धा निर्ययुः क्रुद्धा जिघांसन्तो जनार्दनम् ॥ ५२ ॥ अङ्गवद्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ॥ निर्ययौ चोदिराजस्तु
 प्रावृभिः स महारथैः ॥ ५३ ॥ तान्प्रत्यगृह्णन्संरब्धा वृष्णिवीरा महारथाः ॥ सकर्षणं पुरस्कृत्य वासवं मारुतो यथा ॥ ५४ ॥

प्रकर्षेण भासमानैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रमाथे हरणे प्रणिधाय निवेद्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ कालो दन्तवक्रः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कलाग्निं बाणहस्ता ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ बली शिशुपालमृता ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 आपतन्त बि वेगेन जरासघ महाबलम् ॥ पद्भिर्विव्याध नाराचैर्युधानो महाधुचे ॥ ६५ ॥ अङ्गो दन्तवक्र तु विव्याध नवमि शरे ॥ त प्र
 त्याविद्यत्कारूपो वाणेर्देशमिराङ्गुणेः ॥ ६६ ॥ विपृषु शिशुपाल तु शरैर्विव्याध सप्तभिः ॥ अष्टमिः प्रत्यविद्यत्त शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ६७ ॥
 गवेपणस्तु वैद्य तु पद्भिर्विव्याध मार्गणे ॥ अतिदान्तस्तथाष्टमिर्बृहद्गङ्गा पञ्चभिः ॥ ६८ ॥ प्रतिविव्याध ताम्रैश्च पञ्चभिः शरे ॥
 जघनार्थाश्च चतुरश्रस्तुर्विपृथो शरे ॥ ६९ ॥ बृहद्गुप्तस्य भङ्गेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ गवेपणस्य सुत तु ग्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६० ॥
 हताश्च तु रथ त्यक्त्वा विपृषुस्तु महाबलः ॥ आरुरोह रथं शीघ्रं बृहद्गुप्तस्य वीर्यवान् ॥ ६१ ॥ विपृथोः साराथिश्चापि गवेपणरथं द्रुतम् ॥ आरुम्
 जवनान्चाग्रियन्तुसुपचक्रमे ॥ ६२ ॥ ते कृद्धा शरवर्षेण सुनर्यं समवाकिरन् ॥ नृत्यन्त रथमार्गेषु चापहस्ता कलापिन ॥ ६३ ॥ चक्रदेवो
 दन्तवक्र विमेवोत्सि पत्रिणा ॥ पश्यं पञ्चभिश्चैव विव्याध युधि मार्गणे ॥ ६४ ॥ ताम्यां स विद्धो दशभिर्वाणैर्मार्गतिगे शिते ॥ ततो बली
 चक्रदेवं विभेद वराभिः शरेः ॥ ६५ ॥ पञ्चभिश्चापि विव्याध सोऽपि दुराद्विदूरथम् ॥ विदूरथोऽपि तं पद्भिर्विव्याधजौ शिते शरे ॥ ६६ ॥
 त्रिशता प्रत्यविध्यत् बली वाणेर्महाबलम् ॥ कृतवर्मा विमेवजौ राजपुत्रत्रिभिः शरेः ॥ ६७ ॥ न्यहनत्साराथिं चास्य ध्वज चिच्छेद सोच्छिन्नम् ॥
 प्रतिविव्याध तं कुब्जं पौण्ड्रं पद्भिः शिलीसुते ॥ ६८ ॥ घनुश्चिच्छेद चाप्यस्य भङ्गेन कृतवर्मण ॥ निवृत्तराष्ट्रं कालिङ्ग विभेद निशिते शरे ॥
 तोमरेणासिदेशे तं निर्भिभेद कलिङ्गराट् ॥ ६९ ॥ गजेनासाद्य कङ्कस्तु गजमङ्गस्य वीर्यवान् ॥ तोमरेण विमेवाङ्ग विभेवाङ्गश्च तं शरे ॥ ७० ॥
 चित्रकञ्च शफरकञ्च सत्यकञ्च महारथः ॥ कलिङ्गस्य तथानीक नाराचैर्बिभिदुः शरे ॥ ७१ ॥ तं निसृष्टदुमेणजौ वङ्गराजस्य कुञ्जरम् ॥
 जघान रामः सङ्कुब्धो वङ्गराजं च सयुगे ॥ ७२ ॥ तं हत्वा रथमारुह्य घनुरादाय वीर्यवान् ॥ सकर्पणो जघानोत्रिनरार्चैः कैशिकान्चहन् ॥ ७३ ॥
 पद्भिर्निहत्य कारूपान्महेष्वासान्स वीर्यवान् ॥ शत जघान सकुब्धो मागधानां महाबले ॥ ७४ ॥ निहत्य तान्महाबाहुर्जरासघ ततोऽभ्ययात् ॥
 तमापतन्तं विव्याध नाराचैर्मार्गघञ्चभिः ॥ ७५ ॥ तं विमेवाष्टमिः कुब्धो नाराचैर्मुसलायुध ॥ विच्छेद चास्य भङ्गेन ध्वज हेमपरिष्कृतम्
 ॥ ७६ ॥ तपुद्धममवद्वोर तेषां देवासुरोपमम् ॥ सृजतां शरवर्षाणि निप्रताभितरेतरम् ॥ ७७ ॥
 राजपुत्रं पौण्ड्रक्यासुवेवमुतम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ जुगूह समावृणोत् ॥ ८१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ अथ पष्टितमेऽध्याये रुक्मिणं
 श्रीहरिः स्वयम् ॥ जित्वा मुक्त्वाऽथ वैदर्भीमुपयेम इतिर्येति ॥ १ ॥ कृष्णेवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तं रुक्मिणम् । जनार्दनं
 गजैर्गजा हि संकुद्धाः संनिपेतुः सहस्रशः ॥ रथै रथाश्च संख्याः सादिनश्चापि सादिभिः ॥ ७८ ॥ पदातयः पदातीश्च शक्तिचर्मोसिपाणयः ॥
 छिन्दन्तश्चोत्तमाङ्गानि विचेर्युधि ते पृथक् ॥ ७९ ॥ असीनां पात्यमानानां कवचेषु महास्वनः ॥ शराणां पततां शब्दः पक्षिणाभिव शुश्रुवे ॥ ८० ॥
 भेरीशङ्खसुदृङ्गानां वेणूनां च मृधे ध्वनिम् ॥ जुगूह घोषः शस्त्राणां ज्याघोषश्च महात्मनाम् ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 रुक्मिणीहरणं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ अथ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णेन द्वियमाणां तां रुक्मीं श्रुत्वा तु रुक्मिणीम् ॥ प्रतिज्ञा
 मकरोत्कुद्धः समक्षं भीष्मकस्य ह ॥ १ ॥ रुक्म्युवाच ॥ अहत्वा युधि गोविन्दमनानीय च रुक्मिणीम् ॥ कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्भवी
 म्यहम् ॥ २ ॥ आस्थाय स रथं वीरः समुद्रयायुधध्वजम् ॥ जवेन प्रययौ कुद्धो बलेन महता वृतः ॥ ३ ॥ तमन्वयुष्टपाशैव दक्षिणापथवर्तिनः ॥ क्र
 थोऽंशुमाञ्छुतर्वा च वैणुदारिश्च वीर्यवान् ॥ ४ ॥ भीष्मकस्य सुताश्चान्ये रथेन रथिनां वराः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ ५ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं सारितं नर्मदामनु ॥ गोविन्दं ददृशुः कुद्धाः संहैव प्रियया स्थितम् ॥ ६ ॥ अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मीं मदवलान्वितः ॥
 चिकीर्षुर्दूरं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम् ॥ ७ ॥ स विव्याध चतुःपृष्ठया गोविन्दं निशितैः शरैः ॥ तं प्रत्यविध्यत्सप्तत्या बाणैर्युधि जनार्दनः ॥ ८ ॥
 पतमानस्य चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ॥ जहार च शिरः कायात्सारथेस्तस्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ तं कुच्छ्रगतमाज्ञाय परिववृर्जनार्दनम् ॥ दा
 क्षिणास्या जिघांसन्तो राजानः सर्व एव हि ॥ १० ॥ तमंशुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ॥ श्रुतर्वा पञ्चभिः कुद्धो वैणुदारिश्च षडभिः ॥ ११ ॥
 ततोऽंशुमन्तं गोविन्दो बिभेदोरसि वीर्यवान् ॥ निषसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः ॥ १२ ॥ श्रुतर्वणो जघानाश्चाश्वतुरिः शरैः ॥ वैणुदा
 रेध्वजं छित्त्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ॥ १३ ॥ तथैव च श्रुतर्वाणं शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ शिश्रिये स ध्वजं श्रान्तो न्यपीदच्च व्यथान्वितः ॥ १४ ॥
 मुञ्चन्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ १५ ॥ बाणैर्बाणांश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ॥ जघान
 चैषां संख्यः पतमानश्च ताञ्छरान् ॥ १६ ॥ पुनरन्याश्चतुःपृष्ठया जघान निशितैः शरैः ॥ कुद्धानापततो वीरानाद्रवत्स महाबलः ॥ १७ ॥
 जिघांसन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कालिन्दी सूर्यस्य पुत्रीं यमुनां प्रथमां, मित्रविन्दां राजाधिदेव्यां पितृव्वसरि आवन्त्याञ्जातां द्वितीयां, सत्याम् अयोध्यापतेर्नम्रजितः पुत्रीं नागजितीं तृतीयां, जाम्बवतः सुतां जाम्बवतीं चतुर्थीं, रोहिणीं श्रुतकीर्तीं पितृव्वसरि कैकेयाञ्जातां भद्रापरनाम्नी पञ्चमीम् ॥ ४३ ॥ मदराजमुतां लक्ष्मणाभिति ध्यवहितेनान्यस्तुतां षष्ठीं. सात्राजितीं सत्यभामां सप्तमीम् ॥ ४२ ॥ शैव्यस्य सुतां तन्वीं नामतः गान्धार्ग्यभिषामष्टमीम्, पृताः पट्टनाधिराः रुक्मिणी तु माद्रात श्रीखेत्यामु न गणिता । ममम् पुरुषमयारन्द्रे

कालिन्दी मित्रविन्दां च सत्यां नागजितीमपि ॥ सुतां जाम्बवतश्चापि रोहिणीं कामरूपिणीम् ॥ ४१ ॥ मदराजमुतां चापि सुशीलां शुभलोचनाम् ॥ सात्राजितीं सत्यभामां लक्ष्मणां चारुहासिनीम् ॥ ४२ ॥ शैव्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसोपमाम् ॥ मूर्ध्नि सद्वाणि चान्यानि षोडशातुलविक्रमः ॥ उपयेमे हृषीकेशः सर्वा भेजे स ताः समम् ॥ ४३ ॥ परार्ध्यवस्त्राभरणाः कामेः सर्वः सुखोचिताः ॥ जज्ञिरे तासु पुत्राश्च तस्य धीराः सहस्रशः ॥ ४४ ॥ शास्त्रार्थकुशलाः सर्वे वलवन्तो महारथाः ॥ यज्वानः पुण्यकर्माणो मद्भाभागा महाबलाः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते न्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीहरणं नाम पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ धृ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः काले व्यतीते तु रुक्मी महति वीर्यवान् ॥ दुहितुः कारयामास स्वयंवरमरिन्दम ॥ १ ॥ तत्राहूता हि राजानो राजपुत्राश्च रुक्मिणा ॥ समाजग्मुर्महावीर्या नानादिग्भ्यः श्रियाऽन्विताः ॥ २ ॥ तत्र जगाम प्रद्युम्नः कुमारैरपरैर्वृतः ॥ सा हि तं चकमे कन्या स च तां शुभलोचनाम् ॥ ३ ॥ अभाङ्गी नाम वेदभी कान्तिद्युतिममन्विता ॥ पृथिव्याऽन भवत्ख्याता रुक्मिणस्तनया तदा ॥ ४ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु पार्थिवेषु महात्मसु ॥ वेदभी वरयामाम प्रद्युम्नमरिभूदनम् ॥ ५ ॥ म हि सर्वान्त्रिकुशलः सिंहसंहननो युवा ॥ रूपेणाप्रतिमो लोके केशवस्यात्मजोऽभवत् ॥ ६ ॥ वयोहरपुणोपेता राजपुत्री च साऽभवत् ॥ नागयणी चन्द्रसेना जातकामा च तं प्रति ॥ ७ ॥ वृत्ते स्वयंवरे जग्मू गजानः स्वपुत्राणि ते ॥ उपादाय च वेदभीं प्रद्युम्नो द्राक्कां ययौ ॥ ८ ॥ ॥ इह तथा वीगे दमयन्त्या नलो यथा ॥ स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम् ॥ ९ ॥

देन न तु पर्यायेण भेजे उपयेमे च मूर्तिभेदेन योगेश्वरत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीहार्ग्वेजे विष्णुपर्वणि द्वाकायां पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ७ ॥ एकप दितमोऽध्याये प्रयत्नतचनूजयोः ॥ विवाहः कथ्यते तत्र रुक्मिणश्च तथा वः ॥ १ ॥ तत्र इति ॥ काले महति ॥ ३ ॥ २ ॥ ना कन्या चक्रमे रुक्मिण्यनी ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सिंहसंहननः सिंहवदविट्टाङ्गः । “वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ।” इत्युक्ते वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनिरुद्धमिति ख्यात कर्मणाऽप्रतिमं सुवि ॥ घनुर्वेदे च वेदे च नीतिरास्त्रे च पारगम् ॥ १० ॥ अमवत्स यदा राजव्रनिरुद्धो वयोऽन्वितः ॥ तदाऽस्य रुक्मिणः पौत्रो श्रीमती रुक्मसन्निभाम् ॥ पत्न्यर्थे वरयामास नाम्ना रुक्मकीर्तिं सा ॥ ११ ॥ अनिरुद्ध गुणैर्दातुं कृतबुद्धिर्नृपस्ततः ॥ प्रीत्या हि रौक्मिणेयस्य रुक्मिण्याश्चापुपग्रहात् ॥ १२ ॥ विस्पर्द्धध्रुपि कृष्णेन वैरं त्यज्य महायशाः ॥ वृक्षमीत्यश्वद्विजा प्रीतिमालनमेजयः ॥ १३ ॥ केरावः सह रुक्मिण्या पुत्रेः सकपणेन च ॥ अन्येभ्य बृष्णिभिः सार्द्धं विवर्मान्सबलो ययौ ॥ १४ ॥ संयुक्ता ह्यतयश्वेव रुक्मिणः सुहृदश्च ये ॥ आहूता रुक्मिणा तेऽपि तत्राजगमुर्नराधिपाः ॥ १५ ॥ शुमे तियौ महाराज नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ विवाहः सोऽनिरुद्धस्य बभूव परमोत्सवः ॥ १६ ॥ पाणो गृहीते वैदव्यास्त्वनिरुद्धेन तत्र वै ॥ वैदर्भयादवानां च बभूव परमोत्सवः ॥ १७ ॥ रेमिरे वृष्णयस्तत्र पूज्यमाना यथाम्भवाः ॥ अयाश्मकानामधिपो वैष्णुदारिरुदारधीः ॥ १८ ॥ अक्षः श्रुतर्वा चाप्सुः काथेभ्यश्चाङ्गुमानपि ॥ जयत्सेनः कलिङ्गनामाधिपश्च महाबलः ॥ १९ ॥ पाण्डवश्च नृपतिः श्रीमानृयीकाधिपतिस्तथा ॥ एते समन्य राजानो दाक्षिणात्या महर्द्धयः ॥ २० ॥ अभिगम्याद्बुवन्त्सर्वे रुक्मिण रहसि प्रमुम् ॥ भवानक्षेपु कुट्टालो वय चापि रिरंसवः ॥ प्रियव्रतश्च रामोऽस्मावशेष्वनिपुणोऽपि च ॥ २१ ॥ ते भवन्त पुरस्कृत्य जेतुमिच्छाम त वयम् ॥ इत्युक्तो रोचयामास रुक्मी द्यूत महारथः ॥ २२ ॥ ते शुर्मा काञ्चनस्तम्भा कुमुभेर्मुपिताजिराम् ॥ सभामाधिविशुद्धाः सिक्तां चन्दनवारिणाः ॥ २३ ॥ तां प्रविश्य तत सर्वे शुभ्रस्रगजुलेयनाः ॥ सौवर्णेष्वासनेष्वासचक्रिरे विजिगीपवः ॥ २४ ॥ आहूतो बलदेवस्तु किन्तवैरक्षकोविदेः ॥ वाढमित्यब्रीद्धदृष्टः सह दीव्याम पण्यताम् ॥ २५ ॥ निरुत्या विजिगीपन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः ॥ मणिमुक्ताः सुवर्णं च तत्रानिन्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥ ततः प्रावर्तत द्यूत तेषां रतिविनाशनम् ॥ कलहस्यास्पव घोरे दुर्मतीनां क्षयावहम् ॥ २७ ॥ निष्काणां च सहस्राणि सुवर्णस्य वराः दितः ॥ रुक्मिणा सह सपत्ने बलदेवो ग्लहं ददौ ॥ २८ ॥ त जिगाय ततो रुक्मी यतमान महाबलम् ॥ तावदेवापर भूयो बलदेवं जिगाय स ॥ २९ ॥ असकृजीयमानस्तु रुक्मिणा केरवाग्रजः ॥ सुवर्णकोटीर्जग्राह ग्लहं तस्य महात्मनः ॥ ३० ॥

निरुत्या कप्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आहूतिः अत्यन्तकुटिलः “हू कौटिल्ये” इत्यस्य रूपम् । चक्षेप निमिन्द ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आधेपांसुलं अधिकसरजस्क क्राधकाले द्यू
 तदेशे चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चातुरक्षे चतुरङ्काङ्कितेऽक्षे निर्वृत्ते निषत्ति सति उभयोर्धने प्रत्येकं दशवा कृते यदि वादी एकाङ्कं पातयेत्तदा एकपदां धनाद्धरेत् ।
 द्वयङ्कपाते पूर्वेण सह त्रीन्यान् त्र्यङ्कपाते पूर्वैस्त्रिभिः सह षड्वाञ् चतुरङ्कपाते पूर्वैः षड्भिः सह दशाप्यंशाञ् हरेदिति द्यूतविदां मर्यादया सर्वं धनं जितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 जितमित्येव हृद्योऽथ तमादृतिरभाषत ॥ श्लाघ्यमानश्च चक्षेप ग्रहसन्मुखसालाधुम्य ॥ ३१ ॥ अविद्यो दुर्बलः श्रीमान्हिरण्यममितं मया ॥ अजयो
 बलदेवोऽयमक्षयते पराजितः ॥ ३२ ॥ कलिङ्गराजस्तच्छ्रुत्वा प्रजहास भृशं तदा ॥ दन्तान्संदर्शयन् हृष्टस्तत्राटुद्वयद्वलाधुयः ॥ ३३ ॥ रु
 किमणस्तद्वचः श्रुत्वा पराजयनिमित्तजम् ॥ निवृह्यमाणस्तीक्ष्णाभिर्वाग्भिर्भूमकसूनुना ॥ ३४ ॥ रोषमाहारयामास जितरोषोऽपि धर्मवित् ॥
 संक्रुद्धो धर्पणां प्राप्य रोहिणेयो महाबलः ॥ ३५ ॥ धैर्यान्मनः सन्निवाय ततो वचनमब्रवीत् ॥ दशकोटिसहस्राणि ग्लह एको ममापरः ॥ ३६ ॥
 एनं संपरिगृह्णीष्व पातयाक्षान्नराधिप ॥ कृष्णक्षौद्रोहितांशश्च देशेऽस्मिन्स्त्वधिपांसुले ॥ ३७ ॥ इत्येवमाह्वयामास रुक्मिणं रोहिणीसुतः ॥
 अनुत्तवा वचनं किंचिद्वाढमित्यब्रवीत्पुनः ॥ ३८ ॥ अक्षान्नरुक्मी ततो हृष्टः पातयामास पार्थिवः ॥ चातुरक्षे तु निर्वृत्ते निर्जितः स नराधिपः
 ॥ ३९ ॥ बलदेवेन धर्मेण नेत्युवाच ततो बलम् ॥ धैर्यान्मनः समाधाय स न किंचिदुवाच ह ॥ ४० ॥ बलदेवं ततो रुक्मी मया जितमिति
 स्मयन् ॥ बलदेवस्तु तच्छ्रुत्वा जिह्वं वाक्यं नराधिपः ॥ ४१ ॥ भूयः क्रोधसमाविष्टो नोत्तरं व्याजहार ह ॥ ततो गम्भीरनिर्घोषा वायुवाचाश
 रीरिणी ॥ ४२ ॥ बलदेवस्य तं क्रोधं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ सत्यमाह बलः श्रीमान्धर्मेणैष पराजितः ॥ ४३ ॥ अनुत्तवा वचनं किंचित्प्राप्तो
 भवति कर्मणा ॥ मनसा समनुज्ञातं तत्स्यादित्यवगम्यताम् ॥ ४४ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तथ्यमन्तरिक्षात्सुभाषितम् ॥ संकर्षणस्तथोत्थाय सौ
 वर्णेनोरुणा बली ॥ ४५ ॥ रुक्मिण्या प्रातरं ज्येष्ठं निजघान महीतले ॥ विवादे कुपितो रामः क्षेप्तारं किल रुक्मिणम् ॥ जघाना ॥ इनेव प्रमथ्य
 यदुनन्दनः ॥ ४६ ॥ ततोऽपस्त्य संक्रुद्धः कलिङ्गराधिपतेरपि ॥ दन्तान्बभञ्ज संस्मादुन्ननाद च सिंहवत् ॥ ४७ ॥ खड्गद्वयम्य तान्सर्वास्त्रा
 सयामास पार्थिवान् ॥ स्तम्भं सभायाः सौवर्णसुत्पाट्य बलिनां वरः ॥ ४८ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनुत्तवाऽपि जयं प्राप्तो भवति राम इत्यध्याहृत्य योज्यं मनसा प्रतिवादिनामिति शेषः । मनसाऽनुज्ञातमपि वाचा नाभ्यनुज्ञायत इति
 दौरात्म्यं तेषामिति भावः ॥ ४४ ॥ उरुणा महता अष्टाषडेनेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कलिङ्गराधिपतेर्जयत्सेनस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ १९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
इति भीमदानादौ तिष्ठेत्तु इत्येव विष्णुपर्वणि नीकायमेकपठित्वोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
गजेन्द्र इव त स्तम्भ कर्पन्सुकर्पणस्ततः ॥ निर्जगाम समाद्रारात्नासयामास कैशिकान् ॥ ४९ ॥ रुक्मिण निष्कृतिप्रज्ञं स हत्वा यादवपुंसम् ॥
निवास्य विद्धिप मवान्मिह भृद्रुमगान्निव ॥ ५० ॥ जगाम शिविर राम स्वयमेव जनावृत ॥ न्यवेदयत्स कृष्णाय तत्र सर्वं यथाऽभवत् ॥ ५१ ॥
नोवाच स तदा कृष्णः किञ्चिद्राम महाद्युति ॥ निगद्य च तदात्मानं कृच्छ्रादथूण्यवर्तयत् ॥ ५२ ॥ न हतो वासुदेवेन य पूर्वं परवीरहा ॥
ज्येष्ठो भ्राताऽयं रुक्मिण्या रुक्मिणीस्नेहकारणात् ॥ ५३ ॥ स रामकरसुक्तेन निहतो घृतमण्डले ॥ अष्टापदेन बलवात्राजा वज्रघरोपम ॥ ५४ ॥
तस्मिन्नुते महावीर्यं तृपतो भीष्मकात्मजे ॥ द्रुमभार्गवतुल्ये वै द्रुमभार्गवशिशिते ॥ ५५ ॥ कृतौ च युद्धकुशले नित्ययाजिनि पातिते ॥ वृष्ण
यश्चान्यक्राश्रयं सर्वं विमनमोऽभवत् ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी च महाभागा विलपन्त्यार्तया गिरा ॥ विलपन्ती तया हृद्वा
मान्त्वयामासु कैशिकान् ॥ ५७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यात रुक्मिणो निधन यथा ॥ वैरस्य च समुत्थानं वृष्णिभिर्मरुतपुंसम् ॥ ५८ ॥ वृष्णयोऽपि महा
राज धनान्यादाय सर्वशः ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य ययुर्द्वारकर्तौ प्रति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिवधो ना
मैरुपहितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ मय एव तु विप्रपे वल्लवस्य धीमत ॥ माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शेषस्य धरणी
भूत ॥ १ ॥ अतीव बलदेव त तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ कथयन्ति महात्मान ये पुराणविदो जनाः ॥ २ ॥ तस्य कर्माण्यहं विप्र श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः ॥ अनन्तं यं त्रिदुर्नागमादिदेव नोभयम् ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुराणे नागराजोऽसौ पक्वते धरणीधर ॥ शेषस्तेजोनिधिः श्रीमा
नकम्प्यं पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ योगाचार्यो महावीर्यो देवमन्त्रमुखो वली ॥ जरासन्ध गदायुद्धे जितवान्यो न चावधीत् ॥ ५ ॥ बहवश्चैव राजान
प्रथिताः पृथिवीतले ॥ अन्ययुर्मार्गधं सर्वे ते चापि विजिता रणे ॥ ६ ॥ नागायुतबलप्राणो भीमो भीमपराक्रम ॥ असकृद्बलदेवेन बाहुयुद्धे परा
जित ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्य कन्यां तु हरमाणो न्यग्रह्यत ॥ साम्न्यो जाम्बवतीपुत्रो नगरे नागसाह्वये ॥ ८ ॥ राजभिः सर्वतो रुद्धे हरमाणो बल
त्तिल ॥ तदुपश्रुत्य सरुद्ध आजगाम महाबल ॥ ९ ॥
श्रीभागवतं त्रिपथं ॥ १ ॥ मय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

भूमागपत्नो निपम् ॥ १ ॥ मृष इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मृगहृत् निगृहीत कौवेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ अथात्र विषष्टितमे सुरेन्द्रः कृष्णप्रबवीत् ॥ कण्डलान्यदितेर्मातुर्हनुश्चाथ निर्वहेणम् ॥ १ ॥ प्रत्येत्येति ॥ १ ॥ तैः यदुभिः

रामस्तस्य तु मोक्षार्थमागतो नालभच्च तम् ॥ ततश्चक्रोऽबलवानद्भुतं चाकरोन्महम् ॥ १० ॥ अनिवार्यमभेद्यं च दिव्यमप्रतिमं बले ॥ लाङ्गला
स्त्रं समुद्यम्य ब्रह्मन्वाभिमान्त्रितम् ॥ ११ ॥ प्राकारवप्रे विन्यस्य पुरस्य च महाधुतिः ॥ प्रक्षेपमैच्छद्गंगायां नगरं कौरवस्य तत् ॥ १२ ॥ तद्वि
घ्नितमालक्ष्य पुरं दुर्योधनो नृपः ॥ साम्बं निर्यातामास सभार्यं तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ ददौ शिष्यं तदात्मानं रामस्य सुमहात्मनः ॥
गदायुद्धे कुरूपति शिष्यं जग्राह तं च सः ॥ १४ ॥ ततः प्रभृति राजेन्द्र पुरमेतद्विघ्नितम् ॥ आवर्जितमिवाभाति गङ्गामभिमुखं नृप ॥ १५ ॥
इदमत्यद्भुतं कर्म रामस्य कथितं भुवि ॥ भाण्डीरे कथितं राजन्यत्कृतं शौरिणा पुरा ॥ १६ ॥ प्रलम्बं सुष्टिनैकेन यज्जवान हलायुधः ॥ धेनुकं
तु महावीर्यं चिक्षेप नगमूर्धनि ॥ स गतायुः पपातोर्व्यां दैत्यो गर्दभरूपधृक् ॥ १७ ॥ लवणजलगमा महानदी द्रुतजलवेगतरङ्गमालिनी ॥
नगरमभिमुखं यदा हता हलविधृता यमुना यमस्वसा ॥ १८ ॥ बलदेवस्य माहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य शेषस्य धरणी
भृतः ॥ १९ ॥ इति पुरुषवस्य लाङ्गलेर्बहुविधमुत्तममन्यदेव च ॥ यदकथितमिहाद्य कर्म ते तदुपलभस्व पुराणविस्तरात् ॥ २० ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवमाहात्म्यं नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ जनेमेजय उवाच ॥ प्रत्येत्य द्वारकां
विष्णुर्हते रुक्मिणि वीर्यवान् ॥ अकरोद्यन्महाबाहुस्तन्मे वद महासुने ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान्पुरीं यादवनन्दनः ॥
द्वारकां भगवान्विष्णुः प्रत्यवैक्षत वीर्यवान् ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ यथाहं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्य- यत् ॥ ३ ॥
तत्र विघ्नं चरन्ति स्म देवताः सह दानवैः ॥ ताञ्जवान महाबाहुर्वैरदृष्टान्महासुरान् ॥ ४ ॥ विघ्नं चास्याकरोत्तत्र नरको ना- नवः ॥ त्रासनः
सर्वदेवानां देवराजार्पुर्महान् ॥ ५ ॥ स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदेवाधिवाधिता ॥ देवतानामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ यानि रत्नानि प्रत्यपद्यत तानि नैर्ऋतान् प्रत्यवारयत् राक्षसैः स्वर्गहे आनाय्य स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मूर्तिलिङ्गस्थः दृश्यन्ना पर्वं सत्त्वं
मूर्तिलिङ्गं तत्स्थः प्राज्योतिषपुरस्यो वा । बाधिता बाधकः ॥ ६ ॥

कथेन स्थानसिगेपम् अगमत् । चतुर्दशीं सर्वदा पतुष्यो दशया युक्तौ सा च गर्भकौमारपौगण्डसंभियौवनमिति दृश्या ऊर्ध्वं पञ्चदशयोर्जाङ्क् चतुदशवर्षिकीभित्यप ॥ ७० ॥
 ॥ ८ ॥ १० ॥ तप रत्नजातमादृतमपि नाधिषरार न युमुजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ एकविंशच्छतानि शताधिके द्वे चतुर्दश चेते चतुर्दश सहस्राणि शत च पञ्चषोषस्रा
 त्पुष्टुदितर भोम कथोरुमगमत्तदा ॥ गजरूपेण जग्राह रुचिरार्द्धं चतुर्दशीम् ॥ ७ ॥ प्रमथ्य तां वरारोहानं नरको वाक्यमब्रवीत् ॥ नष्टराक
 भयो मोहात्प्रागज्योतिपपतिस्तदा ॥ ८ ॥ यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ॥ धिमर्ति च मही कृत्स्ना सागेषु च यद्रसु ॥ ९ ॥ अग्रप्र
 भृति तानीदं सदित्ता सर्वनेर्ऋता ॥ मयैवोपाहरिष्यन्ति देत्याश्च सह दानवे ॥ १० ॥ एवमुत्तमरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ स जह्वार तदा
 भीमस्तश्च नाधिवक्त्रार सु ॥ ११ ॥ गन्धर्वाणां च या कन्या जह्वार नरको वली ॥ याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणा ॥ १२ ॥ चतुर्दश
 सुदृश्याणि एकविंशच्छतानि च ॥ एकवेणीधराः सर्वा सतीमार्गमनुव्रता ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तासां पुरस्त्र मौमोऽकारयन्मणिपर्वतम् ॥
 अलकायामदीनात्मा मुरो त्वविपय प्रति ॥ १४ ॥ ताश्च प्रागज्योतिपपतिं मुरोश्चैव दशात्मजा ॥ नेर्ऋताश्च ययामुल्या पालयन्त उपासते ॥
 स एव तमसः पारे वरहसो महासुर ॥ १५ ॥ न चासुरगणै सर्वे सहिते कर्म तत्पुत्र ॥ कृतपूर्वं तदा वोर यदकार्पिन्महासुरः ॥ १६ ॥
 अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थे महासुर ॥ य मही सुपुत्रे देवी यस्य प्रागज्योतिप पुरम् ॥ १७ ॥ द्वारपालाश्च चत्वारस्तस्यासन्पुच्छदुर्मदा ॥ इय
 मीत्रो निमुन्दश्च वीर पञ्चनदस्तथा ॥ १८ ॥ मुरु पुत्रसद्वैश्व वरदत्तोऽसुरो महान् ॥ आवेवयानमावृत्य पन्थान समुपस्थित ॥ वित्रासन
 सुदृतिर्ना विरूपे राक्षसे सह ॥ १९ ॥ तद्वयार्थं महाबाहु राक्षचकगदासिभृत् ॥ जातो वृष्णिषु देवक्यां वसुदेवाम्बनादर्दन ॥ २० ॥ तस्याथ
 पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रयिततेजस ॥ निवासो द्वारका देवैरुपायायुपपादिता ॥ २१ ॥ अतीव हि पुरो रम्या द्वारका वासवक्षयाद् ॥ महार्णवपरिशिक्ता
 पञ्चपर्वतरोहिता ॥ २२ ॥ तस्यां देवपुराभार्या सभा काञ्चनतोरणा ॥ सा दाशार्हीति विख्याता योजनायामविस्तृता ॥ २३ ॥ तत्र वृष्य
 न्यका सर्वे रामकृष्णपुरोगमा ॥ लोकयात्राभिर्मा कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ॥ २४ ॥ तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्रतर्पणम् ॥ दिव्यगन्धो ववो
 वायु पुष्पवर्षं पपात ह ॥ २५ ॥ ततः किलकिन्नाशन्दः प्रभाजालाभिसंवृत ॥ सुदूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ २६ ॥
 कुमारिका ॥ १३ ॥ मुरोर्देवस्य ॥ १४ ॥ माः प्रागज्योतिपपतिं चेत्यम्बय ॥ स एव नरकः तमस नीलकर्णस्य समुद्रस्य पारे तीरे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वाव्रवपाद् इन्द्राख्याद् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सत्यभामासहायवान् इति अस्याः सत्यभामायाः पृथिव्यंशत्वात्
 पृथिव्याज्ञैव तस्य मृत्युर्विहितोऽस्तीति सत्यभामाज्ञैव तं हनिष्यामीत्याशयः ॥ ३९ ॥ सप्त स्कन्धान् आवहप्रवहादीन् वायुमार्गान् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डुरं गजमास्थितः ॥ बृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः समदृश्यत ॥ ४४ ॥ रामकृष्णौ च राजा स वृष्ण्यन्धकगणैः सह ॥ प्रत्यु
 द्युर्महात्मानं पूजयन्तः सुरेश्वरम् ॥ ४५ ॥ सोऽवतीर्थ गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ सस्वजे बलदेवं च तं च राजानमाहुकम् ॥ ४६ ॥ वृष्णीनि
 न्यान्सस्वजे च यथाकालं यथावयः ॥ पूजितो रामकृष्णाभ्यामाविश स तां सभाम् ॥ ४७ ॥ तत्रासीनोऽभ्यलंकृत्वा सर्भां ताममरेश्वरः ॥ अर्वा
 दिसुसुदाचारं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ४८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोवाच महातेजा वासवो वासवानुजम् ॥ सान्त्वय पूर्व करेणास्य संस्पृश्य वदन
 शुभम् ॥ ४९ ॥ देवकीनन्दन वचः शृणु मे मधुसूदन ॥ येन त्वाभिगतोऽस्म्यद्य कार्येणामित्रकर्शन ॥ ५० ॥ नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो
 वरदर्पितः ॥ अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः ॥ ५१ ॥ देवानां विप्रियं नित्यमृषीणां च स वर्त्तते ॥ तं च देवान्तरं प्रेक्ष्य जहि त्वं पाप
 प्ररूपम् ॥ ५२ ॥ अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापयिष्यति कामगः ॥ कामवीर्योऽतितेजस्वी वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ॥ ५३ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां भौमः
 स नरकोऽसुरः ॥ निषूदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ५४ ॥ इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः ॥ प्रतिजज्ञे महाबाहुर्नरकस्य निब
 हणे ॥ ५५ ॥ ततः सहैव शक्रेण शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ ५६ ॥ प्रतस्थे गरुडेनाथ सत्यभामासहायवान् ॥ ५७ ॥ क्रमेण सप्तस्कन्धान्स मरुतां सहवा
 सवः ॥ पश्यतां यदुसिंहानामूर्ध्वमाचक्रमे बली ॥ ५८ ॥ वारणेन्द्रगतः शक्रो गरुडस्थो जनार्दनः ॥ विदूरत्वात्प्रकाशते सूर्याचन्द्रमसाविव
 ॥ ५९ ॥ अन्तरिक्षे च गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च केशवः ॥ स्तयमानोऽथ शक्रश्च क्रमेणान्तरधीयत ॥ ६० ॥ समाधायोत्तिकर्तव्यं वाम ॥ विबुधाधि
 पः ॥ स्वमेव भवनं प्रायात्कृष्णः प्रागज्योतिषं प्रति ॥ ६१ ॥ पक्षानिलहतो वायुः प्रतिलोमं ववौ तदा ॥ ततो भीमरवा मेन-
 ॥ ६२ ॥ क्षणेन समनुप्राप्तौ द्विजेनाकाशगेन वै ॥ दूरादेव च तान्दृष्ट्वा प्रयथौ यत्र ते स्थिताः ॥ ६३ ॥ अपश्यद्वारि तत्रस्थां हस्त्यश्वर
 थवाहिनीम् ॥ क्षुरान्तान्मौरवान्पाशान्बट्सहस्रान्ददर्श ह ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गरुडस्योपरि श्रीमान्छङ्खचक्रगदाधरः ॥ वित्र
 व्रीलाम्बुदाकारं पीतवासाश्चतुर्भुज ॥ ६५ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

॥ २८ ॥ १९ ॥ ५० ॥ ११ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 वनमालाकुलोरस्क श्रीवत्साङ्गितभूषणः ॥ किरीटमुद्धा सुयाम सविद्युदिव चन्द्रमा ॥ ४८ ॥ ज्यां विकृजन्महाशब्दं श्रयतेऽशनिनिःस्वन ॥
 ज्ञात्वा च दानव सव स्वय विष्णुरिहागतः ॥ ४९ ॥ क्रोधाद्भिरुणरक्ताक्षो मुरुः कालान्तकोपमः ॥ अभ्यधावत वेगेन शक्तिं युष्म म्हासुर ॥ ५० ॥
 चिन्तये सुमदारक्तिं वक्रकाञ्चनभृतिताम् ॥ तामापन्ततीं शक्तिं तु महोत्कर्षां ज्वलितामिव ॥ ५१ ॥ समायत्त शर चैक रुक्मपुङ्ख जनार्दनः ॥ द्विधा
 च्छिन्नतरुग्रेण वासुदेव सवीर्यवान् ॥ ५२ ॥ शक्तिं चिच्छेद तत्रासौ विद्युत्पुञ्ज इव ज्वलन् ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो मुरुर्दृष्ट्वा म्हागदाम् ॥ ५३ ॥ इन्द्रा
 शनिरिन्द्रेण विरूढ इव निःस्वनः ॥ आकर्णसुक्त चिक्षेप अर्धचन्द्र सुरोत्तमः ॥ ५४ ॥ मध्यदेशे तु चिच्छेद गदां तां रुक्मभृतिताम् ॥ पुनश्चिच्छेद
 भस्मेन दानवस्य शिरो रणे ॥ ५५ ॥ संछिद्य पाशान्सर्वास्तान्मुरु इत्वा सवान्ववम् ॥ सोऽयान्नसो गणान्दत्त्वा नरकस्य महाबलान् ॥ ५६ ॥ शिला
 सवानतिक्रम्य भगवान्देवकीसुत ॥ अपश्यद्दानव सेन्य निमुन्व च महाबलम् ॥ ५७ ॥ हयग्रीवं च वितिजं तथाऽन्यांश्चित्रयोधिन ॥ रोधयामास
 तन्मार्गं स्वसेन्येन महाबलः ॥ ५८ ॥ निमुन्वदो बलिनां श्रेष्ठो रथमादत्त सत्वरम् ॥ जग्राह कांसुक दिव्य हेमपट्ट दुरासदम् ॥ ५९ ॥ विव्याध
 दशभिर्बाणैर्निमुन्वो मधुसूदनम् ॥ केशवश्चापि सप्तत्या विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६० ॥ अप्राप्तांश्चान्तरीक्षे ताञ्छर्माश्चिच्छेद माधव ॥ ते सर्वे
 सेनिकाः कृष्ण समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥ शरजालेन महता छाद्यमान सुरोत्तम ॥ दृष्ट्वा तान्वानवान्सर्वान्सक्रोधो मधुसूदनः ॥ ६२ ॥ ततो
 दिव्येन चास्त्रेण पार्जन्येन जनार्दनः ॥ महता शरवर्षेण वारयामास तद्रथम् ॥ ६३ ॥ पञ्चपञ्चशरैस्तेषु एकैकेन च तान्वहन् ॥ पार्जन्यस्य प्रमा
 देण सर्वान्भर्मस्वताडयत् ॥ ६४ ॥ बुद्धुर्भयसत्रस्ता भग्रास्ते दानवा रणे ॥ स्वसेन्य विद्रुत दृष्ट्वा निश्चक्राम पुनर्मृधे ॥ ६५ ॥ विमृजञ्छ्ववर्षा
 णि छादयामास केशवम् ॥ न विभाति रणे सूर्यो नापि व्योम दिशो दश ॥ ६६ ॥ शरैः स छादयामास निमुन्वो गरुडध्वजम् ॥ साधित्र नाम
 विव्याध जग्राह पुरुषोत्तम ॥ ६७ ॥ तेन वाणेन तान्वाणांश्चिच्छेद समरे हरिः ॥ वाणेबाणांश्च संच्छिद्य तस्य कृष्णो महाबलः ॥ ६८ ॥ छत्रमे
 केन वाणेन रथेर्षा च त्रिभिः शरैः ॥ पुनश्चिच्छेद तान्वांश्चासुर्भिः ससुरः शरैः ॥ ६९ ॥ सारथिं पञ्चभिर्बाणैर्ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ शरैकेन वपु
 कृष्णः सुतीक्ष्णेन शितेन वै ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद भस्मेन निमुन्वस्य सुरोत्तम ॥ य सहस्रसमास्त्वेकः सर्वान्देवानयोधयत् ॥ ७१ ॥
 ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ महालाङ्गलनिर्भिन्नाः लाङ्गलेन भूरिविदारिवेदेहाः शङ्खश्चकिमेहानादस्तेनैव पातिताः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

निसुन्दं पतितं दृष्ट्वा हयग्रीवः प्रतापवान् ॥ शिलां प्रगृह्य महतीं तोलयामास दानवः ॥ ७२ ॥ आविध्य सहसाऽमुश्चिच्छलां शैलसर्मां प्रभुः ॥ गृहीत्वा दिव्यपार्जन्यमम्रमद्विविदांवरः ॥ ७३ ॥ दिव्यास्त्रेण शिलां विष्णुः सप्तधाऽकृत तेजसा ॥ तद्विदार्य महच्चाश्रम पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥ ततस्तैः शार्ङ्गनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ॥ यथा देवासुरं युद्धमभवद्भरतर्षभ ॥ नानाप्रहरणकीर्णं तथा चोरमवर्तत ॥ ७५ ॥ ततः शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ॥ गरुडस्थो महाबाहुर्निजवान महासुरान् ॥ ७६ ॥ महालाङ्गलनिर्भिन्नाः शंखशक्तिनिपातिताः ॥ विनेशुर्दानवाः सर्वे समासाद्य जनार्दनम् ॥ ७७ ॥ केचिच्चक्राग्निनिर्दग्धा दानवाः पेतुरम्बरात् ॥ संनिकर्षगताः केचिद्भूतसुविकृताननाः ॥ ७८ ॥ असृजञ्छरवर्षाणि वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ॥ विकृताङ्गास्तुराः सर्वे कृष्णबाणप्रणीडिताः ॥ ७९ ॥ शोणिताक्ताः स्म दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ व्यद्रवन्त सुविजस्ता भस्मास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥ ८० ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो वायुवेगेन दानवः ॥ दशव्यामोच्छ्रितं वृक्षं समारुह्य वनस्पतिम् ॥ ८१ ॥ वृक्षमुत्पाट्य वेगेन प्रतिगृह्णाभ्यधावत ॥ चिक्षेप समहावृक्षं शिक्षया सुघनाकृतिः ॥ ८२ ॥ वृक्षवेगानिलोद्भूतः शुश्रुवे सुमहास्वनः ॥ ततः शरसहस्रेण यत्मानो जनार्दनः ॥ ८३ ॥ नैकया तं प्रचिच्छेद चित्रभक्तिनिभाकृतिम् ॥ पुनश्चेकेन बाणेन हयग्रीवस्य चोरसि ॥ ८४ ॥ विव्याध स्तनयोर्मध्ये सायको ज्वलनप्रभः ॥ विवेश सोऽतिवेगेन हृदं भित्त्वा विनिर्गतः ॥ ८५ ॥ तं जघान महाचोरं हयग्रीवं महाबलम् ॥ अपारतेजा दुद्धर्षः सर्वेयादवनन्दनः ॥ ८६ ॥ मध्ये लोहितगङ्गस्य भगवान्देवकीसुतः ॥ औदकायां विरूपाक्षं पाप्मानं पुरुषोत्तमः ॥ ८७ ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परन्तप ॥ निहत्य पुरुषव्याघ्रः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ८८ ॥ हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥ ततः प्राग्ज्योतिषं नाम दीप्यमानमिव श्रिया ॥ ८९ ॥ पुरमासादयामास युद्धं तत्राभवन्महतं ॥ ततः प्रध्मापयच्छङ्खं पाञ्चजन्यं महाबलः ॥ ९० ॥ शुश्रुत् महाशब्दः संवर्तमानो यथा ॥ श्रूयते त्रिषु लोकेषु भीमगम्भीरनिःस्वनः ॥ तं श्रुत्वा नरकश्चासीत्कीदृशं संरक्तलोचनः ॥ ९१ ॥ लोहचक्राप्तसयुक्तं त्रिनल्वप्रतिमं रथम् ॥ रक्तकाञ्चनाचित्राढ्यं वेदिकाभोगविस्तरम् ॥ ९२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ लोहितगङ्गस्य सिन्धोः प्रदेशविशेषस्य मध्ये । औदकायाम् उदकपरिस्वार्थां पुर्याम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ रथम् आहोति रोष ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वज्रचजेन महता काञ्चनेन विराजितम् ॥ देयदण्डपताकाद्वर्च्यं वैदूर्यमणिकुम्भम् ॥ १३ ॥ युक्तमश्वसहस्रेण रथ परथारुजम् ॥ लोहजालैश्च सङ्घन
 निवभक्तिविराजितम् ॥ १४ ॥ रथमध्यगतो वीरस्ससुष्य इव भास्करः ॥ नानाप्रहरणकीर्णं रथं देवपारिष्कृतम् ॥ १५ ॥ वज्र रथोरच्छदमिन्दुवर्णं
 ध्यानद्वमुक्तानलतुल्यतेजा ॥ किरीटमूढाकंदुताशानामः कर्णौ तथा कुण्डलयोज्वलन्तौ ॥ १६ ॥ धूम्रवर्णा महाकाया रक्तप्लाविकृतानना ॥
 नानाकवचिनः सर्वे वैत्यदानवराससा ॥ १७ ॥ खड्गचर्मधराः केचित्केचिन्मृणधनुर्धराः ॥ शक्तिहस्तास्तथा केचिच्छूलहस्तास्तथाऽपरे ॥ १८ ॥
 गजचाजिरथैश्च कालयन्तश्च मेदिनीय ॥ निर्ययुर्नगरात्सर्वे सुसन्नद्धा प्रहारेण ॥ १९ ॥ इतो दैत्यगणैः सार्द्धं नरकं कालसन्निभम् ॥ भेरीश
 दुम्बुद्वानां पणवानां सहस्रशः ॥ २० ॥ वायभानानि शुश्राव जीमूतनिनवोपम ॥ यतः कुष्माण्तस्तो गत्वा सर्वे ते विकृतानना ॥ २१ ॥ परि
 वार्यं गहरमन्तं सर्वेषुच्यन्तः सगताः ॥ महता छादयामासु शरवर्षेण सेनिकाः ॥ २२ ॥ शक्तिशूलगदाप्रासांस्तोमरान्त्सायकान्चद्वज्र ॥ आकाश
 छादयामासुर्विमुञ्चन्तः सहस्रशः ॥ २३ ॥ कुष्णः कुष्णोऽम्बुदाकारः शङ्खं शुष्मं चतुस्ततः ॥ विस्फार्यं सुमहद्वापं धनुर्जल्वनिं स्वनम् ॥ २४ ॥ व्यसृ
 जच्छरवर्षाणि दानवानां जनार्दनः ॥ शरवर्षेण तत्सेन्यं व्यववचुः महाहवाद्य ॥ २५ ॥ तदुद्धमभवद्वोरं घोररूपेण रससा ॥ ममव्यूहाश्च ते सर्वे
 वृण्ववाणप्रपीडिताः ॥ २६ ॥ केचिच्छिन्नमुज्ज्वलाश्चिच्छिन्नप्रीवाशिरानना ॥ केचिच्चक्रद्विधाच्छिन्ना केचिद्वाणार्धितोरसः ॥ २७ ॥ केचिद्विधाकृता
 भक्त्या गजाभरथवाहनाः ॥ केचित्कोमोदकीभिन्नाः केचिच्चक्रविदारिताः ॥ २८ ॥ एव विमथिता सर्वा नराश्वरथवाहिनी ॥ तत्रासीन्नरकेणात्य
 युद्धं परमदारुणम् ॥ २९ ॥ यत्समासेन कृत्वापि तन्मे निगदत शृणु ॥ त्रासनः क्षुरसङ्घानां नरकः पुरुषोत्तमम् ॥ ३० ॥ योवयामास तेजस्वी
 मधुवनमधुसूदनम् ॥ क्रोधरक्तान्तनयनो नरको घनसन्निभः ॥ ३१ ॥ जग्राह कांसुकं वीरं शक्रचापमिवोच्छ्रितम् ॥ तथाऽर्केकिरणप्रख्यं बाण
 जग्राह केराव ॥ ३२ ॥ दिव्येनास्त्रेण समरे प्ररयामास तं रथम् ॥ उत्तमास्त्रं महापातं सुभोच नरको घली ॥ ३३ ॥ वज्रविस्फूर्जिताकारमायान्त
 वीक्ष्य केराव ॥ चिच्छेत्वास्त्रं महाभागश्चक्रेण मधुसूदनः ॥ ३४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ११ ॥ गत्या नानार्त्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ काळीयकानि कालागरुकाष्टानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मणिक्वत्त कन्यासरोषपुरम् ॥ २० ॥
 देत्या उचुः ॥ इमानि मणिरत्नानि विविधानि बहूनि च ॥ भीमरूपाश्च मातङ्गा प्रवालविकृताङ्गुशा ॥ ११ ॥ हेमसूत्रा महाकशाश्चापतोमर
 गालिन ॥ रुचिराभि पताकाभि शङ्खला रुचिरकुशा ॥ १२ ॥ ते च विरातिसाहस्रा द्विस्तावत्य करेणवः ॥ अष्टादश सहस्राणि देशजाश्चो
 त्तमा हया ॥ १३ ॥ गोपु चापि भवेत्कामो यावत्तव जनार्दन ॥ तावती प्राणयिष्यामो वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ १४ ॥ आविकानि च सुहृन्मा
 णि शयनान्यासनानि च ॥ कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियवर्शनाः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुकाष्टानि तथा कालीयकान्यपि ॥ वसु यच्चिपु लोकेषु
 धर्मोणाधिगत तव ॥ १६ ॥ प्रापयिष्याम तत्सर्वं वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ देवगन्धर्वत्रानि पद्मगानां च यद्वसु ॥ तानि सर्वाणि सन्तीह नरकस्य
 निवेशन ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्च सर्वं हृषीकेशः परिहृण्य परीक्ष्य च ॥ सर्वमाहारयामास दानवैर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥ ततस्तद्धारुण
 उन्न स्वयमुत्क्षिप्य माधव ॥ हिरण्यवपुं वर्पन्तमारुरोह विहगमम् ॥ १९ ॥ गरुड पतगश्रेष्ठं मुर्तिमन्तमिव मञ्जुदम् ॥ ततोऽन्ययाद्विरि श्रेष्ठमभितो
 मणिवर्तम् ॥ २० ॥ तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यमवधामला ग्रभा ॥ मणीनां हेमवर्णानामभिधूय दिवाकम् ॥ २१ ॥ तत्र वैदूर्यरत्नानि ददर्श
 मधुसूदनः ॥ सतोरणपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ॥ २२ ॥ विद्युद्वयितमेवामः प्रवमौ मणिपर्वत ॥ हेमचित्रवितानिश्च प्रासादेरुपशोभित ॥
 ॥ २३ ॥ तत्र ता वरहेमामा ददर्श मधुसूदन ॥ गन्धर्वसुरमुख्यानां प्रिया दुस्तिरस्तथा ॥ २४ ॥ ददर्श पृथुलश्रोणीः सरुद्धा गिरिकन्धरे ॥
 नरकेण समानीता रक्ष्यमाण समन्तत ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तीरपराजिता ॥ निर्विशन्त्यो यया देव्य मुत्स्विन्य कामवर्जिता ॥
 ॥ २६ ॥ परिवसुर्महाबाहुमेकवैष्णवीधराः स्त्रिय ॥ सर्वा कापायवासिन्य सर्वाश्च नियतेन्द्रिया ॥ २७ ॥ क्रतोपवासतन्वश्चन्य काङ्क्षन्त्य कृष्णदर्श
 नम् ॥ समेत्य यदुसिहस्य सर्वाश्चकु स्त्रियोऽञ्जलीन् ॥ २८ ॥ नरक निहत ज्ञात्वा सुर देव महासुरम् ॥ हयग्रीवि निष्ठुन्द् च ता कृष्ण पर्यवार
 यन् ॥ २९ ॥ ये चासां रक्षिणो बृद्धा दानवा यदुनन्वनम् ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणिपेसुर्वयोधिका ॥ ३० ॥ तासां परमनारीणामुपमाहं निरीक्ष्य
 तम् ॥ सर्वासामेव सकल्प पतित्वेनाभवत्तत ॥ ३१ ॥ तस्य चन्द्रोपम वक्त्र निरीक्ष्य मुवितेन्द्रिया ॥ संप्रहृष्टा महाबाहुमिव वचनमभ्युवच ॥
 ॥ ३२ ॥ सत्य च यत्पुरा वायुरिहात्मान्वाक्यमब्रवीत् ॥ सर्वभूतमतिहृद्य देवार्पिणि नारद ॥ ३३ ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ महाबाहु कृष्णम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उवाह द्वारकां प्रापयामास ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जीवस्त्रीवक्थकोरः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ सभौमं नरकं हत्वा भर्ता च भविता स वः ॥ ३४ ॥ सुप्रियं वत पश्यामश्चिरश्रुतमरिन्दमम् ॥ दर्शनेन
कृतार्था हि वयमद्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततस्ताः सान्वयामास प्रमदा वासवानुजः ॥ सर्वाः कमलपत्राक्षीर्दृष्ट्वा चोवाच माधवः ॥ ३६ ॥ यथा
हंतः पूजयित्वा समाभाष्य च केशवः ॥ यानैः किंकरसंयुक्तेरुवाह मधुसूदनः ॥ ३७ ॥ किङ्कराणां सहस्राणि रक्षसां वातरंहसाम् ॥ शिविकां
वहतां तत्र निर्घोषः सुमहानभृत् ॥ ३८ ॥ तस्य पर्वतराजस्य शृङ्गं यत्परमार्चितम् ॥ विमलाकैन्दुसंकाशं मणिकाञ्चनतोरणम् ॥ ३९ ॥ सप
क्षिणमातङ्गं सप्तगन्धालपादपम् ॥ शाखासृगगणकीर्णं सुप्रस्तरशिलातलम् ॥ ४० ॥ न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ॥ सप्रपातं
महासातुं विचित्रशिखरद्रुमम् ॥ ४१ ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च मृगवृन्दविलोडितम् ॥ जीवस्त्रीवक्थसङ्घैश्च बर्हिभिश्च निनादितम् ॥ ४२ ॥ तदप्य
तिबलो विष्णुर्दोर्भ्यामुत्पाद्य भासुरम् ॥ आरोपयामास बली गरुडे पक्षिणां वरे ॥ ४३ ॥ मणिपर्वतशृङ्गं च सभार्यं च जनार्दनम् ॥ उवाह
लीलया पक्षी गरुडः पततां वरः ॥ ४४ ॥ स पद्मबलविशेषैर्हिमाद्रिशिखरोपमम् ॥ दिक्षु सर्वासु सद्वादं जनयामास पक्षिराट् ॥ ४५ ॥ आरुज
न्यपर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ॥ संजहार महाभ्राणि विजहार च कानिचित् ॥ ४६ ॥ विषयं समतिक्रम्य देवयोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ययौ वान
जवः पक्षी जनार्दनवशे स्थितः ॥ ४७ ॥ स मेरुगिरिमासाद्य देवगन्धर्वसेवितम् ॥ देवसन्धानि सर्वाणि ददर्श मधुसूदनः ॥ ४८ ॥ विधेवां मरुतां
चैव साध्यानां च नराधिप ॥ ब्राजमानान्यतिक्रामन्नधिनाश्च परंतप ॥ ४९ ॥ प्राप्य पुण्यतमौल्लोकान्देवलोकमरिन्दमै ॥ शक्रसङ्ग समासाद्य प्रवि
वेश जनार्दनः ॥ ५० ॥ अवतीर्य स ताक्ष्यास्तु ददर्श विबुधाधिपम् ॥ प्रीतश्चैवाभ्यनन्दतं देवराजः शतक्रतुः ॥ ५१ ॥ प्रादाय कृण्डले दिव्यं
ववन्दे तं तदाऽच्युतः ॥ सभार्यो विबुधश्रेष्ठं नरश्रेष्ठो जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः ॥ सत्यभामा ॥ लोम्या यथा
वदभिनन्दिता ॥ ५३ ॥ वासवो वासुदेवश्च जग्मतुः सहितौ तदा ॥ अदित्या भवनं दिव्यं देवमातुर्महर्द्धिमत् ॥ ५४ ॥ ॥ अदितिमुपास्यन्तीम
प्सरोभिः समन्ततः ॥ ददर्शति महात्मानौ महाभार्गां तपोन्विताम् ॥ ५५ ॥ ततस्ते कुण्डले दिव्ये प्रादाददितिनन्दनः ॥ ववन्दे तां शचीभर्ता
मातरं सर्वां पुरंदरः ॥ ५६ ॥ जनार्दनं पुरस्कृत्य कर्म चैव शशंस तत् ॥ अदितिस्तौ सुतौ प्रीत्या परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ५७ ॥
॥ ४८ ॥ ब्राजमानानि समानि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
इति हरिकेशे विष्णुप्रसंगि टीकायां चतुःपद्विंशोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

आशीर्भिरनुकूलभिरुभावप्यवदत्तदा ॥ पौलोमी सत्यमासा च ग्रीत्या परमया युते ॥ ६८ ॥ अमृद्धीर्ता थराहया देव्यास्ते चरणौ शुभौ ॥ ते चाप्य
भ्यवदन्त्येष्णा देवमाता यशस्विनी ॥ ६९ ॥ यथावद्वधवीश्वैव जनार्दनमिवं वष ॥ अधुप्य सर्वभूतानामव्ययं भविष्यसि ॥ ६० ॥ यथैव देव
राजोऽयमजितो लोकयुजित ॥ भवन्विय वरारोहा नित्यं च प्रियदर्शना ॥ ६१ ॥ सर्वलोकेषु विख्याता दिव्यगन्धा मनोरमा ॥ सत्यमामोत्तमा
स्त्रीर्णा सुभगा स्थिरयौवना ॥ ६२ ॥ जरां न यास्यति वधूयावत्स कृष्ण मानुष ॥ एवमभ्यर्चितं कृष्णो देवमात्रा महाबल ॥ ६३ ॥ देवराजा
भ्यनुव्रजतो रत्नैश्च प्रतिपूजित ॥ वैनतेय समारुद्धा संहित ॥ सत्यमामया ॥ ६४ ॥ देवाकीर्णं परिक्रामन्पूज्यमान सुरर्षिभिः ॥ स वृद्धं महाबाहुरा
क्रीडे वासवस्य ह ॥ ६५ ॥ दिव्यमभ्यर्चितं देवे पारिजात महादुमम् ॥ नित्यपुष्पचर दिव्यं पुण्यगन्धमनुत्तमम् ॥ ६६ ॥ यमासाद्य जन सर्वो
जार्ति स्मरति पौर्विकीम् ॥ सुरक्ष्यमाणं देवैस्त ग्रसद्यामितविक्रम ॥ ६७ ॥ उत्पात्त्यारोपयामास विष्णुस्त गरुहोपरि ॥ सोऽपश्यत्सत्यमामा
च दिव्यमप्सुर्सा गणम् ॥ ६८ ॥ पृष्ठतः सत्यमामा च दिव्या योपा च वीक्षिताम् ॥ ग्रायते ता द्वारवतीं वायुजुष्टेन वै पथा ॥ ६९ ॥ श्रुत्वा
त देवराजस्तु कर्म कृष्णस्य तत्तदा ॥ अनुमेने महाबाहुः कृतकर्मति चाब्रवीत् ॥ ७० ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशे सप्तर्षिगणसंस्तुत ॥ प्रतत्ये
द्वारकां कृष्णो देवलोकदारिन्दम ॥ ७१ ॥ सोऽभिपत्य महाबाहुर्वीर्यमध्वानमल्पवत् ॥ पूजितो देवराजेन दहरो यादवीं पुरीम् ॥ ७२ ॥ तथा
कर्म महत्कृत्वा भगवान्वासवानुज ॥ तपायाद्भारकां कृष्ण ॥ श्रीमान्गरुडबाह्वन ॥ ७३ ॥ इति श्रीमद्भारते स्त्रिलेषु हरिवशो विष्णुपर्वणि पारि
जातहरण द्वारकाप्रवेशो नाम चतुःपद्विंशोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥
धिगच्छामि तृप्तिं कृष्णस्य धीमत ॥ १ ॥ द्वारकायां निवसतः कृतदारस्य पङ्कणम् ॥ चरितं श्रद्धि कृष्णस्य सर्वं हि विदितं तत्र ॥ २ ॥
वैगम्पायनतत्राच ॥ जनमेजय कृष्णस्य कृतदारस्य भारत ॥ निबोध चरितं चित्रं तस्यैव सट्शं प्रभो ॥ ३ ॥

प १ ॥ मतुर्भाव इति ॥ १ ॥ पङ्कणम् 'केचर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य पराशः भिय । वैराग्यस्य च सर्वस्य वृष्णां भग इतीरणा ॥' इति पङ्कविषयमुक्तम् । यदा पङ्क
ज्ञानि च । "सर्वज्ञा तु निरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यबलुत्पत्तिकः । अनन्तराक्च्य विरोधिभूता पङ्कानुरक्तानि महेश्वरस्य ॥" इति वायुपुराणोक्तानि ॥ २ ॥ ३ ॥

४ ॥ अवसानं व्रतपाणाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यौनैः योनिस्तंबधैः श्रौतैः अध्ययनसंबन्धैः मासैः आर्त्विज्यसंबन्धैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
प्राप्तदारो महातेजा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ रुक्मिण्या सहितो देव्या ययौ रैवतकं नृप ॥ ४ ॥ उपवासावसानं हि रुक्मिण्याः प्रतिपूजयन् ॥
तपयिष्यन्स्वयं विप्राङ्गाम मधुसूदनः ॥ ५ ॥ कुमाराः प्रथुस्तत्र पुत्रप्रातर एव च ॥ प्रेषिता वासुदेवेन नारदस्याभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ षोडश
स्त्रीसहस्राणि जग्मुरेव च धीमतः ॥ ऋद्ध्या परमया राजन्विष्णोरेवानुरूपया ॥ ७ ॥ ततस्तत्र द्विजातीनां कामान्प्रादादधोक्षजः ॥ अर्थिनां
धर्मनित्यानां बन्दिनामिष्टवादिनाम् ॥ ८ ॥ कल्याणनामगोत्राणां महतां पुण्यकर्मणाम् ॥ यौनैः श्रौतैश्च मासैश्च शुद्धानां कुरुनन्दन ॥ ९ ॥
तर्पयित्वा द्विजान्कर्मैरिष्टैरिष्टः सतां गतिः ॥ ज्ञातीन्संतर्पयामास यथाहं भक्तवत्सलः ॥ १० ॥ उपवासावसानेऽथ भगवान्स विशेषतः ॥ बहु
मेने प्रियां भार्यां रुक्मिणीं भीष्मकात्मजाम् ॥ ११ ॥ वसतस्तस्य कृष्णस्य सदारस्यामितौजसः ॥ सहस्रीनस्य रुक्मिण्या नारदोऽभ्याययौ
मुनिः ॥ १२ ॥ आगतं चाप्रमेयात्मा मुनिमिन्द्रानुजस्तदा ॥ शास्त्रहृष्टेन विधिना अर्चयामास केशवः ॥ १३ ॥ सोऽर्चितो वासुदेवेन मुनिरर्च्य
तमः सताम् ॥ पारिजातरोः पुष्पं ददौ कृष्णाय भारत ॥ १४ ॥ तद्दक्षराजकुसुमं रुक्मिण्याः प्रददौ हरिः ॥ पार्थस्या सा हि कृष्णस्य भोज्या
नरवराऽभवत् ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्पुष्पं कामारणिरनिन्दिता ॥ शिरस्यमलपत्राक्षी ददौ कृष्णोक्तितानुगा ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यरूपसर्वस्वं
नारायणमनोहरा ॥ शुशुभे देवपुष्पेण द्विगुणं भैष्मकी तदा ॥ १७ ॥ तां नारदस्तथोवाच मुनिर्ब्रह्मसुतस्तदा ॥ तवैवौपयिकं पुष्पमेकं देवि
पतिव्रते ॥ १८ ॥ अलंकृतं पुष्पमेतत्सर्गात्तव सर्वथा ॥ अत्यर्हा च मता मे त्वमेतत्पुष्पाद्भुतव्रते ॥ १९ ॥ कल्याणगुणसंपन्ने सततं भर्तुव
त्सले ॥ अग्लानमेतत्सततं पुष्पं भवति कामिनि ॥ २० ॥ संवत्सरपरं कालं कालज्ञे गुणसंमते ॥ ईप्सितानपि गन्धांश्च दत्तं व्रतां वरे ॥
॥ २१ ॥ शीतोष्णे चेच्छित्ते देवि पुष्पमेतत्प्रयच्छति ॥ स्रवत्यपि रसान्देवि मनसा काङ्क्षितान्वरान् ॥ २२ ॥ सेव्यमानं लाभार्थं ददाति
वरवर्णिनिं ॥ स्रवत्यपि तथा गन्धानीप्सितान्श्रीतिवर्द्धनान् ॥ २३ ॥ यानि यानि च पुष्पाणि त्वं देव्यभिलिष्यसि ॥ शुभ वृक्षराजस्य तानि
तानि प्रदास्यति ॥ २४ ॥ एतदेव भगाधानं धर्मिष्ठे पुत्रदं तथा ॥ मतिं च नाशुचे धत्ते धार्यमाणं सदा शुभे ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसि वर्णं च
तत्सर्वं धारयिष्यति ॥ स्वरूपं वा यदि वा स्थूलं छन्दस्तस्ते भविष्यति ॥ २६ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ हे नरवर ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ औपयिकं योग्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भगाधानम् ऐश्वर्योपायकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुषादित्रादिति पुस्त्यार्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ छति स्वभावः सामर्थ्यमित्यर्थः । सगच्छता ब्रह्मणा छतेति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महेन्द्रस्य
 सुरता च अरुभिरेव सुरताग्रणी स्त्री च माता चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वसुदेवताः वसुमुत्पत्त्या तेषां कालो ब्रह्ममानेन सवत्सरः पर उत्कृष्टो न ततोऽधिकोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 आनिरुगन्धहरणं तत्सम गन्धवर्द्धनम् ॥ प्रदीपकर्मरात्रौ च करोति कमलेश्वणे ॥ २७ ॥ सतानकक्षजो मालां पुष्पवस्त्रादि वाऽच्युतम् ॥ पुष्पमण्डपसु
 रूपाणि चिन्तितेन प्रदास्यति ॥ २८ ॥ बुभुक्षा वा पिपासा वा म्लानिर्वाऽप्यथ वा जरा ॥ देववद्वारयन्त्यास्ते स्वच्छन्देन भविष्यति ॥ २९ ॥ अनु
 गीतानि गीतानि दास्यत्यपि च धिन्ति ॥ सुषादित्रासमधुरास्तथेव तत्र समताम् ॥ ३० ॥ पूर्णो सवत्सरे देवि पुष्पमेतत्तवान्ति कात् ॥ निर्वत्स्यति
 तरुवर समये न प्रयास्यति ॥ ३१ ॥ कृतिरेषा हि भद्र ते पारिजातस्य सुप्रभे ॥ निसर्गतः सर्वकृता सत्कारार्थेऽमुरद्विषाम् ॥ ३२ ॥ उमा देववरस्येष्टा
 हिमालयसुता मती ॥ चारयन्तीश्वरी नित्य पुष्पाण्येतानि सुप्रभे ॥ ३३ ॥ अदितिश्च सपौलोमी महेन्द्रधुरतराणी ॥ सावित्री देवमाता च श्रीश्च
 सर्वगुणोचिता ॥ ३४ ॥ देवपत्न्यस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥ सवत्सरपर काल सर्वेषां न तु सशयः ॥ ३५ ॥ पौण्डरीकसहस्राणां मध्ये त्व
 त्वलु वर्तसे ॥ अद्येषां वामुदेवस्य वेद्यि त्वां भोजनन्दनि ॥ ३६ ॥ सपत्न्यस्ते गुणोपेते सर्वाः सर्वेश्वरप्रिये ॥ अवमानावसेकेन त्वया सिक्ताद्य
 भामिनि ॥ ३७ ॥ प्रकाशमद्य सौभाग्यमनिवार्य यराश्च ते ॥ मन्दारकुसुम दत्त यत्ते मधुनिवातिना ॥ ३८ ॥ अद्य सात्राजिती वीवी ज्ञास्यते
 वरवर्णिनी ॥ सौभाग्याद्य सदा वेत्ति याऽऽत्मान सुभग सती ॥ ३९ ॥ सान्धमाता च गान्धारी भार्याभान्या महात्मनः ॥ सौभाग्यार्थोद्यताकाङ्क्षा
 मद्य भोक्ष्यन्ति नि स्पृहा ॥ ४० ॥ सौभाग्येकरथो जैत्रस्तव देव्यद्य नि स्तुत ॥ मनोरथरथानां यः सहस्रेरपि दुर्जयः ॥ ४१ ॥ अद्याहमवगच्छामि
 सवया मन्त्रोभने ॥ आत्मा द्वितीयः कृष्णस्य भोजे त्वमिति भामिनि ॥ ४२ ॥ त्रैलोक्यरत्नसर्वस्वमवदाद्यसवाच्युतः ॥ जीवितातिशयस्तेन त्वया
 प्राप्तो हारीप्रिये ॥ ४३ ॥ नारदेनैवमुक्तं तु तप्य वाक्य नराधिप ॥ तत्रस्थाः शुश्रुषुः प्रेष्या प्रेषिता सत्यमामया ॥ ४४ ॥ देवीनां च तथाऽन्यासां
 पत्नीनां च विशांपते ॥ दृष्टा ता सर्वेश्वर च नारदेनाभ्युदाहृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च श्रुत्वा मुनिखिलं प्रेष्याभि स्त्रीस्त्रभावतः ॥ प्रकाशीकृतमेवा
 सीद्विष्णोरन्तः पुरे तदा ॥ ४६ ॥ कर्णाकर्णि ततो देव्यः कौलीनमिव सघराः ॥ मन्त्रार्थचक्रिरे रुष्टा रुक्मिण्यतिगुणोदयम् ॥ ४७ ॥
 भोजनमिदं हि रुक्मिणि ॥ ४८ ॥ सिन्धु मपेक्षिच्छेद्यः । सम्भिरार्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सकुङ्कुमं कुङ्कुमाकं शुक्लतमं च तदेकं च शुक्लतमैकम् अंशुकं वक्ष्ये इदं रोषचिह्नम् ॥ ५१ ॥ क्रोधगृहम् असंस्कृतं शून्यगृहम् ॥ ५२ ॥
 पर्यन्तदेशं ललाटप्रान्तदेशम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ क्रुरोरायं मुखकमलम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 एतस्मिन् पट्षष्ठितमे गत्वा भामगृहे हरिः ॥ तस्यै ह्यप्रच्छदोपस्य कारणं चेति वण्णते ॥ १ ॥ उपविष्टमिति ॥ व्याजान्तरेण व्याजान्तरेण सर्ववित् सत्यभामाभाववित् ॥ ३ ॥
 अहंति पुत्रमातेति ज्येष्ठेति च समागताः ॥ प्रायेण प्रवदन्ति स्म तृष्टा दामोदरद्विधयः ॥ ४८ ॥ ममृषे न सपत्न्यास्तु तत्सौभाग्यगुणोदयम् ॥
 सत्यभामा प्रिया नित्यं विष्णोरतुलतेजसः ॥ ४९ ॥ रूपयौवनसंपन्ना स्वसौभाग्येन गर्विता ॥ अभिमानवती दवी श्रुत्वैवेव्यावशंगता ॥ ५० ॥
 समुत्सृजन्ती वसनं सकुङ्कुमं शुचिस्मिता शुक्लतमैकमंशुकम् ॥ जग्राह रोषाकुलितेन चेतसा वह्नेस्तदा श्रीरिव वद्धितेनधना ॥ ५१ ॥ दन्दद्वयमाना
 ज्वलनेन वद्धता ईर्ष्यासमुत्थेन गतप्रभेव ॥ क्रोधान्विता क्रोधगृहं विविक्तं विवेश तागेव वनं सतोयम् ॥ ५२ ॥ बद्धा ललाटे हिमचन्द्रशुक्लं दुक्क
 लपट्टं प्रियरोषचिह्नम् ॥ पर्यन्तदेशं सरसेन देवी विलिप्य सा लोहितचन्दनेन ॥ ५३ ॥ संस्मृत्य संस्मृत्य शिरः सरोषं प्रकम्पमाना समुपोपविष्टा ॥
 दीर्घोपधाने शयनेऽपनीय विभूषणान्येव निबद्धवेणी ॥ ५४ ॥ अकारणार्थेन विवृण्व्यमाणा प्रेक्ष्याजनस्याभिजनान्विताऽपि ॥ विवृण्व्यामास
 कुशेशयं सा निःश्वस्य निःश्वस्य नखैर्नतन्त्रः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरेण पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ उपविष्टं मुनिं ज्ञात्वा रुक्मिण्या सह केशवः ॥ निश्चक्रामाप्रमेयात्मा व्यपदेशेन सर्ववित् ॥ १ ॥ जगाम त्वारितश्चैव सत्य
 भामागृहं महत् ॥ रम्ये रैवतकोदेशे निर्मितं विश्वकर्मण ॥ २ ॥ अभिमानवतीमिष्टां प्राणैरपि गरीयसीम् ॥ जानन्सात्राजितीं विष्णुविवेश शन
 कैरिव ॥ ३ ॥ रुषितामिव तां देवीं स्नेहात्संकल्पयन्निव ॥ भीतभीतः स शनकैर्विवेश मधुसूदनः ॥ ४ ॥ सेवकं द्वारदेवं ॥ तिष्ठत्युक्त्वा
 विवेश ह ॥ नारदस्योपचारार्थं प्रद्युम्नं विनिगुज्य सः ॥ ५ ॥ स ददर्श प्रियां दूरात्कोधागारगतां तदा ॥ प्रेक्ष्यामिव निः ॥ कंषात्रिःश्वसन्ती
 मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ करजात्रावलीढं तु पङ्कजं मुखपङ्कजे ॥ संछेषयित्वा निःश्वस्य विहसन्तीं पुनः पुनः ॥ ७ ॥ किंचिदाकुः ॥ तात्रेण चरणेन वसुन्ध
 राम् ॥ कृत्वा पृष्ठेऽथ वदनं विहरन्तीं पुनः पुनः ॥ ८ ॥ करपद्मे पुनः सन्ये मुखपद्मं निवेश्य च ॥ वनितां चारुसर्वाङ्गीं ध्यायन्तीं कमलेक्षणाम् ॥ ९ ॥
 ॥ २ ॥ विवेश आसमाद् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पङ्कजं क्रीडाकमलं विहसन्तीं सपत्नीं गतोऽपि सौभाग्याधिक्यं श्रावतीत्याश्रयेणिति भावः ॥ ७ ॥ वसुंधरां लिखतीमि
 ति शेषः । पृष्ठे इति तिथेस्त्वस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

यदादयित्वा चरन्तनुत्या प्रेक्षां स्तुत्वाऽपि शिषिपन्ती निन्दन्ती तेन प्रान्तत्वमस्या व्युत्पन्नम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अथगुण्यष षष्ठेणावृत्य उपधाने उच्छीर्षके अन्तरमवक्रमम् ॥ १२ ॥ नन्वाय सस्तेय तां सोऽन्वगमत् ॥ १३ ॥ ब्रह्माय गृहीत्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धामयमष्टा मेदिन्येष गन्ध मुञ्चवीति तत्कथयिष्यमिति । ऽष्टतरोऽतिगणितवर ॥ १९ ॥ विवेक्षन्ती व्यपेक्षयाणा । भागुरिमेनाकारलोप अनुदाचेत्यलक्षणस्यात्यनेपदस्यानित्यन्वातरस्मिपदम् ॥ २० ॥ युज्यवी मरुमु चन्दनं गृह्य प्रेष्याहस्तादनिन्दिताम् ॥ प्रह्लादयित्वा हृदय क्षिपन्ती निर्दय पुन ॥ ११० ॥ पुनरुत्थाय शयनात्पतन्ती च पुन पुन ॥ ता स्ताभ्रेष्टा प्रियायाश्च तथाऽन्या बृहरो हरि ॥ १११ ॥ अथगुण्य यदा वक्रमुपधाने न्यवेशयत् ॥ इदमन्तरमित्येव तदा गत्वा जनार्दन ॥ ११२ ॥ प्रेष्याजन सु सज्ञाय अनाल्येयोऽस्मि सज्ञया ॥ सराङ्गितप्रचारश्च वारितोऽन्वगमत्स ताम् ॥ ११३ ॥ ब्रह्माय व्यजनं चैव स्थित्वा स परिपार्थतः । भनैरिवाभृजज्ञात जहास भनकैरिव ॥ ११४ ॥ स पारिजातपुष्पस्य सुसर्गादनुवासित ॥ वभार भगवान्गन्धं दिव्यं मातृपदुर्लभम् ॥ ११५ ॥ अत्यद्भुत सुगन्धं च जिभ्रित्वा विस्मयान्विता ॥ अपावृणोन्मुखं सत्या किमेतदिति चाजवीव ॥ ११६ ॥ सोत्थिता वृष्टतो देवमपश्यन्ती शुचिस्मिता ॥ पयप्रच्छद्यो प्रेष्या गन्धस्य प्रभवे तदा ॥ ११७ ॥ ता पृष्टात्त्वप्रभापन्त्यो जातुभ्यां धरणीं गताः ॥ अघोमुख्यस्ततस्तस्तु कृताञ्जलिपुदा स्तदा ॥ ११८ ॥ तत्पूर्वमहद्वेब गन्धं मुञ्चति मेदिनी ॥ कथमेकतरस्तस्या गन्धोऽयमिति तत्त्वतु ॥ ११९ ॥ किं त्विदं स्यादिति च सा विवेक्षन्ती समन्तत ॥ दृश्ये केराव देवी सदसा लोकभावनम् ॥ १२० ॥ युज्यतीति ततोवाच सहस्राध्वायिलेक्षणा ॥ अवतिक्तेव रोपेण वभूव प्रणयान्विता ॥ १२१ ॥ मा प्रस्तुरितचावोष्टी निःश्वस्यानोमुखी तदा ॥ मुहूर्तमसितापान्नी तस्यावन्यमुखी भूमा ॥ १२२ ॥ निवध्य भुङ्कृष्टिं वामां सम्यग्विक्षिप्य लोचने ॥ निवेश्य वदनं हस्ते शोभसीत्यवब्रवीद्वरिम् ॥ १२३ ॥ तस्या सुस्नाव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ॥ कुशेशयपलाराभ्यामवश्यायजलं यथा ॥ १२४ ॥ मसुत्पत्य जलं तत्र पतितं वदनाम्बुजात् ॥ प्रतिजग्राह यद्वाह्यं कराभ्यामसितस्तर ॥ १२५ ॥ अथोपसि पतत्तोय श्रीवत्साङ्गोऽभुजेक्षण ॥ प्रियानयनजं देवः परिमृज्येदमब्रवीत् ॥ १२६ ॥ स्रवत्यसितपत्राक्षि किमर्थं तव भाभिनि ॥ तोयं सुन्दरि नेत्राभ्यां पुष्कराभ्यां भिवोदरम् ॥ १२७ ॥ प्रभाते पूर्णचन्द्रस्य मध्याह्ने पङ्कजस्य च ॥ विभर्ति तत्र किं यत्क वपुस्तव मनोदरे ॥ १२८ ॥
 नि उवाच मणोर्यागिष्ठेष्णाभूत् न तु अन्यत् यत्तुमगच्छत् ॥ १२९ ॥ अन्यमुखी कृष्णमनेषेक्षणा ॥ १३० ॥ शोभसीत्युपलम्भार्थं न तु रत्नार्थम् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

कुडुमेन रक्तं कौकुमं पीतारुणमित्यर्थः । महाराजतेन रक्तद्वयविशेषेण रक्तं महाराजतं रक्तकौसुममित्यर्थः ॥ २९ ॥ देवेति । देवपूजायामेव शुक्लमिष्टं नान्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥
 चित्रकस्थानं पत्रलेखस्थानम् आक्रान्तमश्रुलिप्तमित्यर्थः । अवरो घुसरो वर्णः देहकान्तिस्त्वदति हे अववर्णिनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रत्नैश्च रत्नजातसंबन्धि
 किमर्थं कौकुमं वासो महाराजतमेव च ॥ नावृद्धासि सुश्रोणि शुक्लं वासोऽवृद्धते ॥ २९ ॥ वासस्येते तवाभीष्टे महाराजतकौकुमे ॥ देवाभिगम
 नादूर्ध्वं शुक्लं नेष्टं हि तत्त्रिधायाः ॥ ३० ॥ किंचानाभरणं गात्रं सुगात्रि तव कथ्यताम् ॥ चित्रकस्थानमाक्रान्तं कस्मादववर्णिनि ॥ ३१ ॥ श्वेतेन
 तव पादेन वाससा प्रियदर्शने ॥ ललाटं सेव्यते कस्माच्चन्दनेन सुगन्धिना ॥ ३२ ॥ सरसेनाथतापाङ्घ्रिः कान्तेन हृदयप्रिये ॥ प्रभोपमदं केनापि
 कारणेनाननस्य च ॥ करोषि मम वाऽत्यर्थं मनो ग्लापयसि प्रिये ॥ ३३ ॥ प्रसूतश्चन्दनरसः कपोलप्रणयी तव ॥ पत्रलेखासपत्नत्वं प्राप्तो नाति
 विराजते ॥ ३४ ॥ रत्नैश्चाभरणैर्मुक्ता तव ग्रीवा न शोभते ॥ ग्रहनक्षत्ररहिता द्यौरिवाव्यक्तशरदौ ॥ ३५ ॥ पूर्णचन्द्रसपत्नेन स्मरेणाबहुभाषिणा ॥
 किमु नो भाषसे माऽद्य मुखेनोत्पलगन्धिना ॥ ३६ ॥ अर्द्धाक्षिणाऽपि हि तावन्मां किमर्थं न निरीक्षसे ॥ मुखस्येव सनिश्वासं तोयमञ्जनदुर्दि
 नम् ॥ ३७ ॥ अलमिन्दीवरश्यामे रुदितेन मनस्विनि ॥ जलमञ्जनकल्पाघं मा मोक्षीराननद्विषम् ॥ ३८ ॥ त्वदीयोऽहं यदा देवि ख्यातो जगति
 किंकरः ॥ न ज्ञापयसि किं मां त्वं पुरेव वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥ किमकार्षमहं देवि विप्रियं तव भामिनि ॥ येनातिमात्रमात्मानमायासयसि सुंदरि
 ॥ ४० ॥ मनसा कर्मणा वाचा न त्वामतिचराम्यहम् ॥ सर्वथा सर्वचार्विक्लं सत्यमेतद्रवीम्यहम् ॥ ४१ ॥ बहुमानोपमान्यासु स्त्रीषु सर्वासु शो
 भने ॥ स्नेहश्च बहुमानश्च त्वामृतेऽन्यासु नास्ति मे ॥ ४२ ॥ नैव त्वां मदनो जह्यान्मृतेऽपि मयि मामकः ॥ इति मे निश्चितं विद्धि चेतः सुरसुतो
 पमे ॥ ४३ ॥ क्षमादयश्च मेदिन्यां शब्दाद्याश्चाश्वरे गुणाः ॥ ध्रुवं पङ्कजगर्भाभे त्वयि स्नेहस्तथा मम ॥ ४४ ॥ रुचिरसौ यः प्रभा चैव
 दिवाकरे ॥ कान्तिश्च शाश्वती चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम ॥ ४५ ॥ एवंवादिनमात्मेष्टं सत्यमामा जनार्दनम् ॥ शनैः नैवाभ्यां प्रमृज्य
 सुभगा जलम् ॥ ४६ ॥ मदीयस्त्वमिति ह्यासीन्मम नित्यं मनः प्रभो ॥ अद्य साधारणं स्नेहं त्वयि तावद्गताऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥ नाज्ञासिपमहं
 पूर्वमनित्यं कालपर्ययम् ॥ अद्य लोकगतिं कृत्स्नामवगच्छामि न ध्रुवम् ॥ ४८ ॥
 भिः ॥ ३५ ॥ स्मरेण उत्फुल्लेन । माय मामय ॥ ३६ ॥ तोयमश्रु अञ्जनेन दुर्दिनं मलिनम् ॥ ३७ ॥ द्विषामित्यदन्तत्वं कप्रत्ययान्त्वत्वात् ॥ ३८ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अमृताया जीवन्त्याः मम द्वितीयोऽपि जन्मोऽस्ति । अविद्याद्वयव्याहयेण द्वितीयोऽपि मया स्वल्पेन जीवन्त्याः न जानासीत्ये
 नमः नित्यं तर्हि तत्रोत्पत्तिः । जन्मोऽपि पुस्तकमार्गेति प्राञ्च ॥ ४९ ॥ १० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अद्यापि आद्याय हरिवास्तवः पदान्तरम् अञ्जलम् ॥ ५५ ॥
 इति श्रीनटप्रणये भारतभाषादीनि विष्टेषु हरिविरो विष्णुपर्वणि दीक्षया पदपठितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ सप्तपठितमोऽध्याये पारिजातवृक्षा वतः ॥ हरिणा
 अमृताया द्वितीयोऽपि जन्मोऽस्ति मम सर्वथा ॥ किमत्र बहुनोक्तेन हृदयं वेद्यं तेऽच्युत ॥ ४९ ॥ वाङ्मात्रमेव पश्यामि माधुर्यं संप्रयुज्यसे ॥
 मयि श्रेष्ठं कृतकस्तवाभ्यन्तरे न कृत्रिम ॥ ५० ॥ ऋतुस्वभावां भक्तां च सर्वथा पुरुषोत्तम ॥ अवजानासि जानन्मां केतवीं वृत्तिमास्थितः ॥ ५१ ॥
 पतावत्तल्लु पर्याप्तं हृदं द्रष्टव्यमव्ययम् ॥ श्रुतं चाप्यथ यच्छाव्यं दृष्टं श्रेष्ठफलोदय ॥ ५२ ॥ यदि त्वदमनुप्राप्ता मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ तपस्येऽत्र
 परं कृत्वा निश्चयं पुरुषोत्तम ॥ ५३ ॥ मर्तुश्छन्देन नारीणां तपो वा व्रतकानि वा ॥ निष्फलं खलु यद्रसुश्छन्देन क्रियेत हि ॥ ५४ ॥ इतीदमु
 क्त्वा पुनरेव शोभना मुमोच तोयं नयनोद्भवं सती ॥ अद्यापि पीतं हरिवाससं श्रुत्वा पदान्तमायाय मुले शुचिस्मिता ॥ ५५ ॥ इति श्रीमद्भामा
 रते खिलेषु हरिविरो विष्णुपर्वणि पारिजातहर्णे पदपठितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ नारायणः सत्यभामां पुनरेवैप
 भारत ॥ प्रोवाच प्रणयात्कुद्भामभिमानवता सतीम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ दहन्तीव ममाङ्गानि शोकं कमललोचने ॥ किमु तत्कारणं येन
 त्वमेवमतिविह्वला ॥ २ ॥ शोपिताऽसि मम प्रणैराचक्ष्वानत्ययो यदि ॥ श्रोतव्यं यदि यत्केन भर्त्रा सर्वाङ्गशोभने ॥ ३ ॥ ततः प्रोवाच भर्तारं
 सत्या सत्यव्रते स्थितम् ॥ वाप्यगद्वया वाचा तथैवाधोमुखो स्थिता ॥ ४ ॥ त्वमेव स्यापितं पूर्वं सौभाग्यं मम मानदं ॥ जगत्यमलपत्राक्षं यत्ख्यात
 केशिनारत्न ॥ ५ ॥ शिरो वद्धामि चैष्टत्वात्तवाहं देव गर्विता ॥ सर्वसीमन्तिनीमध्ये स्पृहणीयाऽस्मि सर्वथा ॥ ६ ॥ साऽत्रमथावहास्यामि सपत्नी
 नां जनस्य च ॥ इति प्रेय्याभिरारुण्यात श्रुत्वा तव्यं ततस्ततः ॥ ७ ॥ यत्पारिजातकुसुमं वृत्तवान्नारदस्तत् ॥ तत्किलेष्टजने वृत्तं त्वयाऽत्र परिव
 र्जिता ॥ ८ ॥ रत्नातिशयदानेन तस्याग्रभ्यधिकं किल ॥ श्रेष्ठं बहुमानं प्रकशं गमितस्तथा ॥ ९ ॥ तामस्तोपीत्समक्षं ते प्रियां स किल नारद ॥
 तमग्रीपीम् हृष्टस्त्वं प्रियायां सस्तव किल ॥ १० ॥ स्तोतव्यो यदि तावत्स नारदेन तवाग्रतः ॥ दुर्मणोऽयं जनस्तत्र किमर्थं मनुराध्वित ॥ ११ ॥
 शान्तिता मया सुरैर्ममभितये ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १२ ॥ यदहं स्वप्नेन योगमयेन दृष्ट्वाऽपि न श्रद्धयां तव अन्यत्र प्रेमास्तीति तदेव निर्वृत्तयश्चैषमिति योज्यम् ॥ १३ ॥ मुनेः कामो रुक्मिणीस्तुतावस्तु परंतु तव तत्स्तोत्रश्रवणमुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कुमुदतीगतां चन्द्रकस्पर्शादुल्लसनाम् अस्पर्शं कुमुलीभावरूपां गतिं मुकुदत्या अजभार्याया गतिर्भूतुर्ये मरणं तां वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं कोकिलघ्वनिनादितम् । द्रेण्या तवेति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ कः स्मरिष्यति गयि मृतायाभिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नाहमिति ॥ हे तत्पक्ष मत्सपत्नीपक्षपातिन् पक्षे हेअरिन्दम संसारशत्रुनाशन इतः पूर्वं त्वां कितवं धूर्तमित्यादिरूपं तव सार्वस्वम्, “ब्रह्मदाशा ब्रह्ममे किं तवा

प्रणयस्य रसं वृत्त्वा पश्चात्तापः प्रभो यदि ॥ अनुज्ञां मे प्रयच्छस्व तपः कर्तुं प्रसीद मे ॥ १२ ॥ स्वप्नेनापि न दृष्ट्वाऽहं श्रद्धयां पुष्करेक्षण ॥ यदन्यदेव निर्वृत्तमश्रौषं पश्यतस्तव ॥ १३ ॥ कामं कामोऽस्तु तस्यैव मुनेस्तुलतेजसः ॥ अत्र मनुस्तु मे देव सांनिध्यं तव तत्र यत् ॥ १४ ॥ मानार्थं जीव्यते लोके सद्विरित्युक्तवानसि ॥ तदेवं सति नेच्छामि जीवितुं मानवर्जिता ॥ १५ ॥ मामाभवद्यतो रक्षा भयमद्य ततो मम ॥ सर्ग तो रक्षते यो मां स मां नाद्याभिरक्षति ॥ १६ ॥ हा गतिं कां गमिष्यामि त्यक्त्वा देव त्वया विभो ॥ कुमुदतीगतां नूनं गतिं यास्याम्यसंगता ॥ १७ ॥ किमकार्षमहं मोहादीश्वरणां प्रियाप्रियम् ॥ प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता यदहं तव मानद ॥ १८ ॥ वसन्तकुसुमैश्चित्रं तदा रैवतकं गिरिम् ॥ प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता कथं द्रष्टव्याभ्यहं पुनः ॥ १९ ॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं पुष्पगन्धवंहं शुचिम् ॥ कथं नामानिलं द्रेण्या सेवेयं दुर्भगा सती ॥ २० ॥ जलक्रीडां तवाङ्गस्था देव कृत्वा महोदधौ ॥ कथं दौर्भाग्यमापन्ना पश्येयमपि सागरम् ॥ २१ ॥ सात्राजिति प्रिया नान्या त्वत्तो मेऽस्तीति विद्धि माम् ॥ यद्वोचः क्व तद्यातमथ वा कः स्मरिष्यति ॥ २२ ॥ यदद्राक्षीद्वि मां श्वशूर्यहुमानेन नन्दिनी ॥ अवज्ञातां त्वया राज्ञीं नूनं दौर्भाग्यक शिताम् ॥ २३ ॥ किं नु गृढेन मे प्रेम्णा सुस्निग्धेनापि मानद ॥ यत्समानां जनैर्देवो मां न पश्यति नित्यदा ॥ २४ ॥ नां ॥ कितवं धूर्तं मञ्जासिषमरिन्दम ॥ अद्य ज्ञातोऽसि तत्पक्षचञ्चलो जनवञ्चकः ॥ २५ ॥ स्वरवर्णोज्जिताकारैर्निगूढो देव यत्नतः ॥ चौर ॥ तत्पक्षवाङ्मात्रमधुरः शठः ॥ २६ ॥ एवमर्प्याविशं आस्तां देवी सात्राजितो हारिः ॥ अभिमानवर्तो देवः सान्त्वपूर्वमथाब्रवीत् ॥ २७ ॥

उत । ” इत्याद्यागमादपि नाज्ञासिषम् । अथ तु हे अजन जन्मादिहीन त्वं तत्पक्षचञ्चल इति ज्ञातोऽसि तस्याः मत्सपत्न्याः मायायाः पक्षे एवं चञ्चलो मायाविशिष्ट चिद्रूपस्य तव मायांशैरेव चाञ्चल्यं वञ्चकत्वं च न तु चिदर्शनेत्येवमिति न्यर्थः । तत्पक्षेति समासैकदेशोऽपि वञ्चकशब्देन संबद्धमावर्तते ॥ २५ ॥ वाङ्मनसोरगो चरोऽहं कथं त्वया ज्ञात इत्यत आह—स्वरेति ॥ हे देव त्वं स्वस्थ वर्णश्च इक्षितं च आकारश्च तैः लिङ्गैः कृत्वा त्वम् अतिगूढो निष्पक्रतोऽपि यत्नतः शठो मध्यस्थ

उद्गर्मान् इति ज्ञातोऽसि । अप भावः । नागायुद्धोषकृदया सघातविशिष्टरूपेण प्रत्यागतत्वात् । नित्य ज्ञातोऽपि साक्षिषदसङ्कत्वं श्रुतानीमेव ज्ञात इत्यर्थः । अत एव
चौरव्यवृत्तत्वादीरिति मघोपयति । तत्पक्षेति । माघपक्षे ब्राह्मलौकिका तैत्तिरीयविषये रम्या रामाः जरामरणवर्जित कथाः सकल्यमाश्रोपनता भोगा इत्यादिवाङ्मात्रेण
मधुरः मधुरभाषी वेदकर्मत्वात् असि । न तर्पणस्वयं माघपक्षेति भावः । यत् शत उदासीन अभोक्तृत्वात् “यद्यो यम्यरथपुरुषे धूर्त्तधनुरयोरापि” इति विश्वः । कथापक्षे तु
मेवं पद्मपलराक्षि प्राणेभरि घट प्रिये ॥ किमत्र बहुनोक्तेन त्वदीयमवगच्छ माम् ॥ २८ ॥ तत्पारिजातकुसुम तस्या देवि ममाग्रतः ॥ नारवो मत्प्रिय
कुव मुनिरच्छिष्टकर्मकृत् ॥ २९ ॥ दाक्षिण्यादानुरोधाच्च वृत्तवात्रात्र सशयः ॥ प्रसीदकापराध मे मर्पयस्व शुचिस्मिते ॥ ३० ॥ पारिजातकपुष्पाणि य
दीच्छस्यतिकोपने ॥ तदा दातास्मि सुश्रोणि सत्यमेतद्वीमि तम ॥ ३१ ॥ स्वर्गोत्पदादानयित्वा पारिजात हुमेश्वरम् ॥ गृहे ते स्थापयिष्यामि याव
त्काल त्वमिच्छसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा तु हरिणा प्रोवाच हरिवल्लभा ॥ यथेव स द्रुम शक्यस्त्विदानीमयितुमभ्युत ॥ ३३ ॥ मन्युरेव प्रमृष्टो हि भवेद्बहु
गुण मम ॥ सीमन्तिनीर्ना सर्वासामधिका स्यामघोक्षज ॥ ३४ ॥ तथास्तु प्रथमः कल्प इति तामधुसूदन ॥ प्रोवाचाप्रतिमो देवो जगत प्रमवाप्य
॥ ३५ ॥ तथेत्युक्तेति कृष्णेन तुतोप समितिजय ॥ सत्यमामा सतामिष्टा कसनारागवल्लभा ॥ ३६ ॥ ततः स्नातो जगन्नाय सर्वेशः सर्वमावनः ॥
चकारावरयक सध सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्यो च नारद ववस्त्रातो देवमुनिर्नृप ॥ अभ्याजगाम स्नानान्ते मुनिश्रेष्ठो महोदधौ ॥ ३८ ॥ तमागत
नरपते सतां गतिरघोक्षज ॥ सत्यया सह घर्मात्मा यथाविधि अपूजयत् ॥ ३९ ॥ पादौ प्रक्षाल्याचक्रे मुनेः सान्नाजिती स्वयम् ॥ जलदेव स्वय
कृष्णो भृङ्गारेण ददौ तदा ॥ ४० ॥ अथोपकल्पयामास मुत्वासीनाय केशवः ॥ परमात्र स मुनये प्रयतात्मा जगद्गुरु ॥ ४१ ॥ तल्लोककर्त्रा सत्कृत्य
दत्तं मुनिरुदारधी ॥ उमुजे वदतां श्रेष्ठः श्रद्धया परया युतः ॥ ४२ ॥ उपसृश्य ततस्तप्त प्रवदौ चाशिषः प्रभो ॥ ताम् प्रीतेन मनसा प्रतिजग्राह
केशव ॥ ४३ ॥ ततः सान्नाजितीं देवीं प्रणतां नारदोऽब्रवीत् ॥ प्रसार्य दक्षिण इस्त सजल जलजेक्षणाम् ॥ ४४ ॥ यथेदानीं तथेव त्वं भव देवि पति
व्रता ॥ सविशेष च सुभगा भव मत्तपसो वलात् ॥ ४५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिमुल्येन सत्यमामाहरिप्रिया ॥ उत्तरथो महता युक्ता इर्येण तु नराधिप ॥ ४६ ॥
द्वयोपि श्लोकयोः स्पष्ट एवाय ॥ ४७ ॥ २७ ॥ तदीयमात्मानमिति शेषः । पक्षे स्पष्टम् ॥ २८ ॥ तस्याः दत्तवानित्यादिमरयेन संबन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वर्गा
स्पदान्स्ववर्गस्यानात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मयूरस्त्यक्तः । बहुगुण सुखमिति शेषः ॥ ३४ ॥ प्रथमो मुख्यः कल्पः सान्त्वनीपायः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ भृङ्गारेण कनकप्राञ्जलः । “भृङ्गारो सिद्धिकर्षां च कनकालौ पुन पुमान्” इति मेदिनी ॥ ४० ॥ परमात्र पायसम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

विधंसं देवब्राह्मणशेषम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सोमः उभया सह वर्तमानः सप्रवरः प्रयथगयुतः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पुण्यं पुण्यकाख्यं व्रतविशेषम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ पुष्पाणि चेति विग्रहः । रूपाणि इति शब्दात् गान्धर्वं
स कृष्णोऽप्यभ्ययनुज्ञां तु लब्ध्वा मुनिवरात्तदा ॥ बुभुजे विवसं धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ ४७ ॥ ततस्त्वावश्यकं कृत्वा सत्यभाषाऽपि भारत ॥
अनुज्ञया तदा भर्तुर्विशान्तर्गहं मुदा ॥ ४८ ॥ ततो विनिर्गता देवी कृष्णस्यैवाभ्यनुज्ञया ॥ स्थिता पार्श्वे च कृष्णस्य नमस्कृत्वा महात्मने
॥ ४९ ॥ ततो मुहूर्तमासित्वा नारदः कृष्णमब्रवीत् ॥ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शकलोकमधोक्षज ॥ ५० ॥ तत्राद्य देवमीशानं नमस्कृत्य मेहे
श्वरम् ॥ गान्धर्वं देवगन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ५१ ॥ मासि मास्युचितं ह्येतन्महेन्द्रसदने प्रभो ॥ पूजार्थं देवदेवस्य गान्धर्वं नृत्यमेव च
॥ ५२ ॥ अन्तर्हितो देवदेवः सोमः सप्रवरो विभुः ॥ पश्यस्यमरमुख्येन कृतं भक्त्याऽद्विधातिना ॥ ५३ ॥ निमन्त्रितोऽहं पूर्वेषुः पुष्पं दत्तं महा
भुते ॥ पारिजातस्य भद्रं ते तरुराज्ञो महात्मनः ॥ ५४ ॥ यदेतदाहृतं स्वर्गात्स्वदर्थं तु मया विभो ॥ देवोपभोग्यमेतद्वि तरुराजसमुद्भवम् ॥ ५५ ॥
इष्टः स वृक्षः सततं शन्याः पुष्करलोचन ॥ सौभाग्यमावहत्येव पूज्यमानोऽपि नित्यशः ॥ ५६ ॥ पुण्यं कर्तुं तदा सृष्टः पारिजातो महाद्रुमः ॥
अदित्या धर्मनित्येन कश्यपेन महारमना ॥ ५७ ॥ पुराऽदित्या महातेजास्तोषितः किल कश्यपः ॥ वरेण च्छन्दयामास मारीचस्तपसो निधिः
॥ ५८ ॥ सोवाच सुभगा येन भवेयं सुनिसत्तम ॥ स्वलंकृता कामतश्च सर्वैरेव विभूषणैः ॥ ५९ ॥ ईप्सितं गीतनृत्यं च भवेन्मम तपोधन ॥
कुमारी नित्यदा चैव भवेयं तपसो निधे ॥ ६० ॥ विरजा शोकरहिता भवेयमिति नित्यदा ॥ पतिभक्तिमती चैव धर्मशीला तथैव च ॥ ६१ ॥
पारिजातं ततोऽस्नाभीदित्याः प्रियकाम्यया ॥ सर्वकामप्रदेः पुष्पैरावृतं नित्यगन्धदैः ॥ ६२ ॥ त्रिशखं सर्वदा दृश्यं सर्वभूतमनो ॥ सर्वपुष्पाणि
दृश्यन्ते तस्मिन्नेव महाद्रुमे ॥ ६३ ॥ ईदृशान्यपि पुष्पाणि विभक्त्यापि रूपिणी ॥ बहुरूपाणि चाप्यन्या पद्मानि च ततो ॥ ६४ ॥ मन्दारादपि
वृक्षाच्च सारमुद्धृत्य कश्यपः ॥ तस्मादेव तरुश्रेष्ठः सर्वेषां श्रेष्ठतां गतः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्र निबध्नाय कश्यपं प्रददौ शु ॥ अदितिर्मम पुण्यार्थ
सौभाग्यार्थं तथैव च ॥ ६६ ॥ अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च तथा मम ॥ पुष्पदाम्ना वेषयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान् ॥ ६७ ॥
मित्यर्थः । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नालोके पशुशब्दयोः” इति यदिनीपद्मानीति विविभाज्योपलक्षणम् ॥ ६४ ॥ अत एव मन्दारात् कल्पवृक्षाचां सारभूत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥
ततस्तत्र निबध्नेत्यादिना परकृतिसरूपार्थवादेन सौभाग्यकामनया भर्तृसहितस्य पारिजातस्य दानं कर्तव्यम् । निष्कथेन पुनर्भर्तो च भोक्तव्य इति विभिरुच्येयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ विष्णुपयाः गङ्गाया परि तपरि जात इति पारिजात स्वार्थेण । सयोगे मन्तु मानसितु वियोगे दारयितु च योग्यानि च ते
॥ ७० ॥ कोविदार इत्यस्मिकादाव ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमद्भारते सिद्धेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां समर्पितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ अष्टपद्विमेऽध्यायेऽमुष्मिना
रदर्शनैश्चौ । पारिजातसमाहृत्यै प्रतिज्ञा हरिणा कृत्वा ॥ १ ॥ एव तावत्पूर्वाध्याये “निमन्त्रितोऽख पूर्वेषु पुण्य दत्ता महामते ।” इति नारदवचः मुक्त्वा तस्य च स्वकार्यो
पयोभिस्ताद्रगवान्नारदम् उवाचेत्याह—उवागे अगपिपुमिति ॥ १ ॥ अथ नारेन पूर्वं स्वप्रयोजनमुक्तम् । “निमन्त्रितोऽख पूर्वेषु पुण्य दत्ता महामते ।” इति शकुन्वनेव यमपि
निष्कयेण मया मुक्तं कश्यपस्तु तपोधनः ॥ इन्द्रो दत्तस्तथेन्द्राण्या सोभाग्यार्थं ततो मम ॥ ६८ ॥ सोमञ्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्धया च घनद
स्तथा ॥ एव सोभाग्यदो ब्रूक्षः पारिजातो न सराय ॥ ६९ ॥ परि जातो विष्णुपद्या पारिजातेति शब्दित ॥ मन्दारपुष्पैर्यद्युक्तो मन्दारस्तेन
कथ्यते ॥ ७० ॥ कोऽप्ययं दारुरित्यादुरजानन्तो यतो जना ॥ कोविदार इति ख्यातस्तत् स सुमहातरु ॥ ७१ ॥ मन्दार कोविदारश्च पारि
जातश्च नामभिः ॥ स बृक्षो ह्रायते दिव्यो यस्येतत्कुसुमोत्तमम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीमद्भारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे सप्तपदि
तमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैराग्यायन उवाच ॥ ततो जिग्मिषु तन्न नारद मुनिसत्तमम् ॥ प्रोवाच भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रम ॥ ७४ ॥
महर्षे धर्मतत्त्वज्ञ स्वर्गं गत्वा त्वयाऽनघ ॥ हृद्वा सदस्यान्वेवस्य त्रिपुरग्रस्त्य घीमत ॥ २ ॥ अनाह्वया मद्वचनादिह्याप्य पाकशासन ॥ सुभा
वयित्वा भ्रातृत्व पैराण वेत्ति यन्मुने ॥ ३ ॥ यमसाक्षीन्मुनिश्रेष्ठो भगवान्कश्यपस्तक्रम् ॥ पारिजात पुराऽदित्याः सुस्वार्यं धर्मसत्तम ॥ ४ ॥
स पुण्यमतिसौभाग्य वदाति तरुसत्तम ॥ तव दत्त पुरा दान क्रतेन तरुमुत्तमम् ॥ ५ ॥ देवीभिर्धर्मिनित्याभिर्धर्मार्थममगेत्तम ॥ दत्तं शुल्बाऽ
भिकर्क्षन्ति दातु पत्न्यो मम प्रभो ॥ ६ ॥ पुण्याय दानधर्मार्थं मम प्रीत्यर्थमेव च ॥ आनाययद्वा र्वती पारिजात महाद्रुमम् ॥ ७ ॥ दत्ते
दाने पुनः स्वर्गं तरु त्व नेतुमर्हसि ॥ स वाच्य एव भगवान्बलभिद्भगवस्त्वया ॥ ८ ॥ तथा तथा प्रयत्नश्च कार्योऽस्मिन्मनुनिसत्तम ॥ यया तरुवर
दद्यात्पारिजातं सुरेश्वर ॥ ९ ॥ तत्र द्रुतशुण तावत्पश्यामस्ते तपोधन ॥ समाख्या सर्वकृत्यानां संपद्वि त्वयि मे मता ॥ १० ॥

कार्यं कुर्वति भगवान्नास्माह—महर्षे इति ॥ २ ॥ अनाह्वया मेष्टस्य भृत्य प्रति यत्सेरणरूपं वचनं वदाता तथा विनेत्यर्थः । विज्ञापना उत्तमस्य निष्ठेन मार्थनेति मेढः ।
पौराण्यं वामनावतारीयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ स दत्तः समिति शेप । तत्र इन्द्रस्य सर्वाधनं तरु देवीभिः पूर्वोक्तभिर्वित्यादिभिर्नाराय दक्षम् । नारेन च पुनस्तुभ्य दत्तमिति श्लोकद्वय
स्य सर्वस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ आनायय भृत्यै ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टीकरोति—दत्ते दान इति ॥ अस्माकं दानफलं यच्छिष्यति तप तु काञ्चिद्वा हिनिर्लोपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शब्दाः क्रीडावृक्ष इति मिषेण मोक्षितः । शब्दा इति छेदः सधिरार्षः । ततो रुद्रात् ॥ १७ ॥ उमया उमायाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ देवौ देवी देव्येति द्वन्द्वकशेषः । तौ मां च वर्जयित्वेति संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गणाः सङ्घाः प्रवराणां प्रमथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमम् एवं नारायणेनोक्तो नारदो भगवानृषिः ॥ प्रहस्यवाच केशिब्रमिदं वाक्यं तपोधनः ॥ ११ ॥ बादमेवं प्रवक्ष्यामि यदुमुख्य सुरेश्वर ॥ न तु दास्यति देवेन्द्रः पारिजातं कथंचन ॥ १२ ॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं दानवैस्त्रिदशैस्तथा ॥ निक्षिप्य तोयवौ पूर्वं पारिजातः समाहृतः ॥ १३ ॥ मन्दरात्पर्वत श्रेष्ठाव्रियंतु प्रेषितः पुरा ॥ पारिजातं हरेणापि लोककर्त्रा जनार्दन ॥ १४ ॥ स्वयं विज्ञापितो गत्वा ततः शक्रेण शंकरः ॥ आक्रीडेंद्रम् उद्याने शब्दाः स्यादिति याचितः ॥ १५ ॥ तथाऽस्त्विति करो दत्तो महादेवेन चानव ॥ न च नीतः पारिजातो मन्दरं चित्रकन्दरम् ॥ १६ ॥ क्रीडा वृक्षः स शब्देति व्यपदेशेन मोक्षितः ॥ महेन्द्रेण महाबाहो पारिजातस्ततः पुरा ॥ १७ ॥ प्रियार्थमुभया साक्षात्पारिजातवनं हरः ॥ गव्यूतिशत विस्तीर्णं मन्दरस्यैव कन्दरम् ॥ १८ ॥ न तत्र सूर्यभाः कृष्ण प्रविशन्ति नगोत्तमे ॥ न च चन्द्रप्रभा शीता नैव कृष्ण सदागतिः ॥ १९ ॥ शीतोष्णे छन्दस्तत्र शैलपुत्र्या भवन्ति हि ॥ स्वयंप्रभं वनं तद्धि महादेवस्य तेजसा ॥ २० ॥ वर्जयित्वा महादेवौ सगणौ यदुनन्दन ॥ मां चान्यस्तद्भनं दिव्यं न प्रयाति कथंचन ॥ २१ ॥ स्रवन्ति तत्र वार्ष्णेय पारिजाताः समन्ततः ॥ सर्वरत्नानि मुख्यानि प्रनसा काङ्क्षितानि वै ॥ २२ ॥ गणारा न्युपभुजन्ति प्रवराणां महात्मनाम् ॥ आज्ञया देवदेवस्य लोकनाथस्य केशव ॥ २३ ॥ पारिजाताद्बहुगुणं फलं तेषां तथा वनम् ॥ अभिमानं प्रभाञ्चैव गुणा भूरिगुणास्तथा ॥ २४ ॥ मूर्तिमन्तश्च ते वृक्षाः सोमं देवं वृषध्वजम् ॥ उपतिष्ठन्ति सततं प्रवरैः सह केशव ॥ २५ ॥ रौद्रेण तेजसा जुष्टा दुःखैर्हीनाः सुखान्विताः ॥ तस्वो मन्दरे ते हि दयिताः शैलकन्यया ॥ २६ ॥ प्रविवेशान्धको नाम घोरस्तत्र ॥ २७ ॥ दैतेयो वरदानेन दर्पितः पापनिश्चयः ॥ २७ ॥ स हतो देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ॥ अवध्यः सर्वभूतानां वृत्रादशुणं बली ॥ एवं दुःखं न ते देव पारिजातं प्रदास्यति ॥ पुष्कराक्ष सदृशाक्षः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ सततं सहितो देव्या शब्दा स हि वरदुमः ॥ सर्वकामप्रदः कृष्ण तथेन्द्राय भवौजसे ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मुने तद्युज्यते साधु महादेवेन धीमता ॥ यच्छर्चाकारणं कृत्वा न नीतः स तरुः पुरा ॥ ३१ ॥ उमासहितम् ॥ २५ ॥ कन्यया कन्यायाः ॥ २६ ॥ वरदानेन सर्वत्र त्व गतिरकुण्ठिताऽस्त्वित्येवंरूपेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ दुःखं दुःखलाभम् ॥ २९ ॥ सहितो हितेनेष्ट सुखदानेन युक्तः सहितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पारायणस्य लोकप्रयाणां वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विष्णो भवेत्सर्वज्ञानवृत्तादिनो भविष्यन्तीत्यर्थः । कारणानुसारित्वात्कार्यस्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिस्तोत्रे विष्णुपुर्वणि टीकायामष्टपष्टिण्योऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ एकोनसप्ततितोऽध्यायेऽस्मिन्ष्टयवाक्छूवात् ॥ पारिजात न दास्यामीत्याह शकः स ज्येष्ठः सर्वपुतानां लोककृतप्रभयोऽध्ययः ॥ पारावर्यस्य सदृश कृत्वा निति मे मतिः ॥ ३२ ॥ अह यवीयान्देवस्य सर्वथा बलघातिनः ॥ लालनीयश्च भगवज्जयन्त इव सत्तमः ॥ ३३ ॥ सर्वथा भगवांस्तावदुपायेर्विद्विस्तरे ॥ करोतु यम प्रीत्यर्थं शक्तो ह्यसि तपोधनः ॥ ३४ ॥ मया मुने प्रतिज्ञातं पुण्यार्थं सत्यमामया ॥ स्वर्गादिदानयिष्यामि पारिजातमिति प्रमोः ॥ ३५ ॥ मया तदनुत् कर्तुं कथं शक्यं तपोधनः ॥ नाहूतं हि वचो विप्र प्रोक्तं पूर्वं मयाऽनघ ॥ ३६ ॥ मयि भग्नप्रतिज्ञे वै लोकानां विष्वको भवेत् ॥ यन्मया हि मुनिश्रेष्ठ लोकधर्मा गुणान्विताः ॥ परिवास्यां स्थितौ सर्वे स कथं हनूतं वदेत् ॥ ३७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा नैव च यक्षपत्रंगाः ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समर्था खलु भद्रमस्तु ते ॥ ३८ ॥ स पारिजात यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवताऽमरेभ्यः ॥ तत् शचीव्यामृदितानुलेपने गर्वा विमोक्ष्यामि पुण्डरीके ॥ ३९ ॥ इति प्रवाच्यो यदि सामपूर्वकं प्रयाच्यमानो न तरुं प्रयच्छति ॥ मुनिश्च य मद्गमनाय सर्वथा त्वयाऽपि कायं खलु तत्र निश्चयः ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो विष्णुपुर्वणि पारिजातहरणे नारदकृष्णभाषणं नामाष्टपष्टि तमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ नारदोऽयं मुनिर्गन्त्वा महेन्द्रसदनं प्रति ॥ तां रात्रिमवसत्तत्र ददृशे च महोत्सवं तपोधना ॥ ब्रह्मर्षयश्च शतशो देवर्षिभिरनवस्तथा ॥ ३ ॥ सुपर्णोश्च महात्मानो मरुतश्च मदाधलाः ॥ विवैकसां निकायाश्च शतशोऽन्ये समागताः ॥ ४ ॥ उपर्युपरि सर्वेषां सोमदेवो महेभ्यः ॥ तस्यावभितविकान्तं स्वर्गोः परिवारितः ॥ ५ ॥ देवर्षिभिर्मुनिश्रेष्ठैः सवृतः सर्वभावतः ॥ कल्पान्तरसहस्रेषु क्षयो येषां न विद्यते ॥ ६ ॥ यानर्चयन्ति सततं देवा देवेश्यरोपमाः ॥ आत्मज्ञा नावल्लेपान्था ये च धर्मपथि स्थिताः ॥ ७ ॥ रुद्राश्च काश्यपा देवमभ्युपासन्त मासतः ॥ स्कन्दश्च भगवानग्निरिगङ्गा च सरिता वरा ॥ ८ ॥ अर्षिष्मास्तुष्टुरुध्रैव भारिश्च वदतां वरः ॥ नतारो देवदेवानामेते हि तपसाऽन्विताः ॥ ९ ॥ एताननुविधीयन्ते सर्वदेवगणा नृप ॥ धर्मनित्यास्तपोनित्याः सतां मार्गमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ शरीरैः ॥ १ ॥ नारदोऽप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पारिर्गर्भविरोप ॥ ९ ॥ अनुविधीयन्ते अनुसरन्ति ॥ १० ॥

तान् मानुषान् अर्चयन्ति दृष्टफलप्रदानेन पूजयन्ति ॥ ११ ॥ देवानां कृत्येषु ये वर्तन्ते ते इति च ज्ञेयम् । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ षड्गुणान् वक्रिमसि
 गन्धधुरलास्यविभक्तावद्वत्स्याद् ॥ १४ ॥ १५ ॥ जुजोष ग्रीत्या जग्राह । उपस्थानं दृत्यादिरूपां परिचर्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यैवार्तिहरणं
 ये त्विमे मानुषा देवानर्चयन्ति शुभार्थिनः ॥ तानर्चयन्ति ह्यमरास्तथा राजज्जुभार्थिनः ॥ ११ ॥ पितृकृत्येषु देवानां संन्यासं ये त्वनुष्ठिताः ॥
 स्वाध्यायवन्तः कौरव्य सदा नियमचारिणः ॥ १२ ॥ गन्धर्वाधिपतिः श्रीर्मास्तत्र चित्रस्थो नृप ॥ सपुत्रो वादयामास देववाद्यानि हृष्टवत्
 ॥ १३ ॥ ऊर्णाशुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहस्तथैव च ॥ दुम्बरस्तुम्बुरुश्चैव जगुरन्ये च षड्गुणाच्च ॥ १४ ॥ उर्वशी विप्रचित्तिश्च हेमा रम्भा च भारत ॥
 हेमदन्ता घृताची च सहजन्या तथैव च ॥ १५ ॥ जुजोष भगवान्देवस्तदुपस्थानमात्मवाच्च ॥ वृत्तेन तुष्टः शक्रस्य जगाम जगतो गतिः ॥ १६ ॥
 गते भूतपतौ सर्वे वृषा जगमुच्यथागतम् ॥ महेन्द्रेणाचिता देवाः स्वानेव निलयान्यताः ॥ १७ ॥ ततः सर्वेषु यातेषु सुखासीनं पुरंदरम् ॥ सदस्यैः
 स्वैः सहासीनं नारदोऽभिययौ मुनिः ॥ १८ ॥ तमिन्द्रः पूजयामास समुत्थाय तपोधनम् ॥ दिदेश कुशगर्भं च पीठमात्मासनोपमम् ॥ १९ ॥
 नारदोऽथ महातेजा महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ दूतोऽहममरश्चेष्ट विष्णोरतुलतेजसः ॥ २० ॥ किंचित्कार्यं पुरस्कृत्य प्रेषितोऽस्मि महात्मना ॥
 आनर्तादार्तिहरणं तस्यैवानवतेजसः ॥ २१ ॥ प्रीतिवाक्यानि हृद्यानि प्रयुज्य मुनये तदा ॥ ततः प्रहृष्टो भगवानब्रवीत्पाकशासनः ॥ २२ ॥
 किमाह पुरुषश्चेष्टः शीघ्रमाचक्ष्व मे मुने ॥ चिरस्य खलु कृष्णेन संस्मृतोऽस्मि महात्मना ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ महेन्द्रेन्द्रानुजं द्रष्टुं
 गतोऽहं भ्रातरं तव ॥ कथंचिद्धारकां तत्र काश्यपानां यशस्करम् ॥ २४ ॥ तं तु खेतकेऽद्भक्षं तदासीनमरिदमम् ॥ रुक्मिण्या सहितं वीरं स्तु
 वन्तं वृषभध्वजम् ॥ २५ ॥ पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं मयाऽनघ ॥ विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुलतेजसः ॥ २६ ॥ तस्य पत्न्यस्तु
 विस्मयं परमं ययुः ॥ बहुकामप्रदं पुष्पं वृक्षराजसमुद्रवम् ॥ २७ ॥ गुणास्तासां मया ख्यातास्तस्य पुष्पस्य मानद ॥ स्मृतिं पारिजातस्य कश्य
 पेन महात्मना ॥ २८ ॥ अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च यथा मम ॥ पुष्पदाम्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान् ॥ २९ ॥ त्वं च दत्तो यथा
 शच्या देवाश्चान्ये सुरेश्वर ॥ निष्क्रयश्च यथा दत्तः कश्यपाद्यैर्महर्षिभिः ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य पत्न्येका सत्यभामेति विधुता ॥ पुण्यकार्यं
 मनश्चक्रे दयिता ते यवीयसः ॥ ३१ ॥ तथा चाभ्यर्थितो भर्ता देव देव्या गणेश्वरः ॥ प्रीतिजज्ञे स धर्मार्थं यवीयांस्तव मानद ॥ ३२ ॥
 कार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ चिरस्य चिरेण ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तासां कृष्णपत्नीनां पुरः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भजासनमित्यनेन वृत्ताविष्टमेकैवावचर्चनं नारद उक्त्वानिति गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रवर्तामि प्रवर्ते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ त्रिविक्वस्य सन् त्वमपीति सप्तम्य न त्वमस्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आमिपमोज्यानां मांसभक्षे

ततो मासुक्त्वान्वीरो विष्णुर्वल्लवतां क्व ॥ यथावत्सुमुख्येशा ब्रुवतः शृणु भावत ॥ ३३ ॥ लालनीयो यवीयास्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत् ॥ आ नयेयं सुरत्रेष्ट पारिजात वरदुमम् ॥ ३४ ॥ मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसुदन ॥ घर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ३५ ॥ अयं दर्शि तक्त्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वमरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवाः ॥ ३६ ॥ कैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववच श्रुत्वा महेन्द्रः कुल नन्दन ॥ नारद वदतां श्रेष्ठमिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ भजासन द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्तं त्वया द्विज ॥ संदेशं प्रतिदास्यामि विष्णोरतुल्यतेजसः ॥ ३८ ॥ आसीने नारदे शक्तो लब्धवानुन्नोऽयं नारदात् ॥ स्वमासनं ततो भजे तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३९ ॥ उपविष्टः सुरपतिरथोवाच तपोय नम् ॥ निरीक्ष्य स्वचलं वीर्यं हर्षदं वृजनाशनं ॥ ४० ॥ शक उवाच ॥ मर्दये कुशलं पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दन ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसु स्वाज्ञः ॥ ४१ ॥ मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र सशयः ॥ त्वदीयः पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ४२ ॥ त्वं तु भगवतरणकर्तुं देव महीं गतः ॥ मानुष्यं सर्ववृत्तानां स्थितः कार्यस्य सिद्धये ॥ ४३ ॥ त्वयि तीणप्रतिज्ञे हि पुनः प्राप्ते त्रिविष्टपम् ॥ पूरयिष्यामि वध्वास्ते इष्टा न्कामानघोसज ॥ ४४ ॥ स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वल्पार्थे मानुषं लाकभिति पूर्वकृता स्थितिः ॥ ४५ ॥ उत्कम्य हि स्थितिं देवीं प्रवर्तामि महाबल ॥ यद्यहं किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणाः प्रभो ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना ॥ नियमा सर्वं कृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवा ॥ ४७ ॥ प्रजापतिः कृतं मार्गमपास्य ब्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धौमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभु ॥ ४८ ॥ अ स्माभिर्भिद्यमानं हि मर्यादासितुवन्धनम् ॥ भेत्यन्यथाशङ्किता दैत्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ४९ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते दुमेश्वरे ॥ स्वर्गोक्तसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानदः ॥ ५० ॥ उपभोगां मानुष्याणां विहिता ये स्वयमुवा ॥ तैस्तु तुष्यतु मे भ्राता सपश्यन्कालपर्ययम् ॥ ५१ ॥ इहापि तात त्रिविदे मम यः स्यात्परिग्रहः ॥ त्रिविक्वस्योऽपि तं कृष्णः सर्वं भोक्तुमिहाहति ॥ ५२ ॥ हृष्टो ह्यामिपमोज्यानामभिमा नाबनार्दनः ॥ ततो धर्मं समुत्सृज्य पापमेवानुवर्तते ॥ ५३ ॥

इष्टं पुष्टं अतः एव इत्स्यात्धर्मविक्रामसि । यदाहापस्तस्य । “इष्टो रप्यति इतो धर्मविक्रामसि” इति ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ मानुषे लोके ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इत्यः अतिवृष्ट्यादयः ॥ ६८ ॥
 न क्षमं न योग्यम् ॥ ६९ ॥ कार्यं कर्म कार्यं कर्तव्यम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ६९ ॥
 स्त्रीवश्यता ख्याप्यमाना कृष्णस्य हि महात्मनः ॥ जगत्यथशसा योगं जनयेदिति मे मतिः ॥ ६४ ॥ मानुष्यं मानुषे प्राप्तो यदेतन्भधुसूदनः ॥ कु
 र्यान्निर्वन्धनीयं यदभ्रात्रा ज्येष्ठेन नारद ॥ ६५ ॥ स्वर्ग्यरत्नविलोपेन धर्पणा स्यान्ममानव ॥ ज्ञातितो धर्पणा चैव विशेषेणैव गर्हिता ॥ ६६ ॥ धर्म
 मर्थं च कामं च क्रमेण मधुसूदनः ॥ सेवत्वेप सतां धर्मान्स्थापितान्यद्वायोनाना ॥ ६७ ॥ महीतलं पारिजातमर्पयिष्याम्यहं यदि ॥ पौलोमीमादितः
 कृत्वा को नु मां बहु मंस्यते ॥ ६८ ॥ पारिजातं महीपुष्टे दृष्ट्वा पृष्ट्वा च मानुषाः ॥ स्वर्गार्थं नोद्यमिष्यन्ति दृष्ट्वा स्वर्गफलं क्षितौ ॥ ६९ ॥ पारि
 जातगुणान्मर्त्या जुपन्ति यदि नारद ॥ देवतानां मनुष्याणां न विशेषो भविष्यति ॥ ७० ॥ तत्र यत्क्रियते कर्म इह तद्भुज्यते नरैः ॥ स्वर्गार्थं न
 यतिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ७१ ॥ सर्वरत्नवरः स्वर्गे पारिजातस्तपोधन ॥ तुल्यं देवसमैर्मर्त्यैः सर्वदेव जगद्भवेत् ॥ ७२ ॥ यज्ञैर्मर्त्या न
 यद्यन्ति लब्धस्वर्गफला भुवि ॥ न पूर्तानि प्रदास्यन्ति तुल्यत्वममर्गताः ॥ ७३ ॥ यज्ञैर्जप्याह्निकैश्चैव नित्यमाध्याययन्ति नः ॥ मानुषाः स्वर्गमि
 च्छन्तः श्रद्धयानास्तपोधन ॥ ७४ ॥ तत्सर्वं न करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ निस्तेजसो भविष्याम ते गतास्तद्विहीनताम् ॥ ७५ ॥ इतः
 सुवृष्ट्या सस्येस्ते जीवन्ति पुरुषा भुवि ॥ आप्याययन्तस्तेऽप्यस्मान्दैनैर्यज्ञैस्तथैव च ॥ ७६ ॥ न बुभुक्षा पिपासा वा बाधते यदि मानुषान् ॥
 रोगो जरा वा मृत्युर्वा धर्मझरतिरेव च ॥ ७७ ॥ दौर्गन्ध्यं वा सुघोरा वा इतयः कर्पसंभवाः ॥ किमुद्योगं करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ७८ ॥
 सर्वथा नयनं तत्र पारिजातस्य न क्षमम् ॥ इति वाच्यस्त्वया विप्र विष्णुरक्षिष्टकर्मकृत् ॥ ७९ ॥ यथा यथा च मे भ्राता तुष्यन्ति चारयन्ता तथा
 तथा त्वया कार्यं कार्यं मत्प्रीतिमिच्छता ॥ ८० ॥ हाराश्च मणयश्चैव चन्दनान्यगुरुणि च ॥ वस्त्राणि च विचित्राणि वस्त्राणि च ॥ ८१ ॥
 योग्यानि यानि मर्त्यानां यावदिच्छति केशवः ॥ न स्वर्गपरिमोषं तु कर्तुमर्हति साम्प्रतम् ॥ ८२ ॥ ददामि रत्नानि यथोक्तान्यहं बहुनि चित्राणि
 विभूषणानि च ॥ न पारिजातं च कथंचन दुमं मुने प्रदास्यामि दिवौकसां प्रियम् ॥ ८३ ॥ इति श्रीः खिलेषु हरिः विष्णुः पारिजातः इन्द्रवाक्यं नमै
 कोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ देवराजवचः श्रुत्वा नारदः कुरुनन्दन ॥ प्रोवाच वाक्यं वाक्यज्ञो धर्मात्मा धर्मवित्तमः ॥ १ ॥
 अथास्मिन्सप्ततितमे प्रविज्ञां नारदोऽस्मात् ॥ १ ॥ देवराजैति ॥ १ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मजासगमित्यनेन वृत्तवाचिधेयैकाक्षरं नारद उक्त्वा निति गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ प्रवर्तमि प्रवर्ते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 ततो मासुकवान्वीरो विष्णुर्वलक्ता वर ॥ यथाश्रतुसुरस्येशा मुवत शृणु भावतः ॥ ६६ ॥ लालनीयो यवीर्यास्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत् ॥ आ
 नयेयं सुरश्रेष्ठ पारिजात वरदुमम् ॥ ६७ ॥ मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसुवन ॥ चर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ६८ ॥ अय दर्शि
 तकल्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वभरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवा ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववच श्रुत्वा महेन्द्रः कुल
 नन्दन ॥ नारद वदतां श्रेष्ठमिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ७० ॥ मजासन द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्त त्वया द्विज ॥ सदेश प्रतिदास्यामि विष्णोरनुल्लेजस
 ॥ ७१ ॥ आसीने नारदे शक्रो लवानुज्ञोऽय नारदात् ॥ स्वमासन ततो भजे तस्यैव सदृश प्रभो ॥ ७२ ॥ उपविष्ट सुरपतिरयोवाच तपोध
 नम् ॥ निरीह्य स्वयल वीर्यं हर्षदं वृत्रनाशन ॥ ७३ ॥ शक्र उवाच ॥ महर्षे कुशलं पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दन ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसु
 खान्वह ॥ ७४ ॥ मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र सशयः ॥ त्वदीय पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ७५ ॥ त्वं तु भारवतरण कर्तुं देव
 मही गत ॥ मानुष्य सर्वज्ञानां स्थित कार्यस्य सिद्धये ॥ ७६ ॥ त्वयि तीणप्रतिज्ञे हि पुनः प्राप्ते त्रिविष्टपम् ॥ पूरयिष्यामि वध्वास्ते इष्टा
 न्कामानधोमज ॥ ७७ ॥ स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वर्णार्ये मानुष लाकभिति पूर्वकृता स्थिति ॥ ७८ ॥ उत्क्रम्य हि
 स्थितिं देवीं प्रवर्तामि महाबल ॥ यदाह किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणा प्रभो ॥ ७९ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना ॥ नियमाः सर्व
 कृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवा ॥ ८० ॥ प्रजापतिकृत मार्गमपास्य व्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धीमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभु ॥ ८१ ॥ अ
 स्माभिर्भिद्यमान हि मर्यादासुबन्धनम् ॥ भेत्स्यन्त्यशङ्किता देव्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ८२ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते दुमेश्वरे ॥
 स्वर्गोक्तसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानव ॥ ८३ ॥ उपभोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयमुवा ॥ तैस्तु तुष्यतु मे भ्राता सपश्यन्कालपर्ययम्
 ॥ ८४ ॥ इहापि तत्त त्रिविदे मम य स्यात्परिश्रद ॥ त्रिविद्यस्योऽपि त कृष्णः सर्वं भोक्तुमिदार्हति ॥ ८५ ॥ हृष्टो ह्यामिपमोज्यानामभिमा
 नावनार्दन ॥ ततो धर्मं समुत्सृज्य पापमेवानुर्कते ॥ ८६ ॥
 इष्ट पुनः अत एव रत्नत्वाद्वर्गमतिक्रमति । यदाहापस्तम्भः । “ इष्टो एष्यति इतो धर्ममतिक्रमति ” इति ॥ ५३ ॥

॥ २६ ॥ आहार्यः संभोज्यः संपादो वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ धनुर्ज्यामिति शतपथोक्त इतिहासोऽवगमिष्यतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ऐन्द्रमेवाधिपत्यं आ
 वृणभाद्रपदपूर्वज्यत्वं वैष्णवं कृत्वाऽहं ददौ दत्तवान्वैचित्र्येनात्र परोक्षता ॥ ३४ ॥ अन्यत्र समरेऽहमग्रतः प्रहरामि यतो राजा प्रभुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ परिभा
 पुत्रदारसहस्रेहिं भ्राताऽनघ विशिष्यते ॥ सदृतो ज्ञानसंपन्न इति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ नास्ति भ्रातृसमो बन्धुराहार्य इतरो जनः ॥ इति माम
 ब्रवीन्माता पिता चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥ सोदरे तु विशेषं तु पिता मे कथयपोऽब्रवीत् ॥ दत्ता मया विरुद्धयन्ते दानवाः पापनिश्चयाः ॥ २८ ॥ काममे
 तन्न वक्तव्यं स्वयमात्मस्तवान्वितम् ॥ प्राप्तस्त्ववसरो विप्र यद्विहाद्योच्यते मया ॥ २९ ॥ धनुर्ज्यायां मुनिश्रेष्ठ छिन्नायां हि पुराऽनघ ॥ धन्वीभिरम
 राणां च वरदानान्महासुने ॥ ३० ॥ उत्कृष्टशिरसो विष्णोः पुरा देहो धृतो मया ॥ संधिते च शिरो यन्नाच्छिन्नं रौद्रेण तेजसा ॥ ३१ ॥ अहं विशिष्टो देवा
 नामित्युक्त्वा पुनरच्युतः ॥ धनुर्गरोऽप्य दर्पेण स्थितो नारद केशवः ॥ ३२ ॥ किं मां पिता वा माता वा वक्ष्यतीति मया सुने ॥ स्नेहेन च स्थितं
 विष्णोः शरीरं मुनिसत्तम ॥ ३३ ॥ ऐन्द्रं वैष्णवमस्म्यैव सुने भागमहं ददौ ॥ यवीयांसमहं प्रेम्णा कृष्णं पश्यामि नारद ॥ ३४ ॥ संग्रामेषु प्रहर्तव्यं
 तेन पूर्वं तपोधन ॥ राजा किलाहं समरे प्रहराम्यग्रतो ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ प्रादुर्भावेषु सर्वेषु स्वशरीरमिवानघ ॥ यतो रक्षामि धर्मज्ञ केशवं भक्ति
 माश्रितम् ॥ ३६ ॥ इदं भङ्क्त्वा मदीयं च भवनं विष्णुना कृतम् ॥ उपर्युपरि लोकानामधिकं भुवनं सुने ॥ ३७ ॥ अवमानः स च मया पृष्टतः
 क्रियते सुने ॥ लालनीयो मया बाल इत्येवं भ्रातृगौरवात् ॥ ३८ ॥ बालोऽयं मम पुत्रेति यवीयानिति नारद ॥ पित्रा मात्रा च गोविन्दो मानी च
 परिभाषितः ॥ ३९ ॥ इष्टस्तत्र जनानां च केशवः सुविशेषतः ॥ वयं द्वेष्या न संदेहस्तत्र स्नेहोऽतिरिच्यते ॥ ४० ॥ सर्वज्ञो बलवान्धूरः पात्रं मान
 यिता तथा ॥ केशवेत्येव च ध्यानं यत्तद्वितथतां गतम् ॥ ४१ ॥ गच्छ नारद वक्तव्यः केशवो वचनान्मम ॥ आहूतो न निवर्तयेयं प्रति शत्रुभिः
 ॥ ४२ ॥ यदीच्छसि तदागच्छ सद्यं ते यत्त्वमिच्छसि ॥ प्रहरस्व च पूर्वं त्वं भार्याजित यथेच्छसि ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गं ॥ यानन्दकेन च ॥
 प्रहाररुह्य गरुडं दृढो भूत्वा जनार्दन ॥ ४४ ॥ प्रहृते प्रहरिष्यामि यथाशक्त्या च केशव ॥ अहो धिग्यदि मां स्नेहो विष्णुः न करिष्यति ॥ ४५ ॥
 यावन्न सयामगतो जितोऽहं चक्रपाणिना ॥ पारिजातं न दास्यामि तावन्नो मुनिसत्तम ॥ ४६ ॥ मां समाह्वयते ज्येष्ठं यवीयान्स तपोधन ॥ अहं
 तं मर्षयिष्यामि किमर्थं स्त्रीजितं हरिम् ॥ ४७ ॥ अत्रैव गच्छ भगवन्द्धारवां कृष्णपलिताम् ॥ विवादे संस्थितः सोऽज्ञ इति वाच्यस्त्वयाऽच्युतः ॥ ४८ ॥
 पितः आक्रुष्टः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ केशवेत्येवेति संविदायः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तदां सोऽह्यम् ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेन चक्रेण । नन्दकेन खड्गेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ३ ॥ हतः महीतः पारिजातविस्मयिना पृथग्ना । न चावगतवान् नाङ्गीकृतवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अभ्यमेव वक्तव्यं दितं बलनिपूदन ॥ मया तव महाबाहो बहुमानोऽस्ति मे त्वयि ॥ २ ॥ उक्तो मया वासुदेवा जानता भवतो मतम् ॥ न दत्तं पारिजातोऽयं हरस्यापि त्वया पुरा ॥ ३ ॥ इतश्च मया तस्य दर्शितास्ते समासतः ॥ न चावगतवान्देव सत्यमेतद्वधीमि ते ॥ ४ ॥ उपेन्द्रोऽहं महेन्द्रेण लालनीयः मवेति माम् ॥ उवाच पुण्डरीकाक्षो दत्तमुत्तरमेव च ॥ ५ ॥ पुन पुनर्मया वाऽस्य हेतवो देव दर्शिता ॥ ततो न बुद्धिर्व्यावृत्ता बृत्र नागन तस्य वै ॥ ६ ॥ अपि चाप्युक्तवान्देवो वाक्यान्ते मधुमूदन ॥ प्रत्याह पुरुषश्रेष्ठः सरोपमिव वासवा ॥ ७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राजसा न चासुरा नैव न पन्नगोत्तमा ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समथा खलु भद्रमस्तु ते ॥ ८ ॥ स पारिजात यदि न प्रदास्यति प्रयाज्यमानो भवता पुरदरः ॥ ततः शचीन्यामृदितानुलेपने गर्दा विमोक्ष्यामि पुरदरोरसि ॥ ९ ॥ उपेन्द्रस्य महेन्द्राय प्राप्नुस्ते निश्चयः परः ॥ यदत्र मन्यसे न्याय्य सप्रचार्यं कुरुष्व तव ॥ १० ॥ तत्त्वं हितं च देवेश भूयतां वदतो मम ॥ नयन पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥ ११ ॥ नारदं नैव मुक्तस्तु सुव्यक्तं बलदेहमिव ॥ रोपा विष्टः सद्वानोऽज्रवीदितव्रराधिप ॥ १२ ॥ अनागसि मयि ज्येष्ठे मोदरे यदि केशव ॥ एव प्रवृत्तः किं शक्यं कर्तुमद्य तपोवन ॥ १३ ॥ बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान्मयि ॥ कृष्णो नारद सोढानि भ्रातेति स्म मया सदा ॥ १४ ॥ स्वाण्डवे चार्जुनरथं पुरा वाहयता सता ॥ मदीया वा रिता मेवाः शमयन्तोऽग्निमुद्धतम् ॥ १५ ॥ गोवर्द्धनं चारयता विप्रियं च कृतं मम ॥ तथा बृत्रवचे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्तो मया ॥ १६ ॥ समोऽहमिति सर्वेषां भूतानामिति चोक्तवान् ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य वृत्रश्च निहतो मया ॥ १७ ॥ देवास्त्रेषु प्राप्तेषु सन्नामेषु च नारद ॥ युज्यत्यात्मेच्छया कृष्णो मुने सुविदितं तवा ॥ १८ ॥ बहूनात्र विमुक्तेन तस्मादिष्टया प्रवर्तताम् ॥ ज्ञातिभेदो न न कार्यः साक्षी त्वं मम नारद ॥ १९ ॥ ममोरसि गर्दा मोक्तुमुद्यतो यदि केशव ॥ अनुशन्द्याथ पोलोर्भो गुणं क इह दृश्यते ॥ २० ॥ उदवासगतो धीमान्पिता नः कश्यपः प्रभुः ॥ अदित्या सह मे मात्रा तयोर्वाक्यमिदं भवेत् ॥ २१ ॥ अजितात्मा मम भ्राता रजसा तमसा वृतः ॥ कामेन च स्त्रियो वाक्यादेव मामुक्तवान्युरुम् ॥ २२ ॥ धिक्त्रय सर्वथा विप्र धियाजसुमतिं तथा ॥ यत्राधिक्षिप्तवान्विष्णुर्वै मां स्त्रीजितो द्विज ॥ २३ ॥ न इष्टं कश्यपकुले व्यपदेश्य महासुने ॥ नैव दत्तकुलं दद मातुर्म यत्र समव ॥ २४ ॥ न ज्येष्ठता न राजत्वं देवानां प्रतिमानितम् ॥ कामरागाभिभूतेन कृष्णेन खलु नारद ॥ २५ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ज्ञातिभेदं मम कुलहं नोऽप्रमाभिः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्यपदेश्य वाच्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भादिः यः सर्वभवोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेतयिता । न केवलं तस्यैव अपि सर्वस्य धीमतः चेतना
 वतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रुद्रादप्ययमन्य इत्याह—प्रकृत्या इति ॥ प्रकृत्याः चिच्छक्तेः प्रथमो मुख्योऽयः व्यक्तः दृश्यमात्राकारः विश्वसिंहाः कृत्स्नभोग्यवस्तु
 सेज्ञ इत्यर्थः । अत एव लोकश्चेतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उभावत् गुणो उमया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा
 ॥ १६ ॥ तदेवाह—नेति अर्द्धेन ॥ गुणिनो मायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति । अतो विष्णना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः गुणिना इति
 तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभवोद्भवः ॥ तस्याऽऽत्मा परमो देवो विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यश
 स्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वस्त्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्वं प्रथमो गुणः ॥ अव्यया प्रकृतिर्देवी गुणी
 देवो महेश्वरः ॥ १६ ॥ न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चाभ्यामरसत्तम ॥ गुणिनश्चाव्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥ १७ ॥ नारायणो महातेजाः
 सर्वकृच्छोकभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्त्ता विष्णुर्योक्षजः ॥ १८ ॥ ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापति
 गणास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पव्यते ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्मा
 राधितः पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायण
 मयोक्षजम् ॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वकृद्देवो भ्राता
 तव सुरेश्वर ॥ नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रवक्षते ॥ २४ ॥ इच्छन्नेव हरिदेव काश्यपत्वसुपागतः ॥ तैस्तैर्भविर्विकुरुते भूतभव्यभवाप्ययः
 ॥ २५ ॥ प्रादुर्भवं गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माथुरं जगतो नाथः कर्त्ता हर्ता च कशवः ॥ २६ ॥ यथा पललपिण्डः ॥ इत्यातः स्नेहेन
 मानद ॥ तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥ सार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यम् । किं च तस्य गुणिनोऽपि यः शास्त्र-यस्योऽपरिणामी प्रथमोऽय
 स्तात्पूर्वत्वादधिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः एतेन तुर्यमूर्तिनारायण इति दर्शितम् । सा च ब्रह्मविष्णुरुद्रस्य एकैकगुणोपाधिः याऽस्या सर्वगुणोपाधिमयी तेनैव
 यो भोक्ता रुद्रः कर्त्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्ध्याभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभिमानिनस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ छन्दिता अनुगृहीता ॥ २१ ॥ तथेति पञ्चानां
 तात्पर्यम् । त्वद्भ्रातृत्वान्न तवायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति । त्वं तु कर्मदेवत्वाच्चो निकृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूतस्य भव्यस्य
 च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—प्रादुर्भवमिति ॥ २६ ॥ पललपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७ ॥

अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भादिः यः सर्वभगोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेति यथा । सर्वस्य भीमतः चेतना वतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रुद्रादप्ययमनन्य इत्याह—प्रकृत्याः चिच्छक्तेः प्रथमो मुख्योऽयः व्यक्तः दृश्यमात्राकारः विद्मन्धीसंज्ञः कृत्स्नभोग्यवस्तु संज्ञ इत्यर्थः । अत एव लोकत्रयेतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उभावत्तु गुणी उभया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा ॥ १६ ॥ तदेवाह—नेति अर्द्धेन ॥ गुणिनो यायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति अतो विष्णना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः गुणिना इति

तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभगोद्भवः ॥ तस्याऽऽत्मा परमो देवो विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यशस्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वस्त्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्वं प्रथमो गुणः ॥ अन्यया प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः ॥ १६ ॥ न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चाभ्यामरसत्तम ॥ गुणिनश्चान्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥ १७ ॥ नारायणो महातेजाः सर्वकृच्छोकभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्त्ता विष्णुर्योक्षजः ॥ १८ ॥ ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापति गणास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पक्वते ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्मा राधितः पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्राणिपत्यं च विज्ञाय नारायण मयोक्षजम् ॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वकृद्देवो भ्राता तव सुरेश्वर ॥ नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४ ॥ इच्छन्नेव हरिर्देव काश्यपत्वमुपागतः ॥ तैस्तैर्भविर्विकुरुते भूतभव्यभवाप्ययः ॥ २५ ॥ प्रादुर्भाव गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माथुरं जगतो नाथः कर्त्ता हर्ता च कशवः ॥ २६ ॥ यथा पल्लविः स्रहेन मानद ॥ तथा जगादिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥ सार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यम् । किं च तस्य गुणिनोऽपि यः शा

स्तात्पूर्वत्वाधिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः । एतेन तुर्यमूर्तिनारायण इति दर्शितम् । सा च ब्रह्मविष्णुरुद्रस्य एकैकगुणोपाधयोऽन्या सर्वगुणोपाधिमया तैवेव यो भोक्ता रुद्रः कर्त्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्धयभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभियानिनस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ छन्दिता अनुगृहीता ॥ २१ ॥ तत्रेति पञ्चानां तात्पर्यम् । त्वद्भ्रातृत्वात् तवायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽप्यास्ति । त्वं तु कर्मदेवत्वात्ततो निष्कटोऽसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूतस्य भव्यस्य च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—प्रादुर्गोचरमिति ॥ २६ ॥ पल्लविण्डः मांसपिण्डः ॥ २७ ॥

मरात्मा प्यग्निमग्निद्वैत्रियापाकारस्तैर्मातैस्तन्त्रभौर्वैकुण्ठि विकारं शनोति । सर्वभोजं द्रु-स्यहमित्पापधिमानवान् भवतीत्यर्थं । यस्तु तत्स्वविगुणो गुणातीत ॥ २८ ॥
॥ २० ॥ अनन्त रोप- धारणार्थं भुव इति रोप ॥ ३० ॥ श्वेत इति ॥ अत्र “कलि शयानो भवति सजिह्वास्तु द्वापरः । उचिष्ठमेवा भवति कृतं सपपत्ते चरन् ॥” इति श्रुते
पौत्रिपातिशयां श्रोतेऽतिमूढः न पुमान्कलिः । तदनुग्रहार्थे अस्मिन् ईश्वरः कृष्ण कृष्णावधाररूपी भवति । य किञ्चित् भयोदशो अर्द्धप्रभुश्च स द्वापरः । य प्रति पीतवर्णं
दिग्यरमनोद्गरो भवति । स किञ्चिदभ्यन्तुगुणो भवतीत्यर्थः । यस्तु भेषार्थं यत्ते स त्रेवा । तदनुग्रहार्थे रजोऽनुरक्तो मातृवद्भवति । यस्तु युधिष्ठिरादिवदत्यन्त भक्तश्च स
ब्रह्मण्यदेवः सर्वान्मा तेस्तेर्भाविर्विकुर्वति ॥ जगत्प्रतिगुणो देवो वैकुण्ठः सर्वभावन ॥ २८ ॥ अतः समस्तदेवानां पूज्य एव च केशवः ॥ पदानां
मध्य भगवान्प्रजासर्गकरो विष्णु ॥ २९ ॥ अनन्तो धारणार्थं च विभर्ति च महद्धार ॥ यज्ञ इत्यपि सद्भिश्च कथ्यते देववादिभिः ॥ ३० ॥ श्वेत
दृतयुगे दवो रक्तछेतायुगे तथा ॥ द्वापरे च तथा पीत कृष्ण कलियुगे विष्णु ॥ ३१ ॥ अवधीत्स हिरण्याक्ष दिव्यरूपधरो हरि ॥ दधाराण्डु
निमजन्तीमेव देवो वसुन्धराम् ॥ ३२ ॥ वाराह वपुराश्रित्य जगतो हितकाम्यया ॥ जप्ते हिरण्यकशिपु नारसिंहवपुर्हरि ॥ ३३ ॥ जिगाय जगतीं
चैव विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ वव च च वलिं देव श्रीमान्प्रभगवन्धन ॥ ३४ ॥ देवानवसभृतामाक्रामयदपि श्रियम् ॥ त्वय्यनन्त पुरा विष्णुरु
दारोऽमितविक्रम ॥ ३५ ॥ सावर्णेय तपो यस्य तन्निवन्ति जनावन ॥ अलिकेष्वपि वर्तन्त व्रतमेतन्महात्मन ॥ ३६ ॥ जप्ते च दानवान्मुखा
न्देवानां ये च शत्रव ॥ तव प्रियाथं गोविन्दो धर्मनिन्य सतां गति ॥ ३७ ॥ रामत्वमपि चावाप्य जप्ते रावणमात्मवान् ॥ भूत्वा कामगुणांश्चैव
जगान द्विरद हरि ॥ ३८ ॥ हिताय जगतोऽद्यापि लोके वसति मानुषे ॥ उपेन्द्रो जगतां नाथ सर्वभूतोत्तमोत्तम ॥ ३९ ॥ जटी कृष्णाजिनी
दण्डी दृष्टपूवा मया हरि ॥ देतेयेषु चरन्देवस्तृणेष्वग्निबोद्धतः ॥ ४० ॥ अग्राक्षमपि गोविन्द दानवैर्कार्णव जगत् ॥ कुर्धेण दानवैर्दीन जगतो
हितकाम्यया ॥ ४१ ॥ अत्रश्यं पारिजात ते नयिष्यति जनावन ॥ दारकाममरश्चेष्ट नानृत च ब्रवीम्यहम् ॥ ४२ ॥ भ्रातृस्नेहमिम्यूतस्त्व न
कृष्णे प्रदरिष्यसि ॥ नापि कृष्णस्त्वयि ज्येष्ठे प्रहरिष्यति वासव ॥ ४३ ॥

कृतं च प्रति शुक ॥ स्वीय शुद्धये
रूपं प्रकृत्यतीति । यथाश्रुतव्याम्पान तु सर्वेषु गुणेषु सर्वेषां रूपाणां सत्त्वाच्च युज्यत इति दिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देवानां दानवानां च यत्नसभृतां सावा
र्यमीति श्रिय तयि तन्निमित्तम् आक्रामयत् आक्रामवान् ॥ ३५ ॥ अलीकेषु मापासु सर्वमानमपि हन्त्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भूत्वा आधिभूय तेभ्यस्तोरेषु
सामगुण्ययेन गौयादिगुणयुक्तनसुरान्द्विदिव सिंशे गजानि चवान । द्विरदमित्येकत्वमपि लुप्तोपमा च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वृद्धानां वृद्धवाक्यानाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पुरातने वामनावतारे किं नारब्धं नार्ह्यं कृतमपि त्वारब्धमेव ॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकथायेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ द्विसप्ततितमोऽध्याये ज्ञात्वेन्द्रस्य विचेष्टितम् ॥ कश्यपो रुद्रमस्तौपीत्साम
नैव चेच्छ्रोष्यति प्रोक्तं मया देव कथंचन ॥ पृच्छ त्वं नयधर्मज्ञान्ये हितास्तव मन्त्रिणः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तस्तु महेन्द्रो
जनमेजय ॥ इदमुत्तरमीशोऽथ प्रयुवाच जगद्गुरुम् ॥ ४५ ॥ एवंविधप्रभावं त्वं कृष्णं वदसि यद्विज ॥ एवमेतत्सुबहुशः श्रुतं खलु मया मुने
॥ ४६ ॥ यतश्चैवंविधः कृष्णस्ततोऽहं तस्य वै तरुम् ॥ न प्रदास्यामि दातव्यं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ४७ ॥ महाप्रभावो नाल्पार्थे रुष्येदिति
विचिन्तयन् ॥ व्यवस्थितोऽहं भद्रं ते मुने सर्वयुगादिति ॥ ४८ ॥ महाप्रभावाः सततं भवन्ति हि सहिष्णवः ॥ श्रोतारश्चैव सततं वृद्धानां ज्ञान
चक्षुषाम् ॥ ४९ ॥ महात्मा कारणे नाल्पे कृष्णो धर्मभृतां वरः ॥ भ्रात्रा ज्येष्टेन सर्वज्ञो विरोधं गन्तुमर्हति ॥ ५० ॥ यथैव मम मातुः स वरं प्रादा
दधोक्षजः ॥ तथैव तस्याः पुत्राणां ज्येष्ठानां सोऽहमर्हति ॥ ५१ ॥ यथैवोपेन्द्रतां यातः स्वयमिच्छन्ननादनः ॥ तथैव भ्रातुरिन्द्रस्य सन्मानं
कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥ ज्यैष्ठ्यमेतेन देवेन नारब्धं किं पुरातने ॥ अथेदानीमपीच्छेत्स ज्येष्ठोऽस्तु मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ सुनिश्चितं बलरिपुमीक्ष्य
नारदो विसर्जितद्विदशवरेण धर्मभृत् ॥ ययौ पुरी यदुवृषभाभिरक्षितां कुशस्थलीं धृतिमतिमास्तपोधनः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदस्य स्वर्गात्पुनरागमनं नार्मेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
अथैव द्वारकां रम्यां नारदो मुनिसत्तमः ॥ ददर्श पुरुषश्रेष्ठ नारायणमरिन्दमम् ॥ १ ॥ स्ववेश्मनि सुखासीनं सहितं सत्यभामया ॥ विराजमानं
वपुषा सर्वतेजोऽतिगामिना ॥ २ ॥ तमेवार्थं महात्मानं चिन्तयन्तं दृढव्रतम् ॥ केवलं योजयन्तं च वाक्यमात्रेण भाविनीम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव नारदं
देवः प्रत्युत्थाय अधोक्षजः ॥ पूजयामास च तथा विविदष्टेन कर्मणा ॥ ४ ॥ सुखोपविष्टं विश्रान्तं प्रहस्य मधुसूदनः ॥ तान्तं परिप्रच्छ
पारिजाततरुं प्रति ॥ ५ ॥ अथाचष्ट मुनिः सर्वं विस्तरेण तपोधनः ॥ इन्द्रानुजायेन्द्रवाक्यं निखिलं जनमेजय ॥ ६ ॥ श्रुत्वा कृष्णस्तु तत्सर्वं
नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अमरावतीं पुरीं यास्ये श्वोऽहं धर्मभृतां वर ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा नारदेनैव सहितः सागरं ययौ ॥ संदिदेश ततस्तत्र विविक्तो
नारदं हरिः ॥ ८ ॥ महेन्द्रभवनं गत्वा अब्रूहि तपोधन ॥ अभिवाद्य महात्मानं मद्राक्यममरोत्तमम् ॥ ९ ॥
इत्यभिधीयते ॥ १ ॥ अथैत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ योजयन्तं भाविनीं सत्यभामाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहो एतदारण्यं कृत्य विगिति कृत्यकल्पयेत् पिच्छोतीति द्वयोः सप्तच ॥ १३ ॥ अनास्थात्वा अथुष्टा आपोः त्वयभावाः । मम मां प्रति ॥ १४ ॥ १५ ॥ लाजव पराजयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सखीय आत्मबन्धुर्वा देवदर्शनो गौतमगोत्रस्य भार्याम् अहस्याम् इच्छत अन्यापेन काययानस्य शतक्रोरुपरि एव दोष परामर्कस्य मुने अपघ्यानजः भानुप भावमणयतस्तव भानुपादस्य महर्षिष्यतीति मुनेरपघ्यानं तम् ॥ २२ ॥ यषया न युद्धे प्रसुप्ते शक्र स्यात्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ पारिजातस्य नयने निम्बित त्वमेवेहि साय ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन नारदस्त्रिदिव गत ॥ आच वधेऽय कृष्णोक्त देवेन्द्रस्यामितो जस ॥ ११ ॥ ततो बृहस्पतेः शक्र शशंस बलनाशन ॥ भुत्वा बृहस्पतिर्देवमुवाच कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ अहो विम्वहसदनं मयि याते शतक्रतो ॥ बुनीतिमिदमारण्यमत्र भवो हि दारुण ॥ १३ ॥ अनास्थात्वा कथं नाम भवता भुवनेश्वर ॥ ममैतत्कृत्य मारण्य देव केनापि हेतुना ॥ १४ ॥ अथवा भवितव्येन कर्मजेन प्रयुज्यते ॥ जगद्वज्रं विविधं न शक्यमानिवर्तितुम् ॥ १५ ॥ सहस्रैव तु कार्यो णामारम्भो न प्रशस्यते ॥ तदेतत्सहस्रारण्यं कार्यं वास्यति लावकम् ॥ १६ ॥ बृहस्पतिं महात्मानं मदेन्द्रस्त्वब्रवीद्वचः ॥ एव गतेऽद्य यत्कार्यं तद्रवान्चकुमर्हति ॥ १७ ॥ तमुवाचाय धर्मोत्तमा गतानागततत्त्वविद ॥ अचोमुखमिन्तपित्वा दृढस्पतिरुदारधी ॥ १८ ॥ यतस्व सह पुत्रेण योष यस्व जनार्दनम् ॥ तथा शक्र करिष्यामि यथा न्याय्य भविष्यति ॥ १९ ॥ बृहस्पतिस्त्वेवमुक्त्वा क्षीरोद सागरं गत ॥ आचष्ट मुनये सर्वं कस्यपाय महात्मने ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा कश्यपः कुब्जो बृहस्पतिमभाषत ॥ अवस्य भाव्यमेतद्रो सर्वथा नात्र सशय ॥ २१ ॥ इच्छत सहशी मायां महर्षेर्वैश्वरमण ॥ अपघ्यानं क्रुतो दोषः पतत्येव शतक्रतो ॥ २२ ॥ तस्य दोषस्य शान्त्यर्थमारण्यम्र मुने मया ॥ उदवाप्त स दोषश्च प्राप्त एव सुदारुण ॥ २३ ॥ तद्विमिष्यामि मध्येऽस्य सहवित्या तपोधन ॥ उभो तौ वारिष्यामि देवं सवदते यदि ॥ २४ ॥ बृहस्पतिस्तु देवं रुद्रं भूतगणेश्वरम् ॥ २५ ॥ तत्र सौम्य महात्मानमानर्चं वृषभञ्जम् ॥ वरार्थी कस्यपो धीमानवित्या सहित प्रभुः ॥ २६ ॥ सुशय च तमीशान मारीच कस्यपस्तदा ॥ वेदोक्तेः स्वश्रुतेः चैव स्तवैः स्तुत्यं जगद्गुरुम् ॥ २७ ॥ तस्य विरोधस्य मध्ये गमिष्यामि मध्यस्थो भूत्वा वारिष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तानेवाह—उरुकर्ममित्यादिना द्वाविंशद्भिः श्लोकैः ॥ उरुकर्ममिति विष्णोर्विशेषणम् उरुमहान् त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः क्रमः पादविक्षेपो यस्य स इति योगात् । न चैतद्वा मनस्येव रुद्रे विष्णावभेदमन्तरेण संगच्छते । अयेदश्च तयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन वा शास्त्रदृष्ट्या चेत्यन्यदेतत् । एकस्यैव विश्वेश्वरस्य सर्वाणि नामानीत्येव तत्त्वञ्च । विश्वं कर्मकृतिमाध्यं यस्येति कुलालवन्निमित्तत्वमुक्तम् । जगत्सद्वारमिति कालादिसाधारणकारणरूपत्वम् । धर्मदृश्यं पुण्यप्राप्यं वरेशमनुग्रहकं कर्मकर्तृणाम् । समित्युपसर्गस्य नमस्ये इत्यनेन संबन्धः । संनमस्ये इत्यर्थः । वेदे व्यवहिताश्चेति धातूपसर्गयोर्व्यवहितत्वस्मरणात् । सर्वं सर्वोत्तमम् । धृतिमद्धाम धृतिः सात्विकी । “धृत्या यथा धारयते मनःशोणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ॥” इत्येवंलक्षणा तद्वर्ता धाम स्वप्रकाशचैतन्यरूपमविधानं योगिनां नित्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ “आपः पुरुषवचसो भवन्ति” इति श्रुतेरणां कार्यं शरीरमाप उपाधिः स सर्वो यस्य गर्भं प्रतिबिम्बचैतन्यरूपं धारयिष्यः दधति आपो गर्भं इति पाठोऽपि धारयिष्यः । आपोऽपि यस्य कथयप उवाच ॥ उरुकर्मं विश्वकर्मणमीशं जगत्सद्वारं धर्मदृश्यं वरेशम् ॥ स सर्वं त्वां धृतिमद्धाम दिव्यं विश्वेश्वरं भगवन्तं नमस्ये ॥ २९ ॥

यो देवानामधिपः पापहर्ता तं तं विश्वं येन जगन्मयत्वात् ॥ आपो गर्भं यस्य शुभां धारिष्यो विश्वेश्वरं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ३० ॥ शालावृकान्यो य निरूपो निजग्रे दत्तानिन्द्रेण प्रणुदो हितानाम् ॥ विरूपाक्षं सुदर्शनं पुण्ययोर्नि विश्वेश्वरं शरणं यामि मूर्ध्ना ॥ ३१ ॥ भुङ्क्ते य एको विभुर्जगतो विश्वमग्र्यं धाम्नां धाम सुकृतिस्त्वान्न धृष्यः ॥ पुण्यात्स मां महसा शाश्वतेन सोमपानां मरीचिपानां वारिष्ठः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणं सुशिरसं भूतयोऽन कृतिनं वीरं दानवानां च बाधम् ॥ यज्ञे हृत्तिं यज्ञियं संस्कृतं वै विश्वेश्वरं शरणं यामि देवम् ॥ ३३ ॥ जगज्जालं विततं यत्र विश्वं विश्वात्मनं प्रीतिदेवं गतानाम् ॥ य ऊर्ध्वगं रथमास्थाय याति विश्वेश्वरः सुमना मेऽस्तु नित्यम् ॥ ३४ ॥ गर्भः संकल्पोऽथस्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ३० ॥ शालेति ॥

“अरुन्मुखान्पतीन् शालावृकैः प्रयच्छम्” इति श्रुतेः । वेदान्तविचारहीनमजितेन्द्रियं यतिमिन्द्रः शालावृकैर्भक्षयति तानिन्द्रियशालावृका- विजग्रे हतवात् । हितानां शमदमादिरूपाणां मित्राणां प्रणुदः प्रणोदनपरान् अभिभावकान् । यामि शरणं मूर्ध्ना च प्रपद्ये नमस्करोमि ॥ ३१ ॥ एको जगतो विभुः स्वामी अग्र्यं ज्येष्ठं विश्वं शुद्धात् जनान् भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति । अग्र्यं सूक्ष्ममिति विश्वं भुङ्क्ते संहरति वा । धाम्नां चक्षुःसूर्यादीनां धाम प्रकाश इति ॥ ३२ ॥ तस्मान्ननुकृतमुच्यते” इति श्रुतेः । सुकृतशब्दितबलरूपत्वात् न धृष्यः अभयरूप इत्यर्थः । पुण्यात् गोपयेत् । सोमपानां कर्मठानां मरीचिपानां चन्द्रश्मिपानमात्रेण वर्तयतां महामुनीनां वारिष्ठः स्वर्गबललोकादिस्थानप्रद इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अथर्वाणमथर्वदेवप्रतिपाद्यं सुशिरसं शिरः पञ्चकोशेति । भूतयोर्नि जगत्कारणं बाधं बाधकम् ॥ ३४ ॥ यत्राधिष्ठाने जगज्जालं जगदिन्द्रजालं विततं विश्वं कृत्स्नं गतानां शरणं प्राधानां प्रीतिदेवं सुखप्रकाशकं यत्र यः ऊर्ध्वगमन्तारिक्षचरं रथं वाहनमास्थाय याति संचरति । सुमनाः सुखकरः ॥ ३४ ॥

रोचन विष्णुस्य चाम्बारा रमणीया रात्र्या वेदयया यस्मात् जातास्तम् । शनक्त्यानि शतपथविदितकर्मफलदम् ॥ ३५ ॥ शुचिमसकम् । योग योगमाप्य शसन ॥ ३५ ॥
 रयम् । गर्भ श्मोभि हिनस्तीति सहवोर यशु सुसहेषु शङ्करं मुखकर धुरन्धर जगतामिति शेष । चन्द्रचिह्न चन्द्रमौलि इपीकाणां हिताणां कालादीनाम् अयनम् आध
 यम् ॥ ३६ ॥ आगुः शीघ्रफलदम् । गिरान रागादिदोषाणां तनूकरण वृषभ शमाविगुणानां वषट्क रोरुवाणमाश्रितसवनदिकमेण गर्जन्व कृतम् अनुष्ठित धर्म यज्ञादिरूपम् ॥
 गिम्पन इति शेषः पूर्वपञ्च पुण्यम् आशुफलभोगेन शीघ्रनागाशील शेषो यस्य तम् । अथ एव चाल्पफलत्वाद्विषय निष्फलभाष्यम् एष सति नागुषो धर्म इत्यत आ । वसु
 पर ममूनीक मृजका मत्त्वगुद्विस्तरेण तथा मह क्रियायाण समूजीकम् अत एव वसुधर कर्मज पुण्य वसु सत्य वारकम् अफलोदय शुद्धपर्यं कृतो धर्मो न नश्यतीत्यर्थ
 नम् पुद्गलपद्मिभूत मत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ धृतकर्मफलप्रतिपुत्र यज्ञाणोप देवतान्तरवत् यज्ञाङ्गभावहीन स्यात् सन्तं स्वतः पुरुषार्थभूतमित्यर्थः । एष सत्यपि यजताम्
 अन्तश्च रोचन चारुशास्त्र महाबल धर्मेनैतारमीड्यम् ॥ सहस्रनेत्र शतवर्त्मानमुग्रं महादेवं विश्वमृज नमस्ये ॥ ३८ ॥ शुचि योग शसन शसन शान्तपाप
 सर्वं शंसु शकरं भूतनाथम् ॥ धुरधर गोपतिं चन्द्रजिह्व इपीकाणामयन यामि मूर्ध्ना ॥ ३९ ॥ आशु शिशानं वृषभ रोरुवाण कृत धर्म वितय
 चाशुशेषम् ॥ वसुधर ममूनीक सम त्वां धृतव्रत शूलधर प्रपद्ये ॥ ४० ॥ अनन्तवीर्यं धृतकर्मणमाद्य यज्ञाशेष जयतां चाभियोज्यम् ॥ हविर्भुज
 भुवनानां सदेव ज्येष्ठ द्विज धर्मभृतां प्रपद्ये ॥ ४१ ॥ परं गुणेभ्यः पृथिव्यैः स्वस्वरूप यशः शृङ्ग व्यूहनं कान्तरूपम् ॥ शुद्धात्मानं पुरुष सत्यधाम
 संमोहनं बुद्धिनिर्वाणं नमस्ये ॥ ४२ ॥ युक्तोद्धार स्वशिरसः चारुकर्म हृदव्रतं नृदधन्वानमाजम् ॥ शूरं वेत्तारं धनुषोद्धारतिरेकं पतिं पद्मनां शमन
 नमस्ये ॥ ४३ ॥ एको रातिश्चैव भूत मन्त्रिष्यं सर्वातिथियो हि जुपत्यरिम् ॥ अरिन्दुदोऽनुत्तम सविभागी विभाजको मां भगवान्पातु देवः
 ॥ ४४ ॥ य एको याति जगतां विश्वमीशो य एकोऽद्यानमरुतां प्राणमइयम् ॥ येनानुरास्याच्छाश्वत साम जुष्ट स मां जुष्यात्सुकृतिश्रेयसेऽद्य ॥ ४५ ॥
 अभिषाज्यम् इत्यारम्भविषय यतो हविर्भुज भुवनानां जगतीस्थान जगतां वा ज्येष्ठं द्विजं ब्राह्मणरूप धर्मभृतां मध्ये ॥ ४६ ॥ गुणेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परं तुरीयं पृथग्भर्त
 रिप्युहतररूपम् । यग अभ्ये इति ध्यापकम् । शृङ्ग प्रपद्य व्याप्यापि शृङ्गवचनो रिक्तम् । व्यूहनं रमणीयतया जगत्सोपकम् । सत्यधामम् अपाधितवैतन्यस्वरूपम् । समोहन
 मापातिनम् ॥ ४७ ॥ युक्तानां यागिनाम् ओद्धारं भुवनपञ्चरूपम् । स्वशिरसः ओद्धारं भुवनपञ्चरूपम् । चारुकर्म हिताशून्यधर्मस्वरूपम् । आज शेषपञ्चियालपम् ।
 गुरं धनुषो वेनारम् । अस्त्रातिरेकं सर्वश्रेष्ठोऽपि कम् । पद्मनां जीवानां यमन सहवोरम् ॥ ४८ ॥ एकोऽत्रद्वितीय रातिर्विष्णुः । सर्वातिथिरपि जुपति हविर्भुजे । अरिन्ना कामा
 दिदोषान् । अतिदः रमोद्गः । सविभागी विभागभागविभाजकम् ॥ ४९ ॥ जगताम् ईश एकोऽपि विश्वजलपञ्चवत् याति प्रविशति । मरुता प्राणमदात्प्राणस्य प्राणमित्यर्थः ।

आनृशंस्यत् दयालुत्वात् साम मैत्री जुष्टं सेवितं जुष्यान्नयतु ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः भुवनोत्तमोत्तमं सत्यलोकेन असृजत् । यतः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् अत एव पद्मगुणस्यः
 पद्मभिर्गुणैः ऐश्वर्यज्ञानयशःश्रीवैराग्यधर्मस्तुतः पूर्णः । पूर्णत्वादेव व्याहृतिस्थं रसं प्रणवं तदर्थभूतं कृतं प्रपञ्चं सृष्ट्वा इह प्रपञ्चे आयात्मविष्टः । अरिहा कामादिदोषत्र
 अङ्गैः “ सर्वज्ञता वृत्तिरादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ” इति पुराणोक्तेर्वहुरूपः ॥ ४३ ॥ व्यञ्जनः अती
 न्द्रियाणामपीन्द्रियादीनामर्थानां ज्ञापकः । अजनो अजन्मा । समग्रः दृढस्थान्मा । स्पृशिः विषयस्पृक् । शंभुः तत्पार्श्वजसुखभोक्ता । प्राणदः जीवनकृत् । भुवो रसः परमा
 नन्दः । पवमानस्य वायोर्भितो प्राणपतिः सपत्नीशः पत्नीशाभ्यां सहितः यज्ञादिकृत् । शंकरस्तत्कलकरः । सारस्य बोधस्य च याता जनयिता ॥ ४४ ॥ इयम्वकं त्रिनेत्रं वो
 गुष्पाकं विप्राणां ज्ञानिनाम् ॥ ४५ ॥ आस्यम् अभिरूपेण । त्रिवृत्स्तोत्रं त्रिवृदादयः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्मिन् सत्संगमगम् । वृक्षहं संसारवृक्षघ्नम् । कर्मसाध्य कर्मसाक्षिणम् ।
 ब्रह्मासृज्यो भुवनोत्तमोत्तमं ततो विद्वान्ब्राह्मणः पद्मगुणस्य ॥ सृष्ट्वा रसं व्याहृतिस्थं समग्रं समायादिह वहुरुपोरिहङ्गैः ॥ ४६ ॥ व्यञ्जनोऽजनोऽथ
 विद्वान्समग्रः स्पृशिः शम्भुः प्राणदः कृत्तिवासाः ॥ रसो भुवः पवमानस्य भर्ता सपत्नीशः शंकरः सारधाता ॥ ४७ ॥ इयम्वकं पुष्टिदं वो ब्रुवाणं धर्मं
 विप्राणां वरदं यज्वनां च ॥ वराद्वरं रणजेतारमीशं देवं देवानां शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४८ ॥ आस्यं देवानामन्तकं दुष्कृतीनां त्रिवृत्स्तोमं वृक्षहं कर्मसा
 क्ष्यम् ॥ भूतायनं भूतपतिं गुणज्ञं गुणाकारं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४९ ॥ अनुद्धतं यज्ञकर्तारमन्तं मध्यं चाद्यं यज्ञकृतां साम्यरूपम् ॥ वेदव्रतेषु बहुधा
 गीतमीशमभिन्निविष्टं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ५० ॥ महाजिनं व्रतिनं मखलालं सुतोषणं क्रोधधवं विपापम् ॥ भूतं क्षेत्रज्ञ गुणिनं वा कपर्दिनं नतोऽ
 रमीशं वन्दनं वन्दनानाम् ॥ ५१ ॥ देवं देवानां पावनं पावनानां कृतिं कृतीनां महतो महान्तम् ॥ शतात्मानं संस्तुतं गोपतीनां पतिं देवं शरणं
 यामि रुद्रम् ॥ ५२ ॥ अन्तश्चरं पुरुषं गुह्यसंज्ञं प्रभास्वन्तं प्रणवं विप्रदीपम् ॥ हेतुं परं परमस्याक्षस्य शुभं देवं गुणिनं - त्स्मि ॥ ५३ ॥
 भूतायनं भूतानां लयस्थानम् ॥ ५४ ॥ साम्यं प्रकृत्यवस्था वेदव्रतेषु वेदोक्त्यज्ञेषु बहुधा नानादेवतारूपेण । गीतम् अभिन्निविष्टं स्वर्गं व्याप्य - तारम् ॥ ५५ ॥ महाजिनं
 गजाजिनवन्तम् । मेखलालं मेखला अलंकृतम् । सुतोषणम् अल्पायासप्रसन्नम् । भूतं नित्यासिद्धम् अत एव क्षेत्रज्ञं देहेन्द्रियाहंकारादिप्रकाशः । वन्दनं वन्दनीयं वन्दनानां
 वन्दनीयानाम् ॥ ५६ ॥ कृतिं कृतीनां यज्ञं यज्ञियानामपि यष्टव्यमित्यर्थः । शतात्मानम् अनन्तमूर्तिम् । गोपतीनाम् इन्द्रियाधिप्रातृदेवतानां संस्तुतम् अभिप्रातृत्वेना
 “ चक्षुषब्धशुः ” इत्यादिश्रुतेः ॥ ५७ ॥ प्रभास्वन्तं स्वप्रकाशम् । विप्रदीपं ज्योतिरपि सूर्यादिकं ज्योतिरन्तरेण चक्षुरादिना भास्यं भवति इदं तु न तथा विगतप्रदीपत्वात् ।
 अक्षरस्य जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य हेतुं बिम्बभूतम् ॥ ५८ ॥

तमयोः नगञ्जादयो प्रसृतियोनौ न प्रसृतश्च योनिरपि न कारणातीतत्वात् । अत एव सूक्त्यो दुर्भासः । भूतेष्व पृथक् न पृथक् एकभूतश्च पृथगिति तदधिष्ठानत्वात् पञ्चभूत इति तदभेदायहात् स्वयभूत सर्वजगदाकारेण नियम्य । सर्वं सीदति लीयतेऽस्मिन्निति सर्वसाद । प्रय प्रकृत्यो याता । स्वाद रुचि आभ्रादिषु माधुर्यरूपेणाप्यभेदादतीत्यर्थः । समदो ह्य रत्न रमणीयम् ॥ ११ ॥ आसन्न अन्तर्यामित्वेन निष्कट्य । साधनानां तद्वतां तु सन्नतर अनावृत भान्दवृत्ति श्रद्धागृहीतमहावाक्यजा नृनिरद घट्टास्थानि घन वस्य प्रदत्ता । या मास ईष इत्यमाषस्यार्थस्य पूरण पद्मगुणानां च सर्वज्ञत्वादीनां पूरण ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्वृत्तिनानाम् आधिष्ठा-पादीनां क्षामग्रगर्धानां वा । स्वय कर्त्तुंति निमिन्नकारणत्वम् । भूताकारेण भवितु शीलमस्येति मूसभावी उपवाहन विकुर्वन् विकार प्राप्तुकुर्वन् । सुकृतिनां साधूनां ने मम च नृनिज प्रणुपात् ॥ १३ ॥ उक्ताः कण्ठकवत् नाशिताः । शरेण यतो दग्धा अतो वितथान्ता विरुद्धभरणा अशस्वपूतत्वात् परदहेन दग्धत्वादित्यर्थः ।

प्रभृतिरुभयोर्न प्रभृतश्च सूक्ष्म पृथग्भृतेभ्यो न पृथक्चैकभृत ॥ स्वयं भृतं पातु मां सर्वसादं प्रब स्वादं समदं पातु रत्नम् ॥ ५३ ॥
आमत्र सत्रतरः साधनानां श्रद्धावतां श्राद्धवृत्तिप्रणेता ॥ पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां पायान्मेघ पूरणः पद्मगुणानाम् ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्वृजि
नानां निहन्ता स्वयं कर्ता भृतभाषी विक्वन् ॥ धृतायुध मुकृतिनामुत्तमोजा प्रणुद्यान्मे वृजिन देवदेव ॥ ५३ ॥ येनोद्धतास्त्रै पुरा मायिनो
वै दग्धा वरेण वितयान्ता शरेण ॥ महत्कुर्वन्तो वृजिन देवतानां ज्यायानीश पातु विमोदयाता ॥ ५४ ॥ मागीयसां भागमतोन्तामिच्छन्मखो
दातो येन कृतोन्वयावत ॥ विद्रान्यज्ञस्याविरयान्तं स देव पायादीशो मां दक्षयज्ञान्तदेतु ॥ ५५ ॥ अन्योऽधन्य सस्कृतधोत्तमश्च जगत्सुद्धा
योऽपि सर्वोत्तिगुब् ॥ स मां मुखप्रमुखे पातु नित्य विचिन्वानः प्रथम पद्मगुणानाम् ॥ ५६ ॥

गणपतीग इति पाठे इन्द्रस्य गौतमस्यापात् । विश्वस्य सर्वस्य उदस्य उदकस्य सर्वकारणस्य प्रधानस्येत्यर्थः । धाता धारक सर्वव्याप्यत्वात् ॥ ५४ ॥ भार्गीयसाम् अति गयेन भागभार्जी देवानां भागम् अन्तम् अपमानेन वध च इच्छन् । दाक्षो यमरुदस इति वरुदस्ये उपषारादुक्तम् । येन कृतोज्ज्वलितः समन्वयावत् यज्ञेय शरणम् आजगामेत्यर्थः । तत्र यमचास्यमुनाहरति । विद्वानिति ॥ ५५ ॥ यो जगत् सृष्ट्वाऽपि अतिगुप्तो गोप्यो ब्रह्मरूपी ईश्वरस्त्वोऽयों विष्णु पाळनकर्त्ता स च धम्य महाभाग यत् नरुतवः गमादिमरकारपुनोऽत्र एव उत्तमो य समौदायः स मां नुत्तमप्रकृत्वात् “मुसादिन्द्रभ्यामिध” इति श्रुतौ इन्द्राभी तौ प्रमुत्से आदौ यस्य तस्मिन् यत्ने नित्य चिन्वान् इभरं स्थाभेदेन मयम् परपत् नारायण म मा पातु मत्सम्बन्धितिमिन्द्ररक्षतु । यत् पश्यन्पानागैवर्षादीनां प्रथमो प्रमुत्से इति पाठेऽपि विष्णु ॥ ५६ ॥

गुणत्रैकाल्यं कर्पोत्पत्तिस्थितिसंहारसमयवत्त्वं यस्य क्रियम् । प्रवाहनित्यतया उत्पत्त्यादयो यतो भवन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म उक्तम् । सत्त्वोद्रेकः सत्त्वधिक्यं च यस्य
 विष्णुरूपस्य नित्यं यस्य च विष्णोर्भावात् स्वरूपात् प्रभूतः आविर्भूतः । कृष्णो गोमृणाभिन्नादीनां मोक्षो सत्त्वमयत्वात् । यश्च सन्नदः सन्नमवसानो नाशस्तत्प्रदः
 कालरुद्ररूपेणेत्यर्थः । विश्वस्यायो मातृपितृवत्पालकोपार्थि बाधमानस्य जगतीडकस्य क्रुद्धः सन् सन्नद इत्यनुवर्तते ॥ ५७ ॥ यस्य धात्रः तेजोजालस्य हरिर्विष्णुरग्रः
 अग्रमिवाग्रः सूक्ष्मोऽगोऽथ विश्वो विराट् ब्रह्मा हिरण्यगर्भः पुत्रैः सनकाद्यैः सहितोऽन्ये च द्विजाः भरीच्यादयः संभूता इति शेषः । ते च यस्य सोमस्य उमासहितस्य भवने
 द्वारप्रवेशे पराभूताः सन्तः प्रवेशं न लभन्त इत्यर्थः । एष देवः सोमः जुषतु अस्यासु ग्रीयताम् ॥ ५८ ॥ यस्माद्धूतानां विषदादीनां भूतिः संभवः अन्तो नाशः मध्यं स्थि
 तिश्च भवति । अतो यस्य कस्यापि पराभूतस्य नरस्य मृडवेद्यस्य मृड एव वेयोऽन्वेष्यो यस्य शिवैकशरणस्य तत एव धृत्यादिरूपोऽनुग्रहो गुहाश्रुतिगुह्यवस्तुश्रवणं च भवति
 गुणत्रैकाल्यं यस्य देवस्य नित्यं सत्त्वोद्रेको यस्य भावात्प्रभूतः ॥ गोप्ता गोपृणां सन्नदो दुष्कृतीनामाग्रो विश्वस्य बाधमानस्य क्रुद्धः ॥ ५७ ॥
 धाम्नो यस्य हरिरग्रोऽथ विश्वो ब्रह्मा पुत्रैः सहितश्च द्विजाश्च ॥ पराभूता भवने यस्य सोमो जुषत्वेप श्रेयसे साधुगोप्ता ॥ ५८ ॥ यस्माद्धूतानां
 भूतिरन्तोऽथ मध्यं धृतिर्धृतिर्यश्च गुहाश्रुतिश्च ॥ गुहाभिभूतस्य पुरुषेश्वरस्य महात्मनः संमृडवेद्यस्य तस्य ॥ ५९ ॥ यच्छिङ्गाङ्कं व्यम्बकः सर्वमीशो
 भगलिङ्गाङ्कं यद्धबुद्धमा सर्वधात्री ॥ नान्यन्नृतीयं जगतीहास्ति किञ्चिन्महादेवात्सर्वसर्वेश्वरोऽसौ ॥ ६० ॥ इति संस्तूयमानस्तु भगवान्वृषभध्वजः ॥
 दर्शयामास धर्मात्मा कश्यपं धर्मधृग्वरम् ॥ ६१ ॥ उवाच चैनं देवेशः प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ येन संस्तौपि कार्येण त्वं तज्जाने प्रजापते ॥ ६२ ॥
 इन्द्रोपेन्द्रो महात्मानो देवो प्रकृतिमेष्यतः ॥ पारिजातं तु धर्मात्मा नयिष्यति जनार्दनः ॥ ६३ ॥ अपध्यातो महेन्द्रो हि मुनिना देवशर्मणः ॥
 अस्याकाङ्क्षतपरा भार्या तपोदीप्तस्य कश्यप ॥ ६४ ॥ गम्यतां तत्र धर्मज्ञ दाक्षायण्या सह त्वया ॥ अदित्या शक्रसदनं श्रेय
 अत एव तस्य पुरुषेश्वरस्येति महात्मन इति च विशेषणं युज्यते । व्यसनगमे शरणीकृतो विश्वकर्ता व्यसनभङ्गं करिष्यत्येवेति भावः ॥ ५९ ॥ यथा कार्यं सर्व
 क्षीपुत्तरूपं भगलिङ्गाङ्कम् एवं कारणमपि तस्य तदनुरूपं भगलिङ्गाङ्कं भगलिङ्गसंयोगरूपप्रतिमात्मकम् अवगन्तव्यम् । तेन यदिदं दृश्यते । शिवं लिङ्गं तदभिमानि चेत
 नोद्वमिदं ब्रह्माण्डमित्यर्थः । अत एवासौ सर्वसर्वेश्वरः । सर्वम् अविशेषात्कृत्स्नः प्रपञ्चः “सर्वं समामोपि ततोसि सर्वः” इति निर्वचनाच्चद्वयानभूतो विष्णुरपि सर्वराज्दार्थः
 तयोरीश्वरस्तुरियब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ धर्मधृग्वरं धर्मभृतां श्रेष्ठम् ॥ ६१ ॥ येन कार्येण यदर्थं संस्तौपि तज्जाने । प्रजापते हे कश्यप ॥ ६२ ॥ प्रकृतिं स्वास्यां तत्रापि
 धर्मात्मा हरिर्जेष्यतीत्याह । पारिजातं त्विति ॥ ६३ ॥ इन्द्रस्तु अधर्मदोषादिभिवं प्राप्स्यतीत्याशयेनाह—अपध्यात इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इमलमपालजस्य मरिचि सुतु सुमनौकसं सुमनसां देवानाम् ओर्कासि यत्र त देवलोकरम् । सन्धिरार्थं ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिश्चंद्र विष्णु त्रिपुरां विमत
वित्तमोऽध्याय ॥ ७२ ॥ अथ त्रिसप्ततितयेऽप्यपेरिमित्रिच्छुद्धमगोः ॥ युद्ध तु वर्ण्यते तत्र विष्णोरुत्कर्षं तर्क्यते ॥ १ ॥ अथ त्रिपुरां मृगयाभ्यपश्येन मृग । अष्टलेन

इति दक्षिण निशम्य विद्वान्कमलभवात्मजसुनुरप्रमेयः ॥ त्रिवराणशुरुं प्रणम्य रुद्रं मुदितमनाः सुमनौकस जगाम ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहा
भारते खिलेषु हरिवशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कश्यपकृत रुद्रस्तोत्रं नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ वैराग्यायन उवाच ॥
अथ विष्णुमहातेजा मुहूर्तोभ्युदिते स्वो ॥ मृगयाभ्यपश्येन ययो रेवतक गिरिम् ॥ १ ॥ आरोप्यैकरथे देवः सात्यकिं नरपुङ्गवम् ॥ प्रद्युम्नमनु
गच्छेति प्रोक्त्वा कुरुकुलोद्बह ॥ २ ॥ रेवत च गिरिं देवो गत्वा दारुकमवधीत ॥ मधीय रथेनं त्वं ब्रह्मयेहैव दारुक ॥ ३ ॥ प्रतिपालय मां
सौम्य दिनाह्नं वारयन्धरीन् ॥ रथेनैव प्रवेष्टाहं द्वास्कां सुतसत्तमा ॥ ४ ॥ इति संदिश्य भगवानारोह जयोद्भान ॥ तादृशं ससात्यको धीमानप्रमेयपरा
क्रमः ॥ ५ ॥ पृथग्येन कौरव्य प्रद्युम्न शत्रुसूदनः ॥ आकाशगामिना राजन्युपुत कृष्णमन्वयात् ॥ ६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण नन्दन कानन हरि ॥
देवोद्भान ययौ धीमान्पारिजातजिहीर्षया ॥ ७ ॥ वदरो तत्र भगवान्देवयोधान्दुगासदान् ॥ नानाधुवधरावन्वीराम्नन्दनस्थानघोषज ॥ ८ ॥ तेषां
सुपस्थतामेव पारिजात महाबल ॥ दत्पाद्वारोपयामास पारिजात सतां गति ॥ ९ ॥ गरुड पक्षिगजानभयनेनैव भारत ॥ उपस्थितो विग्रह
वान्पारिजातः स केशवम् ॥ १० ॥ सान्त्वितो वासुदेवेन पारिजातश्च भारत ॥ उक्तश्च वृक्ष मां भैस्त्व केशवेन महात्मना ॥ ११ ॥ तं प्रस्थित
तत्तु हृद्वा पारिजातमघोषज ॥ अमरावर्ती पुरीं श्रेष्ठां तत्तश्चके प्रदक्षिणाम् ॥ १२ ॥ ते तु नन्दनगोप्ताः पारिजातो द्रुमोत्तम ॥ द्वियतीति
महेन्द्राय गत्वा नृप शशंसिरे ॥ १३ ॥ अथैरावतमास्त्रा निर्ययौ पाकशासन ॥ जयन्तेन रथस्थेन पृष्ठतोऽनुगत प्रसु ॥ १४ ॥ पूर्वमभ्यागतं
द्वारं केशवं शत्रुनाराजम् ॥ दह्येवाच प्रवृत्त मोः किमिव मधुसूदन ॥ १५ ॥ प्रणम्य गरुडस्थोऽथ केशव शक्रमब्रवीत् ॥ वच्चास्ते पुण्यका
र्याय नीयतेयं वरदुम ॥ १६ ॥ तमुवाच ततः शक्रो मां मेव पुष्करेक्षणे ॥ अयोधयित्वा न तरुनीयितव्यस्त्वयाच्युत ॥ १७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ यदाय गृहीत्वा ॥ ३ ॥ प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । हरिन् भवान् पक्षेऽस्मि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पारिजात सरस्वतीं पश्यतस्वानन्नादत्येत्थम् ।
पारिजातम् आरोपयामासेति पृथगन्वयात् पौनरुक्त्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्वियति क्षिपते ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्वद्वारम् इन्द्रपुर्यां पृथ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वर्चति वर्तमाने ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृतप्रतिकृतम् अन्यान्व्यं शस्त्राखण्डपरिहारम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 प्रहरस्व महाबाहो प्रथमं मयि केशव ॥ प्रतिज्ञा सफला तेऽस्तु मुक्त्वा कौमोदकीं मयि ॥ १८ ॥ ततः कृष्णः शरैस्तीक्ष्णैर्देवराजजोत्तमम् ॥
 विभेदाशनिसंकाशैः ग्रहसन्निव भारत ॥ १९ ॥ विव्याध गरुडं वज्री दिव्यैः शरैर्वैस्ताथा ॥ बाणांश्चिच्छेद सहसा केशवस्य तरस्विनः ॥ २० ॥
 यान्यान्मुमोच देवेन्द्रस्तांश्चिच्छेद माधवः ॥ माधवेन प्रयुक्तांश्च चिच्छेद बलवृत्रहा ॥ २१ ॥ महेन्द्रस्य च शब्देन धनुषः कुरुनन्दन ॥ २२ ॥
 ईर्ष्य च निनादेन मुमुहुः स्वर्गवासिनः ॥ २२ ॥ तयोर्वीर्येति संग्रामे गरुडस्थो महाबलः ॥ पारिजातं जयन्तोऽथ हर्तुमभ्युद्यतो बली ॥ २३ ॥
 प्रधुमनस्य कंसस्यो वारयेति तदाब्रवीत् ॥ ततस्तं वारयामास रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥ २४ ॥ जयन्तो जयतां श्रेष्ठो रौक्मिणेयमथेषुभिः ॥ सर्वं
 गात्रेषु विहसन्नाजधान रथे स्थितः ॥ २५ ॥ रथस्थ एव रथिनं कामस्तु कमलक्षणः ॥ ऐन्द्रमभ्यर्दयामास बाणैराशीविषोपमैः ॥ २६ ॥ स सन्नि
 पातस्तुमुलो बभूव कुरुनन्दन ॥ जयन्तस्य च वीरस्य रौक्मिणेयस्य चोभयोः ॥ २७ ॥ कृतप्रतिकृतं युद्धे चक्रतुस्तौ महाबलौ ॥ सहेन्द्रोपेन्द्र
 तनयौ जगत्यस्त्रभृतां वरौ ॥ २८ ॥ देवाश्च मुनयश्चैव ददृशुर्विरमयान्विताः ॥ तं संग्रामं महाघोरं सिद्धाश्चैव सचारणाः ॥ २९ ॥ ततस्तु प्रवरो नाम
 देवदूतो महाबलः ॥ पारिजातं पुनर्हर्तुमियेष कुरुनन्दन ॥ ३० ॥ सखा स देवराजस्य महास्त्रविदारिन्दमः ॥ अवध्यो वरदानेन ब्रह्मणः कुरुनन्दन
 ॥ ३१ ॥ ब्रह्मणस्तपसा सिद्धो जम्बुद्वीपादिवं गतः ॥ स्वशक्त्या नृप संगतः सखित्वं बलघातिना ॥ ३२ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कृष्णः सात्य
 किमब्रवीत् ॥ अत्रस्थ एव प्रवरं शरैर्वारय सात्यके ॥ ३३ ॥ न त्वत्र निर्दयं बाणा मोक्तव्याः सात्यके त्वया ॥ अस्य ब्राह्मणचापत्यं सोढव्यं खलु
 सर्वथा ॥ ३४ ॥ ततः षष्ठ्या रथेषूणां गरुडस्थं द्विजस्तदा ॥ आजधान महाबाहो सात्यकिं प्रवरो भृशम् ॥ ३५ ॥ शिनेन
 सायकान्नृप ॥ चिच्छेद पुरुषव्याघ्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणो नाभिहन्तव्यस्तिष्ठ तिष्ठ स्ववर्त्यनि ॥ अ
 राधेऽपि हि द्विजाः ॥ ३७ ॥ प्रवरस्तु प्रहस्यैनमुवाच कुरुनन्दन ॥ अलं क्षान्त्या नृणां शूर युद्धं सर्वार्तमना रणे ॥ ३८ ॥ जामदग्न्यस्य रामस्य
 शिष्योऽहमपि यादव ॥ नामतः प्रवरो नाम सखा शक्रस्य धीमतः ॥ ३९ ॥ न देवा योद्धुमिच्छन्ति मन्यन्तो मधुसूदनम् ॥ आनृत्य सौहृद
 स्याहमधिगन्तास्मि माधव ॥ ४० ॥ ततस्तयोस्तदा रौद्रः संग्रामो ववृधे नृप ॥ अस्त्रैर्दिव्यैर्नरव्याघ्र शैनेयद्विजमुख्ययोः ॥ ४१ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणचापत्यं ब्राह्मणत्वाच्चापत्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ कार्त्तिकानि शिष्ये इत्यनुकल्प्यते ॥ ४३ ॥ हन्तेति संशोधनम् । गृह्य गृहाण । प्रतीच्छ देहि । प्रहाराभिति शेष ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दीप्यन्त दीप्यमान पुरस्त्वम्
 आप्यम् । गौरुषेष्ट बाणजातम् ॥ ४६ ॥ रौक्मिणेयस्यापि घोर दुःखश्च किमुताम्यस्य ॥ ४७ ॥ तेन प्रक्षितेनापि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तत्र त्वच
 द्यौश्चाल तदा राजन्मन्त्रचलाश्च सहस्रशः ॥ तस्मिन्वर्त्तते सप्राप्ते तेपामतिमहात्मनाम् ॥ ४२ ॥ नातिशिष्ये रणे कार्त्तिकारौन्दिमस्त्रभृता वरम् ॥
 येन्द्र कार्त्तिक महात्मान मायिन शूरसत्तमम् ॥ ४३ ॥ हन्त गृह्य प्रतीच्छेति तावुभौ योधसत्तमौ ॥ युधुधाते नरश्रेष्ठ परस्परजयेपिणौ ॥ ४४ ॥
 अथ शाङ्गर्जुघमस्त शचीपुत्र प्रतापवान् ॥ विभाष्याभ्यश्नद्राजन्दिव्येनास्त्रेण सत्वरः ॥ ४५ ॥ सोऽस्त्र तवमिदीप्यन्तमापतन्त शिते शरे ॥
 तस्तन्मे बाणजालेन तवद्रुतमिषाभवत् ॥ ४६ ॥ ततस्तद्दीप्यमान सु पपात रणसुद्धनि ॥ रौक्मिणेयस्य कौरव्य घोरं दानवमर्दनम् ॥ ४७ ॥
 तेनस्त्रेण रथो दग्धः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ नावहतस्तुघोरः त रौक्मिणेयं नराधिप ॥ ४८ ॥ वहत्यग्निं न खल्वग्निरुद्धतोऽति विशांपते ॥ दग्धा
 ब्रयान्महाबाहू रौक्मिणेय प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ अथ नारायणमुतो विरथो रथिनां वरः ॥ स्थितो घतुष्मानाकाशे जयन्तमिदमब्रवीत् ॥ ५० ॥ महे
 न्द्रपुत्र दिव्य त्व यदस्त्रं सुक्वानसि ॥ नाहमीदृशरूपाणां शक्यो हन्तु शस्त्रेणपि ॥ ५१ ॥ प्रयत्नं कुरु शिक्षाणां यत्न मेऽयं प्रदर्शय ॥ नास्ति मेऽ
 तिराय कर्त्ता सप्राप्तेऽमरनन्दन ॥ ५२ ॥ आसीन्मे साध्वंसं दृष्ट्वा रथस्य त्वां धृतायुधम् ॥ विभेमि तव नेवानीं युद्धे दृष्टवलोऽवलम् ॥ ५३ ॥
 मनसा स्मर्यतां सैव पारिजातस्त्वया तरुः ॥ शम्भय न खलु हस्ताभ्यां स्मष्टव्यो यस्त्वया ह्यसौ ॥ ५४ ॥ रथो मायामयो दग्धस्त्वया यो ह्यस्त्र
 तेजसा ॥ ईदृशानां सहस्राणि स्रष्टु शक्तोऽस्मि मायया ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो जयन्तश्च सुमोचास्त्र महाबलः ॥ तपसोपचित तेन स्वयमेवाति तेजसा
 ॥ ५६ ॥ तत्प्रद्युम्नो महावैवं शरजालैरवारयत् ॥ चत्वार्यस्त्राणि दिव्यानि मुमुषे चापराणि सः ॥ ५७ ॥ दिक्षु सर्वांसु रुरुषुस्तान्यस्त्राण्यथ भार
 त ॥ रौक्मिणेय महात्मानमन्तरिक्षे च पञ्चमम् ॥ ५८ ॥ महोल्कासदृशान्वाणान्स्त्राण्यमरसत्तमः ॥ सुमोच यानि घोराणि प्रद्युम्न प्रति सर्वतः
 ॥ ५९ ॥ तानि सर्वाणि बाणैर्वि कार्त्तिकरस्त्राप्यवारयत् ॥ जयन्त चापैर्विजेष्विष्ये विष्याध निशितैस्तदा ॥ ६० ॥ ततो नादः समुत्पद्यो ह्यमरेः पुण्यकर्मभिः ॥
 दृष्ट्वा स्वेयं च रौद्र्यं च प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥ प्रवरस्यापि बाणेन शितेन शिनिपुङ्गव ॥ चिच्छेदेष्वासन वीरो हस्तावाप च मारत ॥ ६२ ॥
 पुनरेष्ट रिपेर्बल येन सः । अबलम् अल्पबलम् ॥ ५३ ॥ तस्य यस्मात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स जयन्तः । अपराभि ततोऽप्यधिकानि ॥ ५७ ॥ पञ्चम
 पथात्ममुक्तम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ हस्तावाप हस्तभार्ज च ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ मांसान्युच्चकर्तुः ॥ ६७ ॥ अथाष्टाधारेत्यत्राक्षरबाणेनेति पाठेऽच्चादपि वरो यो बाणस्तेन ॥ ६८ ॥ तं सात्यकिम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ विरुजः
विहस्तमिवेति विकलहस्तमिव ॥ ७१ ॥ तत्सूक्ष्मं मुष्टिदेशे शरशते नाशिते नाशिते सङ्गे रिक्तहस्तमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ विरुजः
ततोऽन्यत्स तु जग्राह महत्तद्वदुरुत्तमम् ॥ मेहेन्द्रदत्तं प्रवरो महाशानिसमस्वनम् ॥ ६३ ॥ स तेन वीरो महता धनुषा विप्रसत्तमः ॥ शरान्मुमोच
विविधानकर्कशमिनिभास्तदा ॥ ६४ ॥ चकर्त च धनुश्चित्रं शैनेयस्यामितौजसः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु बाणैरपि च सात्यकिम् ॥ ६५ ॥ धनुरा
दाय शैनेयस्ततोऽन्यत्कुलुनन्दन ॥ ६६ ॥ उच्चकर्ततुरन्योन्यवमणी तौ शितैः शरैः ॥ गात्रेभ्यश्चैव मांसानि
मर्मभिर्द्विः शरोद्धमैः ॥ ६७ ॥ अथाष्टाधारबाणेन पुनरिष्वासनं द्विधा ॥ चिच्छेद प्रवरो वीरस्त्रिभिश्चैनमताडयत् ॥ ६८ ॥ अन्यद्विष्वासनं तं
तु ग्रहीतुमनसं द्विजः ॥ गदया ताडयामास क्षेप्यया लघुहस्तवान् ॥ ६९ ॥ सोऽसिं चर्म च जग्राह सात्यकिः प्रहसन्निवा ॥ न जग्राह धनुर्धामान्
दयामिहतो भृशम् ॥ ततः शरशतान्येव मुमोच प्रवरस्तदा ॥ ७० ॥ विहस्तमिव विज्ञाय सात्यकिं यदुनन्दनम् ॥ प्रद्युम्नोऽस्य ददौ खड्गं निर्म
लाकाशसन्निभम् ॥ ७१ ॥ तस्य चिच्छेद भस्तेन निस्त्रिशं प्रवरस्तदा ॥ तत्सूक्ष्मं मुष्टिदेशेऽपातयच्च प्रवरः प्रहसन्निव ॥ ७२ ॥ व्यधमच्च तथा चर्म
शितैर्बाणैरजिह्वैः ॥ आजघ्नान च शक्त्यैर्न हृदि विप्रो ननाद च ॥ ७३ ॥ तं विष्णुवामिव ज्ञात्वा पारिजातजिहीषया ॥ ताक्ष्यर्थाभ्याशे रथेनैव
स तस्थौ प्रवरस्तदा ॥ ७४ ॥ तं पक्षयुद्वेगेन चिक्षेप गरुडस्तथा ॥ गव्यूतिमेकां सरथः स पपात मुमोह च ॥ ७५ ॥ तं जयन्तो निपत्याथ
पतितं ब्राह्मण नृप ॥ समाश्वास्य रथं शीघ्रं समारोपितवास्तदा ॥ ७६ ॥ शैनेयमपि मुह्यन्तं पतन्तं च मुहुर्मुहुः ॥ आश्वासयानः प्रद्युम्नः पितृव्यं
परिषस्वजे ॥ ७७ ॥ तं हि पस्पर्शं हस्तेन सव्येन मधुसूदनः ॥ विरुजः स्पर्शमात्रेण सात्यकिः समपद्यत ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ दक्षिणे पार्श्वे वामे
तु शिनिपुङ्गवः ॥ तस्थतुः पारिजातस्य युद्धशौण्डतरावुभौ ॥ ७९ ॥ जयन्तः प्रवस्त्रैव रथैकेन भारत ॥ संपतन् ॥ इण प्रहस्योक्तौ महा
त्मना ॥ ८० ॥ नासन्नमभिगन्तव्यं गरुडस्य कथंचन ॥ बलवानेष पततां राजा च विनतासुतः ॥ ८१ ॥ दक्षिणे च वामे च पार्श्वे मम धृता
युधौ ॥ उभौ स्थितौ युद्धयमानं मामेव हि प्रपश्यतम् ॥ ८२ ॥ एवमुक्तौ स्थितौ वीरौ ततः शक्रस्य पार्श्वयोः ॥ ददृशते युद्धयमानौ देवराज
जनादनी ॥ ८३ ॥ अथेन्द्रो गरुडं बाणैर्महाशानिसमस्वनैः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु महास्त्रप्रवरैस्तथा ॥ ८४ ॥

॥ २० ॥ इमेऽप्य ईशानो ब्रह्मादीनामपि ईश्वर व्यापकम् । “अग्रदृष्ट्या नौ” इत्यस्य रूपम् ॥ २१ ॥ हे देव कीडापर हे पोतमान त्व त्वमेव रुद्रोऽसि । “सोरोदीय द्रोदीन्दुद्रस्य रुद्रत्वम्” इति भुवे । शोकास्पदभुतो जीवः “पते हृदि सर्व रोदयन्ति तस्माद्युक्ता” इति भुतेष्व । प्रकारान्तरेणावयवार्थावगमाद्रोदनादे कारयिता भय ड्ठर । “भीयास्मादातः पक्वे” इत्यादिशास्त्रमसिद्धो महेश्वरश्च त्वमेवासि । “नान्योऽप्योऽस्ति ब्रह्मा” इत्यादिभुतेस्त्वय यत्वेतनो नास्तीत्यर्थः । एव रुद्रपदस्य समुदायार्थमु म्नाऽवयवार्थमाह । म्यनाद्राक्त्वावेति । इदमात्रं मायापञ्चारेण जीवमसिद्धो निरोपनात् “इमे त्विन्द्रिन्द्रोदसी मायया पक्षि काये” इति प्रकारस्थाने प्रकारनिपातनस्य दर्शित्वात् “वर्त्मिधान्यो मायया सञ्चिन्त” इति भुतेष्व । रुद्रादीति रुद्रः राक्षसान्यायाया हिंसनात् । “तस्याभिष्यानायोवजानानन्वभावात् भूयश्चान्तो विश्वमायानिवृ षि” इति ध्यातृमायाविनिर्दकभुते । तस्मै ससारवो मोक्षप्रदधातो रुद्र इत्युच्यते । प्रकारान्तरेण निर्वर्कि । रोक्षयमाणो ब्रह्मणावेति । रोक्षयते मृग शब्दपठे वा उच्यते ततः प्राप्नो महादेव सोमः सप्रवरो विद्युः ॥ तस्याधुपरि विल्वस्य तथा गङ्गोदकस्य च ॥ २० ॥ त पारिजातकुसुमैरर्चयामास केशव ॥ तुष्टाव वागिरीरेशो सर्वकर्तारमीश्वर ॥ २१ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ रुद्रो देवस्त्व रुदनाब्रह्मणाश्च रोक्षयमाणो ब्रह्मणाञ्जातिदेव ॥ भक्त भक्तानां वत्सल वत्सलानां कीर्त्या युद्धवेशाच्च प्रमथाम्यन्तरेण ॥ २२ ॥ आम्यारण्यानां त्वं पतिस्त्व पशूनां ल्यातो देवः पशुपति सर्वकर्मा ॥ नान्य स्त्वं परमो देवदेव जगत्पति सुरवीरारिहन्ता ॥ २३ ॥ यस्मादीशो महतामीश्वरणां भवानाद्य प्रीतिद प्राणदश्च ॥ तस्माद्धि त्वामीश्वर प्रादुरीश सन्तो विद्वांस सर्वराक्षार्थतज्ज्ञा ॥ २४ ॥ भूत यस्माज्जगदत्यन्त घोर त्वतोऽव्यक्तावक्षरादक्षरेण ॥ तस्मात्स्वामाहुर्मव इत्येव भूत सर्वेश्वरणां महतामप्युदारम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मात्मकीभूत प्रपञ्चो रु तस्य ब्रह्मणात् उच्यतेऽव्यक्त्यायेन प्रविष्टायनाद्वा रुद्र । यद्वा रोक्षयमाण शब्देन प्रतिपादयान एव ज्ञातमात्रः सन् ससारस्य ब्रह्मणात् रुद्र इत्यु च्यते । जीव ईशश्च जीवानां रोषको रोषनाशक दान्यमात्ररूपस्थान रुद्रो वागेकमोचर इति अतिदेव देव प्रकाशरूपविक्रान्त स्वयकारा इत्यर्थः । युद्धश्च मामिति शेष ॥ २२ ॥ आम्यारण्यानां योगसङ्काविरक्तानां पशूनां जीवानाम् ॥ २३ ॥ ईश वरम् इतीश्वरपद निर्वर्कि—यस्मादिति ॥ राक्षार्थभूतश्चासौ सर्वराक्षार्थस्तत् जानन्तीति शास्त्रार्थे वज्राः ॥ २४ ॥ यात्रार्थमेवाह—भूतमिति ॥ अक्षयकाल जीवब्रह्मसिद्धात् अक्षरात् त्वच एव जगद्वत् हि अत्यन्त अन्तमविकान्त एतेन “अतोऽप्यदर्शनम्” इति भूतविरास्यान्तत्वमुक्तम् । घोर शीघ्रवर्तक अमराणां जीवानाम् ईश निपन्त अक्षरेण । भक्त्यस्त्यादिति यवः ईश्वरणां कारण स्वतस्तु भूत नित्यसिद्धम् अत्युदारम् अक्षरेणैति महावरस्यम् ॥ २५ ॥

योऽहं विदर्भनगरे सर्वैः राजभिश्च निर्जितैरभिषिक्तोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभेदेन स्तौति—यस्माब्जितैरिति ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्यायः
 पाद एकदशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिमभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि
 भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणोऽपानो व्यान इति अग्निर्वायुः सूर्य इति भूतं भविष्यद्भूतमानमित्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उत्सात्तिकारण । पुनरित्यनेन लयो
 दयधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्तादीनि अस्म्यति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तव
 नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे त्रिदशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोयमाह—शर्व इति ॥ शृणाति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय
 इत्यन्तर्यामित्वेन शास्तृणोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्यभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतो
 यस्माब्जितैरभिषिक्तोऽसि, सर्वैर्देवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमाहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे
 नित्यदा वै शश्वच्छ्रेयःकाङ्क्षिभिर्वरदामेयवीर्य ॥ तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मा
 त्प्रतिष्ठा पुनर्लोकानां भावनामेयकीर्तिः ॥ त्र्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदशेशनाथ ॥ २८ ॥ शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेयस्तथा
 भूयः शासनाच्चेतरेण ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्येशानः श्रीकरार्काग्र्यतेजाः ॥ २९ ॥ संसक्तानां नित्यदा यत्करोपि शमं ब्राह्
 व्यान्यद्वचनैषीः समस्तान् ॥ तस्माद्देवः शंकरोऽस्यप्रमेयः सद्भिर्द्धर्मज्ञैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रह्वारः कुल्लिशनं पूर्वं तवेशान सुरा
 झाऽतिवीर्य ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः ॥ ३१ ॥ यल्लिङ्गाङ्कः यच्च लोके भगाङ्कः ॥ तेन त्वं स्थावर
 जङ्गमं च ॥ प्राहुर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥

हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शङ्करः । शब्दस्येशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । “ऋचः सामानि यजून्पि । सा हि श्रीरमृत् १” इति, “एषाऽप्य परमा
 संपद्” इति श्रुतिर्न्या श्रीशब्दोदिताऽपराविधा च तयोः कर्ता । अर्कादप्यग्र्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽर्काग्र्यतेजास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संस
 क्तानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृग्याच्च असुराच्च व्यनैषीः शिक्षितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारत्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽपि वात्सल्यात्
 कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—दत्त इति ॥ सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रह्वारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहर्तृयश एव
 तनोपि न तु शासनमिति महाकाशगणिकत्वाभ्यां पाह्यित्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपामिति शेषः ॥ ३२ ॥

शक्रनागम् पेरारव प्रति ॥ ८५ ॥ प्रयुद्धो मर्त्येण यु नो ।

वन्द्यैः करेण शुण्डादण्डेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अस्मिन् जन्मपक्षिते द्वीपे ॥ ९१ ॥ पूर्वजन्मपात ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नाडिका

स तान्वाणानगणयन्वैवनेतेयः प्रतापवान् ॥ ससाराभिमुखो धीरः शक्रनागमरिक्म ॥ ८५ ॥ उभौ तौ सहसा राजन्वलिनौ गजपक्षिणौ ॥ प्रयुद्धो धीर्यसपत्नौ महाप्राणौ दुरासदौ ॥ ८६ ॥ रवनेः पद्मगर्धुं करेण शिरसा तवा ॥ पेरारवतो गजपतिराजधान नदस्तथा ॥ ८७ ॥ तथा नत्वाकुशे स्त्रीस्थेर्वैवनेतेयो बलोत्कट ॥ तथा यक्षनिपातेऽथ शक्रनाग जघान ॥ ८८ ॥ मुहूर्तं समभानासीत्सपातो गजपक्षिणो ॥ विरुमापनीयो जगतः प्रेक्षितुर्ना मयावहः ॥ ८९ ॥ सुगर्धेराक्त्वं तादृश्यं स्ताडयामास भारत ॥ नत्वाकुशकरालेन चरणेन महात्रल ॥ ९० ॥ सप्रहाराभिसततो निपपात त्रिधिष्टपात् ॥ पारियात्रे गिरिश्रेष्ठे द्वीपेऽस्मिन् जनेजय ॥ ९१ ॥ पतन्तमपि त रक्तो न सुमोच महाबल ॥ कारुण्यादय सौहार्वात्पुर्वजन्मपुण मादपि ॥ ९२ ॥ कृष्णोऽप्यन्वगमध्वेनं पृष्ठतः प्रमवाव्ययः ॥ पारिजातवता धीमानगरुडेन महात्रल ॥ ९३ ॥ स तस्यो पर्वतश्रेष्ठे पारियात्रे तु वृत्रहा ॥ पेरारवते समाश्रिते सभामो ववृचे पुनः ॥ ९४ ॥ शरैरागीविपप्रस्थे रत्नयुक्ते सुतेजितैः ॥ अन्योऽन्य कुर्यादूल शक्तकेशवयोर्महान् ॥ ९५ ॥ ततो वज्रायुधो वज्रमशनिं च पुन पुन ॥ सुमोच गरुडे राजतैरावतरिषो वृष ॥ ९६ ॥ कव्वाशानिनिपातास्तान्सेहे शक्तस्य पक्षिगद ॥ अवच्यो बलिनां श्रेष्ठो निसर्गेण ततो बलात् ॥ ९७ ॥ सुमोच पक्षमेकैक मानयक्षशानिं सदा ॥ कर्म च देवराज्ञोऽप्य भ्रातु कश्यपसमव ॥ ९८ ॥ आक्र म्यमाणस्तादृश्येण न्यमज्जवृपते गिरि ॥ विवेश घरणीं राजञ्छीर्यमाणः समन्तत ॥ ९९ ॥ कुरुज बहुमानेन कृष्णस्य स तु पर्वत ॥ त चाद्रा क्षीततः कृष्ण किञ्चिच्छेपमचोक्षजः ॥ १०० ॥ तं सुक्त्वा गरुडेनाथ तस्यौ देवो विहायसि ॥ प्रयुज्म च तदोवाच सर्वकृच्छोकमावनः ॥ १ ॥ इतो दारवर्ती गत्वा रथमानय मा धिरम् ॥ सदारुक महाबाहो मत्सेजोबलमाश्रितः ॥ २ ॥ दत्तन्यो बलमद्रक्ष राजा च कुक्कुराधिप ॥ यो जित्वेन्द्र त्वग मिष्ये दारकमिति मानद ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा तु धर्मोत्मा प्रयुज्म पितर विभु ॥ गत्वा ययौक्तुषत्त्वा च यावदेन्द्रबलशुभो ॥ ४ ॥ नाडिका न्तरमात्रेण पुनस्त देशमाययौ ॥ दारुकेण समायुक्त रथमास्याय भारत ॥ १०५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलसु हरिवरो विष्णुपर्वणि पारिजातदरणे कृष्णेन्द्रपुद्गे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

पक्षिका ॥ १०५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलसु हरिवरो विष्णुपर्वणि दीकार्पा त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुर्भिरधिके सन्निवर्तते हरिणा शिवः ॥ प्रसादितो वरान्धादादभीष्टानिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ तमारुह्येति ॥ १ ॥ शाणपादाः माषाः माषराशिवत्प्रशिक्षितोऽभवदित्यर्थः ।
 शाणः चन्दनवर्षणपाषाणो महाराष्ट्रेषु 'सहाण' इति प्रसिद्धः । तस्य पाद इव दुद्रो वाऽधोधावा । "शाणो माषचतुष्टये, लोहादीनां च निकर्ष" इति मेदिनी ॥ २ ॥ प्रियार्थ
 रथगेरप्रतिबन्धार्थं प्रीतोऽभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नातिकल्पम् ईषदसमर्थम् ॥ ७ ॥ समुपोहतो समानीयते कालेनेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रजं गिरिमयं पर्वतवृ
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमारुह्य रथं कृष्णः पारियात्रं गिरिं ययौ ॥ यत्रैरावतमास्थाय स्थितः सुरपतिः प्रभुः ॥ १ ॥ पारियात्रो गिरिश्रेष्ठो दृष्ट्वा
 यान्तं जनार्दनम् ॥ शाणपादसमो भूत्वा प्रविवेश वसुंधरम् ॥ २ ॥ प्रियार्थं वासुदेवस्य प्रभावज्ञो महात्मनः ॥ तस्य प्रीतो हृषीकेशः पर्वतस्य
 जनाधिप ॥ ३ ॥ ततः प्रयातं युद्धार्थमच्युतं कुरुनन्दन ॥ सपारिजातो गरुडः पृष्ठतोऽनुययौ तदा ॥ ४ ॥ प्रधुन्नः सान्यकिञ्चापि गरुडस्थौ
 महाबलौ ॥ गतावुभौ रक्षणार्थं पारिजातमरिदमौ ॥ ५ ॥ ततस्त्वस्तं गतः सूर्यः प्रवृत्ता रजनी नृप ॥ उपस्थितं पुनर्युद्धं शक्रकेशवयोरिह
 ॥ ६ ॥ सुप्रहाराहतं दृष्ट्वा विष्णुरैरावतं गजम् ॥ नातिकल्पं महतेजा देवराजानमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गरुडाभिहतः पूर्वं नातिकल्पो गजोत्तमः ॥ ऐरा
 वतो महाबाहो रात्रिश्च समुपोहते ॥ ८ ॥ श्वः प्रभाते यथाकामं प्रवर्तस्व यथेच्छसि ॥ एवमस्त्विति कृष्णं तु देवराजोऽब्रवीत्प्रभुः ॥ ९ ॥ उवास
 पुष्कराभ्याशे देवराजः पुरंदरः ॥ ब्रजं गिरिमयं कृत्वा धर्मात्मा नृपसत्तम ॥ १० ॥ ब्रह्मा ततो जगामाथ कश्यपश्च महानृषिः ॥ अदितिश्चैव
 सर्वे च देवा मुनय एव च ॥ ११ ॥ साध्या विश्वे च कौरव्य नासत्यावाशिनौ तथा ॥ आदित्याश्चैव रुद्राश्च वसवश्च जनेश्वर ॥ १२ ॥ नारायणश्च
 पुत्रेण सत्यकेन च भारत ॥ सहोवास गिरौ रम्ये पारियात्रे प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ यत्स शाणप्रमाणोऽस्य मत्तया समभवत् ॥ वरं प्रादात्तत्तस्तस्य
 पर्वतस्य महाद्युतिः ॥ १४ ॥ शाणपाद इति ख्यातो भविष्यसि महागिरे ॥ पुण्येनार्द्धेन तुल्यो हि पुण्यो हिमवतः ॥ १५ ॥ एवमेव च
 भूयिष्ठो भव पर्वतसत्तम ॥ मेरुणा स्पृष्टमानो हि बहुचित्रमूर्धुतः ॥ रमे त्वां पश्यमानोऽहं बहुचित्रनगायुतम् ॥ १६ ॥ तथा दत्त्वा वरं तस्य पर्व
 तस्य तु केशवः ॥ दध्यौ गङ्गां सरिच्छेष्टां नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७ ॥ अथाययौ विष्णुपदौ स्मृता कृष्णेन भारत ॥ संपूज्य तां ततः कृष्णः
 कृत्वा स्नानमघोक्षजः ॥ १८ ॥ उदकं च गृहायाथ बिल्वं च हरिरव्ययः ॥ देवमावाहयामास रुद्रं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ १९ ॥
 नन्दमयम् आवरणं कृत्वेत्यर्थः । "ब्रजो गोष्ठेऽथ वृन्देषु" इति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नारायणः कृष्णः ॥ १३ ॥ शाणप्रमाणः शाणबीजप्रमाण इति वा ॥ १४ ॥
 शाणपादः "शणु दाने" शण्विति दत्तस्यस्यमिति शाणा भारतभूमिः सा पादमानं यस्यस शाणपाद इत्यर्थः । एतदेवाहापुण्येनेति । अर्द्धेन उपरिभागेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

[illegible]

योऽहं विदर्भनगरे सर्वैः राजभिश्च निर्जितैरभिषिक्तोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभेदेन स्तौति—यस्मान्जितैरिति ॥ अस्मि अस्मि त्वां यदभिन्नम् ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्यायः
 पाद एकदशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि
 भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणोऽप्यनो ज्योन इति भूतं भविष्यद्वर्तमानमित्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उत्पत्तिकारण । पुनरित्यनेन लयो
 दयधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकृत्त्वेन हेतुना ज्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्वादीनि अम्बयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् ज्यम्बक इति तत्र
 नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे चिदर्शानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोगमाह—शर्व इति ॥ शृणाति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय
 इत्यन्तर्यामित्वेन शास्त्रोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतां
 यस्माज्जितैरभिषिक्तोऽसि, सर्वदेवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमामहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे
 नित्यदा वै शश्वच्छ्रेयःकाङ्क्षिभिर्वरदाभेयवीर्य ॥ तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मा
 त्प्रतिष्ठा पुनर्लोकानां भावनाभेयकीर्तिः ॥ ज्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदर्शनाथ ॥ २८ ॥ शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेयस्तथा
 भूयः शासनाच्चेत्येव ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्येशानः श्रीकरार्काभ्युत्तेजाः ॥ २९ ॥ संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि शमं भ्रातृ
 व्यान्यद्वयैषीः समस्ताद् ॥ तस्माद्देवः शंकरोऽस्यप्रमेयः सद्भिर्द्धर्मज्ञैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशान सुरा
 ज्ञाऽतिवीर्य ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः ॥ ३१ ॥ यल्लिङ्गाङ्कं यच्च लोके भगाङ्कं मम गोम त्वं स्थावरं
 जङ्गमं च ॥ प्राहुर्विभ्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥

हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शङ्करः । शब्दस्येशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । “ ऋचः सामानि यजून्वि (सा हि श्रीरस) ” इति, “ एषाऽस्य परमा
 संपद ” इति श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदिताऽपराविद्या च तयोः कर्ता । अर्कादप्यग्न्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽर्काभ्युत्तेजास्त्यमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संस
 क्तानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृव्यान् असुरान् व्यनैषीः शिशितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारित्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽपि वात्सल्यात्
 कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—दत्त इति ॥ सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरेपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहर्तुयेश एव
 तनोषि न तु शासनमिति महाकारुणिकत्वान्मां पदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपमिति शेषः ॥ ३२ ॥

वेदे “अजामर्कं छोद्विभृशृष्टृष्णाम्” इत्यादिना गीता सा हि माया तत्त्व महान्त प्रसूता जनितमयी स च महाद् क्रियाशक्तिमान् ज्ञानराशिमान् । तत्राप्येन रूपेण यस्योऽसि लोक प्रसिद्ध दीक्षाणां दीक्षाणां द्वितीयेन योगिना यक्षो जीवेशयोः परमात्माभौ प्रसूतपुरुषोऽसि । हे देव त्वत्समम् अत्यद्भुतं भूत नास्ति । अथ यत् भूत वा भव्य वा भवद्भवेमान वा नास्ति यद् इत्य तत्सर्वं कालत्रयेऽपि नास्ति । अतस्तदभ्युदयम् अद्भुतं यत्किञ्चित् त्वत्साम्यं कथं लभेतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अतिवीराः आत्मन्तराशुजनिन सनकायाः इन्द्राया वा सर्वगुरुजनिनः त्वत्सर्वदशात् कारणस्यापि आत्मा अधिष्ठान यत्र ईश्वरोऽपि कल्पित इत्यर्थः । अत एव ईश्वरः स्तुत्यः ॥ ३४ ॥ गोवृषः महोत्तः ध्वजे यस्य स गोवृ

वेदेर्गता सा हि तत्त्व प्रसूता यज्ञो दीक्षाणां योगिनां चातिरूपः ॥ नात्यद्भुत त्वत्सम देव भूत भूत भव्यं भवदेवाथ नास्ति ॥ ३३ ॥ अह ब्रह्मा कपिलो योऽप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीराः ॥ त्वत् सर्वे देवदेव प्रसूता एव सर्वेशः कारणत्वा त्वमीड्य ॥ ३४ ॥ इति सस्तूयमानस्तु भगवान्नोऽप्यवज ॥ प्रसार्य दक्षिण इस्त नारायणमयाम्रवीत् ॥ ३५ ॥ मनीषितानामर्यानां प्राप्तिस्ते सुरसत्तम ॥ पारिजात च इतोऽसि मा भूते मनसो व्यथा ॥ ३६ ॥ यथा मैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमङ्गरोः प्रभो ॥ तथा मम वर कृष्ण संस्तूय स्वैर्यमाप्नुहि ॥ ३७ ॥ अवध्यस्त्वमजेयश्च मत्त शूरतरस्तथा ॥ भवितासीत्यवोच यस्तथा न तदन्यथा ॥ ३८ ॥ यश्च स्त्वेन मां भक्त्या स्तोष्यतेऽपरसत्तम ॥ त्वया कृतेन धर्मश्च धर्ममाक्स भविष्यति ॥ समरे च जयं विष्णो प्राप्य पूजां तथोत्तमाम् ॥ ३९ ॥ विस्वोवैकेशरो नाम भविताहमिहानव ॥ देवेश्वर त्वयाऽस्त्यापि देवसिद्धो पयाचनः ॥ ४० ॥ इहस्थोऽपिपितो विद्वान्भक्तिमान्मम कराव ॥ त्रिरात्रमीप्सितौल्लोकाङ्गमिष्यति जनार्दन ॥ ४१ ॥ अविन्ध्या नाम देशेऽस्मि नाङ्गा चैव भविष्यति ॥ गङ्गास्नानसम स्नान मन्त्रतो भविता तथा ॥ ४२ ॥ पटपुर नाम नगरं दानवानां जनार्दन ॥ अत्रान्तर्द्वर्णदेशे पराक्रम्य महाबला ॥ ४३ ॥ एते दैत्या दुरात्मानो जगतो वेककण्टकाः ॥ छात्रा वसन्ति गोविन्द सानावस्य महागिरेः ॥ ४४ ॥ अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणोऽनघाः । मानुषान्तरितस्तस्मात्स्वमेताञ्जहि केराव ॥ ४५ ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ परिष्वज्य महात्मान वासुदेव जनाधिप ॥ ४६ ॥

पचय ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मच शूरतर इत्यस्याभिप्यकिर्णपुत्रे ष्यकीमविष्यति ॥ ३८ ॥ पूजां प्राप्य धर्मभाक् भविष्यतीति संबन्धः ॥ ३९ ॥ अस्यापि रथासि । हे देव सिद्धम् उपपान शर्पेना यस्मादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मभ्रत गङ्गास्नानकर्मत्रयादात् ॥ ४२ ॥ अन्तर्द्वर्णदेशे मुनिवरप्रदेशे गुप्त पराक्रम्य पराक्रम्येन वसन्तीत्युक्तेन सपन्धः ॥ ४३ ॥ सानौ अचञ्छन्ना वसन्ति अणये षिंलं च विशन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मानुषमात्रेण अन्तरितः प्रच्छन्नः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

स्तूय स्तुत्वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अधिष्ठाय नियम्य चोरां असुरान् ॥ ५० ॥ मूर्ध्नि तव ॥ ५१ ॥ त्वत्तः त्वत्सन्धिभिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकार्यां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

ततो याते महादेवे प्रभातायां नराधिप ॥ तस्यां निशायां गोविन्दः स्तूय पर्वतमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तवाधः पर्वतश्रेष्ठ निवसन्ति महासुराः ॥ अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणः पुरा ॥ ४८ ॥ निर्गमिष्यन्ति ते नैव मया रुद्धा महाबलाः ॥ द्वारे निरुद्धे तत्रैव विनद्धस्यन्ति ममाज्ञया ॥ ४९ ॥ त्वयि सन्निहितश्चाहं भविष्यामि महागिरे ॥ अधिष्ठाय महावोरान्निवत्स्यामि च पर्वत ॥ ५० ॥ आरुह्य मूर्ध्नि मद्रूपं दृष्ट्वा पर्वतसत्तम ॥ गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्स्यति शाश्वतम् ॥ ५१ ॥ त्वत्तोऽमभिश्च प्रतिमां कारयित्वा हि भक्तिः ॥ शुश्रूषयन्ति ये नित्यं मम यास्यन्ति ते गतिम् ॥ ५२ ॥ इति तं पर्वतं कृष्णो वरदोऽनुग्रहीतवान् ॥ तदाप्रभृति देवेशस्तत्र सन्निहितोऽच्युतः ॥ ५३ ॥ पापणैः प्रतिमां तात कारयित्वा च कौरव ॥ शुश्रूषन्ति कृतात्मानो विष्णुलोकाभिकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णकृतशिवस्तुतिर्नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रथवरं कृष्णः समारुह्य महामनाः ॥ बिल्वोदकेश्वरं देवं नमस्कृत्य ययौ नृपः ॥ १ ॥ महेन्द्रमाह्वयामास रथस्थो मधुसूदनः ॥ सत्कृतं पुष्कराभ्यासे सर्वदेवगणैः सह ॥ २ ॥ ततः शक्रो जयन्तोऽथ हरिभिर्युक्तसुत्तमम् ॥ आरुरोह रथं देवः सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३ ॥ ततो रथस्थयोर्युद्धमभवत्कुरुनन्दन ॥ देवयोर्देवयोगेन पारिजातकृते तदा ॥ ४ ॥ ततोऽहनद्रणे विष्णुर्बाणैः शत्रुबलार्दनः ॥ सैन्यानि देवराजस्य बाणजालैरजिह्वगैः ॥ ५ ॥ उपेन्द्रं न महेन्द्रोऽथ नैव विष्णुः सुरेश्वरम् ॥ ताडयामासतुर्वीरौ शस्त्रैः शक्तावपि प्रभो ॥ ६ ॥ एकैकमश्वं दशभिर्महेन्द्रस्य जनार्दनः ॥ विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैरस्त्रयुक्तैर्जनेन ॥ नपि देवेन्द्रः शरैरमरसत्तमः ॥ छादयामास राजेन्द्र चौरैरस्त्राभिमन्त्रितैः ॥ ८ ॥ स च बाणसहस्रैश्च कृष्णो गजमवाकिं बलभिद्धरिवाहनम् ॥ ९ ॥ भूयिष्ठाभ्यां लताभ्यां तौ तदहः शत्रुदारणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ नारायणसुराधिपौ ॥ १० ॥ चक्रमपे वसुधा कृत्वा नौर्जलस्थेव भारत ॥ दिशां दाहेन दिग्देशाः संवृताश्च समन्ततः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ ततो स्थेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैव्यायान् शैव्यसुग्रीवबलाहकमेघपुष्पाख्यान् कृष्णाश्वान् । सैन्याद्यानिपि पाठे सेनायां शूरभूतानश्वादीन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्योतीषि वासः ॥ १६ ॥ गर्भमवत धूसराणि अरुणानि येषां वै छिन्नाग्नेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अमय दत्त्वा दत्तवान् छुण्ण इति शेषः । ददाते “आतो मनिन्कनिन्नियम्” इति
 चेलुर्गिरिवराश्चैव पेतुश्च शतशो द्रुमा ॥ पेतुश्च घरणीपृष्ठे मर्त्या धर्मयुगान्विता ॥ १२ ॥ निर्घाता शतशाम्नान्ये पेतुस्तत्र नराधिप ॥ छद्मश्च
 सरित् सर्वा प्रतिबोतो विर्यापते ॥ १३ ॥ विष्यगवाता वबुश्चैव पेतुरुक्ताश्च निष्प्रमा ॥ मुष्टुष्टुर्धृतसक्ता रथनादेन मोहिता ॥ १४ ॥ प्रजज्वाल
 जले चैव बह्निर्जनपदेशर ॥ युयुषुश्च ग्रहे सार्द्धं ग्रहा नमसि सर्वतः पेतुः स्वर्गाच्च घरणीतलम् ॥ विशां गजा प्रकुपिता
 नागाश्च घरणीतले ॥ १६ ॥ गर्दभारुणसस्यानेच्छिन्नाग्नेश्चावृत नमः ॥ विनदद्भिर्महाराधान्कक्षरोणितवर्षिभिः ॥ १७ ॥ न मूर्ध्न द्यौर्न गमनं नरे
 न्द्रवृषभामवनः ॥ सस्यानि मुरवीरो सु दृष्ट्वा युद्धगतौ तदा ॥ १८ ॥ जेषुर्वनिगणा मन्त्रज्ञगतो वित्काम्यया ॥ ब्रह्मणाश्च महात्मानो द्युतिष्ठस्तेषु
 सत्वरः ॥ १९ ॥ ततो ऋक्षा महातेजा कश्यप वाक्यमब्रवीत् ॥ गच्छ बध्वा सहावित्या पुत्रो वारय सुवतः ॥ २० ॥ स तथेति तदा देवमुक्त्वा पद्ममव
 सुनि ॥ जगाम रथमास्थाय तस्यौ नरवरान्तिके ॥ २१ ॥ स्थित तु कश्यप दृष्ट्वा सहावित्या तदान्तरः ॥ उभौ रथाभ्यां घरणीमक्तीणौ महाबलौ
 ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रौ च तौ वीरौ वक्न्वतुररिबभौ ॥ पितरो धर्मतत्त्वज्ञौ सर्वभूतहिते रतौ ॥ २३ ॥ उभौ गृहीत्वा हस्ताभ्यामवदितिस्त्वब्रवीद्वचः ॥
 असौदराविवैव किमन्योन्यं हन्तुमिच्छत ॥ २४ ॥ स्वल्पमर्यं पुरस्कृत्य प्रवृत्तमतिदारुणम् ॥ सदृशं नेति पश्यामि सर्वथा मम पुत्रयो ॥ २५ ॥ ओ
 तव्य यदि मातुश्च पितुश्चैव प्रजापतेः ॥ न्यस्तशस्त्रौ स्थितौ भूत्वा कुरुत वचन मम ॥ २६ ॥ तथेत्युक्त्वा च तौ देवौ स्नातुकामौ महाबलौ ॥ गङ्गानं
 जगमसुरेवाय प्रजल्पन्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥ शक्र उवाच ॥ त्वं प्रमूर्खोऽककुत्स्वराज्येऽत्र स्यापितस्त्वया ॥ स्थापयित्वा कथं नाम पुनर्मामिव मन्यसे
 ॥ २८ ॥ भ्रातृत्वमुपगम्यैव ज्येष्ठत्वं चाप्यपोद्गा च ॥ कथं कमलपत्राक्ष निर्वाण कर्तुमिच्छसि ॥ २९ ॥ स्नातौ तु जाद्ववीतोये पुनरन्यागतौ नृप ॥
 यत्रादिति कश्यपश्च महात्मानौ हृदवतौ ॥ ३० ॥ प्रियसगमन नाम त वेश सुनयोऽवदत् ॥ यत्र तौ सगतौ चोभौ पितृभ्यां कमलेश्वणौ ॥ ३१ ॥
 ततः शक्रस्य कौरव्य दत्त्वा वाचामय तवा ॥ यत्र देवगणा सर्वे संभेता धर्मचारिणः ॥ ३२ ॥ ततो यषुर्विमानेस्तु देवा सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ ऋद्ध्या
 परमया युक्तास्तेषामेवाङ्कुरूपया ॥ ३३ ॥ कश्यपश्चादितिश्चैव तथा शक्रजनार्दनौ ॥ विमानमेकमाख्या गता राजन्निविष्टपम् ॥ ३४ ॥
 कनिष् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुण्यकं व्रतोत्सवम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नियोगाद् श्रुतिदेशाद् आभरणादीन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भैमानां
 भीमवंशोद्भवानां यादवानाम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पश्यमानाः पश्यन्तः ॥ ५४ ॥ मदेन केलिकलाः क्रीडापराः अण्डजा यत्र तत्र
 ते शक्रसुदनं प्राप्ता रम्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ऊर्ध्वरेकत्र कौरव्य मुदिता धर्मचारिणः ॥ ३६ ॥ शची तु कश्यपं पत्न्या सहितं धर्मवत्सला ॥ उपाच
 रन्महात्मानं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ३६ ॥ ततस्तस्यां प्रभातायां रजन्यामब्रवीद्धरिम् ॥ अदितिर्वर्मतत्त्वज्ञा सर्वभूतहितं वचः ॥ ३७ ॥ उपेन्द्र
 द्वारकां गच्छ पारिजातं नयस्व च ॥ बध्वा संप्रापयस्वेष पुण्यकं हृदये स्थितम् ॥ ३८ ॥ पुण्यके सत्यया प्राप्ते पुनरेष त्वया तरुः ॥ नन्दने पुरुष
 श्रेष्ठ स्थाप्यः स्थाने यथोचिते ॥ ३९ ॥ एवमस्त्विति कृष्णेन देवमाता यशस्विनी ॥ उक्त्वा धर्मगुणैर्गुक्त नारदेन महात्मना ॥ ४० ॥ ततोऽभि
 वाद्य पितरं मातरं च जनार्दनः ॥ महेन्द्रं सह शच्याथ प्रतस्थे द्वारकां प्रति ॥ ४१ ॥ ददौ कृष्णाय पौलोमीं नियोगान्कुरुनन्दन ॥ सर्वासामेव
 कृष्णस्य भार्याणां धर्मचारिणी ॥ ४२ ॥ दिव्यानां सर्वरत्नानां वाससां च मनस्विनी ॥ नानारागविरक्तानां सदैवारजसामपि ॥ ४३ ॥ भार्याणां च
 सहस्राणि द्यानि षोडश माधवे ॥ प्रतिगृह्य महातेजाः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ ४४ ॥ संपूज्यमानो ह्युत्तिमान् खेचरैः पुण्यकर्मभिः ॥ ससात्यकिः
 सपुत्रश्च प्राप्तो रैवतकं गिरिम् ॥ ४५ ॥ स तत्र स्थापयित्वा च पारिजातं वरद्रुमम् ॥ सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारशालिनीम् ॥ ४६ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ पारिजातमिहानीतं मेहेन्द्रसदनान्भया ॥ निवेदय महाबाहो भैमानां भैमवर्द्धन ॥ ४७ ॥ अब द्वारवतीं चैव पारिजातमहं द्रुमम् ॥
 प्रवेशयिष्ये नगरे शोभा प्रक्रियतां शुभा ॥ ४८ ॥ इत्युक्तः सत्यको गत्वा तथोक्तत्वा पुनरागतः ॥ कुमारेर्नागरेः सार्द्धं साम्बप्रभृतिभिः प्रभो ॥ ४९ ॥
 ततोऽग्रतः पारिजातमारोह्य गरुडे तदा ॥ प्रद्युम्नो द्वारकां रम्यां विवेश रथिनां वरः ॥ ५० ॥ शैव्यादिहयधुत्केन रथेनानुगम्य हरिः ॥ तस्याथ
 रथसुख्येन सत्यकः साम्ब एव च ॥ ५१ ॥ ये त्वन्ये नृप वाणेश्या यानैर्बहुविधैस्तथा ॥ यशुः प्रहृष्टास्तत्कर्म पूजयन्तो ननः ॥ ५२ ॥ सत्यका
 द्विस्तरं श्रुत्वा यादवा नागरास्तथा ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्प्रमेयस्य कर्मणा ॥ ५३ ॥ तं दिव्यकुसुमं वृक्षं दृष्ट्वानर्तनिवा ॥ राजत्र तत्पुद्गष्टाः पश्य
 माना महोदयम् ॥ ५४ ॥ तमद्भुतमचिन्त्यं च मदकेलिकलाण्डजम् ॥ वृक्षोत्तमं पश्यतां वै वृद्धानामगमज्जरा ॥ ५५ ॥ ये त्वन्वचक्षुषः सर्वे तेऽभवन्दिश्य
 चक्षुषः ॥ विरोगा रोगिणश्चासन्प्रात्वा गन्धं वनस्पतेः ॥ ५६ ॥ लपन्तः केलिकाञ्चेत्ताञ्छुत्वानर्तनिवासिनः ॥ बभूवुर्दृष्टमनसो ववन्दुश्च जनार्दनम् ॥ ५७ ॥

॥ १८ ॥ १० ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मत्पुत्रायाः प्रहाय गृहीत्वा विवेश ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ वतस्तस्य व्रते प्रदेयस्य
 गत्स्य ॥ ६९ ॥ इति श्रीमद्भारते विष्णु हारिणे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमप्रवित्तोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 नानात्रिधानि तूर्पाणि गेयानि मधुराणि च ॥ शुश्रूषुस्तस्य वृक्षस्य नातिदूरं गता नरा ॥ ६८ ॥ यो य सकल्पयामास गन्धं तद्वत् नरस्तथा ॥
 स तदेव तमाजमे पारिजातसमुद्रवम् ॥ ६९ ॥ ततः प्रविश्य रम्यां तु द्वारकां यदुनन्दन ॥ वसुदेव महात्मानं दहरो देवकीं तथा ॥ ७० ॥ कुकुरा
 धिपतिं चैनं उल भ्रतरेमेव च ॥ वृद्धाश्च यादवानां ये मानार्दानमरोपमान् ॥ ७१ ॥ विमृज्य तान्त्वे भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥ सपूज्य च यथा
 न्याय स्वमेव भवनं गतः ॥ ७२ ॥ स सत्यभामया वासं विवेश मधुसूदन ॥ पारिजातं तरुश्रेष्ठं प्रहाय गदपूर्वजं ॥ ७३ ॥ सा देवी पूजयामास
 प्रदृष्टा वासवानुजम् ॥ प्रतिजग्राह तं चापि पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ७४ ॥ मनीषितेन स तरुल्लपो भवति भारत ॥ महाश्च वासुदेवस्य तदद्भुतम्
 भूमदत्तम् ॥ ७५ ॥ कदापि हारकां सवा प्रच्छादयति भारत ॥ कदाचिद्धस्त्यार्यस्तु भवत्यङ्गुष्ठसन्निभम् ॥ ७६ ॥ ननन्दं सत्या कौरव्यं देवी प्राप्य
 मनोरथम् ॥ पुण्यकार्यं तु सभारान्समर्पुमुपचक्रमे ॥ ७७ ॥ यानि द्रव्याणि कौरव्य जम्बूदीपे तु कानिचित् ॥ योग्यानि तानि कृष्णेन समृतानि
 महात्मना ॥ ७८ ॥ मुनिं तदा ससृतवान्स नारदं जनार्दनं सर्वगुणोचितं वरी ॥ प्रतिप्रहार्यं व्रतकस्य सत्यया यथोपदिष्टस्य पुरन्दरानुज
 ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिश्चरो विष्णुपर्वणि पारिजातानयनं नाम पञ्चमप्रवित्तोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 उवाच ॥ अयं कृष्णस्य कौरव्यं ध्यातमात्रस्तपोधन ॥ आजगाम मुनिश्रेष्ठो नारदो वदतां वर ॥ १ ॥ सपूजयित्वा विधिवद्वासुदेवो विशीपते ॥
 प्रतिप्रहार्यं विधिवच्छ्रीमान्भरतस्य न्यमन्त्रयत् ॥ २ ॥ ततः काले च सप्राप्ते स्नात देवो महासुनिम् ॥ सपूज्य माल्यैर्गन्धैश्च भोजयामास भारत
 ॥ ३ ॥ सार्वकामिकमन्त्राद्यं सर्वभूतकृदन्वयं ॥ सत्यया प्रियया सार्द्धं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥ पुष्पदाभावसज्याथ कण्ठे कृष्णस्य भाविनी ॥
 श्वघं कृष्णं सुभगा पारिजाते वनस्पतौ ॥ ५ ॥ अद्रिर्देवो नारदाय ततोऽनुज्ञाप्य केशवम् ॥ देवी धेनुसहस्रं च काञ्चनस्य च पर्वतम् ॥ ६ ॥
 शिण्यरूप्यमिधं च मणिरत्नप्रभस्य च ॥ तिलमिश्रस्य च तथा धान्यैरन्यैर्युतस्य च ॥ ७ ॥
 द्रापाप पुनरुक्तं धानपरिवम् ॥ १ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ काले दानोचितं ॥ ३ ॥ ४ ॥ भाविनी सद्भाषणी ॥ ५ ॥ देवी केशवभुज्जाप्य अभिनारदाय ददास्तिन्यय
 ॥ ६ ॥ सञ्जनत्येति किञ्चिदप्युक्तं रत्नानां च प्रभा यस्मिन्तस्य ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रथमो मुख्यः पक्षो यद्वासेन स्वाभिकार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ परिहासं पादुकानयनायाज्ञापनैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वृषकेतुना रुद्रेण ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सन्निधौ दिव्यवक्त्राभरणादिकम् इन्द्राण्येभिर्देवैः ॥ २० ॥ प्रवृत्ते स गुणान्वयापयामास ॥ २१ ॥ गणाः सुहृत्सं
 प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं नारदो मुनिसत्तमः ॥ स संप्रहृष्टो भुक्त्वाऽथ भूयः केशवमब्रवीत् ॥ ८ ॥ भोः केशव मदीयस्त्वमद्रिदत्तोऽसि सत्पथया ॥ स
 त्वं मामनुगच्छस्व कुरु यद्यद्वर्चीम्यहम् ॥ ९ ॥ प्रथमः पक्ष इत्येवमब्रवीन्मधुसूदनः ॥ ब्रजन्तमनुवव्राज नारदं च जनार्दनः ॥ १० ॥ परिहासं बहु
 विधं कृत्वा मुनिवरस्तदा ॥ तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः ॥ ११ ॥ अपनीय ततः कण्ठात्पुष्पदामैनमब्रवीत् ॥ कपिलां गांसवत्सां भो
 निष्कथार्यं प्रयच्छ मे ॥ १२ ॥ कृष्णाजिनं तिलैः पूर्णं प्रयच्छ च सकाञ्चनम् ॥ एषोऽत्र निष्कथः कृष्ण विहितो वृषकेतुना ॥ १३ ॥ तथेद्युक्त्वा
 हृषीकेशस्तथा चक्रे जनाधिप ॥ स उवाच मुनिश्रेष्ठं हसित्वा मधुसूदनः ॥ १४ ॥ वरं वरय धर्मज्ञ यस्ते नारद काङ्क्षितः ॥ तत्ते दातास्मि धर्मज्ञ परा
 प्रीतिर्हि मे त्वयि ॥ १५ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ नित्यमेवास्तु मे प्रीतो भवान्विष्णो सनातन ॥ त्वत्प्रसादात्तु सालोक्यं ब्रजेयं ते महामते ॥ १६ ॥
 अयोनिजो भवेयं ते नारायण सतां गते ॥ भवेयं ब्राह्मणश्चैव पुनर्जात्यन्तरेष्वपि ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति तं देवो विष्णुः प्रोवाच भारत ॥ ततोष च
 ततो धीमन्निजो मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि विष्णोरतुल्यतेजसः ॥ निमन्त्रितानि कौरव्य सत्यया हरिकान्तया ॥ १९ ॥ तासां ददौ
 सन्निधोगमेकैकं हरिवच्छमा ॥ शन्या यो वासुदेवस्य पुरा दत्तो नराधिप ॥ २० ॥ पारिजातो वसंस्तत्र ततः प्रवृत्ते तदा ॥ आज्ञया वासुदेवस्य
 नारदेन महात्मना ॥ २१ ॥ निमन्त्रिता गणाः सर्वे केशवेन महात्मना ॥ विभूतिं पारिजातस्य ददधुः कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ पाण्डवाश्चानयामास
 सहैव पृथया हरिः ॥ द्रौपद्या च महातेजास्तथैव च सुभद्रया ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवां च समुतां भिष्मकं समुतं तदा ॥ अन्यानि कौरव्य मित्रसंब
 न्धिबान्धवान् ॥ २४ ॥ रमे च सह पार्थेन फाल्गुनेन जनार्दनः ॥ सान्तःपुरो महातेजाः परमहर्षाऽवसन्नप ॥ २५ ॥ मं ततो गते केशिहा
 मरसत्तमः ॥ पारिजातं पुनः स्वर्गमानयत्सर्वभावनः ॥ २६ ॥ तत्रादिते कश्यपं च दृष्ट्वा स्वजननीं प्रभुः ॥ शक्रेण म ॥ धीमानप्रमेयपराक्रमः
 ॥ २७ ॥ तमुवाचादिर्तिर्माता प्रणतं मधुसूदनम् ॥ साम्राज्यमस्तु वामेवं नित्यं चामरसत्तम ॥ २८ ॥ मनोरथं मम त्वं च पूरयस्व जनार्दन ॥ तथे
 त्येवाब्रवीत्कृष्णस्ततो मातरमात्मवान् ॥ २९ ॥ आमन्त्रयित्वा पितरौ देवराजानमब्रवीत् ॥ वासुदेवो महातेजाः कालप्राप्तिमिदं वचः ॥ ३० ॥
 बन्धिसमूहाः ॥ २२ ॥ तांवेवाह-पाण्डवानिति ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवा पितृन्परा शिशुपालयाता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मानुषो मानुषरूपी देव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पटसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
 मन्त्रारिरे मन्त्रनिघ्ने पुण्यक्रान्तो निरप्यते ॥ पावत्या तपसा युक्तं स्वरूपं वद्विषिस्तथा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र जाम्ब
 महादेवेन देवेश सद्विद्योऽस्मि महात्मना ॥ अन्तर्धूमितले वक्ष्यामसुरान्प्रति मानद ॥ ३१ ॥ तदितो दशरात्रेण हन्ताऽहमसुरोत्तमान् ॥ तत्रोपविष्टा
 न्स्थातव्यं प्रयेण महात्मना ॥ ३२ ॥ जयन्तेन च वीरेण दानवानां जिवांसया ॥ एकोऽत्र मानुषो देवो देवपुत्रस्तथा पर ॥ ३३ ॥ अवध्या किल ते
 देवप्रपन्नो वरदर्पिताः ॥ अस्माभिः किल हन्तव्या मानुषत्वमुपागते ॥ ३४ ॥ तथेति कृष्ण स हारि प्रीतरूपस्तथाऽत्रवीत् ॥ सस्वजाते ततो देवाव
 न्योन्य जनमेजय ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे स्वर्गे पारिजातस्यापन नाम पटसप्ततितमोऽध्याय
 ॥ ७६ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ पुण्यकानां ममेत्यपि कथयस्व द्विजोत्तम ॥ द्वेपायनप्रमादेन सर्वं हि विवित तवा १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 तमया पुण्यकविधिनिरेन्द्रोत्पादितं पुरा ॥ शृणु येन विधानेन लोके धमभृतां वर ॥ २ ॥ स्वर्गाव्रिते पारिजाते कृष्णेनाच्छिष्टकर्मणा ॥ ययौ द्वारवतीं
 धीमात्रारदो मुनिसत्तम ॥ ३ ॥ देवासुरे नृपत्रेष्ठ सग्रामे ससुपस्थिते ॥ पटपुरस्य वधे घोरे महादेवाह्वयाऽनृच ॥ ४ ॥ कृष्णेन सहितं धिप्र नारद
 धर्मवित्तमम् ॥ आमीन परिपप्रच्छ रुक्मिणी भेषिकी नृप ॥ ५ ॥ तत्र जाम्बवती देवी सत्यमामा च भामिनी ॥ गान्धारराजपुत्री च योगयुक्ता
 नराधिप ॥ ६ ॥ देव्यश्च नृप कृष्णस्य वद्वयोऽन्या वै समागताः ॥ कुलशीलगुणोपेता धर्मशीला पतिव्रता ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ मुने
 धमभृतां त्रेष्ठ धमज्ञानभृतां वर ॥ उत्पत्तिं पुण्यकानां त्व वक्नुमर्हस्यरोपत ॥ ८ ॥ विधिं च फलयोगं च दानकालं तथैव च ॥ कौतूहल
 नस्तत्सिद्धिं वदस्व वदतां वर ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ शृणु देवार्थं धर्मह्ने सपत्नीभिः सदानधे ॥ पुण्यकानां विधिं प्रोक्तो यथा देवि पुरा
 मया ॥ १० ॥ चचरोमा व्रत देवी पुण्यकानां शुचिव्रता ॥ व्रतावसानेऽथ तथा सख्यो देवि निमन्त्रिता ॥ ११ ॥ अदित्याद्याः सुता सर्वा दक्ष
 स्याच्छिष्टकर्मण ॥ पोलोमी च शची देवी स्याता लोके पतिव्रता ॥ १२ ॥ रोहिणी च महाभागा सोमस्य दयिता सती ॥ फाल्गुनी च तथा
 पूर्वो रेवती च विशां पते ॥ १३ ॥ तथा शतभिषा चैव मवा च कुरुनन्दन ॥ एताभिर्हि महादेवी पूर्वमाराधिता सती ॥ १४ ॥ गङ्गा सरस्वती
 चैव वेत्रणी गोदा च निम्नगा ॥ तथा वेतरणी चैव गण्डकी या च भारत ॥ १५ ॥
 इत्यष्टयोऽपि ममागता ॥ १६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ गङ्गाया नयभिमानिन्यो देवताः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भर्तृदेवो षट्त्रिंशत्समुदाये ॥ २३ ॥ सोमनन्दिनी अरुन्धती ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां समसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥
 अन्याश्च सरितो रम्या लोपामुद्रा च भारताऽसत्यश्चान्या जगदेव्यो धारयन्ति हिताः शुभाः ॥ १६ ॥ शुभाश्च गिरिनन्दिन्यो वह्निकन्याश्च सुव्रताः ॥
 स्वाहा वह्निप्रिया देवी सावित्री च यशस्विनी ॥ १७ ॥ ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा ॥ भार्या पितृपतेश्चैव वसुपत्न्यस्तथा च याः
 ॥ १८ ॥ ह्रीः श्रीर्द्युतिस्तथा कीर्तिराशः मेधा च सुव्रताः ॥ प्रीतिर्मतिश्च ख्यातिश्च सत्रीतिश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥ देव्यः सत्यस्तथैवान्याः सर्वभूत
 हिते रताः ॥ तासां व्रतावसाने च पूजां चक्रेऽम्बिका तदा ॥ २० ॥ तिलरत्नमयं दत्त्वा पर्वतं सर्वधान्यवत् ॥ वासोभिर्भूषणैर्मुख्यैर्नानारगैः सुम
 ध्यमे ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां दत्त्वा देव्या तपोधनाः ॥ उपविष्टाः कथाश्चित्राः कुर्वन्त्यो भर्तृदेवताः ॥ २२ ॥ पुण्यकार्यं कथास्तासामासन्देवी
 शशंस याः ॥ विधिं च पुण्यकस्याथ सतीनां भर्तृदेवते ॥ २३ ॥ तासां मतेन साध्वीनां सर्वासां सोमनन्दिनी ॥ पर्यपृच्छदुर्मां देवीं पुण्यकानां
 विधिं वरा ॥ २४ ॥ उमा तासां प्रियार्थं तु पुण्यकान्यब्रवीत्तदा ॥ समक्षं मम वेदार्थं सर्वभूतहिते रता ॥ २५ ॥ ममैव चोमया दत्तः स तदा रत्न
 पर्वतः ॥ प्रतिगृह्य मया चैव कृतो ब्राह्मणसच्छुभे ॥ २६ ॥ उमा त्वरुन्धतीं साध्वीमामन्य यदभाषत ॥ शृणु कल्याणि वक्ष्यामि सर्वाभिः सहिता
 शुभे ॥ २७ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं यथावदनुपूर्वशः ॥ यथा चैव मया दृष्टस्त एष विधिः शुभे ॥ २८ ॥ इति श्रीम० खि० ह० विष्णु०
 पुण्यकविधिकथनं नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ उमोवाच ॥ सर्वज्ञादहं यदा भर्तुः प्रसादेन शुचिस्मिते ॥ तदा पुरा ममादिष्टो दृष्टः
 पुण्यविधिः शुभः ॥ १ ॥ सनातनः पुण्यविधिरिति बुद्ध्याऽवगम्यताम् ॥ महादेवप्रसादेन मया दृष्टस्त्वरुन्धति ॥ २ ॥ तासां विधिस्तस्याः
 चार्णवत्यस्म्यनिन्दिते ॥ अनुज्ञया भगवतो भर्तुः शर्वस्य धीमतः ॥ ३ ॥ सतीत्वं धर्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् ॥
 पुराणैः परिकीर्तितः ॥ ४ ॥ दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यय्यरुन्धति ॥ निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथ ॥ ५ ॥ या वक्ष्यन्ति
 भर्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः ॥ योनिदोषात्पुण्यफलं नाश्रन्ति निरयङ्गमाः ॥ ६ ॥ साध्यो जगद्धारयन्ति सुशोलाः पतिदेवताः ॥ अनन्या
 धर्मनित्याश्च सतीपन्थानमाश्रिताः ॥ ७ ॥ अवाग्दुष्टाः शौचयुक्ता धृतिमत्यः शुभव्रताः ॥ सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत्खलु ॥ ८ ॥
 मपि विस्तरात् ॥ १ ॥ सर्वज्ञेति ॥ आदिष्टे उपदिष्टो भवेत्तथात्वं दृष्टो ज्ञातश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अखण्डितम् ईदृशितं भवेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० ॥ १० ॥ पुरातने ऋते ॥ ११ ॥ हे सत्ये अरुणति ॥ १२ ॥ १३ ॥ असती भूत्वा सती विद्यमाना ॥ १४ ॥ १५ ॥ कौतूहल्य् आश्चर्यं मोक्षम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
१८ ॥ १९ ॥ औदुम्बरं ताग्रमपम् ॥ २० ॥ सिष्यं सिक्त्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्रताङ्गनिषिन्नाह—अशन्येत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पादुकार्प्य
व्याधितं पतितो वापि दीनो वापि कर्षंचन ॥ न त्यक्तव्यं स्त्रिया भर्ता धर्मं एष सनातन ॥ २७ ॥ अकार्यकारिण वापि पतित वापि निर्युणम् ॥
स्त्री पतिं तारयत्येव तथाऽऽत्मानं शुभानने ॥ २८ ॥ योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं हतेव सा ॥ वाग्दुष्टे विहितं सत्रिं प्रायश्चित्तं पुरातने
॥ २९ ॥ मर्तुश्चन्दनेन कर्तव्यं व्रतक सर्वदा स्त्रिया ॥ उपवासोऽपि वा सत्ये काङ्क्षन्त्या सुकृता गतिम् ॥ ३० ॥ कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते
गतिम् ॥ तिर्यग्योनिमहस्रेषु पच्यते योनिविषयात् ॥ ३१ ॥ यदि सानाम् मानुष्यं स्त्री लभेदसती सती ॥ चण्डालयोनीं दुर्मेधा जायते कुकुराश
ना ॥ ३२ ॥ भर्ता देवः सदा स्त्रीणां सन्निर्दष्टस्तपोधने ॥ यस्या हि तुष्यते भर्ता सा सती धर्मचारिणी ॥ ३३ ॥ कौतूहलक्षतानां तु स्त्रीणां लोको
न शोभन ॥ भर्तार्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् ॥ ३४ ॥ कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति या ॥ तासां पुण्यफलं सौम्ये पुण्यके
नमुदाहृतम् ॥ ३५ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं स्वर्लोकाप्रतिशोभने ॥ निधोव सह सर्वाभिर्दण्डे यस्तपसा मया ॥ ३६ ॥ स्नात्वा स्त्रीं प्रातरुत्थाय
पतिं विनापयेत्सती ॥ उपवासार्यमप वा व्रतकार्यं धृतव्रते ॥ ३७ ॥ श्वशुराभ्यां च चरणौ सततं सत्तमस्य च ॥ ग्रहायौदुम्बरं पात्रं सकुशं सा
क्षतं तथा ॥ ३८ ॥ गोगृहं दक्षिणं सिन्धुं प्रतिगृह्णीत तज्जलम् ॥ ततो भर्तुं सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च ॥ ३९ ॥ आत्मनोऽपि निषेक्त
व्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥ त्रेलोक्यसर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् ॥ ४० ॥ उपवासेषु कर्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च ॥ स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्री
णां पुंसां च भाविनि ॥ ४१ ॥ अरुणति मया हृष्टं तपसा हस्तेजसा ॥ अशाल्यविद्धं शयनमासनं च तथाविधम् ॥ ४२ ॥ स्वयं प्रक्षालनं चापि
पादयोरुत्थादितम् ॥ अशुप्रपत्तो रोपश्च कलहश्च कृतः सति ॥ उपवासाद्भिताद्वापि सद्यो भ्रशयति स्त्रियं ॥ ४३ ॥ शुक्रमेव सदा वासः प्रशस्तं
चन्द्रसम्भवे ॥ अन्तर्वासोऽपरं चैव उपवासे व्रते तथा ॥ ४४ ॥ पादुकार्यं तुणौ कार्यं सर्वदा व्रतके सति ॥ उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रवर्ति
तः ॥ ४५ ॥ अञ्जनं रोचनं चापि गन्धान्मुनसस्तथा ॥ व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ दन्तकाष्ठं शिरःस्नानमुद्धर्तनमथापि वा ॥
विवर्जितं मृदा सर्वं शौचार्थं तु विधीयते ॥ ४७ ॥ विल्यामृतफलैर्नित्यं श्रीफलेभ्यः समाचरेत् ॥ प्रक्षालनं वै शिरसः सदाऽमृन्मिश्रितैर्जले ॥ ४८ ॥
तृणैर्वादिषि वादत्राण कर्तव्यं न तु चपपपभित्तर्यः ॥ ४९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अमृता हरीतकी आपलकी वा । भीकडैः पकविल्वफलेः अमृन्मिश्रितैरिति च्छेदः ॥ २० ॥ २१ ॥

अभ्यञ्जनं कल्कस्नानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीपद्मपुराणे विष्णुपर्वणे टीकायामष्टमस्तितिमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 अथैकोनाशीतितमे द्वाध्यायेऽत्र निरूप्यते । नित्यशेषे विधिर्यश्च काम्यानां परमो विधिः ॥ १ ॥ विधिर्नेति ॥ चोद्वतमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ या निमन्त्रिता एकदश स्त्रियः
 ताः सर्वा अद्भिः साकम् आचार्याय दद्यात् संनिहितत्वात् । निष्कृत्यो देयः पूर्वं भर्तृभ्यः क्रीत्वा आचार्याय देयास्ततः आचार्यान्निष्कृत्येण गृहीत्वास्तद्रतुभ्यः प्रदद्यादि

शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये नैव तावत्प्रशस्यते ॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ ३१ ॥ गोयानमुष्ट्यानं च स्वरयानं च वर्जितम् ॥
 नग्रस्नानं च सततं व्रते चाप्युपवासके ॥ ३२ ॥ नदीजलं प्रसवजं प्रशस्तं सोमनन्दिनि ॥ शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजायुते ॥ ३३ ॥
 गत्वा स्नानं प्रशस्तं तु सर्वैव खलु सर्वथा ॥ अलाभे त्ववरुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥ नवैश्व कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष पुरातनः ॥
 स्नानं च कार्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणेऽष्टसप्ततितिमोऽध्यायः ॥
 ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ उमोवाच ॥ ॥ विधिनैतेन कृत्स्नेन स्त्री सदा भर्तृदेवता ॥ चरेत्संवत्सरं दान्ता षण्मासान्मासमेव च ॥ १ ॥ स्त्रियो
 ह्यावाहयेत्साध्वीरेकादश समाधिना ॥ स्वयं चैव विधिर्दृष्टो व्रतकानां मया शुभः ॥ २ ॥ अद्भिर्दद्यात्सतीः सर्वा या मूलव्रतिनी भवेत् ॥ तासां
 तु निष्कृत्यो देयः कालदेशानुरूपतः ॥ ३ ॥ ततो मासान्तशुक्लस्य तिथौ च नवमी तथा ॥ आराधयित्वा कर्तव्यं व्रतकस्यापवर्जनम् ॥ ४ ॥
 उपवासमहोरात्र व्रतकं चापि निश्चितम् ॥ आदौ चान्ते च कुर्वीत व्रतकस्यापि सिद्धये ॥ ५ ॥ श्रुत्वा ततो भर्तुरात्मनश्चैव कारयेत् ॥ उत्सा
 दनं च स्नानं च तस्मिन्नहनि संस्मृतम् ॥ ६ ॥ ततो विवाहवस्नानं विहितं पुण्यके शुभे ॥ मण्डनं चैव विहितं मास्यधारणमेव च ॥ ७ ॥
 कुम्भैस्तु स्नाप्यमानेन साध्वी मन्त्रमुदीरयेत् ॥ भर्तुः पादौ नमस्कृत्य मनसा वाऽथ वा गिरा ॥ ८ ॥ आपो देव्य ऋषीणां विश्वधात्र्यो दिव्या
 मदन्त्यो याः शङ्करा धर्मधात्र्यः ॥ हिरण्यवर्णाः पावकाः शिवतमेन रसेन श्रेयसो मां जुषन्तु ॥ ९ ॥

त्यर्थः ॥ ३॥ अपवर्जनं समापनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्रतकम् उद्दिश्येति शेषः । आत्मनश्च केशवर्जं नखमात्रनिकृन्तनम् । “सर्वान् केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । एव मेव
 हि नारीणां वपनं सर्वदा स्मृतम् ॥” इति स्मृत्युक्तप्रकारेण वा श्रुत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥ ऋषीणां देव्यः जनयित्र्यः यामु जातः कश्यप इति लिङ्गान्तादिभि भवाः
 आदित्यलोकावस्थानात् मदन्त्यो यज्ञे मदन्तीसंज्ञाः शङ्कराः सुखकरा यतो धर्मस्य धात्र्यः गोपका हिरण्यवर्णाः निर्मलाः पावकाः शोचकाः रसेन निजगुणेन जुषन्तु प्रीणयन्तु ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ पौराण्यमनाह-शुभति ॥ शुभा कृत्वाणकरी भर्तुर्भवेयमिति सप्तमं सन्धनीयम् । अथवा अक्षीणा भ्वादिभिः । यदाह याज्ञवल्क्यः । "स्यतोपस्करा द्वा द्या व्ययपरादमुती ।" इति वरेण वरेहोवास्या तल्येति नीचकर्मोपि कर्तुं योग्या भवेयम् । यथोक्तम् । "कार्येषु दासी शयनेषु रम्भा" इत्यादि १ अन्यत्र रूपती कृत्वाऽपि भर्तुर्गणा स्याम् ॥ ११ ॥ अथि उपरि सर्वमहस्ता अक्षदानादा मुक्तहस्ता ॥ १२ ॥ मनोभिरागः अन्योन्यमनुरक्त्या ॥ १३ ॥ विश्वस्य रूप स्वस्वप विश्वमि अपामेप स्मृतो मन्त्र सर्वत्रान्यत्र मे शृणु ॥ मन्त्रा पुराणविदिता स्त्रीणां सर्वोद्देश्योमने ॥ १० ॥ शुभाभ्यया गुणिनी युक्तवर्मा मन्त्रा साक मम दास्या वरेण ॥ मा कर्मणा मनसा यापि वाचा भर्तुर्भवेयं रूपती स्यां वराङ्ग ॥ ११ ॥ सपत्नीनामापि नित्य भवेयं सपुत्रा स्यां सुभगा चारु रूपा ॥ सपत्नहस्ता गुणवादिनी च सर्वोत्पन्ना स्यां मा वरिद्रा भवेयम् ॥ १२ ॥ पतिश्च मे स्यात्सुखो मत्प्रतीक्षो नित्य मद्रक्तः स्यान्मन्मति मद्रतिश्च ॥ प्रीतिश्च नो स्याच्चक्रवाकतुरूपा मनोविरागो न भवेत्साधुवत्स्यात् ॥ १३ ॥ लोकांसाध्वीनासुतमानां क्रजेय याभिः सर्वं धार्यते विश्वरूपम् ॥ उभे कुले या शुभा पावयन्ति पितुर्मर्त्यश्च पतिभक्त्योजिताश्च ॥ १४ ॥ धर्मिर्वर्जलमाकारमभिरन्तः क्षेत्रज्ञा प्रकृतियौ महाश्च ॥ अद्वैतश्च मम साह्ये त्रियुक्ताः स्मरेयुम निश्चय च व्रत च ॥ १५ ॥ यैराग्धो देहिना भौतिकोऽय विधि सत्त्वाद्यैर्भूतयुक्तैः सर्वजैः ॥ सन्त्वेते साक्षिण सर्वसत्या व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्यम् ॥ १६ ॥ चन्द्रादित्यौ पुण्यसाक्षी यमश्च दिशः सर्वा दश चात्मा च मेयम् ॥ सन्त्वेते वै ॥ १७ ॥ स्नात्वाऽथ वाससी वधाद्रतुं कर्त्यं स्वयं शुभे ॥ अयात्मकर्तित न स्याच्छुभे विघ्नेन केनचित् ॥ १९ ॥ वासोऽन्यदेव दद्याच्च श्वेतं मन्त्रं सुमध्यमे ॥ २० ॥ ततो द्विज शुचिं दान्त ज्ञानविज्ञानकोविदम् ॥ भोजयेच्च यथारातया सह एव च ॥ सर्वधान्यसमुन्मिश्रितलेश्च सविशेषतः ॥ २१ ॥ वासोऽग्निश्च प्रतिच्छत्रो नानावर्णैरुत्तमैः शक्तितश्च रत्नपर्वत त्वम् ॥ २२ ॥ भूमिरिति ॥ भूम्यापभिमनित्यो देवताः व्रत च निश्चय मर्कटि च स्मरेयुः ॥ २३ ॥ विश्विष्यहो देहः यराग्धा भूतयुक्तैर्जरायुजादिसंयन्त्रैः सत्त्वापभि भुभे इ अरुन्धति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आत्मा मनः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

प्रतिमाम् उमागर्ह्यरयोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिलां शिलामयीं प्रतिमां दद्यादिभिः पञ्चासृतक्षानादिना पूजयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ न देयं भर्तुश्छन्देन विना ॥ ३० ॥ कूर्चः मयूरपुच्छमुष्टिः कुशमुष्टिरित्यात्मनमित्यर्थः । अजिनम् आसनार्थं कूर्चसाहचर्यात् । कृष्णाजिनं तु प्रावरणार्थम् ॥ ३१ ॥ पुरोऽधिका अग्रगण्या ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतद्भक्तकरः व्रतेन कियत इति व्रतप्रसाधः । प्रियार्थं पट्टमहिषीत्वार्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्रतकं व्रतोपकरणं द्रव्यं विभज्य देयमि ॥

लवणप्रतिमां दद्यान्नवनीतस्य चापराम् ॥ गुहस्य मधुनश्चैव सुवर्णस्य च शोभनाम् ॥ २९ ॥ तथैव सर्वगन्धानां रसानां पृथगेव च ॥ तथा सुम्र नसां दद्याद्रौप्यस्यादुम्बरस्य च ॥ २६ ॥ फलानां चैव सर्वेषां वाससामपि नन्दिनि ॥ चित्रप्रतिकृतिं चैव काष्ठस्य प्रतिमां तथा ॥ २७ ॥ शिलां प्रतिकृतिं चैव दद्रोऽथ पयसस्तथा ॥ सर्पिषा हर्वया चैव या चान्यामप्यभीप्सति ॥ २८ ॥ कालदेशाशु रूपं च देयं विभवतः सति ॥ अल्पं वा बहुलं वापि भर्तुश्छन्देन सर्वदा ॥ २९ ॥ तिलपात्रं प्रदातव्यं न देयं ननु शोभने ॥ गौस्त्ववश्यं प्रदातव्या कपिला कांस्यमेव च ॥ ३० ॥ कृष्णाजिनं च सुमगे सतिलं वाससाऽन्वितम् ॥ आदर्शश्चैव कूर्चश्च तथाऽजिनमनिन्दितम् ॥ ३१ ॥ एतद्वत्त्वा सर्वकामानाप्नोति वरवर्णिनि ॥ पुरोऽधिका पुत्रवती सुमगा रूपभागिनी ॥ ३२ ॥ मृष्टहस्ता धनाढ्या च स्त्री भक्त्यमलक्षणा ॥ इच्छया लभते चैव कन्या रूपगुणान्विताः ॥ ३३ ॥ भवन्ति सुभगाश्चार्यास्तथैव च पुरोऽधिकाः ॥ पुत्रवत्यो धनाढ्याश्च शीलवत्यश्च नित्यदा ॥ ३४ ॥ अरुन्धति कृतं ह्येतन्मयैव प्रथमं यतः ॥ उमाव्रतकमित्येव त्यातमत्र महीतले ॥ ३५ ॥ एतदेवोत्तमं स्त्रीणां व्रतं तस्मात्समाचरेत् ॥ सर्वकामानवाप्नोति दत्तैर्वैतदनिन्दितम् ॥ ३६ ॥ एतद्भक्तकरो ह्येव देवदेवो वृषभञ्जः ॥ पुरोऽभिषिक्तवान्सौम्ये प्रियार्थं मम सर्वकृत् ॥ ३७ ॥ व्रतकस्यावसानेऽथ देयं भोज्यं च नित्यदा ॥ स्त्रीणां कामाः प्रदेयाश्च सदृशाः कालदेशयोः ॥ ३८ ॥ एकैकस्य प्रदातव्यं व्रतकं वरवर्णिनि ॥ छन्दतो ब्राह्मणानां तु देयमन्नं तत्र दातव्यं व्रतके नान्यदित्येते ॥ नात्र प्राणिवधः कार्यः पुराणे नियता श्रुतिः ॥ ३९ ॥ अथ द्वितीयं वक्ष्यामि व्रतं देन दृष्टवत्यस्मि यच्छुभे ॥ ४० ॥ सर्वाः पुत्रफला नार्यः सद्भिरेतदुदाहृतम् ॥ तस्मादन्विष्यतीं दद्यात्सपुत्रकरकाञ्छुभे ॥ ४१ ॥ ज्येष्ठावाढौ शुभौ मासौ पुरोक्तं विधिमाचरेत् ॥ अथवा ज्येष्ठमेकमाषाढं वा समाचरेत् ॥ ४२ ॥

त्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अन्विष्यती पुत्रकामनां करकान् नासिकान्वितान् अल्पवयान् सपुत्रेति विशेषणं तदर्थिनीभिर्देयात् ॥ ४२ ॥ दानकालमाह—ज्येष्ठेति । पुरोक्तं गोशृङ्गसेवनादि ॥ ४३ ॥

कञ्चित् शक्नोति वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥ तेषां इत्यादीनां पृथग्गणनात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ यत्नान्तरमाह—यद्यप्यधीयते विमिति ॥ ४९ ॥ अपत्यास्थानयो
 गेन यत्पूर्वं दत्तमुक्तं तदुपपत्त्यकारणा पुनस्तत्रस्य पुन्यादेर्गतिं दद्यात् एवं कन्याकाशा स्निहने रोहिण्यादेरिति करकादि दद्यात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कौमुद्यां कारिकायां
 वीर्णमात्स्यं संस्थाप्य समाप्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नारीषामप्य विदल तथा फलं च विदलमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वार्ताकानि वृत्ताकानि ॥ ५७ ॥ मरणमन्त्रा
 ततो मासद्वये पूर्णे यासे वा वारवर्णिनि ॥ ५८ ॥ सप्तपि पयसश्चैव दध्नेऽप्य मधुनोऽनवे ॥ जलस्य
 च तथा दद्यात्पूरयित्वा शशिप्रभे ॥ ५९ ॥ एकस्मै ह्यनवृद्धाय सुवताय जितात्मने ॥ सप्तत्रयकरकान्दद्याद्वावावन्तो मनस त्रिया ॥ ६० ॥
 इच्छेत् स्त्री बुद्धितर स्त्रीणां कामकरं तन ॥ किञ्चिद्व्य मुक्ताकामात्सुतां प्राप्नोत्यसराय ॥ ६१ ॥ गोर्वाऽप्य काञ्चन वाऽपि दक्षिणा चैव शस्यते ॥
 विपस्याच्छमनं देयमवश्य तु क्षुचिस्मिन्ते ॥ ६२ ॥ यद्यप्यधीत भक्तैः दद्याद्वा ग्री शुचिव्रता ॥ सप्तत्रयकरकाणां तु विविक्तो विपश्चिता ॥ ६३ ॥
 अपत्याल्लयानयोगेन ब्राह्मणेभ्यः क्षुचिव्रता ॥ संवत्सर सुसंपूर्णं व्रतवर्मागुपालिनी ॥ ६४ ॥ करकानपि दद्याच्च पूर्णे सवत्सरे शुभे ॥ अनुज्ञया
 सदा भर्तुं सत्यवादिन्यरुन्धति ॥ ६५ ॥ सुवर्णमुन्न विप्राय कौमुद्यां वस्तुमर्दति ॥ यद्यप्यधीत विप्रस्य व्रत संस्थाप्य कामिकम् ॥ ६६ ॥ यज्ञो
 पवीत करकं दक्षिणां च स्वराक्षित ॥ प्रयच्छती सती स्त्रीभ्यः सर्वान्कामान्समस्तुते ॥ ६७ ॥ नव न भल्येति किञ्चिद्वारी धान्यमयो फलम् ॥ पु
 ष्याणि नोपपुञ्जीत यावदेवं समाचरेत् ॥ ६८ ॥ एकभक्तेन गर्भेण पुण्यकं कर्तुमर्दति ॥ ब्राह्मणाय तथा देयं भर्तुश्च तदनन्तरम् ॥ ६९ ॥ एव
 संवत्सरं कृत्वा सुभगा रूपशालिनी ॥ भवत्यविधवा चैव स्त्री धनस्य तथेश्वरी ॥ ७० ॥ वार्ताकानि न स्वावेद्या स्त्री पूर्णं परिवत्सरम् ॥ न सा
 पुत्रविनारां हि पश्यतीत्यवगम्यताम् ॥ ७१ ॥ राजाकं मृगमोसं वा नित्यमेव चिक्जयेत् ॥ नामोति मरण नारी प्राप्नोति पतिवैवताम् ॥ ७२ ॥
 अलावुं कज्यिन्नारी तप्येवोत्पादिकामपि ॥ अलावुं काञ्चनीं दद्यात्वा भर्तुं सुखमिच्छति ॥ ७३ ॥ पूर्णे सवत्सरे दद्यादेकं शाकमाहता ॥ न
 क्षिणं पुत्रवती भवत्येका पुरोधिका ॥ ७४ ॥ स्वयं प्रसालयाना स्त्री स्वपादोवेषमादित ॥ प्रतिघ्नं लभते नित्यमुद्रेगं नात्रिगच्छति ॥ ७५ ॥
 दिवा या सूर्यपूजेन वर्तयेत्स्त्री पतिव्रता ॥ एकं सवत्सरं पूर्णं राजाक्षं चिक्जयेत् ॥ ७६ ॥
 पुन्यम् । यदिदेकां पतिव्रतम् ॥ ७७ ॥ अलापु गुप्तीच्छम् । उत्पादिकाम् उगोदकीं 'पोरि' इति प्रसिद्धाम् ॥ ७८ ॥ प्रसालयाना प्रसालयन्ती ॥ ७९ ॥ व्रतो
 रसाह—विशेषि ॥ दिनेकमोजिनी ॥ ८० ॥

सप्तम्यः सप्तनीः । अधितिष्ठति आक्रम्य विप्रति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ व्रतान्तरमाह—या तथेति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ यावकं सगुडवृत्तं गोधूमान्नम् ॥ ७० ॥ व्रतान्तरमाह । अद्वेष्टेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि दैकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ अथाशीति सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनि ॥ अधितिष्ठति सर्वाश्च सप्तन्यो नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं सूर्यसुत्तमम् ॥ ब्राह्मणायाभिरूपाय दरिद्राय यशस्विने ॥ ६४ ॥ फलानि वाथ पुष्पाणि भक्ष्याण्यपि च सुव्रता ॥ दद्यादनस्तमितके चरितव्रतका तथा ॥ ६५ ॥ या तथाऽस्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते स्त्री नियता सती ॥ चन्द्रनक्षत्रपूतानि भोज्यानि वरवर्णिनि ॥ ६६ ॥ सा दद्यात्काञ्चनं चन्द्रं नक्षत्राणि ग्रहानपि ॥ अभिरूपाय विप्राय वासश्च लवणान्वितम् ॥ ६७ ॥ चन्द्रशीतलगात्री सा भवत्यमरवर्णिनि ॥ सुभगा दर्शनीया च पुत्रवत्यपि भाविनी ॥ ६८ ॥ यौर्णमास्यां तु सततं प्राप्ते सोमोदयेऽङ्गना ॥ अर्घं दद्यात्सुमनसां साक्षतं सकुशं तथा ॥ ६९ ॥ यावकं च बलिं दद्याद्दद्या च सह संयुतम् ॥ एवं या कुरुते नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७० ॥ अद्वेष्टा या तु नाश्रति सूर्यं नारी पतिव्रता ॥ दुर्दिने वाऽथवा व्यभ्रे सेष्टान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥ काञ्चनं शक्तितो दद्यात्सा विप्राय मनस्विनी ॥ सुभगा दर्शनीया च भवत्यमरवर्णिनी ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकथनं नामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ भगवत्युवाच ॥ निर्वेष्टव्यं शरीरं यैर्व्रतकैः पुण्यैरपि ॥ अरुन्धति प्रवक्ष्यामि सैतैर्भिर्वरेण तु ॥ १ ॥ कृष्णाष्टमी या क्षिपति स्याद्वा मूलफलाशिनी ॥ ब्राह्मणयैकमशनं स्वं दत्त्वा भर्तुदेवता ॥ २ ॥ शुक्लवस्त्रा शुभाचारा गुरुदेवतपूजका ॥ एवं संवत्सरं कृत्वा ततो दद्याद्दिजातये ॥ ३ ॥ गोवालरज्जुमुकुतं चाभरं च ध्वजं तथा ॥ दक्षिणापूर्णमिष्टान्नं शक्त्या वापि क्षुचिव्रते ॥ ४ ॥ ऊर्मिमन्तः स्वरालायाः श्रोणिदेशावलम्बिनः ॥ तस्या भवन्ति केशास्तु भक्तिमत्या हि ॥ ५ ॥ शिरो निर्वेष्टुकामा तु गोमयेन शिरः सती ॥ प्रक्षालयेन्मलं घात्र्या विल्वेन श्रीफलेन च ॥ ६ ॥ गोमूत्रं च सदा प्राशयेच्छिरःस्नानं च ॥ कृष्णां चतुर्दशी त्वेतत्कर्तव्यं वरवर्णिनि ॥ ७ ॥ भवत्यविधवा चैव सुभगा विज्वरा तथा ॥ शरीरमभितप्यते ॥ ८ ॥ दशललाटं या काङ्क्षति स्त्री क्षुचिस्मिते ॥ तिथिं प्रतिपदं नित्यं सा क्षिपेदेकभोजना ॥ ९ ॥ पयसा च तथाऽश्रीयाद्यावत्संवत्सरो गतः ॥ ब्राह्मणाय ततो दद्यात्पदं रूप्यमयं शुभम् ॥ १० ॥ तमेऽध्यायेऽमुष्मिन्प्रोक्तानि कामतः ॥ अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतकानि शुभान्यलम् ॥ १ ॥ निर्वेष्टव्यमिति ॥ परसुसप्राप्तियोग्यं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ क्षिपति उपोषणेन नयति ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ऊर्मिमन्तः सर्पसर्पणतुल्याः स्वरालायाः सुतरां कुटिलायाः ॥ ५ ॥ घात्र्या आमलक्या विल्वेन श्रीफलेन समं कृत्वा तेन शिरः प्रक्षालयेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पयसा

महाभीयादोदन ५२ श्रीभि शिरोदेहो रंक्नीय रूपमय स्वर्णमय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ माषाणां सुकर्णमाषाणाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तिलगुल्म तिलस्तोमम् ।
 अनन्तरेत्यप्यवहितपूर्वदिने उपोव्येत्यर्थः । एव शकवान्योत्यचि कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ललाटं रूपसम्पन्नमाप्नोति स्त्री सुमध्यमा ॥ सतत स्त्री द्वितीयायां ध्रुवोरिच्छेत्सुसुप्तताम् ॥ ११ ॥ अनन्तरोपवासेन शाकभक्ताराना सती ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे ब्राह्मण स्वस्ति वाचयेत् ॥ १२ ॥ फले परिणते सौम्येर्माषाणां दक्षिणान्विते ॥ लवणेन च भद्रं ते घृतपात्रेण चानवे ॥ १३ ॥
 आत्मन शोभनो कर्णाधिच्छेत् स्त्री सुमध्यमा ॥ नक्षत्रे श्रवणे प्राप्ते ध्रुवं भुज्जीत याक्कम् ॥ १४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे कर्णे दद्याद्विरण्मयो ॥
 घृते प्रक्षिप्य विमाय पयसा सहिते शुभे ॥ १५ ॥ नासामिच्छेच्छलादान्ताभ्यङ्गं व्याधिवर्जिताम् ॥ तिलगुल्म सदा सिञ्चेद्यावत्पुष्पेद्धिरक्षितः
 ॥ १६ ॥ अनन्तरोपवासेन सेक्तव्यः सलिलैः सदा ॥ तस्मादवाप्य पुष्पाणि घृते प्रक्षिप्य दापयेत् ॥ १७ ॥ स्वक्षीभवेयमिति या स्त्री काङ्क्षन्त्य
 नृतोद्भवे ॥ अनन्तरं वे भुज्जाना पयसाऽथ घृतेन वा ॥ १८ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे पद्मपत्राणि मण्डिता ॥ तथैवोत्पलपत्राणि न्यसेत्क्षीरे शुचिस्मि
 ते ॥ १९ ॥ प्लवमानानि विप्राय ततो दद्यात्सती सति ॥ कृष्णसारसमानाक्षी तद्वत्सा भवति स्म वै ॥ २० ॥ इच्छेद्योद्धौ चारुरूपौ या स्त्री
 धर्मगुणान्विता ॥ सा मृन्मयेन तु पियेदुक्क वत्सर सती ॥ २१ ॥ अयाचितेन मुञ्जीत नक्त्या घर्मेमागिनी ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे धिदुमं दासुम
 इति ॥ २२ ॥ तेन विम्बफलाभौघी स्त्री भक्त्येव शोभने ॥ सुभगाऽथ वपु पुत्रचनादथा गोमती तथा ॥ २३ ॥ या चारुरूपानिच्छेत् दन्तानम
 र्वर्णिनि ॥ शुक्लाष्टमी न साऽश्रीयाद्भक्तदयमनिन्दिता ॥ २४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे दद्याद्रौप्यमयान्सती ॥ दन्तान्प्रक्षिप्य घर्मेक्षे पयस्यतिगुणो
 दिते ॥ २५ ॥ तेन सा जातिपुष्पामान्दन्तान्प्राप्नोति सा सती ॥ सौभाग्यमपि चाप्नोति सुपुत्रत्वं तथानवे ॥ २६ ॥ सर्वमेव मुख कान्तमिच्छेद्या
 रुचिरानने ॥ सा पूर्णमास्यां स्नात्वा तु प्राप्य चन्द्रोदये शुभे ॥ २७ ॥ यावकं पयसा सिद्धं दत्त्वा विप्राय भाषिनी ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे चन्द्र
 रूपमय शुभम् ॥ २८ ॥ पद्मे फुल्ले तु विन्यस्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ पूर्णचन्द्रमुखी तेन वानेन स्त्री शुभा भवेत् ॥ २९ ॥ स्तनावि
 च्छति या नारी तृणराजफलोपमौ ॥ अयाचित दशम्यां सा नित्यमश्रीत वाग्यता ॥ ३० ॥ संवत्सरे ततः पूर्णे द्वे बिल्वे काञ्चने शुभे ॥ सद
 क्षिणे ब्राह्मणाय प्रयच्छति धृतात्मने ॥ ३१ ॥ सौभाग्य परमाप्नोति वधुपुत्रांस्तथैव च ॥ सर्वोन्नतौ स्तनौ सा स्त्री विभक्त्यर्थमर्वाणिनि ॥ ३२ ॥
 दित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शातोदरत्वं कथोदरत्वम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रजापतेष्वनुर्वक्रस्य मुखाकारं राशेश्वरुर्दिक्षु मुखाकारं कृतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदाकारस्य प्रजापतिमुखाकारस्य सदृशाकारम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मा भवत्वित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ पर्यश्रातु उपवसतु अतथ्यमनृतम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते

शातोदरत्वमिच्छन्ती क्षिपेदेकान्तभोजिनी ॥ पञ्चम्यां तत्र भोक्तव्यमन्नं तोयेन नित्यदा ॥ ३३ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे दद्याज्जातिलतां शुभे ॥
 पुच्छां सदक्षिणां धन्ये ब्राह्मणाय धृतात्मने ॥ ३४ ॥ हस्ताविच्छति या नारी रूपपुष्पौ सुमध्यमे ॥ द्वादशीं सा क्षिपत्वेवं शकैः सर्वैरनिन्दितैः
 ॥ ३५ ॥ संवत्सरे ततः प्राते रौक्मे पद्मे ददातु सा ॥ ब्राह्मणायामिहूपाय तथा पद्मद्वयं शुभम् ॥ ३६ ॥ श्रोणौ विशालामन्विच्छेत्स्त्री क्षिपत्वेव
 सुव्रते ॥ त्रयोदशीमेकभक्तमश्रात्वेमयाचितम् ॥ ३७ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे लवणं संप्रयच्छतु ॥ प्रजापतिमुखाकारं कृत्वा तत्र वरानने ॥ ३८ ॥
 काञ्चनं चैव दातव्यं तदाकारस्य सर्वदा ॥ अन्नेन च धर्मज्ञा शनैर्कैववर्णयेत् ॥ ३९ ॥ रत्नानि चैव पूर्णानि वासो रक्तं च दापयेत् ॥ तेन श्रोणी
 मभिमतां स्त्री सौम्ये प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥ मधुरां वाचमिच्छन्ती वर्जयेच्छृण्वं सती ॥ संवत्सरं वा मांसं वा प्रयच्छेच्छृण्वं ततः ॥ ४१ ॥ सदक्षिणं
 ब्राह्मणाय परं माधुर्यमिच्छती ॥ शुक्लवाक्याच्छतगुणं भक्त्यमरवर्णिनि ॥ ४२ ॥ गृढगुरुफशिरो पादाविच्छन्त्या सोमनन्दिनि ॥ षष्ठ्यां षष्ठ्यां
 वरारोहे भोक्तव्यं सलिलौदनम् ॥ ४३ ॥ अग्निर्वा ब्राह्मणो वाऽपि न स्पृष्टव्यः पदा सदा ॥ यदा पदा स्पृशेत्तं च वन्देत् तपसाऽन्विते ॥ ४४ ॥
 पादेन चैव पादौ तु प्रक्षालयितुमर्हति ॥ एतैर्नित्यव्रतैर्युक्ता धर्मज्ञा पतिदेवता ॥ ४५ ॥ कूर्मो रूप्यमयौ दद्याद्ब्राह्मणाय पतिव्रते ॥ तौ वराय ब्राह्म
 णाय स्थापयित्वा घृतेऽनेधे ॥ ४६ ॥ पद्मे चाधोमुखे कृत्वा दद्याद्दिप्राय नन्दिनि ॥ रत्नैर्द्रव्यैर्मिश्रयित्वा काञ्चनेनाभ्यलंकृतौ ॥ ४७ ॥ सर्वमेव
 तु या गात्रमिच्छत्यतिमनोहरम् ॥ त्रिरात्रं पुष्पकाले सा करोतु पतिदेवता ॥ ४८ ॥ कौमुद्यामथवा षष्ठ्यां माध्यां चाश्वम् ॥ मातरं पितरं
 चैव मन्यते तिथिदैवतम् ॥ ४९ ॥ घृतं च नित्यं विभेभ्यो ददातु लवणं तथा ॥ संमार्जनं गृहे चैव करोतु पतिदेवता ॥ उपलेपनं च धर्मज्ञे
 बलिकर्म च सामिनि ॥ वारुण्यं चैव मा शुभे भवत्वात्मार्यपण्डिता ॥ ५० ॥ पर्यश्रातु च सा कश्चिदपि दासं दानी ॥ बलिं सुजन्तवत्थं
 च परित्यजतु सामिनि ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकावधानेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ अ॥
 उमोवाच ॥ बान्धवान्सगुणानिच्छेदेकभक्तेन नित्यदा ॥ सप्तमीं सप्तमीं नित्यं क्षपेत्स्त्री पतिदेवता ॥ १ ॥

खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ एकाशीतितमोऽध्यायः सौडवं स्वजनस्य च ॥ भवैर्धैर्यव्रतैर्यथैव तत्तत्पदं निरूप्यते ॥ १ ॥ बान्धवानिति ॥ १ ॥

॥ ७ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

ततः सवत्सर पूर्ण वृक्ष दद्याद्विरण्मयम् ॥ सवशिर्षा दद्यात्सदा या प्रमदा वर ॥ पूर्णे सवत्सरे
 दद्यात्सोवर्णं दीपकं ततः ॥ ३ ॥ रुच्या सा स्त्री भवेद्द्रुहरीषा पुत्रवती तया ॥ सपत्नीनामधि तथा दीपकज्जलते शुभे ॥ ४ ॥ या शेषमाजिनी
 नित्यं नैव च स्यादरुन्तुवा ॥ न च स्याद्यराना सोम्ये नित्यं च पतिदेवता ॥ ५ ॥ शौचान्विता च सततं न च रक्षाभिमापिणी ॥ शत्रुघशुखा
 र्मित्य शुश्रूषाभिरता सती ॥ ६ ॥ किं तस्या व्रतके कार्यं किं वा स्यापुपवासकैः ॥ या भवेदेवता नित्यं सत्यधर्मगुणान्विता ॥ ७ ॥ विधवा स्त्री
 तु या हि स्यादेवयोगात्सती सति ॥ तस्या वक्ष्यामि यो धर्मः पुराणोक्तः सुमध्यमे ॥ ८ ॥ पतिं संकल्पयित्वा सा चित्रस्थं वाऽप्य मृन्मयम् ॥
 तस्य पूजां सदा कुर्यात्सुतां धर्ममनुसरेत् ॥ ९ ॥ तत एवाभ्यर्च्य सा नित्यं याचेत मुव्रता ॥ व्रतके चोपवासे च भोजने च विशेषतः ॥ १० ॥
 भवलोकाच्च जन्त्येव न चेद्भुञ्जते पतिम् ॥ शाण्डिली सूर्यवद्राति सततं पतिदेवता ॥ ११ ॥ अद्याप्रभृति सर्वेषां देवानां चैव योपित ॥ द्रव्यान्ति
 पुण्यकविर्षि पौराणो यः सनातनः ॥ १२ ॥ सुनिश्च नारदः कृत्स्न पौराण द्वास्त्यते विधिम् ॥ सत्यसत्य धर्मात्मा व्रतकानां तथैव च ॥ १३ ॥
 अदितिस्तपसेन्द्राणी त्वं च सोमसुते वरे ॥ प्रवर्तने पुण्यकानां व्रतकानां च सर्वदा ॥ १४ ॥ कीर्तनीया सतीनां हि मविष्यद्य गुणान्विता ॥
 उपवासव्रतविधिं यथावद्विद्व कृत्स्नरा ॥ १५ ॥ प्राप्नुमोविषु सर्वेषु भार्या विष्णोर्महात्मनः ॥ ज्ञास्यन्ति पुण्यकविधिं नित्यमेव सनातनम् ॥ १६ ॥
 सविशेषं च धर्माणां स्त्रीधर्मेषु मर्यास्यते ॥ पतिमक्तिरदुष्टत्वमवागदुष्टत्वमेव च ॥ १७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्तु ताः साध्व्यो
 महादेव्या तपोचनाः ॥ जगमुद्धृष्टा महादेवीं शृणुपत्य हरप्रियाम् ॥ १८ ॥ अदितिर्व्रतक चक्रे शृणु यद्वर्मचारिणी ॥ समाव्रतविधिः सर्वः पूर्वोद्दि
 एस्तया कृतः ॥ १९ ॥ पारिजाते निवध्याय मम दत्तस्तु कश्चपः ॥ अदितिर्व्रतक नाम तद्वत् सत्यमामया ॥ २० ॥ तदेव व्रतकं वृत्त
 सावित्र्या धर्मनित्यया ॥ तैरेव युक्तैः सयुक्तमिदं त्वभ्याधिकं कृतम् ॥ २१ ॥ सध्याकाले तु सप्राप्ते स्थाने स्थाने तथैव च ॥ पूजनं वा नमस्कारो
 जपश्च द्विगुणं स्मृतः ॥ २२ ॥ सावित्रीव्रतकं कृत्वा तथाऽदित्या व्रतं सती ॥ मर्तुं कुलं पितृकुलमात्मानं चैव तारयेत् ॥ २३ ॥ इन्द्राणी
 व्रतकं चक्रे तदेवोर्म यथाविधि ॥ रक्तमभ्याधिकं वासो भोजनं चैव सामिपम् ॥ २४ ॥

॥ २० ॥ युक्तैः उचितमाचरे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ आत्मनो गङ्गायाः जले स्वयमाहते स्वयमुपगते वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तारणं दुःखानां पारणं मनोरथानाम् ॥ २९ ॥ यामरथं नामतः आकाशे अना
 च्छादिते देशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धारये धारयन्ती ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मृष्टहस्ता विशुद्धकृता ॥ ३४ ॥ मधुना मधुरसेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तपसा मत्तपोचलेनातीन्द्रियमपि पुण्य
 चतुर्थे दिवसे वाऽपि पुण्यकार्यं विधिः पुनः ॥ अहोरात्रोपवासस्य देयं कुम्भशतं तथा ॥ २६ ॥ गङ्गाया व्रतकं दत्तं तदेवैभं यशस्कारि ॥ स्नानम
 भ्यधिकं त्वत्र प्रत्यूषस्यात्मनो जले ॥ २६ ॥ अन्यस्मिन्वा जले माघशुक्लपक्षे हरिप्रिये ॥ एतद्गङ्गाव्रतं नाम सर्वकामघ्नं स्मृतम् ॥ २७ ॥ सप्त सप्त
 च सप्ताथ कुलानि हरिवल्लभे ॥ स्त्री तारयति धर्मज्ञा गङ्गाव्रतकचारिणी ॥ २८ ॥ देयं कुम्भसहस्रं तु गङ्गाया व्रतके शुभे ॥ तारणं पारणं चैव
 तद्व्रतं सार्वकाधिकम् ॥ २९ ॥ यमभार्या चकाराथ व्रत यामरथं शुभम् ॥ हेमन्ते तत्तु कर्त्तव्यमाकाशे हरिवल्लभे ॥ ३० ॥ इप्रानि चैव वाक्यानि
 ब्रूयादाकाशमास्थिता ॥ स्नात्वा शुचिस माचारा नमस्कृत्य पतितं शुभे ॥ ३१ ॥ चराम्यहं यामरथं हिमं पृष्ठेन धारये ॥ पतिव्रता जीवपुत्रा भवेयं
 च पुरोऽधिका ॥ ३२ ॥ सप्तनीरधिनिष्ठेयं पश्येयं चैव मा यमम् ॥ सभर्तृपुत्रा जीवेयं चिरं च सुखमेव च ॥ ३३ ॥ पतिलोकं च गच्छेयं भवेयं
 नन्दिनी तथा ॥ सुचेल्या मृष्टहस्ता च स्वजनेष्ठा गुणान्विता ॥ ३४ ॥ एवं कृत्वा ततो विग्रं मधुना स्वस्ति वाचयेत् ॥ तिलैरपि तथा कृण्वेः पाय
 सेन तु भोजयेत् ॥ ३५ ॥ एवं व्रतानि देवीभिः कृतान्यमरवर्जिनि ॥ महादेव्या पुरोक्तानि रुद्रपत्न्या हरिप्रिये ॥ ३६ ॥ अहं ब्रवीमि तपसा मदी
 येन समन्विता ॥ सर्वा ब्रूयथ गुण्यानि व्रतकानि तथैव च ॥ ३७ ॥ पौराणान्युमया देव्या यानि दद्यानि वै पुरा ॥ कल्याणशुणयुक्तानि पावनानि
 शुभानि च ॥ ३८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी व्रतकं चक्रे दृष्ट्वा व्रतकविस्तरम् ॥ उमाया वरदानेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३९ ॥ उमा
 व्रतेषु सर्वेषु वृषदानं तथाधिकम् ॥ रत्नमालाप्रदानं च यथाऽन्नं सार्वकामिकम् ॥ ४० ॥ तथा जास्ववती चक्रे पुरोमाव्रतं यथा ॥ ददावभ्य
 धिकं सा तु रत्नवृक्षं मनोहरम् ॥ ४१ ॥ सत्या ददौ तथैवाथ पुरोमाव्रतकं तथा ॥ पीतमभ्यधिकं वासस्तया दत्तसुमा ॥ ४२ ॥ रोहिण्याऽथ
 च फाल्गुन्या मघया च पुरातने ॥ व्रतानि खलु दत्तानि बहूनि कुलवर्द्धने ॥ ४३ ॥ ददौ शतभिषा चैव व्रतकं पुन ॥ ४४ ॥ येन नक्षत्रमुख्यत्वं
 जगाम कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥ इति श्रीमन् विष्णु पारिजातहरणे उमाव्रतकथनसमाप्तिः पारिजातहरणकथनसमाप्तिः ॥ चकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 फलं ब्रूयथ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षयां पारिजातहरणे एकाशीतितमोऽ
 ध्यायः ॥ ८३ ॥ समाप्तं चैवं हरिवंशस्य पूर्वार्धम् ॥ ॥

शयिर्नारागतितये हार्याये दण्डते तन ॥ पदपुरस्थमिहकुम्भस्य कपोपव्यविस्तरः ॥ १ ॥ अथ उत्तरार्धकथा निरूप्यते ॥ वैश्यायनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ गणलोडपि वृमविशेष साहचर्योत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपविर्त्त रुद्रत्रोदेण आनुपयम् ॥ १३ ॥ अस्मय
 जनमेजय उवाच ॥ वैशम्पायन धर्मज्ञ व्यासशिष्य तपोधन ॥ पारिजातस्य हरणे पदपुर परीकीर्तितम् ॥ १ ॥ निवामोऽसुमुख्यानां दारुणानां
 तपोधन ॥ तेषां वय मुनिश्रेष्ठ कीर्तयस्वान्धकस्य च ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ त्रिपुरे निहते वीरे रुद्रेणाक्षिप्तकर्मणा ॥ तत्र प्रधाना बहवो बभू
 नुरसुरोत्तमा ॥ ३ ॥ शराग्निना न दग्धारस्ते रुद्रेण त्रिपुरालया ॥ पारि शतसहस्राणि न न्यूनान्यधिकानि च ॥ ४ ॥ ते ज्ञातिवचसतप्ताश्चक्रुर्धरा
 पुरा तपः ॥ जम्बूमार्गे सतामिष्टे महर्षिगणसेविते ॥ ५ ॥ आदित्याऽभिमुखा वीरा सहस्राणां शत समा ॥ वायुभक्षा नृपश्रेष्ठ स्तुतन्त पद्मसम
 वम् ॥ ६ ॥ तेषामुदुम्बर राजन्गण एक समाश्रित ॥ धूम तत्रावसन्वीरास्ते कुर्वन्तो महत्तप ॥ ७ ॥ कपित्थवृक्षतमाश्रित्य केचित्तत्रोपिता
 पुरा ॥ सुगलवादीस्त्वपरे चेरुश्च तथा ॥ ८ ॥ वटमूले तथा वेरस्तप कौरवनन्दन ॥ अघीयन्तो पर ब्रह्म वट गत्वाऽसुरात्मजा ॥ ९ ॥ तेषां
 तुष्ट प्रजाकर्ता नरेवपितामहः ॥ वर दातु सुरश्रेष्ठ प्रातो घर्मभृतां वरः ॥ १० ॥ वर वरयतेत्युक्तास्ते राजन्यद्योनिना ॥ नेपुस्तद्वरदान तु द्विप
 तक्षयन्वक विभुम् ॥ ११ ॥ इच्छन्तोऽपचितिं गन्तु ज्ञानिनां कुरुनन्दन ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सर्वज्ञ कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ विश्वस्य जगत कर्तुं
 सहर्तुं च महात्मन ॥ कः शक्तोऽपचितिं गन्तु मास्तु वोऽत्र वृथा श्रम ॥ १३ ॥ अनादिमध्यनिवन सोमो देवो महेश्वर ॥ तमस्मय सुख स्वर्गे
 वस्तुमिच्छन्ति ये सुरा ॥ १४ ॥ ते नेपुस्तत्र केचित्तु दुरात्मानो महासुरा ॥ अयेपुरपरे राजन्नसुरा भव्यमावनाः ॥ १५ ॥ नेषुर्ये सुदुरात्मान
 स्तावुवाच पितामह ॥ वरयस्व वरं वीरा रुद्रक्रोधमृतेऽसुराः ॥ १६ ॥ त उचुः सर्वदेवानामवच्या स्याम हे विमो ॥ पुराणि पद च नो देव भवन्त्व
 न्तमदीतले ॥ १७ ॥ सर्वकामसमृद्धार्यं पदपुर चास्तु न प्रभो ॥ वय च पदपुर गत्वा वसेम च सुख विमो ॥ १८ ॥ रुद्राद्युग्रं भय न स्याद्येन नो
 ज्ञातयो दता ॥ निहत त्रिपुरं दह्या भीता ॥ स्य तपसां निधे ॥ १९ ॥ पितामह उवाच ॥ असुरा भवताऽत्रध्या देवानां शङ्करस्य च ॥ न बाधि
 प्यथ चेद्विमान्सत्पथस्यान्सर्ता प्रियान् ॥ २० ॥ विप्रोपघात मोहाश्वेत्कारिष्यथ कथञ्चन ॥ नाश यास्यथ विप्रा हि जगत परमा गति ॥ २१ ॥
 नारायणादिमेतन्प धुर्वीन्द्रिब्राह्मणाहितम् ॥ सर्वभूतेषु भगवान्निहतं घस्ते जनार्दन ॥ २२ ॥

प्रथमाजिवा ॥ १४ ॥ नेपुः प्रभोः क मध्यभाषनाः वीर्यदर्शना भवमहिमाभिज्ञा वा ॥ १५ ॥ रुद्रक्रोधं रुद्रक्रोधनम् क्रते विना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भव्यभावना इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति । येषुपि भक्ता इति । अपिशब्दस्तुशब्दार्थे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कापित्यकाकपित्यं तस्य वृक्षे ॥ २७ ॥ मासान्त्व
 पक्षान्तौ अमापूर्णिमे ॥ २८ ॥ २९ ॥ न च विदेशे विदूरे देशे वा निवसतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ औदुम्बरानित्यादि तत्तत्स्थाननिवासिसंज्ञाः धर्मात्मानः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ते गता असुरा राजन्ब्रह्मणा ये विसर्जिताः ॥ येषुपि भक्ता महादेवमसुरा धर्मचारिणः ॥ २३ ॥ स्वयं हि दर्शनं तेषां ददौ त्रिपुरनाशनः ॥ श्वेतं
 वृषभमारुह्य सोमः सप्रवरः प्रभुः ॥ उवाचेदं च भगवानसुरान्स सतां गतिः ॥ २४ ॥ वैसुत्यूज्य दुग्धं च हिंसां चासुरसत्तमाः ॥ मामेव चाश्रिता
 स्तस्माद्भरं साधु ददामि वः ॥ २५ ॥ वैदीक्षिताः स्थ मुनिभिः सत्कियापरमैर्द्विजैः ॥ सह तैर्गम्यतां स्वर्गः प्रीतोऽहं वः सुकर्मणा ॥ २६ ॥ इह ये
 चैव वत्स्यन्ति तापसा ब्रह्मवादिनः ॥ अपि कापित्यका वृक्षे तेषां लोको यथा मम ॥ २७ ॥ इह मासान्तपक्षान्तौ यः करिष्यति मानवः ॥ वानप्र
 स्थेन विधिना पूज्यन्मां तपोधन ॥ २८ ॥ वर्षाणां स सहस्रं तु तपसां प्राप्स्यते फलम् ॥ कृत्वा त्रिरात्रं विधिवल्लप्स्यते चेप्सितां गतिम् ॥ २९ ॥
 अर्कद्वीपे निवसतो द्विगुणं तद्भविष्यति ॥ न विदेशे च भद्रं वो वरमेतद्दाम्यहम् ॥ ३० ॥ श्वेतवाहननामानं यश्च मां पूजयिष्यति ॥ सर्वतो
 भयचित्तोऽपि गतिं स मम यास्यति ॥ ३१ ॥ औदुम्बरान्वाटमूलान्द्विजान्कापित्यकानपि ॥ तथा सुगलवाटीयान्धर्मात्मानो दृढव्रतान् ॥ ३२ ॥
 मुनींश्च ब्रह्मवादीयान्सर्विशेषेण ये नराः ॥ पूजयिष्यन्ति सततं ते यास्यन्तीप्सितां गतिम् ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वाऽथ महादेवो भगवाञ्छ्वेतवाहनः ॥
 तैरेव सहितः सर्वै रुरुद्रलोकं जगाम वै ॥ ३४ ॥ जम्बूमार्गं गमिष्यामि जम्बूमार्गे वसाम्यहम् ॥ एवं संकल्पमानोऽपि रुद्रलोके महीयते ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवर्धे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु चतुर्वेदषडङ्गवित् ॥ ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मशुणान्वितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेति विख्यातो जिने वाजसनेयिवान् ॥
 अश्वमेधः कृतस्तेन वसुदेवस्य धीमतः ॥ २ ॥ स संवत्सर्दक्षायां दीक्षितः षट्पुरालयः ॥ आवर्तायाः शुभे तीर्त्से ॥ मुनिजुष्टया ॥ ३ ॥
 सखा च वसुदेवस्य सहाध्यायी द्विजोत्तमः ॥ उपाध्यायश्च कौरव्य क्षीरहोता महात्मनः ॥ ४ ॥ वसुदेवस्तत्र दवकया सहितः प्रभो ॥
 याजमान्ये षट्पुरस्थं यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥
 तैरसुरैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ अथिकेऽध्याशीतितमोऽध्यायये यज्ञविस्तरः ॥ वर्णयते ब्रह्मद
 तस्य तत्र दुष्टविनिग्रहः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यत्र सन्निधिरार्थः । कारितः संपादित इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ क्षीरहोताऽध्वर्युः ॥ ४ ॥ ५ ॥

उगमिनि मयने ॥ ६ ॥ ७ ॥ दशै सुसम्प्रेष्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुराणशब्देनात्र वेदोऽभिधीयते तस्मिन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 तत् पत्राणमुपजनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रभो इति सरोषनम् । कन्याभोगोपलब्धं सभाययति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मुता ब्रह्मदत्तस्य पारम्पर्यतो दुरासदा ॥ २३ ॥ कर्म
 ततमत्र त्रयदत्तस्य वृत्तत्र यद्वृद्धाशिमम् । उपासन्ति सुनिश्चेष्टा महात्मानो हृद्यता ॥ ६ ॥ व्यासोऽहं याज्ञवल्क्यश्च सुमन्तुर्जैमिनिस्तथा ॥ धृति
 माभ्रावलिश्चैव देवलाद्याश्च भारत ॥ ७ ॥ ऋद्ध्यानुकूपया युक्त वसुदेवस्य धीमत ॥ यत्रेप्सितान्ददौ कामान्देवकी धर्मचारिणी ॥ ८ ॥ वासुदे
 वप्रभावेण जगत्पदुर्महीतले ॥ तस्मिन्सर्वे वर्तमाने दैत्या पदपुरवासिनः ॥ ९ ॥ निष्कुम्भाद्याः समागम्य तमृदुर्वरदर्यिता ॥ कार्यतो यज्ञभागो
 न सोम पास्यामेवै वयम् ॥ कन्याश्च ऋद्धदत्तो नो यजमानः प्रयच्छन् ॥ १० ॥ बह्वयः सन्त्यरय कन्याश्च रूपवत्यो महात्मनः ॥ आहूय ता प्रदा
 तया सर्वेष्वेव हि न श्रुतम् ॥ ११ ॥ रत्नानि च ब्रह्मदत्तो विशिष्टानि ददातु न ॥ अन्यथा तु न यष्टव्यं वयमाज्ञापयामहे ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा
 ब्रह्मदत्तस्तान्निवाच महासुरान् ॥ यज्ञभागो न विहित पुराणेऽसुरसत्तमा ॥ १३ ॥ कथं सत्रे सोमपानं शक्यं दातुं मया हि वः ॥ पृच्छतेह सुनिश्चे
 द्यान्नेदमाप्याथकोविदान् ॥ १४ ॥ कन्या हि भम या देयास्ताश्च सकल्पिता मया ॥ अन्तर्वेद्यां प्रदातव्या सदृशानामसशयम् ॥ १५ ॥ रत्नानि
 तु प्रयच्छामि मान्वेनाह विचिन्त्यताम् ॥ वलान्नैव प्रदास्यामि देवकीपुत्रमाश्रित ॥ १६ ॥ निष्कुम्भाद्यास्तु रुयिता पापा पदपुरवासिनः ॥ यज्ञवाट
 विधिलुपुर्जं कन्याश्च तास्तथा ॥ १७ ॥ तद्वद्वा संप्रवृत्तन्तु दध्यावानकद्रुन्भि ॥ वासुदेव महात्मान बलमग्रं गद तथा ॥ १८ ॥ विदितार्थस्तत्
 कृष्ण प्रयुज्जमिदमनवीत् ॥ गच्छ कन्यापरित्राणं कुरु पुत्राशु मायया ॥ १९ ॥ यावद्यादवसेन्येन पदपुर गाम्यहं प्रभो ॥ स ययौ पदपुरं वीर
 पितुराज्ञापरस्तदा ॥ २० ॥ निमेषान्तरमात्रेण गत्वा कामो महाबलः ॥ कन्यास्ता मायया धीमानुपजह्ने महाबलः ॥ २१ ॥ मायामयीश्च
 दृत्वाऽन्या न्यस्तवाञ्चकिमणीमुत ॥ मा भौरिति च धर्मात्मा देवक मुक्त्वास्तदा ॥ २२ ॥ मायामयीस्ततो हत्वा मुता ह्यस्य दुरासदा ॥ पदपुर
 विविधैर्दुत्या परितुष्टा नराधिप ॥ २३ ॥ कर्म चासार्यति तत्र विधिद्वयेन कर्मणा ॥ यद्विशिष्टं श्रद्धयुणं तदभूच्च नराधिप ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
 प्राप्ता राजानस्तन भारत ॥ सत्रे निमन्त्रिताः पूर्वं ऋद्धदत्तेन धीमता ॥ २५ ॥ जरासन्धो दन्तवक्रः शिशुपालस्तथैव च ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च
 मालवास्तुगणास्तथा ॥ २६ ॥ रुक्मी चैवाश्विश्च नीलो वा धर्म एव च ॥ विन्यायुविन्यावावन्त्यो शल्यः शकुनिरेव च ॥ २७ ॥
 सभाग्यम् आमार्येन प्रमार्ये विधीयत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विभुः स्वामी सखा मित्रं च । पितुः सखा इति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥ आनीतिरिति हाजन्तम् आनीता इत्यर्थः । प्रियकाम्यया तदाराधनेन निमित्तभूतेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कन्याः कमनीयाः कुमार्यः । सङ्गमे सङ्गमे प्रतिसङ्गमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वा अग्रेसरां गुणैर्युक्ताः अत एव सर्वा गीतादि

राजानश्चापरे वीरा महात्मानो दृढायुधाः ॥ आवासिता नातिदूरे षट्पुरस्य च भारत ॥ २८ ॥ तान्दृष्ट्वा नारदः श्रीमानचिन्तयदनिन्दितः ॥ क्षत्रस्य यादवानां च भविष्यति समागमः ॥ २९ ॥ अत्र हेतुरहं बुद्धे तस्मात्तत्प्रयताम्यहम् ॥ एवं संचिन्तयित्वाऽथ निकुम्भभवनं गतः ॥ ३० ॥ पूजितः स निकुम्भेन दानवैश्चैव तथाऽपरेः ॥ उपविष्टः स धर्मात्मा निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ कथं विरोधं यदुभिः कृत्वा स्वस्थैरिहास्यते ॥ यो ब्रह्मदत्तः स हरिः स हि तस्य विभुः सखा ॥ ३२ ॥ शतानि पञ्च भार्याणां ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ आनीता वसुदेवस्य सुतस्य प्रियकाम्यया ॥ ३३ ॥ शतद्वयं ब्राह्मणीनां राजन्यानां शतं तथा ॥ वैश्यानां शतमेकं च शूद्राणां शतमेव च ॥ ३४ ॥ ताभिः शुश्रूषितो धीमान्दुर्वासा धर्मवित्तमः ॥ तेन तासां वरो दत्तो मुनिना पुण्यकर्मणा ॥ ३५ ॥ एकैकस्तनयो राजत्रैकेका दुहिता तथा ॥ रूपेणानुपमाः सर्वा वरदानेन धीमतः ॥ ३६ ॥ कन्या भवन्ति तनयास्तस्यासुर पुनः पुनः ॥ सङ्गमे सङ्गमे वीर भर्तृभिः शयने सह ॥ ३७ ॥ सर्वपुष्पमयं गन्धं प्रस्रवन्ति वराङ्गनाः ॥ सर्वदा यौवने न्यस्ताः सर्वाश्चैव पतिव्रताः ॥ ३८ ॥ सर्वा गुणैरप्सरसां गीतनृत्यगुणोदयम् ॥ जानन्ति सर्वा दैतेय वरदानेन धीमतः ॥ ३९ ॥ पुत्राश्च रूपसंपन्नाः शास्त्रार्थकुशलास्तथा ॥ स्वे स्वे स्थिता वर्णधर्मे यथावदनुपूर्वशः ॥ ४० ॥ ताः कन्या भैमसुर्यानां दत्ताः प्राणेन धीमता ॥ अवशेषं शतं त्वेक यदानतिं किल त्वया ॥ ४१ ॥ तदर्थं यादवान्वीर योधयिष्यसि सर्वथा ॥ सहायार्थं तु राजानो व्रियन्तां हेतुपूर्वकम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मदत्तसुतार्थं च रत्नानि विविधानि च ॥ दीयन्तां भूमिपालानां सहायार्थं महात्मनाम् ॥ ४३ ॥ आतिथ्यं क्रियतां चैव भैमेष्यन्ति वै नृपाः ॥ एवमुक्ते तथा चक्रुरसुरास्तेऽतिदृष्टवत् ॥ ४४ ॥ लब्ध्वा पञ्चशतं कन्या रत्नानि विविधानि च ॥ यथार्हेण नरेन्द्रैस्ता ॥ ४५ ॥ ऋते पाण्डुसुतान्वीरान्वारिता नारदेन ते ॥ निमेषान्तरमात्रेण तत्र गत्वा महात्मना ॥ ४६ ॥ तुष्टैस्तैरसुरा ह्युत्त ॥ जन्मृमिपसत्तमैः ॥ सर्वकामसमृद्धार्थैर्भवद्भिः खगैः स्वयम् ॥ ४७ ॥ अर्चिताः स्म यथान्यायं क्षत्रं किं वः प्रयच्छतु ॥ क्षत्रं चार्चितपूर्वं हि दिव्यैर्वीरैर्भवद्भिः ॥ ४८ ॥ निकुम्भोऽथाब्रवीद्दृष्टः क्षत्रं सुरैर्युस्तदा ॥ अनुवर्णयित्वा क्षत्रस्य माहात्म्य सत्यमेव च ॥ ४९ ॥

जानन्तीति वाक्यभेदः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अतने रक्षार्थं परिभ्रमणे
 चतुर्भिरभिकेऽश्वित्तमे कामस्य विष्म ॥ राजा यद्धा
 ॥ १६ ॥ इति भीमहाभाले रिलेपु हारिक्यो विष्णुपयोगि दीकायां त्रयीवित्तमोऽध्याय ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

युद्ध नो रिपुभिः माद्व भविष्यति नृपोत्तमा ॥ साहाय्य दातुमिच्छामो भवद्विस्तत्र सर्वथा ॥ ५० ॥ एवमस्त्विति तानूतु क्षत्रिया क्षीणकि
 ल्विपा ॥ पाण्डवेयानृते वीराश्रुतायान्नादादिभो ॥ ५१ ॥ क्षत्रिया सन्निविष्टास्ते युद्धार्थं कुरुनन्दन ॥ पत्न्यस्तु ब्रह्मदत्तस्य यज्ञवाट गता
 अपि ॥ ५२ ॥ कृष्णोऽपि सेनया साद्वं प्रययो पटपुरं विभु ॥ महादेवस्य वचनमुद्रहन्मनसा नृप ॥ ५३ ॥ स्थापयित्वा द्वारवत्यामाहुक पार्थिव
 तदा ॥ स तया मेनया साद्वं पौराणां हितकाम्यया ॥ ५४ ॥ यज्ञवाटस्याविद्रे वेवो निविक्विरो विभु ॥ देशे प्रवरकल्याणे वसुदेवप्रचोदित ॥
 ॥ ५५ ॥ दत्तगुल्माप्रतिसरं कृत्वा त विधिवत्प्रभु ॥ प्रभुममदने श्रीमान्क्षार्यं विनियुज्य च ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपु हारिक्यो विष्णु
 पर्वणि पटपुरवधे कृष्णस्य पटपुरगमने त्र्यशोऽतितमोऽध्याय ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

कृष्ण सात्यकिश्च तार्क्ष्यमारुरुहस्तदा ॥ १ ॥ वद्वगोघाङ्गुलित्राणा वरिता युद्धकाक्षिणः ॥ विल्वोदकेश्वर देव नमस्कृत्य सुरोत्तमम् ॥ २ ॥
 आवर्तया जले स्नात्वा रुद्रेण वरदत्तया ॥ गङ्गाया कुरुशार्दूल रुद्रवाक्येन पुण्यया ॥ ३ ॥ प्रभुममग्रे सैन्यस्य वियति स्थाप्य मानद ॥ रक्षार्थं
 यज्ञवाटस्य पाण्डवान्विनियुज्य च ॥ ४ ॥ शेषां सेनां गुहाद्वारि भगवान्विनियुज्य च ॥ जयन्तमथ सस्मार प्रवर च सतां गति ॥ ५ ॥ तावापे
 तत्तुर्वाथ स्वय चापश्रयतां तथा ॥ वियत्येव नियुक्तो तो प्रभुम् इव भारत ॥ ६ ॥ तत कृष्णस्य वचनादाहतो रणदुन्दुभि ॥ जलजा सुरजाम्बेव
 चापान्येवापराणि च ॥ ७ ॥ माक्ये रचितो व्यूह सार्वभौम च गदेन च ॥ सारणश्रोद्धवम्बेव भोजो धैर्यरणास्तथा ॥ ८ ॥ अनाधृष्टिश्च धर्मात्मा
 शुभिश्रेष्ठश्च ॥ कृतवर्मा च द्रष्टुश्च निचक्षुररिमर्दन ॥ ९ ॥ सनत्कुमारो धर्मात्मा चारुदेवश्च भारत ॥ अनिरुद्धसहायो तो पृष्ठानीक ररस्तु
 ॥ १० ॥ शेषा यादवसेना तु व्यूहमध्ये व्यवस्थिता ॥ रथैरभ्यर्णेनैरगैराकुला कुलवर्द्धन ॥ ११ ॥ पटपुरावपि निष्क्रान्ता दानवा युद्धदुर्मदा ॥ आरुह्य
 मेघनादाश्च गर्दमानपि हस्तिनः ॥ १२ ॥ मकराब्धिमुमार्मभ्य द्रुतानपि च भारत ॥ महिपानपि खड्गाश्च उध्मनपि च कच्छपान् ॥ १३ ॥
 विरुजिता न्यास्तनानिप आगत ॥ १४ ॥ मुहूर्तेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ भूमिं द्यां च पूरित्वेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ चेदिराजः शिशुपालस्तदनुजोऽग्रगम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निकुम्भ आद्यः प्रथानः ५५ ॥ ते
 ॥ २२ ॥ भैमानां यदूनाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सन्तुमारं यादवविशेषम् । क्लृप्तं जाम्बवतीपुत्रम् । निशठोलमुक्चौ बलभद्रपुत्रौ ॥ २९ ॥
 एतैरेव रथैर्गुक्ता विविधागुधपाणयः ॥ किराटापीडमुकुटैरङ्गदैरपि मण्डिताः ॥ ३४ ॥ नानर्दमानैर्विविधैस्तूर्थैर्नमिस्त्वनाकुलैः ॥ प्रधमायभानैः
 शङ्खैश्च महाभुदसमस्वर्नैः ॥ ३५ ॥ तासामसुरसेनानासुधतानां जनेश्वर ॥ निकुम्भो निर्ययावग्रे देवानामिव वासवः ॥ ३६ ॥ भूमिं द्यां च वष्टु
 धिरे दानवास्ते बलोलकटाः ॥ नदन्तो विविधाब्राह्मणवेडन्तश्च पुनःपुनः ॥ ३७ ॥ राजसेनाऽपि संयत्ता चेदिराजपुरोगमा ॥ असुराणां सहायार्थ
 निश्चिता जनमेजय ॥ ३८ ॥ दुर्योधनं ब्राह्मणं चेदिराजानुजाग्रगम् ॥ स्थितं रथैर्नरव्याघ्र गन्धर्वनगरोपमैः ॥ ३९ ॥ कठिना नादिनो वीरा द्रुप
 दस्यन्दनास्तथा ॥ हक्मी चैवावृत्तिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे ॥ तालवृक्षप्रतिकाशे धुन्वानौ धनुषी शुभे ॥ ४० ॥ शल्यश्च शङ्खनिश्चिभौ भगद
 तश्च पार्थिवः ॥ जरासन्धस्त्रिगर्तश्च विराटश्च सहोत्तरः ॥ ४१ ॥ युद्धार्थमुद्यता वीरा निकुम्भाद्या जयैषिणः ॥ युयुत्समाना यदुभिर्देवैरिव महा
 सुराः ॥ ४२ ॥ ततो निकुम्भः समरे शरैराशीविषोपमेः ॥ ममर्द समरे सेनां भैमानां भीमदर्शनाम् ॥ ४३ ॥ सेनापतिरनाधृष्टिर्ममृषे तत्र यादवः ॥
 ममर्द चौरैर्बाणैश्चैधिप्रपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ४४ ॥ न रथोसुरमुख्यस्य दृष्टे न च वाजिनः ॥ न ध्वजो न निकुम्भस्तु सर्वे बाणाभिसंभृताः ॥ ४५ ॥
 स परीत्य ततो वीरो निकुम्भो मायिनां वरः ॥ अस्तम्भयदनाधृष्टिं मायया भैमसत्तमम् ॥ ४६ ॥ स्तम्भयित्वाऽनयद्भिरं गुहां षट्पुरसंज्ञिताम् ॥
 रुद्धा चाभ्यगमद्दीरो मायाबलमुपाश्रितः ॥ ४७ ॥ पुनरेव निकुम्भस्तु कृतवर्माणमाहवे ॥ अनयच्चारुदेष्णं च भोजं वैतरणं तथा ॥ ४८ ॥ सनत्कु
 मारमृक्षं च तथैव निशठोलमुक्चौ ॥ बह्वैवापरान्भोजान्मायाबलसमाश्रितः ॥ ४९ ॥ न तस्य दृष्टे देहो मायाच्छन्नो - १ ॥ नयतो यादवा
 न्धोरान्गुहां षट्पुरसंज्ञिताम् ॥ ५० ॥ तदृष्ट्वा कर्दनं घोरं भैमानां भयवर्द्धनः ॥ चुकोप भगवान्कृष्णो बलः सत् - १ ॥ ५१ ॥ सविशेषं
 तथा कामः साम्बश्च परवीरहा ॥ अनिरुद्धश्च दुर्धणो भैमाश्च बहवोऽपरे ॥ ५२ ॥ ततः शार्ङ्गाशुवः शार्ङ्ग कृत्वा - १ ॥ दानवेषु प्रवृत्तेषु
 तृणेष्विव हुताशनः ॥ ५३ ॥ तं दृष्ट्वा दानवा देवमभिदुदुगुरीश्वरम् ॥ शलभाः कालपाशात्तोः प्रदीप्तामिव पावकम् ॥ ५४ ॥ समुत्पृज्य शत
 ग्रीश्च परिचांश्च सहस्रशः ॥ शूलानि चाग्निमुत्प्लान्ति प्रदीप्तांश्च परश्वधान् ॥ ५५ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्रुत्वाः प्रक्षिप्ताः इषवो येन सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिशिराक्षस्य वरोस्तूणराजस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नदीसुतं भीष्मम् ॥ ४९ ॥
 भूमिनि सुराद्रावन्त्योरन्तरं तत्र मदा वामन्याः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ गृहाय गृहीत्वा । प्रहराणां स्वपार्षदाणां मध्ये उत्तम
 पतत्राणि वृक्षाश्च वीराश्च विपुलाः शिलाः ॥ उत्तिष्य च गजान्मत्तान्स्थानपि हयानपि ॥ ६६ ॥ नारायणाभिस्तान्सर्वान्ददाह प्रहसन्निव ॥ बाणा
 र्भिया मदातेजा जगद्धितकरो हरी ॥ ६७ ॥ शारद वपण यद्धत्सेहे धीरो गर्वा पतिः ॥ तद्वद्यदुष्टपः सेहे बाणवर्षमरिन्दम ॥ ६८ ॥ न सेहिरेऽसुरा
 बाणात्रारायणधनुयुतान् ॥ वर्षं पर्जन्यविविहितं बालुकासेतवो यथा ॥ ६९ ॥ न श्रेकु प्रमुखे स्थातु कृष्णस्यासुरसत्तमा ॥ व्यावितास्यस्य सिंहा
 स्य वृषभा इव भारत ॥ ७० ॥ ते वष्यमाना कृष्णेन विवमाचक्रमुत्तदा ॥ जीवितार्शां वहन्तस्तु नारायणभयार्दिता ॥ ७१ ॥ तानाकाराग
 तोनेन्द्रिर्जयन्तः प्रवरस्तथा ॥ निजग्रतु शरैर्चोरेर्ज्वलिताचिसमे प्रभो ॥ ७२ ॥ निपेतुरसुराणां तु शिरांसि धरणीतले ॥ तृणराजफलानीव
 मुक्तानि शिखरात्तरो ॥ ७३ ॥ निपेतुर्वाहश्छिन्ना दैत्यानां वसुधातले ॥ कालेनोपहता वीराः पञ्चवक्त्रा इवोरगा ॥ ७४ ॥ शैकिमणेयस्तत
 सद्वा गौरां मायामयीं गुहाम् ॥ अदृश्यनिष्क्रम वीरः क्षत्र प्रक्षेपमुद्यत ॥ ७५ ॥ गदेन सह धर्मात्मा सारणेन सुतेन च ॥ साम्बेन चापरैश्चापि
 पूर्वं येन प्रवेगिता ॥ ७६ ॥ प्रमथ्य तरसा कर्णं यतन्त रणमूर्धनि ॥ जग्राह बलवान्कार्ष्णिः प्रस्तुरन्त ततस्ततः ॥ ७७ ॥ विनद्य च गुहां वीरो
 वीर्यं मायामयीं नृपादुर्ध्वोचन च राजानं विराट्दुपदावपि ॥ ७८ ॥ शकुनिं चैव शल्यं च नीलं चापि नदीमुत्तम ॥ विन्दानुविन्दौ राजानौ जरासन्ध
 रं भारत ॥ ७९ ॥ त्रिगतान्मालवश्चिब वासन्त्याश्च महाबलान् ॥ धृष्टद्युम्नादिकामैव पञ्चालान्ब्रह्मकोविदान् ॥ ८० ॥ तथाऽऽभृतिमुवाच द मातुल रुक्मि
 मेघ च ॥ शिशुपालं च राजानं भगदत्तं च भारत ॥ ८१ ॥ सत्रन्ध च गुरुत्वं च मानयामि नराधिपाः ॥ गुहाभिर्मां चोररूपां यत्र प्रक्षेपयामि व ॥ ८२ ॥
 विल्वोदकेऽश्वरेणाहमानतः शूलपाणिना ॥ प्रक्षेप्तव्या नरेन्द्रास्ते गुहायामिति धीमताः ॥ ८३ ॥ आश्रित्य शाम्भरीं मायां निकृम्भेन महात्मना ॥ प्रक्षि
 तान्यादवाश्चिब मोक्षयिष्यामि सर्वथा ॥ ८४ ॥ इत्युक्तो शिशुपालस्तु राजा सेनापतिस्तथा ॥ शरैस्ततर्द तान्मेमान्प्रधुम्नं च विशेषतः ॥ ८५ ॥
 विल्वोदकेऽश्वर देव रोक्मिणेयो नमस्य च ॥ आरभन्नुपतिं वद शिशुपाल महाबलम् ॥ ८६ ॥ ततः पाशासहस्राणि गृह्णाय प्रवरोत्तम ॥ शैलादि
 यस्त्र्यक्षीं रोक्मिणेय महाबलम् ॥ ८७ ॥ विल्वोदकेऽश्वरो देव ग्राह त्वां यदुनन्व न ॥ सर्वं कुरु तथा राज्यां चोक्तस्त्वं मो यथा मया ॥ ८८ ॥
 भन्तादिमन्त्री ॥ ८९ ॥ ९० ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निःश्वसन्तः कर्मणि प्रथमा छान्दसी ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ निहिता निधानवद्रक्षिता ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशो विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ६९ ॥ पञ्चाविकेशोत्तितमेऽध्यायेऽभिमन्यथ स्फुटः ॥ निकुम्भप्रमुखानां च यदुभिविध
कन्यार्थं रत्नलुब्धास्तु बद्धा चेमान्नराधिपात् ॥ पारैस्त्वमेव मोक्तुं च प्रमाणं यदुनन्दन ॥ ६९ ॥ असुरास्तु महाबाहो निःशेषान्कर्तुमर्हसि ॥ एव
मेव च वक्तव्यस्त्वया वीर जनार्दनः ॥ ६० ॥ ततः स भगदत्तं च शिशुपालं च भूमिप ॥ आभूतिं चैव रुक्मिं च शेषांश्चान्यान्नराधिपान् ॥ ६१ ॥
बबन्ध हरदत्तैस्तैः पारैरुत्तमवीर्यधृक् ॥ मायामयीं गुहां चैवमानयत्कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥ बद्धा च रौक्मिणेयोऽथ निःश्वसन्त इवोरगान् ॥ अनि
रुद्धं चकाराथ रक्षितारं स्वमात्मजम् ॥ ६३ ॥ तेषां निरवशेषेण बबन्ध यदुनन्दनः ॥ सेनापतीन्क्षत्रियंश्च कोशाध्यक्षांश्च भारत ॥ ६४ ॥ हस्त्यश्वर
थवृन्दांश्च चकार च तथात्मसात् ॥ अव्यग्रस्तु ततो हन्तुमसुरालुब्धतः प्रभो ॥ ६५ ॥ सन्नद्ध एव चोवाच ब्रह्मदत्तं द्विजोत्तमम् ॥ विस्रब्धं वर्ततां कर्म
मा भैः पश्य धनञ्जयम् ॥ ६६ ॥ न देवेभ्यो नासुरेभ्यो नागेभ्यो द्विजसत्तम ॥ भयं हि विद्यते तस्य गोप्तरो यस्य पाण्डवाः ॥ ६७ ॥ न चासुरैस्तव
सुताः स्पृष्टाः खरवपि चेतसा ॥ यज्ञवाटे निरीक्ष्यन्तां मायया निहिता मया ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुर्वये
चतुर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुद्धेषु भूमिपालेषु सानुगेषु विशाम्पते ॥ आविवेशासुरांश्चाथ कश्मलं जनमे
जय ॥ १ ॥ दिशः प्रतस्थुस्ते वीरा बध्यमानाः समन्ततः ॥ कृष्णानन्तप्रभृतिर्भयिर्दुर्भियुद्धदुर्मदैः ॥ २ ॥ निकुम्भस्तानथोवाच रुषितो दानवोत्तमः ॥
भित्त्वा प्रतिज्ञां किं मोहाद्भयार्तां यात विह्वलाः ॥ ३ ॥ हीनप्रतिज्ञाः कल्लोकांश्चान्प्रयास्यथ पलायिताः ॥ अगत्वाऽपचिति युद्धे ज्ञातीनां कृतनि
श्चयाः ॥ ४ ॥ फलं जित्वेह भोक्तव्यं रिपून्समरकर्कशात् ॥ हतेन चापि शूरेण वस्तव्यं त्रिदिवे सुखम् ॥ ५ ॥ पलायित्वा गत्वा कस्य द्रक्ष्यथ
हे सुखम् ॥ दारान्वक्ष्यथ किं चापि धिग्धिक्किं किं न लज्जथ ॥ ६ ॥ एवमुक्ता निवृत्तास्ते लज्जमाना नृपामुराः ॥ ६ ॥ वेगेन युधुधुर्धुभिः
सह ॥ ७ ॥ उत्सवे युद्धशौण्डानां नानाप्रहरणैर्नृप ॥ ये यान्ति यज्ञवाटं तं तावन्नहन्ति धनञ्जयः ॥ ८ ॥ यमौ जा च धर्मपुत्रो युधि
ष्ठिरः ॥ द्यां प्रयाताञ्घनैर्निद्रः प्रवश्व द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ अथासुरास्तोयाढ्या केरुशैवलशाड्डला ॥ चक्रकूमरथावतां गजशैलानुशोभिनी
॥ १० ॥ ध्वजकुन्ततरुच्छत्रा स्तनितोत्कुष्ठनादिनी ॥ गोविन्दशैलप्रभवा भीरुचित्तप्रमाथिनी ॥ ११ ॥
उच्यते ॥ १ ॥ रुद्धेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥
 अष्टमुद्रफेनाट्या असिम्पत्यतर्जिणी ॥ सुन्वाव शोणितनदी नदीव जलदागमे ॥ १२ ॥ तान्दृष्टुव निकुम्भस्तु वर्द्धमानांश्च शात्रवान् ॥
 इतान्सर्वान्सहाय्याश्च वीर्यदिवोत्पपात ह ॥ १३ ॥ स वारितो जयन्तेन प्रवरेण च भारत ॥ शरैः कुलिशसफाशैर्निकुम्भो रणकर्कशः ॥
 ॥ १४ ॥ मन्त्रिवृत्त्याऽथ द्रयोष्ठः परिवेण दुरासव् ॥ प्रवर ताडयामास स पपात महीतले ॥ १५ ॥ ऐन्द्रिस्त पतित भूमौ बाहुभ्यां
 परिपत्स्वजे ॥ विदित्वा चैव सम्राणं हित्वाऽसुरमभिद्रुत ॥ १६ ॥ अभिद्रुत्य निकुम्भ च निर्द्धिरेन जवान ह ॥ परिवेणापि देतेयो जयन्त सम
 ताडयत् ॥ १७ ॥ ततश्च द्रुहल गात्रं निकुम्भस्येन्निग्राहवे ॥ स चिन्तयामास तदा वध्यमानो महासुर ॥ १८ ॥ कृष्णेन सह योद्धव्य वैरिणा ज्ञा
 तिवातिना ॥ श्रावयामि किमात्मानमाहवे शक्यतुना ॥ १९ ॥ एव स निश्चयं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ जगाम चैव युद्धार्थं यत्र कृष्णो महाबल ॥
 ॥ २० ॥ त दृष्ट्वैश्वतस्कन्धमास्थितो बलनाराज ॥ द्रुमभ्यागतो युद्ध जहृपे सह देवते ॥ २१ ॥ साधु साञ्चिति पुत्रं च परितुष्ट स सत्स्वजे ॥
 प्रवर चापि धर्मात्मा सत्स्वजे मोहवर्जितम् ॥ २२ ॥ देवदुन्दुभयभ्यापि प्रणेदुर्वासवाज्ञया ॥ जयमान रणे दृष्ट्वा जयन्त रणदुर्जयम् ॥ २३ ॥ ददर्शाय
 निकुम्भस्तु केशव रणदुर्जयम् ॥ अर्जुनेन स्थित माद्ध यन्त्रवाटाविद्रुत ॥ २४ ॥ स नाद सुमहान्कृत्वा पक्षिराजमताडयत् ॥ परिवेण सुवरेण
 बल सत्यकमेव च ॥ २५ ॥ नारायणं चार्जुन च भीम चाप युधिष्ठिरम् ॥ यमौ च वासुदेवं च साम्ब काम च वीर्यवान् ॥ २६ ॥ युयुचे मायया
 दैत्य शीघ्रकारी च भारत ॥ न चैन दृष्टु सर्वे सर्वशस्त्रविशारदा ॥ २७ ॥ यदा तु नैवापश्यस्त तदा विस्वोदकेभरम् ॥ दध्यौ देव हृषीकेश
 प्रमथानां गणेश्वरम् ॥ २८ ॥ ततस्ते दृष्टु सर्वे प्रभाषादतिजस ॥ विस्वोदकेभरस्याशु निकुम्भ मायिनां वरम् ॥ २९ ॥ कैलासशिखरा
 कार असन्तामिव विष्ठितम् ॥ आह्वयन्तं रणे कृष्ण चेरिणं ह्यतिनारानम् ॥ ३० ॥ सखगाण्डीवयेषाण पार्यस्तस्य रथेषुभिः ॥ परिचं चैव गात्रेषु
 विव्याचैनमथासकृत् ॥ ३१ ॥ ते वाणास्तस्य गात्रेषु परिधे च जनाधिप ॥ मग्ना शिलाशिताः सर्व निपेतुः कुञ्चिताः सितौ ॥ ३२ ॥ विफलानस्त्र
 युक्तास्तान्दृष्ट्वा वाणान्धर्नजय ॥ पप्रच्छ केशव वीर किमेतविति भारत ॥ ३३ ॥ पर्वतानपि भिन्वन्ति मम धम्रोपमा शराः ॥ किमिद देव
 कीपुत्र विस्मयोऽत्र महान्मम ॥ ३४ ॥ तमुवाच ततः कृष्ण प्रहसन्निव भारत ॥ मद्भूत निकुम्भोऽय कोन्तेय नृपुण विस्तरात् ॥ ३५ ॥ पुरा
 गत्वोत्तरकुरुस्तपस्वके महासुर ॥ शत वर्षसहस्राणां देवशत्रुदुरासवः ॥ ३६ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुलहितः गतिराश्रयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्विष्य तद्वदनमार्गमिति शेषः ॥ ४५ ॥ सुखदुःखेति । स्वीयानां
 सुखं परेषां दुःखमिति वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥ जनाधिपान् निकुम्भमिच्छाहन्तान् यद्वृत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कृष्णेवेति । तत्र तेनायमर्थः । स निकुम्भः कृष्णेन सह युयुधे
 अर्थेन छन्दयामास वरेण भगवान्हरः ॥ स वरे त्रीणि रूपाणि न वध्यानि सुरासुरैः ॥ ३७ ॥ तमुवाच महादेवो भगवान्वृषभध्वजः ॥ मम वा ब्राह्मणानां
 वा विष्णोर्वाऽप्रियमाचरन् ॥ ३८ ॥ भविष्यसि हरेर्वध्यो न त्वन्यस्य महासुरा ब्रह्मण्योऽहं च विष्णुश्च विप्राणां परमा गतिः ॥ ३९ ॥ स एष सर्वरात्रा
 णामवध्यः पाण्डुनन्दन ॥ त्रिदेहोऽतिप्रमाथी च वरमत्तश्च दानवः ॥ ४० ॥ भानुमत्यापहरणे देहोऽस्यैको हतो मया ॥ अवध्यं षट्पुरं देहमिदमस्य
 दुरात्मनः ॥ ४१ ॥ इति शुश्रूषति त्वेको देहोऽस्य तपसाऽन्वितः ॥ अन्यस्तु देहो घोरोऽस्य येनावसति षट्पुरम् ॥ ४२ ॥ एतत्तु सर्वमाख्यातं निकुम्भच
 हारितं मया ॥ त्वरयास्य वधे वीर कथा पश्चाद्भविष्यति ॥ ४३ ॥ तयोः कथयतोरेवं कृष्णयोरसुरस्तदा ॥ ग्रहां षट्पुरसंज्ञां तां विवेश रणदुर्जयः ॥ ४४ ॥ अ
 न्विष्य तस्य भगवान्विवेश मधुसूदनः ॥ तां षट्पुरमुहां घोरं दुर्दृष्यं कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥ चन्द्रसूर्यप्रभाहीनां ज्वलन्तीं स्वेन तेजसा ॥ सुखदुःखोष्णशी
 तानि प्रयच्छन्तीं यथेप्सितम् ॥ ४६ ॥ तत्र प्रविश्य भगवानपश्यत जनाधिपान् ॥ युयुधे सह घोरेण निकुम्भेन जनाधिप ॥ ४७ ॥ कृष्णस्यानुग्र
 विष्टास्तु बलाद्या यादवास्तदा ॥ प्रविष्टाश्च तथा सर्वे पाण्डवास्ते महात्मनः ॥ ४८ ॥ समतास्तु प्रविष्टास्ते कृष्णस्यानुमतेन वै ॥ युयुधे स तु कृष्णेन
 रौक्मिणेयः प्रचेदितः ॥ अनयद्वादान्सर्दान्यानयं बद्धवान्पुरा ॥ ४९ ॥ ते सुक्ता रौक्मिणेयेन प्राप्ता यत्र जनार्दनः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे निकुम्भ
 वधकाङ्क्षिणः ॥ ५० ॥ राजानो वीर मुञ्चेति पुनः कामं यथाऽद्भुवन् ॥ सुमोच चाथ तान्वीरो रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ अधोमुखमुखाः सर्वे
 बद्धमौना नगधिपाः ॥ लज्जयाऽभिप्लुता वीरास्तस्थुर्नर्धनश्रियस्तदा ॥ ५२ ॥ निकुम्भमपि गोविन्दः प्रयतन्तं जयं प्रति ॥ ५३ ॥ त्रयामास भगवान्चो
 रमात्मार्यं हरिः ॥ ५४ ॥ परिघेनाहतः कृष्णो निकुम्भेन भृशं विभो ॥ गदया चापि कृष्णेन निकुम्भस्ताडितो भृशम् ॥ तावुभौ मोहमापन्नौ
 सुप्रहारहतौ तदा ॥ ततः प्रव्यथितान्दृष्ट्वा पाण्डवांश्चाथ यादवान् ॥ ५५ ॥ जेषुर्मुनिगणास्तत्र कृष्णस्य हितकाम्य ॥ युयुश्च महात्मानं वेदप्रोक्ते
 स्तथा स्तवैः ॥ ५६ ॥ ततः प्रत्यागतप्राणो भगवान्केशवस्तदा ॥ दानवश्च पुनर्वीरावुग्रतौ समरं प्रति ॥ ५७ ॥ वृषभावि नर्दन्तौ गजावि च भारता ॥
 शालावृकावि कुक्षी प्रहरन्तौ रणोत्कटौ ॥ ५८ ॥ अथ कृष्णं तदोवाच नृपं वागशरीरिणी ॥ चक्रेण शमयस्वैनं देवब्राह्मणकण्टकम् ॥ ५९ ॥
 रौक्मिणेयस्तु कृष्णेनैव प्रचेदितः मनसा प्रेरितो यादवानयदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ सुप्रमण्डलचर्ममिति सुदर्शनविशेषणत्वात्सुप्रम ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ प्रवर भेषम ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ददौ देव्य
इति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारत खिलेषु हरिषो विष्णुपर्वणि दीकार्श पञ्चशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥
इति हावाच भगवान्देवो विल्वोदकेश्वर ॥ धर्मं यशश्च विपुल प्राप्नुहि त्वं महाबल ॥ ६० ॥ तपेत्युक्त्वा नमस्कृत्वा लोकनाथ सतां गति ॥ सुदर्शन
मुमोचाप चक्र दैत्यकुलान्तकम् ॥ ६१ ॥ तन्निष्क्रुम्भस्य चिच्छेद शिर प्रवरकुण्डलम् ॥ नारायणमुजोत्सृष्टं सूर्यमण्डलवर्चसम् ॥ ६२ ॥ उत्पपान
शिरस्तस्य भूमौ ज्वलितकुण्डलम् ॥ मेघमत्तो गिरे शृङ्गनभयूर इव भूतले ॥ ६३ ॥ निकुम्भे निहते तस्मिन्देवो विल्वोदकेश्वर ॥ त्रुतोय च
नरव्याघ्र जगन्नासकरो विमु ॥ ६४ ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च शक्रसृष्टा नभस्तलात् ॥ देवदुन्दुभयभेष प्रणेदुररिनाशने ॥ ६५ ॥ ननन्द च जगत्कृत्स्न
मुनयश्च विरोपत ॥ दैत्यकन्याश्च भगवान्यदुभ्य शतशो ददौ ॥ ६६ ॥ क्षत्रियाणां च भगवान्सन्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ रत्नानि च विचित्राणि
वासांसि प्रत्रयणि च ॥ ६७ ॥ रथानां वाजियुक्तानां पदसहस्राणि केशव ॥ अदवात्पाण्डवेभ्यश्च प्रीतत्मा गदपूर्वज ॥ ६८ ॥ तदेव चाथ
प्रवर पदपुर पुरवर्द्धन ॥ द्विजाय ब्रह्मदत्ताय ददौ तादृग्वरध्वज ॥ ६९ ॥ सत्रे समाप्ते च तदा शलचक्रगदाधरः ॥ विसर्जयित्वा तत्सत्रं पाण्डवैश्च
महाबल ॥ ७० ॥ विल्वोदकेश्वरस्याथ समाजमक्रोत्प्रभुः ॥ मांसरूपसमाकीर्णं बह्वन्नं व्यजनाकुलम् ॥ ७१ ॥ निपुद्बकुशलान्मच्छान्देवो मच्छप्रि
यत्तदा ॥ योधयित्वा वदौ शूरं वित्त वस्त्राणि चात्मवान् ॥ ७२ ॥ मातापितृभ्यां सहितो यदुभिश्च महाबल ॥ अभिवाद्य ब्रह्मदत्तं ययौ द्वारवतीं
पुरीम् ॥ ७३ ॥ स विवेश पुरीं रम्यां तदपुष्टजनाकुलाम् ॥ पुष्पवित्रपयां वीरो वन्द्यमानो नरे पथि ॥ ७४ ॥ इमं य पदपुरवधं विजय चक्रपा
णिन ॥ शृणुयाद्वा पठेदापि युद्धे जयमवाप्नुयात् ॥ ७५ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमवनो लभते धनम् ॥ व्याधितो मुच्यते रोगी बद्धश्चाप्यय बन्धनात्
॥ ७६ ॥ इदं पुसवनं प्रोक्तं गर्भधानं च भारत ॥ श्राद्धेषु पठितं सम्यगक्षय्यकरणं स्मृतम् ॥ ७७ ॥ इदममरवरस्य भारते प्रथितबलस्य जयं
महात्मनः ॥ सततामिदं य पठेन्नरः सुगतिमिति ब्रजते गतज्वरः ॥ ७८ ॥ मणिकनकविचित्रपाणिपादो निरतिशयार्कयुगोऽप्रिहादिनाथ ॥ चतुर
वधिराश्ववृत्तिवात्मा जयति जगत्पुरुषं सब्रह्मनामा ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पदपुरवधो नाम पञ्चशीति
तमोऽध्याय ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

निकुम्भस्य विदेहस्य वधं भानुमत्या हरणे भगवता प्राक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कालयुक्तेन बहुकालीनेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्रवीत् अववीत् ॥ १६ ॥ सोढव्यं दुर्वृत्तत्वाभिर्लित शेषः ॥ १७ ॥ अत्रभवती पूज्या दितिः तस्याः इष्टपुत्रे मया हते सति सा मयि मन्युं कुर्यात् ॥ १८ ॥
 भानुमत्याश्च हरणं निकुम्भस्य वधं तथा ॥ प्रब्रूहि वदतां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दितिर्हितेषु पुत्रेषु विष्णुना प्रभवि
 ण्णुना ॥ तपसाऽऽराधयामास मारीचं कश्यपं पुरा ॥ ३ ॥ तपसा कालयुक्तेन तथा शुश्रूषया मुनेः ॥ आनुकूल्येन च तथा माधुर्येण च भारत ॥ ४ ॥
 परितुष्टः कश्यपस्तु तामुवाच तपोधनः ॥ परितुष्टोऽस्मि ते भद्रे वरं वरय सुव्रते ॥ ५ ॥ दितिरुवाच ॥ हतपुत्राऽस्मि भगवन्देवैर्धर्मभृतां वर ॥
 अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैर्मितविक्रमम् ॥ ६ ॥ कश्यप उवाच ॥ अवध्यस्ते सुतो देवि दाक्षायणि भवेदिति ॥ देवानां संशयो नात्र कश्चित्कमल
 लोचने ॥ ७ ॥ देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ॥ आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा ॥ ८ ॥ अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ ॥
 अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं सुषुवे ततः ॥ ९ ॥ सहस्रबाहुं कौरव्य सहस्रशिरसं तथा ॥ द्विसहस्रेण चव तावच्चरणमेव च ॥ १० ॥ स ब्रजत्यन्धवद्व्य
 स्मादनन्धोऽपि हि भारत ॥ तमन्यकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः ॥ ११ ॥ अवध्योऽस्मीति लोकान्स सर्वान्बाधति भारत ॥ हरत्यपि च
 रत्नानि सर्वाण्यात्मबलाश्रयात् ॥ १२ ॥ वासयत्यात्मवीर्येण निष्टुह्याप्सरसां गणाञ्च ॥ स वेदमन्युर्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयंकरः ॥ १३ ॥ परदारापह
 रणं परत्नविलोपनम् ॥ चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चयः ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यविजय कर्तुमुद्यतः स तु भारत ॥ सहायैरशुरैः सार्द्धं बहुभिः सर्व
 धार्षिभिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवाञ्छकः कश्यपं पितरं ब्रवीत् ॥ अन्धकेनेदमारब्धमीदृशं सुनिसत्तम ॥ १६ ॥ आज्ञापय विभो कार्यमस्माकं
 समनन्तरम् ॥ यधीयसः कथं नाम सोढव्यं स्यान्मुने मया ॥ १७ ॥ इष्टपुत्रे प्रहर्तव्यं कथं नाम मया विभो ॥ इहात्रभवती कर्त्यान्मन्युं मयि हते
 सुते ॥ १८ ॥ देवेन्द्रवचनं श्रुत्वा कश्यपोऽथाब्रवीन्मुनिः ॥ वारयिष्यामि देवेन्द्र सर्वथा भद्रमस्तु ते ॥ १९ ॥ अन्धकं ॥ अस दितया सह तु
 कश्यपः ॥ त्रैलोक्यविजयाद्वीरं कृच्छ्रकृच्छ्रेण भारत ॥ २० ॥ वारितोऽपि स दुष्टात्मा बाधत्येव दिवौकसः ॥ तैस्तैश्च ॥ तमा प्रमथ्य च तथाऽ
 मरान् ॥ २१ ॥ बभञ्ज कानने वृक्षानुद्यानानि च दुर्मतिः ॥ उच्चैःश्रवःसुतानश्चान्बलादप्यानयद्विवः ॥ २२ ॥ नागाः ॥ गजसुतान्दिव्यानापि च
 भारत ॥ बलाद्धरति देवानां पश्यतां वरदपितः ॥ २३ ॥ देवानाप्याययन्ते तु ये यज्ञैस्तपसा तथा ॥ तेषां चकार विश्वं स दुष्टात्मा देवकण्टकः ॥ २४ ॥
 ॥ १९ ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रेण अतिकृच्छ्रेण ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

नेत्रे यत्र न चक्षुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथकस्य भयादिति शय ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथप्रमाजन शोकापनयम् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तपोधनाः हे शौनकादयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति कृष्णार्ण कार्यं कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मन्दार सुरवरहस्ततुल्यै ॥ ४४ ॥ मन्त्रा
 नेत्रयैश्चैत्रयो वर्णास्त्रिषुश्च न तर्पास्यपि ॥ अन्धकस्य भयाद्राजान्यस्त्रिविधानि कुर्वत ॥ २५ ॥ तस्येच्छया वाति वायुरादित्यश्च तपत्युत ॥ चन्द्रमा
 वा सनसत्रो दृश्यत नैव वा पुन ॥ २६ ॥ न व्रजन्ति विमानानि विद्यायसि भयात्प्रभो ॥ अन्धकस्यातिघोरस्य बलदृष्टस्य दुभते ॥ २७ ॥
 निरोद्धारवपदकार जगद्भिर तयाऽभवत् ॥ अन्धकस्यातिघोरस्य भयात्कुरुकुलोद्धतः ॥ २८ ॥ कुरुस्तयोत्तरान्पापो द्राघयामास भारत ॥ मद्राश्वान्के
 तुमालाश्च जगद्भ्रीपांस्तथैव च ॥ २९ ॥ मानयन्ति च त देवा दानवाश्च दुरासवा ॥ धृतानि च तथान्यानि समर्थान्यपि सर्व ॥ ३० ॥ क्रययो
 वध्यमानारतु समेत ॥ नक्षत्रादिन ॥ अचिन्तयन्नथकस्य वध धर्मभूता वरा ॥ ३१ ॥ तेषां वृहस्पतिर्मध्ये धीमानिदमथाब्रवीत् ॥ नास्य रुद्रादते मृत्यु
 विद्यते च कथंचन ॥ ३२ ॥ तपा वरे दीयमाने कथ्यतेनापि शब्दित ॥ नाह रुद्रात्परित्रातु शक्त इत्येव धीमतः ॥ ३३ ॥ तसुयाय चिन्तयाम शत्रो
 येन सनातन ॥ जानीयात्सर्वभूतानि पीरुयमानानि शकर ॥ ३४ ॥ विदितार्थं हि भगवानवश्य जगत प्रभुः ॥ अथुप्रमार्जनं वै कर्षिष्यति सतां
 गति ॥ ३५ ॥ अत्र हि देवदेवस्य भवस्य जगतो गुरोः स तोऽसद्ब्रह्मो रक्षितव्या ब्राह्मणास्तु विशेषतः ॥ ३६ ॥ ते वय नारद सर्वे प्रयाम शरणं द्वि
 जम् ॥ उपायं वेत्स्यते तत्र वयस्यो हि भवस्य सः ॥ ३७ ॥ वृषपतिवच श्रुत्वा सर्वेऽप्यथ तपोधना ॥ तावद्वद्वशुराकाशे प्राप्तं देवार्पितमम् ॥ ३८ ॥
 पूजयित्वा यथान्याय सत्कृत्य विधिवन्मुनिम् ॥ देवा छत्र ॥ देवर्षे भगवन्साधो कैलाम व्रज सत्वरम् ॥ ३९ ॥ विज्ञप्तुमर्हसे देवमन्धकस्य वधे
 हरम् ॥ प्राणार्थे नारद प्रोचुस्तारिस्तथेति स चोक्तवान् ॥ ४० ॥ अपिष्यथ प्रयातेषु तत्कार्यं नारदो मुनिः ॥ विचार्य मनसा विद्वानिति कार्यं स दृष्ट
 वान् ॥ ४१ ॥ स देवदेवं भगवान्द्रुपं मुनिरथाययो ॥ मन्दारवमन्धस्यो यत्र नित्यो वृषध्वज ॥ ४२ ॥ स तत्र रजनीभेकामुपित्वा मुनिसत्तम ॥
 मन्दारार्णां वने रम्ये दधितः शूलपाणिनः ॥ ४३ ॥ आजगाम पुनः स्वर्गं लब्ध्वाऽनुज्ञां वृषध्वजात् ॥ मन्दारपुण्ये मुक्तां मालामाबध्य भारत
 ॥ ४४ ॥ प्रथितां सविशेषां तां सर्वगन्धोत्तमोत्तमाम् ॥ सन्तानमाल्यदाभ च तैरेव कुसुमैः कृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च कण्ठे सपासज्य मद्भगन्ध नराधिप ॥
 आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदृषितः ॥ ४६ ॥ अन्धकस्त्वथ त दृष्ट्वा गन्धमाप्राप्य चोत्तमम् ॥ सन्तानकानां स्रष्टुमालां महागन्धां महामुने ॥ ४७ ॥
 नेमिरे देवद्रुम एव ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स्रष्टुमाला पुष्पदाम ॥ ५० ॥

इयमिति वक्तव्येऽयमिति उक्तिर्मन्त्रत्वात् । सन्तानकुसुमानि अतिवर्तन्ति अभिप्रवृत्ति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ महात्मानो महादेवस्य प्रवरोत्तमाः गणान्तमाः ॥ ५२ ॥
 ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नीराणि रसात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ वर्षन्ते प्रसरन्ति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां षडशी
 कः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ स्वर्गे सन्तानकुसुमान्यतिवर्तन्ति सर्वथा ॥ ४८ ॥ कः
 कुत्रायं पुष्पजातिर्वा कमनीया तपोधन ॥ गन्धान्वर्णाञ्छुभास्तान्दिभ्योः पुष्पति शुद्धमुहुः ॥ स्वर्गे सन्तानकुसुमान्यतिवर्तन्ति सर्वथा ॥ ४८ ॥ कः
 प्रभुस्तस्य वृक्षस्य शक्यं वाऽऽनयितुं मुने ॥ आचक्ष्व यद्यनुग्राह्या वयं ते देवतातिथे ॥ ४९ ॥ तस्माच्च मुनिश्रेष्ठः प्रहसन्निव भारते ॥ आदाय दक्षिणे
 हस्ते महत्तस्तपसो निधिः ॥ ५० ॥ मन्दरे पर्वतश्रेष्ठे वीर कामगमं वनम् ॥ तत्र चर्वविध पुष्पं भोः सृष्टिः शूलपाणिनः ॥ ५१ ॥ न तु तत्र वनं
 कश्चिदच्छन्देन महात्मनः ॥ प्रवेष्टुं लभते तद्धि रक्षन्ति प्रवरोत्तमाः ॥ ५२ ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा दुरासदाः ॥ अवध्याः सर्वभूतानां
 मन्दासि विरक्षिताः ॥ ५३ ॥ नित्यं प्रकीडते तत्र सोमः सप्रवरो हरः ॥ मन्दरद्रुमखण्डेषु सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ तपोविशेषैराराध्य हरं
 त्रिभुवनेश्वरम् ॥ शक्यं मन्दारपुष्पाणि प्राप्तुं कथ्यपर्वशज ॥ ५५ ॥ स्त्रीरत्नमणिरत्नानि यानि चान्यानि चाप्यथ ॥ काङ्क्षितानि फलन्ति स्म ते
 द्रुमा हरवृक्षभाः ॥ ५६ ॥ न तत्र सूर्यः सोमोऽथ तपत्यतुलविक्रमः ॥ स्वयंप्रभं तरुवनं तद्रो दुःखविवर्जितम् ॥ ५७ ॥ तत्र गन्धान्धवन्यन्ये
 नीराण्यन्ये महाद्रुमाः ॥ वासांसि विविधान्यन्ये सुगन्धीनि महाबल ॥ ५८ ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च ॥ तरुभ्यः स्रवते
 तेभ्यो विविधं मनसेप्सितम् ॥ ५९ ॥ पिपासा बुभुक्षा वा ग्लानिश्चिन्ताऽपि वाऽनघ ॥ न मन्दारवने वीर भवतीत्युपधार्यताम् ॥ ६० ॥ न ते
 वर्णयितुं शक्या गुणा वर्षशतैरपि ॥ गुणा ये तत्र वद्धन्ते स्वर्गाद्बहुगुणोत्तराः ॥ ६१ ॥ अतीव हि जयेल्लोकान्स महेन्द्रान्न संशयः ॥ एकाहमपि
 यस्तत्र वसेच्च दितिजोत्तम ॥ ६२ ॥ स्वर्गस्यापि हि तत्स्वर्गं सुखानामपि तत्सुखम् ॥ बभूव जगतः सर्वमिति मे धीयते मनः ॥ ६३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
 अन्धको नारदवचः ॥ श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
 मन्दरं क्रुद्धो महादेवा
 श्रुत्वा तत्त्वेन भारत ॥ मन्दरं पर्वतं गन्तुं मनो दध्रे महासुरः ॥ १ ॥ सोऽसुरान्सुमहातेजाः समानीय महाबलः ॥
 लयं तदा ॥ २ ॥ तं महाभ्रप्रतिच्छन्नं महौषधिसमाकुलम् ॥ नानासिद्धसमाकीर्णं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३ ॥ १००१ गुरुशुक्लं सरलद्रुमसंकु
 लम् ॥ किन्नरोद्गीतरम्यं च बहुनागकुलकुलम् ॥ ४ ॥ वातोद्धतैर्वनैः फुल्लैर्नृत्यन्तमिव च क्वचित् ॥ प्रसुतैर्वातुभिश्चित्रैर्विलसमिव च क्वचित् ॥ ५ ॥
 वित्तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ अन्धक इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुचिपदे मद मया शुचिरूपाने मोदन्ति विष्ण्वीति शुचिपदारस्तैः शुद्धसदोभिः । शुचिपदैरित्यपि पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रत्नमुत्तम दिव्य भेषम् ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नानि नदीनां जालानि समूहा यत्र तम् ॥ १६ ॥ सविशेषतर विशेषतैः पारिजातादिभिः सहितम् ॥ १७ ॥ नमः श्रुतैः स्वर्गादाग
 पत्सिन्धवे सुमधुरेन दन्तमिव च कश्चित् ॥ इसे शुचिपदे कीर्णं सपतञ्जिरितस्तत् ॥ ६ ॥ महावैलम् महिषैश्चरद्भित्तयनाशनेः ॥ चन्द्रांशुवि
 मले सिंहेभ्यः पित हेमसचयम् ॥ ७ ॥ मृगराजसमाकीर्णं मृगधृन्चनिषेवितम् ॥ स मन्दरं गिरिं प्राह रूपिण बलवर्धितम् ॥ ८ ॥ वेत्ति त्व हि यथाऽ
 वध्यो वरदानावह पितु ॥ मम चैव वशे सर्वं त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ ९ ॥ प्रतियोद्धु न मां कश्चिदिच्छित्यपि गिरे भयात् ॥ पारिजातवन चा
 स्ति तव मानो महागिरे ॥ सर्वकामप्रदे पुष्येद्योपित रत्नमुत्तमम् ॥ १० ॥ तवाचक्ष्वोपमोक्ष्यामि तद्धन तव सानुजम् ॥ किं करिष्यसि कुब्जस्त्व
 मनो हि त्वरेते मम ॥ ११ ॥ त्रातार नानुपश्यामि मया स्वस्वर्दितस्य ते ॥ इत्युक्तो मन्दरस्तेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ ॥ ततोऽन्धकोऽतिरु
 पितो वरदानेन दर्पित ॥ सुमोच नाद सुमहविद वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ मया वै त्व याच्यमानो यस्मान्न बहु मन्यसे ॥ अह चूर्णीकरोमि त्वां
 बल पर्वत पश्य मे ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा गिरे शृङ्गमुत्पात्वा बहुयोजनम् ॥ निष्येप गिरेस्तस्य शृङ्गेऽध्वन्यत्र वीर्यवान् ॥ १५ ॥ स इतरसुरैः सर्वैर्वर
 दानेन दर्पित ॥ त प्रच्छन्ननदीजाल मन्यमानं महागिरिम् ॥ १६ ॥ विदित्वा भगवानुद्भस्मकारानुग्रह गिरे ॥ सविशेषतर वीर मत्तद्विपमृगा
 युतम् ॥ १७ ॥ नदीजालैर्वहुतरैश्चित चित्रकाननम् ॥ नभश्च्युते पुरा यद्वत्तदेव विराजते ॥ १८ ॥ अय देवप्रभावेण शृङ्गाण्युत्पादितानि
 तु ॥ क्षिप्तानि चासुरानेव घ्नन्ति वीराणि भारत ॥ १९ ॥ क्षित्वा ये प्रपलायन्ते शृङ्गाणि तु महासुरा ॥ शृङ्गेस्तेस्ते स्म वध्यन्ति पर्वतस्य
 जनाधिप ॥ २० ॥ ये स्वस्थास्त्वसुरास्तत्र तिष्ठन्ति गिरिसानुषु ॥ शृङ्गेस्तेन स्म वध्यन्ते मन्दरस्य महागिरे ॥ २१ ॥ ततोऽन्धकस्तदा दृष्ट्वा
 सेनां तां मर्दितां तथा ॥ रुषित सुमहानाद नर्दित्वैव तदाब्रवीत् ॥ २२ ॥ आह्वये त वन यस्य युद्धार्थमुपतिष्ठतु ॥ किं त्वयाऽवल युद्धेन
 दत्ता स्म च्छन्नना रणे ॥ २३ ॥ एवमुक्ते त्वन्धकेन वृषभेण महेश्वर ॥ सुप्राप्त शूलमुध्म्य देवोऽन्धकजिघांसया ॥ २४ ॥ प्रमथानां गणेषीमा
 न्युतो मे बहुलोचन ॥ तथा भूतगणैश्चैव धीमान्भूतगणेश्वर ॥ २५ ॥ प्रचकम्पे तत कृत्स्न त्रैलोक्य रुषिते हरे ॥ सिन्धवश्च प्रतिश्रोतमृदु
 प्रज्वलितोदका ॥ २६ ॥ जगमुद्दिशोऽग्निदाहाश्च सर्वे ते हरतेजसा ॥ युयुधुश्च महा सर्वे विपरीता जनाधिप ॥ २७ ॥ तैर्नदीजालैः पुरा धन्वक्क्षो
 भात् ॥ २८ ॥ १९ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बहुलोचन त्रिनेत्र ॥ २५ ॥ सिम्बवो नय ॥ २६ ॥ सर्वे ते सर्वास्ता विपरीता वक्त्रीभूताः ॥ २७ ॥
 भातुम् ॥ २८ ॥

सध्माङ्गराः वृष्टयो येषु ते गिरयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ न ज्ज्वाल जले वह्निः और्वाधिना समुद्रे सत्त्वानां पाक
औत्पतिको नाभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सोमः तगसहितः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि दीकार्यां सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ अथा
चेतुश्च गिरयस्तत्र काले कुरुकुलोद्ब्रह्म ॥ प्रववर्षाथ पर्जन्यः सध्माङ्गरवृष्टयः ॥ २८ ॥ उष्णभाश्चन्द्रमाश्चासीरमूर्धः शीतप्रभस्तथा ॥ न ब्रह्म
विविदुस्तत्र मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ २९ ॥ वडवाः सुषुगुर्गाश्च गावोऽधानपि चानघ ॥ पेतुर्वृक्षाश्च मेदिन्यामिच्छन्ना भस्मसात्कृताः ॥ ३० ॥
बाधन्ते वृषभा गाश्च गावश्चारुरुर्बुधान् ॥ राक्षसा यातुधानाश्च पिशाचाश्चापि सर्वशः ॥ ३१ ॥ विपरीतं जगद्दृष्ट्वा महादेवस्तथागतम् ॥ सुमोच
भगवान्जलं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३२ ॥ तत्पपात रहोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम् ॥ भस्मसाच्चाकरोद्द्रौद्रमन्धकं सायुकण्टकम् ॥ ३३ ॥ ततो
देवगणाः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥ शंकरं तदुषुश्चैव जगच्छत्रौ निबहिर्ते ॥ ३४ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ त्रैलोक्यं निर्वृतं
चासीन्नैर्द्रं विगतज्वरम् ॥ ३५ ॥ प्रजमुर्देवगन्धर्वा ननुत्थाप्यसुरोगणाः ॥ जेषुश्च ब्राह्मणा वेदानांजुश्च क्रतुभिस्तदा ॥ ३६ ॥ अहाः प्रकृतिमापे
दुरुर्दुर्नद्यो यथा पुरा ॥ न ज्ज्वाल जले वह्निराशाः सर्वाः प्रसेदिरे ॥ ३७ ॥ मन्दरः पर्वतश्रेष्ठः पुनरेव रराज ह ॥ श्रिया परमया जुष्टः सर्वतेजः
समुच्छ्रयात् ॥ ३८ ॥ रमे सोमश्च भगवान्पारिजातवने हरः ॥ सुप्रचारान्सुरान्कृत्वा शकादीन्धर्मतः प्रभुः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हारिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मुनेऽन्धकवधः श्राव्यः श्रुतोऽयं खलु भो मया ॥
शान्तिस्त्रयाणां लोकानां कृता देवेन धीमता ॥ १ ॥ निकुम्भस्य हतं देहं द्वितीयं चक्रपाणिना ॥ यदर्थं च यथा चैव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ श्रद्धानस्य राजेन्द्र वक्तव्यं भवतोऽनघ ॥ चारितं लोकनाथस्य हरेरभितेजसः ॥ ३ ॥ द्वावन्वितसतो विष्णोरतुल
तेजसः ॥ समुद्रयात्रा संप्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप ॥ ४ ॥ उग्रसेनो नरपतिर्विभुदेवश्च भारत ॥ निक्षिप्तौ नगराध्यक्ष
पृथग्बलः पृथग्धीमौल्लोकनाथो जनार्दनः ॥ गोष्ठ्याः पृथक्कुमारणां नृदेवाभितेजसाम् ॥ ५ ॥ गणिकानां सहचार्य ॥ निःसृतानि नराधिप ॥
कुमारैः सह वाण्यै रूपवद्भिः स्वलंकृतैः ॥ ७ ॥ दैत्याधिवासं निर्जित्य यदुभिर्दृढविक्रमैः ॥ वेश्या निवेशिता वीर द्वारक्यां सहस्रशः ॥ ८ ॥
शीतितमेऽमुष्मिन्नध्यये बलकृष्णयोः । वर्ण्यते च जलक्रीडा विशिष्टा पिण्डतारके ॥ १ ॥ मुनेऽन्धकेति । श्राव्यः अवश्यं श्रोतव्यः ॥ १ ॥ निकुम्भस्य त्रिदेहस्य ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलो बलसामः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दैत्याधिवासं समुद्रं निर्जित्य स्वस्थानादवसार्य तत्र निवेशिताः ॥ ८ ॥

॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ हृषीकेशः इन्द्रियाणागीश्वरोऽपि कान्तावशमतोऽभवदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ वंशरूपेण । कुलानुरूपेण । 'वंशो वेणौ कुले वंशे' इति विश्वः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ते कुमारः ॥ ३७ ॥ स्वभिनयानि शोभनः अभिनयः पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च प्रदर्शनं यत्र ताति ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडाम् अप्सरसं कौबेर्यः कौबेरीः वराप्सराः

तत्तदेव हि ताश्चकुर्मुदा नारायणस्त्रियः ॥ तनुवद्भावतास्तन्व्यो लीलयन्त्यस्तथापराः ॥ चिक्रीडुर्वासुदेवस्य जले जलजलोचनाः ॥ ३९ ॥ यस्या
यस्यास्तु यो भावस्तां तां तेनैव केशवः ॥ अनुप्रविश्य भावज्ञो निनायात्मवशं वशी ॥ ३२ ॥ तृषीकेशोऽपि भगवान्दृष्टकेशः सनातनः ॥
बभूव देशकालेन कान्तावशगतः प्रभुः ॥ ३३ ॥ कुलशीलसमोऽस्माकं योग्योऽयमिति मेनिरे ॥ वंशरूपेण वर्तन्तमङ्गनास्ता जनार्दनम्
॥ ३४ ॥ तदा दाक्षिण्ययुक्तं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ॥ कृष्णं भार्योश्चकमिरे भक्त्या च बहु मेनिरे ॥ ३५ ॥ पृथग्गोष्ठ्यः कुमारानां प्रकाशो
ह्रीगणैः सह ॥ अलंचक्रुर्जलं वीराः सागरस्य गुणाकराः ॥ ३६ ॥ गीतनृत्यविधिज्ञानां तासां स्त्रीणां जनेश्वर ॥ तेजसाऽप्याहृतानां ते दाक्षिण्या
त्स्थिरे वशे ॥ ३७ ॥ शृण्वन्तश्चारुगीतानि तथा स्वभिनयान्यपि ॥ तूर्यायुत्तमनारीणां सुमुहुर्यदुपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडां ततः कृष्णः कौ
बेर्यश्च वराप्सराः ॥ माहेन्द्रीश्चानयामाल विश्वरूपेण हेतुना ॥ ३९ ॥ ताः प्रोवाच प्रमेयात्मा सान्त्वयित्वा जगत्प्रभुः ॥ उत्थापयित्वा प्रणताः
कृताञ्जलिपुटास्तथा ॥ ४० ॥ क्रीडायुवत्यो भैमानां प्रविशच्चमशङ्किताः ॥ मत्प्रियार्थं वरागहा रमयध्वं च यादवाच् ॥ ४१ ॥ दर्शयध्वं गुणा
न्सर्वानृत्यगीतैरहस्तु च ॥ तथाभिनययोगेषु वाद्येषु विविधेषु च ॥ ४२ ॥ एवं कृते विधास्यामि श्रेयो वो मनसेऽसितम् ॥ मच्छरीरसमा ह्ये
सर्वे निरवशेषतः ॥ ४३ ॥ शिरसाऽऽज्ञां तु ताः सर्वाः प्रतिग्रह्य हरेस्तदा ॥ क्रीडायुवत्यो विविशुर्भैमानामप्सरेवराः ॥ ४४ ॥ ताभिः प्रविष्ट
मात्राभिर्द्योतितः स महार्णवः ॥ सौदामिनीभिर्नभसि घनवृन्दभिवानघ ॥ ४५ ॥ ता जले स्थलवस्थित्वा जगत्
नयं सम्यक्स्वर्गवास इवाङ्गनाः ॥ ४६ ॥ गन्धैर्माल्यैश्च ता दिव्यैर्वस्त्रैश्चायतलोचनाः ॥ हेलामिर्हास्यभावैश्च
कटाक्षैरिद्वितैर्हास्यैः केलिरोषैः प्रसादितैः ॥ मनोऽनुकूलैर्भैमानां समाजहर्मानसि ताः ॥ ४८ ॥

श्रेष्ठा अप्सरसः । विश्वरूपेण जीवनिनृत्यकेन हेतुना निमित्तेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रविशध्वं मनोहारिण्यो भवन्त्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भैमानां भीमजानां यादवानां
समीपमिति शेषः । अप्सरोवराः वराप्सरसः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जलवाद्यान्यवादयन्नित्यपि पाठः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

शान्तेमानह वातरूप्याद् मधुपु वातस्कन्धेषु आबद्धमहादियु ऊर्ध्वार्धेषु शतगार्धेषु उत्तरोत्तररणीयेषु वस्तिद्वारिति पूर्वोक्तान्वयः । ततश्च ते भेमास्ताः
 नारीमानयन्ति ॥ ४९ ॥ एतां विपतिं कीर्त्तां कृष्णोऽपि चक्रेत्याह—कृष्णोऽपीति ॥ सर्वेभिः आग्नेचरगताधिकं ग्राह्यम् ॥ ५० ॥ किम्पप दिवि कीर्त्ताकृतम् ॥ ५१ ॥
 ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इच्छया स्थलवज्रलेज्यपाषाण इच्छया मज्जनं अमज्जधेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स्वस्तिकाः शारिफलककाराः ॥ ५८ ॥ कैलासा
 दिवच्छन्दो वयेच्छतिलं स्येदकारितं च येषां ते ॥ ५९ ॥ मसारो मरकतः गलुस्त्वन्कान्त अर्कः सुर्षकावस्तैर्ध्वस्तैः समस्तैर्वा चित्रागैरिजितैरित्यर्थः । चित्रमार्क
 वस्तिप्योस्तिप्य चाकारा वातस्कन्धान्वहंश्च तान् ॥ मदिरावराणां भेमा मानयन्ति वराप्सरा ॥ ४९ ॥ कृष्णोऽपि तेषां ग्रीत्यर्थं विजह्वे वियति
 प्रसु ॥ सर्वे पोहगभिः सार्द्धं स्त्रीसहस्रैर्मुदान्वितः ॥ ५० ॥ प्रभावन्नास्तु ते वीराः कृष्णान्यामिततेजसः ॥ न जग्मुर्विस्मय भेमा गाम्भीर्यं पर
 मास्थिता ॥ ५१ ॥ केचिद्वैवक्तव्यं गत्वा पुनरायान्ति भारत ॥ गृहाण्यन्ये वनान्यन्ये काङ्क्षितान्यारिमर्दन ॥ ५२ ॥ अपेयः पेयसलिलः सागरश्च
 भवत्तदा ॥ आज्ञया लोकनाथस्य विष्णोर्मुल्लेजसः ॥ ५३ ॥ अथावन्त्यलक्वापि जले जलजलोचनाः ॥ गृह्ण हस्ते तथा नार्यो युक्ता मज्जस्त
 थापि च ॥ ५४ ॥ भक्ष्यभोज्यानि पेयानि चोप्य लेब्ध्वा तथैव च ॥ बहुप्रकार मनसा ध्याते तेषां भवत्युत ॥ ५५ ॥ अम्लानमाल्यधारिण्यस्ताः
 त्रियस्ताननिन्दितान् ॥ रह सु रमयांचक्रु स्वर्गे देवतानुगाः ॥ ५६ ॥ नोभिरुद्रप्रकाराभिधिकीडुरपरजिताः ॥ तास्तालुलितसुदिता साया
 द्वेऽन्धकवृष्णयः ॥ ५७ ॥ आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा ॥ ग्रामावा नोषु कोरव्य विहिता विश्वकर्मणा ॥ ५८ ॥ कैलासमन्दर
 च्छन्दा मेरुच्छन्दास्तथैव च ॥ तथा नानावयश्छन्दास्तथेहामृगस्त्रिण ॥ ५९ ॥ वैदूर्यतोरणैश्चित्राभिन्नाभिर्मणिमकिभिः ॥ मसारगल्वकर्म
 येऽभिन्नमकिरतैरपि ॥ ६० ॥ आम्नीहगरुहच्छन्दाश्चित्रा कनकरीतिभिः ॥ क्रोञ्चच्छन्दा गजच्छन्दास्तथापरे ॥ ६१ ॥ कर्णधा
 र्येदतास्ता नावः कार्तस्वरोज्ज्वलाः ॥ सलिल शोभयामासु सागरस्य महोर्मिमत् ॥ ६२ ॥ समुच्छ्रित सिते पोतेर्यानपात्रेस्तथैव च ॥ नोभिश्च
 सिद्धिकाभिश्च गुशुभे वरुणालयः ॥ ६३ ॥

यस्मै नानारूपास्तरणयुतैः ॥ ६० ॥ आम्नीहगरुहच्छन्दाः लीलागरुहसदराः कनकरीतिभिः कनकचाराभिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ योदैर्जलासेट्येयैः सुव्रनौकास्यैः यानपात्रैः सर्वैः
 समारतमृताभिः नागयनौकाभिः नौभिः अविशेषवतीभिर्विष्वनौकाभिः । सिद्धिकाभिः ग्रास्तावापद्धिताभिर्पूर्यणीवादिस्त्रीलायोग्याभिरापताभिर्नौभिरिति भेदः । तत्र पोवा
 विमानवत्सुषरानि यानपात्राणि नन्दनसमुद्दिमन्ति । नावो रथदीर्घिकादियुक्ताः । सिद्धिकाः सर्वस्वमर्थयुक्ताः । ॥ ६३ ॥

इति क्रमात् श्लोकचतुष्टयेनाह—पुराणीत्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ वनेषु नौस्थेष्वेव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इच्छताम् इच्छया बभूव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ परिच्छदस्य षोडशबीसहस्रपरिवारस्यानुरूपम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि

पुराण्याकाशगानीव गन्धर्वाणामितस्ततः ॥ बभ्रसुः सागरजले भैमयानानि सर्वतः ॥ ६४ ॥ नन्दनच्छन्दयुक्तेषु यानपात्रेषु भारत ॥ नन्दनप्रतिमं सर्वं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ६५ ॥ उद्यानानि सभावृक्षा दीर्घिकाः स्यन्दनानि च ॥ निवेशितानि शिल्पानि तादृशान्येव सर्वथा ॥ ६६ ॥ स्वर्गच्छन्देषु चान्येषु समासत्स्वर्गसन्निभाः ॥ नारायणाज्ञया वीरं विहिता विश्वकर्मणा ॥ ६७ ॥ वनेषु रुरुवृद्धं मधुरं चैव प्रक्षिणः ॥ मनोहरतरं चैव भैमानामतितेजसाम् ॥ ६८ ॥ देवलोकोद्भवाः श्वेता विलेपुः कोकिलास्तदा ॥ मधुराणि विचित्राणि यदूनां काङ्क्षितानि च ॥ ६९ ॥ चन्द्रांशुसमरूपेषु हर्म्यप्रेष्ठेषु बर्हिणः ॥ नन्तुर्मधुरावाः शिखण्डिगणसंवृताः ॥ ७० ॥ पताका यानपात्राणां सर्वाः पक्षिगणायुताः ॥ भ्रमैरुपगीताश्च खगदामासक्तवासिभिः ॥ ७१ ॥ नारायणाज्ञया वृक्षाः पुष्पाणि सुमुचुर्भूशम् ॥ ऋतवश्चारुपाणि विहायसि गतास्तथा ॥ ७२ ॥ ववौ मनोहरो वातो रतिखेदहरः सुखः ॥ रजोभिः सर्वपुष्पाणां पृक्तश्चन्दनैस्त्यभृत् ॥ ७३ ॥ शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते ॥ वासुदेवप्रसादेन भैमानां क्रीडतां तदा ॥ ७४ ॥ न क्षुत्पिपासा न ग्लानिर्न चिन्ता शोक एव च ॥ आविवेश तदा भैमान्प्रभावाच्चक्रपाणिनः ॥ ७५ ॥ अप्रशान्तमहातुर्यो गीतवृत्योपशोभिताः ॥ बभूवुः सागरक्रीडा भैमानामतितेजसाम् ॥ ७६ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णं समुद्रं सलिलाशयम् ॥ रुद्धा चिक्रीडुरिन्द्राभा भैमाः कृष्णाभिरक्षिताः ॥ ७७ ॥ परिच्छदस्यानुरूपं यानपात्रं महात्मनः ॥ नारायणस्य देवस्य विहितं विश्वकर्मणा ॥ ७८ ॥ रत्नानि यानि त्रैलोक्ये विशिष्टानि विशाम्पते ॥ कृष्णस्य तानि सर्वाणि यानपात्रेऽतितेजसः ॥ ७९ ॥ पृथक्पृथङ्निवासाश्च स्त्रीणां कृष्णस्य भारत ॥ मणिवैडूर्यचित्रास्ताः कार्त्तस्वरविभूषिताः ॥ ८० ॥ सर्वतुल्यसुमाकीर्णाः सर्वगन्धाधिवासिताः ॥ यदुसिहैः शुभैर्जुष्टाः शन्तं गवांसिभिः ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे अष्टाशीतमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ न उवाच ॥ रेमे बलश्च नन्दनपङ्कदिग्धः कादम्बरीपानकलः पृथुश्रीः ॥ रक्तेक्षणो रेवतिमाश्रयित्वा प्रलम्बबाहुस्खलितः प्रपातः ॥ ९ ॥

टीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नवाधिकेऽशीतितमेऽध्यायेऽभ्युपनिषिक्तं ॥ छालिक्रयायागमः क्रीडा गानं भोज्यं महादुतम् ॥ ९ ॥ अथ जलक्रीडावर्णनम्—रेमे बल इति ॥ कादम्बरीपानकलः कादम्बप्रसूतमदिरापानेन मनोहरः । रेवतिमिति हस्त्वमार्ष छन्दोऽजुरोधात् ॥ ९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ वेतात्पयं सागरम् ॥ ४ ॥ वा अपरतः ताहु च काष्ण बाणानुरूपं ननुः अस्यां सम्यक् सर्वभावेन जगु ॥ ५ ॥ अभिनेयेन हस्तादिचालनेन लम्ब
मित्रितं यत् हाहादि एषां यदनाम् अर्पयुक्तमयोजनवत् इय च तदनुकूल च ॥ ६ ॥ रास गानम् ॥ ७ ॥ कसप्रलम्भादिवष तदनुकारं नृत्य चकुरित्यर्थ ॥ ८ ॥
नीलाम्बुदामे वसने वसानश्चन्द्राभ्रगौरौ मयिदाविलास ॥ राज रामोऽम्बुदमध्यमेत्य संपूर्णविम्बो भगवानिवेन्दु ॥ २ ॥ वामैककर्णामलकु
ण्डलश्री स्मेरन्मनोहान्जकृतावतस ॥ तिर्यक्कटाक्ष प्रियया मुमोद रामो मुख चार्वभिधीक्ष्यमाण ॥ ३ ॥ अथाक्षया कसनिकुम्भशशशक्रदाररूपो
ऽप्सरसो गणः सः ॥ द्रष्टु मुदा रेवतिमाजगाम वेलालयं स्वर्गसमानमृदया ॥ ४ ॥ तौ रेवती चाप्यथ वाप्रपि रामं सर्वो नमस्कृत्य वराङ्गयद्यथ ॥
वाद्यानुकूप ननुतु सुगाय्य समन्ततोऽन्या जगिरे च सन्यक् ॥ ५ ॥ चकुस्तथैवाभिनेयेन लज्ज यथावदेषां प्रियमर्थयुक्तम् ॥ हृद्यानुकूल च
वलस्य तस्य तथाज्ञया रेवतराजपुन्या ॥ ६ ॥ चकुर्हसन्त्यश्च तथैव रास तद्देशमापाकृतिषेयुक्ताः ॥ सहस्ततालं ललित सलीलं वराङ्गना मङ्गल
समृताङ्ग्य ॥ ७ ॥ सुकर्मणाघोक्षजनन्दनानि सकर्तयन्त्योऽय च मङ्गलानि ॥ कसप्रलम्भादिवष च रम्य चाणूरचात च तथैव रङ्गे ॥ ८ ॥ यशोदया
च प्रथितं यशोऽय दामोदरत्व च जनार्दनस्य ॥ वष तथारिएकधेनुकाभ्यां व्रजे च वास शकुनीव च ॥ ९ ॥ तथा च भग्नौ यमलार्जुनौ तौ सृष्टिं
वृकाणामपि वत्सयुक्ताम् ॥ स कालियो नागपतिर्हवे च कृष्णेन दान्तश्च यथा दुरात्मा ॥ १० ॥ शक्त्वहददुद्धरण च वीर पद्मोत्पलानां मधुसूद
नेन ॥ गोवर्द्धनोपै च गवां धृतोऽभूद्यथा च कृष्णेन जनार्दनेन ॥ ११ ॥ कुब्जा यथा गन्धकपीपिकां च कुब्जत्वहीनां कृतवांश्च कुष्णः ॥ अवामनं वा
मनक च चक्रे कृष्णो यथात्मानमजोऽप्यनिन्द्य ॥ १२ ॥ सौभ्रमार्थं च हलायुधत्वं वध मुरस्याप्यथ देवशत्रो ॥ गन्धारकन्यावदने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥ १३ ॥ तत सुभद्राहरणे जय च युद्धे च बालादहजन्मुमाले ॥ रत्नप्रवेक च युधाजितिर्यत्समाहृत शक्रसमसमासीत्
॥ १४ ॥ एतानि चान्यानि च चारुरूपा जगु स्त्रिय प्रीतिकरणि राजन् ॥ सुकर्मणाघोक्षजर्षणानि विज्राणि चानेककथाश्रयाणि ॥ १५ ॥ कादम्बरी
पानमदोक्तस्तु वल पृथुश्रीः स चुकुर्द राम ॥ सहस्तताल मधुर सम च स भार्यया रेवतराजपुन्या ॥ १६ ॥ त कूर्दमान मधुसूदनश्च दृष्ट्वा
महात्मा च मुदान्वितोऽभूत् ॥ चुकुन्द सत्या सधितो महात्मा हर्षोगमार्थं च यलस्य धीमान् ॥ १७ ॥
आर्यपेनुकास्याम् अरिष्टेनुकुर्यो ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्त्वहददुद्धरण च वीर पद्मोत्पलानां मधुसूद
पापे ग्रम्भिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुर्दधतुरन गानार्थं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

आरण्येनुरागस्याम् अरिष्टनुकयो ॥ ९ ॥ १० ॥ शब्दसहस्रात् शब्दसाधिनभिपुष्करस्यादेव ह्रस्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बालाहकजम्बुगालिष्यां सह वृत्ते युञ्जे तच्च पाप्मे ग्रन्थिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुर्धवानुरन गानार्थं । पुङ्ख्यं जगौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यानपत्रं नौः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हे राजपुत्र मुनिरत्र दीर्घाभाक्खण्डस्तः । हेलविकारैः लीलानुकारः । रासप्रणेत्या मुन राजकुल्यप
 पाठः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सहाद्वैभैमाः अर्धभैमाः सह कर्तमानाः । पुत्रयोर्व्यत्यासमत्वयोतनार्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वेलिका
 समुद्रयात्रार्थमथागतश्च चुकूदं पार्थो नरलोकावीरः ॥ कृष्णेन सार्द्धं मुदितश्चुकूदं सुभद्रया चैव वराङ्गयष्टया ॥ ३८ ॥ गदश्च धीमानथ सारणश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ नृप सात्यकिश्च ॥ सात्राजितीसुनुरुदारवीर्यः सुचारुदण्डश्च सुचारुरूपः ॥ ३९ ॥ वीरौ कुमारौ निराशोरमुकौ च रामात्मजो वीरत
 मौ चुकूदंतुः ॥ अक्रूरसेनापतिशंकरश्च तथापरे भैमकुलप्रधानाः ॥ २० ॥ तद्वानपात्रं ववृधे तदानीं कृष्णप्रभावेन जनेन्द्रपुत्रा ॥ आपूर्णमापूर्णमु
 दारकीर्ते चुकूदंयद्रिष्टुं प भैमसुरैः ॥ २१ ॥ ते राससत्कैरतिकूदमानैर्यदुप्रवीरैरमरप्रकरैः ॥ हर्षान्वितं धीर जगत्तथाभूच्छेमुश्च पापानि जनेन्द्र
 सूनो ॥ २२ ॥ देवोऽतिथिस्तत्र च नारदोऽथ विप्रप्रियार्थं सुरकेशिराजोः ॥ चुकूदं मध्ये यदुसत्तमानां जटाकलापागलितैकदेशः ॥ २३ ॥ राम
 प्रणेत्या मुनि राजपुत्र स एव तत्राभवदप्रमेयः ॥ मध्ये च गत्वा स चुकूदं भूयो हेलविकारैः सविडम्बिताङ्गैः ॥ २४ ॥ स सत्यभामामथ केशवं च
 पार्थं सुभद्रां च बलं च देवम् ॥ देवीं तथा रेवतराजपुत्रीं संदृश्य जहास धीमान् ॥ २५ ॥ ता हासयामास सुर्धेययुक्तास्तैस्तेरुपायैः परि
 हासशीलः ॥ चेष्टानुकारैर्हसितानुकारैर्लीलानुकारैरपरैश्च धीमान् ॥ २६ ॥ आभाषितां किंचिदिदोषलक्ष्य नादातिनादान्भगवान्मुभोच ॥ हस
 न्विहासांश्च जहास हर्षाद्वास्यागमे कृष्णविनोदनार्थम् ॥ २७ ॥ कृष्णाज्ञया सातिशयानि तत्र यथानुरूपाणि ददुयुवत्यः ॥ रत्नानि वस्त्राणि च
 रूपवन्ति जगत्प्रधानानि नृदेवसूनोः ॥ २८ ॥ माल्यानि च स्वर्गसमुद्रवानि सन्तानशमान्यतिसुतकानि ॥ सर्वतुकान्यप्यनयंस्तदानीं ददुर्हरीरिङ्गि
 तकालतज्ज्ञाः ॥ २९ ॥ रासावसाने त्वथ गृह्य हस्ते महामुनिं नारदमप्रमेयः ॥ पपात कृष्णो भगवान्समुद्रे सात्राजितीं चार्जनमेव चाथ ॥ ३० ॥
 उवाच चाप्येयपराक्रमोऽथ शैनेयमीषत्प्रहसन्पृथुश्रीः ॥ द्विधा कुत्रास्मिन्पततांशु भूत्वा कीडाजले नोस्तु सहाङ्गना ॥ ३१ ॥ सरेवतीकोऽस्तु
 बलोऽद्धनेता पुत्रा मदीयाश्च सहाद्वैभैमाः ॥ भैमाद्वैभैमाः बलात्मजाश्च सत्यशिश्रिगः सन्तु समद्रतोये ॥ ३२ ॥ शोपयामास ततः समुद्रं
 कृष्णः स्मितं प्राञ्जलिं प्रतितः ॥ सुगन्धतोयो भव मृष्टोयस्तथा भव ग्राहविवर्जितश्च ॥ ३३ ॥ दृश्या च ते रत्नविभूषिता तु सा वेलिकाभूथ
 पत्सुखा च ॥ मनोऽनुकूलं च जनस्य तत्तत्प्रयच्छ विज्ञास्यसि मत्प्रभावात् ॥ ३४ ॥
 तीरसंविन्धिनी पत्सुखा पादयोः सुखस्पर्शा यद्वस्त्वन्तराभितीति ॥ ३४ ॥

॥ ३ ॥ विभुस्य विभुतिं प्राप्यतपः । कीलालमत्र रक्षम् ॥ ३६ ॥ मेरेयादयो मयमेवाः मेरेयमत्र गोडो सुरा पौष्पा निषेपात् मागीकसुरा मधुपुष्पमया आसन्नस्ता
ल्लिन्यमत्र । इतोप स्वनडोत्तरि स्यात्तेतपव द्वास्त्वमार्गम् । १३ ॥ ३७ ॥ द्युल्लिङ्गमप्यप्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ साकारम् आकार कामगीव तेन सह यथा

भवत्स पयोऽप्यथ चेटपेयो जनस्य सर्वस्य मनोऽनुकूलः ॥ वेदूर्यमुक्तामणिहेमवित्रा भवन्तु मत्स्यास्तत्रैथि सौम्यरूपा ॥ ३५ ॥ विभुस्य च त्व
कमलोत्पलानि सुगन्धसुस्पर्शस्तसमाणि ॥ पटपादजुष्टानि मनोहराणि कीलालवर्णेषु समन्वितानि ॥ ३६ ॥ मेरेयमाध्वीकसुरासधानां कुम्भांश्च
पूणास्त्यपय स्वतोये ॥ जाम्बूनद पाननिमित्तमेयां पात्र पयुर्येषु ददस्व भेमा ॥ ३७ ॥ पुण्योष्वेयसितशीततोयो भवाप्रमत्त खलु तोयराशे ॥
यथा व्यलीक न भवेद्यदूर्ना सखीजनानां कुरु तत्प्रयवम् ॥ ३८ ॥ इतीदमुक्त्वा भगवान्समुद्र ततः प्रचिकीद सहाजुनेन ॥ सिपेच पूर्वं नृप नारद
तु सान्नाजिती कृष्णमुखेद्वित्तज्ञा ॥ ३९ ॥ ततो मवावर्जितचारुदेहः पपात रामः सलिले सलीलम् ॥ साकारमालम्ब्य कर करेण मनोहरा रेवतरा
जपुत्रीम् ॥ ४० ॥ कृष्णात्मजा ये त्वय भेमसुरया रामस्य पश्चात्पतिताः समुद्रे ॥ विरागवद्वाभरणा प्रहृष्टा कीडाभिरामा मदिराविलासा
॥ ४१ ॥ शेषास्तु भेमा हरिमभ्युपेता कीडाभिरामा निराठोल्मुकाद्या ॥ विचित्रवद्वाभरणाश्च मत्ता सन्तानमाल्यावृतकण्ठदेशा ॥ ४२ ॥ वीर्या
पपन्ना कृतचारुचिह्ना विलितगान्ना जलपात्रहस्ताः ॥ गीतानि तद्रेपमनोहराणि त्वरेपपन्नान्यथ गायमाना ॥ ४३ ॥ ततः प्रचक्रुर्जलवावितानि
नानास्वराणि प्रियवाद्यवोपा ॥ सहाप्सरोभिस्त्रिविधालयाभिः कृष्णाज्या वेशववृतानि ॥ ४४ ॥ आकाशगङ्गाजलवादनज्ञाः सदा युवत्यो मद
नेकचिता ॥ अवादयन्ता जलदुर्बरांश्च वाद्यानुरूप जगिरे च हृष्टा ॥ ४५ ॥ कुरेशयाकोराविशालनेत्राः कुरेशयापीढविधुपिताश्च ॥ कुरेशयानां
गविवोधितानां जनु श्रिय ता मुरवारमुख्याः ॥ ४६ ॥ स्त्रीवक्रचन्द्रैः सकलेन्दुकल्पै रराज राजञ्छतरा समुद्राः ॥ यहच्छया देव विधानतो वा
नभो यथा चन्द्रसद्वक्त्रकीणम् ॥ ४७ ॥ समुद्रमेवः स राज राजञ्छतद्वद्वस्त्रीप्रभयाऽभिरामः ॥ सोदाभिनीभिन्न इवाम्बुनाथो देदीप्यमानो नम
मीव भेव ॥ ४८ ॥ नारायणश्चैव सनारदश्च सिपेच पक्षे कृतचारुचिह्नः ॥ वल सपक्ष कृतचारुचिह्नः स चैव पक्षं मधुसूदनस्य ॥ ४९ ॥

स्यान्त्या ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जलदुर्बरा जलवायविरायान ॥ ४५ ॥ कुरेशयाकोरा कमलकलिका व्यापीडो मुकुट मुराणांमिव चारुणि दीर्ग
स्याद्विहितानि मुक्ताणि यामां ताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पक्षे पक्षस्थितो यल सिपेथेत्यन्यथ । स च यल ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ते भैमा ने.परेषुः क्रीडां न तत्यजुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विविक्तात्राः शुद्धवपुषः विभक्तात्रा इति पाठे चन्दनाद्यनुलितावयवाः ॥ ५५ ॥ यत्स
नियोगाः यदनुशिष्टाः प्रतीताः प्रत्याताः यथानुकूलं यथाहितम् ॥ ५६ ॥ फलप्रभावा अग्लिका अम्लता येषु तानि चुकोत्तरेण चुक्ताधिकेन सूदाः सूपकाराः सूपा इति
वा पाठः निष्टमशूलाच्च शूलं समारोप्य निष्टमानित्यर्थः । निष्टमशूल्यानिति वा । निष्टमशूल्यान् अतिसपक्वाच्च शकलाच्च खण्डितान् पशून् हरिणसूकरादीन् ॥ ५७ ॥

हस्तग्रमुत्तैर्जलयन्त्रैश्च प्रहृष्टरूपाः सिधिवुस्तदानीम् ॥ रागोद्धता वारुणिपानमत्ताः संकर्षणाधोक्षजदेवपत्न्यः ॥ ५८ ॥ आरक्तनेत्रा जलजु
क्तिसत्ताः स्त्रीणां समक्षं पुरुषायमाणाः ॥ ते नोपरेषुः सुचिरं च भैमा मानं वहन्तो मदं च ॥ ५९ ॥ अतिप्रसङ्गं तु विचिन्त्य कृष्णस्तान्वार
यामास रथाङ्गपाणिः ॥ स्वयं निवृत्तो जलवाद्यशब्दैः सनारदः पार्थसहायवाञ्छ ॥ ६० ॥ कृष्णोद्भितज्ञा जलधुद्धसङ्गाद्रैमा निवृत्ता दृढमानिनोऽपि ॥
नित्यं तथानन्दकराः प्रियाणां प्रियाश्च तेषां ननुतुः प्रतीताः ॥ ६१ ॥ नृत्यावसाने भगवानुपेन्द्रस्तत्याज धीमानथ तोयसङ्गान् ॥ उत्तीर्य तोयादनु
कूललेपं जग्राह दत्त्वा मुनिसत्तमाय ॥ ६२ ॥ उपेन्द्रमुत्तीर्णमथाशु दृष्ट्वा भैमा हि ते तत्यजुरेव तोयम् ॥ विविक्तात्रास्तथ पानभूमिं कृष्णाज्ञया
ते ययुरप्रमेयाः ॥ ६३ ॥ यथात्रुष्व्यां च यथावयश्च यत्सन्निधोगाश्च तदोपविष्टाः ॥ अत्रानि वीरा वुमुजुः प्रतीताः पपुश्च पेयानि यथानुकूलम् ॥
॥ ६४ ॥ मांसानि पक्वानि फलाम्लकानि चुक्रोत्तरेणाथ च दाडिमेन ॥ निष्टमशूलाञ्छकलान्पशून्श्च तत्रोपजहुः शुचयोऽथ सूदाः ॥ ६५ ॥
सुस्विन्नशूल्यान्महिर्पाशं बालाञ्छूल्यान्मुनिघ्नप्रघृताविसक्तान् ॥ वृक्षाम्लसौवर्चलचुकृष्णान्पौरोगवोक्त्या उपजहुरेषाम् ॥ ६६ ॥ पौरोगवोक्त्या
विधिना मुगाणां मांसानि सिद्धानि च पीवराणि ॥ नानाप्रकाराण्युपजहुरेषां मृद्यानि च चुक्रुचूतैः ॥ ६७ ॥ पार्श्वानि चान्ये शकलानि
तत्र ददुः पशूनां घृतमृक्षितानि ॥ सामुद्रचूर्णैरवचूर्णितानि चूर्णेन मृष्टेन समारिच्येन ॥ ६८ ॥ समलैर्कैर्दाडिममन्त्रिणी पणिसहिङ्गवाद्रिकभू
स्तृणैश्च ॥ तदोपदेशैः सुमुखोत्तरैस्ते पानानि दृष्ट्वाः पपुप्रमेयाः ॥ ६९ ॥ कदाङ्कशूलैरपि पक्षिभिश्च घृताम्लसौवर्चलसक्तैः ॥ मेरेयमाञ्चीक
सुरासर्वास्ते पपुः प्रियाभिः परिवार्यमाणाः ॥ ७० ॥

सुस्विन्नशूल्यान् शूलमारोप्य विन्नानित्यर्थः । वृक्षाम्लम् अम्लवेतसादि । पौरोगवोक्त्या सूदोक्तकण्ठेण उपजहुः परिवेषणं चक्रुः ॥ ५८ ॥ पीवराणि पुष्टानि ॥ ५९ ॥
॥ ६० ॥ मातुलिङ्गानि रुचकानि पणिसः कुठरकं भूतृगं शाकभेदः । उपदेशैः पानपात्रैः ॥ ६१ ॥ कदाङ्कः कटुरसः तद्युक्तकाष्ठशूलानि येषु वैः ॥ ६२ ॥

आश्रयीन् साधकरोपान् क्लिष्टान् महीदीदुग्धसिक्कान् ॥ ६३ ॥ अपानना त्वक्त्यणदियानाः पानमित्युपलक्षणं यासादे ॥ ६४ ॥ आरानालान् काञ्चिकानि । रसाला
निति पाठे तु रसालान् अपरिमितवृत्तशर्करादिसिक्कान् । गालबाणु कपदनिमित्तायेषु वा ग्रहचक्राणेषु सादन् अस्वादन् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ पट्टग्रामाः स्थानानि येषां
रागणां वैर्यं समाधिः विचैकाग्र्यं वयस्यां साम् । ते च मध्यशुद्धाभिन्नगौरीभिर्भगीतरूपा । दृष्टीसकं बहुभि स्त्रीभिः सह नृत्यम् । झङ्गीसकमिति पाठे तदास्पवायाविरा
पम् । झङ्गीसकमिति पाठे निपादवर्षमादिसप्तस्वरयुतं झङ्गीसकं वायव्येयम् । जग्राहेति विपरिणामेन क्रियासम्बन्धः । वराधोषेण सह यथा स्यान्ना ॥ ६८ ॥ पार्थस्तु

भेतेन युक्ता नृप शोणितेन भद्र्यानुगन्धर्वाच्छिष्याणान्विताश्च ॥ आर्द्रान्कलादान्धृतपूर्णकांश्च नानाप्रकारानपि खण्डस्वाद्यान् ॥ ६९ ॥ अपानना
श्रोद्धवभोजमिश्राः शार्कैश्च सूपैश्च बहुप्रकारैः ॥ पेयैश्च दध्ना पयसा च वीरा स्वप्नानि राजबुभुजु प्रहृष्टा ॥ ७० ॥ तथारनारालांश्च बहुप्रका
रान्पुः सुगन्धानपि पाल्मीषु ॥ शृतं पयः शर्करया च युक्तं फलप्रकारांश्च बहुश्च स्वादन् ॥ ७१ ॥ तृप्ता प्रवृत्ता पुनरेव वीरास्ते भेममुख्या
वनितासहाया ॥ गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि ॥ ७२ ॥ आञ्जापयामास ततः स तस्यां निशि प्रहृष्टो भगवा
नुपेन्द्रः ॥ छात्रिष्यगेय बहुसन्निधानं यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति ॥ ७३ ॥ जग्राद वीणामथ नादस्तु पट्टग्रामरागादिसमाधियुक्तम् ॥ दृष्टीसक
तु स्वयमेव कृष्ण स वराधोप नरेव पार्यः ॥ ७४ ॥ मुदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान्वराप्सरासत जगुः प्रतीता ॥ आसारितान्ते च ततः प्रतीता
रम्भोत्थिता साभिनयार्थतज्ज्ञा ॥ ७५ ॥ तयाऽभिनीते वरगात्रयपृथा हुतोप रामश्च जनादनश्च ॥ अयोर्वशी चारुविशालनेत्रा देमा च राजन्यय
मिश्रकेशी ॥ ७६ ॥ तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च पतास्तथाऽन्याश्च दरीप्रियार्थम् ॥ जगुस्तथैवाभिनय च चक्रुरिष्टैश्च कामैर्मनसोऽनुकूले
॥ ७७ ॥ ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्ता स्वगीतनृत्याभिनयेरुदारैः ॥ नरेन्द्रसूनुो पारितोपितेन ताम्बूलयोगाश्च वराप्सरोभि ॥ ७८ ॥ तदागता
भिर्नृवरहृतास्तु कृष्णोप्सया मानमयास्तथैव ॥ फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीराश्छालिक्यगान्धर्वमयाहृत च ॥ ७९ ॥

मुदङ्गापान् जग्राहेत्यनुपङ्ग । अपरांश्च वायव्येयसो जगुर्गुरिति सम्बन्धः । आसारितान्ता इति भरतो मुनिभर्तुर्विषयासारित नृत्यविषाधुर्दिदेशेति । प्रथमं नर्तकीप्र
वेयं तदासाधारितायाभिनयं नाट्यं ततस्सालानग्न्याङ्गाहरणं ततो देवताचिह्नरूपेण नृत्यम् । एव चतुर्थं प्यमिसारेपूङ्गम् एवमेव नर्तकीप्रवेयो भरतस्यानुमतः । तदन्वे
रम्मा नर्तकी उच्यता प्रसिद्धा यतः सा अभिनयचतुरा ॥ ७९ ॥ अभिनीते अभिनये ह्येते द्वितीयासारे तर्वाशी उच्यता इत्यनुपङ्गः ॥ ८० ॥ ७१ ॥ ता रम्भायाः प
रितोपितेन परिषोषणेन तोषयामसेति शेषः । ताम्बूलयोगाश्चेति पङ्कजं वाक्पम् ॥ ८२ ॥ तथा जलकीरायागताभिः पञ्चङ्गाकौषीरपाहेन्द्रीभिश्च ताम्बूलयोगाः ।

गर्वाङ्कुराः आहताः वयमेताभ्योऽधिका इति स्वगुणा आविच्छता इत्यर्थः । तदेवाह । फलानीत्येकलोको वाक्यम् ॥ ७३ ॥ कृष्णेच्छया मानुषाणामनुग्रहाय त्रिविद्यान्ता
 नभिच्छालिक्यं भुवि आहतं फलानि च देवयोग्यानि आहृतानि । ततः किमत आह । स्थितमिति । प्रद्युम्नादौ ॥ ७४ ॥ पञ्चभिः कृष्णरामप्रद्युम्नानिरुद्धसाम्वैः ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ दुःस्वप्नायां करोति तथा पापं च विहन्तीत्यन्वयः ॥ ७७ ॥ यच्छालिक्यगान्धर्वं सुरावासगतो रेतः शृण्वन् चतुर्युगानां सहस्रम् एकं दिवसं मेने तत एव
 कृष्णेच्छया च त्रिविद्यान्नेव अनुग्रहाय भुवि मानुषाणाम् ॥ स्थितं च रम्यं हरितेजसेव प्रयोजयामास स रौविमणेयः ॥ ७८ ॥ छालिक्यगान्धर्व
 र्वमुदारबुद्धिस्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् ॥ प्रयोजितं पञ्चभिरेन्द्रतुल्यैश्छालिक्यभिष्टं सततं नराणाम् ॥ ७९ ॥ शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्ग
 ल्यमेवाथ तथा यशस्यम् ॥ पुण्यं च पुष्ट्यभ्युदयावहं च नारायणस्येष्टमुदारकीर्तनं ॥ ८० ॥ भरापहं धर्मभरावहं च दुःस्वप्नाशं परिकीर्त्यमा
 नम् ॥ करोति पापं च तथा विहन्ति शृण्वन्सुरावासगतो नरेन्द्रः ॥ ८१ ॥ छालिक्यगान्धर्वमुदारकीर्तनं किलैकं दिवसं सहस्रम् ॥ चतुर्धु
 गानां नृप रेतोऽथ ततः प्रवृत्ता च कुमारजातिः ॥ ८२ ॥ गान्धर्वजातिश्च तथापराऽपि दीपाद्यथा दीपशतानि राजन् ॥ विवेद कृष्णश्च सनार
 दश्च प्रद्युम्नमुख्यैर्नृप भैरवः ॥ ८३ ॥ विज्ञानमेतद्वि परं यथावदुद्देशमात्राच्च जनास्तु लोके ॥ जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामथ
 वा समुद्रे ॥ ८४ ॥ ज्ञातुं समर्थो हिमवान्गिरिर्वा फलाग्रतो वा गुणतोऽथ वापि ॥ शक्यं न छालिक्यमृते तपोभिः स्थाने विधानान्यथ मूर्च्छं
 नासु ॥ ८५ ॥ षडग्रामरोगेषु च तत्र कार्यं तस्यैकदेशावयेन राजन् ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति ॥ ८६ ॥
 छालिक्यगान्धर्वगुणोदयेषु ये देवगन्धर्वमहर्षिसङ्घाः ॥ निष्ठां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या छालिक्यमेवं मधुसूदनेन ॥ ८७ ॥ भैरवोत्तमानां नरेदेव
 दत्तं लोकस्य चानुग्रहकाम्यैव ॥ गतं प्रतिष्ठाममरपोगेयं बाला युवानश्च तथैव वृद्धाः ॥ ८८ ॥ कीडन्ति भैरवाः सर्वेषु पूर्वं तु बालाः
 समुदावहन्ति ॥ वृद्धाश्च पश्चात्प्रतिमानयन्ति स्थानेषु नित्यं प्रतिमानयन्ति ॥ ८९ ॥ मर्त्येषु मर्त्यान्यद्वोऽतिवीर्य
 पुरातनं धर्मविधानतज्ज्ञाः प्रीतिः प्रमाणं न वयः प्रमाणम् ॥ ९० ॥ प्रीतिप्रमाणानि हि सौहृदानि प्रीतिः ॥ कृत्य हि ते दशार्हाः ॥
 वृष्णयन्धकाः पुत्रसुखा बभूवुर्विसर्जिताः केशिविनाशनेन ॥ ९१ ॥

कुमारजातिप्रमुखा गन्धर्वभेदाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स्थाने तद्युक्तम् । नालम् इति पाठः सुगमः ॥ ८१ ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं गाय
 न्तो निष्ठां समाप्तिं नरा दुःखेन गच्छन्ति छालिक्यस्य का वातैत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा विनोदिताः केचिन्निपूदनेत्येवमपि पाठः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोननववितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ४४ ॥
 अयास्मिन्मन्त्रविवर्धने सन्निवृत्त्येव सन्निवृत्त्येव ॥ भानुमत्यापहरणं निकुम्भस्य तथा षष्ठः ॥ १ ॥ तेषां श्रीभेति ॥ १ ॥ भानोर्योदधिविशेषस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्ववैरप्यप्ययति ।
 भानुर्द्विषि ॥ ४ ॥ भानुतमाह—भानोर्येव ॥ भानोर्येव कन्यापुरे महानाद आर्तारणं । सहसा आकस्मिकः । समुपस्थितः अभ्युत्थितः । कथंभूते कन्यापुरे दुराधेऽप्यस्वाधीने
 स्वर्गं गताभ्याम्परसां समुद्राः कृत्वा प्रणामं मधुकसराजोः ॥ प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा वयवः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीदरणे छात्तिक्यकीटावर्णनं नामेकोननववितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां कीटाव
 सक्तानां यदूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ छिद्रमासाद्य दुर्बुद्धिर्देवशत्रुं रासदं ॥ १ ॥ कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्द्विषितं नृप ॥ जहारात्मवयाकाङ्क्षी नि
 कुम्भो नाम दानवः ॥ २ ॥ अन्तर्द्वितो मोदयित्वा यदूनां प्रमवाजनम् ॥ मायावी मायया राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३ ॥ भ्रातुर्हि वज्रनाभस्य तस्य
 कन्या प्रभावती ॥ प्रयुमेन हृता वीर वज्रनाभस्तथा हतः ॥ ४ ॥ भानोर्येव तथाऽरण्ये वसत्यवसरेण हि ॥ अस्वाधीने दुराधेऽपि छिद्रज्ञो दानवा
 धमः ॥ ५ ॥ कन्यापुरे महानादः सहसा समुपस्थितः ॥ तस्यां द्वियन्त्यां कन्यायां रुक्म्यां समितिजयः ॥ ६ ॥ वसुदेवाङ्कुरो वीरो वरिष्ठो निर्गता
 बुभौ ॥ आर्तानावसुपश्रुत्य भानोः कन्यापुरे तवा ॥ ७ ॥ न दृष्टिगोचरो तो सु ददृशातेऽपकारिणम् ॥ तथैव दशितो यातो यत्र कृष्णो महाबलः
 ॥ ८ ॥ श्रुतार्थः स्वं विमानं तदाकरोह जनार्दन ॥ पार्थेन सदितस्तादर्थं नागराश्रुमारिदमः ॥ ९ ॥ रथी त्वमनुगच्छेति सदृश्यं मकरध्वजम् ॥
 त्वरेति गरुड वीरः सदिदेश च कारयम् ॥ १० ॥ वज्रं नगरमायान्तं निकुम्भं रणवुर्जयम् ॥ पार्थकृष्णो महात्मानावासेदुर्गदमौ ॥ ११ ॥
 प्रयुम्भश्च महातेजा मायिनां प्रवरो नृपः ॥ निकुम्भश्चाप तान्दृष्ट्वा त्रिधाऽऽत्मानमथाकरोत् ॥ १२ ॥ तान्सर्वान्योधयामास निकुम्भं प्रहसन्निव ॥
 बहुकण्टकगुर्वीभिर्गदाभिरमरोपमः ॥ १३ ॥ सव्येनालम्ब्य हस्तेन कन्यां भानुमतीं नृपः ॥ दक्षिणेनाप हस्तेन गदया प्राहृत्युन ॥ १४ ॥
 कन्याय न च कृष्णो वा कामो वा नृपसत्तमः ॥ निर्दयं प्रहरन्ति स्म निकुम्भे च महासुरे ॥ १५ ॥
 निरीक्ष्ये रत्नमाभात् यदूनां न तु श्रीभागवत्त्वात् । तनु नातिविश्रमिषाह । छिद्रज्ञ इति । अवसरेणेत्येत्ययान्तम् । अवसरे दानवाधमो निकुम्भः छिद्रान्वेषी मायया
 ब्रह्मरत्नो वसति विष्ठत्येव । क अरण्ये दारकोपकने इति सार्द्धेऽन्धोको वाक्यम् । हियन्त्यां त्रियमाणायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विमानं वाहनं तर्हि किं सामान्यं न
 वास्यमित्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वाजं दानवान् ॥ १२ ॥ भानुमतीं चर्मस्थानीयाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

निश्वसुः निश्वासं मुमुक्षुः ॥ १६ ॥ नागोऽष्टविधेति । यथा कश्चिदनुदर्शयन् अक्षप्रयोगविशेषादजरमव हान्त न तु क्रमलक तद्वत् ॥ १७ ॥
ते कृष्णप्रमुखा जघ्नरिति क्रियाविपरिणामेनानुपङ्क्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽव्यवहितवेवानुययतुरित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अरिमर्दनोऽपि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भैमः
समर्थास्ते महात्मानः शत्रुं हन्तुं दुरासदाः ॥ निश्वसुर्नरपते दयाभारावपीडिताः ॥ १६ ॥ श्रेष्ठो घनुष्मतां पार्थः सर्वथा कुशलो युधि ॥ ना
गोऽष्टविधिना दैत्यं शरपङ्क्तया जघान ह ॥ १७ ॥ ते तु वैतस्तिकैर्बाणैर्विविधान्दानवान्युवि ॥ न कन्यां कलया युज्या शिष्या च महीपते ॥ १८ ॥
ततः स कन्यया सार्द्धं तत्रैवान्तरधीयत ॥ आसुरीमाश्रितो मायां न च तां वेत्ति कश्चन ॥ १९ ॥ तं कृष्णौ रौक्मिणयश्च पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥
हारितः शकुनो भूत्वा तस्थावथ महासुरः ॥ २० ॥ तं बाणैः पुनरेवाथ वीरो भूयो धनञ्जयः ॥ वैतस्तिकैर्मर्मभिद्रिः कन्यां रक्षन्नताडयत् ॥ २१ ॥
स इमां पृथिवीं कृत्स्नां सप्तद्वीपां महासुरः ॥ वध्नामानुगतश्चैव तैर्वीरैरिमर्दनः ॥ २२ ॥ गोकर्णस्योपरिग्राप्तुं पर्वतस्य महासुरः ॥ पपात वेलं ग
ङ्गायाः पुलिने सह कन्यया ॥ २३ ॥ न देवा नासुराश्चापि लङ्घयन्ति तपोधनाः ॥ गोकर्णं तेजसा गुप्तं महादेवस्य भारत ॥ २४ ॥ एतदन्तरमा
साद्य प्रद्युम्नः शीघ्रविक्रमः ॥ कन्यां भानुमतीं भैमो जग्राह रणदुर्जयः ॥ २५ ॥ असुरः सोऽर्दितो राजन्कृष्णाभ्यां निशितैः शरैः ॥ त्यक्तवाड्योत्तरगो
कण निकुम्भो दक्षिणां दिशम् ॥ जगाम पृष्ठतो यातौ कृष्णौ ताक्ष्यगतौ तदा ॥ २६ ॥ विवेश षट्पुरं चैव ज्ञातिनामालयं तदा ॥ तत्र वीरौ गुहा
द्वारि कृष्णौ रात्रौ तदोषतुः ॥ २७ ॥ रौक्मिणेयोऽपि कृष्णेन संदिष्टो द्वारकां पुरीम् ॥ अनयद्भानुतनयां महद्देनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ नयित्वा
चाययौ वीरः षट्पुरं दानवाकुलम् ॥ ददर्श च गुहाद्वारि कृष्णौ भीमपराक्रमौ ॥ २९ ॥ ऊपतुर्द्वारमाक्रम्य षट्पुरस्य महाबलौ ॥ कृष्णौ प्रद्युम्नस
हितौ निकुम्भवचकङ्किणौ ॥ ३० ॥ ततोऽनन्तरमेतस्माद्विलादतिबलस्तदा ॥ निर्जगाम बली योद्धुं निकुम्भो भीमनि ॥ ३१ ॥ तस्य निर्गच्छत
स्तरस्माद्विलात्पार्थो विशाम्पते ॥ रुरोध सर्वतो मार्गं शौर्गण्डीवनिःसृतैः ॥ ३२ ॥ सोऽभिमत्य गदां चोरामुद्यम्य व
निकुम्भो बलिनां वरः ॥ ३३ ॥ अहद्देनाहतो वीरः शिरस्यथ सुमोह सः ॥ ३४ ॥ तथागतौ तु दृष्ट्वा तौ मुह्यमानौ सु
यमताडयत् ॥ ३५ ॥ तं प्राङ्मुखमुत्सं वीरं मायावी मायिनां वरम् ॥ अहद्देनाहतो वीरः शिरस्यथ सुमोह सः ॥ ३६ ॥ तथागतौ तु दृष्ट्वा तौ मुह्यमानौ सु
ताडितौ ॥ अभिदुद्राव गोविन्दो निकुम्भं क्रोधमृच्छितः ॥ ३६ ॥ क्रौमोदकीं समुद्यम्य गदपूर्वोद्भवो गदाम् ॥ तावन्योन्यं दुराधर्षौ गर्जन्तावभिपेततुः ॥ ३७ ॥
प्रद्युम्नः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ इयम् इच्छां वरम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति वासिष्ठा पुण्यवीति यावत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अष्टम्येति ॥ रिपुत्कर्षं स्थापयितुम् आत्मेच्छ
 यति वस्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ व शरीर परित्यज्य गतम् ॥ ५० ॥ वीरस्य ररक्ष पक्षि न हतवान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विदित । कर्दारि
 पेरानतगतः शक्र सर्वदेवगणे सह ॥ ददर्श तन्महायुद्धं घोर देवासुरं तदा ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वा देवान्दृष्ट्वापि के शस्त्रैर्देवैरारिदम् ॥ इयेप दानव इन्सु
 देवानां हितकाम्यया ॥ ५९ ॥ स मण्डलानि चित्राणि दर्शयामास केशवः ॥ कौमोदकीं महाबाहुर्लालयन्बुद्धकोविदः ॥ ६० ॥ तथेवासुरसुख्येऽपि
 गर्दा तां बहुकण्टकाम् ॥ शिखया भ्रामयाणेऽप्य मण्डलानि चचार द ॥ ६१ ॥ वृषभाविष गर्जन्तो बृहताविष कुञ्जरो ॥ इपितान्तरमासाद्य कुञ्जो
 भालावृकाविष ॥ ६२ ॥ आजवान् निकुम्भस्तु गदया गदपूर्वजम् ॥ स्पष्टाष्टवष्टया वीर नाद मुक्त्वाऽतिदारुणम् ॥ ६३ ॥ तत्कालमेव कृष्णोऽपि
 भ्रामयित्वा महागदाम् ॥ निकुम्भमृद्धनि तदा पातयामास भारत ॥ ६४ ॥ अवष्टभ्य मुहूत तु हरिः कौमोदकीं गदाम् ॥ तस्यो जगद्बुद्धिर्मासु
 मोह पतितः क्षितौ ॥ ६५ ॥ ददाभूत जगत्सर्वं तत्कालमभवत्सदा ॥ तथागते वामुदेवे नरेदेव महात्मनि ॥ ६६ ॥ आकाशगङ्गातोयेन शीतेन
 च सुगन्धिन्या ॥ सिपेचामृतमिश्रेण कृष्ण देवेश्वरः स्वयम् ॥ ६७ ॥ नूनमात्मेच्छया कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः ॥ को हि शक्तो महात्मान युद्धे
 मोहयितुं हरिम् ॥ ६८ ॥ कृष्णः प्रत्यागतप्राणश्चक्रमुद्धम्य भारत ॥ प्रतीच्छेति दुरात्मानमुवाच रिपुनाशन ॥ ६९ ॥ निकुम्भोऽप्यतिमायावी
 उत्पपात दुरासदः ॥ रश्मिर तत्परित्यज्य न तु तं वेत्ति केशवः ॥ ७० ॥ समुपति मृतो वायमिति मत्वा जनार्दनः ॥ ररक्ष स्मरमाणेऽप्य वीरो
 वीरव्रत विभो ॥ ७१ ॥ अथ प्रद्युम्नकौन्तेयात्रागतो लब्धचेतनो ॥ स्थितौ नारायणाभ्यासो निकुम्भवधनिश्चितौ ॥ ७२ ॥ प्रद्युम्नोऽप्यय मायावी
 विदितः कृष्णमवव्रीत् ॥ निकुम्भस्तत नास्त्यत्र गत कापि मुदुर्मति ॥ ७३ ॥ प्रद्युम्नेनैवमुक्ते तु तन्नारा कलेवरम् ॥ प्रजहासाय भगवानर्जुनेन
 सद् ग्रम् ॥ ७४ ॥ तवायुतसहस्राणि निकुम्भानां जनाधिप ॥ ददृशुस्ते ततो वीरा क्षितौ दिशि च सर्वतः ॥ ७५ ॥ सहस्राण्येव कृष्ण तु तथा
 पार्ष्णमारिदम् ॥ रोकमिणेयं तथा वीर तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७६ ॥ पाण्डवस्य धनु केचित्केचिदस्य महाशरान् ॥ अन्येऽस्य जगद्बुद्धेस्तावन्ये
 पादो महासुराः ॥ ७७ ॥ एव ग्रहाय त वीरमगमस्ते विदायसि ॥ पार्थानामपि कोट्यस्तु दृढीतानां तदाऽभवन् ॥ ७८ ॥ नान्त ददर्श कृष्णश्च
 कार्पण्यश्च रिपुनाशनो ॥ विच्छिद्य ती शरेर्वशि निकुम्भ पार्ष्णर्जितौ ॥ ७९ ॥
 च । रेनीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ नाराय अदरपमम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
एकैकस्तु द्विधा च्छिन्नो द्वेधा भवति भारत ॥ दिव्यज्ञानस्तदा कृष्णो भगवाननुदष्टवान्॥६०॥निकुम्भं तत्त्वतश्चापि ददर्श मधुसूदनः॥ सद्यारं
सर्वमायानां हतारं फाल्गुनस्य च ॥ ६१ ॥ स चक्रेण शिरस्तस्य चकर्तोऽसुरसूदनः ॥ पश्यतां सर्वभूतानां भूतभव्यभवो हरिः ॥६२॥स मुक्त्वा
फाल्गुनं राजञ्छिन्ने शिरसि भारत ॥ पपातासुरमुख्योऽथ च्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ६३ ॥ अथाकाशगतं पार्थ पतमानं विहायसः ॥ कृष्णवाक्येन
जग्राह कर्ष्णिर्वियति मानद ॥६४॥ निकुम्भे पतिते भूमौ समास्थस्य धनञ्जयम् ॥ जगाम द्वारकां देवः पार्थकामसमन्वितः ॥ ६५ ॥ समियाय
दशार्होऽथ द्वारकां मुदितो विभुः ॥ नारदं च महात्मानं ववन्दे यदुनन्दनः ॥ ६६॥ नारदोऽथ महतेजा भानुं यादवमब्रवीत् ॥ भानो मा कार्षी
र्मन्युं त्वं श्रूयतां भैमनन्दन ॥ ६७ ॥ क्रीडन्त्या रैवतोद्याने दुर्वासाः कोपितोऽनया ॥ स शशाप ततो रोधान्मुनिर्दुहितरं तव ॥ ६८ ॥ अतिदुर्छे
लितैः कन्या शत्रुहस्तं गमिष्यति ॥ सुतार्थे ते मया सार्द्धं मुनिभिः स प्रसादितः ॥६९॥ बालां व्रतवतीं कन्यामनागसमिमां मुने ॥ शप्तवानसि
धर्मज्ञ कथ धर्मभृतां वर ॥ अनुग्रहं विधत्स्वात्र वयं विज्ञापयामहे ॥ ७० ॥ अस्माभिरेवमुक्तस्तु दुर्वासा भैमनन्दन ॥ उवाचायोमुखो भूत्वा
मुहूर्तं कृपयाऽन्वितः ॥७१॥ यद्वोचमहं वाक्यं तत्तथा न तदन्यथा ॥ रिपुहस्तमवश्यं हि गमिष्यति न संशयः ॥७२ ॥ अद्वृपितानुधर्मेण भर्ता
रमुपलप्स्यति ॥ बहुपुत्रा बहुधना सुभगा च भविष्यति॥७३॥सुगन्धगन्धा च सदा कुमारी च पुनः पुनः ॥ न च शोकमिमं घोरं तन्वङ्गी धार
यिष्यति ॥ ७४ ॥ एवं भानुमतीं वीर सहदेवाय दीयताम् ॥ श्रद्धधानः स शूरश्च धर्मशीलश्च पाण्डवः ॥ ७५ ॥ ततोऽ भानुमतीं भानुर्ददौ माद्री
सुताय वै ॥ सहदेवाय धर्मात्मा नारदस्य वचः स्मरन् ॥७६॥ आनीतः सहदेवश्च श्रेषितश्चक्रपाणिना ॥ विवाहे च त-
॥ ७७ ॥ इमं कृष्णस्य विजयं यः पठेच्छृणुयादथ ॥ विजयं सर्वकृत्येषु श्रद्धधानो लभेन्नरः ॥ ७८ ॥ इति श्री-
पर्वणि भानुमतीहरणे निकुम्भवधो नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
च ॥१॥ क्रीडां च सागरे दिव्यां वृष्णीनामतिजेषाम् ॥ अश्रौच परमाश्चर्यं मुने धर्मभृतां वर ॥२॥ वज्रनाभवध युक्तं निकुम्भवधकीर्तने ॥ तन्मे
कौतूहलं श्रोतुं प्रसादाद्भवतो मुने॥३॥ वैशम्पायन उवाच॥हन्त ते वर्तयिष्यामि वज्रनाभवधं नृप ॥ विजयं चैव कामस्य साम्बस्यैव च भारत॥४॥
॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ६४ ॥ भानुमत्यापहरणमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

देवेन्द्रादिभिरन्तःस्थैः प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रकर्षेण सिद्धम् आकाशे गमनं यस्य सः तादृशः भवेयमिति शेषः । शत्रुवन् शक्तिमान् ॥ ३० ॥ भाव्येन भवेद्ग्रेणे
 रूपेण मया तु तत्र एवोत्पादितस्य वेपेण प्रवेष्टुं शत्रुयाधित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अप्रवेश्यमिति च्छेदः
 देवेन्द्रकृष्णच्छन्देन सरस्वत्या प्रचोदितः ॥ प्रणिपत्य मुनिश्रेष्ठानथमेधे समागतान् ॥ २८ ॥ नट उवाच ॥ भोज्यो द्विजानां सर्वेषां भवेवं मुनिस
 त्तमाः ॥ सप्तद्वीपां च पृथिवीं विचरेयमिमामहम् ॥ २९ ॥ प्रसिद्धाकाशगमनः शत्रुवंशं विशेषतः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां स्थावरो ये च जङ्गमाः
 ॥ ३० ॥ यस्य यस्य च वेपेण प्रविशेयमहं खलु ॥ मृतस्य जीवतो वापि भाव्येनोत्पादितस्य वा ॥ ३१ ॥ सतृयस्तादृशः स्यां वै जरारोगविव
 र्जितः ॥ तुष्येयुर्मुनयो नित्यमन्ये च मम सर्वदा ॥ ३२ ॥ एवमस्त्विति संश्रुतो ब्राह्मणेर्नृपते नटः ॥ सप्तद्वीपां वसुमतीं पर्यटत्यमरोपमः ॥ ३३ ॥
 पुराणि दानवेन्द्राणामुत्तरांश्च कुहंस्तथा ॥ भद्राथान्केतुमालांश्च कालाभ्रद्वीपमेव च ॥ ३४ ॥ पर्वणीषु तु सर्वासु द्वारकां यदुमण्डिताम् ॥ आयाति
 वरदत्तः स लोकवीरो महानटः ॥ ३५ ॥ ततो हंसान्धातंराद्रान्देवलोकेनिवासिनः ॥ उवाच भगवाञ्शक्रः सान्त्वयित्वा सुरेश्वरः ॥ ३६ ॥
 भवन्तो आतरोऽस्माकं काश्यपा देवपक्षिणः ॥ विमानवाहा देवानां सुकृतीनां तथैव च ॥ ३७ ॥ देवानामस्ति कर्तव्यं कार्यं शत्रुवयान्वितम् ॥ तत्क
 र्त्तव्यं न मन्त्रश्च भेत्तव्यो वः कथंचन ॥ ३८ ॥ न कुर्वतां देवताज्ञासुगो दण्डः पतेदपि ॥ सर्वत्राप्रतिषिद्धं वो गमनं हंससत्तमाः ॥ ३९ ॥ गत्वाऽ
 प्रवेश्यमन्येषां वज्रनाभपुरोत्तमम् ॥ इतोऽन्तःपुरवापीषु चरध्वमुचितं हि वः ॥ ४० ॥ तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं क्षुभम् ॥ नाम्ना
 प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती ॥ ४१ ॥ वरदानेन सा लब्धा मात्रा किल वरानना ॥ हेमवत्या महादेव्याः सकाशादिति न श्रुतम् ॥ ४२ ॥
 स्वयंवरा च सा कन्या बन्धुभिः स्थापिता सती ॥ आत्मेच्छया पतिं हंसा करिष्यति शोभना ॥ ४३ ॥ तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महा
 त्मनः ॥ सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥ ४४ ॥ यदा सा रक्तभावा च वज्रनाभसुता सती ॥ तस्याः स
 धिना ॥ ४५ ॥ प्रद्युम्नस्य पुनस्तस्मादानयध्वं तथैव च ॥ स्वबुद्ध्या प्राप्तकालं च संविधेयं हितं मम ॥ ४६ ॥ ने
 ॥ ४७ ॥ तथा तथा गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ यथा यथा प्रभावत्या मनस्तत्र भवेत्स्थितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 सर्वथा ॥ द्वारवत्यां च कृष्णस्य भ्रातुर्मम यवीयसः ॥ ४९ ॥ तावद्यत्नश्च कर्तव्यः प्रद्युम्नो यावदात्मवित् ॥ पर्यावर्तेद्द्वारारोहां वज्रनाभसुतां विभुः ॥ ५० ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकनवतितमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ६४ ॥ ते वासवति ॥ १ ॥ २ ॥ सस्रुतापूर्वमापिणः
संस्कृतम् अपूर्वं भाषन्ते तथा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जालपादाः भो हसा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ काश्यपानां दानवानाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अवध्यास्ते तु देवानां ऋक्षणो वरदर्पिता ॥ देवपुत्रैर्हि हन्तव्याः प्रद्युम्नप्रमुखैर्युधि ॥ ५१ ॥ नटो वृत्तस्तस्य वेपमास्थाय यादवा ॥ प्रद्युम्नाद्या
गमिष्यन्ति वज्रनाभविनारताः ॥ ५२ ॥ एतच्च सर्वं कर्तव्यमन्यच्च सर्वमेव हि ॥ प्राप्तकालं विधातव्यमस्माकं प्रियकाम्यया ॥ ५३ ॥ प्रवेशस्तत्र
देवानां नास्ति हसा ॥ कथंचन ॥ वज्रनाभेप्सिते तत्र प्रवेशः खलु सर्वथा ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वण्येकनवतित
मोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते वासववच शुत्वा हसा वज्रपुर ययु ॥ पूर्वोचितं हि गमनं तेषां तत्र जनाधिप ॥ १ ॥ ते
वीर्यिकासु रम्यास्तु निपेतुर्धरं पक्षिणः ॥ पद्मोत्पलैरावृतासु काञ्चने स्पर्शनक्षमे ॥ २ ॥ ते वै नन्दन्तो मधुरं सङ्कतापूर्वमापिणः ॥ पूर्वमप्यग
तास्ते तु विरमय जनयन्ति हि ॥ ३ ॥ अन्तःपुरेपमोग्यासु चैरुर्वापीषु ते नृप ॥ दृष्टास्ते वज्रनाभस्य त्रिविष्टपनिवासिनः ॥ ४ ॥ आलपन्त
मुमधुरं धातंराष्ट्रा जनेश्वर ॥ स तानुवाच दैतेयो धातंराष्ट्रान्निदं वचः ॥ ५ ॥ त्रिविष्टपे नित्यरता भवन्तश्चारुमापिणः ॥ यदेवेहोन्सवोऽस्माकं भवद्भि
रवगम्यते ॥ ६ ॥ आगन्तव्यं जालपादाः स्वमिदं भक्तां गृहम् ॥ विप्रव्य च प्रवेष्टव्यं त्रिविष्टपनिवासिभिः ॥ ७ ॥ ते तयोक्त्यं राङ्गनयो वज्रनाभेन
भारत ॥ तथेत्युक्त्वा हि विविशुर्दानवेन्द्रनिवेशनम् ॥ ८ ॥ चक्रुः परिचयं ते च वेक्कार्यव्यपेक्षया ॥ मातुपालापिनस्ते तु कथाश्रक्तुः पृथग्विधा
॥ ९ ॥ वरावद्धाः काश्यपानां सर्वकल्याणभागिनाम् ॥ द्वियो रेमुर्विशेषेण शृण्वन्त्यः सङ्कता कथा ॥ १० ॥ विचरन्तस्ततो हसा ददृशुश्चारुहासि
नीमाप्रभाकर्तो वरारोहो वज्रनाभस्ततो तदा ॥ ११ ॥ हसाः परीचितां चक्रुस्तां ततश्चारुहासिनीम् ॥ सर्वो शुचिमुखीं चक्रे हर्षो राजसुता तदा ॥ १२ ॥
रूपरशील्युणैर्देवि किंचित्त्वा वक्रनाभस्तु ॥ १३ ॥ व्यतिक्रामति ते भीरु यौवनं चारुहासिनि ॥ यदतीतं पुनर्नैति गतं श्रोत इवाम्भस ॥ १४ ॥
कामोपमोगतुल्या हि रतिर्देवि न विप्लवे ॥ स्त्रीणां जगति कल्याणि सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १५ ॥ स्वयंवरे च न्यस्ता त्वं पित्रा सर्वाङ्गरोभने ॥ न च
काश्चिद्वरयसे देवासुरकुलोद्भवा ॥ १६ ॥ ग्रीडिता यान्ति मुश्रोणि प्रत्याख्यातास्त्वया शुभे ॥ रूपरोर्यगुणैर्युक्तान्सदृशांस्त्व कुलस्य हि ॥ १७ ॥
रतिं मुत्सम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये” इति मेदिनी । “कुलं जनपदे गृहे” इति विश्व ॥ १८ ॥